

Prof. Zahid Fərrux Məmmədov

Dos. Dr. Aydın Hüseynov

Maliyyə iqtisadiyyatı: bankçılıq, sığorta, kapital bazarı və birja

(maliyyə üzrə mütəxəssislərin masaüstü məlumat kitabı)

Elmi redaktor:

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) rektoru
İqtisad elmləri doktoru, professor Ədalət Muradov

Məsləhətçi:

Rabitəbank Müşahidə Şurasının Sədri Zakir Nuriyev

Dizayn və tərtibat:

Azprint Design Group

Bakı, "Azprint" MMC, 544 səh., tiraj: 500 ədət

ISBN - 978 - 9952 - 8453 - 0 - 3

© 2022 - Kitabın bütün hüquqları qorunur.

İcazəsiz olaraq hər hansı vasitə ilə nəşri və yayılması qadağandır.

Kitabdakı fikirlərə və məlumatlara görə Rabitəbank məsuliyyət daşımır

“Maliyyə iqtisadiyyatı: bankçılıq, sığorta, kapital bazarı və birja (maliyyə üzrə mütəxəssislərin masaüstü məlumat kitabı)” kitabında beynəlxalq standartlara uyğun müasir və rəqabətə dözümlü Azərbaycan maliyyə industriyasının müasir vəziyyəti və perspektivləri haqqında elmi cəhətdən əsaslandırılmış məlumatlar yer alır.

Kitabın metodoloji və nəzəri əsası iqtisadi nəzəriyyənin, maliyyə və kredit nəzəriyyəsinin müddəaları, maliyyə hüququ, Azərbaycan Respublikasının maliyyə-bank institutlarının fəaliyyətini tənzimləyən normativ xarakterli sənəd və təlimatlar təşkil edir.

Əldə edilmiş nəticələr Azərbaycan maliyyə və bankçılıq iqtisad elmində məlumat xarakterli ilk elmi praktiki nəşridir. Kitabın içində olan mövzuların hazırlanması prosesində beynəlxalq təcrübədən istifadə olunmuş və anlayışların izahlı şərhli müasir Azərbaycan bank sisteminin təcrübəsinə əsaslanaraq verilmişdir.

Kitabın Azərbaycan ali məktəblərində Maliyyə ixtisası üzrə tədris planına daxil edilmiş “Bank işi”, “Maliyyə bazarları”, “Sığorta işi”, fənnlərinin tədrisində istifadəsi məqsədəuyğundur.

Kitab geniş oxucu auditoriyası, xüsusən də maliyyə və bankçılıq məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislər, ekspertlər və Maliyyə ixtisası üzrə tədris edən müəllimlər, təhsil alan bakalavr, magistr və doktorantlar üçün nəzərdə tutulan elmi praktiki xarakterli nəşrdir.

ÖN SÖZ

Hazırkı mərhələdə maliyyə xidmətlər sektoru qlobal səviyyədə yeni dönəmə keçid edir. Dünya iqtisadiyyatının transformasiyası və rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı kimi amillər qlobal maliyyə sistemində yeni trendlərin yaranmasını şərtləndirir. Bu yeni trendlər əsasən maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşması, makroprudensial tənzimləmə və nəzarətin güclənməsi, dünya bank bazarına Bazel Komitəsinin təsiri, alternativ maliyyə institutlarının genişlənməsi, ev idarələrinin istehlak və davranış modellərinin dəyişməsi, maliyyə institutlarının əməliyyat modellərinin dəyişməsi istiqamətində müşahidə olunur.

Bütün bunlar maliyyə xidmət sektorunun yeni çağırışlarla üzləşməsinə gətirib çıxarır. Qlobal prudensial tələblərinə uyğunlaşma, maliyyə təşkilatlarına güvən və ya inamın bərpası və gücləndirilməsi, mürəkkəb rəqabət mühitində müqaviməti saxlamaq, kiber hücum və cinayətkarlığa qarşı mübarizə bu çağırışların bir hissəsidir. Qeyd olunanlarla yanaşı, beynəlxalq və regional iqtisadi konyunktur, o cümlədən region ölkələri tərəfindən ötürülən yan təsir kanalları ölkəmizin maliyyə xidmətlər sektorunun qarşısına yeni məqsədlər və vəzifələr qoyur.

2016-cı ildə ölkədə keçirilən iqtisadi və institusional islahatlar çərçivəsində Mərkəzi Bankın səlahiyyətlərinə dəyişikliklər edildi. Belə ki, "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa 2016-cı ilin mart ayının 4-də qəbul edilmiş dəyişikliklərə uyğun olaraq bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və tənzimlənməsi, bank fəaliyyətinə nəzarət funksiyaları yeni yaradılmış quruma "Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası" adı verilmişdir. Bundan sonra Mərkəzi Bankın səlahiyyətləri əsasən pul-məzənnə siyasəti, makroiqtisadi və maliyyə sabitliyi siyasətinə dəstək verilməsi, banklararası mərkəzləşdirilmiş və digər lisenziyalaşdırılmayan ödəniş sistemlərinin tənzimlənməsi və inkişafının təmin edilməsi, nağd pul dövriyyəsinin təşkili istiqamətlərinə fokuslanmışdır.

"Maliyyə xidmətləri bazarında tənzimləmə və nəzarət sisteminin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 noyabr 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının qanunlarında maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının müəyyən edilmiş səlahiyyətləri, o cümlədən onun maliyyə xidmətləri bazarında lisenziyalaşdırma, tənzimləmə və nəzarət, investorların və maliyyə xidmətləri istehlakçılarının hüquqlarının qorunması sahəsində vəzifə və hüquqları Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına verilmişdir.

Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin məqsədi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsi, həmçinin banklararası mərkəzləşdirilmiş və digər lisenziyalaşdırılmayan ödəniş sistemlərinin təşkili və fəaliyyətinin təmin edilməsi, habelə bank sisteminin sabitliyinə dəstəyin göstərilməsindən ibarətdir. Başlıca məqsədlərə nail olmaq üçün Mərkəzi Bank dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən etmək və həyata keçirmək, nağd pul dövriyyəsini təşkil etmək, manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi olaraq müəyyən və elan etmək, valyuta tənzimini və nəzarətini həyata keçirmək, hesabat tədiyə balansını tərtib etmək və ölkənin proqnoz tədiyə balansının hazırlanmasında iştirak etmək, sərəncamında olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlamaq və idarə etmək, ölkənin icmal xarici borc statistikasını və beynəlxalq investisiya balansını tərtib etmək və digər funksiyaların həyata keçirilməsini təmin etmək istiqamətində zəruri işlər görür.

Mərkəzi Bankın maliyyə sabitliyi siyasətində əsas prioritetlərini maliyyə-bank sisteminə etimadın qorunması, risklərin minimallaşdırılması, maliyyə sektorunda idarəetmə potensialının və şoklara qarşı dayanıqlığın artırılması təşkil edir.

Azərbaycanda maliyyə-bank industriyasının inkişafının əsas məqsədi qanunvericilik mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, beynəlxalq standartlara uyğun müasir və rəqabətə dözümlü maliyyə-bank xidmətləri bazarının inkişafı üçün münbit hüquqi bazanın yaradılmasıdır.

Bankların iqtisadi inkişafda rolunun artırılması və qeyri-neft sektorunun diversifikasiyası üçün banklar real sektorun, xüsusən də qeyri-neft sektorunun maliyyə resurslarına olan tələblərini düzgün qiymətləndirməklə sektora kredit qoyuluşlarının artırılması, Azərbaycanın bütün bölgələrində biznes subyektlərinin, həmçinin əhalinin keyfiyyətli maliyyə xidmətlərinə çıxışının

təmin edilməsi, nağdsız ödənişlərin və elektron bankçılığın miqyasının genişləndirilməsi istiqamətində məqsədyönlü işlərin təkmilləşdirilməsi sahəsində zəruri tədbirlərin alınmasına ehtiyac var.

Milli bank sisteminin gələcək inkişafının əsas məqsədlərini aşağıdakılar təşkil etməlidir: bank sisteminin stabilliyinin yüksəldilməsi, banklarda korporativ idarəetmənin beynəlxalq standartlarının tətbiqi, investorlar, kreditorlar və əmanətçilərin hüquqlarının müdafiəsinin təminatı hesabına onların bank sisteminə etibarının artırılması, bank fəaliyyətinin keyfiyyətinin və şəffaflığının yüksəldilməsi.

Azərbaycanda monetar siyasət milli iqtisadiyyatda makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına, ilk növbədə inflyasiyanın hədəf çərçivəsinə yaxınlaşmasına, maliyyə sektorunun iqtisadi inkişafda rolunun fəallaşmasına və bu məqsədlə monetar sferada və maliyyə sektorunda islahatların aparılmasına yönəldiləcəkdir. Qarşıya qoyulan hədəflərin realizasiyası əhəmiyyətli dərəcədə makroiqtisadi siyasət institutları arasındakı koordinasiyanın effektiv təşkilindən asılı olacaqdır.

Bank mütəxəssisləri daim geniş bilik və praktik bacarıq tələb edən yeni mürəkkəb vəzifələrlə üzləşir. Xüsusən də Maliyyə bazarı iştirakçılarının potensialının artırılması Azərbaycan Ali təhsil müəssisələri üçün maliyyə təhsil proqramlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Maliyyə sektoru üzrə insan resurslarının bilik və bacarıqlarının daha da artırılması, maliyyə təhsilinin mövcud vəziyyətə və sektorun spesifik tələblərinə uyğunlaşdırılması zəruridir.

Biz əminik ki, "Maliyyə xidmətləri sektoru: bankçılıq, sığorta, kapital bazarı və birja (maliyyə və bankçılıq üzrə mütəxəssislərin masaüstü məlumat kitabı)" ilə tanışlıq, nəinki bu sahədə təhsil alanlar üçün, həm də Bank işi, Sığorta fəaliyyəti və Maliyyə bazarları kimi fənləri tədris edən müəllimlər, təlimçilər, eləcə də maliyyə sektorunda çalışan praktiki mütəxəssislər üçün əhəmiyyətli bilik və məlumat mənbəyi olacaqdır.

Maliyyə sektorunun tədris, məlumat, elmi nəşr ehtiyaclarına uyğunluğunu qiymətləndirərək və Maliyyə ixtisası üzrə təhsil proqramlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində dəstəyimizi ifadə edərək, eyni zamanda Maliyyə ixtisası üzrə təhsil alanların istək və arzularını nəzərə alaraq "Maliyyə xidmətləri sektoru: bankçılıq, sığorta, kapital bazarı və birja (maliyyə və bankçılıq üzrə mütəxəssislərin masaüstü məlumat kitabı)"nı oxuculara təqdim edirik.

Məlumat kitabının hazırlanmasında çoxçeşidli xarici mənbələr araşdırılmış, beynəlxalq təcrübələrə əsaslanmış, Azərbaycanın müasir maliyyə xidmətlər sektorunun dayanıqlığı, risk və onun idarə edilməsi kimi mövzular xüsusi tədqiq edilmişdir.

Məlumat kitabı beş hissədən ibarətdir:

- Monetar iqtisadiyyat;
- Maliyyə institutları, bazarı və alətləri;
- Bankçılıq;
- Sığorta işi;
- Kapital bazarı və birja.

I hissədə “Monetar iqtisadiyyat”a aid mövzular, o cümlədən pul iqtisadiyyatının tarixi inkişafı, pulun klassik və modern funksiyaları, pulun tədavül sürəti, pul sistemləri, pulun təşkili və tələbi, pul miqdarı ilə qiymətlər arasındakı münasibətlər, inflyasiya, deflyasiya, staqflyasiya və devalvasiya, inflyasiya və faiz hədləri arasındakı münasibətlərin nəzəri yönlərinin təhlili, pul, faiz və inflyasiya haqqında nəzəri baxışlar, pul siyasətinin məqsəd və alətləri haqqında geniş bilgi və məlumat təqdim olunur.

II hissədə “Maliyyə institutları, bazarı və alətləri” - yığım və investisiya arasında əlaqələrin təhlili, maliyyə xidmətlər sektorunun iqtisadiyyatı, pul və kapital bazarlarında həyata keçirilən əməliyyatlar, maliyyə alətlərinin xarakteristikasına yer verilmiş və maliyyə institutlarının modern fəaliyyəti barədə yeni bilgiler təqdim olunur.

III hissə “Bankçılıq” mövzularına həsr edilmişdir. Burada Mərkəz Banklarının məqsəd, vəzifə və funksiyaları, bankların əməliyyatları, bank marketinqi və menecmenti, bank sektorunda risk və idarəetmə, banklarda korporativ idarəetmə sistemi, bankların kredit siyasəti kimi mövzular barədə geniş, sistemli və hərtərəfli şəkildə məlumat və bilgiler verilir.

IV hissədə “Sığorta işi” fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlara yer verilir. Bu hissəyə sığorta sektorunun inkişafı, “Bank–sığorta” modelinin tətbiqi barədə elmi məlumatlar daxil edilib.

V hissə “Kapital bazarları və birjanın fəaliyyəti” haqqındadır. Bu hissədə kapital bazarının funksiyaları, pul bazarı ilə kapital bazarı arasındakı əlaqələr təhlil olunur, kapital bazarı üzərində dövlət tənzimlənməsi məsələlərinə diqqət ayrılır.

“Maliyyə xidmətləri sektoru: bankçılıq, sığorta, kapital bazarı və birja (maliyyə

və bankçılıq üzrə mütəxəssislərin masaüstü məlumat kitabı)"na daxil edilən mövzuların əksəriyyəti Azərbaycanda iqtisadi ədəbiyyat üzrə ilk dəfə işlənmiş və tədqiq edilmişdir. Kitab orijinallığı ilə fərqlənir, çünki kitabın içində olan bəzi mövzular barədə məlumatlar çox yenidir.

Şübhəsiz, kitabın hazırlanmasında dəyərli elmi məsləhət və tövsiyələrinə, görə kitabın elmi məsləhətçisi professor Ə.C Muradova, bankçılıq sahəsində uzun müddət əldə etdiyi nəzəri və praktiki bilik və məlumatları bizlərlə paylaşan və bu kitabın nəşrində göstərdiyi dəstək üçün "Rabitəbank ASC"-nin Müşahidə Şurasının Sədri Zakir Nuriyevə təşəkkür edirik.

Prof. Zahid Fərrux Məmmədov, Dos. Dr. Aydın Hüseynov

MÜNDƏRİCƏT

I HISSƏ. MONETAR İQTİSADİYYAT VƏ ÖDƏNİŞ SİSTEMİ

BÖLMƏ 1. PUL SİSTEMİ	17
Pul haqqında nəzəriyyələr	17
Pul iqtisadiyyatının tarixi inkişafı	20
Milli iqtisadiyyatın sabitliyinin təminatında pul sisteminin rolu	24
Pulun funksiyaları	26
Pulun tədavül sürəti	28
Pula tələb və təklif	31
Pul miqdarı ilə qiymətlər arasındakı nəzəri münasibətlərin təhlili	33
Bitcoin	36
 BÖLMƏ 2. İNFLYASIYA, DEFLYASIYA, STAQFLYASIYA, DEVALVASIYA, MONETİZASIYA	 39
İnflyasiya haqqında nəzəri əsərlərin təhlili	39
İnflyasiyanın mahiyyəti, təzahürü, forma və növləri	40
İnflyasiyanın iqtisadiyyata təsiri	42
İnflyasiyaya qarşı mücadilə	43
Deflyasiya	43
Staqflyasiya	44
Devalvasiya	44
İqtisadiyyatın dollarlaşması	46
Monetizasiya	48

BÖLMƏ 3. VALYUTA SİSTEMİ	50
Valyuta sistemlərinin tarixi inkişafı	50
Avropa valyuta sistemi	52
Avropa Birliyi və Avro	54
Beynəlxalq maliyyədə əsas paritet şərtləri	55
Tədiyə Balansı	57
Valyuta siyasəti və Mərkəzi Bankın məzənnə siyasəti	58
Beynəlxalq likvidlik	62
Valyuta məzənnəsinə təsir edən amillər	63
Azərbaycanda üzən valyuta məzənnə rejiminə keçid: səbəb və nəticələr	65
 BÖLMƏ 4. KREDİTİN MAHİYYƏTİ, PRİNSİPLƏRİ, FORMA VƏ NÖVLƏRİ	 71
Kreditin mahiyyəti	71
Kredit qanunları	74
Kreditin prinsipləri	74
Kreditin forma və növləri	76
Kreditin sərhədləri	82
Kreditin rolu	83
Kredit multiplikatoru	85
 BÖLMƏ 5. ÖDƏNİŞ SİSTEMİ	 87
SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications)	87
Real Vaxt Rejimində Banklararası Hesablaşmalar Sistemi (AZIPS)	88
Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Kliring Sistemi (XÖHKS)	90
Ani Ödənişlər Sistemi (AÖS)	91
Banklararası Kart Mərkəzi (BKM)	92
Hökumət Ödəniş Portalı (HÖP)	93
Nağdsız hesablaşmalar	94

II HİSSƏ. MALİYYƏ SİSTEMİ: MALİYYƏ İNSTİTUTLARI, MALİYYƏ BAZARLARI VƏ MALİYYƏ ALƏTLƏRİ

BÖLMƏ 1. MALİYYƏ İNSTİTUTLARI	99
Əmanət və investisiya arasında əlaqə	99
İnvestisiya definisiyası	100
Maliyyə vasitəçiləri	103
Sistem əhəmiyyətli maliyyə institutları	105
Azərbaycanda Bankın sistem əhəmiyyətli bank kimi qiymətləndirilməsi meyarları	106
Alternativ maliyyə institutları	108
Lizing. Faktoring. Forfeyting	116

BÖLMƏ 2. MALİYYƏ BAZARI: PUL VƏ KAPİTAL BAZARLARI	120
Maliyyə bazarının fəaliyyəti haqqında nəzəri baxışların təhlili	120
Maliyyə bazarının segmentləri	124
Pul bazarının tərkibi	126
Kapital bazarı	132
Qiymətli kağız bazarı	132
Qiymətli kağız bazarlarının kapital bazarına müsbət təsiri	135
Qiymətli kağız bazarlarının kapital bazarına mənfi təsiri	137
Anderrayting vasitəçilik xidməti	137
Qiymətli kağızların reytingi	139
Bank sektoru ilə kapital bazarı arasındakı fərqliliklər	141
 BÖLMƏ 3. MALİYYƏ ALƏTLƏRİ	 143
Veksel	146
Səhm	148
İstiqraz	148
Repo	149
Törəmə maliyyə aləti	150
 BÖLMƏ 4. AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BAZARI VƏ ONUN RİSKLƏRİ	 155
Azərbaycanda maliyyə bazarı	155
Pandemiyanın ölkənin maliyyə sektoruna təsiri	158
Azərbaycan maliyyə sektorunun riskləri	161
Beynəlxalq maliyyə mərkəzi	163
 BÖLMƏ 5. MALİYYƏ BAZARLARINA NƏZARƏT MODELİ	 169
Maliyyə bazarlarına nəzarət sisteminin mahiyyəti	169
Maliyyə bazarında nəzarətin əsas prinsipləri	169
Maliyyə sektorunda nəzarət sisteminin məqsədləri	171
Maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi	175

III HİSSƏ. BANKÇILIQ

BÖLMƏ 1. BANK SİSTEMİ	179
Bank sisteminin tərkibi	179
Bank sisteminin makro inkişaf göstəriciləri	181
Bank sistemində maliyyə sabitliyinin əsas prinsipləri	182
Bank sektorunun dayanıqlığı	184
Bank sektorunun fəaliyyətinin makroprudensial göstəriciləri	189
Bank sektorunun maliyyə dayanıqlığı indeksi	192
Bank sektorunda diaqnostik sistem	193

Bank sektorunda stres-test sistemi	195
Sistem əhəmiyyətli banklar	199
 BÖLMƏ 2. BANK SEKTORUNDA MALİYYƏ BÖHRANI VƏ ANTİBÖHRAN TƏDBİRLƏR PROQRAMI	206
Maliyyə böhranları haqqında nəzəriyyələr	206
Maliyyə böhranının komponentləri	206
Qloballaşma və liberallaşma proseslərinin bank böhranına təsiri	209
Bank sektorunda antiböhran tədbirlər proqramı	213
 BÖLMƏ 3. BANK SİSTEMİNDƏ NƏZARƏT VƏ ƏMANƏTLƏRİN SİĞORTALANMASI SİSTEMİ	218
Bank sistemində əmanətlərin sığortalanması	222
 BÖLMƏ 4. MƏRKƏZİ BANK. MONETAR SİYASƏT	227
Mərkəzi Bank fəaliyyətinin ümumi əsasları	227
Azərbaycan Mərkəzi Bankının məqsəd və vəzifələri	229
Klassik və neoklassik iqtisad məktəblərinin pul siyasəti haqqında düşüncələrinin təhlili	236
Keynesə görə pul siyasəti	237
Monetarist görüşə görə pul siyasəti	238
Pul siyasətinin əsas prinsipləri	239
Azərbaycan Mərkəzi Bankın pul siyasəti alətləri	246
Pul siyasətinin transmissiyası	248
 BÖLMƏ 5. BANKLARIN İDARƏETMƏ STRUKTURU. BANKLARDA KORPORATİV İDARƏETMƏ STANDARTLARI	249
Səhmdarların ümumi yığıncağı	249
Müşahidə Şurası	251
İdarə Heyəti	252
Audit Komitəsi və daxili audit	253
Banklarda korporativ idarəetmə standartları	254
 BÖLMƏ 6. BANKLARIN FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ. BANKLARDA DAXİLİ NƏZARƏT VƏ AUDİT	258
Bankların fəaliyyət növləri	258
Banklar tərəfindən həyata keçirilməyən fəaliyyət növləri	259
Bank hesablarının növləri	259
Standart bank hesab nömrəsinin (IBAN) tətbiqi	260
Banklarda daxili nəzarət və audit	261
 BÖLMƏ 7. BANKLARIN ÖHDƏLİKLƏRİ VƏ KAPİTALI.	

BANKLARIN AKTİV ƏMƏLİYYATLARI.	
KREDİT TƏLƏBLƏRİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ	270
Bankların öhdəlikləri	270
Bank kapitalı funksiyası	278
Öhdəliklərin likvidlik göstəriciləri	282
Bank məcmu kapitalı	285
Kapitalın adekvatlıq əmsalı	287
Bankların aktiv əməliyyatları	288
Kreditləşmənin iqtisadi əhəmiyyəti	299
Kredit tələblərinin dəyərləndirilməsi	301
Azərbaycan banklarında kreditlərin verilməsi qaydaları	317
 BÖLMƏ 8. BANK RİSKİ VƏ RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASI	 331
Bankların üzləşdiyi əsas risk növləri	331
Açıq valyuta mövqeyi riski və Riskə Məruz Dəyər metodu	332
Parametrik metod: Varyans-Kovaryans metodu	334
Parametrik olmayan metod: Tarixi simulyasiya metodu	340
Likvidlik riskinin yaratdığı faiz riski, Gap və Durasiya analizləri	341
Faiz riskinə məruz dəyər	345
Durasiya metodu	346
Durasiya ilə faiz riskinin əlaqəsi	350
Kredit portfelinin diversifikasiyası və konsentrasiya riski	352
Miqrasiya matrisləri	355
Roll-rate analizi	358
Vintaj təhlili	360
Kredit portfelinin riskə məruz dəyəri və gözlənilən itki analizi	365
Riskə məruz portfel	365
İflasa ekvivalent risk	366
Gözlənilən itki	367
Kredit portfelinin riskə məruz dəyəri	378
İqtisadi kapital	378
Əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsi üzrə Bazel yanaşmaları	380
Əməliyyat risklərinin idarə edilməsi	381
Əməliyyat risklərinin yaranmasına səbəblər	381
Stres-testlər	392
Əməliyyat riskləri üzrə əsas risk göstəriciləri	394
Risklərin idarə olunması üzrə erkən xəbərdarlıq sistemləri	399
Valyuta riski növləri	401
Faiz riski növləri	403
Likvidlik riskinin növləri	403
Kredit riski üzrə risk indikatorları	405
Kredit portfelinin diversifikasiyası	407

Kapital riski üzrə risk indikatorları	408
Erkən xəbərdarlıq sistemlərinə nəzarət	411
Risqlərin idarə edilməsi siyasəti	413

BÖLMƏ 9. BANKLARDA İNSAN RESURSLARI İQTİSADİYYATI.

BANK FƏALİYYƏTİNDƏ MARKETİNG İDARƏETMƏ SİSTEMİ	414
Bank ədəbiyyatlarında marketinq anlayışı	428
Bank marketinqinin iqtisadi və fəlsəfi prinsipləri	429
Bank fəaliyyətində marketinqin funksiyası	432
Bank fəaliyyətində marketinq "4 P"-alətləri	433

BÖLMƏ 10. BANK SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ TƏRKİBİ, PUL VƏSAİTLƏRİNİN HƏRƏKƏTİ VƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ

Banklarda mühasibat uçotunun əsas vəzifələri	434
Maliyyə fəaliyyətinin nəticələri	438
Maliyyə hesabatlarının məqsədi və tərtib olunma prinsipləri	442
Maliyyə hesabatı elementlərinin qiymətləndirilməsi	444
Maliyyə kapitalının saxlanması konsepsiyası və mənfəətin müəyyən olunması	445
Maliyyə hesabatlarının tərkibi	445
Maliyyə Hesabatlarının Təhlili və Ratio Metodu	448
Likvidlik rasyoları	449
Maliyyə rasyoları	450
Leverec əmsalı	450
Kapitalın adekvatlıq əmsalı	451
Fəaliyyət rasyoları	452
Mal ehtiyatlarının orta satılma müddəti	452
Debitorların orta yığım müddəti	453
Kreditorların orta yığım müddəti	453
Nağd pulun konversiya dövrü	453
Kapitalın dövriyyə əmsalı	454
Mənfəətlik rasyoları	455
Maliyyə hesabatlarının istifadəçilərə təqdim edilməsi	456
Pul vəsaitlərinin hərəkəti	458
Bank sistemində pul vəsaitlərinin hərəkəti	459

IV HİSSƏ. SİĞORTA İŞİ

"Sığorta fəaliyyəti haqqında" qanunun əsasları	473
Elmi ədəbiyyatlarda sığorta anlayışı	475
Sığorta sistemi və sığorta bazarının iştirakçıları	475

Həyat və qeyri-həyat sığortası	476
Siğorta sistemində dövlət tənzimlənməsi və nəzarət	481
Maliyyə sisteminin strukturunda siğorta bazarının yeri və rolu	484
Rəqəmsal marketinq siğorta sektorunda inkişaf trendlərindən biri kimi	488
Bancassurance konsepsiyası: bank və siğorta şirkətlərinin integrasiyası	489

V HİSSƏ. KAPİTAL BAZARI VƏ BİRJA

Kapital bazarının əsas iştirakçıları: emitentlər, fond birjası, mərkəzi depozitar, investisiya şirkətləri, kliring təşkilatı, investisiya fondları və onların idarəçiləri	499
Səhmləşdirmənin iqtisadi məzmunu	512
Qiymətli kağızlar bazarının investisiya imkanlarının fundamental və texniki təhlil	527

HAŞIYƏLƏR

Kreditlərin artım tempi və maliyyə sabitliyi	86
Ödəniş sisteminin inkişafında mərkəzi bankın rolu	97
Kredit bazarının keyfiyyəti	131
Sistem riski: anlayış və xüsusiyyətlər	167
Maliyyə dərinliyi və iqtisadi artım arasındakı əlaqə: Bütün ölkələr eyni fayda əldə edirmi?	177
Mikro və Makroprudensial siyasət alətləri	190
Makroprudensial siyasətin konsepsiyası	191
Mərkəzi banklarda stres-testləşdirmə təcrübəsi	198
Bazel III	205
Bank sisteminin təmərküzləşməsi, rəqabət və maliyyə sabitliyi	217
Avropada maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi	221
Qlobal maliyyə sabitliyinin qorunması üzrə BVF-nin tövsiyələri	226
Maliyyə və makroiqtisadi sabitliyin qorunması üzrə mərkəzi bankların siyasəti: əldə olunan dərslər	235
Sifarişə baxarkən özünü necə aparmalı?	306
Ev təsərrüfatlarının borc yükü və transmissiya	329
Kontrsiklik kapital ehtiyatlanması	330
Əməliyyat risklərinin idarə edilməsi üzrə fundamental prinsiplər	398

I HİSSƏ

MONETAR İQTİSADIYYAT
VƏ ÖDƏNİŞ SİSTEMİ

BÖLMƏ 1. PUL SİSTEMİ

PUL HAQQINDA NƏZƏRİYYƏLƏR

Klassiklər deyildiyi zaman Adam Smiti izləyən iqtisadçılar yada düşür. Bunlara D.Rikardo, Robert Malthus, Jan Bopstist Say, Con Stuart Mill kimi iqtisadçılar daxildir.

ADAM SMİT (1723-1790)

A.Smit 1776-cı ildə «Millətlərin zənginliyi» adlı məşhur əsəri yazmışdır. A.Smit ölkə daxilində və ölkələr arasında sərbəst mal hərəkətini prinsip olaraq müdafiə etmiş, bunu beynəlxalq xarici ticarətin əsası kimi qəbul etmişdir. A.Smit kağız pulun qızıl və gümüş, yəni metal pul qarşılığı çıxarılmasını kağız pulun hər zaman qızıla çevrilməsinin əhəmiyyətinin qorunmasını istəmişdir. Smitə görə, kağız pulun metal puldan daha çox çıxarılması nəticəsində qiymətlər yüksələcək, tədiyyə balansı pozulacaq və ölkədən qızılın çıxması üçün şərtlər ortaya çıxacaqdır. Təklif iqtisadiyyatını müdafiə edən Smit sərmayə artımının əmanətlə olacağını, xərcləmə və pis idarəetmənin iqtisadiyyata mənfi təsir edəcəyini qəbul etmişdir. Smit istehsaldan əldə edilən mənfəətin faizdən yüksək olmasının vacib olduğunu, bu iki nisbət arasındakı fərqi borc pul sahəsinin mükafatını təşkil etdiyini söyləmişdir. Borc pul verən şəxs sağlam (inflyasiyanı çıxmaq şərti ilə) bir əlavə faiz əldə edir. Mənfəət isə sərmayə istifadəsinin riskli olması səbəbi ilə daha yüksək olmalıdır.

DAVID RİKARDO (1772-1823)

Tədavüldəki pul miqdarı metal pul mərkəz bankının çıxardığı kağız puldan meydana gəlir. D.Rikardo pulun tədavül sürəti mövzusunda açıqlama verməmişdir. O, pul kütləsi mövzusunda iki nəzəriyyə irəli sürmüşdür: kağız pulun qızıla çevrildiyi ölkələr və kağız pulun qızıla çevrilmədiyi ölkələr. Kağızın qızıla çevrildiyi ölkələrdə kağız pul üzərində yazılı qızıl çəki miqdarında qızıla çevrilir. Bu da tədavüldəki kağız pulun qızıl və ya gümüş pula çevrilməsi və ya külçə qızıla çevrilməsidir. Rikardo xarici ödəmələrdə qızıldan istifadə etmənin zəruriliyini qəbul etmişdir. O, dövlətin və ya bankın kağız pul çıxarma müstəqilliyindən sui-istifadə etməməsinin vacib olduğunu irəli sürərək nə dövlətin, nə də bankın pul çıxarma mövzusunda limitsiz gücə sahib olmadığını ifadə etmişdir. Rikardoya görə, bütün dövlətlərdə kağız pul emissiyası nəzarət altında olmalıdır. O, dövlətin ehtiyacından çox pul buraxması nəticəsində qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olacağını qəbul etmişdir. Pul miqdarı mövzusunda iki məktəbin ortaya atdığı fikirlərə baxaq. Bu iki məktəb Bank məktəbi (Banking School) və Pul məktəbidir (Currency School).

Bank məktəbi pul miqdarının iş həcminə bağlı olduğunu, yəni iqtisadi vəziyyəti pul miqdarının təyin etdiyini qəbul edir. Rikardo Bank məktəbinə qarşı pul məktəbini müdafiə edib. Bu məktəbin fəlsəfəsinə görə, kağız pul qızıl qarşılığında çıxarılır. Ehtiyacdən çox pul tədavülə girdikdə qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olur. Rikardoya görə, qızıl istehsalının artımı, öz növbəsində pul miqdarının artımına, bu isə qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb

olacaq. Bundan sonra isə idxalın artacağı və ixracatın azalacağı ortaya çıxacaqdır. Bütün bunlar isə ölkədən qızılın çıxışına səbəb olar. Qızıl miqdarının azalması qiymətlərin aşağı düşməsinə yol açar. Beləliklə, tədiyyə balansı qızıl girişi və çıxışı ilə tənzimlənmiş olur.

BAPTİST SAY (1767-1832)

Fransız iqtisadçısı B.Say, bazar qanununun kəşfi ilə tanınmışdır. Bu qanun istehsal edilən bir malın dəyəri qədər bazarda pul tələbi olduğunu ifadə edir. Şübhəsiz, istehsalçının ən böyük arzusu da istehsal etdiyi malı satmaqdır. İstehsalçı istehsal edilən malın satışından əldə etdiyi pulu başqa bir malı almaqda istifadə edir. Beləliklə, istehsal edilən bir mal digər bazarda bu mala uyğun ekvivalent mal tapır. Ümumiyyətlə, bir malın təklifi onun izafi qiymətinə bağlıdır. Malla əlaqədar pul tələb və təklifi onun izafi qiymətinə görə olur. Halbuki miqdar nəzəriyyəsində pul tələbi izafi mal qiymətinə görə deyil, mütləq qiymətlərə görə olur. Mala olan tələb pula olan tələb anlamına gəlir. Çünki mala olan ehtiyac pul ehtiyacını yaradır. Bu da pul təklifinə təsir edir. B.Say, pulun mübadilə üçün istənildiyini və bunun üçün də tam məşğulluğun saxlanıldığını qəbul edir. Özəl sektoru müdafiə edən B.Saya görə, dövlətin sənaye və ticarət işi apara bilməsi üçün pulu olsa da, yaradılacaq işlər uğur qazanmayacaq, çünki dövlət fərdlərə «İş görə bilməyiniz üçün uyğun mühit yaratdım, siz isə bu fürsəti dəyərləndirib zəngin olun!» deməlidir.

Yeni klassiklərin pul haqqında nəzəri düşüncələri. Bu hissədə Lean Valpac, İrvinq Fişer, Çikaqo məktəbindən M.Fredmanı araşdıracağıq.

LEON VALRAS (1834 - 1910)

Bilindiyi kimi, Rikardo dəyər təhlilində malı istehsal etmək üçün gərəkli iş saatını alırdı. Valras nəzəriyyəsində isə iş gücü həcmnin gerçək əmək haqqı həddinin bir funksiyası olduğu və «pul miqdarı ilə dəyəri arasında tərs yöndə bir münasibət olduğu» qeyd olunmuşdur. Pula tələb arzu edilən, yəni likvid tutulmaq istənen puldur. Bu da ödəmələrdə istifadə edilmək üzrə əldə tutulur. Varlasa görə, pulun funksiyası üç yerə bölünür: dəyər pulu; yığım pulu və mübalisə pulu. Dəyər pulu bir malın dəyərini digər malların dəyəri ilə ödəməsinə deyilir. Məsələn, bir kostyumun dəyəri 20 kq ət və ya 200 kq alma etdiyini qəbul etsək, o zaman kostyumun dəyərini ət və alma ilə ifadə etmiş olarıq. Yığım pulu sərmayə sahiblərinin istehlakı üzərindən gerçəkləşdirdikləri qənaət nəticəsində işgüzar dairələrə verdikləri borc pulu ifadə edir. Bu pul istehsal vasitələrinin satın alınmasına yönələn puldur. Varlasa görə, tədavüldəki pul mübadilə pulu, mal və xidmət alınması üçün istifadə olunan puldur.

İRVİNQ FİŞER (1867-1947)

Riyaziyyat müəllimliyindən iqtisad elminə keçərək bu sahədə dəyərli iz qoymuş Fişer "Pulun satın alma gücü" (1911), "Qiymət indeksləri" (1922), "Faiz nəzəriyyəsi" (1930), "İnkişaf və böhran" (1932) kimi əsərləri ilə tanınmışdır. Fişərə görə, pul və onunla satın alınan mal eyni dəyərdədir. Məsələn, 1 kq ətə ödənen pul ilə satın alınan ət eyni dəyərdədir. Bir il içində xərclənən pul ilə satın alınan malın dəyərləri bir-birinə bərabərdir. Yəni $MV = \Sigma PQ$.

Yuxarıdakı bərabərlikdə P - qiymətlərin ağırlı ortalamasını, M - pul miqdarını, V - pulun tədavül sürətini, Q - pul ilə mübadilə edilən mal və xidmət miqdarını göstərir. Fişərə görə, tədavüldəki pul miqdarına aşağıdakılar təsir edir: qızıl alışı və satışı, pul emissiyası, qızıl istehsalı və istehlakı, pul sistemləri.

KEYNESİN PUL HAQQINDA NƏZƏRİYYƏSİ (1883 - 1946)

J.M.Keynes (1883-1946) "ümumi nəzəriyyə" adlı əsəri ilə şöhrət tapmış bir iqtisadçıdır. Keynes istehlak və investisiya funksiyalarının gəlir səviyyəsi və faizə təsir etdiyini qəbul edir. Gəlir səviyyəsi isə işgücü istifadəsinə təsir edir. O, investisiyanın faiz dərəcəsinə və sərmayənin marjinal verimliliyinə bağlı olduğunu ifadə etmişdir. Keynes xalqın böhran iqtisadiyyatında iqtisadiyyatın gələcəyinə güvənmədiyi halda pullarını investisiya etmədən hərəkətsiz gözlədə bildiyini qeyd edir. Keynesə görə, faiz: $L=L_1(PY)+L_2(i)$ ilə ifadə edilir. Burada L_1 - alış-veriş və ehtiyat məqsədi ilə pul tələbi, L_2 - spekulyasiya məqsədi ilə pul tələbini göstərir. Investisiya xərcləri sərmayənin marjinal verimliliyi ilə faiz həddinə bağlıdır, yəni $I=F(r, SMV)$. Burada I - investisiya xərclərini, F - bazar faiz dərəcəsinə, SMV - sərmayənin marjinal verimliliyini göstərir. Ümumiyyətlə, Keynes pul miqdarı artdıqca faiz həddinin düşəcəyini və gəlir səviyyəsinin eyni qaldığını qəbul etmişdir. Faiz dərəcəsinin düşməsi investisiya xərclərini artırmaqla gəlir səviyyəsinin yüksəlməsinə yol açır.

MILTON FREDMAN (ÇİKAQO MƏKTƏBİ 1912 - 2006)

Çikaqo universitetindən Milton Fredman pul miqdarı mövzusunda fərqli bir fikir irəli sürmüşdür. 1929-cu ildəki iqtisadi böhran pul miqdarı nəzəriyyəsini gözədən salaraq pul siyasətinin uğursuzluğunu ortaya qoydu. «Pul tələbi, daimi gəlirin funksiyasıdır» deyən Fredman, pul tələbinə təsir edən üç faktorunu aşağıdakı kimi sıralayır: gəlir; fərdlərin seçim və zövqləri; istehlak edilə bilən xidmət və gəlir qaynaqları. M.Fredman istehlak edilə bilən xidmət və gəlir qaynaqlarını da 5 aktiv varlıq halında olduğunu yazmışdır: pul, istiqraz, səhm, bəşəri olmayan maddi mallar və bəşəri sərmayə.

Pul tələbinə təsir edən digər bir amil fərdlərin zövq və seçimləridir. M.Fredman pul tələbinə təsir edən amilləri klassik nəzəriyyəçilərdən fərqli şəkildə açıqlayır. Ona görə, pul tələbi aşağıdakı düsturda göstərilən dəyişənlərin bir funksiyasıdır: $L=g(Y_p, W, P, R_e, I/P \cdot dP/dt, V)$. Burada L - nominal pul tələbini, Y_p - nominal davamlı gəliri, W - bəşəri sərmayənin bəşəri olmayan sərmayəyə nisbətini, p - ümumi qiymət səviyyəsini, R_e - səhmlərdən saxlanan gəliri, $1/P \cdot dP/dt$ - gözlənilən inflyasiya nisbəti, V - fərdlərin zövq və seçimlərini göstərir. M.Fredman, faizin pul yığımına səbəb olduğunu qeyd etmişdir. M.Fredmana görə, insanların gələcək həyatlarının qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqədar pul yığımları baş verir. Pul yığımlarının iki səbəbi vardır: birincisi istehlakı azaltmaq, ikincisi isə faiz əldə etməkdir. Fredman pul siyasətində pul miqdarına diqqət edilməsini, bu mövzuda tədbir görülməsinin vacibliyini irəli sürmüşdür.

İqtisadi inkişaf və istehsal artımına cavab vermək məqsədi ilə hər il pul miqdarının 0,05 artımı kifayətdir. Inflyasiya olan ölkələrdə Mərkəz Bankları emissiyasını durdurmalı və bankların kredit istehsalının qarşısını almalıdır.

PUL İQTİSADİYYATININ TARİXİ İNKŞAFI

Pulla bağlı mövzuları tənzimləyən qanun, qərar və tətbiqlərin bütövlükdə hamısına pul sistemi deyilir. Dövlətlər pulun tədavülünə qədim zamanlardan bəri müdaxilə etmiş, bununla bağlı bir sıra qanun tətbiq edərək sistemi nəzarət altına almağa çalışmışlar. Pul standartı pul sisteminin dayandığı pula əsaslanır. Standart olaraq qəbul edilən pulun geniş ödəmə imkanları vardır. Buna qanuni tədavül deyilir. Pulla əlaqədar qanunların müəyyən edilməsində vacib olan digər amil pul vahidi ilə bağlıdır. Qanunlarda pul vahidinin (məsələn: manat, dollar, lirə, avro və s.) neçə qram qızıl və gümüş metaldan təşkil olunduğu müəyyən edilir (Bu gün isə dünyanın heç bir ölkəsində qızıl, pul qarşılığı olaraq müəyyən edilmir. Yəni pulların qızıla çevrilə bilmə imkanı yoxdur). Ancaq standart pul metaldan ibarət deyilsə, bu zaman pul vahidinin çəkisini göstərməyə ehtiyac yoxdur. Hər bir pul sistemi əsasən sistemin dayandığı pulun standartına görə adlandırılır. Məsələn: qızıl pul sistemi, gümüş pul sistemi, kağız pul sistemi kimi.

Qızıl pul sistemi (qızıl standartlar). Bu sistemin əsas mahiyyəti milli pulun dəyərinin müəyyən bir miqdar qızıldan asılı olmasıdır. Məsələn, bir ABŞ dollarının qarşılığının 0,88876 qr qızıl olmasını nümunə verə bilərik. Bundan başqa, ikinci əsas mahiyyəti istəyən hər kəsin milli pulu banka verərək, qızıla dəyişə bilməsidir. Əlində 10 dollarlıq banknotu olan şəxs ABŞ Mərkəz bankına müraciət edərək, 10 dollar qarşılığında 8.8867 qram qızıl əldə edə bilər. Qızıl standartı sisteminin üçüncü özəlliyi, bu sistemi tətbiq edən ölkələrdə qızıl ixracatı və idxalatının tam sərbəst olmasıdır.

Qızıl standartı sisteminin üç ayrı tətbiq forması vardır:

1. qızıl sikkə standartı. (Sikkə mədəndən hazırlanmış puldur. Qızıl külçə pul çıxarılan yərə götürülür və pul formasında çıxarılaraq sikkə əldə edilir). Bu sistemdə qızıl külçə zərboxanada (pul çıxarılan yer) pul formasında çıxarılır və bu, əsl pul kimi istifadə edilir. Pulun dəyəri neçə qram qızıldan ibarətdirsə, həmin çəkiddə olan qızılın bazar dəyərinə bərabərdir. İki ölkə pulunun dəyişim nisbəti isə hər birinin ehtiva etdiyi qızıl miqdarına görə müəyyən edilir. Məsələn, A ölkəsinin qızıl sikkəsi 3,5 qr, B ölkəsinin qızıl sikkəsi isə 7 qr olsun (qızılların eyni əyərda olduğunu düşünək). Belə halda A-nın çəkisi B-nin çəkisinin yarısı qədərdir. Bu dəyər fərqliliklərinə «məzənnə» və ya «paritə» deyilir.

2. Qızıl külçə sistemi. Bu sistemdə əsl pul yenə qızıldır. Ancaq burada qızılın bilavasitə tədavülü yerinə, qızılı təmsil edən banknotların tədavülü prosesidir. Banknotların müqabilində qızılın miqdarı müəyyən edilir. Banknotları istənilən an qızıla çevirmək imkanı var, lakin Mərkəz bankı banknot qarşılığında qızıl istəyənlərə qızıl sikkə deyil, qızıl külçə verir.

3. Qızıl valyuta standartı. Bu sistemdə milli pul birbaşa qızıldan asılı deyil. Ancaq başqa bir ölkənin qızıla bağlı olan puluna bağlıdır. Yəni bu sistemdə qızıl konvertasiyası başqa bir ölkənin pulu olan valyuta konvertasiyası ilə əvəz olunur. Beləliklə də milli pul dolaylı olaraq qızılla əlaqəli olur. Məsələn, 1500 rubl 1 dollar olaraq müəyyən edilibsə və 1 dollar 0,88967 qramdırsa, 1 rubl 0,88867 qramın min beşdə biri dəyərinə qızıla bərabər olacaq. Belə halda əlində rubl olan kimsə bunu nə qızıl sikkəyə, nə də qızıl külçəyə çevirə bilər. Burada yalnız rublu öncə dollara, sonra da dolları qızıla çevirmək mümkündür. Bu gün isə dünyanın heç bir ölkəsində qızıl, pul qarşılığı olaraq təsbit edilmir. Yəni pulların qızıla çevrilə bilmə imkanı yoxdur.

4. Kağız pul sistemi. Bu sistemdə kağız pul qızıl standartında olduğu kimi qızıla çevrilə bilmir. Kağız pulun qızıl qarşılığı yoxdur. Kağız pul, pul olma xüsusiyyətini qanundan və dövlətin etibarından alır. Bu sistemdə kağız pul əsl puldur, pulun qızıl qarşılığı yoxdur və tədavülü məcburidir. Bu sistemdə kağız pulun sərhədsiz borc ödəmə özəlliyi vardır. Kağız pulun emisiyası sərbəst deyil və bu səlahiyyət sadəcə dövlətə və ya Mərkəzi Banka verilmişdir. Bu pulun ölkə daxilində keçərliliyi var. Dünya üzrə kağız pulların çox az hissəsinin, yəni dollar, avro və s. bu kimi pullardan başqa digər pulların xaricdə ödəmə imkanı yoxdur. Kağız pul sistemində xarici borclar xaricə satılan mal və xidmətlərdən əldə edilən valyuta ilə ödənilir. Bir ölkənin pulunun xarici dəyəri o ölkənin xarici ölkələrlə olan mal və xidmət dəyişiminin lehinə və ələhinə olmasına bağlıdır.

Kağız pul sisteminə valyuta kursu. Satınalma gücü pariteti. İki ayrı ölkənin kağız pulları arasındakı pariteti müəyyən etmək üçün onların satınalma gücünün diqqətə alınması ilə ilk həll yolu mümkündür. I Dünya müharibəsindən sonra müxtəlif pullar arasında yeni paritetlər qurulması nəzərdə tutularkən, İsveçli iqtisadçı Qustav Cusselə görə, hər ölkənin satınalma gücündəki dəyişiklikləri hesablamaq və yeni paritetləri buna görə müəyyən etmək lazımdır.

İqtisadi həyatda pulun istifadəsi ilk bankların qurulmasından sonradır. Bəs o zaman pul olmayan yerdə necə bank qurula bilər və ya kredit əməliyyatları aparılır? İnsanlar o vaxtdan bəri öz pullarını güvəndikləri yerdə saxlamağa ehtiyac duymuşdur. İlk çağlarda din qorxusu son dərəcə təsirli idi. Tanrıları aldatmaq və ya fırıldaqçılıq etmək heç kimin ağılından keçmirdi. Ən böyük sərvət və gücə sahib olan iqtidarlar belə, göylərin qəzəbindən çəkinir və din qurumlarına toxunmurdular. Buna görə də mallarını oğru, düşmən və hökmdarlardan qorumaq istəyənlər də sərvətlərini rahiblərə əmanət edə bilirdilər. Rahiblərin əmanətinə verilən əşyalar tarla, heyvan, kənd təsərrüfatı alətləri, qiymətli daş və mədən xüsusiyyətində idi. Rahiblər isə bu dəyərli əşyaların hesablarını tutar və istəyə uyğun sahiblərinə qaytarardılar. Deyə bilərik ki, ilk banklar Tanrı evləridir və ilk bankçılar da rahiblər idi. Rahiblərə qoyulan əmanət Tanrı evlərinin tək varlıq qaynağı deyildi. Tanrıların sevgi və məhəbbətini qazanmaq məqsədilə kilsələrə dindarlar tərəfindən təklif edilən hədiyyələr çox böyük miqdarlara çatırdı. Savaşdan sonra kralların müharibədən əldə etdiyi qənimətlərdən də «tanrı evlərinə» pay olaraq verilirdi. Bundan başqa, işləri yaxşı gedənlər şükran borclarını, günaha girənlər isə səhvlərinin bağışlanması istəyi ilə «tanrı evlərinə» bağışlar və hədiyyələr gətirərdilər. Bunun nəticəsi olaraq, «Tanrı evlərində» böyük sərvətlər yığılardı. Bəs o zaman «tanrı evlərində» yığılmış sərvətlər necə işlədilirdi? «Tanrı evlərinə» aid olan və ya tanrının qoruyucusu olan din xadimlərinə əmanət edilən bir tarlanı əkib biçən ailə aldığı məhsulların bir hissəsini tanrı evlərinə təslim edirdi. Kredit əməliyyatlarına ən çox mövzu olan dəyərlər çift heyvanlar və ya damazlıqlar idi. Ona görə də qədim dillərdə yavrulama (doğum) sözcüyü, eyni zamanda faiz mənasına gəlirdi. Tanrılara borclananlar tanrılarını aldatmağa cəsarət etməzdilər. Borclu sözünün üstündə durmaq üçün hər cür fədakarlığa istəklə yanaşırdı. Lakin bankçılıq sistemi dünyəviləşdikdə

insanın insana borclanması güclənmiş və bununla da vəziyyət dəyişmişdir. Nəticədə bankçılar alacaqlarını sağlam müstəviyə oturmaq arzusunda olmuşlardır.

Ümumiyyətlə, bankçılığın yaranması tarixin böyük iqtisadi inqilablarından biridir. Kredit işləri də dövlətin iqtisadiyyata ilk müdaxilə mövzularından biri olmuşdur. İlk çağda ticarət fəaliyyətinin olduqca inkişaf etməsinə baxmayaraq, mübadilələrdə yüzdən çox puldan istifadə edilmişdir. Mübadilə prosesində pulun iştirakı olmayan sistemdə yalnız barter yolu ilə həyata keçirilirdi. Dəyərin bir qiymət rəqəmi ilə ifadə edilmədiyi bir alış-veriş sistemində dayana biləcək tək ölçü faydalıqdır. Barter, alış-verişdə bir mal dəyərinin bir başqa mal ilə ödənilməsidir. Barter sistemi ilk çağda alış-veriş edənlərin aldığı və satdığı malı lazımı kimi dəyərləndirmələrinə imkan verəcək bir dəyər ölçüsünə əsaslanmayaraq aparılmışdır. Barter bərabər ticarət ustalığı bulunmayan kimsələr arasındakı mübadilələrdə möhtəkir mənfiyyətə imkan yaradır. Tacirlərlə rastlaşan yerlilər malların bazar dəyəri haqqında heç bir şey bilmirlərsə və ya alıcılar qarşılıqlı dəyərləndirmə imkanından yoxsundurlarsa, o vaxt aldanma dərəcəsi xeyli ağır olur. Əvvəllər tacirlər müştəri ilə üz-üzə gəlmədən satış etməyə üstünlük vermişdir. Gəmilərdə sahilə çıxan satıcılar çox vaxt qəbilələrin yaşadıkları bölgə yaxınına mallarını buraxıb çəkildilər. Tacirlər gözdən itdikdə yerlilər gəlib görüb bəyəndikləri əşyaların qarşılığında nə verəcəkdirlərsə, yanına qoyardılar. Lakin ticarət mərkəzlərində satıcılarla alıcıların daha sıx qarşılaşmaları və mübadilələrin çoxalması artıq barter metodunun tərəflərinin işlərini çətinləşdirmişdi.

Barter iqtisadiyyatında ən böyük çətinlik mallar arasında bir dəyişim nisbətinin təsbitidir. Məsələn, bir kq buğda qarşılığında nə qədər kərə yağ almaq mümkündür? Yəni dəyişim nisbəti nə olacaqdır? Mallar çoxaldıqca da dəyişim nisbətlərinin sayı artacaqdır. Barter etmək istəyənlər mallar arasındakı bir dəyişim nisbətlərini yadda saxlamaq məcburiyyətində qalırdılar. Mal sayı az olsaydı, bəlkə də bu mümkün ola bilərdi. Ancaq say artdıqca dəyişim nisbətlərini bilmək getdikcə çətinləşir. Məsələn, barterə mövzu olan mal sayı 4-dürsə, ortaya 6 fərqli dəyişim nisbəti çıxır. Barterə mövzu olan mal sayı artdıqca, dəyişim nisbəti sayı da artacaq.

Bunu $C = n(n-1)/2$ formulu ilə hesablamaq mümkündür. Burada C - dəyişim nisbəti sayını, n - dəyişimə mövzu olan mal sayını göstərir. Mal sayı 100-dürsə, 4950 dəyişim nisbəti olacaq ki, bu qədər məlumatı hər kəsin ağılda tutması və buna əməl etməsi çox çətin bir problemdir. Barterin problemlərindən biri də malların bölünməzliyindədir. Məsələn, 1 dəne xalçası olan şəxsin xalçanı hissələrə bölərək alma, buğda və s. bu kimi əşyaların alması çox çətin və ya buğda çoxluğuna sahib olan ailə bir xalça almağa yetəcək buğdaya malik olmaya bilər. Göründüyü kimi, barter bir çox çətinlik yaradır. Bu səbəblə insanlar malın malla dəyişimi yerinə daha praktik bir yol axtararaq dəyişimi sadə duruma gətirəcək bir vasitəçi malı tapmışdılar. Bu isə pul idi. İşin içərisinə pul girincə artıq malın malla dəyişimi ortadan qalxmış və pul bu dəyişimin iki mərhələdə təşkilinə yol açmışdır. Buğda çoxluğu olub bu çoxluq ilə yağ almaq istəyən ailə buğdanı müəyyən bir pul miqdarı qarşılığında vermiş və ikinci mərhələdə isə bu pul ilə kərə yağı almışdır. Beləliklə, malın malla dəyişiminə nəticədə keçilmiş, malın pul ilə, sonra da pulun istənilən malla dəyişimi prosesi həll olunmuşdur. Hərflərlə göstərsək, trampada yəni barterdə $M M$ şəklində olan dəyişimin $M P$ və $P M$ formasına gəldiyini görürük.

Belə uyğunsuzluğa çarə olaraq, seçiləcək bir malın dəyəri digərləri ilə müqayisə edilmişdir. Hər qəbilə özünə görə bir mal dəyər ölçüsü olaraq seçmişdir. Hesab pulu deyilən dəyər ölçüsünün barterin önəmli bir çətinliyini ortadan qaldırmağa xidmət etmişdir. Fayda ölçüsünə görə, girişlən mübadilələrə müqayisə ilə alış-veriş şərtlərini bir az daha tarazlığa yaxınlaşdırı bilmişdi. Ancaq barterin yol açdığı digər çətinliklər zaman və təcrübə ilə aradan qaldırılmışdır. Barterin çətinliklərindən biri mübadiləyə qatılanların arzuladıqları malı daima tapa bilməmələri idi. Buğda yetişdirən bir fermerin geyim əşyalarına ehtiyac olduğunu fərz edək. Buğdanın bazara çıxışında şübhəsiz ki, bu malı arzulayanlar çıxacaq. Bu istəklərin hər biri başqa malı verib buğdanı almaq istəyəcək. Ancaq əlində buğda olan fermerin ehtiyacı geyim əşyaları olduğuna görə və bunu tapana qədər mübadiləni heç kimləsə aparmayacaqdır.

Hesab pulu termininə öyrəşənə qədər o dəyər ölçüsü funksiyasını görən malların mübadilə vasitəsi olaraq istifadə olunmasıdır. Öküz, bıçaq və ya tütün kimi hər kəsin aradığı bir maddə ticarəti asanlaşdırır, ancaq öküzün dəyərinin 25 metr parça ikən alıcının yalnız 4 metrə ehtiyacı varsa, nə etməli?

İqtisadi inkişaf dəyər ölçüsü və mübadilə olaraq istifadə edilən mallar arasında seçim edilməsini məcburi etmişdir. Mübadilə vasitəsini uzun müddət saxlamaq üçün pozulmaz bir maddə olmalıdır. Məsələn, bəzi ölkələrdə ödəmələrdə istifadə edilən duzun rütubətdən ərimək və ya ədviyyatın isə, böcəklərə yem olduğu təhlükəsi var idi.

Mübadilə vasitəsinin hər kəs tərəfindən aranması və istənməsi isə az-çox nadir bir maddə olmasına bağlı idi. Mis, bürünc, gümüş və ya qızıl kimi mədənlərin mübadilə vasitəsi olaraq istifadə edilməsinə doğru qeyd edilən inkişaf nəticəsində bu şərtlər həyata keçmişdir.

Pulun mübadilə əməliyyatını uğurla həyata keçirməsi üçün dayanıqlı, kiçik parçalara bölünə və asanlıqla daşına bilməsi kimi bir sıra xüsusiyyətlərinin olması vacib şərtlərdən biridir.

Orta əsrlərdə bəzi kiçik sərraflar onlara əmanət edilən qızıl və ya gümüşün qarşılığında sahiblərinə sənədlər (sertifikatlar) verir və onlar da ödəmələrini bu sənədlərlə həyata keçirirdilər. İnsanlar əllərindəki qızıl ya da gümüş sertifikatları onları çıxaran sərrafa verdikdə qarşılığında qızıl və ya gümüşü geri alacaqlarından əmin olduqlarına görə bu sənədləri pul kimi görür və istifadə edirdilər. Beləliklə, ilk kağız pul ortaya çıxdı. Burada əsas məqam ondan ibarətdir ki, bank kassalarındakı qızıl miqdarı ilə bazarda bunun simvolu olaraq istifadə olunan kağız pul miqdarı bir-birinə bərabər idi. Kağız pul standartında pul vahidi başlıca malların müəyyən miqdardakı birləşməsindən təşkil olunan bir mal səbətinin dəyəri kimi müəyyən olunur, yəni qızıl standartında pul vahidi olaraq müəyyən olunan qızıl miqdarının yerini tutmaqda müəyyən bir mal səbəti almışdır. Pul miqdarı ölkədəki mal səbəti miqdarının dəyərinə tutulur. Əgər səbətin miqdarından çox pul çıxarılsa, səbətin dəyəri artır, pulun dəyəri düşər. Əks təqdirdə isə səbətin dəyəri düşər və pulun dəyəri isə yüksələr. Mal səbəti və pulun dəyərindəki dəyişmələr tətbiq zamanı ümumi qiymət indeksi ilə ölçülür. Bu indeksin dəyişməməsi, yəni qiymət sabitliyi ilə pulun dəyəri də dəyişmir. Bunu sabit tutmağın yolu da qiymət indeksi yüksəldiyi zaman pul həcmi azaltmaq, düşdüyü zaman da pul həcmi artırmaqdır.

MİLLİ İQTİSADİYYATIN SABİTLİYİNİN TƏMİNATINDA PUL SİSTEMİNİN ROLU

Sistemli təhlildə sabillik və davamiyyət iqtisadi tarazlıq konsepsiyasının təməl müddəası kimi nəzərdən keçirilir. Bu konsepsiyaya əsasən, iqtisadiyyatda stasionar tarazlıq vəziyyətinə (sabitlik) və ya dinamik-tarazlı vəziyyətə (davamlılıq) nail olunması və qorunub saxlanması mühüm makro-iqtisadi və mikro-iqtisadi məsələlərə aiddir. Bu zaman sistemin subyektləri onun sabillik və davamlılığı bir araya gətirən tarazlıq kimi nəzərə almaqla onu optimal vəziyyətə gətirməyə çalışır. İqtisadi sistem ya onun altsistemləri (kredit, bank, maliyyə) baxımından hal-hazırda əksər hallarda "sabitlik" termini işlədilir. Məsələn, Maliyyə Sabilliyi Üzrə Şurasının (MSSŞ) və Bank Nəzarəti Üzrə Bazel komitəsinin (BNBK) tövsiyyələrində, AMB maliyyə sabilliyi haqqında hazırladığı sənədlərdə maliyyə sabilliyinin anlayış, meyar və göstəricilərinə xüsusi diqqət yetirilir [1]. Lakin qeyd edilməlidir ki, bu gün istifadə edilən "maliyyə sabitliyi" anlayışı onu nəzərdə tutur ki, sabillik daxilən davamlılığa xas olan elementdir. Pul sisteminin xarakteristikalarının təhlilinə ümummetodoloji yanaşma nöqtəyi-nəzərdən o pul sistemi stabil hesab oluna bilər ki, onun funksiyaları tam həcmdə icra olunur. Əks halda pul islahatını, devalvasiya/revalvasiya, denominasiya aparmaq zərurəti yaranır. Pul sisteminin davamlılığı statistikaya deyil, dinamikaya, indiki və gələcək inkişafa üz tutur. Davamlılığın təmin edilməsi isə ölkənin pul sisteminin mütərəqqi inkişafı ilə bağlı olan daha perspektiv məsələ kimi nəzərdən keçirilməlidir. Pul sisteminin inkişafının qiymətləndirilməsinin meyar və indikatorları işlənərkən onun fundamentallığı, "mühtililik" kimi özəlliyi ilə əlaqədar ümumiqtisadi yanaşmanı rəhbər tutmaq lazımdır. Ümumiqtisadi yanaşmada pul sisteminin vəziyyətinin meyar və indikatorlarını bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafını qiymətləndirilməsi ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, davamlı inkişaf dinamik iqtisadi artımı nümayiş etdirən inkişafa deyilir ki, bu da ümumdaxili məhsulun artımı, sənaye istehsalının artımı, investisiyaların, əməyin məhsuldarlığının artımı, işsizliyin azalması kimi anlayışlarda öz əksini tapır. Lakin bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında məqsəd sadəcə iqtisadi artım deyil, innovasiyalı artım mərhələsinə keçid etməkdir ki, bu da monetar amillərin, pul sferasının vəziyyətinin göstəricilərinin yuxarıda göstərilən məqsədlərə çatmasına təsiri məsələsini aktuallaşdırır. Bununla əlaqədar olaraq, ümumiqtisadi yanaşma baxımından pul sisteminin davamlılıq meyarlarını işləyərkən bəzi qarşılıqlı əlaqələr nəzərə alınmalıdır: Pul sistemi iqtisadi sistemin altsistemidir (əsasında pul münasibətlərinin durduğu digər funksional altsistemləri – kredit, maliyyə, ödəmə altsistemləri ilə yanaşı). O, öz tamlığını bürüzə verməklə və ona xas olan funksiyaları icra etməklə bu altsistemlərlə də və bütövlükdə iqtisadi sistemlə qarşılıqlı təsirdədir; istənilən sistemin, o cümlədən pul sisteminin inkişafı həm sabillik, davamlılıq, həm də tarazlığa nail olma kimi qiymətləndirilə bilər; Pul sisteminin davamlılığı elə bir pozitiv durumdur ki, onun fəaliyyətinin və ayrı-ayrı elementlərinin fəaliyyətinin keyfiyyət parametrləri iqtisadiyyatın maraqları ilə qarşılıqlı təsirlərdə inkişaf edir; Müasir təsəvvürlər nöqtəyi-nəzərdən, pul sisteminin davamlı inkişafını təmin etmək təkcə davamlı makroiqtisadi mövqelərə və ayrı-ayrı pul təsisatlarının əsas göstəricilərinə çatmaq məsələsi deyil, həm də pul münasibətlərinin idarə edilməsinin keyfiyyətini təmin etməkdir; Pul sisteminin meyar və göstəricilərini işləyərkən müxtəlif yanaşmalar tətbiq oluna bilər (onun makroiqtisadi dəyişənlərə təsiri nöqtəyi-nəzərdən – ümumiqtisadi; tənzimləyici orqan olan Mərkəzi Bank tərəfindən idarə yanaşması); Pul

sisteminin inkişaf meyarları və göstəriciləri təkcə onun ayrı-ayrı elementlərinin meyarı olmamalı, həm də onun sistem kimi inkişafını qiymətləndirməli, bununla belə bunlar bank sisteminin elementlərinin qiymətləndirilməsi göstərici və meyarlarına köklənməlidir; Bank sisteminin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan məlumatların mötəbərliyi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq, ümumi iqtisadi yanaşma baxımından bu və ya digər iqtisadi sistemin, o cümlədən pul sisteminin davamlılıq meyarlarına aşağıdakılar aiddir: Sistemin iqtisadi inkişafının bərabərölçülülüyü olması və ardıcılığı (uzun müddət böhransız inkişaf). Davamlı pul sistemi davamlı və dinamik inkişaf edən iqtisadiyyat şəraitində mümkündür; Bazar iqtisadi sisteminin kökləndiyi pul münasibətlərinin özünün davamlılığı - milli pul vahidinin davamlılığı, təsərrüfat subyektlərinin ödəmək qabiliyyəti, ümumdaxili məhsulun monetizasiyasının yetərli səviyyəsi, ödəməmələr böhranının olmaması; istehsalın proporsionallıq nöqteyi-nəzərdən davamlı və səmərəli sahəvi və ərazi strukturu. Bu, bir tərəfdən pul sisteminin ayrı-ayrı, ilk növbədə baza elementlərinin vəziyyətindən asılıdır, digər tərəfdən də pul dövriyyəsini təşkil edib tənzimləməyə imkan verir, pul sisteminin aqreqasiya edilmiş anlayış kimi fəaliyyət göstərməsinə təsir göstərir; pul sisteminin inkişafını tənzimləyən qanunvericilik sferasının davamlılığı, o cümlədən qanunvericiliyin göstərişlərinin davamlılığı; sosial və mənəvi sferanın davamlılığı, o cümlədən iqtisadiyyatın subyektlərinin milli pul sisteminə etibarının səviyyəsi, milli pul sisteminin institutlarına inam dərəcəsi; siyasi sferanın davamlılığı, cəmiyyətin innovasiya (postsənaye) inkişaf mərhələsinə keçidə yönəlməsi. Bu mərhələdə elə bir iqtisadi inkişaf modeli (davamlı inkişaf modeli) formalaşır ki, burada insan potensialı ətraf mühitlə qarşılıqlı təsirlərdə həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu tip inkişafın məqsədi isə gələcək nəsillərin öz tələbatlarını ödəmək imkanlarına zərər yetirmədən indiki nəslin tələbatlarının ödənilməsidir; dövlətin iqtisadiyyatda və müvafiq olaraq bank sektorunda rolu (dövlətin iqtisadiyyatın real bank sektorunda payı nə qədər yüksək olsa, bank sisteminə dövlətin iştirakı ilə bankların xüsusi çəkisi də bir o qədər yüksək olar).

O pul sistemi stabildir ki, öz funksiyalarını tam həcmdə yerinə yetirir, böhranlı vəziyyətlərdə də iqtisadiyyatda öz rolunu təkrar istehsal edir. Müvafiq olaraq davamlı pul sistemi daxili və xarici inkişaf amilləri dəyişərkən (məsələn, pul-kredit tənzimləmə orqanları tərəfindən iqtisadi artımın həvəsləndirilməsinə sırf monetar yanaşmanın səmərəliyi dərk olunduqda, elektron pul vəsaitlərindən istifadənin genişləndirilməsi məsələsi qarşıya qoyulduqda, iqtisadi dövriyyədə istifadə olunan pulların yeni növləri meydana çıxdıqda və s.) ona xas olan funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyətinin artdığını nümayiş etdirməlidir [2,58].

Pul sisteminin davamlılığı stabilliklə sıx bağlı olduğundan, bu sistemin meyarı kimi onun və ayrı-ayrı elementlərinin xarici amillərin neqativ təsirinə müqavimət göstərməklə daima iqtisadiyyatda öz rolunu təkrar istehsal etmək qabiliyyəti hesab olunmalıdır. Buna görə də pul sisteminin davamlılığının təhlili zamanı daxili və xarici risklərin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, o pul sistemi stabildir ki, hətta böhranlı vəziyyətdə belə iqtisadiyyatda öz rolunu təkrar istehsal edir, ona aid olan funksiyaları yerinə yetirir. Pul sisteminin davamlılığının və dinamik inkişafının meyarına həmçinin makrosəviyyədə pul sisteminin müxtəlif elementlərinin balanslaşdırılması aid edilə bilər. Tarazlıq meyarları bütövlükdə sistemin elementləri və ayrılıqda hər birinin arasında tarazlığı saxlamaqla dinamik inkişafı təmin etmək qabiliyyəti ilə bağlıdır.

PULUN FUNKSİYALARI

PULUN KLASSİK FUNKSİYALARI

Pul, hər kəs tərəfindən ödəmələrdə qəbul edilən ümumi bir mübadilə vasitəsidir. İnsanlar arasında iş bölümü və ixtisaslaşmanın inkişafında mübadilə yalnız pulun yardımı ilə mümkündür. İş bölümü və ixtisaslaşmanın olduğu bir toplumda mübadilə məcburiyyəti ortaya çıxır. Ancaq pulun inkişafı bununla da qalmadı. İş bölümünün və ticarətin inkişafı kredit yolu ilə ödəmə metodlarının olmasına səbəb oldu. Hal-hazırda Anqlo-Sakson ölkələrində ödəmələrin böyük bir qismi bank krediti və əmanətə əsaslanan çeklə həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, **pul - hər kəs tərəfindən ödəmələrdə qəbul edilən ümumi bir mübadilə vasitəsidir.**

Pulun iqtisadi həyatdakı funksiyaları aşağıdakılardır:

Pul bir dəyər ölçüsüdür. Pul istehsal və mübadilə mövzusu olan çeşidli mal və xidmətlərin hesablanması müştərək bir ölçü hesab vahididir. Mübadilə edilən mal və ya xidmətlərin vahidi qarşılığında ödənen pul miqdarına qiymət deyilir. Qiymət mübadilə edilən malların bir-biri ilə qarşılaşdırılmasını asanlaşdırır və çeşidli ölkələrdə ölçülən mal və xidmətlər üçün müştərək bir ölçüdür. Pul, metr, kq və s. bu kimi ölçülər kimi dəyişməyən bir ölçü vahidi deyildir. Yəni dəyər ölçüsü olan pulun dəyəri dəyişikliyə məruz qala bilər. Çünki pul vahidi qarşılığında satın alınacaq mal və xidmət miqdarı sabit dey. Pul dəyərindəki dəyişikliklər ümumi qiymət səviyyəsində dəyişikliklərlə ölçülür.

Pul mübadilə vasitəsidir. Hər kəs tərəfindən ödəmələrdə qəbul edilən və ümumi bir mübadilə vasitəsi olan pul mübadiləni ikiye ayırır. Mübadilə edilən mal və xidmətlər öncə pula çevrilir və daha sonra arzu edilən mal və xidmətlər asanlıqla satın alınır.

Pul bir yığım vasitəsidir. Pul hər kəs tərəfindən ödəmələrdə qəbul edilən ümumi bir mübadilə vasitəsi olduğuna görə insanlar yığmalarını pul olaraq saxlamaqda fayda görürlər. Çünki yığımın pul olaraq saxlanması istənilən anda istənilən mal və xidmətin satın alınmasını mümkün edir. Bundan başqa, pul müəyyən bir satınalma gücünə sahibdir, pulun mühafizəsi bir çox mallara nəzərən daha asandır. Ancaq, pulun yığım vasitəsi olması, pulun dəyər ölçüsü və ümumi bir mübadilə vasitəsi olma funksiyasının sağlam işləməsinə bağlıdır.

Pul gələcək ödəmələr üçün bir ölçü vahidir. Pulun dəyər ölçüsü və hesab vahidi olması gələcək ödəmələrdə bir ölçü olaraq istifadəsinə səbəb olur. Pulun tədiyə vasitəsi olması, kreditə satış kimi iqtisadi mübadilələri artıran yeni bəzi mübadilə formalarının ortaya çıxmasına yol açmışdır.

Dünya pul funksiyası. Ölkələr arasında və yaxud müxtəlif ölkələrin şəxsləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə təzahür edir. Bu cür münasibətlərdə puldan satın alınan malların ödənilməsi, kredit və bir sıra digər əməliyyatların aparılması üçün istifadə edilir. Hal-hazırda ölkələrarası başlıca hesablamalar amerikan dolları, ingilis funt sterlinqi, yapon yenası, İsveçrə frankı və avro ilə həyata keçirilir.

PULUN MODERN FUNKSİYALARI

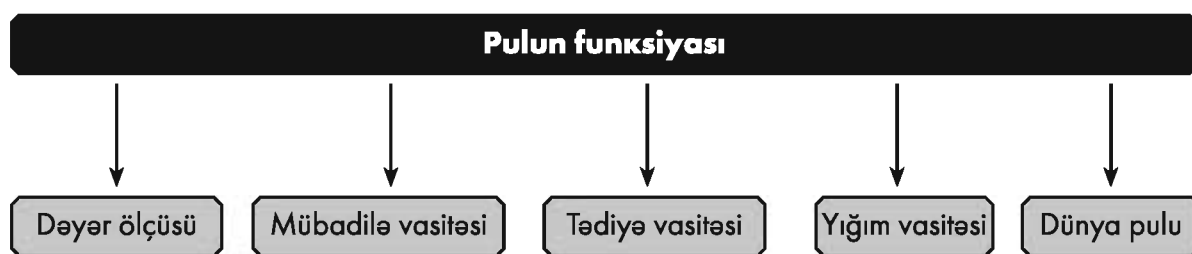
Pulun iqtisadi əməliyyatları asanlaşdırıcı, istehsalı təşviq edici və investisiyaları finansişlaşdırıcı kimi önəmli bir funksiyası da vardır (İqtisadi fəaliyyətləri stimullaşdırıcı və ya

zəiflədən pul). Pul təklifində bir artımın və bunun nəticəsində faiz səviyyələrində önəmli bir dəyişmənin ortaya çıxmasını fərz edək. Bunun nəticəsində iqtisadiyyatda qiymət artımları və ya azalmaları meydana gələ bilər.

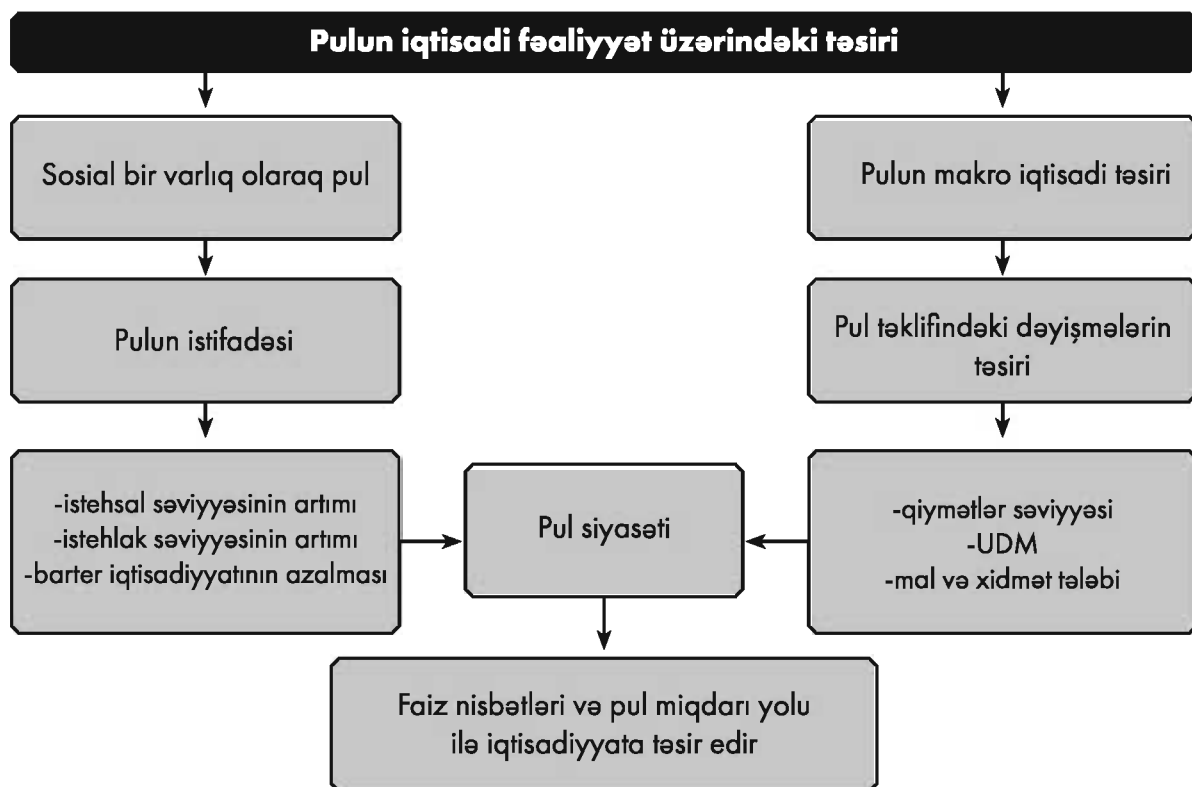
Gəlirlərin yenidən bölgü aləti olaraq pul. Banklar tərəfindən bəzi sektorlara kredit açılması, bəzilərinə isə kredit verilməsində rədd siyasəti, birinci halda sektorun inkişafına yol açır, ikinci halda isə sektorun daralması ilə nəticələnir. Beləliklə, kredit siyasəti biznesin mənfəət həcminə müdaxilə edir. Nəticədə milli gəlir üzərində təsirli olur. İnflyasiya dönməsində kredit siyasətinin gəlirlər üzərində ciddi təsiri vardır. Yığım sahibləri və sabit gəlirlilər satın alma güclərinin azaldığını asanlıqla hiss edər, bunun müqabilində borc alanlar inflyasiyadan yararlanır. Çünki aldıkları borcları irəlində dəyəri düşən pul ilə ödəyəcəklər.

Nüfuz aləti olaraq pul. Banklar bəzi şirkətlərin iflasına maneçilik törədə bilər. Bəzi sektorlarda yeni texnologiyanın tətbiqində və inkişafına təsir edə bilər. Bankların şirkətlərin istehsal siyasətinə istiqamətləndirilməsində təsirləri olduqca güclüdür.

Sxem 1.

Sxem 2.

PULUN TƏDƏVİL SÜRƏTİ

Pul həcmnin önəmi təmsil etdiyi satınalma gücünə bağlıdır. Pulun tədəvül sürəti pul vahidinin bir il içində ortalama olaraq əl dəyişdirmə sayıdır. Pulun tədəvül sürəti ölkədəki pul həcmnin satınalma gücünü müəyyən etmək baxımından pul miqdarı qədər önəmlidir. Bir ölkədəki pul miqdarının bir il içindəki satınalma gücü, pul miqdarı (M) ilə tədəvül sürətinin (V) hasilinə bərabərdir. Pulun tədəvül sürətini tapmaq üçün nominal gəlir rəqəmini pulun təklifi miqdarına bölmək lazımdır. Pulun tədəvül sürəti iqtisadiyyat üçün çox önəmli bir anlayışdır. Pul miqdarı sabit olduğu halda, tədəvül sürətinin artması iqtisadiyyatda daha çox satınalma təşkil edəcək, əksinə tədəvül sürəti düşdükdə eyni miqdar pul daha az bir satınalma gücü ifadə edəcəkdir. Pulun satınalma gücünü S ilə, iqtisadiyyatda pul miqdarını M ilə, pulun tədəvül sürətini V ilə göstərsək: $S=MV$. Bu da bizə göstərir ki, bir iqtisadiyyatda pulun miqdarı qədər pulun tədəvül sürəti də önəmli bir faktordur.

Heç şübhəsiz, əməliyyat sürəti gəlir sürətindən qat-qat böyükdür. Hər ölkədə tarixi inkişafın nəticəsi olaraq müxtəlif pullar tədəvül edir. Bunları iki təməl qrupa ayırmaq olar:

1. **Qanuni tədəvül məcburiyyəti olan pullar.** Bu pullar pul olma özəlliyini qanundan alır. Ölkəmizdə Mərkəzi Bankın banknotları qanuni tədəvül məcburiyyəti olan pullardır.
2. **Qanuni tədəvül məcburiyyəti olmayan pullar.** Burada pul öz xüsusiyyətlərini adət-ənənədən, xalqın özünün göstərdiyi güvəndən alır. Heç kim bu cür pulları ödəmədə məcburən kimisə məcbur edə bilməz.

Əgər insanlar öz pullarını heç gözləmədən xərcləsəydi, tədəvül sürəti çox yüksək olub ölkənin pul ehtiyacı çox az miqdarla qarşılanırdı. Amma real həyatda bu belə deyil. İnsanlar öz pulunu az-az xərcləyir. Ümumiyyətlə, pulun ortalama olaraq əldə tutulma müddəti nə qədər uzun (qısa) olursa, pulun tədəvül sürəti də o qədər az (çox) olur. Əgər pulun tədəvül sürəti nV , əldə tutulma müddətini də K ilə göstərsək, ortaya belə bir düstur çıxar: $K=1/V$

Pulun tədəvül sürəti, iqtisadi vahidlərin əllərində «yastıq altındakı» pul miqdarı tutmaları ilə əlaqədardır. Əgər hər kəs əlinə keçən pulları heç gözləmədən dərhal xərcləyərsə, pulun tədəvül sürəti çox böyük olardı. Lakin insanlar qazandıqları pulu dərhal xərcləməyib müxtəlif səbəblərlə özlərində saxlayırlar. Pulun bir müddət «yastıq altındakı pul» kimi əldə tutulması, tədəvül sürətinin azalmasına səbəb olur. İnsanlar əllərində üç motivə görə pul tutarlar: əməliyyat, ehtiyat və spekulyasiya. Tədəvül sürətinə və ya insanların əllərində tutmaq istədikləri pul miqdarına təsir göstərən faktorlar aşağıdakılardır:

1. Ölkədəki pul və kredit qurumlarının inkişaf səviyyəsi və xalqın bunları istifadə etmə dərəcəsi:
 - 1.1. Borc vermə və investisiya imkanları;
 - 1.2. Borc vermə asanlığı.
2. Xalqın yığım və istehlak meyli.
3. Ölkədəki ödəmə adətləri:
 - 3.1. Gəlirlərin əldə edilməsindəki sıxlıq;
 - 3.2. Gəlirlərin əldə edilməsi və xərclərin ödəməsinin ardıcılığı;
 - 3.3. Zaman və miqdar olaraq gəlir və xərclər arasındakı uyum.
4. Pulun əl dəyişdirmə asanlığı.
5. İnsanların gələcək haqqındakı dəyərləndirmələri:

5.1. gələcəkdəki gəlirlər və qiymətlər haqqındakı dəyərləndirmələr.

5.2. gələcəkdəki faiz həddi haqqındakı dəyərləndirmələr.

Beynəlxalq maliyyə statistikasının metodologiyasına görə, pul aqreqatları aşağıdakı qruplara bölünür:

- Pul. Bankdan kənar pullar və müddətsiz əmanətlər (M1);
- Kvazipul (pula bənzər);
- Geniş pullar. Pul və kvazipullar (M2+xarici valyuta ilə əmanətlər).

Pul aqreqatlarının xarakteristikası kontekstində «pul bazası»nın izahatı verilmədən mümkün deyil. BPF metodologiyasına görə, pul bazasına daxildir: Xalis beynəlxalq rezervlər (XBR), pul-kredit orqanlarının məcmu beynəlxalq aktivləri ilə beynəlxalq passifləri arasındakı fərqə bərabərdir.

Xalis daxili aktivlər (XDA), hökumətə açılan kreditləri kommersiya banklarını əhatə edir. Əhali tərəfindən pula qarşı etimad, onun qəbulu, məcmu əmanətlərin içində milli pul vahidinin payı ilə ölçülür. Pulun qəbulu – Milli iqtisadiyyatda pulun tədavül sürətinin müəyyənləşdirilməsində ən önəmli göstəricilərdən biridir. Fişer düsturu ilə ifadə etsək, ilk dəfə I Fişerin 1911-ci ildə nəşr etdiyi «pulun alıcılıq qabiliyyəti» kitabında bu barədə geniş məlumat verilmişdir. $MV=PQ$. Burada M – pul kütləsi, V – pulun tədavül sürəti, P – mal və xidmətlərin qiyməti, Q – pul ilə mübadilə edilən mal və xidmətlərin miqdarını əks etdirir.

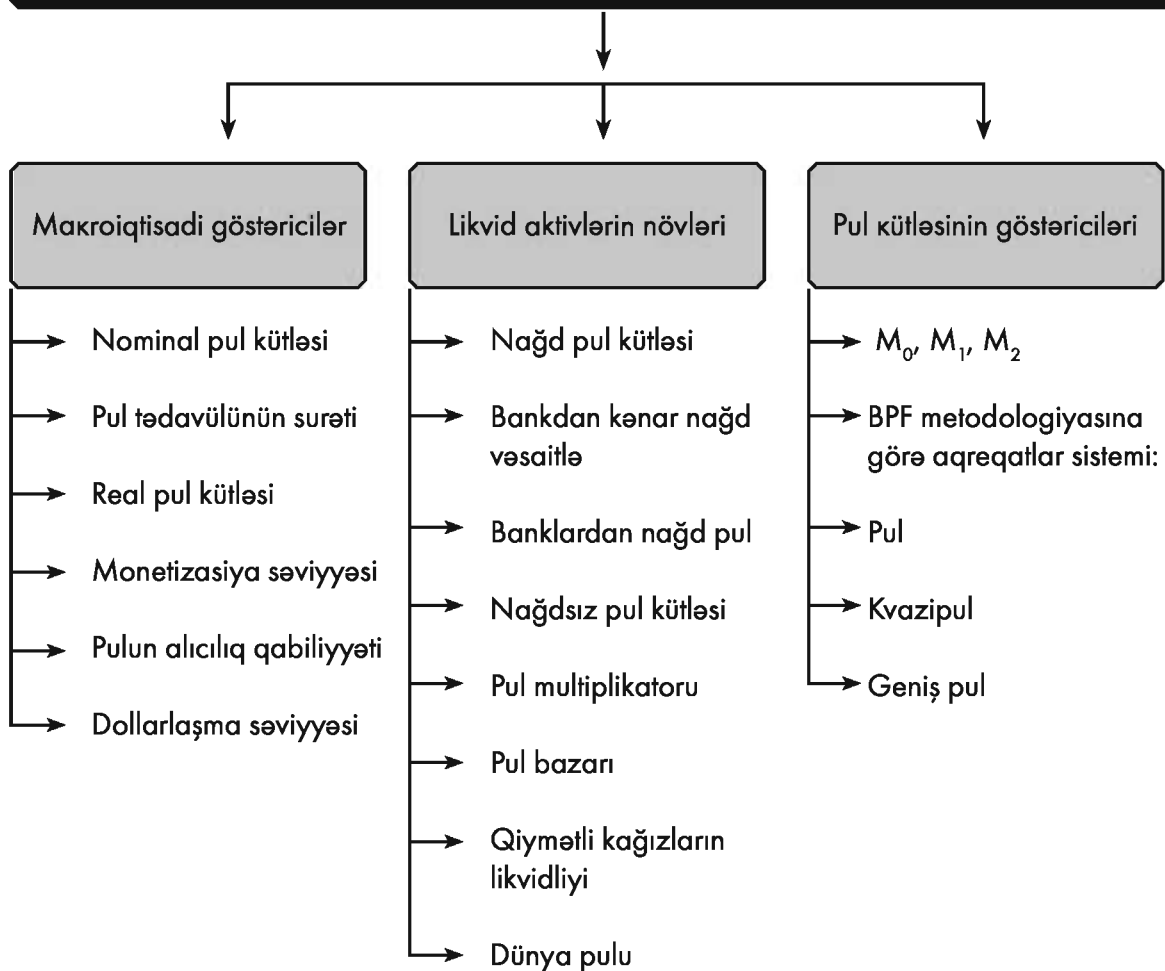
Azərbaycanda nağd pul tədavülünün təşkili. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Bir manat 100 (yüz) qəpikdən ibarətdir. Pul nişanları kağız və metal pul formasında tədavülə buraxıla bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin III hissəsinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır. Mərkəzi Bankın buraxdığı pul nişanları, o cümlədən yubiley və xatirə pul nişanları Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində nominal dəyərləri ilə hər növ ödənişlərin həyata keçirilməsi, hesablara daxil edilməsi və pul köçürmələri zamanı hökmən qəbul edilməlidir. Manatla qızıl və ya digər qiymətli metallar arasında rəsmi nisbət müəyyən edilmir. Tədavülə buraxılmış pul nişanları Mərkəzi Bankın borc öhdəliyidir və onun bütün aktivləri ilə təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində nağd pul tədavülünün təşkili üçün Mərkəzi Bank aşağıdakıları həyata keçirir:

- pul nişanlarına olan tələbatı müəyyənləşdirir;
- pul nişanlarının istehsalını təşkil edir və ya hazırlanmasına sifariş verir, onların daşınmasını və saxlanmasını təmin edir;
- pul nişanlarının ehtiyatlarını yaradır və həmin ehtiyatlara sərəncam verir;
- Mərkəzi Bank və kredit təşkilatları tərəfindən nağd pulun saxlanması və inkassasiyası qaydalarını müəyyən edir;
- Mərkəzi Bankda və kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarını müəyyənləşdirir;
- tədavülə yararsız olan pul nişanlarının əlamətlərini və onların dəyişdirilməsi qaydalarını müəyyən edir.

inkişaf etmiş ölkələr	M_1	Tədavüldə nağd pul və bank hesabında cari vəsaitlər
	M_2	M_1 + müddətli əmanətlər (kommersiya banklarında)
	M_3	M_2 + əmanətlər ixtisaslaşmış kredit müəssisələrində
	M_4	M_3 + iri kommersiya banklarının depozit sertifikatları

Pul tədavülünün göstəricilərin klassifikasiyası

PULA TƏLƏB VƏ TƏKLİF

Pul tələbi. Pul tələbi milli iqtisadiyyatda müəyyən bir anda bütün fərd və qurumların yanlarında, kassalarında və bank hesablarında dərhal xərcləyə biləcəyi pul kütləsidir. Pul hər kəs tərəfindən qəbul edilən bir dəyişim aləti olduğu üçün istənilən mal və xidməti satınalmaq mümkün olacaqdır. Bu səbəblə də iqtisadi vahidlər əldə pul tutmaq məcburiyyətində qalır. İnsanların pul tələbi ilə gəlir tələbi bir-birindən fərqli şeylərdir. Bir işçinin müəyyən bir səviyyədə həyatını davam etdirə bilmək məqsəd ilə sahib olmaq istədiyi aylıq miqdar onun gəlir tələbidir. Ancaq işçi əldə etdiyi bu pulun bir hissəsini likvid olaraq yanında saxlamaq istəyirsə, bu, işçinin pul tələbidir.

Görəsən, fərd və qurumlar hansı motivlərə əsaslanaraq gəlirlərinin bir hissəsini əllərində pul olaraq tutmaq istəməyir? Keynesə görə fərd və qurumlar üç motiv əsasında pul tutur:

1. **İş görmə motivi;**
2. **Gələcəyi düşünmə motivi;**
3. **Spekulyasiya motivi.**

Spekulyasiya motivi ilə əldə pul tutmanın məqsədi qazanc saxlamaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə spekulyasiya daha çox istiqraz bazarlarında aparılır. İstiqraz və aksiya qiymətlərindəki dəyişmələrdən qazanc saxlamaq məqsədi ilə pul tələbi (spekulyasiya motivi ilə likvidlik tərcih) faizin bir funksiyasıdır.

Yəni: $L_2 = f(r)$

Burada L_2 - spekulyasiya motivi ilə pul tələbini (likvidlik tərcih), r - bazar faiz dərəcəsini göstərir.

Klassik miqdar pula tələb nəzəriyyəsi

Miqdar nəzəriyyəsini müdafiə edən klassik iqtisadçılara görə, pul yalnız əməliyyat və ehtiyat motivi ilə tələb edilir və pul tələbi ilə milli gəlir arasında sabit bir əlaqə vardır. Klassiklərə görə, pul tələbi gəlirin bir funksiyasıdır. Yəni $L_1 = f(y)$. Burada L_1 - əməliyyat və ehtiyat motivi ilə pul tələbini, y - gəliri göstərir. Pul tələbi ilə gəlir arasında sabit bir əlaqə olduğuna görə: $L_1 = ky$. Burada L_1 - əməliyyat və ehtiyat motivi ilə pul tələbini, k - gəlirə nisbətlə əl altında tutulan pul miqdarını, y - gəliri göstərir. Miqdar nəzəriyyəsində «yastıq altı» pul tələbinə yer verilmədiyinə görə, pul təklifi əməliyyat və ehtiyat motivi ilə pul tələbinə bərabərdir, yəni, $M_s = L_1$, $M_s = ky$. Burada M_s - pul təklifinin k milli gəlirə nisbətlə əl altında tutulan pulu, y - milli gəliri göstərir.

İstiqraz qiymətlərindəki dəyişmələrdən qazanc saxlamaq məqsədi ilə əl altında tutulmaq istənen pul miqdarı (spekulyasiya motivi ilə pul tələbi) faizin bir funksiyasıdır: $L_2 = f(r)$. L_2 - spekulyasiya motivi ilə pul tələbini («yastıq altı» pul mövcudlarını), F - bazar faiz nisbətini göstərir. Buna görə məcmu pul tələbi əməliyyat və ehtiyat motivi (fəal pul mövcuddur) ilə spekulyasiya motivi ilə («yastıq altı» pul mövcuddur) toplamından təşkil edilir: yəni $L = L_1 + L_2 = ky + f(r)$. Burada L - məcmu pul tələbini, L_1 - əməliyyat və ehtiyat motivi ilə pul tələbini, L_2 - spekulyasiya motivi ilə pul tələbini göstərir.

Keynesin pul tələbi nəzəriyyəsi.

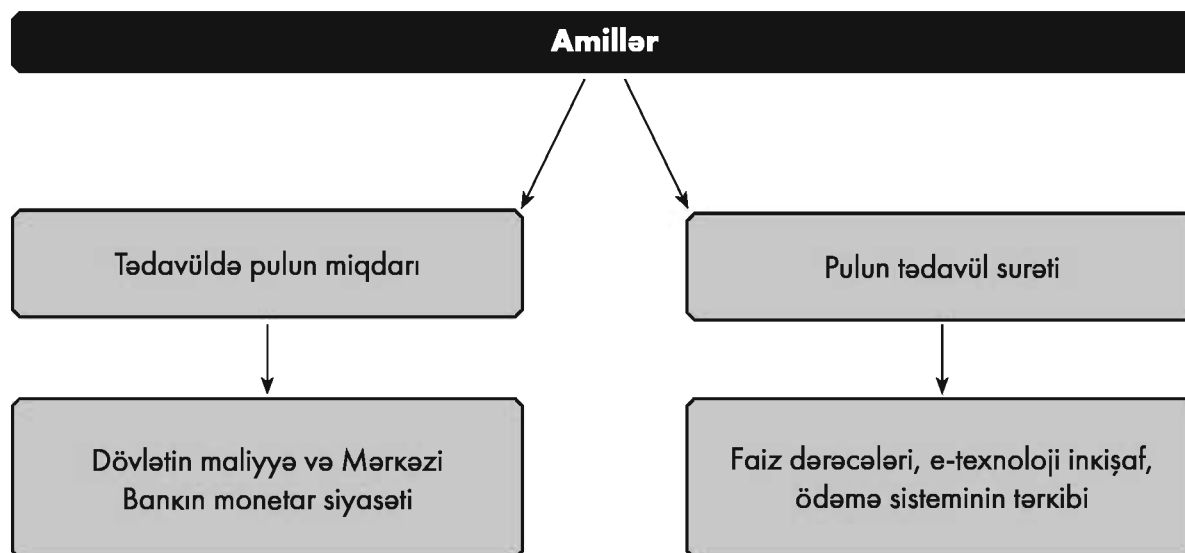
Keynesə görə, pul yalnız əməliyyat və ehtiyat motivi ilə tələb edilməz, eyni zamanda spekulyasiya motivi ilə də pul tələb edilir. Pula tələb gəlir və faizin bir funksiyasıdır: yəni, $L = k_y + f(r)$. Gəlir səviyyəsi dəyişmədiyi qəbul edilsə, fərdlərin pul tələbi (likvidlik tərcih) faiz nisbəti düşdükcə artar, yüksəldikcə azalar. Keynes fərd və qurumların pul yığmaq istəyi (yəni pul tələbi) ilə bazar faiz nisbəti arasında yaxın bir əlaqə olduğuna deyir. Faiz nisbəti yüksəltdiyi zaman fərdlərin əllərində tutduqları pula görə qatlandıqları faiz itkisi daha çox olacağı üçün (əlində pul tutan birinin bu pulu banka yatıraraq faiz əldə etmə imkanını qaçırdığını xatırlayın) əldə daha az pul tutma tendensiyası başlayacaq və pul tələbi düşmə göstərəcək, texnik ifadə ilə likvidlik tərcih azalacaqdır. Əksinə, bazarda faiz dərəcəsinin düşməsi, əllərində pul tutan fərdlərin bu səbəblə uğrayacaqları faiz itkisini azaldacağı üçün əldə pul tutma meylli, başqa sözlə ifadək etsək, likvidlik tərcih artım göstərəcəkdir. Bilindiyi kimi, bir istiqrazın birja dəyəri istiqrazın nominal dəyəri x istiqrazın gəlirlik dərəcəsi/bazar faiz dərəcəsi. Məsələn, bazar faiz dərəcəsi 50 ikən nominal dəyəri 100 manat olan və 50% faiz gətirən bir istiqrazın birja dəyəri: $50/50 \times 100 = 100$. Bazar faiz dərəcəsinin 25-ə düşməsi eyni istiqrazın birja dəyərinin $50/25 \times 100 = 200$ manata yüksəlməsinə yol açır.

Milton Friedmanın pula tələb nəzəriyyəsi.

Miltona görə, pul satınalma gücünə sahib olmasına görə pulu əlində saxlayanlar üçün də faydası və qaydası vardır. Yəni pulun satınalma gücü səbəbindən fərdlər sərvətlərinin bir bölümünü pul olaraq tutmağa meyl edər. Belə isə pul tələbini fərdlərin sərvətləri içində ələ alaraq incələmək lazımdır. Sərvət istehlak edilə bilən mal, xidmət və gəlir qaynaqlarının hamısını özündə birləşdirir. M.Fredmana görə, pul istiqraz, aksiya, mal varlığı kimi aktivlərlə yanaşı, fərdlərin bilik və bacarıqları bəşəri sərmayə çərçivəsində sərvət içində yer alır. Çünki bəşəri sərmayəyə sahib olanlar önəmli bir gəlir qaynağı əldə etmək imkanına malikdir. Fredmana görə, pul tələbi aşağıdakı formulda göstərilən dəyişənlərin bir funksiyasıdır: $L = f(y_p, W, P, R_b, R_e, 1/P \cdot dP/dt, Y)$. L - nominal pul tələbi, y - nominal davamlı gəliri, W - bəşəri sərmayənin bəşəri olmayan sərmayəyə nisbətini, p - qiymət səviyyəsi, R_b - istiqrazlardan saxlanılan gəlir, R_e - aksiyadan əldə edilən gəlir, $1/p \cdot dr/dt$ gözlənilən inflyasiya dərəcələri, Y - fərdlərin zövq və tərcihlərini göstərir.

Pul təklifi. Hər hansı bir iqtisadi sistemdə müəyyən vaxtda tədavüldə olan bütün növ pulun məcmu miqdarına pul təklifi deyilir. Belə halda, pul təklifi iqtisadiyyatın müəyyən bir zamanda sahib olduğu məcmu pul miqdarını, texniki sözlə desək pul ehtiyatlarını ifadə edən bir qavramdır. Bu ehtiyat tədavüldə olan hər cür pul miqdarını əhatə edir. Fərd, firma və dövlət kimi, yəni iqtisadi vahidlərin əllərində, kassalarında, evlərində olan bu pul miqdarına pul təklifi deyilir. İqtisadiyyatda pul miqdarı sabit bir göstərici deyildir. İqtisadiyyatın ehtiyaclarına görə pul ehtiyatlarının miqdarı davamlı dəyişim halındadır. Pul təklifinin hesablanması, hansı ödəmə alətlərinin hesablamalara daxil olacağı sualına aşağıdakı kimi cavab verə bilərik: Pul təklifi = kağız pullar (banknotlar) + bank pulu. Kağız pullar mərkəz bankı tərəfindən çıxarılır və MB-nin bazara pul sürmə əməliyyatına «emissiya» deyilir. Bank pulu isə banklar tərəfindən yaradılan puldur. Bank kreditləri üzərinə çek çəkilən əmanət hesabları banklar tərəfindən yaradılan pulları təşkil edir. Pul kütləsinin ən başlıca göstərici aqreqatı M_2 -dir.

PUL KÜTLƏSİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Azərbaycanda pul kütləsinin aqreqatları aşağıdakı kimidir:

M_0 = dövriyyədə olan nəğd pul

$M_1 = M_0 + \text{tələb olunanadək depozitlər}$

$M_2 = M_1 + \text{müddətli depozitlər}$

$M_3 = M_2 + \text{SDV depozitlər.}$

PUL MIQDARI İLƏ QIYMƏTLƏR ARASINDAKI NƏZƏRİ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏHLİLİ

Pul, dəyəri ölçmək üçün vasitədir. Pulun dəyəri (buna pulun satın alma gücü də deyə bilərik) pul vahidinin satın alacağı mal və xidmətlər toplamı ilə ölçülür. Məsələn, müəyyən qədər pul miqdarı ilə (tutaq ki, 50 manat ilə) bir səbəti A,B,C,D,E, və F mallarını alaraq doldursaq və müəyyən bir müddət sonra bu səbəti yenə eyni mallarla doldurmaq üçün mal qiymətlərində meydana gələn artımlara görə 100 manat ödəməli olacağıqsa, bunun ortaya çıxardığı reallıq budur ki, bu iki dönmə arasında pulun 100% nisbətində bir dəyər itkisinə (satınalma gücü itkisinə) yol açır. Belə olduğu halda, ümumi qiymətlər səviyyəsi ilə pulun dəyəri tərs mütənasibdir. Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatda ceteris paribus, yəni pul miqdarı artarsa, qiymətlər səviyyəsi yüksələrək, pulun dəyəri düşəcək. Əksinə, iqtisadiyyatda pul miqdarı azalarsa, qiymətlər səviyyəsi də düşərək, pulun dəyəri yüksələcək. Pulun daxili dəyəri ilə yanaşı, xarici dəyəri də vardır. Bir milli pulun xarici dəyərini, o milli pul ilə satın alına bilən əcnəbi pul miqdarları müəyyən edir. İqtisadi ədəbiyyatda pulun dəyərini izah edən bir neçə nəzəriyyə vardır:

Klassik miqdar nəzəriyyəsi - pulun miqdarı ilə dəyəri arasındakı əlaqəni ilk dəfə ortaya qoyan bir nəzəriyyədir. Qiymətlərdəki dəyişmələrin səbəblərini izah etmək miqdar nəzəriyyəsinin tarixi inkişafında ən önəmli amil olmuşdur. Miqdar nəzəriyyəsi qiymətlərin ümumi səviyyəsi ilə pul miqdarı arasında doğru və ya düz mütənasib bir əlaqənin olduğunu

irəli sürmüşdür. Deməli, pulun miqdarı artdığından, qiymətlər də buna müvafiq olaraq, yüksəlir. Miqdar nəzəriyyəsini ən açıq və sadə bir formada İ.Fişer və A.Marşall izah etmişdir. İ.Fişer pul təklifinə ağırlıq verən mübadilə bərabərliyi nəzəriyyəsini, Jambride bərabərliyi ilə tanınan A.Marşall nəzəriyyəsi isə daha çox pul tələb nəzəriyyəsi üzərində durmuşlar.

Miqdar nəzəriyyəsi və Fişer bərabərliyi

Miqdar nəzəriyyəsini ən açıq və sadə bir şəkildə İrvinq Fişer açıqlamışdır. Fişer, bunun üçün dəyişim (mübadilə) bərabərliyi olaraq bilinən və aşağıda yer alan bərabərlikdən istifadə etmişdir. $MV+M' V' =PT$. M - pul miqdarını, V - pulun tədavül sürəti, M' - bank pulunun miqdarını, V' - bank pulunun tədavül sürətini, P - isə ümumi qiymətlər səviyyəsini və T - də ticarət həcmi, digər bir sözlə, pulun vasitəçilik etdiyi əməliyyatların sayısını göstərir. Bərabərlikdə $MV+M' V'$ mal tələbi üçün təklif edilən pulu, PT - isə pul tələbi üçün mal təklifini ifadə edir. Yuxarıdakı bərabərlik qısaca $MV=PT$ yazıla bilər. Fişerə görə, pul miqdarındakı artma, ümumi qiymət səviyyəsinin eyni nisbətdə yüksəlməsinə, pul miqdarındakı azalma, ümumi qiymət səviyyəsinin eyni nisbətdə düşməsinə yol açar.

Miqar nəzəriyyəsi və Cambridge bərabərliyi

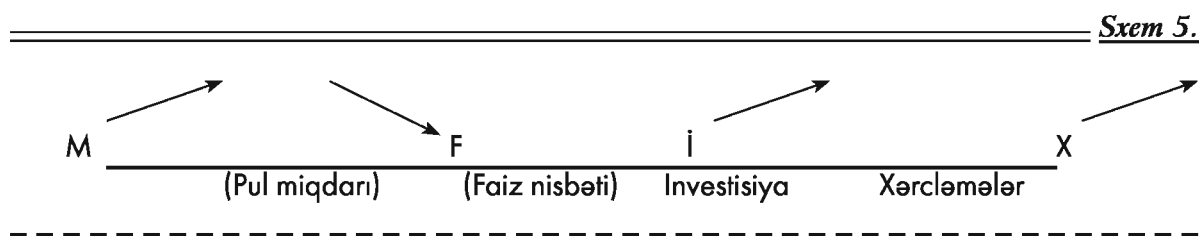
Bu nəzəriyyədə toplumun pul tələbini əsas alınmışdır. O isə Fişerin açıqlaması daha çox pul təklifi istiqamətində edilən bir açıqlama idi və pul tələbinə təsir edən amillər lazımı səviyyədə diqqətə alınmamışdı. Cambridge bərabərliyi aşağıdakı formulla ifadə edilir: $M=kTP$. Formulda M - pul təklifini və ya miqdarını, T - fərdlərin nəzərdə tutduğu əməliyyat həcmi, k - bu işləri həyata keçirmək üçün fərdlərin bulunmaq istədikləri pul miqdarı ilə əməliyyat arasındakı nisbəti, P -də əməliyyat mövzusu olan malların qiymətlərini göstərir. Diqqət edilsə, formulun sol tərəfi pul təklifini, sağ tərəfi isə pul tələbini ifadə edir. Cambridge bərabərliyindəki k -nın sayısal dəyəri Fişer bərabərliyindəki V -nin (pulun tədavül sürəti) sayısal dəyərinin tərsinə bərabərdir.

Yuxarıda verdiyimiz $M=kTP$ şəklində Cambridge bərabərliyində P – tək buraxsaq, $P=M/kT$ bərabərliyini əldə edirik. Formula görə, qiymətlər səviyyəsindəki (P) dəyişmələr, M və kT dəyişmələrə bağlı olacaq. Məsələn, kT - dəyişmədikdə M - də meydana gələn artımlar qiymətləri yüksəldəcək, M -nin azalması isə qiymətləri azaldacaq. Eləcə də M sabit olduqda kT -də meydana gələn artım və ya azalmalar, P -i azaldacaq və ya yüksəldəcək. M -dəki dəyişmələr pul təklifində, kT dəyişmələr isə pul tələbində meydana gələn dəyişmələri ifadə edir. Belə olduğu halda, Cambridge bərabərliyinə görə pul dəyərində təsir edən iki faktor: pul təklifi (M) və pul tələbi (kT) olur.

Pul dəyərini açıqlayan Keynes nəzəriyyəsi.

Keynesin nəzəriyyəsi pul miqdarı ilə qiymətlər arasındakı münasibəti, gəlir və xərcləmə səviyyəsində ortaya çıxan dəyişikliklərdən hərəkət edərək açıqlamaya çalışır. Keynesə görə, pul miqdarının artırılması (azaldılması) hər şeydən əvvəl fərdlərin nominal, yəni gəlirlərin artmasına (azalmasına) yol açacaq. Pul miqdarında meydana gələn artımın yaratdığı istehlak tələbi yanında digər bir təsiri də faiz hədlərində ortaya çıxan düşmədir. Pul miqdarı ilə qiymətlər arasındakı münasibəti açıqlayan Keynesə görə, əgər iqtisadiyyat tam

məşğulluqdadırsa, onun miqdar nəzəriyyəsindən heç bir fərqi yoxdur. Ancaq iqtisadiyyat əskik məşğulluqdadırsa, artan pul miqdarı mal və xidmət istehsalında artımlara yol açacaq və bu səbəblə də iqtisadiyyatda bir qiymət artımı olmayacaq. Bu fikir miqdar nəzəriyyəsi tərəfdarlarının inanclarına zidd və yeni bir açıqlama idi. Keynes «The General Theory of Employment, Interest and Money» adlı əsərində – «İqtisadiyyat əksik məşğulluq səviyyəsində olduğu müddətdə pul miqdarı artımının məşğulluq və istehsal səviyyəsini yüksəldəcəyini, tam məşğulluq səviyyəsinə gəldikdən sonra isə qiymətlərin pul miqdarı ilə eyni nisbətdə dəyişməsinə» ifadə etmişdir. Keynesə görə, iqtisadiyyatda işsizlik mövcud olduğu müddətdə, pul miqdarı artımının qiymətlər üzərində hər hansı bir təsiri olmayacaq, ancaq istehsal və məşğulluqda artım olmadan sadəcə qiymətlərin yüksəlməsi səviyyəsi gerçək inflyasiyanın ən açıq bir göstəricisidir. Inflyasiyanın mövcud olduğunu və pul miqdarı artarsa, o zaman faiz nisbətləri və inflyasiya aşağıdakı formada təsirlənəcək:

MONETARİZM NƏZƏRİYYƏ

Modern miqdar və ya monetarizm nəzəriyyəçilərinə görə, pul təklifinin artırılması qısa müddətdə inflyasiya ilə birlikdə məşğulluq və istehsal səviyyəsini yüksəlməsinə səbəb olsa da, bu hal keçicidir. Fredmana görə, Modern miqdar nəzəriyyəsi, istehsal nəzəriyyəsi və ya pul gəlir nəzəriyyəsi və ya qiymət nəzəriyyəsi olmayıb pul tələbi nəzəriyyəsidir. Modern miqdar nəzəriyyəsini klassik miqdar nəzəriyyəsindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərindən biri də pulun bir aktiv dəyəri və sərvət metodu olaraq qəbul edilməsidir.

RASİONAL NƏZƏRİYYƏ

Rasional iqtisadçıların hipotezi tradisiya iqtisadi nəzəriyyəçilərin məntiqini və metodologiyasını tənqid edən radikal bir nəzəriyyədir. İşsizlik və inflyasiya hadisəsinin eyni vaxtda ortaya çıxması və mövcud nəzəriyyələrin bu problemə yetərinə açıqlama verməməsi, rasionalistlərin çalışmalarını gündəmə gətirmişdir. Rasionalistlər, monetaristlərdən bir addım irəli gedəcək, fərdlərin hisslərə deyil, rasional gözləmələr içində olduğunu və bu səbəblə iqtisadi siyasətin tətbiqi qarşısında aktiv bir davranış nümayiş edərək, iqtisadi siyasəti tamamilə təsirsiz hala gətirdiyini irəli sürmüşdür. Əgər hər kəs daha sürətlə artan pul həcmi yüksək inflyasiyaya səbəb olacağına inanırsa, o zaman dəyişikliklər aşağıdakı kimi olacaqdır:

Mərkəzi bank dövriyyədə pul miqdarının həcmi artırıldıqda, o zaman əmanətçilər daha yüksək faiz dərəcələri tələb edəcək, valyuta bazarında ölkə pul vahidinin dəyərində enmələr müşahidə olunacaqdır, işçilər isə daha çox maaş tələb etdikləri üçün iş verənlər də bunu ödəyəcək və onlar da öz növbəsində istehsal etdikləri məhsulların qiymətini yüksəldəcək. Beləliklə, bütün qruplar bütünlükdə gözlədikləri inflyasiyanı daha da şişirdəcəklər.

Struktural iqtisadçılara görə, inflyasiya – daha çox iqtisadiyyatın təməlinəki problemlərə, o cümlədən – məcmu təklifdəki tıxaclara, məcmu tələbin struktura, xarici iqtisadi əlaqələrin strukturuna, dövlət gəlirlərinin əsnəksizliyi və büdcə açıqlarına, finans bazarlarının inkişaf etməməsi kimi amillərə bağlıdır.

Təklif yönü iqtisadçılar diqqətlərini təklif yönünə çəkmiş və bir çox iqtisadi problemin çözümündə təklifi artırmaq istiqamətində tədbirlər alınmasını və büdcəni tarazlı tutmanın inflyasiyaya qarşı mübarizədə son dərəcə faydalı olacağını müdafiə etmişlər. Yəni monetarist iqtisadçıların əksinə, onlara görə, inflyasiya sadəcə pul miqdarından deyil, həm də büdcə kəsirlərinin səviyyəsindən də asılıdır.

Pul dəyərindəki dəyişmələrin ölçülməsi. Pulun dəyərini təsbit etmədə ən önəmli göstəricisi qiymət indeksləridir. Qiymət indeksləri bizə, pulun dəyərində görülən geniş və çıxışları təsbit etməyə imkan verir. Qiymətlər pul dəyərində ortaya çıxan artım və azalmaların bir göstəricisidir. Ancaq bir neçə mal və xidməti deyil, bütün mal və xidmətlərin qiymətləri yüksəlsə, bu vəziyyət pulun dəyər itkisini, bütün mal və xidmətlərin qiymətlərində bir düşmə varsa, bu da pulun dəyər qazandığını göstərir. Pulun dəyərindəki dəyişiklikləri qiymətlərdəki dəyişikliklərə görə təsbit etmək lazımdır. Ancaq iqtisadiyyatda yüz minlərlə mal və xidmət alınıb satılır və hər birinin ayrı qiyməti vardır. Bunların hər birindəki qiymət dəyişikliklərini ayrı-ayrı araşdırmaq mümkünsüzdür. Bunun üçün bütün mal və xidmətlərin qiymətləri yerinə, müəyyən malların qiymətləri ələ alınır və malların önəmlərinə görə bunlara fərqli ağırlıqlar verilir. Beləliklə, qiymət indeksləri dediyimiz göstəricilər əldə edilir. İndeksin başlanğıc ili olan ildə əldə edilən qiymətlər ortalamasına 100 rəqəmi verilir. Bunu izləyən illərdə əldə edilən qiymətlər ortalaması da 100-ə görə nə miqdar artım və ya azalma göstərsə, ona görə (məsələn, 105 və ya 98) yazılır.

BITCOIN

Virtual (rəqəmsal) valyutanın bir növü olan kriptovalyutanın yaradılması və nəzarəti kriptografik metodlara əsaslanır. Bitcoinin uçuotu mərkəzləşdirilməmiş şəkildə aparılır və bu sistemin istifadəsi məhdudlaşdırma sistemi ilə tənzimlənir. Əməliyyat (tranzaksiya) haqqında informasiya adətən şifrələnir və ictimaiyyət açıq-aydın əldə oluna bilər.

Əməliyyatlar zəncirinin məlumat bazasının sabitliyini təmin etmək üçün kriptografiya elementindən istifadə olunur.

Hal-hazırda bitcoinin hüquqi statusu və iqtisadi mahiyyəti haqqında müzakirələr aparılır. Ölkədən asılı olaraq ödəmə vasitəsi olan bitcoinlər, xüsusi məhsul hesab olunur, habelə dövriyyədə məhdudiyyətləri mövcuddur (məsələn, kredit təşkilatlarında bitcoinlərlə aparılan valyuta əməliyyatlarına qoyulmuş qadağalar).

Bitcoinlər emissiyası üçün bir çox metodlar tətbiq olunur: mayninq, forjinq və ya ICO.

Hər gün bitcoinlərin populyarlığı artır, hətta ən iri banklar dövriyyədə rəqəmsal hesab vahidlərinin tətbiqinin bir addımlığındadır. Belə ki, MDB ölkələri və Avropa üçün bütün dünyada dövr edən pul axınlarının idarə edilməsinin mümkünsüzlüyü kimi bir neçə maneələr mövcuddur. Xüsusən, İngiltərə Bankı bəyanat vermişdir ki, bitcoinin məşhurluğu artdıqca Mərkəzi Bank inflyasiyanın idarə olunması üzərində səlahiyyətini itirir. Digər pul-kredit institutları da bu fikri dəstəkləyirlər.

Rusiyada və MDB ölkələrində virtual valyuta olan bitcoinin statusu (vəziyyəti) müəyyənləşdirilməmişdir. Belə ki, istifadəsinə icazə birbaşa yoxdur və ya qadağa da mövcud deyildir. Bu bitcoinin rəsmi dövriyyəyə buraxılması zamanı iqtisadi situasiyalara nəzarətin qeyri-mümkünlüyü və iqtisadi proqnozların nəticə verməyəcəyi ilə yanaşı, bu valyutanın mərkəzləşdirilməməsi və onun axırına nəzarət edə biləcək bir qurumun olmaması ilə əlaqədardır. Bununla çətin riyazi alqoritmlərə əsaslanan sistem məşğul olur.

Anonimlik, komissiyaın mövcud olmaması, rahat istifadə mümkünlüyü, qiymətlərin yüksək dəyişkənliyi və digər üstünlüklər bitcoin tərs emissiya funksiyasına malikdir. Ənənəvi baxımdan emissiya - bu yeni pul vahidlərinin dövriyyəyə buraxılmalıdır.

Bitcoin sistemində monetar bazanın tənzimlənməsi ilə məşğul olan mərkəzləşdirilmiş aparat mövcuddur. Onun əsas funksiyası emissiyaya insan amilinin müdaxiləsinə qarşı qoruyucu tədbirlərin təmin edilməsindən ibarətdir. Bütün istehsal prosesi kriptografik alqoritm tərəfindən idarə olunur, hansı ki, növbəti funksiyaları yerinə yetirir.

- Müddəti müəyyənləşdirmək dedikdə pul vəsaitlərinin meydana çıxması vaxtı və sayı nəzərdə tutulur.
- Mərkəzi aparatın qaydalarına uyğun olmayan sikkələrin sayını artırmaq cəhdlərindən qorunmaq.

Bitcoin valyutanın məzənnəsi tələb və təklif əsasında formalaşır və kotirovkani dəyişmək üçün süni pul kütləsini yaratmaq mümkün deyil.

Bitcoinin emissiyası nədir və onun nəticələri nədən ibarətdir?

- İstifadəçi hər dəfə yeni blok tapan zaman bitcoinlərin buraxılışı baş verir. 1 MB-la məhdudlaşan və 10-15 dəqiqə müddətində yaradılan tranzaksiyalardan ibarətdir. (1 saatı 6 ədəddən çox olmamaqla). Bir blokda buraxılan sikkələr həndəsi proqres üzrə azalma mahiyyətinə malikdir. Dörd ilə uyğun hər növbəti vaxt kəsiyində 50 % azalma. Alqoritm dəqiq qrafikə bölünür.

Məlumdur ki, Mərkəzi Bank tərəfindən buraxılan pulların dəyəri öncədən müəyyənləşdirilir. Hətta əksər hallarda onların likvidliyi qızıl aktivlərlə möhkəmlənir.

Bank tərəfindən nəzarət olunur. Kurs məzənnəsi ölkənin siyasi-iqtisadi vəziyyətinə görə formalaşır. Bitcoinlərin ənənəvi tənzimlənmə sisteminə heç bir aidiyyəti yoxdur, onu maliyyə piramidası kimi qəbul edirlər.

Bitcoin sistemi insanların inamından asılıdır. Əgər insanlar arasında bu valyutaya tələb və inam varsa bu valyuta dövriyyədə istifadə olunur.

Bundan başqa, bitcoin sistemi təhlükəsizlik əsasında çalışır və burada pulun yığımlı etibarlıdır.

Bitcoin valyutasının emissiyası aktiv istifadəçilərin sayına bağlıdır. Nə qədər çox tranzaksiya həyata keçirilirsə, o qədər də dəyər artır. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, bir neçə il öncə kriptovalyuta bazarında qiymət köpüyü yaranmışdır. Möhtəkirlik 1200 \$-a qədər kriptovalyuta dəyərini artırmışdır. Alış bitincə qiymət köpüyü dağılmış və məzənnə bir neçə dəfə aşağı düşmüşdür. Hal-hazırda bitcoin artıma doğru gedir və bu iştirakçılar arasında yüksək tələblə əlaqədardır.

Bitcoinin digər ödəniş vasitələrindən fərqliliyi və investisiya möhtəkirlik məqsədli üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. Möhkəm emissiya – kənardan ona nəzarət etmək mümkün deyil;
2. Qiymət dəyişikliyi – yəni valyuta iqtisadi-siyasi faktorlardan asılı deyil, tələb və təklifin əsasında formalaşır.

Bitcoinlərin riskli tərəfləri var. Burada risk mənbəyi bitkoinlərin mübadilə servislərinin etibarlılığına bağlıdır.

Bitcoinin qiyməti bu il 500%-dən çox artaraq, qızıl, birja indeksləri və əmlak kimi investisiya alətlərini geridə qoyub.

Dünya İqtisadi Forumunun (DIF, WEF) "Blok Zəncirinin (blockchain) Potensialını Fərq Etmək" adlı hesabatındakı məlumatlara əsasən, 2008-ci ildə global iqtisadi böhranın ardından Satoshi Nakamoto adlı bir şəxs tərəfindən elektron pul sistemi qurulub.

"Rəqəmsal pul", "kripto valyuta" kimi adlarla da işlədilən virtual pulların ənənəvi pullardan əsas fərqi odur ki, hökumətlər tərəfindən idarə edilməlidir.

Hesabata görə, dünya miqyasında 900-ə yaxın virtual pul var. Bunlar arasında Bitcoin 106 milyard dolların üzərindəki bazar dəyərilə birinci yerdədir. Bitcoin bu il 500%-dən çox artım göstərərək, qızıl, birja, əmlak kimi investisiya alətlərinin önünə keçib.

Bitcoinin ardınca 29,2 milyard dollarlıq bazar dəyərilə Ethereum və 7,8 milyard dollar ilə Ripple gəlir.

Daha əvvəl Çin, Rusiya, Vyetnam kimi ölkələr virtual pullara dair qaydalar yaradaraq, bəzi qadağalar qoyarkən, bu addımlar virtual pulların ucuzlaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Sonuncu dəfə dünyanın ən böyük birja əməliyyatçısı ABŞ-ın CME Group şirkəti bu ilin dördüncü rübündə Bitcoin ilə fyuçers əməliyyatlarına başlamağı planlaşdırdığını və lazımı tənzimləyici qurumların rəyini gözlədiyini bildirmişdir. Bu xəbərin ardından Bitcoin 5 faiz dəyər qazanıb.

Artıq bəzi müsəlman ölkələrində kriptovalyuta birjası qurulur, o cümlədən BƏƏ, Küveyt, Bəhreyn və Səudi Ərəbistanda "İndoneziyada Bitcoin" və Malaziyada "Coinbox" müsəlmanları ən çox narahat edən xüsusiyyət kriptovalyutanın vahid tənzimləyicisinin olmasıdır.

BÖLMƏ 2. İNFLYASIYA, DEFLYASIYA, STAQFLYASIYA, DEVALVASIYA, MONETİZASIYA

İNFLYASIYA HAQQINDA NƏZƏRİ ƏSƏRLƏRİN TƏHLİLİ

İqtisadi ədəbiyyatda inflyasiyanın səbəbləri haqqında çeşidli nəzəri əsərlər mövcuddur. Bu bölmədə ən çox tanınan və üzərində durulan nəzəri düşüncələrin təhlilini verəcəyik.

İrvinq Fişer

Mübadilə bərabərliyi amerikalı iqtisadçı İrvinq Fişer tərəfindən ortaya atılmışdır. Ən bəsit şəkli ilə $MV=PT$ olaraq ifadə edilir (M - iqtisadiyyatdakı pul miqdarını, R - qiymətlərin ümumi səviyyəsini, V - tədavüldə olan pulun tədavül sürəti, T - ticarət əməliyyatlarına mövzu olan toplam mal və xidmət miqdarını göstərir). Mübadilə bərabərliyinin sol tərəfində yer alan MV gəlirli bir dönmə içində iqtisadiyyatda fərdlərin istehlakçı olaraq mal və xidmətlərlə çeşidli aktivlərə yarmış olduqları toplam pul xərclərinin tutarını göstərir. Bərabərliyin sağ tərəfində isə RT , yenə iqtisadiyyatdakı fərdlərin bəlli bir dönmə içində istehlakçı olaraq əldə etdikləri toplam pul gəlirlərini ifadə edir. İqtisadiyyatda istehlakçıların xərclərinin istehsalçıların toplam gəlirlərinə bərabər olması isə bir məntiq işidir. Fişer «The purchasing power of money» adlı məşhur əsərində pul miqdarındakı artımın normal təsirinin tamamilə eyni nisbətdə olmaq üzrə qiymətlərin ümumi səviyyəsində yüksəliş formasında ortaya çıxacağını qeyd etmişdir. Qısaca, pul miqdarındakı artım ümumi qiymət səviyyəsinin eyni nisbətdə yüksəlməsinə, pul miqdarındakı azalma isə qiymətin ümumi səviyyəsinin eyni nisbətdə düşməsinə səbəb olur.

Keynes məktəbinin inflyasiya haqqında nəzəri düşüncələrinin təhlili

Keynes «General Theory of Employment, Interest and Money» adlı əsərində iqtisadiyyatın əksik məşğulluq səviyyəsində olduğu müddətcə pul miqdarında artım məşğulluq və istehsal səviyyəsinin yüksəldəcəyini, tam məşğulluq səviyyəsinə çatdıqdan sonra isə qiymətlərin pul miqdarı ilə eyni nisbətdə dəyişməsinə ifadə etmişdir. Keynes iqtisadiyyatda işsizlik mövcud olduğu təqdirdə pul miqdarındakı artımın qiymətlər üzərində hər hansı bir təsirinin olmayacağını və məşğulluğun yüksələcəyini, buna qarşılıq iqtisadiyyatın məşğulluqa çatdıqda əmək haqqı və qiymətlərin effektiv tələblərin artımı ilə yüksələcəyini ifadə etmişdir. İqtisadiyyatda istifadə edilməyən güc çalışmağa hazır iş gücü olduğu müddətcə tələb həcmindəki genişlənmə təklifi artır. Keynes bu ehtimalı nəzərə alaraq boş əməyin tamamının istehsalda istifadə edildiyi nöqtəyə qədər pul təklifindəki artımların qiymətlərdən çox məşğulluq və istehsalı artıracağını qəbul edir. Tam məşğulluğa çatdıqdan sonra pul miqdarındakı artımın davam etməsinin sadəcə qiymətləri artıracağını söyləyən Keynes tam məşğulluğu gerçək inflyasiyanın bir başlanğıc nöqtəsi olaraq qəbul edərək inflyasiyanın məşğulluq kimi görür. Keynesə görə, məşğulluq və istehsalda artım olmadan sadəcə qiymətlərin yüksəlməsi inflyasiyanın ən açıq bir göstəricisidir.

Milton Friedman

Modern miqdar məktəb nəzəriyyəsinin aparıcı üzvü M.Friedman həm qiymət səviyyəsinin, həm də iqtisadi fəaliyyət səviyyəsinin gəlir axımından çox pul miqdarının müəyyən etdiyini irəli sürmüşdür. Friedman pul miqdarındakı artımların məhdudlaşdırılması istiqamətindəki tədbirləri olmayan heç bir ölkənin inflyasiyanın qarşısını almaqda uğur əldə edə bilməyəcəyinə, ancaq pul miqdarındakı artımlarını aşağı səviyyədə tutan ölkələrdə qiymət artımlarını nəzarət altında olmadan tutanların müəyyən dərəcədə problemi həll edəcəyini açıqlamışdır. Ümumiyyətlə, pulun dəyərinin sabitliyini qoruyub saxlamanmasında ən güclü təsir vasitəsinin pul artımına nəzarətin olduğunu qeyd etmişdir.

İNFLYASIYANIN MAHIYYƏTİ, TƏZAHÜRÜ FORMA VƏ NÖVLƏRİ

İnflyasiya əmtəə və xidmətlərə tələbin ümumi təklifdən artıqlığı mühitində qiymətlərin artması və bunun müqabilində pul vahidinin dəyərsizləşməsi prosesidir. İnflyasiya dinamik bir prosesdir. Belə ki, iqtisadi sahədə baş verən dəyişikliklər mütəmadi olaraq büdcənin tarazlığını pozur. Belə bir vəziyyətdə əlavə pul emissiyası büdcə xərcləri hesabına maliyyələşdirilən tədbirlər üçün ən asan vəsait mənbəyi olur. Bu proses öz növbəsində dövriyyədə olan pulun miqdarını artırır, qiymətlərin ümumi səviyyəsini yüksəldir, yəni inflyasiya proseslərini daha da gücləndirir və nəticədə büdcənin tarazlığı yenidən pozulur. İqtisadçılar inflyasiyanın bir çox növündən bəhs edirlər. Bunlardan haqqında ən çox danışılan xərc inflyasiyası, tələb inflyasiyası, əmək haqqından qaynaqlanan inflyasiya və xarici aləmdən əks olunan inflyasiyadır. İnflyasiyanın meydana gəlmə səbəb və təzahür formaları aşağıdakılardır: Struktur inflyasiya, tələb və təklif arasındakı uyğunsuzluqdan yaranan inflyasiyadır və pul təkliflərindəki ifrat artımın törətdiyi inflyasiyadır. Struktur inflyasiyanın təzahür formaları aşağıdakılarla özünü göstərir: əhalinin gündəlik istehlak mallarına tələbatı sürətlə artaraq genişlənir. Lakin bu fiziki tələbatı qarşılayacaq kənd təsərrüfatı və sənaye malları kifayət qədər istehsal olunmursa, ölkədə qiymətlərin strukturu pozulmağa başlayacaq və inflyasiya baş verəcək. Büdcə kəsirləri və borclarının artması, bu borcları ödəmək üçün mərkəzi bankdan istifadə olunması və xərclərin istehsalə yönəldilməməsi qısa müddətdə pula olan tələbi də artıracaqdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymət sahəsində mühüm struktur problemlərdən biri də inhisarçı müəssisələrin varlığıdır. İqtisadiyyatda o müəssisələr inhisarçı hesab olunur ki, hər hansı ərazidə müəyyən məhsulun tək istehsalçısı olur və bu ərazidə həmin məhsulu əvəz edə bilən digər məhsullar istehsal olunmur. Bununla da istehsalçı alıcılara malları istədiyi qiymətə sata bilir. İnflyasiyanın əsasını təşkil edən digər bir səbəb də iqtisadi resursların ədalətli şəkildə paylanmaması və ya onlardan iqtisadiyyatda lazımi səviyyədə istifadə edilməməsidir. Xarici ticarət kəsirlərini təşkil edən idxalatla ixracat arasındakı böyük fərq ixracatın həcmi azaltmaqla istehsal üçün lazımi texnologiyanın və malların alınmasını asanlaşdırır. Nəticədə ölkənin daxili istehsalı daha da zəifləyir və struktur problemi daha da kəskinləşir. İnflyasiya törədən ən vacib struktur səbəblərindən biri də büdcə kəsirləridir. Məcmu tələbdəki dəyişikliklər, alış xərclərində, sərmayələrdə, hökumət xərclərində, ixracatdakı artımlar və ya vergilərdəki azalmalar məcmu tələbin artmasına səbəb olan amillərdir.

Tələb inflyasiyası isə iqtisadiyyatdakı nominal gəlirin (pulla ifadəsi) həmin iqtisadiyyatdakı real gəlirdən (istehsal edilən mal və xidmətdən) daha çox olması halında

görünən inflyasiya formasıdır. Tələb inflyasiyası iqtisadiyyatda məcmu təklifin sabit qalması şəraitində məcmu tələbin artmasından və ya istehsalın artım sürətinin tələbin artım sürətindən aşağı olmasından ortaya çıxır. Çünki qiymət artımı istehsalı təşviq edir. İstehsalın təşviqi əmək haqqının səviyyəsini yüksəldir. Əmək haqlarının yüksəlməsi alıcılıq qabiliyyətini artırır. Beləliklə, mal və xidmət birjasında həm də istehsal malları birjasında məcmu tələb artımı inflyasiyaya səbəb olur. Həmkarlar təşkilatının çox güclü olduğu iqtisadiyyatlarda, həmkarlar birliyinin təzyiqi ilə istehsalda gerçək bir produktiv artım olmadan əmək haqqı artımları da ölkədə nominal gəliri yüksəldəcəyindən inflyasiyaya yol açar. Bu cür inflyasiyalara da əmək haqqından qaynaqlanan inflyasiya deyilir. Inflyasiyaya yol açan səbəblərdən biri də xaricdən idxal edilən malların qiymətlərindəki artımlardır.

İnflyasiyaya yol açan səbəblərdən biri də istehsal xərclərinin artmasıdır. Xərclər inflyasiyası malın maya dəyərində, yəni maddələrin birində və ya bir neçəsinin qiymətlərində (məsələn, xammal qiymətlərində) meydana gələn artımlar səbəbi ilə ortaya çıxır. Maya dəyərində meydana gələn artımlar məhsul qiymətini artırır, bu da qiymətlərin yüksəlməsinə səbəb olur. Məlum olduğu kimi, istehsal prosesi – əmək, kapital, təbiət resursları və təşəbbüskardan təşkil edilir. Nəticədə məsrəflər inflyasiyası bu istehsal amillərin hamısının və ya bir neçəsinin qiymətlərindəki artımların malların qiymətlərində əks etdirilməsi səbəbindən yaranır. Tədvül dairəsində əmtəə və xidmətlərlə təmin edilməyən artıq pulun olması, onun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. İnflyasiyanın əsas mənbəyi mərkəzi bank tərəfindən tədvülə buraxılan əlavə pul kütləsidir.

Eyni zamanda uzun müddət pul təklifindəki artımlar həm inflyasiyanı, həm də faiz dərəcəsini artırır. İnflyasiya səviyyəsini aşağı salmaq üçün pul təklifinin artım nisbətini azaltmaq məqsəduyğundur. İnflyasiy, təklif əskikliyindən yox, pulun çoxluğundan ortaya çıxır.

Hazırda inflyasiyanın cilovlanması ona qarşı mübarizənin konkret yollarının və müvafiq alətlərin seçilməsi sahəsində toplanmış kifayət qədər dünya təcrübəsi, antiinflyasiya siyasətinin işlənilib hazırlanmış nəzəri əsasları mövcuddur. Keynesçi təlim iqtisadi siyasətdə təsirli alət kimi iki vasitəni tövsiyə edir: işsizlik və durğunluq halında dövlət məsrəflərini artırmaq, inflyasiya sürətləndikdə isə bu xərcləri azaltmaq.

Monetaristlərə görə, inflyasiyanın səbəbi pul kütləsindəki artım olduğundan, yeganə çarəsi də onun artım nisbətini azaltmaqdır. Lakin onlara görə inflyasiya qarşısının alınması yollarının bilinməməsindən yox, bu tədbirləri həyata keçirəcək siyasi iradənin olmamasından irəli gəlir.

Antiinflyasiya tənzimlənməsinin vəzifələrindən biri də büdcə kəsirinin azaldılması və ləğv edilməsidir. Özəlləşdirilən müəssisələrin səhmlərinin satılması inflyasiya tələbinin müəyyən hissəsini azaldır. İri miqyaslı özəlləşdirmə həyata keçirilmiş bütün ölkələrdə belə nəticə əldə edilmişdir.

İnflyasiya əleyhinə bir vasitə kimi milli valyutanın məzənnəsini artırmaqdan istifadə edilir. İnflyasiyanın qarşısının alınmasında vacib amillərdən biri də ucuz kredit siyasətinin aradan qaldırılmasıdır. İnflyasiya, bir iqtisadiyyatda pul miqdarının mal və xidmət miqdarına nəzərən daha çox artımla ümumi qiymətlər səviyyəsində ortaya çıxan davamlı bir artımın nəticəsidir. Bu davamlı artımın səbəbi də pul miqdarında meydana gələn artımdır. Ancaq pul miqdarında

artıma paralel olaraq iqtisadiyyatda mal və xidmət istehsalının artımı da müşahidə olunursa, onda bu vəziyyətdə ümumi qiymətlər səviyyəsində bir artım ortaya çıxmayacaq. Ümumi qiymət səviyyəsini davamlı olaraq yüksəlməsi xalqın istehlak və investisiya xərcləmələri ilə dövlət xərcləmələri və ixracat gəlirindən təşkil olunan məcmu gerçək tələbin, milli istehsal və idxalatdan təşkil olunan məcmu təklifi aşmasından, yəni tələbdən meydana gələ biləcəyi kimi xərclər artımından da qaynaqlana bilir.

İqtisadiyyatda pul miqdarı hansı yollarla artaraq inflyasiyaya yol açar sualını aşağıdakı kimi cavablandırmaq bilirik: dövlət xərclərinin artması, yəni dövlət büdcəsinin davamlı açıq verməsi, bank kreditlərinin artması, maaşların yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının yüksək qiymətlərlə dövlət tərəfindən satın alınması ilə bu pulun əlavə satın alma gücündə bazara çıxması. Gəlirlərin «yastıq altı» topladıqları əmanətlərin bazara axması və s. bu kimi hallar bazardakı pul miqdarının artması da inflyasiyaya yol açan başlıca amillər olaraq sayılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk mərhələdə pul miqdarlarında hər hansı bir artım olmadan da ümumi qiymətlər səviyyəsini yüksəlməsinə və ya iqtisadiyyatda inflyasiyaya uyğun bir gedişin ortaya çıxmasına yol açan amillər də vardır. Bunların başında çeşidli səbəblərlə ortaya çıxan mal təklifindəki yetərsizliklər ağla gəlir. İqlim şərtlərinin əlverişsizliyi səbəbi ilə kənd təsərrüfatı istehsalında meydana gələn azalma, xammal və valyuta yoxluğu səbəbindən zavodların tam gücü ilə çalışmamaları, satıcıların mal təkliflərinin ehtiyatda tutmaq və valyuta yoxluğu səbəbi ilə xaricdən gətirilən malların yetərli miqdarda ehtiyacı qarşılaya bilməməsi kimi amillər də qəbul edilir. Belə vəziyyətdə müəyyən malın və ya malların təklif və tələb tarazlığı pozulacağından qiymətlərdə yüksəlmələr olacaq. Ancaq bunu nəzərdən qaçırmamaq lazımdır ki, inflyasiya sadəcə pul miqdarının artması ilə deyil, yuxarıda sayılan digər faktorlara görə ortaya çıxmanın nəticəsi olaraq pul miqdarının artmasıdır.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən başqa bir də gizli inflyasiya və hiperinflyasiya deyilən iki ayrı inflyasiya növü vardır. Gizli inflyasiya çox yavaş və özünü hiss etdirmədən cərəyan edir. Qiymət yüksəlişləri yüngül olur. Bu cür inflyasiya iqtisadiyyatın canlandığı dövrdə baş verir və çox zərərli olduğunu deyə bilmərik. Hiperinflyasiyada pulun çox sürətli bir şəkildə dəyər itkisinə düşdüyü müşahidə edilir. Bugünkü qiymətlərlə dünənki qiymətlər arasında böyük fərq var. Kimsə əlində pul tutmaq istəməz, qızıla və xarici valyutalara istək çox artar. Bu cür inflyasiyanın iqtisadiyata təsiri çox mənfidir.

İNFLYASIYANIN İQTİSADİYYATA TƏSİRİ

İnflyasiyanın sabit gəlirlilər dediyimiz qruplara, yəni işçi və məmurların gəlir bölgüsünə mənfi təsiri şübhəsizdir. Bu qrupun gəliri, qiymətlərin artımına ayaq uyduran qrupların gəlirlərinin əksinə azalar və satın alma gücü düşər. Bu isə sosial ədalətsizliyə yol açar. İnflyasiya şəxslərin yığım istəklərini yox edir. Pul gündən-günə dəyərini itirdiyinə görə kimsə pulunu saxlaya bilməz. Həmin pulları mala yatırmaq istəyər. Bu isə tələbin şişməsindən təkrar qiymətlərin yüksəlməsinə yol açar. İnflyasiya olan ölkədə investisiyaların produktiv sahələrə qoyulması yerinə, ən çox qısa müddətdə mənfəət gətirən sahələrə istiqamətləndirilməsinə yol açar və beləliklə, iqtisadiyyatda qaynaq bölgüsünün pozulmasına səbəb olur. İnflyasiya ölkənin xarici ticarətini də pozar. Valyuta kurslarının sabit olduğu bir vəziyyətdə daxili qiymətlərin çox yüksəlməsi nəticəsində idxal ediləcək mallar daha da azalır. Bu isə valyutaya

ehtiyacı olan ölkələr üçün ciddi problemlər yaradır. Bu problemləri həll etmək üçün də devalvasiya edilir, yəni inflyasiya dövründə faiz dərəcələri yüksəlir və real maaşlar azalır.

İNFLYASIYAYA QARŞI MÜBARİZƏ

Bildiyimiz kimi, inflyasiya cari qiymət səviyyəsində məcmu tələbin məcmu təklifdən yuxarı həddə çatmasıdır. Burada aktiv olan amil tələbdir, yəni inflyasiya təklifin tələbin altına düşdüyü üçün deyil, tələbin təklifin üstünə çıxdığı üçün başlamışdır. Bundan ötrü inflyasiyanın qarşısının alınmasının tək yolu tələbi daraltmaqdır. Həqiqətən inflyasiyaya qarşı mübarizədə təklifin artması əsas tədbir deyil. Çünki təklifi eyni vaxtda əlavə bir tələb yaratmadan artırmaq lazımsız olardı. Belə olduqda təklifin artırılması məcmu tələbi də artıracağından inflyasiyaya səbəb olan tələb çoxluğuna davam edəcək. Bu duruma görə, əgər təklif artımı, eyni zamanda özünə bərabər bir tələb artımına səbəb olursa, inflyasiyanın qarşısını almaq üçün bir vasitə ola bilər. Belə bir təklif artımını idxalatla təmin etmək mümkündür. Yığılmış valyuta rezervlərinin istifadəsi, ya da borclanaraq edilən idxalat, inflyasiyanın qarşısını almağa kömək edə bilər. Lakin inflyasiyanın qarşısını almaq üçün məcmu tələbin daralması məsələsi çətin bir işdir. Yəni investisiyaları daraltmaq, iqtisadi artımı yavaşlatmaq lazım olur. Bu zaman investisiya sektorunda işsizliyə yol verərək müxtəlif qrup və təbəqələr arasındakı gəlir mübarizəni dayandırmaq lazımdır. Bu isə ciddi sosial gərginliyə yol açar. Bəzi iqtisadçılara görə, maaş və qiymətlərin çevik olduğu bir iqtisadiyyatda əmək haqqı və qiymətlərdəki yüksəlmə məcmu real tələbin azalmasına səbəb olur. Bu isə inflyasiyanın azalması yolunda bir təsir meydana gətirir. Belə ki, ümumi qiymət səviyyəsinin yüksəlməsi əməliyyat motivi ilə pul tələbini artırır. Bu isə pul təklifi sabit qalırsa, faiz nisbətlərinin yüksəlməsinə səbəb olmaqla investisiya tələbinin azalmasına və gəlir səviyyəsinin düşməsinə yol açar. İstehlak xərcləmələri azalır, həm investisiya, həm də istehlak xərcləmələrinin azalması həqiqi tələbi azaldır. (faiz təsiri)

İnflyasiyanın idxalatı artıran, ixracatı isə azaldan yöndə təsir etməsi ölkə iqtisadiyyatının xarici ticarət kəsiri verməsinə yol açar. Bu zaman xarici ticarətin iqtisadiyyatdakı əhəmiyyətinə görə məcmu real tələbi inflyasiya təzyiqini azaldıcı yöndə təsir edə bilər.

İnflyasiyanın istehlak meyilli sabit gəlirlilər əleyhinə olduğuna görə istehlakı azaldaraq inflyasiya təzyiqini aşağı salır.

DEFLYASIYA

Deflasiya, iqtisadiyyatda qiymətlərin ümumi səviyyəsinin azaldığı və ya mal və xidmət istehsalının azalmasına yol açır. Göründüyü kimi, inflyasiya dönməndə qiymətlərin səviyyəsi yüksəlir və pul öz dəyərini itirir, deflasiya dönməndə isə qiymətlər aşağı düşür və pul dəyər qazanır. Bu isə xalqın pula olan tələbinin artmasına, mala olan tələbinin azalmasına yol açar. Beləliklə, istehsalçılar məhsullarını satmaqda çətinlik çəkir. Ehtiyatların artması nəticəsində investisiya azalır və hətta durur. İstehsal faktorlarından bəzi bölmələr istifadəsiz hala gəlir və işsizlik artır, işsizlik isə gəlirin azalmasına və nəticədə iqtisadiyyatda daralma (depressiya) davam edir. Buradan da aydın olduğu kimi, deflyasiyaya gətirib çıxaran ən önəmli faktorlardan biri də iqtisadiyyatdakı tələb yetərsizliyidir. Bununla bərabər, deflyasiyanın ən ciddi təhlükəsi işsizliyə səbəb olmasıdır. İstər inflyasiya, istərsə də deflyasiya iqtisadiyyat üçün xəstəlikdir.

STAQFLYASIYA

Avropada ortaya çıxan 1969-1976-cı illər böhranı dönməində inflyasiyanın təsiri ilə qiymətlər yüksəlmiş, lakin inflyasiyanın nəticəsi olaraq iqtisadiyyatda canlılığın ortaya çıxmadığı, durğunluq halının hökm sürdüyü ölkələrdə isə iş həcmnin azaldığı və işsizliyin artdığı müşahidə edilmişdi. Bir ölkədə mal və xidmətlərin qiymətləri yüksəldikdə iş həcmnin daralması indiyə qədər keçərli olan nəzəri bilgilərə görə bir-birinə zidd iki hadisə oldu. Ortaya çıxan bu yeni hadisəyə iqtisadçılar staqflyasiya adını verdilər. Staqflyasiyada deflyasiyaya bənzər iqtisadi durğunluq içərisində inflyasiyada olduğu kimi qiymətlər səviyyəsində yüksəlmələrin nəticəsidir.

DEVALVASIYA

Mərkəzi banklar valyuta bazarına müdaxilə etməklə valyuta kursunu nəzərdə tutulan sərhədlər içində tutmağa çalışırlar. Yalnız valyuta qiymətlərinin yuxarıdan dəstəklənməsi müntəzəm xarakter daşıdıqda milli valyuta devalvasiya edilir (paritet kursu yüksəldilir). Bunun əksinə, müntəzəm qaydada aşağıdan dəstəklənsə, milli valyuta revalvasiya edilir (paritet kursu aşağı salınır).

Sabit kurs sistemlərində mənfi saldolu ölkədə hökumətin devalvasiya qərarı qəbul etməsi bu mənada tətbiq edilən iqtisadi və maliyyə siyasətinin müvəffəqiyyətsizliyidir. Buna görə də hökumətlər son ana qədər devalvasiya qərarı almaqdan çəkinir. Bunun əvəzində isə dolayı yollarla ixracatı təşviq etməyə və idxalatı məhdudlaşdırmağa cəhd edir. Bu da bürokratik maneələrin genişlənməsinə və bazar mexanizmindən uzaqlaşmağa yol açır.

Sabit kurs sistemlərində spekulyatorlar bir hökumətin sabit pariteti davam etdirməsindən şübhələnirsə, dərhal o puldan qaçıb etibarlı pullara meyl edir. Bu da sözü gedən pul üzərində təzyiqləri artırır. Çünki valyuta kursu yuxarıdan dəstəkləmə nöqtəsində çıxdığı təqdirdə hökumət böyük bir ehtimalla devalvasiya əməliyyatına gedir. Devalvasiya olarsa, spekulyatorların gözlədiyi an meydana çıxır. Əgər devalvasiya əməliyyatı olmazsa, bu təqdirdə kiçik əməliyyat məsrəflərinin xaricində böyük bir zərər görünməz. Amma üçüncü ehtimal, yəni mənfi saldolu ölkənin revalvasiya əməliyyatına getməsi mümkün deyil. Bu da spekulyatorlar üçün itki riskinin olmaması deməkdir.

Valyuta qiymətlərinə «valyuta məzənnələri» və ya «valyuta kursları» deyilir. Valyuta kursu dəyişmələrinin həm müsbət, həm də mənfi təsiri də vardır. Məsələn, devalvasiyanın uğurlu olması üçün ən önəmli şərtlərdən biri devalvasiyanın arxasınca gələcək qiymət yüksəlmələrinin qarşısının alınmasıdır.

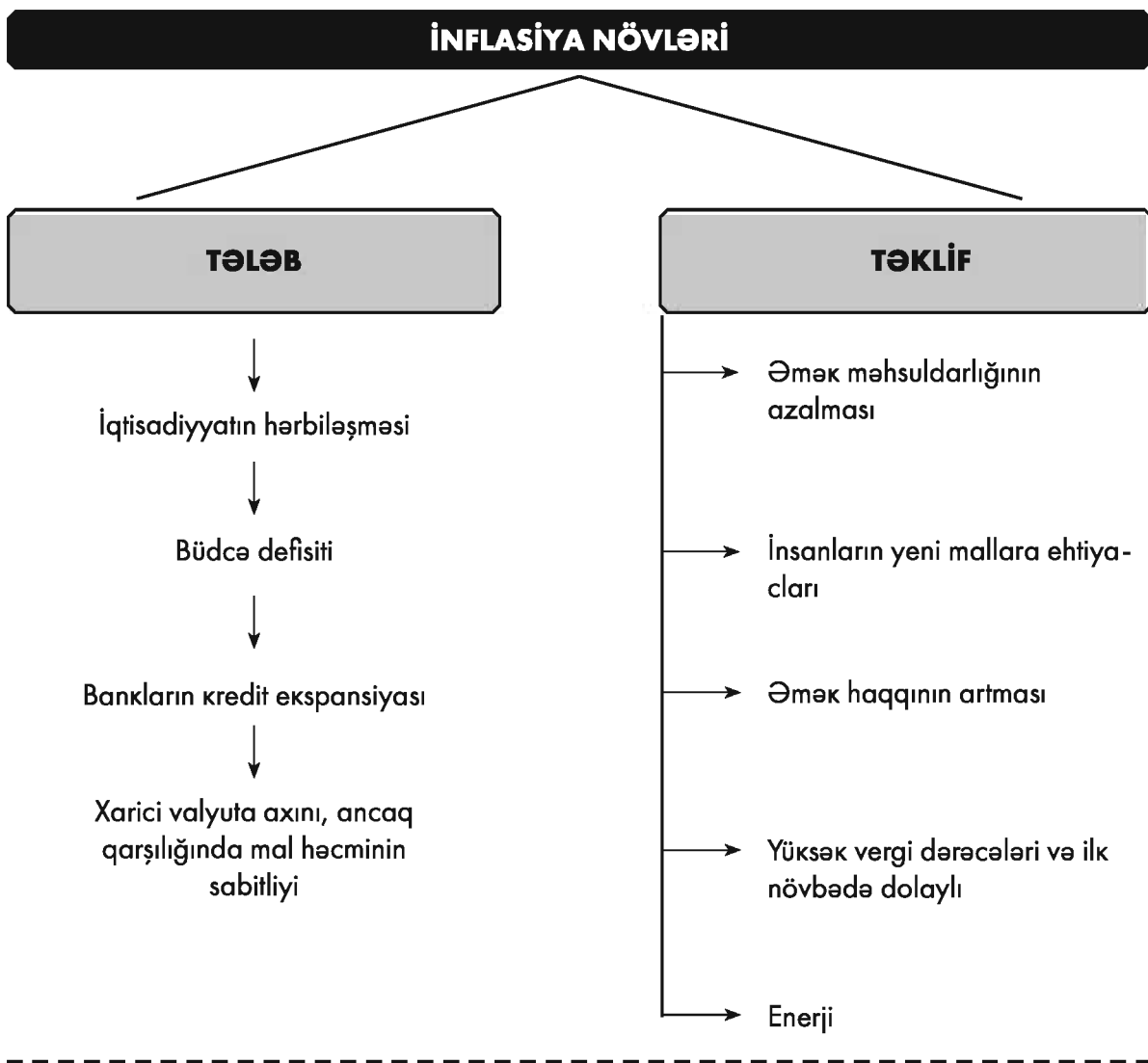
Valyuta və bank sferasının qarşılıqlı əlaqəsi bu böhranların indikatorlarının da qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birini tamamlamasına səbəb olmuşdur. Milli valyutanın devalvasiyası bank çaxnaşmasının yaxınlaşmasının göstəricisidir.

Açıq devalvasiya - Ölkənin milli valyutasının sabitliyinin təmin olunması məqsədilə müvafiq dövlət orqanları tərəfindən milli valyutanın məzənnəsinin digər ölkələrin möhkəm valyutalarına və beynəlxalq hesablaşma vasitələri vahidlərinə nisbətdə endirilməsi, həmçinin milli valyuta vahidinin real qızıl məzmununun azaldılması. Bu zaman milli valyutanın məzənnəsinin qaldırılması məqsədi ilə dövlət tərəfindən milli valyutanın əhəmiyyətli həcmdə dövriyyədən yığılması, yaxud dəyərdən düşmüş milli pul nişanlarının yeniləri ilə

əvəz edilməsi kimi tədbirlərə əl atılır. Açıq devalvasiya daxili bazarda əmtəə qiymətlərinin azalmasına, ixracın ucuzlaşmasına, idxalın isə bahalaşmasına səbəb olur.

Bir ölkənin milli pul dəyərinin tək tərəfli bir qərarla xarici ölkə pullarına görə aşağı salınmasına devalvasiya deyil. Məsələn, 1 avro 1 manat olduqda devalvasiya ilə 1 avro = 1,10 manat olaraq müəyyən edilsə, bu vəziyyətdə manat avro qarşısında 10% nisbətində dəyər itkisinə məruz qalmışdır. Devalvasiya edilməsini zəruri edən şərtlərin ən önəmlisi davamlı və xronikləşmiş xarici ticarət açıqlarıdır. Bir iqtisadiyyat əgər xaricə satdığından daha çox malı xaricdən alırsa, bu ölkənin xarici ticarəti açıq verir deməkdir. Xarici ticarət kəsirə olan ölkələrin hökumətləri devalvasiya ilə ixracatı artırma, idxalatı isə azalma məqsədi daşıyır. Devalvasiyadan sonra devalvasiyanı edən ölkənin malları xarici ölkələr üçün ucuzlaşır, xarici ölkənin malları isə bu ölkədə bahalaşır. Lakin devalvasiyadan sonra iqtisadi uğuru əldə etmək üçün daxili qiymətlərin artımını durdurmaq şərtidir.

Sxem 6.

İNFLASIYANIN QIYMƏT ARTIMI TEMPİNƏ GÖRƏ KLASSİFİKASIYASI

Sürünən	ildə 3-4% artım
Sürətli	10-15 və 100-ə qədər
Hiperinflasiya	100% yuxarı

İQTİSDİYYATIN DOLLARLAŞMASI

Mərkəzi banklar valyuta siyasətinin milli pul vahidlərini bazar (tarazlıq) məzənnəsinin müdafiəsi üzrə həyata keçirir. Onların valyuta bazarındakı əsas rolu milli pulların kəskin kurs dəyişmələrinə yol verməməkdən, kursları bu və ya başqa sərhədlərdə saxlamaqdan ibarətdir. Valyuta siyasətinin bu və ya digər istiqamətləri Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir və ölkəmizdə valyuta siyasətinin əsas istiqamətləri milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyini qorumaq, onun dövrünün inkişaf etdirilməsi, daxili valyuta bazarının daha da inkişafının təmin edilməsi, həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının dairəsinin genişləndirilməsi, ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının beynəlxalq standartlara uyğun səviyyədə qorumaq və artırılmasından ibarətdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında dollarlaşma proseslərinə 2001-2005, 2007, 2008, 2015-ci illəri (2015-ci il 21 fevraladək) və 2015-ci il 21 fevraldan sonra əhatə edən dörd fərqli trend çərçivəsində baxa bilərik:

Dollarlaşma (pul əvəzetməsi şəklində, yəni alqı-satqı əməliyyatlarında manat əvəzinə xarici valyutadan istifadə olunması müşahidə olunur, xüsusilə mənzil və avtomobil bazarlarında müşahidə olunur. Aktiv əvəzetməsi şəklində dollarlaşma isə maliyyə dollarlaşması – depozit və kredit dollarlaşması qismində ortaya çıxır) ölkədə maliyyə sabitliyinin yaradılmasında, düzgün pul siyasətinin aparılmasında və daxili bazarın müdafiəsinin təmin olunmasında problemlər yaradır.

1. Onilliyin ilk beş ilində dollarlaşma indeksi yüksəlmiş və 2005-ci ilin sonunda illik üzrə ən yüksək qiymətinə (0,6) çatmışdır. Dollarlaşmadakı bu yüksəlmənin bir neçə səbəbləri mövcuddur. Bu səbəblər arasında dolların bahalaşması, 2004-cü ildən başlayan fiksəl ekspansiyasının təsiri ilə artıq 1996-cı ildən etibarən demək olar ki, unudulan inflyasiya problemlərinin təkrar baş qaldırması, hələ də milli valyutaya inamın nisbətən zəif olması, bu dövrünün astanasında olan mənzil və avtomobil bazarlarında milli valyutadan az istifadə olunması və gəlirlərdəki artımdan asılı olaraq yığıma meyilliliyin yüksəlməsi.
2. 2006-2007-ci illərdə dollarlaşmada kəskin azalmanın olduğu aydın şəkildə görünür. 2007-ci ilin sonunda dollarlaşma indeksi özünün indiyə qədər aldığı ən aşağı qiymətə qərarlaşmışdır. Dollarlaşma azalmanın əsas səbəbi 2006-cı ildə həyata keçirilmiş denominasiya siyasəti olmuşdur. Vətəndaş üçün qürur, yığım sahibləri üçün isə etibar və inam mənbəyinə çevrilən yeni manat, neft satışından ölkəyə irihəcimli xarici valyutanın daxil olmağa başlaması ilə dollara qarşı möhkəmlənmə trendinə keçdi. Bu da dollarlaşmanın azalmasını paralelində gətirdi. Məhz bu dövrdən başlayaraq

manatın möhkəmləndirilməsi prosesi başladı. Eyni zamanda artıq yeni manat həm yığım sahibləri üçün, həm də böyük həcmli alqı-satqılarda hesablaşma vahidi kimi daha əlverişli və daha rahat idi.

3. 2008-ci ilin 21 fevralından 2015-ci ilədək dövr, dollarlaşmanın azalma trendinin zəif və qeyri-stabil artımla əvəz olunması ilə xarakterikdir. Qonşu ölkələrdə bir-birinin ardınca həyata keçirilən devalvasiyanın psixoloji təsirləri 2008-ci ilin sonuncu və 2009-cu ilin ilk rübündə Azərbaycanda da bənzər addımın atılması gözləntilərini gücləndirmiş və dollarlaşmanın artması ilə nəticələnmişdir. 2009-cu ilin ikinci yarısından başlayaraq depozit dollarlaşma indeksinin aşağı düşməsində xarici valyuta ilə depozitlərin nisbi azalması ilə yanaşı, manatla pul kütləsinin sürətlə artması da rol oynamışdır.
4. 2015-ci ildən AMB mürəkkəb xarici iqtisadi mühit şəraitində fəaliyyət göstərmişdir. Dünya neft bazarında qiymətlərin aşağı düşməsi və ticarət tərəfdaşı olan bir sıra ölkələrdə iqtisadi artım perspektivlərinin pisləşməsi müşahidə olunmuşdur. Eyni zamanda tərəfdaş ölkələrin əksəriyyətində milli valyutaların ucuzlaşması baş vermişdir. Xarici iqtisadi mühitin birbaşa və dolayı təsirləri ilə valyuta bazarında xarici valyuta tələb əhəmiyyətli artmışdır. 2014-cü ilin sonlarından etibarən qlobal əmtəə bazarlarında enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi, eyni zamanda ölkəmizin əsas ticarət tərəfdaşlarında devalvasiya meyillərinin güclənməsinin psixoloji təsiri daxili valyuta bazarında xarici valyutalara, xüsusən də ABŞ dollarına tələbi yüksəltmişdir. Xarici valyutaya tələbin yüksəlməsi daxili valyuta bazarının hər iki segmenti – nağd və qeyri-nağd valyuta bazarları üzrə müşahidə olunmuşdur. 2015-ci ildə valyuta bazarının ümumi həcmi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,4 dəfə artmışdır. Əməliyyatların 91%-i ABŞ dollarında, qalan 9%-i isə digər valyutalarda aparılmışdır.

Dedollarlaşma proseslərinin stimullaşdırılması məqsədilə Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 3 mart 2016-cı il tarixli qərarı ilə məcburi ehtiyat norması tərəfindən xarici valyutada cəlb edilmiş öhdəliklər üzrə 0,5%-dən 1%-ə yüksəldilmiş, qeyri-rezident maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər və beynəlxalq maliyyə insitutları ilə hesablaşmalar üzrə isə 0,5%-dən 0%-ə endirilmişdir. Bu, banklararası bazarın inkişafına və banklara likvidliyin daha çevik idarə edilməsinə müsbət təsir göstərən amil olmuşdur.

Mərkəzi Bankın təşəbbüsü ilə Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası tərəfindən bank risklərini və dollarlaşma səviyyəsini azaltmaq məqsədilə 2 mart 2016-cı il tarixindən etibarən Fonda üzv banklar üzrə qorunan əmanətlərin illik faiz dərəcəsi xarici valyutada 3%, milli valyutada 12% olmaqla müəyyən edilmişdir. Manatda qorunan əmanətlərin maksimal faiz dərəcəsi sonradan 15%-ə çatdırılmışdır.

2018-ci ilin birinci yarımilliyində bank depozitlərinin dollarlaşma səviyyəsində azalma davam edir. Milli valyutada cəmi əmanət və depozitlər 10,9% artıb. Xarici valyutada isə 5,2% azalıb. Beləliklə, fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə dollarlaşma ilin əvvəlindəki 66,5%-dən 62,4%-ə enib.

MONETİZASIYA

İqtisadiyyatın monetizasiya əmsalı iqtisadiyyatın pulla təmin olunma səviyyəsini xarakterizə edir. İqtisadiyyatın pulla təmin edilməsi dedikdə iqtisadi proseslərin həyata keçirilməsi üçün iqtisadi vahidlərin kifayət qədər pul kütləsi ilə təmin olunması nəzərdə tutulur. Burada pul kütləsi dedikdə, nə nəzərdə tutulur? Məlum olduğu kimi, mərkəzi banklar dövriyyədə olan pul və kvazi pulların likvidlik səviyyələrinə görə onları müəyyən qruplar üzrə qruplaşdırır. Bura, M_0 – dövriyyədə olan nağd pul, M_1 – M_0 +tələb olunanadək depozitlər, M_2 – M_1 +müddətli depozitlər, M_3 – M_2 +SDV-də olan depozitlər və s. aid etmək olar.

Qeyd etdiyimiz bölgü respublikamızın Mərkəzi Bankı tərəfindən pul aqreqatlarının müəyyənləşdirilməsində istifadə etdiyi bölgüdür. Bu bölgü ölkələr üzrə fərqlənir. Bu, əsasən ölkələrdə dövriyyədə olan pul və onu əvəzləyən vasitələrin müxtəlifliyi ilə fərqlənir.

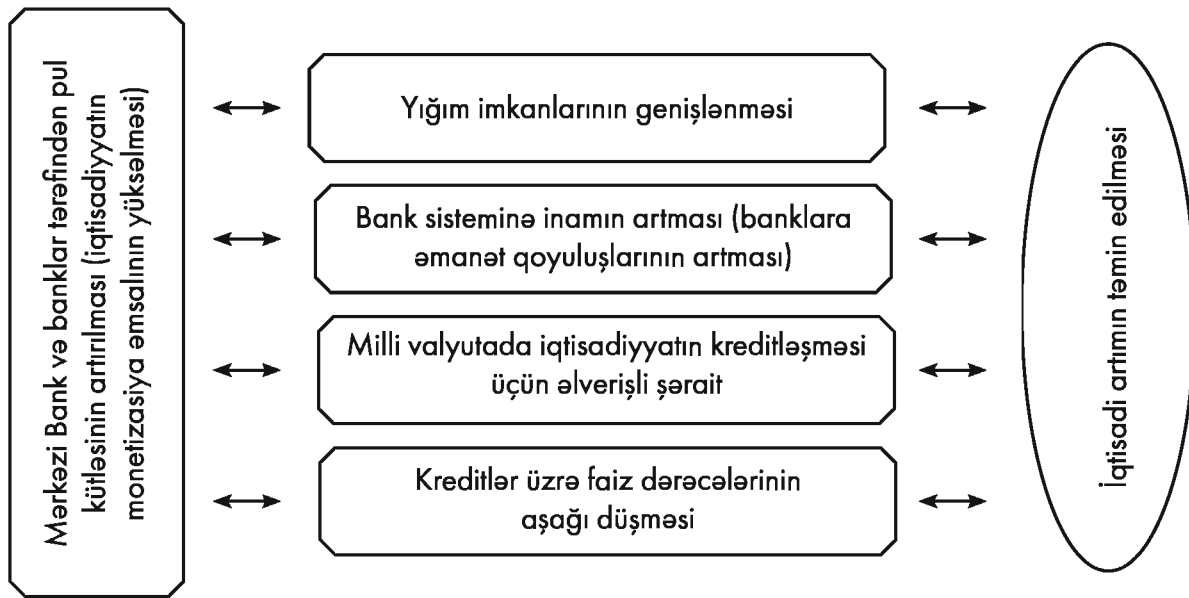
Pul sisteminin stabilliyi tədaviyə ehtiyac olan pul kütləsinin optimal səviyyəsini müəyyən edilməsi vasitəsilə mümkündür. Burada meydana çıxan sual ondan ibarətdir ki, ölkə iqtisadiyyatının pula olan tələbi ilə pul kütləsi arasında optimal tarazlıq mövcuddurmu? Pul təklifi əgər real sektorun pula olan tələbini ödəməyə qadirdirsə, onda bu şərt daxilində pul təklifinin optimal olmasını söyləmək mümkündür. Bu o deməkdir ki, pulun saxlanması xərcləri minimuma yaxındır və ölkə iqtisadiyyatı maksimuma yaxın ÜDM istehsal etməyi təmin edəcəkdir. İki aspektə baxılması məqsədəuyğundur. 1) pul kütləsi real sektorun tələblərinə cavab vermir, yəni iqtisadiyyatın normal inkişafı üçün pul kütləsi çatışmazlığı var; 2) pul kütləsi real tələbdən artıqdır və bu inflyasiya proseslərinin sürətlənməsinə səbəb olur.

İstənilən dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi, iqtisadi artımı, əhalinin mümkün qədər tam məşğulluğu, qiymətlərin sabitliyi və makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsidir. İqtisadi siyasətin tərkib hissələrindən biri də monetar siyasətidir. Monetar siyasət isə ictimai siyasi bir hadisə olmaqla, müxtəlif sosial elmlərin tədqiqat predmetidir. Monetar siyasət iqtisad elminin tədqiqat sferası olmaqla, iqtisadi münasibətlərin müəyyən sferasında dövlətin işləyib hazırladığı və buna çatmaq üçün özündə məqsəd və vasitələri birləşdirən iqtisadi-siyasi strategiyadır. Düzgün və səmərəli monetar siyasət olmadan məqsədyönlü iqtisadi siyasət həyata keçirmək mümkün deyil.

Pul siyasətinin əsas vəzifələrindən biri qiymət stabilliyinin təmin edilməsi və dəstəklənməsidir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların mərkəzi bankının fəaliyyətinin öyrənilməsinin nəticələrinə görə qiymət sabitliyi əksər MB-lar üçün qanunvericilik səviyyəsində (onların mandatı ilə müəyyən olunur) son hədəfi kimi göstərilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm real sektor, həm də monetar sektorla qarşılıqlı əlaqədədir. Yəni real sektorun inkişafı monetar sektorun inkişafı, digər tərəfdən monetar sektorun real sektoru dəstəkləməsi isə ÜDM-in artımını və eyni zamanda real sektorun inkişafına təsir göstərir. Bu da pulun neytral olmamasını deməyə əsas verir. (Məmmədov Z, Əzizov Y, 2018)

Bunu sxematik olaraq aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

Adətən monetizasiya əmsalını hesablayarkən M2 aqreqatından istifadə edilir. Bu aqreqat elə bir pul kütləsini xarakterizə edir ki, bu pul kütləsi ilə əhali əmək haqqı alır, mağazalarda və digər xidmət obyektlərində ödəmələri həyata keçirir, banklarda artıq vəsaitlərini yerləşdirir və s.

İqtisadi ədəbiyyatlarda monetizasiya və maliyyə dərinliyi kimi istifadə edilən bu göstərici tədqiqatlar göstərir ki, eyni zamanda depozitlər üzrə faiz dərəcəsi, gəlirlərin səviyyəsi və real mübadilə kursu ilə pozitiv korelyasiya əlaqəsinə malikdir.

İqtisadiyyatın monetizasiya səviyyəsinə təsir edən əsas amillərdən biri də ölkə əhalisinin milli valyutaya və Mərkəzi Banka etibarının hansı səviyyədə olmasıdır. Bu da milli valyutaya real tələbin artmasına gətirib çıxaran amillərdəndir. Ölkədəki monetizasiya səviyyəsini süni yolla artırmaq mümkün deyil. Bunun üçün ölkə iqtisadiyyatına inam, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, maliyyə bazarlarının dinamik inkişafı, iqtisadi artım və s. şərtlərin olması lazımdır.

Ümumiyyətlə, pula olan tələblə pul təklifinin balanslaşdırılması və ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün tələb olunan pul kütləsi ilə iqtisadiyyatın təmin edilməsində problemlərin yaranmaması əsas götürülməlidir. İqtisadiyyatın pulla təminat səviyyəsi inflyasiya yaratmadan, eyni zamanda bu dövriyyədə nağd pul kütləsinin deyil, qeyri-nağd pul kütləsinin artırılması yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Bölmə 3. VALYUTA SİSTEMİ

VALYUTA SİSTEMLƏRİNİN TARİXİ İNKİŞAFI

İnsanlar tarixin ən qədim dövrlərindən bəri alış və satışları həyata keçirmək üçün müxtəlif əşyalardan və vasitələrdən istifadə etmişdir. Amma nizamlı şəkildə tətbiq edilən ilk sistem qızıl standartıdır.

Qızıl standartı 1870-1914-cü illər ərzində, yəni I dünya müharibəsinə qədər öz «qızıl dövrünü» yaşadı. Bu sistemdə qızıl standartlarının əsas xüsusiyyəti hər ölkənin pulunun dəyərinin müəyyən çəkiddə saf qızılla müəyyən edilməsi, yəni qızılın alış və satışı, ixrac və idxalı sərbəstdir. Burada qızıl sikkələr qədər banknotlar da istifadə edilirdi, lakin bununla yanaşı, banknotlar istənilən zaman hökumətlər tərəfindən qəbul edilir və müəyyən edilmiş qaydada qızılla təmin edilir.

Ümumiyyətlə, bu sistemdə hökumət müəyyən etdiyi sabit qiymətlə hər kəsə qızıl sata və özünə təklif edilən qızılı ala bilərdi. Qızıl standartı ümumbəşəri bir sistemdir. Hər ölkə pulun dəyərini qızılla tənzimlədiyinə görə bütün ölkələrin pulları qızıl miqdarına nəzərən avtomatik şəkildə bir-birindən asılı idi. Bunun üçün ayrıca müasir dövrdəki valyuta bazarlarına bənzər bazarlara ehtiyac qalmırdı.

1929-cu ildə dünya iqtisadi böhranının baş verməsi ilə qızıl standartının davam etməsinə imkan qalmadı. 1933-cü ildə qızıl standartı tamamilə ləğv olundu.

Beynəlxalq valyuta sistemində çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə inkişaf etmiş ölkələrin rəhbərləri ABŞ–ın Bretton-Vuds qəsəbəsində məsələnin müzakirəsinə qatıldılar.

Bretton-Vuds sistemi Amerika dollarına və onun vasitəsilə dolayısı yolla qızıla tabe valyuta sistemidir. Konfransda bir-birinin «əkiz qardaşı» kimi qəbul edilən iki yeni maliyyə təşkilatının qurulmasına qərar verildi: Beynəlxalq Pul Fondu (BPF) və Dünya Bankı (DB). BPF-nin vəzifəsi beynəlxalq maliyyə münasibətlərini tənzimləmək, DB-nin vəzifəsi isə müharibə nəticəsində dağılan Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatını dirçəltmək, habelə inkişaf etməkdə olan ölkələrin itisadi inkişafını təmin etmək məqsədi ilə onlara göstərilən maliyyə yardımını gücləndirmək idi.

Bretton-Vuds sisteminin qəbul etdiyi valyuta kursuna «tənzimlənən sabit kurs sistemi» deyilir. 1946-cı ildə tətbiq edilən bu sistem 1973-cü ildə dağıldı.

Sistemin xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir: Müqaviləni imzalayaraq BPF-yə üzv olan ölkə milli pulunun dəyərini sabit bir kursla Amerika dollarına bağlayır. Milli pulun bu sabit dollar kursuna «dollar pariteti» deyilir. ABŞ isə dolların dəyərini başqa bir ölkənin valyutası ilə deyil, 1 unsiya saf qızıl=35 dollar kimi sabit qiymətlə ölçmüşdü. Digər tərəfdən, ABŞ xarici ölkələrin mərkəzi banklarına qızılın dollara konversiyasına icazə verirdi. Yəni Amerika Federal Ehtiyat Bankı xarici ölkələrin mərkəzi banklarına təklif etdikləri dollar qarşılığında yuxarıda müəyyən edilən sabit qiymətlə qızıl satma məsuliyyətini üzərinə götürmüşdü. Bu qayda ilə hər ölkə milli valyutasını dollarla ölçmüş və dollara da qızıl konversiyasını qəbul etdiyi üçün milli pullar dolayısı yolla qızıla tabe olurdu (milli pulun qızıl dəyərində «qızıl pariteti» deyilirdi).

Sistemə görə, hər ölkə milli pulun valyuta bazarındakı dollar qiyməti ətrafında ən çox 1%-lik alt və üst sərhədlər içərisində üzməsinə icazə verə bilərdi. Daha yüksək dəyişikliklərə qarşı isə mərkəzi bank bazara dollar vasitəsi ilə (bazarda dollar alqı-satqısı) müdaxilə etməli idi. Buna baxmayaraq, tədiyə balansında əsaslı bir tarazsızlıq olarsa, BPF-nin razılığı ilə üzv ölkələrə milli valyutalarını dollara görə devalvasiya etmə səlahiyyəti verilmişdi.

Bretton-Vuds sistemi ABŞ-ı dünyanın bir növ «Mərkəzi Bankı» mövqeyinə gətirdi. Bu vəziyyətin o vaxtkı şərtlər içində səbəbi ABŞ iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatındakı tutduğu rəqibsiz üstünlüyü ilə əlaqədar idi. Amerika iqtisadiyyatı II dünya müharibəsindən sonra daha da gücləndi. Bu ölkənin qızıl ehtiyatlarının heç tükənməyəcəyi güman edilirdi. Çünki Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatı müharibədə dağılmış və Yaponiya da hələ ki, iqtisadi inkişafını başa çatdırmadığına görə ABŞ-ın dünyadakı mövqeyi möhkəm idi.

Burada bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, xarici ehtiyatların dollarla tutulması sistemin ən zəif cəhətlərindən biri idi. ABŞ-ın tək öhdəliyi, özünə təklif edilən bu dolları qızıla dəyişməkdən ibarət idi. Amma Amerikadakı tədiyə balansı kəsirlərinin həddindən artıq böyüməsi, başqa bir ifadə ilə desək, xarici ölkələrin mərkəzi banklarında toplanan dolların ABŞ-ın ümumi qızıl ehtiyatlarından çox olması, bir gün bu dolların konvertasiyasına son qoya bilərdi. Belə ki, praktiki olaraq vəziyyət belə də oldu.

Beləliklə, 1946-cı ildə başlayan Sabit kurslu Bretton-Vuds Sistemi tarixi bir xatirə olaraq yaddaşlarda qaldı. 1973-cü ilin mart ayında sənayeləşmiş ölkələr pullarının Amerika dollarını qarşısında sərbəst üzməsinə icazə verdikdən sonra Bretton-Vuds sistemi dağıldı. Belə vəziyyətdə sərbəst dalğalanmağa keçmək, əsas sənayeləşmiş ölkələrin, demək olar ki, tək alternativiyə idi. Amma bununla yanaşı üzən kurs sisteminin qısa müddətli olması düşünülmüşdü. Gələcəkdə keçmişdəki kimi əhatəli yeni bir beynəlxalq valyuta sisteminin qurulacağına inam vardı. Lakin tarix ölkələrin bu praktikadan çox şikayət etmədiklərini göstərdi. Bəlkə də məhz buna görə də yeni bir sistemin qurulması əhəmiyyətli ölçüdə aktuallığını itirdi.

Bu gün dünyada bütün ölkələr tərəfindən mənimsənilən konvensiyalarla qurulmuş, eyni kurs sistemində görə vahid bir beynəlxalq valyuta sistemi yoxdur. Bunun əvəzində sabit kurs sistemindən üzən kurs sistemə qədər dəyişə bilən və ölkələrin özləri tərəfindən seçilən fərqli sistemlər vardır. Bu gün də, BPF beynəlxalq maliyyə münasibətlərini tənzimləmək vəzifəsini davam etdirir. Yalnız Bretton-Vuds sisteminin dağılmasından sonra üzv olan ölkələrin fərqli praktikalarına hüquqi baza formalaşdırmaq üçün BPF-nin quruluş qanununda (BPF qanununda ikinci dəyişiklik) dəyişiklik edildi. Bu dəyişikliyə görə, müəyyən edilmiş prinsiplərə əməl etmək şərti ilə istənilən ölkə istədiyi kurs sistemini qəbul edə bilər.

1973-cü ildə sabit məzənnəli Bretton-Vuds sisteminin ləğvindən bəri məzənnələrdə ciddi dəyişkənlik nəzərə çarpır. Daha əvvəllər də qeyd olunduğu kimi, məzənnələrdə müşahidə edilən bu cür oynaqlıq isə beynəlxalq ticarət və kapital hərəkətlərinə əhəmiyyətli ölçüdə təsir edir. Bundan başqa bugünkü idarəetməli dalğalanma sistemli aspektində valyuta məzənnələrində balans dəyərlərindən dəyişikliklər meydana gəlir və bu tarazsızlıqlar bir neçə il davam edir. Məsələn, Türkiyədə 1990-cı illərin əvvəllərində Mərkəzi Bank müdaxilələri nəticəsində qısamüddətli xarici fondları ölkəyə çəkə bilmək üçün valyuta kurslarını aşağı tutmuşdur. O dövəmdə, yəni 1980-1985-ci illər arasında ABŞ-ın tətbiq etdiyi təklif yönümlü

iqtisadi siyasət çərçivəsində ticarət balansındakı böyük artımlar da digər bir nümunədir. Böyük ticarət kəsirlərinə baxmayaraq, dolların dəyərinin artması paradoksal bir vəziyyətdir. Bunun səbəbi tətbiq edilən yüksək faiz siyasətindən dolayı ölkəyə girən böyük həcmli qısamüddətli xarici kapitaldır. Başqa bir sözlə, bu tarixlərdə dollar açıq şəkildə çox dəyərləndirilmiş bir pul idi. Məzənnə oynaqılığı və məzənnə tarazsızlığı problemləri, beynəlxalq pul sisteminin hansı ölçüdə elastik olmasını və hansı ölçüdə iqtisadi siyasətə uyğunlaşması kimi mövzuları aktuallaşdırıb. Beləliklə, aşağıda qeyd etdiyimiz mövcud praktikaların düzəldilməsi üçün məzənnələr mövzusunda «hədəf dəyişmə» sahəsi kimi layihələr təklif edilir. Başqa bir sözlə, əvvəllər üzən və sabit məzənnə sistemlərinin müsbət cəhətlərini toplayan layihələr yerinə, optimal məzənnə elastikliyi və iqtisadi siyasətə uyğunlaşdırılması kimi mövzular mübahisə obyektinə olub.

1973-cü ilin əvvəllərində əsas sənayeləşmiş ölkələrdə Bretton-Vuds sisteminin əsasını meydana gətirən pulların sabit kurslardan Amerika dolları ilə ölçmə tətbiqlərinə qərar verildi. Beləliklə, bu ölkələrin pulları ilə Amerika dolları bir-birlərinə qarşı dalğalanmağa buraxıldı.

Bretton-Vuds sisteminin «qıfıl pulu» olan dolların dalğalanmağa buraxılması bir çox cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki dollar beynəlxalq «dəyər standartı» idi. Beynəlxalq ödənişlər, mal, xidmət və kapital hərəkətlərinin dəyəri dollarla ölçülürdü. Halbuki müntəzəm bir şəkildə dəyərini dəyişdirən bir pul vahidi yaxşı bir dəyər standartı vəzifəsini yerinə yetirə bilməzdi. İkincisi, dollar əhəmiyyətli «rəsmi pul» idi. Ölkələr rəsmi qızıl ehtiyatlarının böyük bir hissəsini Amerika dolları ilə tuturdu. Üçüncüsü, Bretton-Vudsun dağılmasından sonra əksəriyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələrdən ibarət bir qrup ölkə sabit kurs praktikasını davam etdirərək pullarını Amerika dollarına bağladılar. Dolların digər pullara görə dəyərinin dəyişməsi digər ölkələrin də milli pullarının eyni valyutalarına görə dəyərinin dəyişməsi deməkdir. Məsələn, dollar dəyər qazanarkən ondan asılı olan pullar da dəyər qazanır. Məhz belə bir problemlər müasir dövrün xüsusiyyətlərindəndir.

AVROPA VALYUTA SİSTEMİ

Avropa Valyuta Sistemi 1979-cu ilin mart ayında birlik üzvləri arasında valyuta bütünləşməsinin bir halqası şəklində qurulmuşdur. Avropa İqtisadi Birliyinin üzvləri valyuta birləşməsinə iqtisadi bütövləşmənin zəruri şərtlərindən biri olaraq görürdülər. Çünki valyuta kurslarının tez-tez dəyişməsi milli firmaların digər ölkələrə qoyduqları investisiyaya mənfi təsir göstərirdi. Bu da bütöv bir geniş bazardan tam şəkildə yararlanmağa mane olurdu. Bu baxımdan region daxilində kurs dəyişikliklərindən uzaq olmaq məqsədi ilə sabit pul birliyi sistemini yaratmaq məqsədəuyğun idi.

Avropa Valyuta Sistemi Almaniya, Belçika, Danimarka, Fransa, İrlandiya, İtaliya, Lüksemburq və Hollandiya arasında qurulmuşdur. İngiltərə ölkə daxilində iqtisadi problemlərdən dolayı bu sistemə ancaq 1990-cı ilin oktyabr ayında girmişdir. Lakin 1992-ci ildə iqtisadi böhrana görə İtaliya ilə birlikdə bu sistemdən çıxmışdır. Birliyə sonradan daxil olan ölkələr İspaniya, Portuqaliya, Avstriya və ən sonda isə Yunanıstan bu prosesə qoşuldu.

Avropa Valyuta Sisteminin qəbul etdiyi valyuta kursu mexanizminin bəzi xüsusiyyətləri var. Valyuta kursları əsasən Bretton-Vuds sisteminə oxşar şəkildə, «sabit, lakin tənzimləne bilən» kurs sisteminə əsaslanır. Aşağıda deyildiyi kimi, sistemin idarə edilməsi məqsədilə

müxtəlif müdaxilə və kredit mexanizmləri qurulur. Sistemə girəcək ölkələrin iqtisadi və maliyyə siyasətləri yüksək səviyyədə bir-birinə uyğunlaşmalı və əməkdaşlıq etməlidir. Avropa Valyuta Sisteminin təməlini qoyan 12 üzv ölkənin dövlət və ya hökumət başçıları 1991-ci ilin sonlarında Hollandiyanın Maastrixt şəhərində toplanaraq siyasi və iqtisadi birlik haqqında əhəmiyyətli qərar verdilər. Sözü gedən Saziş 7 fevral 1992-ci ildə imzalandı və üzv ölkələrin hamısının təsdiq etməsi ilə qüvvəyə mindi. Maastrixt Sözləşməsi Avropa Birliyinin vahid pul vahidinə keçməsinə nəzərdə tutur. Valyuta Birliyi Avropa Komissiyasının sədri Jak Delors tərəfindən 1989-cu ildə hazırlanan bir planda nəzərdə tutulan məqsədlər üç mərhələdə həyata keçəcəkdir.

Birinci mərhələ 1989-cu ilin iyun ayında başladı. Üzv ölkələrin maliyyə və kredit siyasəti sahəsində əməkdaşlıq və iqtisadi inkişaflarının bir-birinə yaxınlaşdırılmasını nəzərdə tuturdu. Bundan başqa birlik daxilindəki kapital hərəkətlərinə qarşı bütün məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı.

İkinci mərhələ 1994-cü ilin yanvar ayında Avropa Valyuta İnstitutunun qurulması ilə başlayır. Bu orqan gələcəkdə qurulacaq Avropa Mərkəzi Bankının avanqardı olaraq nəzərdə tutulmuşdur. Avropa Valyuta İnstitutu üzv ölkələrin mərkəzi banklarının sədrlərindən ibarətdir. Üzvlər arasında bütün pul mövzularında əməkdaşlığı və mərkəz banklarının monetar siyasətlərinin uyğunlaşdırılmasını təmin etmək qurumun əsas vəzifələrindən biridir.

Sonrakı mərhələdə isə bu qurumun yerini Avropa Mərkəzi Bankı alacaqdır. Avropa Mərkəzi Bankı üzv ölkələrin mərkəzi bankları ilə birlikdə Avropa Mərkəzi Bankları Sistemini meydana gətirəcəklər. Birliyin pul siyasətini hazırlamaq və idarə etmək üzv ölkələrin valyuta ehtiyatlarını tutmaq və ödəmələr sisteminin axsamadan işləməsinə təmin etmək qurumun əsas vəzifələridir.

Daha sonra üzvlər makroiqtisadi siyasətlərini daha yüksək səviyyədə bir-biri ilə uyğunlaşdıracaq. Uyğunlaşma mövzusunda bəzi konkret göstəricilər var. Bunlar məsələn, inflyasiya hədlərinin bu sahədə ən yaxşı vəziyyətdə olan ilk üç ölkənin ortalamasına görə 1,5%-dən artıq olmaması, büdcə kəsirinin ümumi daxili məhsulun 3%-ni, dövlət borclarının isə ÜDM-in 60%-ini aşmamasıdır.

Avropa Valyuta Sistemi Avropa pul vahidi avroya əsaslanır. Avropa Birliyi ölkələrinin 1995-ci ilin sonlarında Madriddə təşkil etdikləri Zirvə toplantısında ekyünün adı avro olaraq dəyişdirildi.

Üçüncü mərhələyə keçid 1997-ci ildə başladı. Amma bu mərhələ 1999-cu ildə tamamlandı. Bu son dövrdə üzv ölkələrin milli valyutaları geri qayıtmayacaq şəkildə sabit kurslardan ekyüə bağlandı və tətbiq edildi. Tək valyuta sisteminin formalaşdırılması, valyuta bazarına müdaxilə və açıq bazar əməliyyatları kimi vəzifələri yerinə yetirmək üçün Avropa Mərkəzi Bankı qurulmalı idi. Bu isə üzv ölkələrin pul təklifi, pul siyasəti kimi mövzularda müstəqillik haqqlarından imtina etmələri deməkdir. Bundan başqa üzv ölkələr büdcə siyasəti sahəsində də tam bir sərbəstliyə malik olmayacaqdılar. Ortaq mərkəzi bank üzv ölkələrin mərkəz bankları üstündə analoji şəkildə ABŞ-dəki Federal Rezerv Bank rolunu oynayacaq.

Valyuta birliyi mövzusunda bütün üzv ölkələrin münasibətləri eyni deyil. Məsələn, İngiltərə Avropa Birliyinin iqtisadi və valyuta birliyi uğrunda təşəbbüslərini müntəzəm olaraq əngəlləməyə cəhd edib. Bunun müxtəlif səbəbləri var. Əvvəla, bu ölkə siyasi

suverenlik haqlarından imtina etməyib. Bundan başqa, İngiltərənin sterlinqin milli pul olaraq istifadəsindən imtina etməməsi və Avropa Birliyinin iş qaydalarına tabe olmaması da əsas səbəblərdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, üzv ölkələr arasındakı dil, mədəniyyət və digər milli fərqlər valyuta birliyi sahəsində inkişafı ləngidir.

Şübhəsiz, son zamanlar maliyyə bazarlarının tam integrasiyası üçün əsas cəhət bir sıra Avropa ölkələrinin vahid bazar yaratmağa can atmasıdır. «Avropa–1992» qanunlar paketinin bir hissəsinə uyğun olan liberallaşdırma tədbirlərinin geniş dairəvi mal və xidmətlər ticarəti həcmi, o cümlədən kapital axını artırılmışdır.

Bu qanunlar paketinin məqsədi – Avropa Birliyi üzv ölkələri arasında kapitalın dövriyyəsinə qoyulmuş məhdudiyyətləri ləğv etmək, o cümlədən bu birlik daxilində maliyyə fəaliyyəti sahəsində olan məhdudiyyətləri nəzərə cəpacaq dərəcədə azaltmaqdır. Lakin xüsusi düzəliş bu üzv ölkələrə imkan verir ki, onlar maliyyə bazarlarında və ya tədiyə balanslarında problemləri yarananda kapital üzərində müvəqqəti nəzarət qoysunlar.

Kapitalın dövriyyəsinə, o cümlədən depozitlər və qiymətli kağızlar ticarəti üzərindəki bütün məhdudiyyətlər 1990-cı ilin iyul ayına qədər artıq ləğv edilmişdir. İndi Avropa Birliyi üzvü ölkəsinin investoru istənilən ölkədə hesab açə və qiymətli kağızları alıb və ya sata bilər. Avropa Birliyinə üzv olan ölkələrin banklarına bu birliyin istənilən ölkəsində iş aparılmasına o vaxt icazə veriləcək ki, onların öz ölkələrində fəaliyyət göstərməsi üçün lisenziyası olsun. Həmçinin kommersiya banklarına da qiymətli kağızlarla əməliyyat aparmağa icazə veriləcək ki, bu da ABŞ üçün ənənəvi olan bank investiyası fəaliyyətinin bir növüdür. Birlik üzvü olmayan ölkələrin bankları üçün «Avropa–1992» layihəsi aşağıdakı qarşılıqlı prinsipi formalaşdırır: birlik üzvü olmayan ölkələrin banklarına o halda birlik bazarlarına daxil olmağa icazə verilir ki, həmin ölkələr birlik ölkələri banklarına yüksək əlverişlilik rejimi təqdim etsinlər.

Bundan başqa qiymətli kağızlarla ticarətin liberallaşdırılması da planlaşdırılır. Məsələ ondadır ki, birlik ölkələri birjalarını birləşdirmək yolu ilə qiymətli kağızların birgə Avropa bazarını yaratmağa çalışırlar. Bu məsələ həll olunduqdan sonra, məsələn, Paris fond birjasında qeydiyyatdan keçmiş şirkətlərin hamısının o biri birlik ölkələrin birjalarında qiymətləndirmə aparmaq və ticarət etmək ixtiyarı var – Frankfurt, London, Milan və s. eyni qayda ilə bir ölkədə lisenziya almaqla qarşılıqlı fondlar öz fəaliyyətlərini bütün birlik ölkəsi üzrə apara bilər.

AVROPA BİRLİYİ VƏ AVRO

Avropada ortaq bir bazarın qurulması ilə əlaqədar qərar 1957-ci ildə Romada qəbul olunmuşdur. Avropa Birliyinin əsas məqsədi rəqabət sistemini gücləndirmək və sərmayənin hərəkətini sərbəstləşdirməkdir. 1979-cu ildə Avropa Valyuta Sistemi quruldu. Belçika, Lüksemburq, Hollandiya, Almaniyanın dövlət başçıları bu ölkələr üçün etibarlı olan pul vahidi – «ekyü»nü yaratdılar. Sonradan pul vahidi sisteminə İngiltərə, Finlandiya, Portuqaliya, Yunanıstan və İspaniya da girdi. 1991-ci ildə Maastrixdə (Hollandiyanın bir qəsəbəsi) Avropa iqtisadi və valyuta birliyi haqqında müqavilə imzalandı. 1994-cü ildə Avropa komissiyası Avropa Birliyi ölkələrinin iqtisadi göstəricilərinin təhlili nəticəsində Avro sistemə qatılacaq

11 ölkənin adını açıqladı (müəyyən səbəblərdən Avro sisteminə İngiltərə, İsveç, Danimarka kimi ölkələr qatılmadı). Avro pul vahidinə Avropa Birliyinin iqtisadi cəhətdən güclü üç ölkəsi – Böyük Britaniya, Danimarka, İsveç qoşulmadılar. Pul vahidləri və iqtisadiyyatları sabit olan dövlətlər – Belçika, Hollandiya, Lüksemburq, İrlandiya Avronun yaranmasını ilk gündən dəstəklədilər. Ancaq Avronu pul vahidlərinin dəyərləri çox də güclü olmayan və inflyasiya nisbəti güclü dövlətlərə nisbətən yüksək rəqəmlərə çatan ölkələr, yəni İspaniya, Portuqaliya, İtaliya və Yunanıstan kimi ölkələr dəstəklədilər.

31 dekabr 1998-ci ildə Avropa Birliyi ölkələrinin maliyyə nazirləri Avroya qarşı milli pul vahidlərinin dəyərini müəyyən etdilər. Beləliklə: 1 avro = 1,95583 alman markası, 1 avro = 6,55957 fransız frankı, 1 avro = 1936,27 İtaliya lirəsi, 1 avro = 40,3399 Belçika frankı, 1 avro = 2,20371 Hollandiya quldeni, 1 avro = 166,386 ispan peseti, 1 avro = 200,482 Portuqaliya eskudosu, 1 avro = 13,7603 Avstriya şillinqi, 1 avro = 0,787564 İrlandiya funtu, 1 avro = 5,94573 Finlandiya markası.

1 yanvar 1999-cu ildə Avropanın Maliyyə Mərkəzi qəbul edilən Frankfurt Namaynıda yeni pul vahidi – avronun təqdimatı oldu və onun dəyəri amerikan dollarına qarşı 1.17 olduğu halda, 1 il sonra 0.97 dollar oldu, yəni avro dəyərini amerikan dollarına qarşı 20 faiz itirdi.

BEYNƏLXALQ MALİYYƏDƏ ƏSAS PARİTET ŞƏRTLƏRİ

Maliyyəbazarlarındakı aparılan və aparılacaq əməliyyatların ən önəmli müəyyənədicisi amili inflyasiya, faiz və valyuta kursu arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin təhlili qəbul edilir. Dünya iqtisadi integrasiyasında iştirak edən bir ölkədə bir neçə iqtisadi parametrlər arasında əsas paritet şərtləri mövcuddur. Bu əsas paritet şərtləri bazarlar üzərində süni əngəl olmadığı müddət çərçivəsində inflyasiya, faiz dərəcəsi və valyuta kursları kimi parametrləri əhatə edir. Ümumi bir ifadə ilə paritet şərtləri adı verilən bu münasibətlər beynəlxalq Finansın əsasını təşkil edir.

Dünya ilə bütünləşmiş bir ölkədə bir neçə iqtisadi parametrlər arasında - inflasiya, faiz və valyuta kursu arasında əsas bərabərlik münasibətləri vardır. Bu təməl bərabərlik, bazarlar üzərində süni əngəl olmadıqda inflasiya, faiz və valyuta kursları kimi dəyişənləri əhatə edir. Ümumi bir ifadə ilə desək, paritet şərtləri (parity conditions) adı verilən bu münasibətlər beynəlxalq finansın əsasını təşkil edir.

Tək qiymət qanunu və arbitraj. Arbitrajın məqsədi risk yüklənmədən mənfəət saxlamaqdır («ucuza al, bahalıya sat» prinsipinə görə hərəkət edirlər). Arbitrajçılar bazardan valyutani ucuz qiymətə alıb, yüksək qiymətə satdıqca bazarda qiymətlər yüksəlir, digərində isə qiymət düşür və nəticədə bərabərlik təmin edilir. Tək qiymət qanunu bu bazarlarda real faiz dərəcələrinin bütün ölkədə eyni olmasına gətirib çıxarır. Buna da beynəlxalq Fiser təsiri deyilir.

Beynəlxalq finansda arbitraj fəaliyyətinin nəticəsində ortaya çıxan təməl bərabərlik aşağıdakı beş qrupa bölünür:

1. Satın alma gücü pariteti (PCP);
2. Faiz pariteti (FR);
3. Ümumi Fiser təsiri (FE);
4. Beynəlxalq Fiser təsiri (İFE);

5. İrəlindəki anında kursla gələcəkdəki təslim kursunun səhvə yol vermədən proqnozlaşdırılması.

İqtisadi varlığın eyni zamanda qiymət fərqindən mənfəət təmin etmək üçün valyutanın eyni vaxtda alınıb-satılması əməliyyatına arbitraj deyilir.

Bu tərifdən başa düşmək olar ki, arbitraj bütün iqtisadi və maliyyə varlıqlarına şamil edilən geniş bir anlayışdır. Əsas ayırıcı xüsusiyyəti eyni andakı qiymət fərqindən faydalanma ideyasıdır. Bu əməliyyatın heç bir riski yoxdur. Risksiz olması arbitrajı spekulasiyadan ayıran ən əhəmiyyətli xüsusiyyətidir.

Valyuta arbitrajın birinci səbəbi iki pul arasındakı məzənnənin eyni anda müxtəlif bazarlarda fərqli qiymətlərdə olmasıdır.

Arbitraj müxtəlif bazarlarda məzənnələr arasında pozulan müvazinəti bərqərar edir və o bütün dünya içində məzənnələr arasında uyğunluğun davam etməsinə kömək edir. Əməliyyat xərclərini nəzərə alsaq, valyuta məzənnələri arasındakı fərq ancaq bu xərclərin miqdarı qədər olacaqdır.

Faiz pariteti nəzəriyyəsi pul bazarlarındakı arbitraj imkanlarının bir nəticəsi olaraq meydana çıxır. Əgər müxtəlif ölkələr arasındakı risk dərəcələri eynidirsə, lakin bu ölkələrin pul bazarlarındakı bank faiz dərəcələri fərqlidirsə, o zaman arbitraj mənfəəti əldə etmə imkanı meydana gəlir. Başqa sözlə, likvid varlıqlı vəsaitlər aşağı faizli ölkələrdən yüksək faizli ölkələrə köçürüləcək və bu ölkənin pul bazarında dəyərləndiriləcəkdir.

İnflyasiya ilə faiz dərəcələri arasında çox yaxın bir münasibət vardır. Qiymət artımları nəzərdə tutulanda faizlər nominal və real olaraq ikiye ayrılır. İllik nominal faizləri ilə illik inflyasiya dərəcəsi arasındakı fərqə real faiz dərəcəsi deyilir. Məhz investoru maraqlandıran real faiz dərəcəsidir: $I = a + p$. Burada, I - nominal faiz dərəcəsi, p – inflyasiya, a – real faiz dərəcəsidir.

Ümumiyyətlə, inflyasiya nisbəti yüksək olan ölkələrdə faiz dərəcələri də yüksək olduğu müşahidə edilir.

İndi isə Fişer düsturundan istifadə edərək, faiz pariteti bərabərliyini birləşdirərək faiz dərəcəsi, inflyasiya və valyuta kursu arasındakı münasibəti təhlil edək. Ancaq əvvəlcə Azərbaycan və Rusiya üçün Fişer düsturunu göstərək: $I = r(Az) + p(Az)$ və $I(Rs) = r(Rs) + p(Rs)$.

Əgər real faiz dərəcələrinin beynəlxalq səviyyədə eyni olduğu iddia edildirsə, $r(Az) = r(Rs)$ olar. Belə vəziyyətdə nominal faiz dərəcələri arasındakı fərq gözlənilən inflyasiya dərəcələri arasındakı fərqə bərabər olacaqdır, yəni $I(Az) - I(Rs) = p(Az) - p(Rs)$.

Faiz pariteti şərtinə görə, faiz dərəcələri fərqi eyni zamanda illik müddətli valyuta kursu ilə spot valyuta kursu arasındakı fərqə bərabərdir. $I(Az) - I(Rs) = p(Az) - p(Rs) = (F - E)/E$.

F – müddətli valyuta kursu; E – spot valyuta kursu.

Bu son bərabərlik faiz, inflyasiya, valyuta kursu arasındakı münasibəti göstərir. Yuxarıda paritet münasibətlərini araşdırdıqdan sonra bunlar arasındakı münasibətlərə yaxından baxaq. Məlum olduğu kimi, satınlama gücü paritetinə görə isə valyuta kursu dəyişmələri inflyasiya nisbətləri fərqi, faiz paritetinə görə valyuta kursu dəyişmələri faiz dərəcələri fərqi, bərabərdir. Bu iki halı birlikdə incələyək: $P(Az) - P(Rs) = (E(s) - S)/S$. $I(Az) - I(Rs) = (E(i) - I)/S$.

Göründüyü kimi, bərabərliyin sağ tərəfləri eynidir. Yəni sol tərəflər də bərabər olmalıdır: $I(Az) - I(Rs) = p(Az) - p(Rs)$. Bərabərliyi yenidən $I(Az) - p(Az) = I(Rs) - p(Rs)$ alırıq.

Lakin inflyasiyanın yüksək və dinamik olduğu ölkələrdə Fişer düsturuna bir də investorların gələcəkdə ala biləcəyi risk dərəcəsini də əlavə etmək lazımdır. Bu yöndə tənzimlənən Fişer düsturu aşağıdakı kimi olar: $i=a+p+k$, i – nominal faiz; a – real faiz; p – inflyasiya; k – risk dərəcəsi.

TƏDİYƏ BALANSI

Tədiyə Balansının tərtibi haqqında metodoloji izahat Tədiyə balansı ölkə rezidentlərinin müəyyən dövr ərzində qeyri-rezidentlərlə apardığı iqtisadi əməliyyatların məcmusunu əks etdirən statistik hesabat sistemidir. İnstitusional vahidin rezidentlik statusu onun hər hansı bir ölkənin iqtisadi ərazisini öz iqtisadi maraqlarının mərkəzi seçməsi və bu əraziyə sıx bağlılığı ilə müəyyən edilir. Tədiyə balansı cari əməliyyatlar və kapital hesabı üzrə ikili yazılış prinsipi əsasında tərtib olunur. Bu zaman hər hansı əməliyyat eyni dəyər ifadəsi olan iki əks işarəli yazı ilə qeyd olunur. Bu yazılardan biri «müsbət» işarəsi ilə kredit bölməsində, digəri isə «mənfi» işarəsi ilə debet bölməsində əks olunmaqla hər bir mübadilənin mədaxil və məxaric tərəflərini göstərir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun yeni (6-cı nəşr) Təlimatının tələblərinə uyğun olaraq tədiyə balansının strukturunda maliyyə hesabı Xalis Aktivlər/Xalis Öhdəliklər prinsipi üzrə təsnifləşdirilir. Malların və xidmətlərin ixracı, əldə olunmuş ilkin gəlirlər və təkrar gəlirlər kredit yazılışı vasitəsi ilə balansda əks olunur. Malların və xidmətlərin idxalı, ödənilmiş ilkin gəlirlər və köçürülmüş təkrar gəlirlər isə debet yazılışı vasitəsi ilə balansda daxil edilir. Tədiyə balansının hesablarındakı yazıların çoxu tərəflər arasında iqtisadi qiymətlilər mübadiləsi gedən əməliyyatları əks etdirir: belə iqtisadi qiymətlilərə real resurslar (mallar, xidmətlər, gəlirlər, pul yardımları) və maliyyə resursları (aktivlər və öhdəliklər) aiddir. Bu prinsip əsasında tədiyə balansı 4 hissəyə bölünə bilər: - Cari əməliyyatlar hesabı – buraya ölkənin xarici ticarəti (idxal-ixrac), əldə edilmiş və göstərilmiş xidmətlər, əldə edilmiş və ödənilmiş ilkin gəlirlər (əmək haqqı, dividend, faiz, renta və digər bu tip ödənişlər) və təkrar gəlirlər (pul yardımları, humanitar yardımlar, qrantlar və s.) aiddir. - Kapitalın hərəkəti hesabı – bu hesab əsasən ölkənin qalan dünya ilə istehsal edilməmiş qeyri-maliyyə aktivlər üzrə əməliyyatlarını (məsələn, idmançıların transferləri), həmçinin kapital yönümlü digər transfertləri (məsələn, avadanlıq formasında edilmiş humanitar yardım) əks etdirir. - Maliyyə hesabı – Maliyyə hesabı ölkənin xalis xarici maliyyə aktivlərini və xalis xarici maliyyə öhdəliklərini əks etdirir. Buraya müxtəlif növ sərmayə axınları, yaranmış maliyyə öhdəlikləri və tələbləri aiddir (birbaşa və portfel investisiyalar, kreditlər və ssudalar, nağd valyuta və depozitlər və digər). - Ehtiyat aktivlər – bu maddə Cari əməliyyatlar və kapital hesabı, maliyyə hesabında baş vermiş əməliyyatların nəticəsi olaraq ölkənin valyuta ehtiyatlarının artıb/azalmasını ifadə edir. Məsələn, əgər Cari əməliyyatlar balansının kəsirini maliyyələşdirmək üçün xaricdən kredit cəlb etmək mümkün deyilsə, bu kəsir Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları hesabına valyuta bazarına müdaxilə etməklə örtülür. Yuxarıda qeyd olunmuş mühasibatlıq yazılışı qaydalarına əsasən kredit tərəfi “müsbət” işarə ilə aktivin azalmasını, debet tərəfi isə “mənfi” işarə ilə aktivin artmasını ifadə edir. - Balanslaşdırıcı maddələr – Konseptual baxımından qeyri-rezidentlər ilə bütün əməliyyatlar tədiyə balansında əks olunmalıdır. Statistik məlumat kimi tədiyə balansının komponentlərində öz əksini tapmayan əməliyyatların nəticəsi kimi

bu maddə yaranır. Praktikada heç bir ölkənin tədiyyə balansının tərtibatında bu maddənin "0"-a enməsinə nail olmaq mümkün deyildir. Xüsusilə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin sürətlə genişlənməsi şəraitində bir sıra əməliyyatların dəqiq qeydiyyatını aparmaq daha da çətin olur (informasiyanın tam olmaması, informasiya mənbələri arasında vaxt intervalı, qiymətləndirmələrdə kənarlaşmalar və s.). Əksər hallarda bir əməliyyatın kredit və debet tərəflərini qeyd etmək üçün müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə olunur. Bu mənbələrin biri və ya bir neçəsi natamam olduqda kredit və debet tərəfləri bir birinə bərabər olmur və nəticədə müəyyən fərq yaranır. Bu fərqlər cəmi yekunda balanslaşdırıcı maddələr rolunu oynayır.

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/4f9ced2ebffd8b2fb6149f920.pdf>

VALYUTA SİYASƏTİ VƏ MƏRKƏZİ BANKIN MƏZƏNNƏ SİYASƏTİ

Valyuta siyasəti ölkə daxili və xarici iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti, valyuta bazarı, qızıl-valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında iştirak məsələsinə aydınlıq, valyutanın dönrəliliyi, ölkədaxili və ölkəxarici valyuta problemlərinin sistemli formada təhlili kimi ümdə məsələləri özündə birləşdirir. Valyuta siyasətinin istiqamət və formaları ölkənin valyuta-iqtisadi vəziyyəti və dünya iqtisadiyyatı sferasında gedən dəyişikliklərə bağlı olaraq tarazlanır.

Valyuta siyasətinin sağlam və səmərəli tətbiqi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas təminatıdır. Valyuta siyasətinin istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. İqtisadiyyatda dollarlaşmanın qarşısını almaq
2. Valyuta nəzarəti
3. Valyuta bazarının optimal strukturu və qızıl-valyuta ehtiyatları diversifikasiyası
4. Xarici borcun idarə olunması
5. Valyuta rezervlərinin yığımı
6. Daxili investisiya ehtiyacını qarşılamaq məqsədi ilə xarici investisiyanın cəlbi
7. Kapitalın çıxışına məhdudiyyət
8. Xarici rəqabətə qarşı yerli istehsalçıların müdafiəsi (idxal əvəzləyici istehsalın stimullaşdırma siyasəti)
9. Valyuta böhranına qarşı alınacaq tədbirlər
10. Valyuta məzənnə tarazlığının təminatı
11. Tədiyyə balansının tarazlığı
12. İxracatçılar üçün stimullaşdırma siyasəti
13. Çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə
14. Deviz siyasəti (valyuta müdaxiləsi)
15. Diskont siyasəti

Valyuta siyasəti xarici valyutaya olan tələb və təklif əsasında realizə olunur. Valyuta tələb və təklifə təsir tədbirlərini bir neçə kateqoriyaya bölmək olar:

1. Maliyyə (Mərkəzi bankın emissiya siyasəti, o cümlədən MB valyuta bazarında iştirakı; büdcənin icrası ilə əlaqədar hökumətin fəaliyyəti, qeyri-rezidentlərə açılan kredit xətti, büdcə hesablarında qalıqların tənzimlənməsi və s.);
2. İqtisadi (ölkənin ixracat potensialının inkişafı və ya idxalı əvəzedici sahələrin inkişafı);

3. İnzibati (valyuta nəzarət və tənzimlənməsi kontekstində birbaşa (kvota) və dolayı (gömrük məhdudiyyəti);
4. Sosial-psixoloji (dövlətin informasiya - məlumat xarakterli fəaliyyəti, iqtisadi vahidlərin valyuta sferasında gedən hadisələrə aydınlıq gətirmə siyasəti).

Valyuta siyasətinin həyata keçirilmiş nəticələrinin tam iqtisadi statistik görüntüsünü ölkənin cari tədiyə balansında görmək olar.

Azərbaycanda valyuta siyasətinin bütün kompleks tədbirlərinin realizə sxemasının sistemli qaydada bir orqan tərəfindən (yəni valyuta tələb və təklifinə təsir tədbirləri) həyata keçirilməsi hələlək konkret olaraq müəyyənləşdirilməmişdir.

Valyuta siyasətinin ayrı-ayrı məqsəd və alətləri hökumətin qəbul etdiyi ayrı-ayrı sənədlərdə öz əksini tapır (ölkə büdcəsinin qəbulunda, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin proqnozlarında, hökumətin qəbul etdiyi iqtisadi proqramlarda, Mərkəzi Bankın pul siyasətinin əsas istiqamətlərində və s.).

Məsələn, büdcə Milli Məclisdə qəbul edilir, ancaq onun qədər əhəmiyyətli olan sənəd pul siyasətinin əsas istiqamətləri Parlamentdə müzakirəyə çıxarılmır.

AR MB haqqında 10 dekabr 2004-cü il tarixli Qanunun 4-cü maddəsində «Milli Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir.

RF MB haqqında Qanunun 3-cü maddəsində «MB məqsədlərindən biri rublun dəyərinin sabitliyidir».

Qanunun 5-ci maddəsində MB öz məqsədlərinə nail olmaq üçün dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir.

5.03. Manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi müəyyən edir və elan edir.

5.04. Sərəncamında olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır və idarə edir.

5.06. Hesabat tədiyə balansını tərtib edir və ölkənin proqnoz tədiyə balansının hazırlanmasında iştirak edir.

AR Konstitusiyasının 119-cu maddəsi ilə Nazirlər Kabinetinə aşağıdakı səlahiyyətlər verilmişdir:

Qanunun 119.3-cü bəndində Maliyyə - kredit və pul siyasətinin həyata keçirilməsini təmir edir.

AR MB haqqında Qanunun 7-ci maddəsində «MB öz fəaliyyəti barədə yalnız AR prezidentinə hesabat verir».

AR MB Qanunun 28-ci maddəsində pul siyasəti və 29-cu maddəsində pul siyasətinin alətləri öz əksini tapır.

Qanunun 5.01-ci maddəsində «MB pul və valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir» ifadəsinə baxmayaraq, valyuta siyasəti ayrıca maddə kimi verilməmişdir.

42-ci maddə beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının idarə olunmasına həsr olunmuşdur.

42.1-ci maddədə MB dövlətin pul siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri üzrə hesablaşmaların vaxtında aparılması üçün beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını idarə heyətinin müəyyən etdiyi strategiya çərçivəsində saxlayır və idarə edir.

42.4. beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatları dövlətin pul siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri üzrə hesablaşmaların vaxtında aparılması üçün MB mülahizəsinə

görə təhlükəli səviyyəyə qədər azaldıqda və ya azalması qorxusu olduqda MB müvafiq icra hakimiyyəti orqanına (7-ci maddədə MB öz fəaliyyəti barədə yalnız Azərbaycan respublikası prezidentinə hesabat verir) ehtiyatların belə azalmasına gətirib çıxara biləcək səbəbləri qabaqcadan göstərməklə beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatı mövqeyi haqqında hesabat və əsaslandırılmış təkliflər təqdim edir.

AR «Valyuta tənzimi haqqında» AR (21.1. 1994-cü il, 2001-ci il 27/XI və 2002-ci il 30 aprel tarixli qanunla edilmiş əlavə və dəyişikliklərdə).

Maddə 5. – Azərbaycan Respublikası ərazisi vahid valyuta ərazisidir və bu ərazidə Milli Valyuta kimi manatın alıcılıq qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsini təmin edən pul-kredit və valyuta siyasəti yeridir.

Maddə 13-də AR MB AR-da valyuta tənzimini həyata keçirən əsas orqandır.

Maddə 15. AR-nın əsas valyuta nəzarəti orqan AR MB və müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, valyuta nəzarət agentləri isə müvəkkil banklardır.

Valyuta məzənnə siyasəti valyuta siyasətinin tərkib bloklarından biridir.

İqtisadi vahidlərin fəaliyyətləri daxili və xarici əlaqələr olmaq üzrə 2 istiqamətdə hərəkət edir. Beynəlxalq iqtisadiyyatın tək qalibi var. O isə möhkəm dayanıqlı pula sahib olan ölkədir. Zəif pula dünyada yer yoxdur. Valyuta təklif və tələb bərabərliyi məzənnə adlanır.

Valyuta məzənnə siyasəti milli iqtisadiyyatla dünya iqtisadiyyatı arasında vasitəçilik edir.

Dünyada gedən qloballaşma prosesi, ölkələrarası integrasiya prosesinin dərinləşməsi, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və bir-birinə bağlılıq dünya iqtisadiyyatının inkişafı kontekstində məzənnə, bir tərəfdən ciddi makroiqtisadi göstərici kimi qəbul edilir, digər tərəfdən isə valyuta-məzənnə tarazlığı dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet məqsədlərindən biridir.

Ölkənin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliliyi valyuta məzənnəsinin dinamikasından asılıdır. Valyuta kursunun köməyi ilə xaricdə istehsal edilən istənilən mal və xidmətlərin qiymətini ölçmək olar.

Valyuta bazarında məzənnənin 2 funksiyası var: daxili iqtisadi şərtləri və xarici iqtisadi şərtləri dəyərləndirərək ikisi arasında tarazlığı qurmaqdır. Valyuta məzənnəsi də qiymət qəbul edildiyinə görə o zaman valyuta təklif və tələbini gerçək səviyyə tarazlığında tutmaq lazımdır.

Beləliklə, məzənnə daxili qiymətlə xarici qiymət arasında əlaqəni yaradan yeganə vasitədir və ən önəmli makroiqtisadi göstəricilərdən biridir.

Məzənnə valyuta istehsal edən sektorlarla valyuta isteklək edən sektor arasında tarazlığı qoruyur və bununla da eyni qayda ilə ixrac sektoru və idxal sektorları arasında stimullaşdırma və qorumaçılıq siyasəti həyata keçirir.

Başqa bir sözlə ifadə etsək, valyuta qazananlara tam qarışılığı verilmiş, valyutaya ehtiyacı olanlar isə tam dəyərini ödəyərək almışdır.

İqtisadiyyatın mexanizminə təsir edən önəmli parametrlərdən biri qiymətdir. Hər qiymətdə olduğu kimi burada da valyutanın defisit dərəcəsi həm istehsalçıya, həm də istekləkçiyə təsir edir. Belə ki, məhdud sayda olan bir malın qiymətini aşağı tutmaq istehsalçıyı cəzalandırmaq və istehsalı daraltmaq deməkdir.

Bu vəziyyətdə valyuta məzənnəsi tarazlı məzənnə altında kəskin dəyərlənmiş olduğundan ortaya bir rant çıxacaq və istehlakçı rant formasında idxalatçı sektora, yəni valyuta ehtiyacı

olana axtarmış olacaqdır. Az dəyərlənmiş bir məzənnə isə valyuta istehsalçılarına bir rant axtarmış olacaq.

Qiymət artımı ilə xarici ölkələr tərəfindən milli məhsula tələb azalır və nəticədə milli valyuta dəyərsizləşir.

Amma məzənnə sadəcə təklif və tələbə daxil deyil. Məzənnə siyasəti ölkənin ixracat potensialına və investisiya mühitinə təsir edən ən önəmli formalaşdırma tədbirlər məcmusudur (Məsələn: tədiyyə balansının tənzimlənməsi, ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatları).

Məzənnə siyasətini anlamaq üçün ilk öncə inflasiya ilə faiz və valyuta məzənnəsinin arasındakı əlaqələri müəyyən etmək lazımdır. Qiymət artımı pul vahidinin məzənnəsini aşağı salır, bunun əksi məzənnənin aşağı qiymət artımına yol açır.

Məzənnə siyasətinin fəlsəfəsi: məzənnə sabitliyi, onun dinamikasını proqnozlaşdırma bilmək; ixracatın qəbul edilən rentabellik dərəcəsi və daxili bazarın qorunmasının optimal variantı.

Məzənnə siyasəti makroiqtisadi tarazlığın təmin olunmasında böyük rola malik əhəmiyyətli göstəricilərdən biridir. Bundan əvvəl məzənnənin sadəcə valyuta təklif və tələbinə bağlı olduğunu qeyd etdik.

Valyuta məzənnəsinə təsir edən amillər: daxili və xarici qiymət səviyyəsi (SGP nəzəriyyəsi); xarici ticarət balansına aid statistik göstəricilər; beynəlxalq kapital hərəkətində dəyişikliklər (Məsələn, ölkə daxilində faiz dərəcələrinin artımı milli pul vahidinin dəyərini artırır); tədiyyə balansının ayrı-ayrı maddələrində dəyişiklik (ixracat artımı, milli valyutanın güclənməsinə, bu isə öz növbəsində ölkənin beynəlxalq aləmdə rəqabət qabiliyyətliliyinə mənfi təsir göstərir); dövlət büdcəsinə aid göstəricilər; xarici borc və faiz ödəmələri; dövlət büdcəsinə aid göstəricilər, xarici borc və faiz ödəmələri; pul miqdarındakı dəyişmələr; Mərkəzi Bankın qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmi və beynəlxalq qurumların ölkə iqtisadiyyatına bağlı dəyərləndirmə notları və s.

Faiz, qiymət, gəlir kimi dəyişkənlər xəbər və ya rəsmi qurumların açıqlamalarından təsirləndiyi kimi, valyuta kurslarının da bunlardan təsirlənməsi aksiomdur. Siyasi xəbərlər bu mövzuda ön sırada gəlir. İqtisadiyyatda gedən prosesləri və valyuta kurslarındakı dəyişmələri təxmin etmək üçün təməl iqtisadi göstəriciləri izləmək və araşdırmaq lazımdır.

Qeyri-bazar amillər: Valyuta bazarında MB müdaxilə dərəcəsi; ölkədə siyasi vəziyyət və beynəlxalq valyuta bazarında ümumi vəziyyət və meyllər.

Siyasi və psixoloji amillər də valyuta kurslarına təsir edən amillərdəndir. İqtisadi amillər uzunmüddətli valyuta kurslarının müəyyən edilməsində çox əhəmiyyətli rol oynayır. Ancaq iqtisadi olmayan amillər də çox vaxt valyuta kurslarına ciddi təsir edir. Bu təsir nəticəsində bəzi pullar üzərində meydana gələn münasibətlər də rol oynayır. Məsələn, İsverçə frankı etibarlı puldur. Bu da onun müəyyən ölçüdə qüvvətli pul olduğunu göstərir.

Azərbaycanda valyuta siyasətinin əsas vəzifələri aşağıdakılar olmuşdur: Manatın real bazar dəyərinin təminatı; dollarlaşma meylinin zəifləməsi; qızıl-valyuta rezervlərinin səmərəli istifadəsi və real valyuta məzənnəsinin istifadəsi üçün səmərəli alətlərdən istifadə.

Manatın məzənnəsi iqtisadiyyatın sosial və iqtisadi sağlamlığının əsas indikatorlarından biridir.

Azərbaycanda makroiqtisadi tarazlığın təminatı üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilir: pul tədaviylərinin dayanıqlığı; büdcənin tarazlığı; valyuta məzənnəsinin sabitliyi.

Dünya təcrübəsi kontekstində makroiqtisadi tarazlığın təminatında üç target siyasətdən istifadə edilmişdir: monetar (pul göstəricilərinin targetləşməsi - pul bazasına söykənən); valyuta məzənnəsinin sabitliyi siyasəti; inflasiya tempinin targetləşməsi.

Beləliklə, məzənnə siyasəti sağlam və neytral bir siyasət üzərində qurulmalıdır. Valyuta məzənnə fəlsəfəsinin məntiqi də bundan ibarətdir.

BEYNƏLXALQ LİKVIDLİK

Rəsmi xarici ehtiyatlar mərkəzi bankın valyuta birjasına müdaxilə üçün mövcud olan bütün beynəlxalq ödəmə vasitələrinin cəmidir. Məlumdur ki, mərkəzi banklar valyuta məzənnələrini sabit tutmaq məqsədi ilə bazara müdaxilə edir. Bu da sabit və ya idarə etməli dalğalanma sisteminin bir xüsusiyyətidir. Halbuki, tam sərbəst üzən kurs sistemində məzənnələr bazar iqtisadiyyatının əməliyyat mexanizminə görə formalaşdığı üçün mərkəzi bankların bazara müdaxilə etməsi zəruri deyil.

Əslində sabit kurs sistemlərində müvəqqəti kəsirlər olduğu təqdirdə mərkəzi banklara ehtiyac olur. Çünki müvəqqəti kəsiri yaradan səbəblər bir müddət sonra aradan qalxacağına görə bu kəsir də öz-özünə aradan götürələcək. Bunun üçün tarazlaşdırıcı tədbir kimi faktor bölgüsünü dəyişdirmək lazım deyil. Halbuki köklü iqtisadi və ya maliyyə səbəblərinə görə baş verən uzun müddətli kəsirləri xarici ehtiyatlardan istifadə edərək tarazlaşdırmaq mümkün deyil.

Ölkələrin malik olduğu rəsmi xarici ehtiyatların hamısı beynəlxalq likvid adlanır. Beynəlxalq likvidin çatışmazlıq problemi, xüsusən, sabit kurslu Bretton-Vuds zamanından bəri iqtisadi ədəbiyyatda mübahisəli bir mövzudur. Nəzəri baxımdan beynəlxalq likvidin dünya iqtisadiyyatının tələblərindən asılı olduğu qeyd edilir. Beynəlxalq likvidin hansı sürətlə artırılmasını müəyyən etmək üçün bəzi obyektiv göstəricilərdən danışmaq olar. Məsələn: dünya ticarət və maliyyə hərəkətlərindəki artım nisbəti, bu hərəkətlərdəki dalğalanma, xarici ehtiyatları saxlamaq məsrəfi, xarici ehtiyatlara yetişmə asanlığı və əlbəttə ki, sabit və ya üzən sistemin praktikasına əsaslanması və s.

Amma həqiqətdə hansı puldan nə qədər ehtiyat tutulacağı mərkəzi bankın işçilərinin alternativlərindən və ehtiyatların idarə edilməsi siyasətindən asılıdır. Ehtiyat olaraq tutulan valyutaların dəyərinin düşmə ehtimalı rəsmi ehtiyatların dəyərini azaltdığı kimi, bir yüksəlmədə spekulyativ qazanclar meydana gətirir. Başqa sözlə, ehtiyatları bu və ya digər beynəlxalq ödənişlərin vasitəsi üzərindən tutmanın riski və eyni zamanda gəliri vardır. Adı çəkilən gəlirlər faiz və valyuta dəyərində gözlənilən artımlardan meydana gələ bilər. Bu baxımdan Mərkəzi Bankın rəhbər işçiləri də ehtiyatların idarə edilməsi problemi ilə üzləşmişdir. Bu mövzuda Mərkəzi Bank ehtiyatları müxtəlif növə bölərək, riski paylaşdırmaqdan başqa, dəyərində artımın gözləniləndiyi müəyyən pullara investisiya qoyaraq spekulyativ şəkildə hərəkət edə bilər. Amma Mərkəzi Bank kimi rəsmi bir qurumun spekulyativ qazanc əvəzinə, riski paylaşdırma məqsədinə görə hərəkət etməsini iddia etmək daha realdır.

Beynəlxalq rəsmi ehtiyatlar əvvəlcə qızıl və qeyri-qızıl mənbələr olmaqla iki yerə ayrılır. Qeyri qızıl ehtiyatları da valyuta və BPF mənbələrindən ibarətdir.

Bretton-Vuds qızıla əsaslanan bir sistem idi. Amma qızıl istehsalatının asanlıqla artırılmaması, bahalı olması və xüsusi spekulyasiyaya səbəb olması onun yaxşı bir ehtiyat pul olmayacağını göstərib. Bugünkü tendensiya qızılı beynəlxalq ödəmə vasitəsindən çıxarib bir sənaye xam məhsulu olaraq həqiqi funksiyasına qaytarmaq istiqamətindədir. Bu səbəblə uzun müddətdir ki, qızıla rəsmi qiymət qoyulmur. Bundan başqa BPF də üzvlərin ehtiyat dilimlərini qızıla ödəmə məcburiyyətini ləğv edərək əlindəki qızıl ehtiyatlarının bir bölməsini əlindən çıxarıb. Belə ki, 1976-cı ildə qızıl ehtiyatının 1/6-ni sərbəst bazarda sataraq gəlirlərini ən yoxsul vəziyyətdə olan az inkişaf etmiş ölkələrə kredit vermək üçün istifadə edib və qalan 1/6-i də üzv ölkələrə geri verilib.

Bu gün yenə də bir çox mərkəzi banklar rəsmi ehtiyatlarının əhəmiyyətli bir hissəsini qızıla saxlayırlar. Digər tərəfdən beynəlxalq rəsmi valyuta ehtiyatlarının tərkibinə baxsaq, hələ də ən böyük pay Amerika dolları təşkil edir. Dollar və məhdud ölçüdə ingilis sterlinqi Bretton-Vuds sisteminin ənənəvi ödəmə vasitələri olmuşdur, ancaq bu gün də dollar rezerv valyuta kimi fəaliyyət göstərir. Amma digər sənayeləşmiş ölkələrin sürətlə inkişaf etməsindən sonra avro, yapon iyni və İsveçrə frankı kimi pul vahidlərinin də rəsmi valyuta kimi qəbul edilməsinə başlandı. Beləliklə, dolların rəsmi ehtiyatlar içindəki payı getdikcə azalmağa başladı. Ancaq bu nisbət hələ də 50%-dən yuxarıdır.

Fiziki şəxslər, şirkətlər, təşkilatlar və dövlət öz maliyyə resurslarının bir hissəsini ehtiyatlara, yəni gələcək mümkün ola bilən xərclər üçün saxlanılan aktivlərə çevirirlər. Dünya resurslarının təhlili zamanı, əvvəlcə, qeyd olunan ehtiyatlara diqqət yönəldilir: başlıca olaraq xarici valyutadan və qızıldan ibarət olan, dövlətə məxsus olan, yəni rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatları (valyuta ehtiyatları, rəsmi ehtiyatlar, beynəlxalq ehtiyatlar, ehtiyat aktivləri) ölkənin mərkəzi banklarında, digər maliyyə orqanlarında və DVF-da (ölkənin payı kimi) saxlanılır.

Rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatları (QVE) ölkənin onun beynəlxalq maliyyə öhdəlikləri üzrə, ən əvvəl, valyuta-hesablaşma sahəsində həmin ölkənin ödəmə qabiliyyətinin təmin olunması üçün nəzərdə tutulmuşdur. QVE-nin digər mühüm vəzifəsi öz ölkəsində makro-iqtisadi vəziyyətə təsir göstərməkdir. Məhz bunun üçün daxili valyuta bazarında dövlət xarici valyutayı satır və alır. Bu cür sövdələşmələr valyuta intervensiyaları adlanır və bazar tələb və təklifinin milli və xarici valyutaya dəyişilməsi və onların mübadilə kursu əsasında saxlanması (və ya dəyişilməsi) üçün nəzərdə tutulmuşdur.

VALYUTA MƏZƏNNƏSİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Valyuta qiymətlərinə «valyuta məzənnələri» və ya «valyuta kursları» deyilir. Valyuta kursu dəyişmələrinin həm müsbət, həm də mənfi təsiri də vardır. Məsələn, devalvasiyanın uğurlu olması üçün ən önəmli şərtlərdən biri devalvasiyanın ardınca gələn qiymət yüksəlmələrinin qarşısının alınmasıdır. Ümumiyyətlə, devalvasiya ilə inflyasiya arasında çox yaxın əlaqələr mövcuddur. Devalvasiyanın inkişaf etməkdə olan ölkə iqtisadiyyatına yararlı olub-olmaması iqtisadi nəzəriyyədə müzakirə mövzusu olaraq davam edir.

Ümumiyyətlə, valyuta kursunun dəyişməsinə təsir göstərən iqtisadi amillər tədiyə balansı, satınalma gücü paritet nəzəriyyəsi, faiz həddi, pul və maliyyə siyasətləri və hazırda iqtisadi amil kimi qəbul edilməyən göstəricilərin də valyuta kurslarına təsiri müəyyən edilmişdir.

Müasir dünyamız gözlənilməyən şoklar və sürprizlərlə əhatə olunmuşdur. Faiz, qiymət, gəlir kimi dəyişənlər xəbər və ya rəsmi qurumların açıqlamalarından təsirləndiyi kimi, valyuta kurslarının da bunlardan təsirlənməsi aksiomdur. Siyasi xəbərlər bu mövzuda ön sırada gəlir. İqtisadiyyatda gedən prosesləri və valyuta kurslarındakı dəyişmələri təxmin etmək üçün əsas iqtisadi göstəriciləri izləmək və araşdırmaq lazımdır. Valyuta kurslarının dəyərinə təsir göstərən bəzi iqtisadi göstəricilər bunlardır: cari əməliyyatlar və xarici ticarət balansına aid statistik göstəricilər, Mərkəzi Bankın qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmi, dövlət büdcəsinə aid göstəricilər, xarici borc və faiz ödəmələri, pul miqdarındakı dəyişmələr, beynəlxalq qurumların ölkə iqtisadiyyatına bağlı dəyərləndirmə notları və s.

1994-cü ildə iki beynəlxalq dəyərləndirmə şirkəti (Standart Poors və Moodys) tərəfindən Türkiyəyə aid kredit notunun aşağı salınması ilə valyuta bazarlarında xarici pul vahidlərinin dəyərlərində yüksəlmə və ya liranın dəyərinin düşməsi bunun ən sadə örnəyidir. Bir ölkənin milli pul vahidinin xarici dəyəri, o ölkənin iqtisadi performansını ortaya qoyan ən önəmli göstəricilərdən biridir. İqtisadi cəhətdən uğurlu, pulunun dəyəri isə sürətlə düşən bir ölkəni yer kürəsində tapmaq mümkün deyil. TL-nin davamlı olaraq dəyər itirməsi və bu meyllərin 1990–cı illərə qədər davam etməsi də hökumətlərin tətbiq etdikləri iqtisadi siyasətin uğursuz göstəriciləridir.

Valyuta kursunun dəyişməsinə təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

1. **Tədiyə balansı:** bir ölkənin tədiyə balansının kəsirli olması, xarici borcların artması və sərmayə girişindəki azalmalar ölkənin pul dəyərinə mənfi təsir edir. Bir ölkə aldığı malın dəyərindən çox xaricə mal satırsa, bu vaxt ticarət balansında müsbət saldo yaranacaq. Bundan başqa xarici ölkələr bu ölkənin mallarını almaq üçün həmin ölkənin puluna olan tələbi artıracaq və bu pul bazarda dəyər qazanacaq. Digər tərəfdən, tədiyə balansı mütəmadi şəkildə kəsir verəndə, həmin ölkənin pul vahidinə təklif tələbdən çox olanda həmin pul xarici bazarlarda dəyərini itirir.
2. **Satınalma gücü pariteti nəzəriyyəsi:** valyuta kursunun qiymətlər üzərindəki təsirini 1920-ci ildə İsveç iqtisadçı Qassel təsbit etmişdir. Qassel nəzəriyyəsində qızıla bağlı olmayan bir pulun satınalma gücünün atributu daxili bazardakı satınalma gücüdür. Pulların satınalma gücü paritetlərindəki uyğunsuzluğun bir göstəricisi də qiymət indeksləridir. Pulun daxili satınalma gücü ümumi qiymətlər səviyyəsinin tərsi ilə ölçülür. Bu nəzəriyyəyə görə, devalvasiya nisbəti pulun daxili satınalma gücündəki dəyişməyə bərabər olmalıdır. Bu nəzəriyyəni aşağıdakı bir misal ilə göstərsək, daha asan olar: eyni miqdar malı satın almaq üçün Azərbaycanda 10 manat və ABŞ-da 1 dollar vermək lazımdırsa, Azərbaycan manatı və dollar arasındakı satınalma gücünün pariteti 10-dur. Yəni 1 dollar 10 manat və ya 1 manat ABŞ-da 0,1 dollara satılacaqdır. Əgər Azərbaycanda qiymətlər artarsa və eyni miqdarda malı almaq üçün 10 manat yerinə, 20 manat vermək lazımdırsa və ABŞ-da qiymətlər sabit qalarsa, o zaman 1 dollar Azərbaycanda 20 manat və ya 1 Azərbaycan manatının Amerikadakı dəyəri 0,05 dollar olacaqdır.
3. **Faiz həddi:** faiz hədləri ilə valyuta kursu arasındakı münasibətə baxmaq üçün əvvəlcə faiz hədləri ilə inflyasiya arasındakı münasibəti qurmaq lazımdır. Buna Beynəlxalq Fişer təsiri deyilir. Fişer təsirinə görə, nominal faiz dərəcələri real faiz dərəcələri ilə

inflyasiyanın kombinasiyasıdır. Ölkələr arasındakı real faiz dərəcələrinin fərqi yalnız gözlənilən inflyasiya dərəcələri ilə əlaqədardır. Fişer təsiri nəzəriyyəsinə görə, bir ölkədə gözlənilən inflyasiya dərəcəsi digər ölkədə gözlənilən inflyasiya dərəcəsindən nə qədər böyükdürsə, müvafiq ölkələrdəki illik faiz dərəcələri bu fərqa görə qərarlaşır və nəticədə müvafiq ölkələrin pul vahidləri bir-birinə nisbətən daha əvvəlki münasibətə görə dəyər qazanır və ya itirir.

4. **Pul və maliyyə siyasətləri:** pul və maliyyə siyasətləri valyuta kursuna təsir edən amillərdən biridir. Pul təklifindəki artım valyuta kursuna tərs qaydada təsir edir.
5. **Vergi dərəcələrini dəyişdirmə yolu ilə,** idxal vergiləri və vergi siyasətində dəyişikliklər, o ölkədə yaşayanların satınalma gücünü azaldır və ya artırır. Məsələn, bir ölkə deflasiya prosesini yaşayırsa, aşağı düşən vergi dərəcələrinin milli pulun dəyərinə müsbət təsir etməsi gözlənilir. Buna müqabilində yüksək inflyasiya olan ölkələrdə zidd bir nəticənin olması labüddür.
6. **Digər amillər:** siyasi və psixoloji amillər də valyuta kurslarına təsir edən amillərdəndir. İqtisadi amillər, uzunmüddətli valyuta kurslarının müəyyən edilməsində çox əhəmiyyətli rol oynayırlar. Ancaq iqtisadi olmayan amillər də çox vaxt valyuta kurslarına təsir edir. Bu təsir nəticəsində bəzi pullar üzərində meydana gələn münasibətlər də rol oynayır. Məsələn, İsverçə frankı etibarlı puldur. Bu da onun müəyyən bir ölçüdə güvənli pul vahidi olduğunu göstərir.

AZƏRBAYCANDA ÜZƏN VALYUTA MƏZƏNNƏ REJİMİNİNƏ KEÇİD: SƏBƏB VƏ NƏTİCƏLƏR

Mərkəzi banklar valyuta siyasətini milli pul vahidlərinin bazar (tərazlıq) məzənnəsinin müdafiəsi üzrə həyata keçirirlər. Onların valyuta bazarındakı əsas rolu milli pulların kəskin kurs dəyişmələrinə yol verməməkdən, kursları bu və ya başqa sərhədlərdə saxlamaqdan ibarətdir. Valyuta siyasətinin bu və ya digər istiqamətləri Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir və ölkəmizdə valyuta siyasətinin əsas istiqamətləri milli valyuta məzənnəsinin sabitliyini qorumaq, onun dönrəliliyinin inkişaf etdirilməsi, daxili valyuta bazarının daha da inkişafının təmin edilməsi, həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının dairəsinin genişləndirilməsi, ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının beynəlxalq standartlara uyğun səviyyədə qorunması və artırılmasından ibarətdir. Ölkədə maliyyə sabitliyinin yaradılmasında, düzgün pul siyasətinin aparılmasında və daxili bazarın müdafiəsinin təmin olunmasında valyuta tənziminin əhəmiyyəti böyükdür. Bununla əlaqədar olaraq, 21 oktyabr 1994-cü ildə qəbul olunmuş "Valyuta tənzimi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu mühüm addım oldu. Mərkəzi Bank valyuta bazarını daha da inkişaf etdirmək məqsədilə manatın xarici valyutalara nisbətən rəsmi məzənnəsinin müəyyən edilməsi mexanizmini daha da liberallaşdırmaq üzrə qəti addım atmışdır. 1999-cu ilin iyul ayının 12-dən başlayaraq manatın xarici valyutalara nisbətən rəsmi məzənnəsinin BBVB-də formalaşan məzənnə əsasında təyin olunması mexanizmi ləğv edilmişdir. Həmin tarixdən xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnə hər gün daxili valyuta bazarının bütün seqmentlərində təyin edilmiş məzənnələrin əsasında "orta çəki" prinsipi üzrə hesablanır.

2017–ci ildən etibarən Azərbaycan üzən valyuta məzənnəsi rejimini tətbiq edir. Əslində bu, məzənnə siyasətinin əməliyyat oriyentirindən istifadədən və valyuta intervensiyyalarının aparılmasından imtina edilməsi deməkdir.

VALYUTA SİYASƏTİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ÜZƏN VALYUTA MƏZƏNNƏ REJİMİNİN ÜSTÜN VƏ ƏKSİK YÖNLƏRİ

Bazar prinsiplərinə uyğun olaraq, üzən kurs sistemlərində valyuta kursları təklif və tələbin şərtlərinə görə formalaşır. Üzən kurs sistemini müdafiə edənlər bazar iqtisadiyyatının faydalarından bəhs edib, bazar idarəsinin daima hökumət qərarlarından üstün olduğunu müdafiə edirlər:

1. **Milli pulun həqiqi dəyəri:** hökumət qərarları ilə formalaşan valyuta kursları milli pulu çox dəyərləndirir. Çünki üzən kurs sistemlərində valyuta kursları həqiqi dəyərini tapa bilir. Bu da beynəlxalq iqtisadiyyatda optimal təsərrüfat bölgüsünün təmin edilməsinə kömək edir.
2. **Tədiyə balansı:** bu sistemlərdə bir valyutaya olan tələbin artması valyuta kursunun artmasına, təklifin artımı valyuta kursunun düşməsinə yol verərək tədiyə balansındakı tarazsızlığı avtomatik şəkildə aradan qaldırır. Üzən kurs sistemində bu avtomatik tarazlaşdırma mexanizminin olmasına baxmayaraq, sabit kurs sistemində bu tarazlaşdırma hökumət qərarlarından asılıdır.
3. **Beynəlxalq ehtiyatlar:** Sabit kurs sistemlərində kursların sabitliyini təmin etmək üçün qızıl-valyuta ehtiyatları olmalıdır. Halbuki üzən sistemdə xarici tarazlıq özbaşına formalaşdığına görə Beynəlxalq ehtiyatlardan istifadəyə ehtiyac qalmır.
4. **Daxili iqtisadi siyasətlər:** Üzən kurs sistemlərində kursların avtomatik kurs dəyişmələri yolu ilə xarici tarazlıq problemi həll edilir. Bu baxımdan xarici tarazlığın pozulması qayğısı olmadan hökumətlər maliyyə və pul siyasətlərini daxili iqtisadi hədəflərin reallaşmasına yönəldirlər.
5. **Xarici şoklar:** Mənbəyini xaricdən alan inflyasiya və ya depressiya qarşısında valyuta kursları dərhal lazım olan mühitə ayaqlaşib iqtisadiyyatı bu nəzarətsiz faktorların təsirindən qoruyur. Sabit kurs sistemlərində xarici şokların ölkəyə təsiri daha asan olur.
6. **Kurslarda kiçik dəyişmələr:** Üzən kurs sistemlərində kurslar tələb və təklifin şərtlərinə görə hər an kiçik ayaqlaşma hərəkətləri göstərdiyinə görə sabit kurs sistemlərində olduğu kimi uzun müddətdən sonra böyük nisbətli kurs dəyişmələrinə lüzum qalmır. Beləliklə, iqtisadiyyat böyük kurs tənzimləmələri şokundan qorunur.
7. **Bürokratiyanın olmaması:** Üzən kurs sistemi qiymət mexanizminə əsaslanan sadə və praktiki cəhətdən asan bir sistemdir. Kurslara əlaqədar hökumətin qərar almasına və nəzarət etməsinə lüzum yoxdur, yəni sistem bürokratiyanı aradan qaldırır.

Bununla yanaşı, üzən kurs sisteminə qarşı iddialar da mövcuddur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, üzən kurs sistemləri xüsusən də onu tətbiq edənlər tərəfindən tənqid edilmişdir:

1. **Xarici ticarət və maliyyə hərəkətlərinin qarşısını almaq.** Müntəzəm olaraq üzən kurslar beynəlxalq səviyyədə iqtisadi cəhətdən qeyri-sabitlik yaradaraq riskləri artırır. Bu da beynəlxalq ticarət və sərmayə hərəkətlərinin dinamizminin qarşısını alır. Hərçənd ki,

kurs riskinə qarşı müddətli bazarlarda qorunma imkanı var. Amma bu əhəmiyyətli bir məsrəfə yol açır. Bundan başqa bəzi ölkələrdə bu bazarlar hələlik qurulmamışdır.

2. Ölkə daxili inflyasiyanı artırma. Üzən kurs sistemləri inflyasiyanı sürətləndirir. Çünki kurslar artdıqca xam maddə və qida maddələrinin qiyməti də yüksəlir. Bu da işçi maaşlarını və sərmayə məsrəflərini artırır, halbuki kurslar düşəndə maaşlar və digər məsrəflərdə azalma olmur. Yəni valyuta kurslarının qiymətlər üzərindəki təsiri tək artım istiqamətindədir.
3. Elastikliyin az olması. Valyuta kurslarındakı kiçik dəyişikliklərin xarici tarazlığı təmin etməsi üçün valyuta təklif və tələblərinin elastikliyi yüksək olmalıdır. Bu elastiki dəyərin yüksək olmadığı təqdirdə müəyyən bir xarici qeyri-tarazlığı aradan qaldırmaq üçün böyük kurs dəyişiklikləri olmalıdır. Hətta elastiki dəyəri «Marşal Lerner Şərtini» təmin etmişsə, kurs dəyişmələrinin xarici tarazlığın formalaşmasına heç bir faydası olmayacaq.
4. Sabitliyi pozan spekulyasiya. Sabit kurs sistemini müdafiə edənlər üzən kurs sisteminin sabitliyi pozan spekulyasiyaya yol verəcəyini, bu da öz növbəsində kurslardakı qeyri-sabitliyi sürətləndirəcəyini söyləmişdir. Bunun əleyhinə olanlar isə bu sistemdə spekulyatorların davranışlarını sabitliyi pozan yox, sabitliyi təmin edən davranış olduğunu ifadə etmişlər. Bundan başqa sərbəst üzən kurs sistemində spekulyasiya heç bir zaman kurs sistemindəki qədər risksiz deyil. [3]

Valyutaların məzənnəsinin nisbi sabilliyini təmin etmək, itki risklərini və ölkələr arasında valyuta ziddiyyətlərini azaltmaq üçün ölkələr iqtisadi siyasətin əlaqələndirilməsi sahəsində qarşılıqlı təsirlərin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, ticarət balansının vəziyyətindən başqa valyutaların məzənnə nisbətlərinə təsir göstərən digər amilləri də nəzərə almalıdır. Valyuta məzənnəsinin artırılması yalnız ödəmə balansının cari əməliyyatlar hesabının aktiv saldosundan yox, həm də bir sıra başqa amillərdən, o cümlədən daxilə xarici kapital axınının artmasından, inflyasiya templərində ölkələr arasındakı fərqlərdən və faiz dərəcələrinin səviyyəsindən, valyuta spekulyasiyalarının (məzənnənin yüksəldilməsinə yönələn oyunların) istiqamətindən, milli məzənnəyə etibar dərəcəsindən asılıdır.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı təsbit məzənnə rejimindən hələ 2015-ci ilin dekabr ayında imtina etmişdir. Lakin tədiyə balansının kəsirli olmasını və bu kəsirin əsasən kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabında cəmləşməsinə nəzərə alaraq 2016-cı ildə Mərkəzi Bank manatın kəskin ucuzlaşmasının qarşısını almaq üçün idarə olunan üzən məzənnə rejimini tətbiq etmişdir. Bununla da məzənnə dəyişikliklərinin makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinə mənfi təsirləri minimallaşdırılmışdır.

Ölkənin tədiyə balansının vəziyyəti hər şeydən əvvəl cari əməliyyatlar üzrə milli pul vahidinin valyuta məzənnəsinə bilavasitə təsir göstərir. Tədiyə balansının tarazlığının pozulması hallarında bazardakı mübadilə məzənnəsinin saxlanması üçün qızıl-valyuta ehtiyatlarının kifayət qədər olması müsbət haldır.

Üzən məzənnə rejiminin ən böyük üstünlüyü odur ki, global şokların ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsirlərinin məzənnə vasitəsilə neytrallaşmasına imkan verir. Eyni zamanda yeni rejim daxili maliyyə bazarının inkişafını təşviq edir, bir sıra yeni maliyyə alətlərindən istifadəni dəstəkləyir. Üzən rejimə keçid məzənnənin tarazlı səviyyəsinə nail olmağa imkan verir.

Dünya bazarında neft qiymətlərinin 2014-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq ucuzlaşması Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsirsiz ötüşməmişdir. Neft gəlirlərinin azalması nəticəsində ölkəyə daxil olan xarici valyuta axınları azalmış və xarici valyutaya inersiyon tələbin valyuta təklifini üstələməsi manatın məzənnəsinə olan təzyiqi yüksəltmişdir.

Dünya bazarında neft qiymətlərinin 2014-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq ucuzlaşması Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsirsiz ötüşməmişdir. Neft gəlirlərinin azalması nəticəsində ölkəyə daxil olan xarici valyuta axınları azalmış və xarici valyutaya inersiya tələbin valyuta təklifini üstələməsi manatın məzənnəsinə olan təzyiqi yüksəltmişdir. Valyuta bazarında vəziyyətin tarazlaşdırılması, tədiyə balansının və ölkənin beynəlxalq ödəmə qabiliyyətinin strateji dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün 2015-ci ildə iki devalvasiya həyata keçirilmişdir. Birinci devalvasiyadan sonra depozit və kredit portfelinin dollarlaşması baş verdiyi halda, ikinci devalvasiyadan sonra maliyyə vəsaitlərinin bank sistemindən kənarlaşması müşahidə olunmuşdur. Ümumi iqtisadi artımın zəifləməsi fonunda bank sektorunda uzun müddət müşahidə olunan aktivlik azalmışdır.

Qlobal əmtəə bazarlarında neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsinin Azərbaycanın xarici və daxili iqtisadi balansına neqativ təsirlərini minimuma endirmək, ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək, həmçinin ölkənin malik olduğu xarici valyuta ehtiyatlarının bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı İdarə Heyətinin 2015-ci il 21 dekabr tarixli qərarı ilə sabit məzənnə rejimindən imtina edilmiş, üzən – tənzimlənən məzənnə rejiminin tətbiqinə başlanmışdır.

2016-cı ildə manatın xarici valyutalara nəzərən məzənnəsi tədiyə balansı üzrə meyillərə uyğun və Mərkəzi Bankın ötən ilin sonunda elan etdiyi üzən - tənzimlənən məzənnə rejimi çərçivəsində formalaşmışdır. Ümumilikdə il ərzində manatın məzənnəsi makroiqtisadi fundamentalların (tədiyə balansı, neftin qiyməti və s.) təsiri altında dəyişmişdir.

Belə ki, 2016-cı ildə ötən illə müqayisədə ABŞ dolları ilə valyuta əməliyyatlarının həcmi 3,2 dəfə, Avro ilə əməliyyatların həcmi isə 2,4 dəfə azalmışdır. Dövr ərzində valyuta bazarında əməliyyatların 84,9%-i ABŞ dollarında, 15,1%-i isə digər valyutalarda aparılmışdır. Valyuta əməliyyatlarının 34,4% hissəsi banklararası valyuta bazarında (BVB), 65.6%-i isə bankdaxili valyuta bazarında (BDVB) reallaşdırılmışdır.

ABŞ dolları ilə BVB-də aparılmış əməliyyatların 53%-i bankların valyuta mövqeyinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar olmuşdur. BDVB-də isə valyuta əməliyyatlarının 92,4%-i hüquqi şəxslərə valyuta satışı təşkil etmişdir.

Valyuta bazarının həcmnin azalması nağd xarici valyuta bazarı segmentində də müşahidə edilmişdir. 2016-cı ildə banklar tərəfindən satılan xalis, yəni alışlarla satışların fərqi nağd ABŞ dolları ötən illə müqayisədə 20 dəfə azalaraq 445,4 mln. ABŞ dolları, avro ilə əməliyyatlar isə 3,3 dəfə azalaraq 266,6 mln. avro təşkil etmişdir.

2016-cı ildə Mərkəzi Bank elan etdiyi yeni məzənnə rejiminə uyğun əməliyyat çərçivəsi tətbiq etmişdir. 2016 ci ilin mart ayından Mərkəzi Bank valyuta bazarında iştirakı minimuma endirmiş, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) valyuta satışları da Mərkəzi Bankda təşkil olunan hərraclar çərçivəsində həyata keçirilmişdir. İl ərzində ARDNF-in xarici valyuta satışları 4,9 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da 2015-ci illə müqayisədə 37,5% azdır. ARDNF-in dövlət büdcəsinə transfertlərinin pik ili olan 2013-cü illə müqayisədə

isə ARDNF-in valyuta satışları 3 dəfə azalmışdır. Valyuta hərracları həftədə bir neçə dəfə keçirilmiş, hər bir hərracın parametrləri haqqında məlumatlar hərrac başlamazdan əvvəl Bloomberg terminalı vasitəsilə bazar iştirakçılarına elan edilmişdir. 2016-cı ildə Mərkəzi Bankda ümumilikdə 114 valyuta hərracı keçirilmişdir. Valyuta bazarında vəziyyətdən asılı olaraq hərracın parametrləri dövr ərzində çevik dəyişdirilmiş, bu hərracların mexanizmi təkmilləşdirilmişdir. Bankların valyuta bazarında daha çevik iştirakına şərait yaratmaq üçün Mərkəzi Bank oktyabr ayından başlayaraq yeni, ikitərəfli hərrac mexanizminin tətbiqinə başlamışdır. Yeni hərrac mexanizmi bazar iştirakçılarına hər iki istiqamətdə (valyuta alışı və ya satışı) sifarişlə çıxış etmək imkanını verir.

Respublikamızda valyuta siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də strateji valyuta ehtiyatlarının beynəlxalq standartlara uyğun səviyyədə saxlanması və artırılması məqsədilə onların səmərəli idarə olunmasından ibarətdir.

Beynəlxalq ehtiyatların idarə edilməsi problemlərinə üç problem daxildir: optimal ehtiyat həcmnin əsaslandırılması; onların idarə edilməsi, meyarlarının yeniləndirilməsi; bu sahədə mümkün itkiləri minimallaşdırmaq məqsədilə risk-menecmentin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

2016 ci ildə ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının zəruri həcmdə qorunması təmin edilmişdir. Belə ki, 2016-cı ilin sonuna strateji valyuta ehtiyatları 37,6 mlrd. ABŞ dolları təşkil edərək 28 aylıq mal və xidmət idxalına kifayət etmiş və xarici dövlət borcunu 4,1 dəfə üstələmişdir. Strateji valyuta ehtiyatlarının həcmi ötən ilin yekunu üzrə ÜDM-in həcminə bərabər olmuşdur.

Beləliklə, üzən məzənnə rejiminə keçidin şərtlərindən biri də daxili maliyyə bazarının inkişafına, bazarda hedcinq və məzənnə risklərindən sığortalanmağa imkan verən digər maliyyə alətlərinin təqdim edilməsinə nail olmaqdır.

Azərbaycanda 2017-ci ildə manatın məzənnəsinə başlıca olaraq valyuta bazarında tələb amilləri və onların idarə olunması, o cümlədən idxalın əvəzlənməsi prosesi təsir edəcək. Valyuta bazarında təklifin həcminə isə ixrac potensialının reallaşdırılması təsir edəcək.

Milli iqtisadiyyatın strukturunun yenilənməsi, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, ortamüddətli xərclər strategiyası çərçivəsində yeni siyasətin tətbiq edilməsi, maliyyə–bank sisteminin sağlamlaşdırılması və monetar siyasətin üzən məzənnə rejimi üzərində təkmilləşdirilməsi, habelə xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədi ilə AMB da üzən valyuta məzənnəsi rejimini tətbiq edir. Mərkəzi bankın fikrincə, belə yanaşma neft-qaz qiymətlərindəki dəyişikliklərin təsirini yumşaldaraq sərbəst üzən yerli valyutaya inamı artıracaq və iqtisadi inkişafın dayanıqlığını təmin edəcəkdir.

2017–ci ildən etibarən Azərbaycan üzən valyuta məzənnəsi rejimini tətbiq edir. Əslində, bu, məzənnə siyasətinin əməliyyat oriyentirindən istifadədən və valyuta intervensiyalarının aparılmasından imtina edilməsi deməkdir.

Göründüyü kimi, Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən valyuta siyasətinin əsas məqsədi mərkəzi valyutanın məzənnəsinin sabitliyini qorumaq üçün onun kəskin dəyişikliklərdən mühafizəsi, manatın mübadilə məzənnəsinin müşahidə olunan inflyasiya və deflyasiya prosesinin qarşısını almaq vasitəsi kimi istifadə edilməsi, daxili valyuta bazasının daha çox inkişafının təmin edilməsi, həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının dairəsinin

genişləndirilməsi, manatın tam dönərliliyinə keçid üçün lazımi şəraitin yaradılması, strateji valyuta ehtiyatlarının artırılması və yerləşdirilməsi etibarlılığı və əlverişli gəlirlilik şərti ilə likvidliyini təmin etmək üçün strateji valyuta ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsindən ibarətdir.

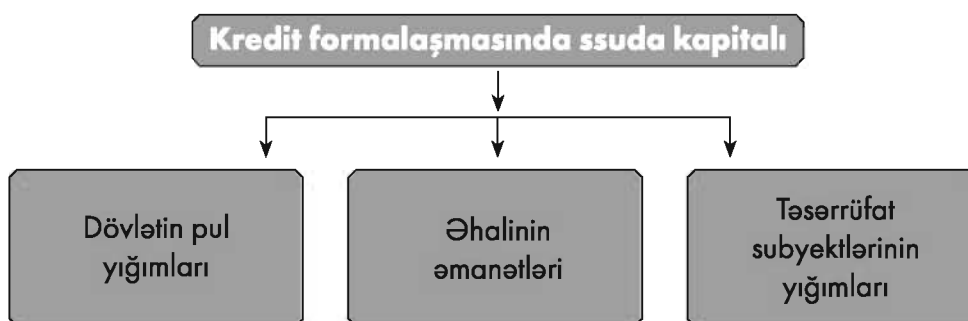
BÖLMƏ 4. KREDİTİN MAHİYYƏTİ, PRİNSİPLƏRİ, FORMA VƏ NÖVLƏRİ

KREDİTİN MAHİYYƏTİ

Kredit - latın ifadəsi olub, "greditam-gredere", yəni etimad etmə və ya inanma mənasına gəlir. Kreditlə mübadilələrin aparılması iqtisadi inkişafın ən son mərhələsini təşkil edir. Yəni əvvəllər insanlar malı mal ilə mübadilə etmişlər (barter əməliyyatı), sonralar isə pul meydana çıxmışdır. Nəhayət, kredit, yəni qarşılığı gələcəkdə ödənəcək və etimad üzərinə qurulmuş bir tədiyə forması ortaya çıxmışdır. Bu üsula görə, alınan malların dəyəri dərhal ödənməyərək, gələcəkdə ödənilməsi öhdəliyi gətirilir. Kredit alanın sadəcə ödəmə arzusu yetərli deyil, eyni zamanda kreditin məbləği qədər, hətta ondan yuxarı məbləğdə qarşılığı və ya təminatı olmalıdır. Kredit etimad və ya təminata söykənən bir əməliyyatdır. Kredit qənaət edilən pulların bazara axmasına və malların ən faydalı şəkildə istifadəsinə kömək olur. Kredit əldəki pulla gələcəkdə ələ keçəcək pulun mübadiləsidir. Kredit verən pul verib ödəmə vədi alır, kredit alan isə pul alıb ödəmə vəd edir. Pul sonsuz likvid olduğuna və pulla istənilən mal və xidmət satın alındığına görə kredit, kredit verənin bu gün mal və xidmət satın almaqdan əl çəkərək gələcəkdə mal və xidmət satın almasını, kredit alanın isə gələcəkdə mal və xidmət satın almaqdan əl çəkərək bu gün mal və xidmət satın almasını mümkün edir. Kredit gələcək gəlirlər hesabına xərcləmək imkanı verməklə yanaşı, iqtisadiyyatda satılma gücünün artmasına, mübadilə həcmnin genişlənməsinə səbəb olur.

Sxem 8.

KREDİT FORMALAŞMASINDA SSUDA KAPİTALI

Zahirən gündəlik həyatda kredit, əşyanın və ya pul vəsaitlərinin müvəqqəti istifadəyə götürülməsi kimi çıxış edir. Kredit vasitəsilə mal-material qiymətliləri, müxtəlif növ maşın və mexanizmlər əldə edilir. Əhəli tərəfindən nisyə əmtəələr alınır, başqa sözlə, kredit hesabına əldə edilən obyektlər kimi ən müxtəlif qiymətlilər çıxış edir. Lakin, elmi nöqteyi-nəzərdən kreditin əşya mənasında yozulması düzgün deyil. Kredit haqqında elm, əşyaları deyil, onların xüsusunda təsərrüfat subyektləri arasındakı münasibətləri öyrənir. Bu mənada iqtisadi məhsul kimi kredit ictimai münasibətlərin müəyyən növü kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla belə, kredit yalnız dəyərin hərəkəti ilə bağlı iqtisadi əlaqələr ifadə edən ictimai

münasibətlərdir. Kreditin mahiyyətini izah etmək üçün ilk növbədə onun ünsürləri müəyyən edilməlidir, bunlar ən əvvəl kredit münasibətlərinin subyektləridir. Kredit sövdələşməsində münasibətin subyektləri kimi kreditor və borcalan çıxış edir. Kreditor və borcalan ilk öncə əmtəə tədavülü əsasında təşəkkül tapır. Əmtəə alqı-satqısı zamanı alıcı, heç də həmişə əmtəənin dəyərini dərhal ödəmək imkanına malik olmur və ödəmə yalnız müəyyən müddətdən sonra aparılır. Belə hallarda satıcı kreditora, alıcı isə borcluya çevrilir. Lakin əmtəə tədavülü kreditor və borcalanın meydana gəlməsinin yeganə əsası deyil, hər hansı bir şeyi başqasına müvəqqəti istifadəyə, yəni borc verən hər kəs kreditor olur. Bir qayda olaraq, könüllü şəkildə kreditor olmaq mümkündür. Borc verilən vəsaitlərin mənbəyi ya şəxsi resurslar, ya da təkrar istehsal prosesinin digər subyektlərindən borc götürülən resurslardır. Şəxsi resurslar borc verildikdə onların sahibi kreditor olur. Kreditorun yerləşdirdiyi, cəlb edilmiş vəsaitlərin sahibi isə digər təsərrüfat subyektidir.

Borcalan isə kredit münasibətlərinin kredit götürən və aldığı borcu qaytarmalı olan tərəfidir. Tarixən borcalan kimi resurslara əlavə tələbatı olan ayrı-ayrı şəxslər çıxış edirdilər. Bankların yaranması ilə təkcə kreditorların təmərküzləşməsi deyil, həm də borcalanların tərkibinin əhəmiyyətli genişlənməsi baş verir. Müasir dövrdə banklardan başqa, borcalan kimi müəssisələr, əhali və dövlət də çıxış edir. Borcalanı kreditordan bir neçə cəhət ayırır. Ən əvvəl borcalan bütün hallarda borc götürdüyü resursların müvəqqəti istifadəçisidir. Digər tərəfdən, borc götürülən vəsaitlər həm istehsal, həm də tədavül sahəsində tətbiq edilir. Borcalandan fərqli olaraq, kreditor borc verdikdə mübadilə mərhələsində çıxış edir və istehsalda iştirak etmir. Üçüncü tərəfdən, borcalan həm müvəqqəti istifadəyə götürdüyü dəyəri geri qaytarır, həm də borc faizini ödəyir, eyni zamanda borcalan kreditordan iqtisadi cəhətdən asılıdır. Lakin bu asılılıqlar borcalanın kredit sövdələşməsində tam hüquqlu tərəf kimi əhəmiyyətini inkar etmir. Borcalansız kreditor da olmur. Borcalan borc götürdüyü resurslardan elə istifadə etməlidir ki, vaxtında və tam həcmdə borcu faizlə birlikdə qaytara bilsin. Məhz bu mənada borcalan məhsuldar qüvvədir və müvəqqəti istifadəyə verilmiş resursların səmərəli tətbiqi borcalandan asılıdır. Kreditorla borcalan yerlərini dəyişə də bilər. Müasir təsərrüfatda eyni subyekt eyni vaxtda kreditor və borcalan kimi çıxış edə bilər. Kredit münasibətlərinin digər ünsürü kreditordan borcalana, sonra isə borclardan kreditora keçən obyektidir. Obyekt kimi dəyərin borc verilən hissəsi çıxış edir. O ilk növbədə reallaşdırılmamış dəyər kimi çıxış edir. Kreditor tərəfindən müvəqqəti sərbəst dəyərin meydana gəlməsi dəyər hərəkətinin ləngidiyini göstərir. Kredit vasitəsi ilə hərəkəti müvəqqəti olaraq dayanmış dəyər, yeni sahibə keçməklə öz hərəkətini bərpa etmiş olur. Bununla yanaşı, kreditorla borcalan arasında hərəkət edən dəyər təkrar istehsal prosesini sürətləndirmək qabiliyyətinə malik olur. Kredit vasitəsilə hərəkət edən dəyər təsərrüfat fondlarının fasiləsiz dövrəni üçün zəmin yaradır, onların hərəkətində boş dayanmaları aradan qaldırır və son nəticədə təkrar istehsal prosesini sürətləndirir. Eyni zamanda kreditordan borcalana keçməklə dəyər öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Dəyərin qorunub saxlanması onun borcalanın təsərrüfatında tətbiqi prosesində baş verir, çünki borcalan kreditorla eyni dəyəərə və istehlak dəyərinə malik ekvivalenti qaytarmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, iqtisadi məfhum kimi kreditin əsasını geri qaytarılma təşkil edir. Geri qaytarılma kreditin ümumi xüsusiyyətidir və buna görə də kredit

münasibətlərinə xas olan müəyyənəddici cəhətdir. Geri qaytarılma dəyər dövrünün başa çatmasına əsaslanır. Dəyər dövrünün sona çatması geri qaytarılma üçün zəmin yaradır. Geri qaytarılma kredit sövdələşməsi iştiracılarının bağladığı müqavilədə öz hüquqi əsasını əldə edir.

Deyilənlərdən kredit anlayışı və onun mahiyyəti haqqında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kredit, dəyərin kreditorla borcalan arasında geri qaytarılma əsasında hərəkətidir və bununla əlaqədar kreditorla borcalanın arasında yaranan iqtisadi münasibətlər toplusudur.

Kreditin funksiyaları aşağıdakılardır:

- Yenidən bölüşdürmə funksiyası, yəni kreditorun sərbəst vəsaiti başqa əraziyə və ya başqa iqtisadi sahəyə keçə bilir;
- tam dəyərli pulların kredit pulları ilə əvəzlənməsi prosesi;
- tədavül xərclərinə qənaət;
- kapitalın konsentrasiya və mərkəzləşdirilməsi.

Kreditorla borcalan arasında bağlanan kredit sövdələşmələri dəyərin yenidən bölgüsü mərhələsində meydana gəlir. Mübadilə prosesində müvəqqəti sərbəst olan dəyər borcalana verilir, sonra isə öz sahibinə qaytarılır. Kredit üçün səciyyəvi olan bu proses onu göstərir ki, kreditin ilk və köklü funksiyası yenidən bölgü funksiyasıdır. Formasından asılı olmayaraq, bütün hallarda dəyərin yenidən bölgüsü baş verir. Kredit vasitəsilə resursların yenidən bölgüsü müxtəlif səviyyələrdə baş verir. Kredit münasibətlərinin subyektı olan müəssisələrin səviyyəsində baş verən dəyərin fərdi dövrünü və dövriyyəsi çərçivəsində mal-material qiymətliləri və pul vasitələri yenidən bölünür. Ümumi iqtisad səviyyəsində isə dəyərin hərəkəti kredit vasitəsilə milli gəlirin yenidən bölgüsündə təzahür edir.

Kreditin ikinci funksiyası - həqiqi pulların kredit əməliyyatları ilə əvəzlənməsi vasitəsilə tədavül xərclərinə qənaət edilməsidir. Müasir iqtisadiyyatda bu cür əvəzlənmə üçün zəruri şərait mövcuddur. Mal və xidmətlərə görə nağdsız hesablaşmalarla əlaqədar pulların bir hesabdən köçürülməsi, qarşılıqlı borcların ödənilməsi, qarşılıqlı ödəmələrin yalnız saldusunun (qalıqının) köçürülməsi nağd pul ödəmələrini azaltmaq üçün pul dövriyyəsi quruluşunu yaxşılaşdırmaq imkanı yaradır.

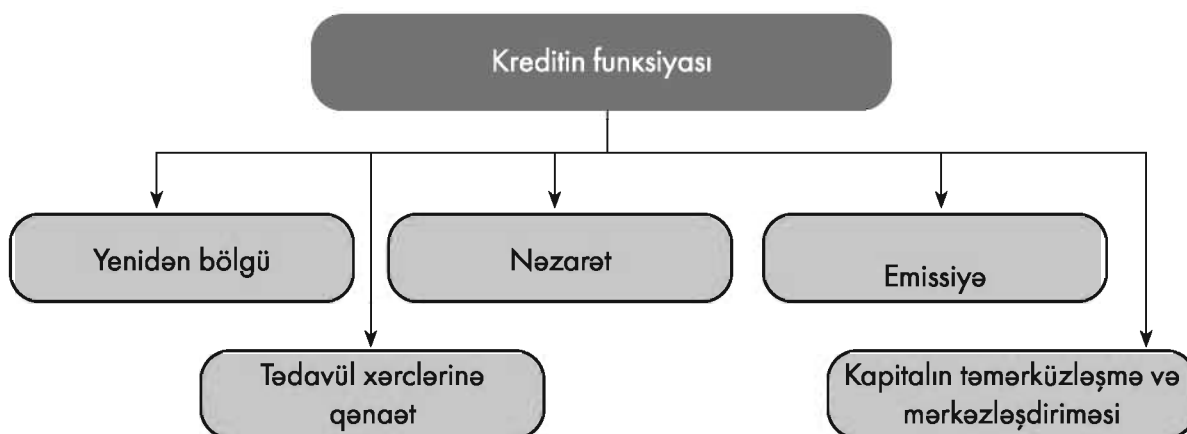
Müasir dövrdə həqiqi pullar kimi qızıl sikkələr yox, kredit əsasında buraxılan pul nişanları tədavül edir. Metalizm dövrün həqiqi pulların kredit ilə əvəzlənməsi prosesi qızıl sikkələrin yerinə banknotların tədavül etməsində təzahür edirdi. Lakin qızılın tam demonetizasiyası, yəni qızıl sikkələrin banknotlarla tam əvəzlənməsi və banknotların öz qızıl əsasını itirməsi bu funksiyanın qüvvədən düşməsinə gətirib çıxartmadı. Əksinə, kreditin tərəqqisi, onun əmtəə təsərrüfatının inkişafında aparıcı qüvvəyə çevrilməsi nəticəsində borcalanın cəlb və təsərrüfat dövriyyəsinə yenidən daxil etdiyi dəyər pula xas olan vəzifələri icra etməyə başlayır. Bunun nəticəsində ictimai kapitalın hərəkəti sürətlənir. Tədavül vaxtı minimuma endirilir və tədavül xərclərinə qənaət edilir ki, bu da ictimai kapitalın fəaliyyət səmərəsinin yüksəlməsi deməkdir, çünki kapitalın məhsuldar fəaliyyət vaxtı artır.

Kreditin mühüm funksiyası kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi prosesinin sürətləndirilməsi funksiyasıdır. Kredit mexanizminin vasitəsilə izafi dəyərin kapitallaşması prosesi daha sürətlə baş verir. Kapitalın təmərküzləşməsinin güclü amili kimi çıxış etməklə kredit fərdi yığımın hüdudlarını genişləndirir. Kreditin köməyi ilə bir fərdin kapitalları onlara

digər fərdlərin kapitallarını əlavə etməklə artırılır. Bu mənada kredit fərdi müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi və yeni şirkətlərin yaradılması, inhisarların və beynəlxalq şirkətlərin meydana gəlməsi amillərindən biridir. Məhz kapitalların mərkəzləşdirilməsi mexanizmi kimi çıxış etməklə kredit rəqabətin güclü vasitəsinə çevrilir. Çox vaxt iri şirkətlər, kiçik şirkətlərə nisbətən daha münasib, yüngül şərtlərlə kreditləşdirilir.

Sxem 9.

KREDİTİN FUNKSIYASI

KREDİT QANUNLARI

Kredit qanunları: Tarazlıq qanunu: kredit ilə onun mənbələri arasında asılılığı tənzimləyir. Sərbəstləşən vəsaitlə yenidən bölüşdürülən vəsaiti tarazlaşdırır.

Ssuda dəyərinin saxlanması qanunu: müvəqqəti istifadəyə verilmiş vəsait geri qayıtdıqda onun dəyəri itmir.

Vaxt qanunu: vəsaitin sərbəstləşmə vaxtı çox olduqca kreditin borclunun sərəncamında qalması ehtimalı da artır. Eləcə də kreditin dövretmə sürətinin artımı onun yeni borcalana təqdim edilməsinə imkan verir.

KREDİTİN PRİNSİPLƏRİ

Kreditin prinsipləri. Kredit münasibətləri zamanı tərəflər müəyyən prinsiplərə riayət etməlidir: qaytarılmaq, müddətlilik, ödəncilik və təminat prinsipləri.

Kreditin geri qaytarılması onun mahiyyətindən irəli gəlir, yəni verilən vəsait geri qaytarılmasa, o heç kredit adlanmazdı. Bir iqtisadi kateqoriya kimi kredit əmtəə-pul münasibətlərinin digər iqtisadi kateqoriyalarından bilavasitə bu xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Bazar münasibətləri şəraitində bu xüsusiyyət daha kəskin xarakter daşıyır. Kreditin geri qaytarılması borc alana və borc verənə ciddi maddi məsuliyyət aşılıyır. Geri qaytarmaq məfhumu mücərrəd xarakter daşdığından kreditləşmə prosesində bu məfhum daha dəqiqləşdirilir. Yəni kredit müddətlilik prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, kredit konkret müəyyən olunmuş müddətlərdə qaytarılmalıdır. Müddətlilik prinsipi onu tələb edir ki, borc vəsaiti borc alanın dövrüyyəsində müəyyən müddət iştirak etməlidir və bu müddət başa çatdıqdan sonra o geri qaytarılmalıdır.

Müddətlilik, yəni borcun əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətdə geri qaytarılması borcdan səmərəli istifadə olunduğunu göstərir. Kreditin müəyyən olunmuş müddətdə geri qaytarılmaması əsassız olaraq müəssisənin dövrüyyəsində borc vəsaitinin iştirakından xəbər verir və pul tədavülünə mənfi təsir göstərir. Bankların kommersiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərdiyi bir şəraitdə bu prinsipin əhəmiyyəti daha da artır.

Kreditin ödənilmə müddətləri tərəflər arasında bağlanan müqavilədə əks olunur. Müddətlilik prinsipinə əməl etməyən borcalanlara iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilir – əsasən faiz səviyyəsi yüksəldilir və gələcək kreditləşmədə borcalanın intizamsızlığı nəzərə alınır.

Kreditin vacib prinsiplərindən biri onun ödəncli olmasıdır. Bu o deməkdir ki, kredit nəinki müəyyən olunmuş müddətdə tam qaytarılmalıdır, həmçinin kreditdən istifadəyə görə ödənc-faiz ödənilməlidir. Kreditin ödəncli olması borcalanda kreditdən səmərəli istifadə etmək məsuliyyəti aşılrayır, onda daxili resursları artırmaq marağı oyadır. O kreditdən elə istifadə etməyə çalışmalıdır ki, əldə etdiyi nəticə nəinki kreditin geri qaytarılmasını, kreditə görə faizlərin ödənilməsini təmin etsin, eləcə də özünə gəlir gətirsin. Ödənclik kreditor üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kreditor ödənclilik əsasında öz müstəqilliyini və gəlirliliyini təmin edir, resurslarını artırır. Ödəncliliyin iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kreditdən istifadə nəticəsində əldə edilən gəlir borcalanla kreditor arasında bölüşdürülür.

Ssuda kapitalına görə, əldə edilmiş illik gəlirin verilmiş kreditin məbləğinə nisbəti kimi müəyyən edilən ssuda faizi norması kredit resurslarının qiyməti kimi meydana çıxır. Bank kreditinə görə, faiz stavkaları müəyyənləşdirilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: faiz şəklində gəlir gətirən kredit qoyuluşu və digər aktiv əməliyyatların həcmi; bankın öz müştərilərinə depozit hesablara görə verdiyi orta faiz dərəcəsi; bankın aktiv əməliyyatları üzrə faiz stavkası; bankın kredit resurslarının quruluşu; bank kreditlərinə olan tələb və təklif; kreditin təminatlılığından asılı olaraq risk səviyyəsi; inflyasiya prosesinin tempi ölkədə pul tədavülünün stabilliyi; istehsalın mövsümliliyi və s.

Kreditin vaxtında və tam qaytarılması şərtlərindən biri də kreditin təminatlı olmasıdır. Təminatlılıq prinsipi kimi kreditin ödəniş vaxtı çatarkən kredit ödənilmədikdə onun ödənilməsini təmin edən faktor başa düşülür. Əvvəllər kreditin təminatı kimi əsasən mal materiallarından istifadə edilirdi, yəni kreditlər vaxtında ödənilmədikdə kreditor öz borcunu və faizlərini həmin-maddi qiymətlilərin reallaşdırılması vasitəsi ilə təmin edirdi. Bazar münasibətlərinə keçid kreditin bu prinsipinin də mahiyyətini dəyişdirmişdir. Son illərə qədər kreditin təminatlılığı dedikdə onun maddi qiymətlilərlə təmin olunması, yəni kredit müqabilində onun dövrüyyəsində material qiymətliləri mövcudluğu başa düşülürdü. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar təminatın digər formalarından ödəmə qabiliyyətli müştərilərin zəmanəti, havadarlığı, sığorta polisi və s. istifadə edilir. Təminatlılıq borcun vaxtında və tam ödənilməsinin zəmanəti olmaqla borc alanın kreditora verdiyi hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilmiş öhdəlik forması xarakteri daşıyır.

Kreditləşmə prosesində differensial münasibət prinsipindən də istifadə edilir. Bu prinsip əvvəllər borcalanların yaxşı və pis işləməsindən asılı olaraq tətbiq edilirdi. Yaxşı işləyən müştəri güzəştli qaydada kreditləşdirilir, pis işləyənlərə isə kredit cəzaları tətbiq edilirdi.

Hal-hazırda kreditləşmə müştərinin kredit qabiliyyəti əsasında həyata keçirilir. Bu prinsipə görə, kredit, ehtiyacı olan müştərilərə deyil, kredit qabiliyyətli müştərilərə verilir.

KREDİTİN FORMA VƏ NÖVLƏRİ

Kreditin klassifikasiyasını bir neçə əlamətə görə qəbul etmək lazımdır:

Ssuda dəyəridən asılı: əmtəə, pul, qarışıq (əmtəə-pul, pul-əmtəə);

Kreditordan asılı: bank, kommersiya, dövlət, beynəlxalq, vətəndaş;

Borc alanın tələbatından asılı: istehsal təyinatlı, istehlak təyinatlı.

Kreditin baza forması aşağıdakılardır: mal-əmtəə; pul və qarışıq (kommersiya). Sazişdə nəzərdə tutulan kreditorun kimliyindən asılı olaraq kredit aşağıdakı formalara ayrılır:

- Təsərrüfat (şirkətlərarası);
- Bank;
- Mülki (vətəndaşlar arasında);
- Dövlət;
- Beynəlxalq;
- İstehlak.

Təsərrüfat subyektləri krediti pul və kommersiya kredit formasında istifadə edilir. Kommersiya krediti zamanı kreditor kimi təsərrüfat subyektləri, yəni müəssisə, firma, şirkətlər çıxış edir. Kreditin bu forması bir mal istehsalçısının və yaxud malın topdan satıcısının digər müəssisəyə əmtəənin nisyə satışı zamanı meydana gəlir. Deməli, kommersiya kreditinin əsasında satıcı müəssisənin əmtəə dəyərinin ödənilməsi üzrə möhlət verməsi və müəyyən edilmiş müddət keçdikdən sonra əmtəə dəyərini ödəmək öhdəliyi kimi alıcı müəssisənin veksəl verməsi durur. Bu səbəbdən kommersiya kreditinə veksəl krediti də deyilir. Göründüyü kimi, kommersiya kreditinin obyektı dəyərin əmtəə formasıdır, aləti isə kommersiya veksəlidir. O, əsasən qısamüddətli (1 ilə qədər) səciyyə daşıyır. Onun iştirakçıları təsərrüfat fəaliyyətinin subyektləri olduğundan kommersiya krediti topdansatış münasibətlərdə tətbiq olunur. Kommersiya krediti daxilindəki ödəmə möhləti məhsul satışının davamı kimi çıxış edir. Buna görə kommersiya krediti vasitəsilə satışın tezləşdirilməsi və tədavi zamanının məhdudlaşdırılmasına nail olunur. Bu da fərdi və ictimai kapitalın səmərəli fəaliyyətinə xidmət edir. Bu mühüm cəhətin davamı kimi kommersiya faizinin formalaşması çıxış edir.

Mal satıcısının əsas məqsədi məhsul satışının sürətləndirilməsi və onun qiymətindəki mənfəətin əldə edilməsinin tezləşdirilməsidir. Bu səbəbdən kommersiya krediti üzrə ödəniş mühlətinin haqqı məhsulun qiymətinə daxil edilir və bu, bank krediti faizi ilə müqayisədə çox cüzdür.

Hal-hazırda kommersiya kreditinin üç növündən istifadə edilir:

- Kreditin müddəti fiksə (tarixi təsbit edilmiş) edilmiş qaydada ödəmək;
- Konsiqnasiya qaydasında (hissə-hissə ödəmək) borclunun malı realizə etdikdən sonra kreditora pulun ödənməsi;
- Açıq hesabla kreditləşmə.

Birinci halda satıcı, malı alıcıya göndərdikdən sonra alıcı satıcıya sadə veksəl, yəni veksəldə təsbit edilmiş tarixdə borc ödəməsinin yerinə yetirilməsinə öhdəlik verir və ya satıcı, özü alıcıya tratta təqdim edir (köçürmə veksəl) və alıcı kommersiya sənədlərini akseptə edir, yəni tratta göstərilmiş tarixdə ödənişi yerinə yetirməyə öhdəlik verir.

İkinci halda, konsiqnasiya prosesidir. Yəni pərakəndə satıcı malı realizə etdikdən sonra kreditora olan borcunu yerinə yetirir.

Məsələn, konsiqnasiya yeni malların bazarı və qeyri-tipik malların təklifi ilə təqdim edilir, yəni bazarın tələbi dəyərləndirmək çətin olduğu bir durumda konsiqnasiya tətbiq edilir.

Ancaq kommersiya kreditin tətbiqi əksər şirkətlər üçün finans cəhətdən sərfəli deyil və bu kreditin ən geniş forması – bank kreditdən istifadə edilir. Adətən, bank kreditləri məqsədyönlü şəkildə istifadə edilir: əsas kapitalın artımında, dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanmasında və istehlak məqsədilə.

Bank krediti kreditin ən geniş yayılmış formasıdır. Məhz banklar krediti ən çox müvəqqəti maliyyəyardımına ehtiyacı olanlara verir. Bu da təsadüfi deyil, çünki əsas fəaliyyəti kredit işi olan banklar xüsusi bir subyektdir. Bank kreditinin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, geri qaytarılma əsasında pul vəsaitlərinin dönə-dönə dövrəni və dövriyyəsini həyata keçirən banklar daha çox şəxsi kapitalından deyil, cəlb edilmiş resurslardan istifadə edir. Bank müəyyən subyektlərdən borc götürdüyü pul vəsaitlərini digər hüquqi və fiziki şəxslər arasında yenidən bölüşdürür. Eyni zamanda bank sadəcə pul vəsaitlərini deyil, pulu kapital şəklində borc verir. Bu o deməkdir ki, borc alan bankdan götürdüyü vəsaitləri elə istifadə etməlidir ki, təkcə onların kreditora qaytarılmasını deyil, həm də ən azı borc faizini ödəməkdən ötrü kifayət edən mənfəət əldə etsin.

Ödəncilik kreditin bank formasının ayrılmaz atributuna çevrilir. Bütün bunlarla əlaqədar bank krediti faizi həmişə kommersiya krediti faizindən yüksək olur. Bank əsasən özgə vəsaitlərdən kredit resursu kimi istifadə etdiyindən verdiyi kreditlər üzrə faizi maksimal səviyyədə saxlamağa çalışır. Lakin bank kreditini kommersiya kreditindən fərqləndirən təkcə bu cəhət deyil. Bank kreditinin obyektı ticarət və sənaye kapitalından ayrılmış pul kapitalıdır. Borcları kimi dövlət, fiziki və hüquqi şəxslər, o cümlədən bankların özü də çıxış edir. Kommersiya kreditinin miqyasları hər bir halda ticarət və sənaye kapitalı ehtiyatları ilə müəyyən olunur və məhdudlaşır. Ticarət və sənaye kapitalının kommersiya krediti xətti ilə hərəkəti ünvanlıdır: əmtəə ya istehsalçıdan istehlakçıya, ya da istehsalçıdan əmtəənin sonrakı satışı ilə məşğul olan ticarət şirkətinə ötürülür.

Bank krediti kommersiya kreditinə xas olan məhdudiyyətləri aradan qaldırır, çünki o, kreditləşmənin istiqamətləri, məbləği və müddətləri ilə məhdudlaşmır. Bank krediti kommersiya kreditində olduğu kimi təkcə əmtəə tədavülünə deyil, həm də kapital yığımına xidmət edir. Bank kreditinin aləti olan bank vekseli ilə kommersiya vekselinin diskont əməliyyatları vasitəsilə əvəz edilməsi kreditin təminatını gücləndirir. Deməli, onun miqyaslarını, müddətlərini genişləndirir.

Bütün fərqlərə baxmayaraq, kommersiya və bank kreditinin ümumi cəhətləri də mövcuddur. İlk növbədə onların təbiəti eynidir. Kommersiya krediti tarixən bank kreditindən əvvəl yaranmış və məntiqi olaraq kredit sisteminin əsası kimi çıxış edir. Bu onunla izah olunur ki, məhz kommersiya krediti bilavasitə ticarət və sənaye kapitallarının dövrünə, əmtəələrin istehsaldan son istehlaka qədər hərəkətinə xidmət edir. Lakin bank kreditinin üstünlükləri, çevikliyi onun XX əsrdə kommersiya krediti ilə müqayisədə daha sürətlə inkişaf etməsini müəyyən etdi. İqtisadiyyatda inhisarlaşma prosesləri gücləndikcə bank kreditinin üstünlükləri özlərini daha qabarıq göstərir, lakin onlardan daha real kapitalın genişlənməsindən ötrü istifadə edilməsi bank kreditinin özündə də mühüm dəyişikliklərə səbəb olur. Kreditin inhisarlaşması güclənir, bank kapitalının təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi sürətlənir və bank inhisarlarının yaranmasına gətirib çıxarır. Bank kapitalının sənaye və ticarət kapitaları ilə çulğalanması prosesi genişlənir və dərinləşir.

Bank kreditinin üstünlüyünə baxmayaraq, kommersiya krediti rədd edilmir. Əksinə, kommersiya krediti bank kreditinin tarixi və məntiqi sələfi olmaqla bank kreditinin sonrakı güclü inkişafından bəhrələnir. Bank aksepti kommersiya veksellərinin təminatını möhkəmləndirməklə kommersiya kreditinin iri şirkətlər, xüsusilə də korporasiyalar üçün əhəmiyyətini artırır. Resursların əmtəə və pul formasında korporasiyalar daxilində borc əsasında baş verən axının həcmi labüd olaraq böyüyür və əhəmiyyətli dərəcədə banklar vasitəsilə mümkün olur. Bu, kommersiya və bank kreditinin çulğalaşmasının labüdlüyünü göstərir.

İqtisadi sahəyə görə: sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət, digər iqtisadi sahələr.
İstifadə formasına görə: istehsal krediti, istehlak krediti və investisiya krediti.
Təminata görə: tam təminatlı, qismən təminatlı, blank (təminatsız).
Müddətinə görə: müddətsiz, müddətli - qısa, orta, uzun.

Kreditin növü. Kreditin növü isə kreditin əsas formalarının detal xarakteristikası kontekstində, yəni onun əlavə əlamətlərini açıqlayır.

KREDITİN NÖVLƏRİ

Əlamət	Kreditin növü
1	2
Kreditin məqsədi	Məqsədli kredit və məqsədsiz kredit.
Kreditin obyektı	Mal-material alımında kredit istehsal xərclərinin qarşılınması üçün kredit. Mövsümü işlər üçün kredit. Kassa giriş və çıxışda uyğunsuzluq üçün kredit.
Kreditin subyekti	Sənaye; k/t; Kommersiya; Banklararası kredit; Dövlətlərarası kredit;
Kreditin təminatlılığı	Kreditin təminatlılığı, təminatlı kredit, kreditin sığortalanması, təminat və blank kredit
Kreditin müddəti	Qısamüddətli kredit, ortamüddətli kredit, uzunmüddətli kredit, onkoln kredit
Kreditin qiyməti	Faizli kredit Faizsiz kredit
Kreditin miqyası	İri, Orta, Kiçik
Borcun silinməsi	Hissə-hissə ödəmə Birdəfəlik ödəmə Müvafiq tarixdə ödəmə

Kreditləri verən və alan şəxslərə, sektorlara, kreditin istifadəsinə görə məqsədli, təminatlı və müddətinə görə qruplaşdırmaq mümkündür.

1. krediti verən şəxslər yönündən bank kreditləri ilə qeyri-bank kreditləri, alan şəxslər baxımından isə özəl sektora açılan kreditlər, dövlət sektoruna açılan kreditlər;
2. İqtisadi sektorlara görə kreditlər - kommersiya kreditləri, kənd təsərrüfatı kreditləri, sənayeyə açılan kreditlər, inşaat sektoruna açılan kreditlər. Kreditin iqtisadi sektorlar arasında paylanmasının iqtisadi inkişaf və sosial ədalət baxımından böyük önəmi vardır.
3. Kreditdən istifadə məqsədlərinə görə, istehlaka açılan kreditlər və istehsala açılan kreditlərə bölünür. İstehlak xərclərini qarşılamaq məqsədilə alınan kredit, kredit alınan cari gəlirindən ayıracağı pul ilə geri ödənilir. Bu ödəmənin həyata keçirilməsi

kredit alanın gələcəkdəki gəlir və xərc durumuna bağlıdır. İstehsalı maliyyələşdirmək üçün alanın kredit istehsal edilən malların satışından əldə edilən satış gəliri ilə və ya kreditdən istifadə edilən əməliyyatdan əldə edilən qazanc ilə qarşılır.

4. Təminatla görə kreditləri təminatlı və təminatsız kreditlər almaq üzrə ikiye ayırdıqdan sonra, təminatlı kreditlər zəmanət qarşılığı, əmtəə və sənət qarşılığı, ipoteka qarşılığı açılan kreditlərə bölünür. Kredit alanın imzasına güvənilərək açılan kreditlərə açıq kredit deyilir.
5. Müddətlərinə görə kreditləri qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlərə bölmək olar.
6. Ödənciliyə görə: baha faizli, ucuz faizli, faizsiz.

İstifadə formasına görə: istehsal krediti, istehlak krediti və investisiya krediti.

1. İnvestisiya krediti – istehsal fəaliyyətlərinin genişlənməsi, yəni istehsal vahidlərinin açılması məqsədi ilə istifadə edilir və adətən, investisiya kreditlərinin müddəti uzunmüddətli. İstehsal krediti alan müəssisə bunu istehsal prosesi fəaliyyətində istifadə edir və kredit müqaviləsində təsbit edilən müddətdə kreditin əsas kapitalını və faizini qaytarır. Məsələn, bir şirkət istehsal krediti ilə həm xammal təmini, həm də işçilərin maaşlarının ödənməsi kimi keçici finans sıxıntılarılarını həll edə bilər.
2. İstehlak krediti – istehlakçıların ehtiyatları olan malların təmin edilməsində istifadə edilir, yəni istehlakçılara satınalma gücü qazandırır. İstehlak krediti kommersiya məqsədi ilə deyil, fərdlərə istehlak ehtiyaclarının qarşılınması üçün ayrılan kreditlərdir. İstehlak kreditləri avtomobil, televizor, soyuducu, paltaryuyan və s. bu kimi daşınan istehlak mallarının satın alımında maliyyələşdirmək üçün istifadə edilir.

Kreditin bu növü əhali tərəfindən yeni dəyərin yaradılmasına deyil, borc alanın istehlak tələblərinin ödənilməsinə yönəldilir. Bu kredit vasitəsilə vətəndaşların bahalı, uzunmüddətli istehlak mallarına yaranan tələbatı onların dəyərinin tam ödənilməsinə qədər təmin edilir. Əhəlinin alıcılıq qabiliyyətini onun pul gəlirləri müəyyən edir, lakin alıcılıq qabiliyyəti çox vaxt alıcı tələblərindən aşağı olur. Bu və ya digər malları almaq istəyi maddi imkanları üstələyir. Başqa sözlə, əhəlinin cari pul gəlirləri ilə uzunmüddətli istehlak mallarının (mebel, avtomobil və s.) yüksək qiymətləri arasında uyğunsuzluq mövcud olur. Eyni zamanda əhəlinin bəzi tələblərində pul vəsaitlərinin müvəqqəti sərbəstləşməsi baş verir. Belə vəziyyətdə istehlak kreditinin meydana gəlməsi təbii görünür, çünki onun köməyi ilə istehlakçı nöqtəyi-nəzərdən iki cür ziddiyyət aradan qaldırılır. Birinci, uzunmüddətli istehlak mallarına olan yüksək qiymətlərlə əhəlinin cari gəlirləri arasındakı ziddiyyətdir. İkincisi, əhəlinin bir qrupunda sərbəst pul yığımlarının yaranması və digər qrupunda isə onların istifadəsi zərurətinin yaranması arasındakı ziddiyyət. Deməli, istehlak krediti əhəlinin istehlak səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən isə istehlak krediti istehsalçının (satıcının) da mənafeələrinə uyğundur, çünki əmtəələrin satışının fasiləsizliyinə xidmət edir. İstehlak kreditinin bank və firma formaları ola bilər. Birinci halda istehlak kreditini pul formasında bank verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bank kreditləri arasında istehlak krediti ən bahalı kredit hesab edilir. İkinci halda isə ticarət firmasının özü müəyyən bahalı uzunmüddətli maliyyə müştəriyə kreditə satır. Hər iki halda müştəri banka və yaxud ticarət firmasına kreditin

məbləğinin müəyyən faizi həcmində ilkin ödəniş edir. Kredit məbləğinin qalan hissəsini isə kredit müddəti ərzində vaxtaşırı ödəmələrlə kreditora qaytarır. Hər hansı bir səbəbə görə borcalan ödəmələri dayandırdıqda kreditör krediti (pul məbləğini və yaxud malı) geri alır. İstehlak krediti üzrə borcun ödənilməsi mənbəyi borcalanın qarşından gələn gəlirləridir. Bu səbəbdən belə kreditlərin verilməsindən əvvəl kreditör tərəfindən kreditin qaytarılma mənbələrinin reallığı ciddi yoxlanılmalıdır.

İstehlak kreditinin ayrıca növünü mənzil krediti təşkil edir. Burada kredit hazır mənzilin (evin) alınmasına və yaxud evin tikilməsinə verilir. Mənzil krediti ya bank müəssisəsi, ya da mənzili (evi) tikən şirkət tərəfindən müvafiq olaraq pul və ya natural şəkildə verilir. Bu zaman girov iltizamı (girovnamə) tərtib olunur. Və bu sənəd borcalan mənzil kreditini hissə-hissə müəyyən müddət ərzində kreditora qaytarmaq öhdəliyini icra edə bilmədikdə kreditora mənzili (evi) müsadirə etmək hüququ verir. Kreditin bu növünə ipoteka krediti yaxındır. Bu sırf daşınmaz əmlakın girovu üzrə verilən kreditdir. Və bu kredit üzrə girovnamə tərtib olunur. Borc vəsaitləri müxtəlif məqsədlərə, o cümlədən istehsal və istehlak tələbatlarının ödənilməsinə istifadə oluna bilər. Əksər hallarda ipoteka borcunun qaytarılması mənbəyi borcalanın qarşından gələn gəlirləridir. Bu isə girov qoyulan daşınmaz əmlakın əsaslandırılmış qiymətləndirilməsini və borc vəsaitlərinin qaytarılmaması hallarında girov qoyulmuş əmlakın satılması imkanlarının müəyyən edilməsini labüd edir.

Zamana və ya müddətinə görə: qısamüddətli kredit; ortamüddətli kredit və uzunmüddətli kredit. Adətən, qısamüddətli kreditin müddəti yeddi gündən bir ilə qədərdir. Kommersiya sferasında istifadə edilir. Ortamüddətli kreditlər bir ildən beş ilə qədərdir. Adətən, sənaye və kənd təsərrüfatı sektorunda ortamüddətli kreditlərdən istifadə edirlər. Uzunmüddətli kreditlər isə investisiya sferasında istifadə edilir. Burada müddət beş ildən yuxarı olur. Şirkətlər uzun müddətli kreditlərlə əsas fondlarının təminatında istifadə edir.

Müddəti bir ili keçməyən kreditlərə qısamüddətli, müddəti bir ildən yuxarı, ancaq 5 ildən az olan müddətə açılan kreditlərə ortamüddətli kreditlər, beş il müddətindən yuxarı müddətə verilən kreditlərə uzunmüddətli kredit deyilir. Qısamüddətli kreditlər müvəqqəti pula ehtiyacı olanlara açılır. Məsələn, bir sənayeçi xam maddə satın almaq, fəhlə və qulluqçuların əmək haqqını ödəmək üçün gərəkli pulun bir bölümünü kredit ilə qarşılayır, kreditin müddətinə qədər istehsal etdiyi malların satışından əldə etdiyi qazancla krediti geri ödəyir. Orta və uzunmüddətli kreditlər, orta və uzunmüddətli finansman ehtiyacı üçün tələb edilir və bu kreditlərlə qoyulan investisiya üçün ayrılan amortizasiya fondu ilə və ya mənfəətlə geri ödənilir. Məsələn, bir fabriki qurmaq ya da mövcud fabriki genişləndirmək üçün uzunmüddətli kredit alan bir sənaye şirkəti aldığı krediti, gələcəkdə əldə edəcəyi mənfəətlə ödəyir. Qısa, orta və uzunmüddətli kreditlərin yuxarıda açıqlanan özəllikləri ayrı-ayrı kredit qurumlarının qurulmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, qısa müddətli kreditlərlə daha çox əmanət və kommersiya bankları, orta və uzun müddətli kreditlərə isə daha çox investisiya və inkişaf bankları vasitəçilik edirlər.

Alan şəxsə görə: dövlət krediti və özəl kredit. Kredit alanın şəxsinə görə dəyişir. Kreditdən istifadə edən şəxsi dövlət və ya bələdiyyənin qurumları da bilər. Bu kredit özəl kreditdən bir az fərqlidir. Çünki kreditin müddəti sonunda borc ödənməzsə, təzyiq və ya icbar etmə kimi vasitələr bir az zəifdir. Kreditin digər növü dövlət kreditidir. Dövlət krediti o zaman

meydana gəlir ki, kreditor və yaxud borcalan sifətində dövlətin özü (mərkəzi hökumət və yerli hakimiyyət) çıxış edir. Borcalan kimi çıxış etdikdə dövlət büdcə xərclərinin təmin edilməsindən ötrü borc kapitallar bazarında öz borc öhdəliklərini yerləşdirməklə büdcəyə əlavə vəsait cəlb edir. Dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi daxili borclar dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsinin vergilərdən sonra ikinci mənbəyidir. Eyni zamanda büdcə kəsirinin örtülməsi məqsədi ilə borc vəsaitlərindən istifadə olunmanın miqyasları resursların səmərəli və qənaətlə istifadəsi nöqteyi-nəzərdən məhdudlaşdırılır. Çünki borcu müəyyən vaxtdan sonra qaytarmaq lazımdır.

Dövlət borc öhdəliklərini müəyyən məqsədli dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsi məqsədilə bazarda yerləşdirə bilər. Məsələn, milli iqtisadiyyatın bərpası, inkişafı, ayrı-ayrı sahələrin yenidən qurulması, konkret regionların inkişafı, müxtəlif sosial proqramlar, təbii fəlakət nəticələrinin aradan qaldırılması və s. məqsədli proqramlar, təkcə dövlət büdcəsinin cari gəlirləri hesabına deyil, həm də dövlət borcu xətti ilə də maliyyələşə bilər. Dövlət krediti çərçivəsində dövlət kreditor kimi də çıxış edə bilər. Belə hallarda dövlət vəsaitlərindən müxtəlif subyektlərə kreditlər verilir. Bu, xüsusilə milli iqtisadiyyatın çox vaxt mənfəətsiz və yaxud azmənfəətli, lakin geniş təkrar istehsal üçün zəruri sahələrə xasdır. Burada onu da qeyd etmək olar ki, dövlət kreditindən (dövlət həm kreditor, həm də borcalan olduqda) iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin güclü aləti kimi də istifadə edə bilər.

Kredit münasibətləri təkcə ölkə daxilində deyil, ölkələr arasında da mövcuddur. Kredit kapital ixracının formalarından biri kimi çıxış edir. Belə hallarda kreditin başqa növü olan beynəlxalq kredit ön plana çıxır. Beynəlxalq kredit zamanı iştirakçılar dəyişmir, lakin kredit sövdələşməsinin tərəflərindən biri xarici ölkəyə mənsub olmalıdır.

Təminat formasına görə: açıq kredit və təminatlı kredit.

Açıq kredit – borcludan heç bir təminat alınmadan sadəcə şəxsi, maliyyə və əxlaqi durumları göz önündə tutulur. Açıq kreditinin verilməsi üçün şirkətlər tərəfindən borcalan şəxsin durumu dayanıqlı və ödəmə qabiliyyəti yüksək olmalıdır. Təminatlı kreditdə isə kreditdən istifadə edən şəxsin borcuna zəmin (kəsir) və ya maddi təminat göstərir. Maddi təminatda daşınmaz və ya daşınmaz qiymətlər qarşılıq göstərilir. Bunlar üzərinə girov və ipoteka təsis edilir.

KREDITİN SƏRHƏDLƏRİ

Kreditin əsaslandırılmış tətbiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi və onlara riayət olunması həm kredit əlaqələrinin iştirakçıları üçün, həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üçün vacibdir. Bu onunla izah olunur ki, kreditləşmə yalnız lazımi həcmdə edildikdə onun iqtisadiyyata təsiri müsbət olur. Çox vaxt kredit artıq həcmdə verildiyindən müəssisələrin vəsaitlərdən qənaətlə istifadə olunmasında istehsal və satış proseslərinin sürətlənməsində, bütövlükdə kapitalın dövran və dövriyyəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində marağı zəifləyir. Nəticədə təkrar istehsal proseslərinin zəifləməsi baş verir, əksinə, iqtisadi subyektlərin kreditə olan tələbatları tam ödənilmədikdə onların fəaliyyətində çətinliklər yarana bilər ki, bu da yenə təkrar istehsal proseslərinin ləngidilməsi deməkdir. Deməli, kreditin sərhədləri hər dəfə düzgün müəyyən edilməlidir. Bu həm kommersiya, həm də bank kreditinə aiddir. Kredit sərhədlərinin müəyyən edilməsi ilk növbədə kreditin - borc vəsaitlərinin geri qaytarılması

tələbinin nəzərə alınmasından irəli gəlməlidir. Ona görə də ən əvvəl borc götürülən vəsaitlərin geri qaytarılması üçün imkanların - zəruri şəraitin mövcud olmasını müəyyən etmək vacibdir. Öz növbəsində bu, kreditin hansı məqsədlər üçün istifadə ediləcəyini, hansı obyektlərə yönəldiləcəyini tədqiq etməyi tələb edir. Bununla yanaşı, kreditin tətbiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi zamanı borc vəsaitlərinin istehsal və satışın fasiləsizliyi və ahəngliliyinin təmin edilməsindəki iştirakının zəruriliyi, borcalanların təsərrüfat fəaliyyətinin keyfiyyəti, resurslardan istifadənin səmərəliliyi, dövriyyənin ödəniş vasitələri ilə təmin edilməsi tələbatı nəzərə alınmalıdır. Bunlardan başqa kreditin sərhədləri iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri və vəzifələri ilə də müəyyən olunur. İqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf dövrlərində kreditin sərhədləri dəyişir. İstehsal həcmının dəyişməsi, onun quruluşundakı dəyişikliklər, dövriyyədəki pul kütləsinin optimallaşdırılması probleminin konkret həlli kredit sərhədlərinin müəyyən edilməsindən ötrü əhəmiyyətli amillərdəndir. Kredit münasibətlərinə girən tərəflərin maraq və inkişafını da unutmamaq olmaz. Borcalanlar öz fəaliyyətlərinin konkret xüsusiyyətlərindən irəli gələn tələbatlarından əlavə cəlb olunan vəsaitlərin geri qaytarılması və haqqının ödənilməsi imkanlarını da düzgün müəyyən etməlidir. Kreditora gəldikdə isə onun borc vəsaitləri vermək imkanları və bunda olan marağı daha önəmlidir. Vəsaitləri borc verməkdə marağın və onların qaytarılma etibarlılığının optimal uzlaşdırılması kreditləşmənin kreditorun maraq və imkanlarından asılı olan həcmələrini şərtləndirir. Qısa və uzunmüddətli kreditlərin sərhədlərinə gəldikdə isə onların müəyyən edilməsində bəzi obyektiv xüsusiyyətlər mövcuddur. Borc vəsaitləri dövriyyə kapitalı kimi istifadə edildikdə kreditin qaytarılması dövriyyə kapitalının dövrünün başa çatması nəticəsində sərbəstləşən vəsaitlər hesabına edilir. Buna görə də dövriyyə kapitalının hərəkət müddətləri ilə sıx əlaqələndirilir. Uzunmüddətli kreditin sərhədləri isə ondan irəli gəlir ki, borcun qaytarılma mənbəyini əsas kapitalın istismarı nəticəsində yaranan mənfəət təşkil edir. Deməli, qaytarılma müddəti də kreditləşən xərclərin kreditləşmə müddəti ərzindəki əldə olunan mənfəət hesabına ödənilməsi imkanlarından irəli gələrək müəyyən edilir.

KREDİTİN ROLU

Kreditin rolu onun təsərrüfat, əhali, dövlət üçün tətbiqinin nəticələri ilə səciyyələnir. Kreditin rolu onun müxtəlif forma və növlərinin həyata keçirilməsi zamanı təşəkkül tapan münasibətlərin nəticəsində təzahür edir. Kreditin iqtisadiyyata təsirinin hər bir istiqaməti üzrə kredit münasibətlərinin konkret forma və ya növü üstün mövqeyə malikdir. Məsələn, əmtəələr nisyə satıldığı zaman başlıca rolu kommertiya krediti oynayır. Əksinə, kredit pul vəsaitləri şəklində verildikdə bank krediti birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Kreditin rolu onun məhsul istehsalı və satışının fasiləsizliyinə olan təsirində də təzahür edir. Borc vəsaitlərinin köməyi ilə təsərrüfat subyektlərinin əlavə resurslara olan tələbatı ödənilir və təkrar istehsal proseslərinin ləngiməsinə yol verilmir. Əlavə vəsaitlərə yaranan tələbat mövsüm amili ilə də bağlı ola bilər. Burada da kredit vasitəsi ilə kapital dövrü və dövriyyəsinin fasiləsizliyi ahəngdarlığı təmin edilir. Kreditin istehsalın genişlənməsində də rolu böyükdür. Kreditin iştirakı ilə geniş təkrar istehsal üçün kapital mənbələrinin formalaşması sürətlənir. Kreditdən əsas fondların artırılması mənbəyi kimi də istifadə edilə bilər. Belə hallarda kredit istehsalın inkişafı və genişlənməsi üçün zəruri olan yeni əsas fondların yaradılması üzrə

müəssisələrin imkanlarını artırır. Burada xüsusilə mühüm olan cəhət odur ki, kredit müasir dövrün iqtisadi tərəqqisinin aparıcı qüvvələrindən biri olan elmi-texniki tərəqqiyə, bununla da cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına xidmət edə bilər.

Kreditin pul dövriyyəsində də rolu mühümdür. Məlum olduğu kimi, nağd pulların tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması kredit əsasında banklar vasitəsilə baş verir. Bir tərəfdən nağd pulların tədavülə buraxılması müəssisə və təşkilatlara, əhaliyə bankların kassalarından nağd vəsaitlərin verilməsi xətti ilə yalnız onların bank hesablarında qalıqlar mövcud olduqda mümkündür. Belə qalıqların olması müştəri ilə banklar arasında müəssisə, təşkilat və əhəlinin kreditor olduqları kredit münasibətlərinin olmasını göstərir. Bank hesablarından nağd pulların verilməsi bankın müştəri qarşısındakı borcunun ödənilməsi deməkdir. Digər tərəfdən isə banka nağd pulların daxil edilməsi onların tədavüldən çıxarılmasını göstərir və bankların öz müştərilərinə olan borclarının böyüməsi ilə müşayiət olunur. Nağdsız pul dövriyyəsinə gəldikdə isə ödənişləri daima yerinə yetirməkdən ötrü müəssisələrin vəsaitlərə əlavə tələbatı yaranır. Buna səbəb gündəlik pul məxaricləri ilə pul mədaxilləri arasındakı uyğunsuzluqdur. Belə hallarda əlavə pul vəsaitlərinə yaranan müvəqqəti tələbat kredit cəlb olunmaqla ödənilə bilər. Burada verilən borcların həcmi və onların ödənilmə müddətlərinin əmtəə istehsalı və satışı prosesləri ilə əlaqələndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövriyyədəki pul kütləsinin ona olan tələbatla uyğun olması ictimai kapitalın geniş təkrar istehsalının ahəngliyi və fasiləsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz dövriyyədəki pul kütləsinin dövriyyənin tələbatlarına uyğun olması məqsədilə kreditləşmə prinsiplərinə riayət edilməsi çox vacibdir. Eyni zamanda dövriyyədəki pul vəsaitlərinin həcmnin tənzimlənməsinin böyük iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq kredit əməliyyatlarının pul siyasəti tədbirləri vasitəsilə dövlət tənzimlənməsi tətbiq olunur. Burada kreditin iqtisadi rolunun yeni tərəfi aşkarlanır. Kreditdən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin güclü aləti kimi istifadə olunur.

İqtisadiyyatın kredit tənzimlənməsi kreditin həcmi və dinamikasını dəyişməklə iqtisadiyyatın inkişafı imkanlarına və perspektivlərinə təsir göstərməsi ilə əlaqədardır. Kreditin dinamikası iqtisadiyyatın silsiləvi inkişaf ilə müəyyənləşsə də, dövlət tənzimlənməsi kreditin iqtisadiyyatın sahə və bölmələri üzrə yerləşdirilməsinə güclü təsir göstərə bilər. Kredit tənzimlənməsi vasitəsilə dövlət sosial-iqtisadi problemlərin həllinə, ziddiyyətlərin zəiflədilməsinə, iqtisadi böhranların gedişinin yüngülləşdirilməsinə, inflyasiyanın dayandırılmasına, iqtisadiyyatın və milli məhsulun ixrac və idxalın quruluşunun səmərələşdirilməsinə və s. çalışır. Məsələn, dünya təcrübəsindən yaxşı məlumdur ki, böhran şəraitində və yaxud böhran yaxınlaşdıqca bazar tələbini canlandırmaq məqsədilə dövlət çox vaxt kredit vasitəsilə istehsal investisiyalarını, mülki tikintini, uzunmüddətli istehlak mallarının kreditlə satışını, milli ixracı stimullaşdırmağa çalışır. Borc kapitalı hərəkətinin təbii bazar mexanizmi ilə kredit tənzimlənməsi arasındakı nisbət hər dəfə ölkə iqtisadiyyatındakı konkret vəziyyət, dünya ölkələrinin ilk növbədə əsas iqtisadi ortaqların istehsalındakı silsiləvi dəyişikliklər beynəlxalq ticarətdə, beynəlxalq valyuta sistemində və kapital bazarındakı vəziyyətdən asılıdır. Kredit tənzimlənməsi bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərələşdirilməsinə, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etsə də, müəyyən məhdudiyyətlərə də malikdir. Bu məhdudiyyətləri bilmək, onlara bələd olmaq kredit tənzimlənməsindən bacarıqla

istifadə edilməsindən ötrü vacibdir. Əks halda kreditə hədsiz meyil, ondan makro və mikro səviyyələrdə sui-istifadə pul kredit böhranları ilə nəticələnə bilər.

KREDİT MULTIPLİKATORU

Bankların kredit mexanizması ilə yaratdıqları pulu ifadə edən bir qavramdır. Əgər ödəmələr heç banknot istifadə edilmədən, tamamilə çeklə aparılarsa, o təqdirdə kredit multiplikatorunun (k) düsturu aşağıdakı kimi olar: $K=(1-r)/r$. Burada r - bankların əmanətə qarşılıq tutmaq məcburiyyətində olduqları qarşılıq nisbətlərini ifadə edir. Göründüyü kimi, bu nisbət nə qədər aşağı olarsa, kredit multiplikatorunun dəyəri o qədər yüksək olur. Lakin realıqda banklardan alınan kreditlərin çeklə istifadəsi mümkün deyil. Bir bölüm ödəmələr banknotla aparılır. Digər bir ifadə ilə desək, alınan kreditlərin bir bölümü bank sisteminin kənarında çıxarılır.

Bu vəziyyətdə kredit multiplikatoru aşağıdakı düsturla göstərilir: $K=(1-r) / (r +M)$, M – banknotla aparılan ödəmələrin nisbətidir. Dolayısı ilə M -nin dəyəri nə qədər aşağı olarsa, kredit multiplikatoru o dərəcə böyük olar.

KREDİTLƏRİN ARTIM TEMPI VƏ MALİYYƏ SABİTLİYİ

Kredit qoyuluşları iqtisadi artıma həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Belə ki, kreditlər istehlakı və investisiyaları stimullaşdıraraq istehsalı artırır və nəticədə iqtisadi artımı təşviq edir. Lakin izafi kredit artımı maliyyə sabitliyi üçün təhlükələr yarada bilər. Kreditlərin artım tempi tələbatı potensial məcmu buraxılışdan artıq stimullaşdırır. Bu da iqtisadiyyatın hərarətlənməsinə, yüksək inflyasiyaya və aktivlərin qiymətlərinin artımına gətirib çıxarır. İzafi kredit artımının təhlilində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

Borcalanın növü – yüksək iqtisadi artım şəraitində borc alanların öz öhdəliklərini yerinə yetirmələrinə dair gözləntiləri həddindən artıq qiymətləndirilir və yüksək riskli kreditlər tələb olunur. Kreditlərin ödəmə qabiliyyətinin ölçülməsi məqsədilə borcalanın balansının monitorinqinin aparılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Borc alanların sahələr üzrə bölgüsü – sahələr üzrə yüksək təmərküzləşmə olduğu halda banklar makroiqtisadi şoklara daha həssas olurlar və kredit riskləri artır.

Valyutanın növü – milli valyutanın məzənnəsinin ucuzlaşması nəticəsində xarici valyutada olan kreditlərin ödəmə qabiliyyəti aşağı düşür.

Kreditlərin müddəti – yüksək həcmli qısamüddətli kreditlərin ödənilməsi borc alanlara çətinliklər yarada bilər.

Təminat – borc alanlar öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə təminatdan istifadə olunması maliyyə institutlarının risklərini azaldır.

Beynəlxalq təcrübədə izafi kredit artımına qarşı aşağıdakı tədbirlər tövsiyə olunur:

- Kontrtsiklik kapital buferinin və ehtiyatların yaradılması;
- Kreditlərin təmərküzləşməsi (valyuta, müddət, sahə, təminat və s.) ilə bağlı qaydalar;
- Fiskal xərclərin azaldılması;
- Kredit artımına əlavə ehtiyatların yaradılması;
- Kapital axınlarına nəzarət;
- Maliyyə bazarlarının inkişafı və s.

Mənbə: Assessing and Managing Rapid Credit Growth and the Role of Supervisory and Prudential Policies, July 2005, BVF

BÖLMƏ 5. ÖDƏNİŞ SİSTEMİ

SWIFT (SOCIETY FOR WORLDWIDE INTERBANK FINANCIAL TELECOMMUNICATIONS)

1973-cü ilin may ayında 19 ölkənin 248 bankı SWIFT-I (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) təsis etdilər. Ümumdünya banklararası maliyyə telekommunikasiya cəmiyyəti olan SWIFT maliyyə telekommunikasiya sahəsində aparıcı beynəlxalq təşkilat sayılır.

SWIFT-in əsas məqsədi maliyyə informasiyalarının rəsmi mübadilə üsullarının və standartlaşdırılmış məlumatların istifadəsi ilə beynəlxalq şəbəkəyə məlumatların ötürülməsini təmin edən sistemdir. Bu sistem vasitəsilə gün ərzində 500000-dən artıq məlumatın mübadiləsi baş verir. Hal hazırda SWIFT sistemindən 204 ölkənin 8000-dən artıq maliyyə və kredit təşkilatı istifadə edir. Bu sistemə qoşulmuş hər bir təşkilat ilin 365 gününün istənilən vaxtı və coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq bir-bir ilə qarşılıqlı əlaqəyə girmək imkanına malikdir. Hal-hazırda gün ərzində SWIFT şəbəkəsi vasitəsilə 30 milyon maliyyə məlumatı ötürülür. SWIFT-in təməlində 50-dən artıq milli ödəmə sistemi yaradılmışdır. Bundan əlavə SWIFT Avropa Banklar Assosiasiyasının hesablaşma sisteminin və Avropa sistemi olan TARGET-in əsası sayılır. SWIFT tərəfindən təklif edilmiş və həyata keçirilmiş konsepsiyalar maliyyə informasiyasının formaları və ötürülmə qaydaları bu günümüzdə beynəlxalq standart statusunu daşıyır. Milli ödəniş sistemində vahid SWIFT standartlarının tətbiqi hesablaşma və maliyyə risklərinin minimuma enməsi, hesablaşmaların effektivliyinin və təhlükəsizliyinin, məlumatların ötürülməsinə çəkilən xərclərin azaldılmasına təminat verir. Bundan başqa SWIFT-in təməlində tərtib edilmiş milli ödəniş sistemləri ən böyük ödəniş sistemlərinə inteqrasiya olunur. SWIFT kliring funksiyalarını yerinə yetirmir. SWIFT – gəlirsiz təşkilatdır. Bütün əldə olunmuş gəlir xərclərin ödənilməsinə və sistemin modernləşdirilməsinə xərclənir. Ödəmənin xərclənməmiş məbləği dövrü olaraq istifadəçiyə qaytarılır. SWIFT ilə iş istifadəçilərə bir sıra üstünlüklər verir:

- Məlumatların ötürülməsinin təhlükəsizliyi; Bu sistem ötürülmüş məlumatların qorunması və məxfiliyini təmin edir;
- Əməliyyatlara sərf edilən xərclərin azaldılması. Bundan əlavə əməliyyatların həcmi artdıqca, xərclər azalır;
- Dünyanın istənilən nöqtəsinə məlumatın tez bir zamanda çatdırılması;
- Bütün ödəniş sənədləri sistemə standartlaşdırılmış formada daxil olduğu üçün bu sistem daxil olan məlumatların təkmilləşdirilməsinin avtomatlaşdırılmasına keçidə, məlumatı göndərən və qəbul edən arasında fərqli düşünmənin qarşısını almağa imkan verir ki, bu da son nəticədə bankın effektivliyini yüksəltməyə şərait yaratmış olur;
- SWIFT istifadəçilərinə tam maliyyə təminatı verir.

Milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq beynəlxalq bank əməliyyatları etmək hüququna malik istənilən bank SWIFT-in üzvü olmaq imkanına malikdir. Bank üzvlərindən əlavə

SWIFT şəbəkəsinin digər iki kateqoriyalı üzvləri mövcuddur. Bunlar assosiasiyalaşmış üzvlər və iştirakçılardır. Birincilər siyahısına bank üzvlərin ayrılmaları və filialları aid edilir. Assosiasiyalaşmış üzvlər səhmdar sayılırlar və cəmiyyətin işlərinin idarə edilməsi hüququna malik deyillər. SWIFT-in belə adlanan iştirakçıları isə müxtəlif maliyyə institutlarıdır (broker və diller kontoraları, kliring və sığorta şirkətləri, investisiya təşkilatları və s.). SWIFT-ə daxil olma iki mərhələdən ibarətdir: bankın bu cəmiyyətə üzv olmağa hazırlıq mərhələsi və bankın cəmiyyətdə işlək üzv kimi şəbəkəyə daxil olmasına hazırlıq.

SWIFT-ə qoşulma ildə 4 dəfə baş verir: mart, iyun, sentyabr və dekabrda. SWIFT-ə tam olaraq qoşulma prosesi 4 aydan gec olmayaraq baş verir və iki mərhələdən ibarətdir: Maliyyə təşkilatının SWIFT ittifaqı üzvlüyünə daxil olma (sənədlər paketinin rəsmiləşdirilməsi və onların SWIFT göndərilməsi). SWIFT Direktorlar şurası sənədləri nəzərdən keçirir və bankın cəmiyyətə qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Namizəd-bank birdəfəlik ödəniş və cəmiyyətin bir səhminin əldə edilməsi hüququnu alır. Maliyyə təşkilatında SWIFT aparat-program kompleksinin yaradılması və onun birbaşa sistemə qoşulması. Məhz bu mərhələdə bütün texniki məsələlər həll edilir, kommunikasiya avadanlığı əldə edilir (onun dəyəri yüzlərlə min ABŞ dolları təşkil edə bilər), heyətin təlimi keçirilir. Təcrübə göstərdiyi kimi, SWIFT sistemində iştiraka dair bankların xərcləri adətən 5 il ərzində özünü ödəyir (əsasən, müasir elektron avadanlığın quraşdırılması).

Cəmiyyət fəaliyyətinin istiqamətlərindən biri də maliyyə informasiyası mübadiləsinin unifikasiya vasitələrinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədlə maliyyə məlumatlarının strukturlu sistemi yaradılmış və təkmilləşdirilməsi davam edir. Onun yardımı ilə praktiki olaraq valyuta və fond birjalarında icra edilən əməliyyatlar daxil olmaqla bank və digər maliyyə əməliyyatlarının bütün spektrini həyata keçirmək olar.

Bank məlumatları müddətli və adi məlumatlara bölünür. Müddətli məlumatların göndərilməsinə görə xüsusi rüsum tutulur.

Hazırda SWIFT Sisteminə əsaslanan ödəniş sistemi banklararası nəğdsiz hesablaşmaların dünya həcmnin 60 faizindən çoxunu təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki «böyük yeddiliyə» daxil olan beş ölkə öz milli ödəniş sistemlərini məhz SWIFT bazası üzərində qurublar. Habelə SWIFT şəbəkəsi dövlətdaxili hesablaşmalar zamanı da istifadə edilir. Məsələn, ABŞ-da bu, aparılan sənədlərin dördüdə bir hissəsini təşkil edir.

REAL VAXT REJİMİNDƏ BANKLARARASI HESABLAŞMALAR SİSTEMİ (AZIPS)

Real Vaxt Rejimində Hesablaşmalar Sistemi (AZIPS) – real vaxt rejimində işləyən, köçürmələrin ayrı-ayrılıqda hər ödəniş sənədi üzrə emal olunmasını təmin edən məcmu ödənişlər sistemidir. AZIPS-də hesablaşmalar milli (Azərbaycan Manatı - AZN) və xarici valyutalarda aparılır. Sistem 9:20-dən 17:00-a kimi iştirakçılardan ödəniş sənədlərinin qəbulunu həyata keçirir. Əməliyyatlar hər bir iştirakçının Mərkəzi Bankda açılmış müvafiq müxbir hesablarında olan vəsaitlər və digər iştirakçılardan daxil olan vəsaitlər hesabına həyata keçirilir. Müxbir hesablarda vəsait çatışmazlığı yarandıqda ödəniş sənədləri növbədə saxlanılır və iştirakçı tərəfindən təyin olunmuş prioritetlər əsasında emal olunur. Bu prioritetlər çərçivəsində ödəniş sənədləri FIFO (1-ci daxil olan 1-ci emal olunur) prinsipi ilə

işlənir. Növbədə olan sənədlər iştirakçılar tərəfindən geri çağırılmalı və prioritetləri dəyişdirilə bilər. Vəsait çatışmazlığından gün ərzində növbədə qalan sənədlər günün sonunda sistem tərəfindən avtomatik rejimdə ləğv olunur və bu haqda iştirakçılara müvafiq məlumat göndərilir. Gün ərzində iştirakçıların sorğuları əsasında onlara müxbir hesablarında aparılan əməliyyatlar, növbədə olan sənədlər və qalıq haqqında məlumatlar verilir. İştirakçılar sistemə 10 gün əvvəldən gələcək valyutalaşma tarixi ilə ödəniş sənədləri göndərə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının (AMB) ödəniş sistemləri sahəsində fəaliyyəti onun struktur bölməsi olan Ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamenti tərəfindən həyata keçirilir. Ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamentinin missiyası müasir standartlara cavab verən elektron ödəniş sistemlərinin yaradılması, onların sabit və fasiləsiz istismarının təşkil edilməsi, beynəlxalq aləmdə bu istiqamətdə baş verən meyillər nəzərə alınmaqla daim inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsidir.

AMB tərəfindən beynəlxalq təcrübə əsasında beynəlxalq maliyyə qurumlarının texniki yardımı və maliyyə köməyindən istifadə edilməklə son on il ərzində Milli Ödəniş Sisteminin yaradılması və inkişafı istiqamətində geniş islahatlar aparılmışdır. 1998-ci ildə Milli Ödəniş Şurasında Milli Ödəniş Sisteminin yaradılmasının konseptual əsasları və strategiyası hazırlanmışdır.

2001-ci ilin əvvəllərində Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının əsasını təşkil edən Real Vaxt Rejimində Banklararası Hesablaşmalar Sistemi (AZIPS) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. AZIPS sisteminin istismara verilməsi nəticəsində banklar arasında hesablaşmaların real vaxt rejimində (online) həyata keçirilməsinə, pul dövriyyəsinin sürətinin nəzərə cəpəcaq dərəcədə artmasına, banklar tərəfindən likvidliyin daha çevik idarə olunmasına imkan yaranmışdır.

AZIPS sistemi SWIFT şəbəkəsi üzərində qurulan Y arxitekturaya malikdir, məlumat mübadiləsinin yüksək təhlükəsizlik səviyyəsini təmin edir və müasir standartlara tamamilə uyğundur. Respublikada fəaliyyət göstərən bütün banklar, Mərkəzi Bank, bank olmayan Aqrarkredit birliyi, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi sistemin üzvüdürlər.

2002-ci ilin sonlarından etibarən Milli Telekommunikasiya Şəbəkəsinin bazasında Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının ikinci mühüm elementi olan Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi (XÖHKS) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Beləliklə, kiçik həcmli, lakin daim təkrarlanan xırda ödənişlərin (əmək haqqı, sosial müdafiə ödənişləri, telefon, qaz, su, elektrik enerjisi üzrə kommunal ödənişlər və s.) elektron daşıyıcılar əsasında həyata keçirilməsinə, eyni zamanda xırda ödənişlərin əsas iştirakçıları olan kommunal xidməti müəssisələrinin, böyük sayda ödəniş əməliyyatları (məsələn, vergi, gömrük və sosial müdafiə ödənişləri) aparan hökumət qurumlarının Milli Ödəniş Sisteminin infrastrukturuna inteqrasiyası üçün əlverişli zəmin yaradıldı.

XÖHKS sistemi Milli Telekommunikasiya Şəbəkəsi üzərində qurulmuşdur, məlumat mübadiləsinin yüksək təhlükəsizlik səviyyəsini təmin edir və müasir standartlara tamamilə uyğundur. Respublikada fəaliyyət göstərən bütün banklar, Mərkəzi Bank, bank olmayan Aqrarkredit birliyi, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Azərbaycan İpoteka Fondu, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Naxçıvan Ərazi İdarəsi sistemin üzvüdürlər.

AZIPS və XÖHKS sistemlərinin fəvqəladə hallarda etibarlı və davamlı fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə onların Sumqayıt Ehtiyat Mərkəzində ehtiyat sürətləri yaradılmışdır.

Sistemlərin əsas və ehtiyat mərkəzlərdə yerləşən serverləri arasında real vaxt rejimində informasiya mübadiləsi təşkil edilmişdir.

Kommunal xidməti müəssisələrinin daxili informasiya sistemlərinin beynəlxalq standartlar əsasında təkmilləşdirilməsi və ödəniş sistemləri infrastrukturuna texnoloji integrasiyasının tamamlanmasının icrası ilə əlaqədar olaraq kommunal xidməti haqlarının yığımı üzrə Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş Informasiya Sisteminin (KÖMİS) yaradılaraq 2008-ci ilin 11 iyul tarixindən etibarən istismara verilmişdir. Sistem vasitəsilə KÖMİS-ə qoşulmuş kommunal xidməti müəssisələri üzrə ödənişləri həm nağd, həm də bankomatlarda və KÖMİS-in "Internet Service" xidmətindən istifadə etməklə ödəniş kartları vasitəsilə həyata keçirmək mümkündür.

17:00-dan 17:45-ə kimi əməliyyat gününün bağlanması prosesi aparılır və iştirakçı təşkilatlara müxbir hesablarında aparılmış əməliyyatlar üzrə çıxarışlar təqdim olunur. Lakin iştirakçılardan birinin və yaxud bir neçəsinin müraciəti ilə əməliyyat günü, sistemin reqlamentində nəzərdə tutulmuş prosedur qaydalar əsasında uzadıla bilər. AZIPS-də iştirakçılarla informasiya mübadiləsi SWIFT şəbəkəsi ilə paralel olaraq yerli Qapalı Telekommunikasiya Şəbəkəsi üzərindən də aparılır. Əməliyyat gününün istənilən anında hər hansı iştirakçının sifarişi ilə onun fəaliyyəti bir şəbəkədən o birinə keçirilə bilər. Bu proses mərkəzi sistem tərəfindən idarə olunur və digər iştirakçıların fəaliyyətinə təsir etmir.

XIRDA ÖDƏNİŞLƏR ÜZRƏ HESABLAŞMA KLİRİNG SİSTEMİ (XÖHKS)

Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Kliring Sistemi (XÖHKS) – xırda, daimi təkrarlanan və təcili olmayan ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün yaradılmış kliring sistemidir. Bu sistemdə ödənişlər çoxtərəfli kliring prosesi nəticəsində müəyyənləşdirilmiş təmiz mövqelər (netto) əsasında aparılır. Ödəniş sənədləri FIFO (1-ci daxil olan 1-ci emal olunur) prinsipi ilə işlənir. Növbədə olan sənədlər iştirakçılar tərəfindən geri çağırılma və prioritetləri dəyişdirilə bilər. Vəsait çatışmazlığı səbəbindən gün ərzində növbədə qalan ödəniş paketləri günün sonunda sistem tərəfindən avtomatik rejimdə ləğv olunur və bu haqda iştirakçılara müvafiq məlumat göndərilir. Gün ərzində iştirakçıların sorğuları əsasında onlara müxbir hesablarında aparılan əməliyyatlar, növbədə olan ödəniş paketləri və qalıq haqqında məlumatlar verilir. İştirakçılar sistemə 10 gün əvvəldən gələcək valyutalaşma tarixi ilə ödəniş sənədlərini göndərə bilərlər.

XÖHKS-də hesablaşmalar milli (azərbaycan manatı-AZN) valyutada və ödəniş tapşırıqları və ödəniş-tələbnamə tapşırıqları əsasında aparılır. Hesablaşmalar iştirakçılar tərəfindən AZIPS-də əsas müxbir hesablarındakı vəsait çərçivəsində əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş likvidlik limitləri əsasında aparılır. Hər bir ödəniş tranzaksiyasına 40000 manat məhdudiyyət müəyyənləşdirilmişdir. Sistem 9:25-dən 16:00-a kimi iştirakçılardan ödəniş sənədlərinin qəbulunu həyata keçirir. İştirakçılar tərəfindən göndərilmiş ödəniş paketləri 3 sessiya formatında emal olunur. Kliring prosesinin nəticələri iştirakçılara 1-ci sessiya üzrə 12:00-12:35, 2-ci sessiya üzrə 14:30-15:05, 3-cü sessiya üzrə isə 16:00-16:40 intervallarında göndərilir. 16:45-dən 17:05-ə kimi əməliyyat gününün bağlanması prosesi aparılır və iştirakçı təşkilatlara submüxbir hesablarda aparılmış əməliyyatlar üzrə çıxarışlar təqdim olunur. Lakin iştirakçılardan birinin və yaxud bir neçəsinin müraciəti ilə əməliyyat günü sistemin reqlamentində nəzərdə tutulmuş prosedur qaydalar əsasında uzadıla bilər.

XÖHKS-də iştirakçılarla informasiya mübadiləsi yerli Qapalı Telekommunikasiya Şəbəkəsi üzərindən aparılır. İştirakçılarla informasiya mübadiləsinin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün ARMB-nin Bank Sertifikat Xidmətləri Mərkəzinin elektron sertifikatlarında istifadə olunur.

AZIPS və XÖHKS-ün sahibi ARMB-dir və sistemlərin operatorluğunu ARMB-nin Ödəniş Sistemləri və Hesablaşmalar departamenti həyata keçirir. Sistemlər "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı Haqqında", "Banklar Haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunlarından, "Azərbaycan Respublikasında banklararası mərkəzləşdirilmiş ödəniş sistemlərində hesablaşmaların təşkili Qaydaları"ndan, "Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında Təlimat"dan və digər prosedur qaydalardan ibarət olan mükəmməl normativ hüquqi baza əsasında idarə olunur.

ANI ÖDƏNİŞLƏR SİSTEMİ (AÖS)

AÖS-ün əsas məqsədi innovativ ödəniş üsullarından istifadə edilməklə ödəyicilər üçün müxtəlif eyniləşdirmə vasitələrinin (bank hesabı, mobil nömrə, fərdi identifikasiya nömrəsi (FIN), Vergi Ödəyicisinin Eyniləşdirmə Nömrəsi (VÖEN), elektron poçt ünvanı və s.) tətbiq edilməsi yolu ilə 24/7/365 rejimində ölkədaxili ödənişlərin və bu ödənişlər üzrə hesablaşmaların təmin edilməsidir.

Ani Ödənişlər Sistemi (AÖS) – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 26 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı" çərçivəsində Mərkəzi Bank tərəfindən yaradılmışdır.

Müasir dövrün əsas çağırışı ödəniş xidmətlərinin fiziki və hüquqi şəxslər üçün hər yerdə, hər zaman əlçatan olması və əməliyyatlar üzrə tam hesablaşmaların 24/7/365 rejimində ödənişlərin həyata keçirildiyi anda başa çatdırıla bilməsidir. AÖS-ün yaradılmasında əsas məqsəd Azərbaycanda bank və digər bank olmayan ödəniş xidməti təchizatçıların müştəriləri olan fiziki və hüquqi şəxslər arasında, həmçinin bu şəxslərlə dövlət orqanları arasında hesablaşmaların 24/7/365 rejimində aparıla bilməsinin təmin edilməsidir. Bu sistemdə vəsaiti ödəyənə vəsaiti alan arasında aparılan hesablaşmalar 5-20 saniyə ərzində hər iki tərəfin xəbərdarlıq alması ilə tam başa çatdırılır. Sistemdə aparılan əməliyyatlar üzrə autentifikasiya, avtorizasiya, kliring və hesablaşmalar vahid tranzaksiya formatında real rejimdə həyata keçirilir.

AÖS-də əməliyyatlar milli (Azərbaycan Manatı - AZN) valyutada aparılır. Müştəri hesabının milli valyutadan kənar hər hansı valyutada olması halında ödəniş üzrə banklar tərəfindən günün məzənnəsinə uyğun olaraq konvertasiya icra olunur.

Hesablaşmalar iştirakçılar tərəfindən Real Vaxt Rejimində Banklararası Milli Hesablaşmalar sistemində (AZIPS) onların müxbir hesablarındakı vəsait çərçivəsində əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş likvidlik limitləri əsasında aparılır. İştirakçı təşkilatlar üçün qeyri-iş günlərində də likvidliyin idarə olunması üçün funksional imkan yaradılmışdır. Sistemdə hər bir ödəniş tranzaksiyasına 40000 manat məhdudiyyət müəyyənləşdirilmişdir. Sistem heç bir vaxt məhdudiyyəti tətbiq edilmədən 24/7/365 rejimində fəaliyyət göstərir. AÖS-də istifadəçi tərəfindən başlanılan əməliyyat onun bank hesabında və xidmət olunduğu bankın AÖS-də likvidliyin təmin olunması üçün ayrılmış vəsaiti kifayət etdikdə dərhal icra olunur. Əks halda istifadəçiyə ödənişin yerinə yetirilmədiyi haqqında məlumat çatdırılır.

Sistemin istismara verildiyi ilk dövrlərdə iş günləri ərzində 4 dəfə AZIPS ilə əsas müxbir hesabda ayrılmış vəsaitlərdən istifadə üzrə məlumatların sinxronizasiyasının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman hər hansı iştirakçı təşkilatın AÖS-də istifadə üçün ayırdığı vəsaitin 80 faizindən çoxu istifadə olunarsa, həmin təşkilatın müştərilərinin aparmaq istədiyi hər bir əməliyyat zamanı onun rəsmi qaydada müəyyənləşdirilmiş inzibatçılara bu haqqda məlumat ötürüləcəkdir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən bankların hamısının yaradılmış infrastruktura integrasiyası nəzərdə tutulur. Sistemə qoşulmuş bankların müştəriləri bankın elektron kanallarından və ya AniPay mobil tətbiqindən istifadə etməklə qeydiyyatdan keçib öz bank hesablarından AÖS-də istifadə edə bilərlər. Bu zaman ödəyicilərin rahat formada ödənişləri həyata keçirməsi üçün sadə identifikasiya metodları olan mobil nömrələrdən, e-mail ünvanlardan, şəxsiyyət vəsiqəsinin FİN kodundan, VÖEN-dən istifadə təmin edilir.

Büdcə, kommunal, rabitə, cərimə, sığorta və digər ödənişlərin vahid platformadan toplanılmasının təmin edilməsi məqsədilə yaradılmış Hökumət Ödəniş Portalı (HÖP) da AÖS-ə integrasiya olunmuşdur. Beləliklə, hüquqi və fiziki şəxslər üçün HÖP-ə qoşulmuş təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilən 1000-dən çox xidmət üzrə AÖS vasitəsilə ödənişlərin aparılması imkanı yaradılmışdır. Həmçinin təsərrüfat subyektlərində, ictimai iaşə müəssisələrində AÖS-ə integrasiya olunmuş nəzarət-kassa aparatlarından və POS terminallardan QR koddan istifadə olunmaqla da ödənişlərin qəbul olunması təmin olunmuşdur.

BANKLARARASI KART MƏRKƏZİ (BKM)

Banklararası Kart Mərkəzi (BKM) – ölkədə prosessinq fəaliyyəti göstərən və Beynəlxalq Kart Təşkilatlarına (BKT) birbaşa çıxışı olan bütün təşkilatların xidmət şəbəkələri arasında interfeysin təmin edilməsi, rezident banklar tərəfindən emissiya edilmiş ödəniş kartları ilə ölkə daxilində aparılan kart əməliyyatlarının emalı prosessinin bu infrastruktur vasitəsi ilə həyata keçirilməsi ilə təhlükəsizlik səviyyəsinin yüksəldilməsi, aparılan kart əməliyyatlarının effektivliyinin artırılması üçün tətbiq olunan banklararası xidmət haqlarının bazar tələblərinə uyğun çevik tənzimlənməsi, kart infrastrukturunu iştirakçıların xərclərinin aşağı salınması məqsədi ilə yaradılmışdır.

Respublika ərazisində fəaliyyət göstərən bütün banklar və kart prosessinq mərkəzləri BKM-nin iştirakçılarıdır. Bunlardan "AzeriKard" MMC, "MilliKart" MMC (Xidmət Mərkəzləri – XM), "Kapital Bank" ASC, "Yapı Kredi Bank Azərbaycan" QSC-nin (In-house banklar) sistemləri BKM infrastrukturuna birbaşa integrasiya olunmuşdur. Digər banklar üzrə informasiya mübadiləsi isə onların xidmət olunduğu XM-lər vasitəsilə aparılır.

BKM-də iştirakçılarla informasiya mübadiləsi yerli Qapalı Telekommunikasiya Şəbəkəsi üzərindən aparılır. Sistemdə fəaliyyətin davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə XM-in və In-house bankların sistemləri ilə BKM infrastrukturunu arasında informasiya mübadiləsi klasterizasiya edilmiş telekommunikasiya xətləri üzərindən aparılır, Əsas və Ehtiyat Mərkəzlər arasındakı məlumatın online replikasiya rejimində ötürülməsi təmin edilir. İştirakçılarla informasiya mübadiləsinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə iştirakçıların əməkdaşları tərəfindən iş yerlərinə giriş proseduru ARMB-nin Bank Sertifikat Xidmətləri Mərkəzinin elektron sertifikatlarından istifadə olunmaqla həyata keçirilir.

Banklararası Kart Mərkəzi üzərindən aparılan əməliyyatlarda yaranan mübahisəli halların həlli üzrə prosedur qaydalar tərtib edilmiş və sistemin mübahisəli halların idarə edilməsi üzrə avtomatlaşdırılmış iş yeri bu qaydalara uyğunlaşdırılmışdır. İştirakçı tərəflər arasında yaranmış insident həllini tapmadıqda Mərkəzi Bank müvafiq qaydalara uyğun olaraq səlahiyyətli orqan qismində insidentin həllini təmin edir.

BKM 24/7/365 rejimində fəaliyyət göstərir. Milli və xarici valyutalarda (USD, EUR, GBP) aparılmış kart əməliyyatları üzrə sorğuların sistemin iştirakçıları arasında ani ötürülməsini təmin edir. BKM vasitəsilə aparılmış əməliyyatlar üzrə yekun hesablaşmalar növbəti əməliyyat günü iştirakçı təşkilatlar üçün hesablanmış təmiz mövqelər əsasında AZIPS-də aparılır.

HÖKUMƏT ÖDƏNİŞ PORTALI (HÖP)

Hökumət Ödəniş Portalı (HÖP) – dövlət orqanları tərəfindən göstərilən elektron xidmətlər üzrə ödənişlərin elektron qaydada toplanılmasının təmin edilməsi, büdcə ödənişlərinin aparılması prosesinin sadələşdirilməsi və birbaşa emalının təşkili, kommunal, rabitə, sığorta və digər ödənişlərin vahid platformadan toplanılmasının təmin edilməsi məqsədilə yaradılmışdır. HÖP-ün yaradılmasında başlıca məqsədlərdən biri də Milli Ödəniş Sistemi infrastrukturundan daha səmərəli istifadənin təmin olunması, ölkənin bütün regionlarında elektron ödəniş xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi olmuşdur.

HÖP infrastruktur vasitəsi ilə ödənişlər aparılan zaman fiziki şəxslərin fərdi məlumatlarının eyniləşdirilməsi Daxili İşlər Nazirliyinin "İAMAS" İdarələrarası Avtomatlaşdırılmış Məlumat Axtarış Sistemi, sahibkar fiziki və hüquqi şəxslərin məlumatlarının eyniləşdirilməsi isə Vergilər Nazirliyinin "AVİS" Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Portal 24/7/365 rejimində fəaliyyət göstərir. HÖP-ə inteqrasiya olunmuş bütün dövlət orqanlarının və digər təşkilatların bank rekvizitləri mərkəzləşdirilmiş qaydada portalın məlumat bazasına daxil edilmişdir və bu təşkilatların rəsmi müraciətləri əsasında yenilənir. Eyni zamanda büdcə ödənişləri üzrə büdcə səviyyəsinin kodu, büdcə gəlirlərinin təsnifat kodu və ödəyici üçün ciddi çətinliklər yaradan digər rekvizitlər də mərkəzləşdirilmiş klassifikator şəklində portalda saxlanılır və avtomatik rejimdə ödəniş tranzaksiyalarına əlavə edilir. İştirakçı təşkilatların xeyrinə qəbul edilmiş ödənişlər haqqında məlumatlar real vaxt rejimində təşkilatların daxili informasiya sistemlərinə, maliyyə vəsaitləri isə növbəti iş günündə Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyində və banklarda açılmış müvafiq xəzinə və yaxud bank hesablarına çatdırılır. Hər bir əməliyyat gününün sonunda toplanmış vəsaitlərin müvafiq hesablara çatdırılması üzrə elektron üzləşmə aparılır və bu haqda iştirakçı təşkilatların daxili informasiya sistemlərinə aidiyyəti məlumat çatdırılır.

HÖP-ün ödəyicilər arasında ən geniş istifadə olunan funksional imkanlarından biri də portalın internet sahifəsində Şəxsi Virtual Kabinetinin yaradılmasıdır. Ödəyicilər vətəndaşın şəxsiyyət vəsiqəsinin rekvizitlərindən istifadə edərək müvafiq rəsmi dövlət informasiya resursunda identifikasiya olunmaqla şəxsi virtual kabinet yaradır və avtomatik rejimdə ona portal üzrə unikal identifikasiya kodu verilir. Ödəyici portala inteqrasiya olunmuş dövlət orqanları, kommunal təşkilatlar, rabitə operatorları və digər kütləvi xidmət müəssisələrinin istifadə etdiyi identifikasiya metodlarına uyğun olaraq əlaqələndirmələr yaradır. Bundan

sonra şəxsi virtual kabinetinə daxil olan ödəyici vahid bir elektron məkanda bütün bu xidmətlər üzrə öhdəliklərini görür və ödənişlərini apara bilir. Eyni zamanda ödəyicinin bu təşkilatlar qarşısında yaranmış öhdəlikləri haqqında dərhal ödəyiciyə onun seçimindən asılı olaraq SMS və yaxud e-mail ilə məlumat çatdırılır. Ödəyici aparılmış ödənişlərin tarixçəsini istənilən period üzrə izləmək imkanına malikdir.

HÖP infrastrukturunu vasitəsilə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, məhkəmələr, bələdiyyələr, səhm paketi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslər, dövlət ali təhsil müəssisələri, sığorta təşkilatları və rabitə operatorlarının xeyrinə 1100-dən çox xidmət növü üzrə ödənişlər "Azərpoçt" MMC, "Naxçıvanpoçt" MMC kimi poçt operatorları və respublika ərazisində fəaliyyət göstərən bütün bankların xidmət şəbəkəsində, ödəniş terminallarında nağd formada və portalın internet resursundan (www.gpp.az), bankların elektron bankçılıq xidmətlərindən istifadə edilməklə ödəniş kartları və bank hesabları vasitəsilə nağdsız qaydada qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin "Səyyar ASAN avtobusları" vasitəsi ilə ödənişlərin qəbulu HÖP infrastrukturuna integrasiya olunmuş, eyni zamanda "ASAN Xidmət" mərkəzlərində fəaliyyət göstərən bank şöbələrində, eləcə də HÖP-ün rəsmi internet resursu üzərindən bu əlaqələndirici quruma aid olan ödənişlərin toplanılması təmin edilir.

HÖP-də iştirakçılarla informasiya mübadiləsi yerli Qapalı Telekommunikasiya Şəbəkəsi üzərindən aparılır. İştirakçılarla informasiya mübadiləsinin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün ARMB-nin Bank Sertifikat Xidmətləri Mərkəzinin elektron sertifikatlarından istifadə olunur.

NAĞDSIZ HESABLAŞMALAR

Nağdsız hesablaşma - nağd puldan istifadə etmədən ödəniş sənədləri əsasında bank hesabları vasitəsilə həyata keçirilən ödənişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə plastik kartlarla həyata keçirilən ödənişlərin payı 50-60% arasında, bəzi ölkələrdə 80%-dən yuxarıdır.

Nağd pul dövriyyəsinin böyüklüyü iqtisadiyyatı iri həcmdə investisiya resurslarından məhrum edir, bank sisteminin maliyyə vasitəçiliyini məhdudlaşdırır, eyni zamanda bir sıra struktur problemlərinin, o cümlədən maliyyə intizamının pozulması, şəffaflığın azalması, qeyri-mütəşəkkil pərakəndə ticarətin üstünlük təşkil etməsi kimi problemlərin, xüsusən də "kölgə iqtisadiyyatı"nın yaranmasına səbəb olur. "Kölgə iqtisadiyyatı"nda çalışan işçilər faktiki olaraq qeyri-rəsmi əməkhaqqı və qeyri-iş yerləri sistemində olduqlarına görə sosial sığorta və pensiya təminatı sistemindən kənarda qalır. Bəzən insanlar özləri də bilmədən "kölgə iqtisadiyyatı"nın iştirakçısına çevrilirlər. Tutaq ki, vətəndaş aksizsiz malları əldə edərkən, işçi kimi əmək müqaviləsi bağlamadan çalışarkən alıcı kimi istənilən mağazada və yaxud iaşə obyektində kassa çekini almamaqla "kölgə iqtisadiyyatı"nın iştirakçısına çevrilir. Azərbaycanda "kölgə iqtisadiyyatı"na qarşı sistemli mübarizə aparılır. 2018-ci ildə "kölgə iqtisadiyyatı"nın miqyasının azaldılması vergi xidmətinin başlıca istiqaməti oldu. Bəzi sektorlarda, xüsusən də aksizli malların istehsalı və satışı, tibbi xidmətlər sektoru, şəbəkə ticarəti kimi sahələrdə nəzarət tədbirlərini artırdı. Əgər 2018-ci ilin əvvəlində daxili bazarda qaçaqmalçılıq yolu ilə gətirilən tütün məmulatlarının həcmi 16-18% təşkil edirdisə, görülmə tədbirlər nəticəsində bu gün həmin rəqəm 3,5% ətrafındadır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 9 dekabr tarixli 152 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafı üzrə 2005-2007-ci illər üçün Dövlət Proqramı", habelə "Azərbaycan Respublikasında ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 22 noyabr tarixli 1114 nömrəli Sərəncamı Milli Ödəniş Sisteminin inkişafına əhəmiyyətli təkan vermişdir.

2016-cı ildə qəbul olunmuş "Nağdsız hesablaşmalar haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda rəqəmsal hesablaşmaların mümkün formaları, yalnız nağdsız qaydada həyata keçirilən hesablaşmaların növləri, vergi ödəyicisi olmayan fiziki şəxslərdən nağd qaydada alınması mümkün olan malların siyahısı, bir ay ərzində aparıla biləcək nağd hesablaşmaların maksimal hədləri müəyyən olunmuşdur.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilmiş, nağd qaydada həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan əməliyyatları nağd qaydada həyata keçirən vergi ödəyicilərinə qarşı maliyyə sanksiyasının tətbiqi, nağdlaşma əməliyyatının vergiyə cəlb edilməsi müvafiq maddələr əlavə olunmuşdur. Qanun icrası ölkədə nağdsız əməliyyatların həcmnin artmasına, bankların maliyyə resurs bazasının güclənməsinə, likvidliyinin təmin edilməsinə, pul dövriyyəsinin tənzimlənməsinə, büdcə vəsaitlərinin xərclənməsində şəffaflığın təmin olunmasına, əmək haqlarının və digər ödənişlərin ləqallaşmasına, nəticədə ölkənin beynəlxalq reytinginin daha da yüksəldilməsinə şərait yaradıb.

26.06.2018 tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı"nı tədqiq edən sərəncam imzaladı. Dövlət Proqramının strateji məqsədi aşağıdakıları əhatə edir: vətəndaş, biznes subyektləri və dövlət strukturları arasında nağdsız ödəniş mühitinin xeyli genişlənməsi: nağd dövriyyənin həcmnin minimuma endirilməsi və nəticədə bank sektorunun maliyyə resursları bazasının gücləndirilməsidir.

Qanunun qəbul olunması vətəndaşın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının ərazisində nağd pul hesablaşmalarının nağdsız hesablaşmalarla əvəzlənməsini stimullaşdırmaq, mülki dövriyyənin iştirakçıları arasında aparılan əməliyyatlar və hesablaşmalarda şəffaflığı təmin etmək, vergiyə cəlb olunan dövriyyənin vergi hesabatlarında dəqiq əks etdirilməsinə nail olmaq, vergidən yayınma hallarının qarşısını almaqdır. Qanun icrasının təmin olunması ödənişlərə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsinə ödənilən vəsaitlərin həcmnin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nağdsız hesablaşmaların geniş istifadəsi nəticəsində alqı-satqı əməliyyatları daha şəffaf uçota alınır, vergi yığım artırılır, "kölgə iqtisadiyyatı"nın payı azaldılır. Nağdsız hesablaşmaların inkişafı mühasibat prosesini yaxşılaşdırır və sürətləndirir, firmanın maliyyə idarəçiliyində innovasiya və inkişaf üçün yer açır. İkincisi, cinayət əməlini və fırıldaqçılığı azaldır. Aparılan maliyyə əməliyyatları daha şəffaf olur və milli iqtisadiyyatda şəffaflığın ümumi səviyyəsini artırır.

Qeyri-neft sektorunun özəl bölməsində çalışan vətəndaşların əməkhaqlarından tutulan vergilərə güzəştlər tətbiq olunub, bu isə qeyri-rəsmi əməkhaqlarının kölgədən çıxarılmasına yol açacaq.

Nağdsız hesablaşmaların geniş istifadəsi təsərrüfat subyektlərində maliyyə intizamının gücləndirilməsini, korporativ sektorda şəffaflığın artırılmasını təmin edəcək.

Azərbaycanda nağdsız hesablaşmaların aşağıdakı formaları mövcuddur:

1. ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmalar;
2. ödəniş tələbnamə-tapşırıqları ilə hesablaşmalar;
3. inkasso sərəncamları ilə hesablaşmalar;
4. vergi və gömrük orqanlarının sərəncamları ilə hesablaşmalar.

İnkasso və akkreditiv üzrə hesablaşmalar Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və bank praktikasında tətbiq olunan işgüzar dövriyyə adətləri ilə tənzimlənir.

Ödəniş kartları ilə hesablaşmalar Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının "Ödəniş kartlarının emissiyası və istifadə Qaydaları" ilə tənzimlənir.

Mülki dövriyyənin subyektləri tərəfindən nağdsız hesablaşmaların forması tərəflər arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyənləşdirilir. Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşma zamanı bank (emitent bank) ödəyicinin tapşırığı ilə onun bank hesabında olan vəsait hesabına ödəniş tapşırığında qeyd olunmuş məbləğdə pul vəsaitini bu və ya başqa bankda (benefisiar bankda) ödəyicinin göstərdiyi şəxsin (vəsait alanın) bank hesabına köçürür.

Ödəniş tələbnamə-tapşırığı ilə hesablaşmalar zamanı emitent bank ödəyicinin əvvəlcədən verdiyi sərəncam əsasında vəsait alan tərəfindən təqdim olunan ödəniş tələbnamə-tapşırığı üzrə ödənişi vəsait alanın xeyrinə həyata keçirir.

Emitent bank ödəyicinin bank hesabından pul vəsaitinin silinməsi haqqında sərəncamı bu tələbi irəli sürməyə hüququ olan vəsait alanı eyniləşdirməyə imkan verən lazımi məlumatlar həmin sərəncamda göstərildikdə qəbul edir.

İnkasso sərəncamları ilə hesablaşmalar zamanı borclunun (ödəyicinin) bank hesabına xidmət göstərən bank (icraçı bank) məcburi icra orqanları tərəfindən inkasso sərəncamlarına əlavə edilən icra sənədlərinə əsasən ödənişi ödəyicinin bank hesabından mübahisəsiz qaydada (ödəyicinin sərəncamı olmadan) həyata keçirir.

Məhkəmə və digər orqanların qərarlarının məcburi icrası ilə bağlı inkasso sərəncamları banka icra məmurları tərəfindən təqdim olunur.

Vergi orqanlarının sərəncamları ilə hesablaşmalar zamanı borclunun (ödəyicinin) bank hesabına xidmət göstərən bank vergi orqanının icra (ödəniş) sənədi olan sərəncamına uyğun olaraq vergilər, məcburi dövlət sosial sığorta, işsizlikdən sığorta, icbari tibbi sığorta haqları, faizlər və ya tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları üzrə ödəyicinin milli və ya xarici valyutada bank hesabında olan pul vəsaitinin məxaric əməliyyatları üzrə dondurulmasını və ya həmin vəsaitlərin ödəyicinin bank hesabından müvafiq olaraq dövlət büdcəsinə və ya Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, İşsizlikdən Sığorta Fondunun və İcbari Tibbi Sığorta Fondunun hesabına alınmasını Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 65-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirir.

ÖDƏNİŞ SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA MƏRKƏZİ BANKIN ROLU

Ödəniş sisteminin inkişafı bank sisteminin inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Ödəniş hesablarının açılması, müxtəlif alətlərlə ödəniş xidmətlərinin istehlakçılara (real sektor, dövlət orqanları və s.) çatdırılması bank və digər maliyyə institutlarının əsas funksiyalarındandır. Mərkəzi Bank bank sektorunun aktiv partnyoru kimi ödəniş sistemi ilə bağlı həyata keçirdiyi siyasət vasitəsilə bu prosesi asanlaşdırır və sürətləndirir. Mərkəzi bank operator, katalizator, müşahidəçi və istifadəçi kimi ödəniş sisteminin təhlükəsizliyini və səmərəliliyini təmin edir. Operator və ya ödəniş sistemi xidmətinin provayderi kimi mərkəzi bank ödəniş və kredit xidmətini aşağıdakı tədbirlərlə inkişaf etdirə bilər:

- nağd vəsaitlərin birbaşa ödəniş aləti kimi buraxılması və banklararası ödənişlərin fasiləsizliyinin təmin olunması üçün depozit tələblərinin müəyyən olunması;
- sistem əhəmiyyətli klirinq və hesablaşma sisteminin idarə edilməsinə malik olmaq, təsir etmək və iştirak etmək;
- sistem əhəmiyyətli olmayan klirinq ödənişlərinin və hesablaşmalarının həyata keçirilməsi;
- hesablaşma sistemi iştirakçıları üçün gün ərzində və günün sonuna hesablaşma hesablarının idarə edilməsi və kreditlərin yerləşdirilməsini təmin etmək.
- Katalizator kimi mərkəzi bank aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməklə ödəniş sisteminə islahatlara öz töhfəsini verə bilər:
- ödəniş sisteminin dizaynı, fəaliyyəti və siyasətinin başlanğıcını qoymaq, istiqamətləndirmək, tədqiqatını və konsaltinqini aparmaq;
- milli ödəniş sistemi üzrə təklif olunan qanunvericiliyin tərtib edilməsi zamanı konsultasiyalar vermək.
- Milli ödəniş sisteminin nəzarətçisi kimi Mərkəzi Bank aşağıdakıları həyata keçirə bilər:
- mövcud olan və planlaşdırılan sistemlərə nəzarət etmək və onların təhlükəsizliyini və səmərəliliyini qiymətləndirmək;
- məsləhətlər vermək və lazımi hallarda ödəniş sisteminin dizaynı və əməliyyatları üzrə dəyişikliklərin edilməsini stimullaşdırmaq;
- nəzarət prinsipləri, siyasət və qaydalarını nəşr etmək.
- Ödəniş xidmətinin istifadəçisi kimi mərkəzi bank klirinq və hesablaşma sistemlərində iştirak edə bilər:
- sistemdən istifadə edərək öz adından və müştərilərinin adından (dövlət orqanları və agentlikləri) ödənişlər etmək və qəbul etmək;
- öz fəaliyyəti üçün qiymətli kağızlar üzrə hesablaşmalar və depozitor sistemindən istifadə etmək;
- digər mərkəzi banklar və maliyyə institutları ilə müxbir bank xidmətindən istifadə etməklə əlaqələr qurmaq.

Mənbə: General guidance for national payment system development, January 2006, Bank for International Settlements

II HİSSƏ

MALİYYƏ SİSTEMİ:
MALİYYƏ İNSİTUTLARI,
MALİYYƏ BAZARLARI
VƏ MALİYYƏ ALƏTLƏRİ

BÖLMƏ 1. MALİYYƏ İNSİTUTLARI

ƏMANƏT VƏ İNVESTİSİYA ARASINDA ƏLAQƏ

Hər hansı bir ölkədə iqtisadi vahidlər (ev idarələri, şirkətlər və dövlət) gəlirlərinin hamısını istehlak xərclərinə yönəltmirlər. Onlar gəlirin bir hissəsini yığma və ya investisiyaya ayırırlar. İqtisadi vahidlərin ən vacib məqsədlərindən biri də gündəlik istehlak ehtiyaclarını artırmaqdır. Ancaq iqtisadi vahidlərin bugünkü istehlaklarını artırma bilməsi üçün gələcəkdəki istehlak imkanlarından daha çox fədakarlıq etməyə hazır olmaları lazımdır və ya eyni ifadəni tərsinə söyləsək, şəxslərin bu gün müəyyən bir istehlak miqdarından əl çəkmələri onlara gələcəkdə, bu gün əl çəkdiklərindən daha çox həcmdə istehlak imkanı əldə etməyə vəd edir. Bu çoxluğu isə faiz həddi müəyyənləşdirir. Məsələn, bir şəxsin bugünkü 100 manatlıq istehlakından əl çəkməsi ona bir il sonra 120 manatlıq istehlak imkanı təmin edirsə, deməli, faiz nisbəti 20%-dir (inflyasiyanı nəzərə almadan).

Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkənin iqtisadi artımı o ölkədə yaradılan xalis real aktiv investisiyaların cəminə bağlıdır. Bu investisiyanın maliyyə qaynağını isə ölkə daxilində cəlb edilmiş yığımlar ilə ölkə xaricindən gətirilən sərmayə fondları təşkil edir.

Yığım ilə investisiya arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Yığım olmadan investisiyanın gerçəkləşdirilməsi mümkün deyil, eyni zamanda investisiya imkanları və şəraiti olmadığı halda, iqtisadi anlamda yığımın da toplanması qeyri-mümkündür.

Modern iqtisadi sistemlərdə, yığım sahibləri ilə investisiya qoymaq istəyənlər, adətən, müxtəlif şəxs və ya qruplardır. Bu səbəblə də müəyyən kəsirlərin planladıkları və gerçəkləşdirdikləri yığımların toplamı ilə digər kəsirlərin planladıkları investisiyaların toplamının bərabər olması və ya gerçəkləşməsi ideal sayıla biləcək bir haldır.

Ümumiyyətlə, ölkənin iqtisadi artımı yığım (investisiya) miqdarına bağlıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr yoxsul olduqlarından, onların yığımları da azdır. Sadəcə bu yığımlara əsaslanıb investisiya qoymaq ölkənin iqtisadi böyüməsini təmin edə bilməz və ya yetərli olmaz. Bu səbəbdən də inkişaf etməkdə olan ölkələr ölkənin iqtisadi böyüməsini sürətləndirmək məqsədi ilə xarici sərmayədən (xarici yığımlardan) yararlanmaq istəyir. Ümumiyyətlə, xarici sərmayə bir ölkəyə özəl xarici sərmayə investisiyası və xarici kredit olmaqla iki formada gəlir.

Yığım fərdin pul gəlirinin istehlak üçün sərf edilməmiş hissəsidir. Şəxslərin məlum bir dönmədə əldə etdiyi cari gəlir (Ce) iki bölümdən ibarətdir: yığım (T) və cari xərclər (He). Bunu riyazi şəkildə belə göstərmək olar: $Ce = T + He$.

Cari gəliri sabit olaraq qəbul etsək, o zaman şəxslərin yığımını cari xərclərin böyüklüyünə bağlı olacaq. Cari xərclərin toplamının cari gəlirə bərabər olduğu və ya bu gəlirdən yüksək olduğu bir halda şəxsi yığım sıfır və ya mənfi olur. Hər hansı bir ölkədə toplanan yığımın qaynağı şəxs və qurumların gəlirləridir. Yığım qabiliyyəti şəxsin gəlir səviyyəsinə bağlıdır.

Yığım etməyə təsir edən amillər:

1. Gözlənilməyən bir hadisəyə qarşı xərclərə hazır olma (xəstəlik, ani fəlakət və s.);
2. Gələcəkdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan iri xərclər üçün bu gündən pul yığmaq (səyahətə çıxma, ev və ya avtomobil alma, uşaqlarının təhsil xərclərini maliyyələşdirmək və s.);
3. Şəxsi işqurma məqsədini gerçəkləşdirmək üçün hazırlıq işləri;
4. Maliyyə alətləri əldə etmə arzusu;
5. Yüksək bir gəlirə sahib olma arzusu.

Klassik və neoklassik iqtisadçılara görə yığım faizin bir funksiyasıdır. Yüksələn faiz qiyməti, yığım meylini artıraraq məcmu yığım həcmi artırır. Faiz nisbətində azalma isə yığım həcmində azalmaya yol açır.

İNVESTİSIYA DEFINİSİYASI VƏ İNVESTİSIYANIN STİMULLAŞDIRILMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Hər hansı bir dövərdə iqtisadiyyatda istehsal edilən məhsulun (output) yeni quruluşlar, yeni dayanıqlı təchizat və inventardakı dəyişmələr şəklindəki qisminin dəyərində investisiya deyil və ya investisiya gələcəkdəki istehlakı artırma bilmək məqsədilə bugünkü istehlakı qısmağı vacib hesab edir. Qeyd edək ki, daxili və xarici kapital investisiyaları praktikaya keçirilməsinə görə iki cür ola bilər. Belə ki, investisiyanın yatırıldığı daşınır qiymət və ya maddi dəyər ya ilk dəfə yaradılır, ya da daha öncədən mövcuddur. Daxili və xarici investorun bir ölkədə fabrik inşa etdirməsi və ya yeni çıxardılan hissə sənədini (səhmi) satın alınması birinci, daha öncə inşa edilmiş olan bir fabrikin satın alınması və ya kapital bazarında alım-satım predmeti olmuş bir daşınır qiymətin mülkiyyətinin əldə edilməsi isə ikinci qrupa misaldır. Daha öncə qurulmuş olan bir fabrikin xarici sərmayədar tərəfindən alınması, yeniləmə və ya genişləmə məqsədli ola bilər. Bununla bərabər, mövcud bir fabrik, bina və ya təsisin satın alınması, fərdi olaraq investisiya olmaqla birlikdə, makro-iqtisadi nöqteyi-nəzərdən investisiya sayılmaz. Çünki bu əməliyyat, əgər yeniləmə və genişləmə məqsədli investisiya deyilsə, yəni istehsal dairəsini artırmırsa, sadəcə olaraq mövcud təsisin əl dəyişdirməsini təmin edir. Eyni şəkildə səhm, maliyyəçi bonusu, xəzinə bonusu, dövlət istiqrazı kimi maliyyə varlıqlarının satın alımı da, iqtisadi mənada investisiya sayılmaz, bu investisiyalar maliyyə investisiyalarıdır. Burada əlavə bir dəyər yaradılmadığı kimi fərd sadəcə olaraq əlindəki varlığın şəklini dəyişdirir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) investisiyaları 1953, 1968 və 1993-cü illərdə Milli Hesablar Sistemi (System of National Accounts – SNA) içində təsnif etmişdir 1993-cü ildəki SNA, BM, OECD, IMF, IBRD və Avropa Topluluqları Komissiyası tərəfindən müştərək hazırlanmışdır. Bununla rəsmi olaraq dünya miqyasında statistikaların müqayisə edilə biləcək duruma gəlməsi təmin edilmişdir. 1993-cü ildəki SNA iqtisadi varlıqları finansal iqtisadi varlıqlar və qeyri-fansal iqtisadi varlıqlar olaraq ikiye ayırmışdır.

Maliyyə alətləri aşağıdakı komponentlərdən təşkil olunur: Bono; İstiqraz; Səhm; Pul funksiyasını yerinə yetirən qızıl; Kassa-bank; Avanslar; Debet hesabları.

Ümumi olaraq investisiyaları aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür: etüd-proyekt investisiyaları; yeni investisiyalar; fəaliyyəti davam etdirmə və yeniləmə investisiyaları; ekspansiya investisiyaları; tamamlama və çətin situasiyaları açmaq üçün ekstremal

investisiyalar; modernləşdirmə və təkmilləşdirmə investisiyaları; araşdırma-inkişaf etdirmək (research and development R&D) investisiyaları.

İqtisadiyyatda gəlir və məşğulluğu artıran təməl ünsür olan investisiya anlayışına bəzi hallarda yanlış tərif verilir. Məsələn, mövcud bir fabrikin, bir ərazi və ya tarlanın satın alınması xalq arasında investisiya adlandırılır. O isə bu kimi xərcləmələrdə iqtisadiyyatda yeni bir istehsal gücü təşkil etmir, sadəcə mövcud mal və xidmətlər bir əldən başqa ələ keçir. Mövzuya mikrosəviyyədə baxsaq, bu hadisə mövcud bir fabrikeyə satın alan şirkət baxımından bir investisiyadır. Ancaq mikrosəviyyədə düşünsək, bunun bəsit bir əldən-ələ dəyişmə olduğunu görürük. Bunun kimi, qiymətli kağızların satın alınması halı da investisiya çərçivəsi xaricindədir. Səhm, istiqraz satın alan şəxsin etdiyi xərcləmə də bir investisiya xərcləməsi deyildir. Buna iqtisad dilində (ingiliscə placement) playsmant deyilir, yəni playsmant sadəcə mövcud yatırımların əldən-ələ keçməsidir, yeni bir investisiya deyildir. Investisiya isə sadəcə sərmayə həcminə qoyulan əlavə kapitaldır.

Plasman - pulun gəlir gətirən daşınır və daşınmaz mallara və ya digər sərvət ünsürlərinə qoyularaq dəyərləndirilməsidir. Plasman mövcud investisiyaların əl dəyişdirməsidir, yəni bir investisiya deyil. Adətən, sənayeləşmiş ölkələrdə plasman aksiyalara qoyulur.

Bunların alqı-satqısı iqtisadiyyatda mövcud istehsal gücləri üzərindəki mülkiyyət haqqının bir əldən başqa ələ keçməsindən savayı bir şey deyildir. İqtisadi anlamda investisiya fondların sərmayə mallarına (real varlıqlara) yönəlməsidir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkədə yığımın həcmi real investisiyalar təşkil edir, real investisiyaların həcmi isə bu investisiyaların gerçəkləşdirilməsi üçün yetərli fondların olmasına, digər bir ifadə ilə desək, yığım fondlarının axtarılmasına bağlıdır. Real varlıq investisiyaları yenidən qurmaya və istehsal gücünün artımına yönəldilmiş investisiyalardır.

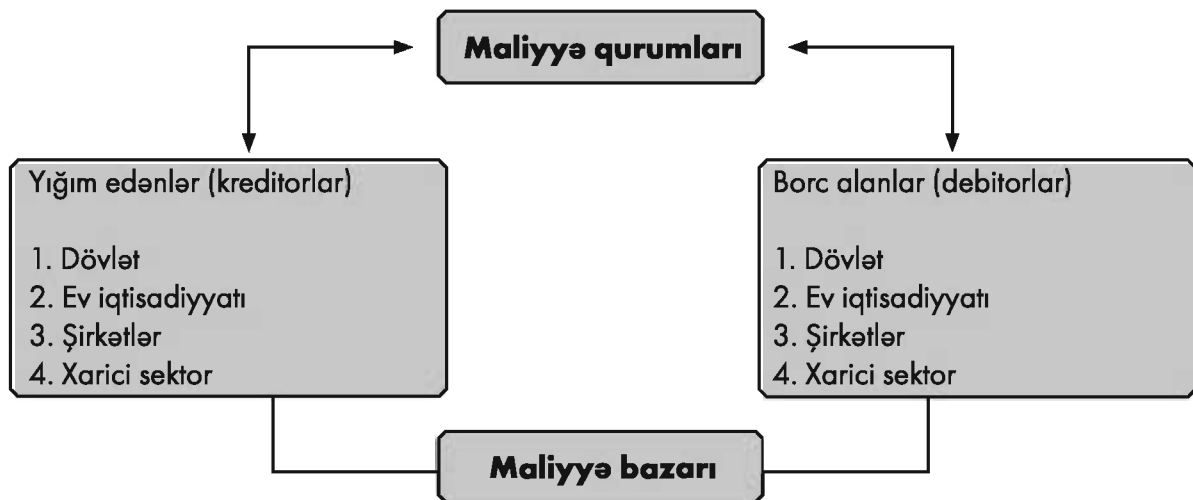
Ümumiyyətlə, iqtisadçıların sərmayənin marjinal təsiri adlandırdıqları və maliyyə nəzəriyyəsində daxili səmərə vermə nisbəti (internal rate) olaraq tanınan investisiyanın səmərəlilik nisbəti, şübhəsiz investisiyaya yönəlik planların qərara alınmasında önəmli faktlardır.

İnvestisiyanın stimullaşdırılmasının 2 önəmli amili vardır: investisiyanın gəlirlilik nisbəti və investisiyanın maliyyə qaynaqlarının orta xərcləri.

İnvestisiyanın səmərəliliyi investisiya mövzusuna ölkə iqtisadiyyatının ehtiyac hiss etməsi, başqa sözlə desək, investisiyanın qoyulacağı iş sahəsində bir təklif və tələb tarazlığının tapılması ilə yaxından əlaqədardır. Sərmayə xərcləri isə maliyyə bazarlarında təşkil edilən borclanma və özəl fondlarının xərcləri ilə investor şirkətin özəl şərtlərinə bağlı olaraq az və ya yüksək səviyyədə təşkil edilə bilər.

Maliyyə bazarında fondların xərclərinin aşağı və ya yuxarı səviyyədə olmasına təsir edən başlıca amillər: Mərkəzi Bankın apardığı pul siyasəti və ölkə iqtisadiyyatının yığım potensialı və onun kapital bazarındakı fəaliyyətinin əhatə dairəsi təşkil edir.

Yığım və investisiyanın müxtəlif şəxslər tərəfindən həyata keçirildiyi bir toplumda yığımların investisiyaya dönməsi, maliyyə sisteminin varlığını meydana çıxarır. Maliyyə sistemi şirkət və fərdlərdən əmanətləri (depozitlər) cəlb edir və toplanmış vəsaitləri sonradan dövlət, şirkət və fərdlər arasında yenidən bölüşdürür. Beləliklə, öz vəsaitlərini təklif edən əmanətçilər (kreditör) və bu vəsaitlərə ehtiyacı olanlar (borclular) kimi iki qrup yaranır.

Maliyyə sisteminin ən vacib çalışma mexanizmi borclama və borcvermə əməliyyatlarını asanlaşdırmaq və nizamlı bir şəkildə işləməsini təmin etməkdir.

Risk paylaşımı. Əgər bir yığım sahibi əlindəki bütün fondları digər bir şəxsə borc olaraq verib və borcunu geri ala bilməsə, böyük bir zərərə uğrayar. Amma eyni şəxs tək bir şəxsə borc verərsə, yükləndiyi riskə qarşı çox böyük gəlir əldə edərək borclanmanın qiymətini çox yüksəldə bilər. Amma eyni şəxs minlərcə şəxsə borc verərsə və bunlardan sadəcə bir neçəsi geri dönməzsə, qurumun fəaliyyətinə çox da ciddi təsir göstərməz. Buna görə də maliyyə vasitəçi qurumları riski azaltmaq məqsədilə toplanan maliyyə ehtiyatlarını diversifikasiya edir və riski azaltmaqla sistemin az xərclərlə daha məhsuldar çalışmasına səbəb olur.

İxtisaslaşma. Bir şəxsin digər şəxsə kredit verməsi halında həmin şəxsin maliyyə vəziyyətini yaxşı dəyərləndirə bilməsi kreditin geri dönüb-dönməyəcəyi mövzusunda sağlam qərarlar verə bilməsi üçün təminatlara nəzər yetirməsi çox vacibdir. Maliyyə qurumları bu bilgilərlə silahlanmış mütəxəssislər çalışdıraraq düzgün kredit qərarları verirlər və bu şəkildə fondların geri dönməmə riskini ən aşağı səviyyəyə endirərək fond axtarma xərclərini azaldırırlar. Bu da kreditlərin optimal paylanmasını şərtləndirir.

Fondların bölüşdürülmə prosesi. Yığımlar nə qədər gəlirli sahələrə qoyularsa, bu ölkənin iqtisadi artım səviyyəsi də o qədər yüksəlir. Ümumiyyətlə, iqtisadi artım ilə birlikdə inkişaf etmiş maliyyə sisteminin ehtiyacı da artır. İqtisadiyyatın inkişafı güclü maliyyə sisteminin varlığına bağlıdır. Kredit sisteminin inkişafı ilə iqtisadi artım bir-birini tamamlayır və bir-birinin inkişafına kömək edir. İqtisadi sistemlərdə bəzi şəxslər məlum zaman kəsiyində əldə etdikləri gəlirin bir hissəsini daimi yığma ayırır və yığımlarının qarşılığında müəyyən bir gəlir əldə etmək istəyirlər. Bəzi şəxslər isə əldə etdikləri gəlirlərdən daha çox xərcləməyə meyllidirlər.

Maliyyə sisteminin strukturuna təsir edən başlıca amillər:

1. Qurumların sayı və ölçüsü;
2. Təklif edilən xidmətlərin xüsusiyyəti;
3. Sektora giriş və çıxış şərtləri (mobilitə);
4. İstehsal, marketinq və istehlak proseslərinin xüsusiyyətləri (şəffaflıq);
5. Texnoloji dəyişikliklər;

6. Qanun dəyişiklikləri;
7. Müştəri seçimləri;
8. Faiz nisbəti;
9. Qloballaşma və qiymətli kağızların geniş istifadəsi.

MALİYYƏ VASİTƏÇİLƏRİ

Maliyyə vasitəçiliyinin ən çoxsaylı növləri inkişaf etmiş ölkələrdə inkişaf etmişdir. Maliyyə vasitəçilərinin hər növünün öz fəaliyyət dairəsi və xidmət sferası olsa da, onlar arasında kəskin rəqabət şəraiti hökm sürür. Maliyyə vasitəçilərinin ölkə iqtisadiyyatında və fond axınında rolu həm mütləq, həm də nisbi mənada xeyli dəyişir. Artıq tarixən qədim maliyyə vasitəçiliyi olan banklar öz yerlərini digər maliyyə qurumlarına verir. Maliyyə aktivləri içərisində pensiya fondları və qarşılıqlı fondların xüsusi çəkisi artır. Bu proses əsasən dezintermediasiya prosesi ilə bağlıdır. Banklar getdikcə investisiya institutları tərəfindən kapital bazarından sıxışdırılır.

Bank sistemi ikipilləli təşkil olunur. Ölkənin bank sisteminin mərkəzində duran Mərkəzi Bank "Banklar Bankı" kimi çıxış edir və ona iqtisadi baxımdan bir çox vəzifə və funksiyalar verilmişdir. Hər şeydən əvvəl Mərkəzi Bank son kredit instansiyasıdır. Qanunvericiliklə ona verilmiş hüquqdan istifadə edərək bank sistemini tənzimləyir, onların iqtisadiyyata təqdim etdiyi kreditləri və depozit qəbulunu dolayı yolla müəyyən edir. Mərkəzi banklar dövrüdəki nağd pulun emitentidir və iqtisadiyyata pul təklifinin əsasını təşkil edən pul bazasını əlində olan pul siyasəti alətləri ilə müəyyən edir. Milli pulun daxili və xarici dəyərini qoruyur. Hökumətə maliyyə və iqtisadi məsələlərdə müşavirlik edir. Göründüyü kimi, bir dövlət orqanı kimi, onun bir çox vəzifələri vardır.

Kredit - maliyyə qurumlarının ən ilkin və geniş yayılmış forması bankların da daxil olduğu depozit institutlarıdır. Depozit institutu olan kommersiya bankları, demək olar ki, bütün ölkələrdə iqtisadiyyatın finansmanı üçün başlıca mənbəyidir. Banklar fiziki şəxslərdən, firmalardan, dövlət orqanlarından tələb edilənə qədər müddətli əmanətlər qəbul edir və öz növbəsində onları kredit olaraq təqdim edir və ya ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin qiymətli kağızlarını yerləşdirir, investisiyaların həyata keçirilməsində iştirak edir.

Banklarının fəaliyyəti hər bir ölkənin bank qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bəzi ölkələrdə onların fəaliyyətinə daha məhdud hüquqi çərçivədə, bəzilərinə isə bir qədər geniş çərçivədə imkan verilir.

Maliyyə vasitəçiləri - maliyyə qurumlarına vasitəçilik deyilməsinin səbəbi fond transferini saxlamaq məqsədi ilə yığım sahibləri ilə borclular arasında tam bir transfert vəzifəsi görməsindədir. Bu qurumlar özləri əmanət qəbul edir və bu əmanəti kredit halında ehtiyacı olanlara verərək fond axtarma prosesini tamamlayırlar. Vasitəçilər əldə etdikləri fondların istifadəsinə görə müəyyən bir komisiyon ödəyirlər, özləri də əmanətləri kreditə çevirdiklərinə borclulardan bir komisiyon tələb edirlər. Bu ikisinin arasındakı fərq qurumun mənfəətini təşkil edir. Vasitəçilər pul axtaranla pula ehtiyacı olanlar arasında vasitəçilik edir və müvəqqəti sərbəst pulları istifadəçilərin sərəncamlarına transformasiya edirlər.

Vasitəçi qurumlardan ən önəmlisi fərd və qurumların yığımlarını əmanət formasında toplayan "əmanət qəbul edən qurumlarıdır". Bu qurumlarda yığımları ilə bazardakı fond

təklifini qarşılayan (fond çoxluğuna sahib olanlar) və bazardan fond tələbində olaraq fond kəsirlərini maliyyə etmək istəyən (fond kəsiri olanlar) iştirakçılar yer alır. Əmanət qəbul edən qurumlar fond çoxluğuna sahib olanlardan "əmanət" adı altında fond qəbul edər və qiymətli kağız alışı və kredit satma yolu ilə fond kəsiri olanlara fond təmin edirlər. Bu əməliyyatların maliyyə bazarlarında rəğbət görməsinin səbəblərini aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik: fond çoxluğuna sahib olanların yığımlarını əmanət formasına çevirmək; əmanətlərdən saxlanan fondların tələblərə uyğun şəkildə paketləmə və marketinqini həyata keçirirlər. Beləliklə, fond kəsiri olanların ehtiyac duyduqları miqdar və müddətlərdə kreditlərin bazarlamasını həyata keçirirlər.

Əmanət qəbul edən qeyri-bank maliyyə qurumlarının qaynaqlarının böyük bir hissəsini xalqın qoyduğu əmanət hesabları təşkil edir. Əmanət növləri bir-birindən fərqli olan bu qurumların ümumi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

1. Bu qurumlar təklif etdikləri əmanətlə bağlı şərtləri açıqlayır və tələb edilən miqdarı tam olaraq təklif edirlər və əmanət olaraq qoyulan pulun nominal toplamını gələcəkdə geri ödəməyi öhdəlik edirlər;
2. Kiçik sərmayəçilər tərəfindən də tələb edilə biləcək maliyyə aktivləri təklif edilir;
3. Bu qurumların təklif etdikləri əmanətlərin bir hissəsi dövlətlə bağlı xüsusi təyinatlı qurumlar tərəfindən sığorta edilir.

Maliyyə bazarlarında əmanət toplayan qurumlar aşağıdakılardır: Kredit ittifaqları, Kommersiya bankları, Əmanət bankları, Əmanət və Kredit birlikləri və Poçt-bank qurumları olmaqla beş qrup altında toplaya bilərik.

"Bank - fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir".

Kommersiya bankları topladıqları müddətli və müddətsiz əmanətlərlə bərabər, dolayı maliyyə alətləri qarşılığında fond toplayaraq səhm, istiqraz və çeşidli kredit alətlərinə yatıran maliyyə qurumlarıdır. "Kommersiya bankı» adı bankların ticarətlə yaxından əlaqədar olmasını xəbər verir. Kommersiya bankları qurulduqları ilk günlərdən bəri şirkətlərə kredit vermə əməliyyatını həyata keçirirlər. Son illərdə kredit verilən qrupların sırası genişlənsə də, bu bankların təməl kreditləndirdikləri qruplar hələ də şirkətlərdir. Bütün kommersiya banklarının başlıca iki funksiyası vardır: borc almaq və borc vermək. Borc almaq çox zaman əmanət şəklində, borc vermək isə kredit şəklində ortaya çıxır. Kommersiya banklarının bank sistemi içərisində ən önəmli fəaliyyətlərindən biri də bank pulunu yarada bilməsidir. Bank pulu banka qoyulan əmanətin məcburi ehtiyat normalarına ayrılan miqdarı çıxıldıqdan sonra, təkrar kredit olaraq verilməsi nəticəsində yaranır. Bank pulu çek sisteminin tətbiq edildiyi ölkələrdə böyük rol oynayır. Kommersiya banklarının fond qaynaqlarını müddətsiz və müddətli əmanət hesabları, mərkəz bankının avansları və iştirakların mənfəətləri təşkil edir. Kommersiya bankları çoxçeşidli əmanət hesabları təklif etməklə fond çoxluğuna sahib olanlara xidmət göstərirlər.

Əmanətlərdən təşkil edilən fondlar və həqiqətən verilən kreditlər və ya qiymətli kağız alımı ilə fond kəsiri olanlara fond transfer edirlər. Kommersiya bankları əmanət və borcvermə xidmətləri, fərdlərə, şirkətlərə, dövlət qurumları tərəfindən verilən kredit əmanət servisləri kimi, özəl və ya dövlət sektorlarına xidmət göstərirlər.

SİSTEM ƏHƏMİYYƏTLİ MALİYYƏ İNSTİTUTLARI

Sistem əhəmiyyətli bank – maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının normativ xarakterli aktı ilə müəyyən edilən meyarlara uyğun bankdır. Bankın sistem əhəmiyyətli bank kimi qiymətləndirilməsi meyarları Mərkəzi Bank və müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılmaqla maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən olunur.

Sistem riskləri maliyyə sisteminin fəaliyyətinin pisləşməsi nəticəsində maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının məhdudlaşdırılması və real sektora neqativ təsir kimi qiymətləndirilir. Sistem risklərinin qiymətləndirilməsi zamanı sistem əhəmiyyətli maliyyə institutları mühüm rol oynayır.

Maliyyə institutlarının sistem əhəmiyyətiyinin müəyyən edilməsində üç meyar seçilir. Meyarlar birbaşa və dolayı təsir kanallarını özündə əks etdirirlər. Ölçü və əvəzetmə dərəcəsində birbaşa təsir, dolayı təsir qarşılıqlı əlaqədə özünü göstərir. Bu meyarlar aşağıdakılardır:

1. Ölçü. Maliyyə institutlarının göstərdikləri xidmətlərin maliyyə sistemində xüsusi çəkisi sistem əhəmiyyətini əks etdirən amillərdən biridir. Maliyyə institutlarının apardıqları əməliyyatların xüsusi çəkisinin yüksək olması onun bazarda sistem əhəmiyyətli olmasının göstəricisidir.
2. Əvəzetmə. Bəzi maliyyə institutları iqtisadiyyatda vacib rol oynayırlar. Onlar böyük həcmə və ya digər institutlarla əlaqədə olduqları üçün deyil, bu institutlar xüsusi xidmətlər göstərdikləri üçün sistem əhəmiyyəti daşıyırlar. Belə institutlara ödəniş və kliring sistemləri, kastodial xidmətlər və s. aid etmək olar.
3. Qarşılıqlı əlaqə. Maliyyə sisteminin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə nəticəsində fərdi maliyyə institutunda yaranan problemlərin maliyyə sistemə yayılmasıdır.

СИСТЕМНО ЗНАЧИМЫЕ БАНКИ ПО ВЕРСИИ СОВЕТА ПО ФИНАНСОВОЙ СТАБИЛЬНОСТИ

	Bank of America Merrill Lynch Citigroup Goldman Sachs JP Morgan Chase Morgan Stanley		BNP Paribas Societe Generale
	Royal Bank of Canada		BBVA Santander
	Barclays HSBC Royal Bank of Scotland Standard Chartered		Mitsubishi UFJ Mizuho Nomura Sumitomo Mitsui
	Credit Suisse UBS		Banca Intesa UniCredit
			Deutsche Bank
			ING

Источник: Financial Times

AZƏRBAYCANDA BANKIN SİSTEM ƏHƏMİYYƏTLİ BANK KİMİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MEYARLARI

Bu meyarlar "Banklar haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunun (bundan sonra – Qanun) 57-9.2-ci maddəsinə uyğun olaraq hazırlanmış və Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bankların və xarici bankların yerli filiallarının sistem əhəmiyyətli bank kimi qiymətləndirilməsi meyarlarını müəyyən edir.

Bankın sistem əhəmiyyətliliyi aşağıdakı cədvəldə verilmiş göstəricilər (kateqoriya, indikatorlar və həmin indikatorlara verilmiş xüsusi çəkilər) vasitəsilə qiymətləndirilir:

Cədvəl 3

Bankın sistem əhəmiyyətli göstəriciləri

N	Kateqoriya	İndikator	Xüsusi çəki (%)
1.	Ölçü	Cəmi aktivlər	40
2.	Şaxələnmə	Bankın maliyyə təşkilatları qarşısındakı öhdəlikləri	6.67
		Bankın maliyyə təşkilatlarında yerləşdirdiyi aktivləri	6.67
		Qiymətli kağızlar üzrə öhdəliklər	6.67
3.	Əvəzolunmazlıq	ödəniş sistemləri vasitəsilə aparılan əməliyyatlar	20
4.	Mürəkkəblilik	Birjadankənar törəmə maliyyə alətləri	10
		Ticarət məqsədləri üçün nəzərdə tutulan qiymətli kağızlar	10

Bankın sistem əhəmiyyətliliyinin müəyyən edilməsi üçün indikatorlar üzrə aşağıdakı maliyyə göstəricilərindən istifadə olunur:

cəmi aktivlər - bankların leverec əmsalının hesablanması üçün istifadə olunan xalis aktiv və balansdankənar öhdəliklərinin cəmi;

Bankın maliyyə təşkilatları qarşısındakı öhdəlikləri – banklar, bank olmayan kredit təşkilatları, lizinq, sığorta, faktoring, lombard təşkilatları və digər oxşar təşkilatlar qarşısında olan öhdəliklər;

Bankın maliyyə təşkilatlarında yerləşdirdiyi aktivləri – banklar, bank olmayan kredit təşkilatları, lizinq, sığorta, faktoring, lombard təşkilatları və digər oxşar təşkilatlara qarşı tələblər;

qiymətli kağızlar üzrə öhdəliklər - banklar tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar;
ödəniş sistemləri vasitəsilə aparılan əməliyyatlar - AZİPS (Real Vaxt Rejimində Hesablaşmalar Sistemi) üzərindən aparılmış əməliyyatlar;

birjadankənar törəmə maliyyə alətləri - birjadankənar ticarət edilən törəmə maliyyə alətlərinin (fyuçers, opsiya və svop) əvvəlcədən müəyyən olunmuş qiymətlə qalıq dəyəri;

ticarət məqsədləri üçün nəzərdə tutulan qiymətli kağızlar - ticarət üçün saxlanılan qiymətli kağızların ümumi dəyəri.

Bu qaydaların 2.1-ci bəndindəki göstəricilərdən istifadə etməklə hər bir bank üzrə sistem əhəmiyyətliyi indeksi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$SII = \left(\sum_{i=1}^n \left(\frac{I_i}{L_i} \times W_i \right) \right) \times 10000$$

burada,

SII – bankın sistem əhəmiyyətliyi indeksi;

I_i – bankın indikator üzrə ilin sonuna olan göstəricisi;

L_i – indikatorun bütün banklar üzrə ilin sonuna olan məcmu göstəricisi;

W_i – hər bir indikatora verilmiş xüsusi çəki;

n – qiymətləndirilmiş indikatorların sayı.

Bankların 75%-indən çoxunda mövcud olmayan indikatorlar sistem əhəmiyyətliyi indeksinin hesablanması zamanı ümumi qiymətləndirmədə nəzərə alınmır. Bu zaman digər indikatorların çəki dərəcələri məcmu çəkiddən (100%) nəzərə alınmayan indikatorun çəki dərəcələrinin fərqinə bölünməklə müəyyən edilir.

Bankın sistem əhəmiyyətliyi hər il üçün əvvəlki ilin sonuna olan maliyyə nəticələrinə əsasən qiymətləndirilir.

Bankın sistem əhəmiyyətliyi aşağıdakı mərhələlər əsasında müəyyən edilir:

1. hər bir bank üzrə sistem əhəmiyyətliyi indeksi hesablandıqdan sonra həmin indeks 420 baza bəndi ilə müqayisə olunur;

2. Yekun sistem əhəmiyyətliyi indeksinin nəticələri 420 baza bəndindən yüksək olan banklar sistem əhəmiyyətli bank siyahısına aid edilir.

Sistem əhəmiyyətli bankların siyahısı hər il 1 mart tarixinədək Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının İdarə Heyətinin qərarı ilə təsdiq edilir. Qərar qəbul edildiyi tarixdən 5 (beş) iş günü ərzində bu barədə məlumat müvafiq sistem əhəmiyyətli banka, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə elektron və poçt bildirişi ilə göndərilir.

ALTERNATİV MALİYYƏ İNSİTUTLARI İSLAM BANK MODELİ

İslam Bankçılığı ilk dəfə olaraq 1963-1966-cı illərdə Misirdə tətbiq edilmişdir. Dünya maliyyə sistemində İslam Bankçılığı üzrə aktivlərin ümumi həcmi 2011-ci il üzrə 1 trln. ABŞ dolları məbləğində olmuşdur. Hazırda islam bankçılığı geniş coğrafi kontingenti əhatə edərək ABŞ-dan Çinədək dünyanın müxtəlif inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrində tətbiq edilir.

Son on il ərzində islam banklarının aktivlərinin artım tempi ildə təxminən 10-15% təşkil edib və güman edilir ki, gələcəkdə bu tendensiya qorunub saxlanılacaq. Lakin islam bankının ənənəvi maliyyə sistemində tətbiq edilməsi prosesinin bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda tətbiqi öyrənilir.

Azərbaycanda bütün iqtisadi institutlarda geniş miqyaslı və əsaslı bazar dəyişiklikləri aparılmaqda, özəlliklə də Azərbaycan maliyyə bazarında faizsiz bankçılıq sisteminin tətbiqi ictimai müzakirə mövzudur. Faizsiz bankçılıq sisteminin tətbiqi mövzusu rəsmi və elmi mətbuatda müzakirə mövzularından biri olmasına baxmayaraq, hələ də elmi - akademik dairələrdə bu sahə üzrə kompleks və geniş miqyaslı tədqiqat həyata keçirilməmişdir.

Faizsiz bankçılıq fəaliyyətinin təhlili ilə bağlı xarici ölkələrdə çoxsaylı tədqiqatlar və ali məktəblərin iqtisad profilli məktəblərində "Faizsiz bankçılıq" fənni tədris edilir.

Beləliklə, Azərbaycanda Faizsiz bankçılıq modelinin tətbiqinin elmi cəhətdən kifayət qədər tədqiq edilməməsi tədqiqat mövzusunun seçiminin aktuallığına səbəb olmuşdur.

"İslam iqtisadiyyatı" termini ilk dəfə Hindistandan olan müsəlman alim Səyyid Manazir Əhsani Gilaninin 1947-ci ildə nəşr olunmuş "İslam iqtisadiyyatı" adlı kitabında istifadə olunmuşdur. Lakin "İslam iqtisadiyyatı" kitabı nəşr olunduqdan yalnız 15 il sonra dünyada ilk islam maliyyə institutları olan islam bankları yaradılmağa başlanmışdır. "İslam iqtisadiyyatı" termininin özü isə elmi ədəbiyyatda yalnız 1970-ci illərin ortalarından möhkəmlənmişdir^{1*}.

Professor Dr. Hayrettin Karaman bu mövzuda belə deyib: İqtisadiyyat elmi texniki və təbiət elmləri kimi konkret və dünyəvi bir elm olsaydı və ya başqa sözlə bu elmin tətbiq olunduğu sahələrdə qurulan təşkilatlar da həm tarixən, həm də indi bir-birinin oxşarı olsaydı, indiki kimi İslam fizikası, riyaziyyatı deyə bilməzdik və İslam iqtisadiyyatından danışmaq mənasız və əsassız olardı [1].

Bu mənada, İslam iqtisadiyyatında məqsədi dinimizin gətirdiyi varlıq, bilgi və dəyər anlayış və sistemə söykənən, bu çərçivə daxilində qurulan və işləyən iqtisad elmi və iqtisadi həyatdır [2].

Faizsiz iqtisadiyyat modelinin əsasları, müsəlman cəmiyyətlərinin həyat standartları ilə formalaşmış qaydalardan və onların iqtisadi sahədə mənimsədikləri və tətbiq etdikləri prinsip və üsullardan qaynaqlanır. Əlbəttə ki, bu standartlar həm də universaldır və yer üzünün hər bölgəsində tətbiq oluna bilən xüsusiyyətdədir. İslami anlayışda iqtisadi fəaliyyətlərin sahəsinə fikir verilir və insan davranışlarının istiqamətləndirilməsində iqtisadiyyatın içindəki tutduğu yeri kəşf etmək əhəmiyyətlidir.

1 * *İslam iqtisadi modeli üçün mühüm (təkanverici) hadisə 1976-cı ilin fevral ayında Məkkədə keçirilmiş İslam iqtisadiyyatı üzrə ilk beynəlxalq konfrans olmuşdur.*

Xüsusilə, tanınmış Səudiyyə iqtisadçısı Məhəmməd Ömər İyarrının fikrincə, islam iqtisadiyyatı, bu zaman fərdi azadlıqları pozmadan və davamlı makroiqtisadi və ekoloji disbalansı (qeyri-tarazlığı) doğurmadan, nadir ehtiyatların islam dininə uyğun bölüşdürülməsi yolu ilə insanlara rifaha nail olmaqda kömək edən bilik sahəsidir [3].

M.N.Siddiki islam iqtisadiyyatının əsas vəzifələrini bu cür qısa ifadə etmişdir: bütün insanların qida, geyim, ev, tibbi xidmət və təhsil baxımından tələbatlarının ödənilməsi; bərabər imkanların təmin edilməsi; sərvətin bir yerdə cəmləşməsinin qarşısının alınması və gəlirlərin və sərvətin paylanması bərabərsizliyin aradan qaldırılması; hamıya özünü mənəvi cəhətdən təkmilləşdirmək imkanının verilməsi; yuxarıda qeyd olunmuş məqsədlərə nail olmaq üçün sabitliyin və iqtisadi artımın təmin edilməsi [4, s. 6].

Digər tədqiqatçıların verdiyi təriflər həmçinin qeyri-müəyyəndir.

İslam iqtisadiyyatı Qurana əsaslanan iqtisadi siyasət, insanların problemlərini islam dəyərləri nöqtəyi-nəzərindən araşdıran ictimai elm kimi, müsəlman mütəfəkkirlərinin onların dövrünün iqtisadi çağırışlarına cavabı kimi, tipik müsəlman cəmiyyətində müsəlmanın davranış modeli kimi, (Allah tərəfindən) etibar edilən mülkiyyət olan ehtiyatları rifah naminə idarə edən müsəlmanın davranışı haqqında təlim kimi, maddi ehtiyatların əldə olunması və onlar üzərində sərəncamın verilməsi prosesində baş verə biləcək ədalətsizliyin qarşısının alınması məqsədilə şəriət qadağaları və göstərişlərinin biliyi və tətbiqi kimi xarakterizə olunur.

Beləliklə, islam iqtisadiyyatının vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi zamanı bucağın başında bununla bərabər bütövlükdə universal, ümumbəşəri xarakterə malik olan islam mənəvi və əxlaqi dəyərlərin həyata keçirilməsi durur. Bu islam iqtisadiyyatına yalnız iqtisadi problemlərdən kənara çıxaraq sadəcə iqtisadiyyatdan daha böyük anlayış olmağa imkan verir. İslam iqtisadiyyatında həm yalnız iqtisadi, həm də etik problemlərə diqqət yetirilir.

İslam Bankçılığı, xüsusilə İslam ölkələrində əhəmiyyəti getdikcə artır. Təkcə İslam ölkələrində deyil, müsəlman əhalisinin çox olduğu Avropa ölkələrində də bu sistemə maraq artan xətt üzrə inkişaf edir. Bu bankçılıq növünü izah edən mənbələrdə, bu sistemin meydana gəlməsinin təşviqedici ünsürü kimi getdikcə artan neft qiymətləri səbəbindən Körfəz ölkələrində meydana gələn yüksək templi gəlir ehtiyatının olduğu bildirilir. Bundan başqa ictimai maarifləndirmənin artması və müsəlman ölkələrində ticarət həcmnin genişlənməsi sayəsində faizsiz bankçılıq daha tez-tez eşidilən və daha sürətlə inkişaf edən bir sistem olmuşdur.

Dünyada hakim olan siyasi və iqtisadi sistemlərin təzyiqlər və ölçüyə sığmayan tərəfli mövqeləri reaktiv olaraq islami duyğuların inkişaf etməsinə və güclü bir müsəlman kimliyinin meydana gəlməsinə təkan verir. Bu səbəblə də hər ötən gün insanlar inanc və düşüncələrinə uyğun olan iqtisadi sferada yer almaq və ictimai dəyərləri qorumaq istəyirlər. Digər yandan da bütün dünyada həyata keçirilən makroiqtisadi yeniliklər, iş sferasındakı yeniliklər, beynəlxalq standartların formalaşdırılması, sərmayənin qlobalaşması və ölkələr arasındakı hərəkətinin asanlaşması, sərmayə bazarlarının inteqrasiyası kimi amillər, beynəlxalq maliyyə bazarlarında faizsiz maliyyə modellərinin nəzərə çarpan yeni məhsullar olaraq qəbul edilməsinə kömək edir.

Sürətlə inkişaf edən bu sistemi tanımaq, onun işləmə modellərini və tətbiqində ehtiva etdiyi dəyərlərin tarixi arxivinə nəzər salmaqla başa düşmək mümkündür.

Artıq keçən əsrin ortalarından nəzəriyyə kimi ortaya çıxan Faizsiz Bankçılıq 60-cı illərdə maliyyə İnstitutu kimi formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, ilk dəfə olaraq Misir alimi prof. Nəccarın təlimatı əsasında elə həmin ölkədə 1963-66-cı illərdə Faizsiz Bankçılığın sınaq modeli qurulmuşdur [5].

Bu qurum ilk dövrlərdə öz fəaliyyətini aşağıdakı istiqamətlər üzərində cəmləşdirmişdir: Əmanət hesabları; Sərmayə hesabları (yəni xeyir və ziyana ortaq olmaq şərti ilə investisiya, birgə işə qoşulma) və Zəkat və sosial-ictimai tədbirlərlə bağlı xeyriyyə hesabı.

Lakin yuxarıda qeyd olunan bütün xidmətlərə baxmayaraq bu qurum tam şəkildə müasir Faizsiz Bankçılığın bütün əməliyyatlarını həyata keçirmirdi.

Sonrakı dövrlərdə Faizsiz Bankçılıq modeli artıq bütün dünyaya yayılaraq global maliyyə sisteminin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

İslam bankları müştərilər üçün üç növ hesab açır. Birincisi, bu cari hesabdır ki, onun açılması şərtləri bu cür hesabların qərb banklarında açılması şərtlərindən fərqlənmir. Bu hesab üzrə faizlər ödənilmir, müştəriyə əmanətin tam məbləğinin istənilən anda qaytarılmasına zəmanət verilir. İkinci növ - əmanət hesabı. Onun sahibi gəlirlərdə iştirak etmək hüququna malik deyil, lakin rəhbərlik əmanətçiləri cəlb etmək məqsədilə bankın gəlirindən asılı olaraq öz mülahizəsinə görə onlara mükafatlar ödəyə bilər. Əmanətçi vəsaiti müddətsizdir, onun nominal həcmində də zəmanət verilir. Əmanətçi hesabları üzrə cəlb edilmiş vəsaitləri bank az riskli əməliyyatlara investisiya etməyə çalışır, adətən bu ticarət sazişlərinə aid edilir. Nəhayət. Üçüncü hesab növü – investisiya hesabıdır. Onun sahibi bankın gəlirini onunla "profit&loss sharinge" sxemi üzrə bölmək hüququna malikdir.

Hal-hazırda şəriət prinsipləri əsasında idarə olunan aktivlərin ümumi məbləği müxtəlif qiymətləndirmələrə görə, təxmini olaraq 2,6 trl. dollar təşkil edir.

Beləliklə, biz qeyd etdik ki, hal-hazırda islam maliyyə institutları dünya maliyyə sistemində getdikcə daha böyük rola malik olurlar. Eyni zamanda ənənəvi islam maliyyə məhsulları onların adi banklar tərəfindən nisbətən asan təklif edilə biləcəyi şəkildə uyğunlaşdırıla bilər. Həmçinin islam banklarının ənənəvi bank bazarlarına çıxışı çox vaxt həm bankların özlərinin uyğunlaşması, həm də bank fəaliyyətinin qanunvericilik tənzimlənməsilə əlaqədar müəyyən çətinliklərlə bağlı olur.

Hal-hazırda islam bankı qeyri-müsəlman ölkələrin də maliyyə sistemlərində tətbiq edilir, bu proses yalnız müsəlman əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə deyil, həmçinin müsəlmanların azlıq təşkil etdiyi ölkələrdə (məsələn, Böyük Britaniyada və ABŞ-da) gedir.

Dünya üzrə ən məşhur banklar - HSBC, Deutsche Bank, Calyon, Citibank, Standard Chartered, BNP Paribas, ING bank, Chaise Manhattan Bank, Goldman Sachs, The Nomura Securities, JP Morgan, Lloyds TSD və digər banklar kimi bankları öz strukturlarında yalnız islam ölkələrində deyil, o cümlədən ABŞ-da, Böyük Britaniyada, Almaniyada, Fransada olan müştərilərinin maliyyələşdirilməsi üçün islam bölmələrini açır.

Qərbdə ilk islam bankı Islamic Banking System (hal-hazırda – Islamic Finance House) 1978-ci ildə Lüksemburqda təsis edilmişdir. 1981-ci ildə İslam ölkələrindən olan varlı müsəlmanların birliyi nəticəsində "Dar Al-Maal Al- İslami" adlı holding şirkəti Cenevrədə quruldu.

Fransada və Almaniyada bir çox beynəlxalq və milli banklar islam bölmələrini açırlar. Onlara Deutsche Bank AG, ABN Amro Holding NV, Societe Generale SA and BNP Paribas,

Commerz Bank, HSBC banklarını aid etmək olar. Fransanın Calyon Corporate and Investment Bank SA bankı 80-ci illərdən müdəraba əməliyyatlarını həyata keçirir. Deutsche Bank sukuk istiqraz vərəqələrini buraxır, islam hedc fondunun yaradılması üzərində işləyir.

Danimarkada, Avstraliyada, Kanadada və digər ölkələrdə həmçinin islam maliyyə idarələri fəaliyyət göstərir.

Tərkiblərində faizsiz bankçılıq şöbələri açan dünyanın məşhur banklarından bəziləri bunlardır: Citibank (ABŞ), Goldman Sachs (ABŞ), HSBC (İngiltərə), Union Bank of Switzerland (İsveçrə), Deutsche Bank (Almaniya), Amro Bank (Hollandiya), Kleinwort Benson (Avstraliya), ANZGrindlays (Avstraliya).

Fransanın Calyon Corporate and Investment Bank SA bankı 80-ci illərdən müdəraba əməliyyatlarını həyata keçirir. Deutsche Bank sukuk istiqraz vərəqələrini buraxır, islam hedc fondunun yaradılması üzərində işləyir. Danimarkada, Avstraliyada, Kanadada və digər ölkələrdə həmçinin islam maliyyə idarələri fəaliyyət göstərir.

Bütövlükdə islam bankinqi MDB ölkələrində geniş inkişaf etməyib, bu da həm tarix boyunca formalaşmış iqtisadi agentlərin üstünlükləri, həm də müştərilərin, bankirlərin və dövlət hakimiyyəti orqanlarının islam maliyyə sistemi haqqında yaxşı məlumatlandırılmaması ilə bağlıdır.

MDB-də islam banklarının inkişafına mane olan səbəblərdən biri islam bankinqi prinsiplərinin milli qanunvericiliyə uyğun olmamasıdır. Eyni zamanda bir çox MDB ölkələri İslam İnkişaf Bankının üzvləridir – Azərbaycan, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan.

Qazaxıstan. Ölkədə islam maliyyə institutlarının işi üçün müvafiq qanunverici və tənzimləyici əsas hələ ki mövcud deyil. Qazaxıstanda şəriət normalarını səlahiyyətli şəkildə şərh etməyə və islam maliyyə əməliyyatlarına qüsursuz nəzarəti həyata keçirməyə qadir olan xüsusi təşkilat yoxdur. İslam bankinqinin tətbiqi zamanı olan maneələr ilk növbədə islam tranzaksiyalarının tənzimlənməsi və uçotu məsələsidir.

2003-cü ildə TuranAləm Qazaxıstan bankı ölkədə ilk dəfə islam kreditini cəlb etmişdir, iki ildən sonra isə islam maliyyələşdirmə prinsipləri əsasında 50 milyon dollar məbləğində ilk ictimai əqd bağlamışdır.

2007-ci ilin may ayında TuranAləm bankı və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Emirates Islamic Bank adlı bankı arasında Qazaxıstanda islam maliyyələşdirmənin inkişafı üzrə tədbirlər nəzərdə tutan əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalanmışdır. Həmçinin tərəflər Qazaxıstanda şəriət prinsipləri ilə işləyəcək bankın yaradılması haqqında razılaşıdılar.

2007-ci ilin mart ayında Qazaxıstanın "Alyans Bank"ı Calyon Corporate and Investment Bank SA və Abu Dhabi Islamic Bank banklarının köməyi ilə "mürabahə" sistemi ilə kreditin verilməsi haqqında saziş imzalamışdır. Əqdin məbləği 150 milyon dollar təşkil etdi və həmin sazişdə Yaxın Şərq ölkələrindən kredit bankları da iştirak etdi. Qeyd edək ki, Alyans Bank aktivlərin həcminə görə Qazaxıstanın üçüncü bankıdır. 2006-cı ildə bankın aktivləri 7,1 milyard dollara çatmışdır.

Hal-hazırda mürabahə ölkədə istifadə olunan islam maliyyələşdirmənin yeganə növüdür. Xatırladaq ki, mürabahə prinsiplərinə görə, bank müştərinin adından müəyyən mal (komplektləşdiricilər, xammal və s.) alır və sonra onu artırılmış qiymətlə müştəriyə

satır. Qiymət artımının həcmi tərəflərlə əvvəlcədən razılaşdırılır və müəyyən müddət ərzində ödənilir. Müdarabə, icarə, sukuk, müşarakə kimi digər məhsullar öyrənilmə mərhələsindədirlər.

Lakin 2008-ci ilin maliyyə böhranından sonra ölkə hökuməti İslam maliyyə institutlarının inkişafı üçün tədbirlər görməyə başlamış, 2009-cu ildə Qazaxıstanda "İslam banklarının təşkili və fəaliyyəti və İslam maliyyələşdirməsinin təşkili məsələləri üzrə Qazaxıstan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklərin və əlavələrin daxil edilməsi haqqında" qanun qəbul edilmiş, 2011-ci ildə isə ölkədə baş ofisi Abu-Dabidə yerləşən bankın maliyyə iştirakçılığı ilə ilk İslam bankı "al-Hilal" qeydə alınmışdır. Bu, Qazaxıstanda ilk İslam bankıdır ki, onun vasitəsilə BƏƏ hökuməti Qazaxıstanda infrastruktur layihələrinin inkişafına 1 mlrd. dollara yaxın sərmayə qoyacaq. Elə həmin il Astanada Malayziyanın Amanat Raya maliyyə qrupu ilə ikinci İslam bankının açılması haqqında razılaşma imzalanmışdır. İslam əməkdaşlığı təşkilatının sədr-ölkəsi olan Qazaxıstan 2010-cu ildə Qazaxıstanda VII Ümumdünya İslam iqtisadi forumunu keçirmişdir. Forum çərçivəsində ölkənin kənd təsərrüfatının İslam investorları tərəfindən maliyyələşdirilməsi haqqında razılaşma əldə edilmişdir [5].

Özbəkistan. Özbəkistan İslam İnkişaf Bankının üzvüdür. 2007-ci ilin iyul ayında İslam İnkişaf Bankı Özbəkistanın üç kommersiya bankına 15 milyon dollar məbləğində maliyyənin ayrılmasını müəyyən etmişdir. "Asaka" Dövlət-Səhmdar Kommersiya Bankına 8 milyon dollar, "Özsənayetikintibank" Səhmdar Şirkətinə 4 milyon dollar və "İpoteka-bank" Səhmdar-Kommersiya İpoteka Bankına 3 milyon dollar məbləğində kredit xəttinin ayrılması planlaşdırılır. Kredit xəttinin məqsədi sənaye və kənd təsərrüfatı sektorunda kiçik biznes və xüsusi sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşdirilməsidir. Müqavilənin şərtlərinə görə bu vəsaitlər bütün məmulatlarının istehsalı və lotereya biznesində istifadə edilməməlidir.

Qırğızıstan. Həmçinin Qırğızıstan da İslam İnkişaf Bankının üzvüdür. Lakin bu gün ölkədə islam bank fəaliyyəti inkişaf etməyib, çünki ölkədə lazımi qanunvericilik və hüquqi baza yox idi. Yalnız 6 mart 2007-ci ildə Qırğızıstanın Milli Bankı "Qırğızıstan Respublikasında islam maliyyələşdirmə prinsiplərinin həyata keçirilməsi haqqında" əsasnamə qəbul etmişdir. Sınaq layihəsi "Ekobank" ASC bazasında həyata keçirilir. Həmin əsasnamə islam maliyyələşdirmə prinsiplərinə uyğun icazə verilən fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi qaydasını müəyyən edir. Bu gün Qırğızıstanda İslam banklarının fəaliyyətini tənzimləyən 16 normativ akt qüvvədədir. 2008-ci ildən ölkədə İslam maliyyələşdirmə prinsipləri əsasında işləyən "EkoİslamikBank" ASC fəaliyyət göstərir. Bankın fərqli xüsusiyyəti kollegial idarəetmə orqanının - şəriət şurasının olmasıdır. Şuranın məqsədi "Bank tərəfindən şəriət normalarına əsasən İslam maliyyələşdirmə prinsipləri üzrə əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün hüquqi şəraitin yaradılmasında iştirak etməkdir".

Rusiya. Hal-hazırda Rusiyada tam islam bankları fəaliyyət göstərmir. Rusiyada hələ müvafiq qanunvericilik yoxdur və bu islam banklarının fəaliyyətini praktiki olaraq mümkünsüz edir. Badr-Forte bankı Rusiyada islam maliyyələşdirmə prinsipləri ilə işləməyə

çalışan yeganə bank idi, lakin 2006-cı ilin dekabr ayında RF MB bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lisenziyanı ondan geri aldı.

30 sentyabr 2006-cı il tarixinə Badr-Forte bankının aktivləri cəmi 703,4 milyon dollar (bütün bank sistemi aktivlərinin 0,006%) təşkil etmişdir və o, Rusiya bank sistemində aktivlərin həcminə görə 596-cı yerdə idi. Eyni zamanda bankın şəxsi kapitalı 517,1 milyon rubl təşkil edirdi. Aktivlərin böyük hissəsini qeyri-bank sektoruna verilən kreditlər (77%), öhdəliklərin böyük hissəsini isə qeyri-bank sektorunun hüquqi şəxslərin hesablaşma hesabları və depozitləri şəklində vəsaitləri (71%) təşkil edirdi.

Rusiya Bankının "xarici və ictimai əlaqələr departamenti"nin məlumatına görə Badr-Forte bankının lisenziyası, bank tərəfindən bank fəaliyyətini tənzimləyən federal qanunların, həmçinin Rusiya Bankının normativ aktlarının yerinə yetirilməməsi və "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin ləqəlləşdirilməsinə (yuyulmasına) və terrorizmin maliyyələşdirilməsinə əks təsir haqqında" qanunla nəzərdə tutulmuş tələblərin pozulması ilə əlaqədar geri götürülmüşdür.

Rusiyada islam maliyyə institutlarının xüsusi marağı Tatarıstana yönəlib. 21 iyun 2006-cı ildə Tatarıstan Respublikası Ticarət və Xarici İqtisadi Əməkdaşlıq Nazirliyi, islam maliyyəsi üzrə beynəlxalq təhsil mərkəzi (Malayziya) və "Linova" investisiya maliyyə şirkəti arasında Tatarıstanda islam prinsipləri ilə fəaliyyət göstərə biləcək maliyyə institutlarının, bank və sığorta şirkətlərinin yaradılması niyyətləri haqqında protokol imzalanmışdır. Tatarıstanın paytaxtında həmçinin Qazaxıstanın "BTA Kazan" bankının filialı fəaliyyət göstərir, lakin lazımi qanunvericiliyin olmaması ilə əlaqədar olaraq, o, lazımi islam maliyyə xidmətlərini göstərmir.

1997-ci ildə "Bədr Bank"ın təşkilatçılığı ilə Rusiyada İslam bankının yaradılması üzrə ilk cəhd edilmişdir. Bu, İslam maliyyələşdirmə prinsipləri üzərində işləməyə səy göstərən yeganə Rusiya bankı olmuşdur, lakin 2006-cı ilin dekabrında RF MB "qeyri-qanuni gəlirlərin yuyulmasına əks təsir haqqında qanunvericiliyin tələbini kobud şəkildə pozması" adı ilə onun bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə dair lisenziyasını geri almışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bankın adında "İslam" sözü olmamışdır, lakin onun nizamnaməsində qeyd edilmişdir ki, bank "öz fəaliyyətini RF bank qanunvericiliyinə zidd olmayan bank işinin aparılmasının İslam iqtisadi texnologiyalarını istifadə etməklə, RF-nin mövcud qanunvericiliyinə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həyata keçirə" bilər.

30 sentyabr 2006-cı il tarixli göstəricilərə əsasən, bankın aktivləri cəmi 703,4 mln. rubl (bütün bank sisteminin aktivlərinin 0,006%) olmuş və o, aktivlərinin ölçüsünə görə Rusiya bank sistemində 596-cı yeri tutmuşdur. Bununla bərabər, bankın öz kapitalı 517,1 mln. rubla bərabər olmuşdur. Aktivlərin əsas hissəsini qeyri-bank sisteminə kreditlər (77%), öhdəliklərin əsas hissəsini isə qeyri-bank sektorunun hüquqi şəxslərin hesablaşma hesabları və depozitləri şəklində vəsaitləri təşkil etmişdir (71%).

"Bədr Bankın" resurslarının cəlb edilməsi mexanizmi prinsipcə Rusiya qanunvericiliyinə zidd deyildi. Rusiya qanunvericiliyinə görə kontragentlərin banklar tərəfindən yeganə maliyyələşdirmə forması kredit-faiz maliyyələşdirməsidir. Bu səbəbdən "Bədr bank" öz müştərilərinə yalnız hesablaşma hesabları və cari hesablar açdı. Resursların uzun müddətli olmasını təmin etmək üçün bank digər Rusiya banklarının təklif etdiyi analoji müqavilələrdən

fərqlənməyən nümunəvi bank hesabı müqavilələri bağlayırdı. Bankın Rusiyada müştəri bazasını məhdudlaşdıran mühüm çatışmazlığı onun diqqətini fiziki şəxslərlə işləməyə deyil, xarici ticarət əməliyyatlarına xidmət göstərməsi və hüquqi şəxslərin kreditləşdirilməsi əməliyyatlarına yönəltməsidir. Bundan başqa, bankın filiallar şəbəkəsi yox idi, bu da onun müsəlmanlar arasında populyarlaşmasını məhdudlaşdırırdı.

Bu gün İslam banklarının Rusiyada inkişafına onların fəaliyyətinin qanunvericilik və vergi səviyyəsində xüsusi tənzimləməsinin olmaması mane olur. RF Mülki Məcəlləsinə əsasən, borc alan və bank arasında müqaviləyə müstəsna olaraq, faiz müqaviləsi kimi baxılır, "Banklar və bank fəaliyyəti haqqında" Federal qanun isə həmçinin kreditin ödənilməsi zamanı yalnız faiz ödənişi prinsipini nəzərdə tutur. Buna əsaslanaraq, bir çox ekspertlər Rusiya qanunvericiliyi çərçivəsində İslam hüququnun tələblərinə cavab verən depozit və kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin mümkünsüzlüyü barədə fikir söyləyirlər. Buna baxmayaraq, bəzi müəlliflər hesab edir ki, bununla bərabər qanunvericilik kredit və depozit əməliyyatları istisna olmaqla, bank hesablarına hesablaşma xidməti, pul vəsaitlərinin inkassasiyası, fiziki şəxslərin pul köçürmələri, qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət və bu kimi fəaliyyət növlərini həyata keçirə biləcək İslam bankının yaradılmasına yol verir. Rusiyada İslam bankçılığının hüquqi modeli kimi din üzrə yoldaşlığın təşkilati-hüquqi forması istifadə oluna bilər. Bu hüquqi şəxsin üstünlüyü kimi həddindən artıq tənzimləmənin aşağı səviyyəsi, mümkün əmanətçilərin sayına və cəlb edilən kapitalın məbləğinə qarşı məhdudiyyətlərin olmaması, həmçinin İslam müdərəbə modelinə uyğun pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi və idarə edilməsinin mümkünlüyü kimi amilləri sadalamaq olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklər davam edir. Belə ki, makro və mikro iqtisadi idarəetmə sistemlərindən tutmuş müasir maliyyə-kredit siyasətinin bütün aspektlərində dərin və zəruri islahatlar həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının müasir bank sistemi və onun idarə edilməsi, bank resurslarının təşkili və istifadəsi, bank menecmenti və marketinqi kimi məsələlər bugünkü günümüzdə xüsusi aktualıq kəsb edir.

İslam prinsipləri ilə işləyən banklar Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilən kreditlər çərçivəsində Azərbaycanın bir sıra nüfuzlu, etibarlı bankları ilə əməkdaşlıq edir. Azərbaycan kommersiya bankları hal-hazırda bir çox beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq edir. Bunlara İslam İnkişaf Korporasiyası, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və s. göstərmək olar.

Azərbaycan müxtəlif investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün kreditlər verən İslam İnkişaf Korporasiyasının üzvüdür. İlk bu cür layihələrdən biri Azərbaycan Beynəlxalq Bankı tərəfindən 2003-2004-cü illərdə həyata keçirilmişdir. Layihənin maliyyələşdirilməsi üçün mənbə İslam İnkişaf Korporasiyasının Azərbaycan Beynəlxalq Bankı üçün açdığı 4,5 milyon dollar məbləğində kredit xətti olmuşdur. 1989-cu ildə təsis edilmiş "Kövsər Bank" (2003-cü ildən bank İslam Bankları Assosiasiyasının, o cümlədən İslam maliyyə institutlarının əməliyyatlarının uçotu və auditi üzrə Təşkilatların üzvü) Azərbaycanda şəriət qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərən yeganə kredit təşkilatı idi. İranın özündə şəriət qaydaları ilə işləyən "Melli" İran bankının Azərbaycanda filialı fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan İslam İnkişaf Bankına 1992-də qoşulmuşdur və ölkəmizdə İslam İnkişaf Bankının fəaliyyətləri aşağıdakılardır: kanal və drenaj sistemlərinin bərpası, enerji istehsalının

artırılması; mühüm yolların inşası vasitəsilə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinin təkmilləşdirilməsi və bank infrastrukturun və agro sənaye sahələrinin qurulması ilə bağlı texniki yardım fəaliyyətlərini maliyyələşdirilməsi və s.

Azərbaycanda isə islam bankları yalnız ayrı-ayrı filialları ilə təmsil olunub. Əməliyyatların bir çox növləri də, məhz islam banklarının ənənəvi əməliyyatları formasında və qanunvericiliyin yol verdiyi səviyyədə həyata keçirilir. 2008-ci ildə Azərbaycanın dövlət investisiya şirkəti və İslam İnkişaf bankı qrupunun üzvü, özəl sektorun inkişafı üzrə İslam korporasiyası tərəfindən İslam maliyyələşdirməsi prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən Xəzər beynəlxalq investisiya şirkəti təsis edilmişdir. Şirkətin əsas məqsədi iqtisadiyyatın qeyri-xammal sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsidir. Bundan başqa, 1988-ci ildən ölkədə bank əməliyyatlarını şəriət qaydalarına əsasən həyata keçirən "Kövsər bank" fəaliyyət göstərirdi.

Rabitəbank İslam İnkişaf Korporasiyası ilə yeni kredit sazişi imzalayıb. Rabitəbank ASC və İslam İnkişaf Korporasiyası (ICD) arasında 1 milyon dollar həcmində kredit xəttinin ayrılmasına dair yeni kredit sazişi imzalanıb. Yeni kredit xəttinin müddəti birinci ili güzəştli dövr olmaqla 6 il təşkil edəcək və ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirilməsinə yönələcək. Bunların nəticəsi olaraq da İslam İnkişaf Korporasiyası (ICD) tərəfindən banka ayrılmış kreditin ümumi həcmi 2,1 mln. dollara çatmışdır.

Azərbaycanda hal-hazırda İslam bankçılığının müştəri seqmenti mövcüddür və əsasən aşağıdakı amillərə bağlıdır: Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti müsəlmandır, Azərbaycanda investisiyaya yönümlü sahələr çoxdur və bu səbəbdən Azərbaycanda İslam bankçılığının inkişafı üçün çox böyük imkanlar var.

Azərbaycanda İslam bankçılığının fəaliyyətinin inkişafı üçün nə etməli? İlk növbədə Azərbaycan bank qanunvericiliyində dəyişiklik etməli və islam banking kadrların hazırlanmasına keçid edilməlidir.

Azərbaycanda islam maliyyə müəssisələrinin inkişafının stimullaşdırılması haqqında qərar qəbul etməzdən əvvəl bu cür addımın bütün nəticələrini diqqətlə mülahizə etmək lazımdır. Belə ki, nəzərdə tutulmalıdır ki, islam maliyyə xidmətlərinin yaranması əvvəllər maliyyə xidmətlərdən istifadə etməyən istehlakçıları maliyyə sektoruna cəlb etmək deyil, daha çox adi maliyyə müəssisələrindən islam müəssisələrinə istehlakçıların axınına gətirib çıxara bilər.

Azərbaycanda hələ ki islam maliyyə institutlarının yaradılmasının birinci mərhələsinə qədəm qoyulur.

Azərbaycanda öz pul vəsaitlərini ənənəvi banklara etibar etməyə hazır olmayan daha çox müsəlman əhalisi olan, eləcədə ənənəvi bankların xidmətlərindən istifadə etməyən kifayət qədər çox müsəlman sahibkarların mövcudluğu, ölkədə islam maliyyə müəssisələrinin yaranması və maliyyə bazarının effektivliyini artırmasına kömək edər və onun inkişafını tezləşdirər.

Azərbaycanda islam maliyyə müəssisələrinin inkişafının stimullaşdırılması haqqında qərar qəbul etməzdən əvvəl bu cür addımın bütün nəticələrini diqqətlə mülahizə etmək lazımdır. Belə ki, nəzərdə tutmaq lazımdır ki, islam maliyyə xidmətlərinin yaranması əvvəllər maliyyə xidmətlərdən istifadə etməyən istehlakçıları maliyyə sektoruna cəlb etmək deyil,

daha çox adi maliyyə müəssisələrindən islam müəssisələrinə istehlakçıların axınına gətirib çıxara bilər.

Azərbaycanda islam maliyyə müəssisələrinin inkişafının stimullaşdırılması haqqında qərar qəbul etməzdən əvvəl bu cür addımın bütün nəticələrini diqqətlə mülahizə etmək lazımdır. Belə ki, nəzərdə tutmaq lazımdır ki, islam maliyyə xidmətlərinin yaranması əvvəllər maliyyə xidmətlərdən istifadə etməyən istehlakçıları maliyyə sektoruna cəlb etmək deyil, daha çox adi maliyyə müəssisələrindən islam müəssisələrinə istehlakçıların axınına gətirib çıxara bilər.

Zənnimcə Azərbaycanda bu sahənin tətbiqi və inkişafı üçün əsas tədbirlər aşağıdakılardır:

- İslam Bankları haqqında ayrıca qanun qəbul olunmalıdır.
- İslam Maliyyə Sisteminin tətbiq edildiyi dövlətlərin təcrübələri öyrənilməli və Azərbaycan üçün özünün spesifikasiyası nəzərə alınmaqla ən uyğun olan model seçilməlidir. Bu məqsədlə Azərbaycan Mərkəzi Bankının tərkibində mütəxəssislərdən ibarət xüsusi qrup yaradılmalıdır.
- Universitetlərin tədris proqramına İslam Maliyyəsi dərsləri daxil edilməli və ayrıca İslam Maliyyəsi ixtisasları yaradılmalıdır.
- Başlanğıc illərə uyğun İslam Bankları üçün vergi güzəştləri olmalıdır.
- İslam Bankları üçün xüsusi Mühəsibat direktivləri hazırlanmalıdır.
- Cəmiyyətdə geniş miqyasda İslam Maliyyə Sistemində dair marifləndirmə işləri aparılmalıdır.

LİZİNQ. FAKTORİNQ. FORFEYTİNQ

Lizing

"Lizing müqaviləsinə görə, lizing verən müəyyən əşyanı müqavilə ilə şərtləşdirilmiş müəyyən haqla, müəyyən müddətə və digər şərtlərlə (lizing alana əmlakı satın almaq hüququnun verilməsi də daxil olmaqla) lizing alanın istifadəsinə verməyə borcludur. Lizing alan müəyyənləşdirilmiş dövriliklə mizd ödəməyə borcludur. Lizing verən müqavilədə nəzərdə tutulan əmlakı hazırlamağa və ya əldə etməyə borcludur. Lizing müqaviləsinə görə, lizing alana müqavilə müddəti qurtardıqdan sonra lizing predmetini əldə etmək və ya kirayələmək vəzifəsi həvalə edilə bilər və ya belə hüquq verilə bilər, bu şərtlə ki, müqavilə öz predmetinin tam amortizasiyası ilə bitməsin. Qəti dəyər hesablanarkən amortizasiya faktı bütün hallarda nəzərə alınmalıdır. Əgər müqavilədə müvafiq müddəə yoxdursa, lizing alanın lizing predmetini əldə etməyə ixtiyarı çatır".

Lizing – mülkiyyətin alınması və onun lizing müqaviləsi əsasında fiziki və ya hüquqi şəxslərə müəyyən ödəniş müqabilində, müəyyən müddətə və müəyyən şərtlərlə, müqavilədə nəzərdə tutulan qaydada, mülkiyyətin lizing alan tərəfindən satın alınması hüququ ilə verilməsinin investisiya fəaliyyəti növüdür. Lizing - maşınların, avadanlıqların. Nəqliyyat vasitələrinin, istehsalat qurğularının uzun müddətli icarəsidir, onların sonradan icarəyə götürən tərəfindən satın alınmasını nəzərdə tutur. Lizing – avadanlığı öz vəsaiti hesabına əldə edən və onu bir neçə il müddətinə icarəyə verən lizing şirkəti ilə (lizingverən) icarədar-

şirkət arasında (lizinqalan) bağlanan uzunmüddətli müqavilə əsasında həyata keçirilir, hansı ki, sonuncu lizinq mülkiyyətinin istifadəsi üçün tədricən icarə haqqını ödəyir. Müqavilə müddəti bitdikdən sonra icarəyə götürən ya mülkiyyəti lizinq şirkətinə geri qaytarır ya da ki, mülkiyyəti qalıq qiyməti ilə satın alır. O lizinq beynəlxalq sayılır ki, müxtəlif ölkələrdə olan icarəçi və icarədar arasında bağlanmış olsun.

Lizinq əməliyyatları icarə şərtləri ilə orta və uzun müddətə istehsalat vasitələrinin istifadəçi şirkətlərə təqdim edilməsindən ibarətdir .

Lizinq müqaviləsinin realizə edilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan iqtidai və hüquqi münasibətlərin məcmusudur və ona əsasən icarəyə verən öhdəlik daşıyır ki, icarədar tərəfindən qeyd edilən mülkiyyəti əldə edəcək və həmin mülkiyyəti müəyyən bir ödəniş əsasında onun müvəqqəti istifadəsinə təqdim edəcək. Lizinq bir tərəfdən icarədir, digər tərəfdən isə kredit. Məlumdur ki, kreditləşdirmənin əsas prinsipləri geri qayıdan, təcili və ödənişli olmasıdır. Lizinq də, kredit kimi qeyd edilən prinsiplərə tabedir.

Baxmayaraq ki, lizinq sövdələşmələri zamanı dəyərin hərəkəti məhsul formasında bankdan (lizinq verəndən) lizinq alana doğru baş verir, onun geri qaytarılması hərəkəti də pul vəsaiti formasında amortizasiya (lizinq obyektinin dəyərinin qaytarılması) və lizinq ödənişləri (nisyə əldə edilmiş lizinq obyektinə görə faizlər) şəklində həyata keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq göstərilən əməliyyat tam hüquqla kredit əməliyyatı sayıla bilər.

FAKTORİNG

Faktoring (ing. Factoring, factor sözündəndir və agent, vasitəçi deməkdir) borcun alınması hüququnun təkrar satılmasıdır, kredit satılmasına görə pulun alınması ilə əlaqədar olan xidmətdir.

Faktoring kommersiya bankları, onların törəmə faktor-şirkətləri tərəfindən xırda və orta şirkətlərə (müşətilərə) göstərilən maliyyə xidmətidir. Xidmətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, faktor-şirkət müşətidən borcun alınması hüququnu satın alır və qismən öz müşətilərinə onların borclulara qarşı olan tələbini ödəyir, yəni, borcları məbləğinin, onların borclu tərəfindən ödənilməsi müddətinə qədərki 70-dən 90%-ə qədər olan miqdarında ödəyir. Borcun yerdə qalan hissəsi faizlər çıxılmaqla müşəti tərəfindən borclunun bütün borcun bağlanmasından sonra qaytarılır. Nəticədə faktor-şirkətin müşətiləri borcunu daha tez geri qaytarmaq imkanı qazanır ki, buna görə də o, faktor-şirkətə müəyyən faiz ödəyir. Faktoringin həyata keçirilməsi zamanı müşəti borcludan borcunu almaq hüququnu faktoring-şirkətə ötürür. Faktoring XVI-XVII əsrlərdə ticarət vasitəcilərinin əliyyatı kimi meydana gəlib, sonradan isə kreditləşdirmə formasını alıb .

“Faktoring pul tələbinin güzəşt edilməsi müqabilində maliyyələşdirmədir. Faktoring müqaviləsinə görə bir tərəf (faktor) üçüncü şəxs (borclu) barəsində müşətilərinin (kreditorun) üçüncü şəxsə mal verməsindən, işlər görməsindən və ya xidmətlər göstərməsindən irəli gələn pul tələbinin hesabına digər tərəfə (müşətiliyə) pul vəsaiti verir və ya verməyi öhdəsinə götürür, müşəti isə bu pul tələbini faktora güzəşt edir və ya güzəşt etməyi öhdəsinə götürür. Pul tələblərinin güzəşti barəsində borcluya bildiriş verilməlidir. Müşəti faktor qarşısında öhdəliyinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə də borcluya olan pul tələbini faktora güzəşt edə bilər. Faktorun faktoring müqaviləsi üzrə öhdəliklərinə müşəti üçün mühasibat

uçotunun aparılması, habelə müştəriyə güzəşt predmeti olan pul tələbləri ilə bağlı digər maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi də daxil ola bilər. Faktoring müqaviləsi yazılı formada bağlanır. Faktoring müqavilələrini faktor kimi banklar və digər kredit təşkilatları, habelə bu cür fəaliyyəti həyata keçirməyə icazəsi olan başqa kommersiya təşkilatları bağlaya bilərlər”.

Faktoring, elə bir maliyyə sistemidir ki, ona əsasən məhsulların təchizatçısı məhsul sövdələşmələri üzrə qısamüddətli tələblərini faktoring şirkətlərinə ödənişin böyük bir hissəsinin dərhal əldə edilməsi, borcun tam olaraq ödəniləcəyi zamanətini, hesabların aparılması üzrə xərclərin azaldılması üçün verir. Faktoringin həyata keçirilməsi zamanı təchizatçı faktoring şirkətinə öz ticarət tərəfdaşlarının siyahısını təqdim edir və çatdırılacaq məhsulun ehtimal edilən həcmi haqqında məlumat verir. Faktoring şirkəti hər bir alıcının kredit qabiliyyətli olmasını yoxlayır və təchizatçıya onların hər biri üzrə mümkün kredit limitinin böyüklüyünü elan edir. Həmin limit çərçivəsində təchizatçı, ödənişin ödənilməyəcəyi qorxusu olmadan məhsulun çatdırılmasını həyata keçirə bilər, belə ki, borclu nəzərdə tutulan müddətdə borcunu bağlamazsa, bunu faktoring şirkət həyata keçirəcək. Məhsulu çatdırmaqla satıcı faktoring şirkətdən qaimə məbləğinin 70-90%-ni alır, bu zaman hesabın aparılması və borcludan vəsaitin alınması üçün bütün xərcləri faktoring şirkət öz üzərinə götürür. Satıcıdan ona çatacaq vəsaiti aldıqdan sonra faktoring şirkəti təchizatçıya kredit üzrə faizlər və xidmət haqqı çıxılmaqla qaimə məbləğinin yerdə qalan hissəsini təchizatçıya ödəyir. Faktoring üzrə müddət adətən 90 gündən 120 günə kimi olan müddəti əhatə edir, faiz dərəcəsi isə rəsmi uçot dərəcəsindən 2-4% yüksək götürülür. Faktoring şirkət tərəfindən xidmətə görə götürülən haqq müqavilə dəyərinin 2%-ni təşkil edir.

Beləliklə, faktoringə kreditin elə xüsusiyyətləri aiddir ki, pul vəsaitləri hərəkətinin geri qayıtması və ödənişli olması, bu da sözsüz ki, nəzərdən keçirilən analizin kredit xarakterli olmasının göstəricisidir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, banklar faktor rolunda çıxış edirlər və onlara faktoring əməliyyatların yerinə yetirilməsinə icazə verilir.

FORFEYTING

Forfeyting beynəlxalq ticarətdə kifayət qədər təminatı təqdim etməklə, xüsusi kredit institutu (forfeyter) tərəfindən mal çatdırmada əmələ gələn veksəl yaxud digər tələbnamələrin alınması (ixracatçıda reqress olmadan) deməkdir. İdxalçı ödənişi həyata keçirmədiyi halda, forfeyter ixracatçıya (forfeytist) qarşı hansısa iddianı irəli sürmək hüququna malik deyil. Faktiki olaraq, forfeyter bütün riski öz üzərinə götürür.

Öz növbəsində ixracatçı yalnız tələbnamələrin hüquqi aspektlərinə görə cavabdehdir, yəni tələbnamələrin forfeytera düzgün ötürülməsi və çatdırılan malın müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməsinə görə. Təqdim olunan kredit üzrə idxalçıya qarşı tələb, naməni satmaqla, mal göndərən az qala nağd pul alır, çünki tələbnamələr alınanda, onların alıcıları, siyasi konyunktura ilə bağlı riski öz üzərinə götürməlidir. Ölkələrin yalnız bir qisminin idxalçılarına qarşı tələbnamələri forfeyting üçün qəbul olunur. İdxalçının kredit qabiliyyətindən asılı olaraq, alınan tələbnamələrin müddəti 2-5 il ilə məhdudlaşır, bəzi hallarda o 7 ilə çata bilər. Forfeyting üçün qəbul olunan tələbnamələrin minimal miqdarı mövcuddur, misal üçün, 100 mindən 5 mln.avroya qədər. Böyük məbləğdə tələbnamələrin alınması forfeyterlərin konsorsiumu tərəfindən həyata keçirilir. Forfeyt vəsaitləri beynəlxalq kreditlərə tələbatın

ödənilməməsinə cavab olaraq əmələ gəlib.

İxracat tələbnamələri forfeyt olunması üçün onlar bir sıra şərtlərə cavab verməlidir. İxracat tələbnaməsi döənən və şərtsiz olmalıdır. Forfeytinqa qəbul olunan veksellər alıcıya məxsus ölkə bankının avalı ilə idxalçıya barat edilən veksəl yox, bank təminatı ilə digər tələbnamələr olmalıdır. İdxalçının ödəmə qabiliyyəti şübhə yaratdığı təqdirdə, forfeyter üçüncü ölkənin bankının aval yaxud təminatını tələb edə bilər. Vekseldə xüsusi qeydin köməyi ilə ixracatçı məsuliyyətdən azad edilə bilər. Misal üçün, adi vekseldə bu cür qeyd qoyulur: "reqressiz" yaxud "öhdəliksiz". Barat olunan veksələ ixracatçının məsuliyyətdən azad olunması haqqında xüsusi sənəd əlavə oluna bilər.

Forfeytinq ixracatçıya bir sıra üstünlüklər verir:

- likvidliliyin artması (çünki tələbnamə dərhal pul ilə ödənilir)
- kredit riski, faiz dərəcələri və valyuta məzənnələrinin dəyişmə riskindən azad olunma;
- balansda uzunmüddətli tələbnamələrin azalması;
- kredit qabiliyyətinin artması;
- kreditin ödənişi və ödənişlərin indeksasiyası üzrə işinə nəzarətin olmaması.

Forfeytinq üzrə dərəcə, bazar tələbatı və təklifi əsasında yaranır və kreditlər üzrə adi dərəcələri xeyli üstələyir. Çünki forfeyter, praktiki olaraq, bütün riski öz üzərinə götürür. Forfeytinq üzrə qaydalar aşağıda göstərilən kimi formalaşır.

- Adətən bank təminatı və avalın alınması üzrə xərcləri idxalçı özü ödəyir. Alıcı imtina etdiyi halda, ixracatçı bu xərcləri öz üzərinə götürməyə məcburdur, çünki bank təminatı olmadan, o tələbnamələri forfeyterə sata bilməyəcək.
- Daxili siyasət konyunkturası və vəsaitlərin baratına qadağanın tətbiq olunma riskindən asılı olaraq, bu ölkə üçün risk mükafatı illik 0,5-dən 6,0%-dək təşkil edəcək.
- Pul vəsaitlərinin mobilizasiyasına (səfərbərliyinə) xərclər Avropa bazarındakı dərəcələrdən asılıdır. Onlara həmçinin illik 0,5% miqdarında idarəetmə xərcləri əlavə olunur. Alınan tələbnamələr alqıya forfeyterdən razılıq alınandan sonra təqdim olunduğu təqdirdə o, illik 1-1,5% komissiyayı əlavə edir (sazişin bağlanması və sənədlərin təqdim olunması arasındakı vaxtların fərqinə uyğun). Forfeytinq üzrə ümumi xərclər tələbnamələrin məbləğinin diskontlama yolu ilə hesablanır.

BÖLMƏ 2. MALİYYƏ BAZARI: PUL VƏ KAPİTAL BAZARLARI

MALİYYƏ BAZARININ FƏALİYYƏTİ HAQQINDA NƏZƏRİ BAXIŞLARIN TƏHLİLİ

Maliyyə bazarına gəldikdə isə o, geniş mənada maliyyə vəsaitləri, alətləri və xidmətlərinin alqı-satqısının baş verdiyi mütəşəkkil iqtisadi məkan kimi səciyyələndirilir. Maliyyə bazarı müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin, maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi və onların bazar subyektləri arasındakı yenidən bölgüsünü, qiymətli kağızların tədavülünü təmin edən iqtisadi münasibətlərin məcmusu kimi başa düşülür.

Onu da bilmək lazımdır ki, maliyyə bazarının həlledici seqmentini kapital bazarı (pay qiymətli kağızları bazarı və borc kapitalı bazarı) təşkil edir. Bağlayıcı seqment isə maliyyə bazarının digər seqmentlərini xidmətləndirən qiymətli kağızlar bazarıdır.

Maliyyə bazarı beş həlqədən təşkil edilir:

1. Yığım sahibləri (fond təklif edənlər)
2. İnvestorlar (fond tələb edənlər)
3. Maliyyə alətləri
4. Yardımçı qurumlar
5. Hüquqi və idari nizamlayıcı qurumlar.

Maliyyə bazarlarında yer alan fərdlərin və ya şirkətlərin verəcəkləri investisiya qərarlarında, maliyyə alətləri böyük önəmə malikdirlər. Maliyyə alətlərinin çeşidli və çox saylı olması, investorlara alternativ investisiya imkanları saxlayır.

Yığımlardan təşkil edilən fondların maliyyə kəsiri olan investorla təklif edilməsi maliyyə bazarlarının mövcud olmasının başlıca səbəbidir.

Fond təklif və tələbi arasındakı axınları nizamlayan qurumlar, axını saxlayan maliyyə alətləri və bunları nizamlayan hüquqi və idari qaydaların mövcud olduğu və maliyyə alətlərinin doğrudan və ya dolaylı olaraq, fond transfer əməliyyatlarının gerçəkləşdiyi bazarlara "Maliyyə bazarları" adı verilmişdir.

Ümumiyyətlə, iqtisadçı alimlərin maliyyə bazarı anlayışına münasibəti birmənalı deyildir. Məsələn, Amerika iqtisadçı-professoru Frenk Fabocci maliyyə bazarına aşağıdakı kimi tərif vermişdir:

- "Maliyyə bazarı maliyyə aktivlərinin yaranması və mübadiləsi mexanizminə şərait yaradır". Frenk Fabocci finans bazarının iki bölmədən təşkil olunluğunu qeyd edir: "pul bazarı və kapital bazarı".

Rus iqtisadçısı Belabanov maliyyə bazarının tərkibini: I və II bazar olmaqla iki hissəyə bölür. Ona görə də maliyyə bazarı maliyyə aktivlərinin alıcı və satıcı arasında reallaşdırılma sferasıdır".

Luşin isə maliyyə bazarı tərkibinə kredit bazarını, sığorta bazarını, qiymətli kağızlar bazarını və valyuta bazarını daxil edir.

Prof. S.Məmmədov yazır: maliyyə bazarı milli iqtisadiyyatın yalnız maliyyələşdirmə aspektini deyil, həmçinin kredit və borc münasibətlərini əhatə edir. Bu prinsipi nəzərə alaraq

maliyyə bazarını üç sərbəst bölməyə ayırmaq olar.

Borc və ya kredit bazarı. Valyuta bazarı və qiymətli kağızlar bazarı.

Maliyyə bazarları öz strukturuna görə bir-birilə qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan və bir-birini tamamlayan üç bazardan ibarətdir:

1. Dövriyyədə olan nağd pul bazarı və onların funksiyasını yerinə yetirən qısamüddətli tədiyyə vasitələri bazarı (veksellər, çeklər və s.)
2. Ssuda kapitalı bazarı, yəni bank kredilləri;
3. Qiymətli kağız bazarı.

R.Cəbiyev isə maliyyə bazarına aşağıdakı bazarları aid edir.

1. Pul bazarı.
2. Kredit bazarı.
3. Qiymətli kağızlar bazarı.

Lakin finans bazarını açıqlamadan öncə, onu təsnifləşdirmək daha məqsədəuyğun olardı. Bunun üçün əvvəlcə maliyyə bazarlarını təşkilatlanmış və təşkilatlanmamış bazarlara bölmək zəruridir.

Təşkilatlanmış maliyyə bazarında hüquqi və idari qaydalar tətbiq edilən, fiziki və rəsmi olaraq müəyyən bir məkanda qərarlaşan, əlaqəli qurum və quruluşlar tərəfindən nəzarət və təftişə həyata keçirilir.

Deyildiyi kimi, maliyyə bazarındakı alqı-satqı əqdlərinin obyektə maliyyə resurslarıdır. Lakin maliyyə bazarının müxtəlif segmentlərindəki əqdlər bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, kredit bazarında əqdlərin obyektini pul vəsaitlərinin özü təşkil etdiyi halda, fond bazarında pul gəlirlərini əldə etmək hüquqları alınıb-satılır.

Azərbaycanda quruluş və fəaliyyəti qanunla nizamlanmış olan Bakı Fond Birjası təşkilatlanmış bazarlara ən yaxşı nüsxələrdən biridir. Təşkilatlanmamış maliyyə bazarları isə hüquqi və idari qaydaları olmayan, fiziki və rəsmi bir məkana sahib olmayan, təşkilatlanmış bazarların xaricində alqı-satqı işləmələrinə davam edən, əlaqəli qurum və quruluşların nəzarət və təftişindən uzaq (yəni ingiliscə - "Over - The Counter (OTC) Markets") olan maliyyə bazarıdır.

Daha sonra maliyyəbazarlarını fondların müddətinə görə pul bazarı və kapital bazarı olaraq təsnifləşdirməyimiz mümkündür.

Qısa müddətli fond təklif və tələbinin bir araya gəldiyi bazarlara "pul bazarları" (money markets) deyilir. Diqqət edilməsi lazım gələn ən önəmli nöqtə, bu bazarın qısamüddətli fondlardan təşkil edilməsidir. Burada göstərilən müddət, prinsipcə, bir ildən yuxarı ola bilməz.

Bu bazarda əldə edilən fondlar şirkətlərin maliyyələşməsində ifadə edilir.

Bu bazarda şirkətlərin gerçəkləşdirilməsində istifadə edilən alətlər isə ticari sənədlər və əmanətlərdir. Pul bazarında gerçəkləşdirilən əməliyyatlarda müddət qısa, risk və faiz nisbətləri aşağıdır. Orta və uzun müddətli fond təklif və tələbinin bir araya gəldiyi bazara "kapital bazarları" adı verilir. Kapital bazarını pul bazarından ayıran ən əsas xüsusiyyət isə orta və uzunmüddətli (bir ildən çox olmaq şərti ilə) fondlardan meydana gəlməsi və bu fondların şirkətlərin durum varlıqlarının digər bir ifadə ilə sabit sərmayə ehtiyaclarının qarşılanmasıdır.

Qaynaqlar pul bazarlarındakı kimi yığım olub, alətləri isə aksiya və istiqraz kimi qiymətli kağızlardır. Bu bazardakı əməliyyatlarda müddət uzun, risk və faiz nisbətləri də aşağıdır.

Pul bazarları ilə sərmayə bazarları bir-biri ilə çox yaxın əlaqəlidir, belə ki, faiz nisbətlərində meydana gələ biləcək artım və ya azalışlar, pul və sərmayə bazarlarındakı hərəkətlərin birindən digərinə doğru axınına təsir edir.

Faiz nisbətləri iki bazar arasındakı fond axınıni nizamlayır, yəni nizamlayıcı dayanıqlı vəziyyət alır. Fond təklif edənler (surplus units) öz investisiya siyasətini və əldə etməyi gözlədikləri qazanclara əsaslanaraq fondları bazarların birinə və ya hər ikisinə də istiqamətləndirə bilirlər. Fond tələb edənler (Degist units) isə istədikləri fondun çeşidinə bağlı olaraq hər iki bazarı da saxlaya bilir- lər. Bəzi vasitəçi qurumlar pul və ya kapital bazarlarında əməliyyat həyata keçirirlər. Hər iki bazar arasındakı cari faiz nisbətlərində dəyişiklik olmaqla yanaşı, həm də aralarında çox yaxın bir əlaqə mövcuddur. Fondlar aşağı faiz nisbətlərindən yüksək olana doğru tendensiya göstərir. Pul bazarında meydana gələn dəyişmə sərmayə bazarları üzərində təsirini göstərir.

Kapital bazarları içində də təşkilatlanmış və təşkilatlanmamış kapital bazarları olaraq bir fərqlənmə mümkündür.

Təşkilatlanmış kapital bazarları, məsələn, İstanbul və ya Moskva Fond Birjasında əməliyyat görən "aksiya bazarı" və "istiqraz və bono" bazandır.

Kredit təklif və tələbi pul bazarlarından kapital bazarlarına və ya kapital bazarlarından pul bazarlarına doğru asanca axa biləcək xüsusiyyətdə olduğundan ikili xarakterə malikdir.

Faiz nisbətləri isə bu iki bazar arasındakı fond axımında nizamlayıcı bir rol oynayır. Bu bazarlarda fond təklif edənler investisiya siyasətləri və gözlədikləri gəlirlər istiqamətində fondlar bir bazardan digər bazara və ya birdən çox bazarlara doğru yönəldə bilir. Fond tələb edənler isə ehtiyac duyduqları kreditin növünə görə bir bazardan və ya birdən çox bazardan borclana bilir.

Bəzi vasitəçi qurumlar, xüsusilə banklar pul və kapital bazarlarına aid əməliyyatları gerçəkləşdirməklə hər iki bazarda da çalışma hüququna malikdir.

Maliyyə bazarlarında fondlar aşağı faiz nisbətlərindən yüksək nisbətlili olanlara doğru hərəkət edir. Məsələn, pul bazarlarında görülən faiz nisbətindəki artımlar sərmayə bazarlarına mənfi təsir göstərməklə fondların sərmayə bazarlarından pul bazarlarına doğru axınına səbəb olur.

Əməliyyatlarına görə maliyyə bazarları:

I və II bazarlar adlandırılır. Maliyyə bazarlarında əməliyyat görən maliyyə alətləri, bazarlara ilk dəfə girilməsinə görə, I və II bazarlar olaraq iki qrupa ayrılır. Maliyyə bazarlarına ilk dəfə çıxardılan aksiya və istiqraz kimi qiymətli kağızları ixrac edən şirkətlər ilə əmanət sahiblərinin doğrudan doğruya qarşılaşdıqları bazarlara "I bazarlar" (primary markets) deyilir.

I bazarlar kapital bazarları məntiqi ilə uzunmüddətli fondların əmanət sahiblərindən şirkətlərə hərəkət etməsini təmin edir və gerçəkləşdirilən istiqraz və aksiya sənədləri satışları ilə şirkətlərə yeni sərmayə yaradır.

I bazarlara daha öncə təklif edilmiş və dövriyyədə olan uzunmüddətli qiymətli kağızların alınıb satıldığı, aksiyalarda heç bir zaman istiqraz müddəti gəldiyində, bu qiymətli kağızları ixrac edən zaman quruma baş vura bildikləri bazarlara "II bazarlar" (secondary markets)

deyilir. II bazarlar qiymətli kağızların pula dönmə sürətini artıraraq, I bazara tələb yaradır və inkişafa yardımçı olur. Ayrıca, bu bazarda gerçəkləşdirilən fəaliyyətlərin şirkətlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Yerli və regional bazarlar. Bazarları ölkə içindəki ariyalına görə yerli və regional olaraq iki qrupa ayıra bilərik.

Maliyyə alətlərin ölkə daxilindəki alqı-satqı proseslərinin gerçəkləşirildiyi bazarlara "yerli bazarlar" (national markets) adı verilir. Yerli bazarlar, sərmayənin tabana yayılmasına, əmanətlərin aktiv hala gətirilməsinə vasitəçi olmaqla, eyni zamanda alternativ maliyyə idarəetmələri arasında ən ucuz qaynaq səviyyəsində olan fondlar ilə şirkətlərə yeni investisiyalara girmə, qısamüddətli fondları uzun müddətli fondlar halına gətirə bilmə imkanı yaratmaqla, istər ölkə daxilində, istərsə də xarici şirkətlərin tanınmasına imkan yaradır. Ayrıca, bu bazarlar şirkətlərə aid aksiyaların təşkilatlanmış bir bazarda, arzu edilən zamanda, təklif və tələbə təşkil edilən qiymətlərlə alınıb satılma imkanı verir.

Bir bölgənin sərhədləri içində alqı-satqı prosesinə davam edən bazarlara isə "regional bazarlar" (lokal markets) deyilir.

Maliyyə alətlərinin istifadəsinə görə maliyyə bazarları:

Aksiyalar və istiqraz-bono bazarları. Maliyyə alətlərə görə bazarları aksiya bazarları və istiqraz-bono və ya istiqraz törəmələri olaraq iki qrupa ayıra bilərik. Sadəcə aksiyalar və törəmələrinin alqı-satqı əməliyyatlarının rallaşdırıldığı bazarlara "Aksiya bazarları" (stock markets) adı verilmişdir.

Birja üzv üçün vasitəçi qurumlar arasında qiymətli kağız hərəkətini stimullaşdırıcı və investisiyaların aksiya sənədi xaricindəki istiqraz, bono və törəmələri alqı-satqı əməliyyatlarının gerçəkləşdiyi bazarlara "istiqraz-bono bazarları" adı verilmişdir.

MALİYYƏ BAZARININ SEQMENTLƏRİ

Maliyyə bazarına gəldikdə isə, o, geniş mənada maliyyə vəsaitləri, alətləri və xidmətlərinin alqı-satqısının baş verdiyi mütəşəkkil iqtisadi məkan kimi səciyyələndirilir.

Maliyyə bazarının bütün açıqlamalarındakı fərqlərə rəğmən, onun əsas funksiyası kimi müxtəlif bazarlarda və sahələrdə müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin subyektlər arasında yerdəyişməsinin təmin olunması göstərilir.

Bununla əlaqədar, maliyyə resurslarının satıcı və alıcıları arasında əqdlərin həyata keçirildiyi məkan olan maliyyə bazarı özündə ayrı-ayrı bazarları seqment kimi birləşdirir. Maliyyə bazarının seqmentləri aşağıdakılardır:

- pul bazarı;
- kapital bazarı;

Onud bə bilmək lazımdır ki, maliyyə bazarının həlledici seqmentini kapital bazarı (pay qiymətli kağızları bazarı və borc kapitalı bazarı) təşkil edir.

Deyildiyi kimi, maliyyə bazarındakı alqı-satqı əqdlərinin obyektı maliyyə resurslarıdır. Lakin maliyyə bazarının müxtəlif seqmentlərindəki əqdlər bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, pul bazarında əqdlərin obyektini pul vəsaitlərinin özü təşkil etdiyi halda, kapital bazarında pul gəlirlərini əldə etmək hüquqları alınıb-satılır.

Eyni zamanda, maliyyə bazarının mahiyyəti sadəcə maliyyə resurslarının yenidən bölgüsü ilə məhdudlaşmır. Maliyyə bazarı iqtisadiyyatdakı durumun indikatoru olmaqla maliyyə resurslarının yenidən bölgüsünün istiqamətlərini müəyyən edir.

Keçirilən əməliyyatların həcmi və səciyyəsinə asılı olaraq milli, regional və beynəlxalq maliyyə bazarlarını, səviyyəsinə görə isə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan maliyyə bazarlarını fərqləndirirlər.

Bütün yuxarıda deyilənlər onu da aydın göstərir ki, maliyyə bazarı və borc kapitalı bazarı anlayışları arasında fərqlər olsa da, bu fərqlərin özü də hər iki anlayışın bir kökdən olduğunu göstərir. Buna görə də maliyyə bazarının da strukturlaşması onun tərkibində pul bazarının və kapital bazarının fərqləndirilməsi üzərində qurulur.

Pul bazarı qısamüddətli (1 ilə qədər) əməliyyatlar sahəsi olmaqla diskont, banklararası və valyuta bazarlarına ayrılır. Pul bazarının əsas alətləri bunlardır:

- xəzinə vekselləri;
- kommersiya vekselləri, xüsusilə də köçürmə vekselləri;
- depozit sertifikatları;
- kommersiya kağızları.

Diskont bazarının alətləri xəzinə və kommersiya vekselləridir. Onların əsas keyfiyyəti yüksək likvidlik və bundan irəli gələn yüksək çeviklikdir.

Banklararası bazarda maliyyə resursları ilk növbədə qısamüddətli depozitlər şəklində cəlb edilərək banklar arasında yerləşdirilir. Depozitlərin müddəti əsasən 6 aya qədər olsa da, banklararası bazardakı vəsaitlərdən həmçinin orta və uzunmüddətli aktiv əməliyyatlardan, balansların tənzimlənməsindən, dövlət qurumlarının tələblərinin icrasından ötrü istifadə olunur.

Valyuta bazarı müxtəlif ölkələrin hüquqi və fiziki şəxslərinin pul öhdəliklərinin ödənilməsi ilə bağlı olan beynəlxalq tədiyə dövriyyəsinə xidmət edir. Bu mənada, valyuta bazarları valyutaların alqı-satqısının rəsmi mərkəzləridir.

Banklar pul bazarına pul vəsaitlərinə olan qısamüddətli ehtiyaclarını, yəni likvidliyə olan tələbatlarını ödəməkdən ötrü müraciət edir.

Kapital bazarı orta və uzunmüddətli kreditlərlə yanaşı səhm və istiqrazları da özündə birləşdirir. Onun seqmentləri qiymətli kağızlar (fond) bazarı, həmçinin orta və uzunmüddətli bank kreditləri bazarıdır.

Fond bazarı qiymətli kağızların emissiyası vasitəsilə pul vəsaitlərinin iqtisadi subyektlər arasında bölgüsünü təmin edir. Orta və uzunmüddətli kreditlər isə əsasən investisiya bankları tərəfindən iqtisadi subyektlərə əsas kapitalın genişləndirilməsi (yeni avadanlığın alqısı, istehsalın artırılması) məqsədlərindən ötrü verilir.

İnkişaf etmiş maliyyə bazarlarında uzunmüddətli investisiya resurslarının mənbəyi kimi kapital bazarı şirkətlərlə yanaşı mərkəzi hökumət və banklar üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Pul bazarı əsasən qısamüddətli tələbatların ödənilməsindən ötrü yüksək likvidli vəsaitlər təqdim edirsə, kapital bazarı maliyyə resurslarına olan uzunmüddətli tələbatları təmin edir.

Pul bazarının bütün alətlərinin fərqli xüsusiyyətləri olsa da, investorların portfellerində onlar bir-birini əvəzləyə bilər. Bu sahədə yaxşı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlumdur ki, pul bazarı alətlərinin faiz dərəcələri arasında davamlı rabitə var. Belə ki, qısa dövrlərdə bəzi alətlərin gəlirlilik səviyyələri arasında ciddi fərqlər yarana bilər, yəni bəzilərində yüksəlir, bəzilərində isə enir. Bu dəyişikliklərdən faydalanmaq istəyən treyderlər dərhal birinciləri alır, ikinciləri satır. Birincilərə tələb artır, ikincilərə isə azalır və nəticədə alətlərin faiz dərəcələri arasındakı pozulmuş nisbət əvvəlki səviyyəyə qaydır.

Pul bazarlarındakı faiz dərəcələrinə səhm bazarındakı hadisələr də təsir göstərə bilər. Belə ki, birja məzənnələrinin kəskin endiyi şəraitdə investorlar portfellerindəki səhmləri sataraq üz tutur daha etibarlı pul bazarı alətlərinə, çünki onların defolt riski də, dəyərsizləşmə riski də kiçikdir.

Maliyyə bazarının iştirakçıları funksional baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

a) əsas iştirakçılar maliyyə aktivlərinin (kredit resurslarının, qiymətli kağızların, valyuta sərvətlərinin) alıcı və satıcıları. Satıcılar kreditorlar, qiymətli kağız emitentləri, valyuta satıcıları olduğu halda, alıcılar borcalanlar (kredit alanlar), investorlar və valyuta alıcılarıdır.

b) maliyyə vasitəçiləri. Bu qrupu müxtəlif maliyyə kredit və investisiya təsisatları (banklar, BOKT-lar, investisiya şirkət və fondları, sığorta şirkətləri, təqaüd fondları) təşkil edir. Eyni zamanda, alıcılarla satıcılar arasında maliyyə vasitəçiləri kimi çıxış edən banklar və BOKT-lar maliyyə aktivlərinin birindən digərinə ötürülməsini sürətləndirməklə məsrəflərin azalmasına xidmət edir. Maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyəti maliyyə aktivlərinin həm satıcıları, həm də alıcıları üçün sərfəlidir, çünki maliyyə bazarının bütün iştirakçılarının səmərəsini təmin edir. Lakin onu da unutmamaq olmur ki, banklardan fərqli olaraq BOKT-lar əmanətlər qəbul etmir və tədaviyədəki pulun miqdarına təsir göstərmir.

c) maliyyə bazarını xidmətləndirən təşkilatlar. Bunlar maliyyə bazarının infrastrukturunu təşkil edən subyektlərdir: fond və valyuta birjalrı, depozitarlar, hesablaşma-klining təşkilatları, konsaltinq şirkətləri, reyting agentlikləri və s.

ç) maliyyə bazarının dövlət tənzimlənməsi və özünütənzimləmə orqanları. Maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsi müasir kapitalist dövlətinin maliyyə və monetar siyasətinin

mühüm istiqamətlərindəndir. Bu isə dövlət tərəfindən maliyyə bazarı subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarətlənməsini, zəruri normativ-hüquqi bazanın, bazar haqqında informasiya sisteminin yaradılmasını və onun bütün iştirakçılar üçün açıqlığını labüd edir. Dövlət, maliyyə bazarının dayanıqlıqına və təhlükəsizliyinə nəzarət edir.

Dövlətnəzarəti özünü tənzimləmə ilə tamamlanır. Assosiasiyalar, ittifaqlar, birliklər, komitələr və s. təşkilati formalar çərçivəsində fəaliyyət göstərə bilən özünü tənzimləmə təşkilatları maliyyə bazarının peşəkar iştirakçılarının könüllü birliyi əsasında təşkilati, tənzimləmə, informasiya və b. funksiyaları yerinə yetirir. Onlar həmçinin peşəkarlıq standartlarını işləyib hazırlayır, mütəxəssislər yetişdirir, öz üzvlərinin maraqlarını təmsil və müdafiə edirlər.

Maliyyə bazarı iştirakçılarının maraqları müxtəlif maliyyə alətləri ilə əməliyyatlardan gəlir əldə etməkdən ibarətdir. Kreditorlar borc verdikləri dəyərə faiz alır, borcalanlar borc götürdükləri pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə etməklə əlavə mənfəət əldə edir, maliyyə vasitəçiləri isə gəlirlərini komissiya haqq şəklində qazanır.

Beləliklə, əmtəə və gəlirlərin dövrü axınında aparıcı yer tutan maliyyə bazarının təbii iqtisadi funksiyası maliyyə resurslarının onların artığına malik subyektlərdən vəsait çatışmazlığını yaşayan subyektlər istiqamətində ötürülməsindən ibarətdir. Bu cür ötürmə iki variantda mümkündür:

- birbaşa maliyyələşdirmə;
- dolay (vasitəli) maliyyələşdirmə.

Birinci halda borcalanlar maliyyə alətlərini birbaşa borcverənlərə satmaqla özlərinə lazım olan vəsaitləri cəlb edir. Maliyyə alətləri onları alanlar üçün aktiv olduğu halda, onların satıcıları (emitentləri) üçün öhdəlikdir.

Dolay maliyyələşmə variantında isə pul vəsaitləri yığım sahiblərindən borcalanlar istiqamətində maliyyə vasitəçilərinin iştirakı ilə yönəlir. Bu variantda da maliyyə alətlərindən istifadə edilsə də, onların emitentləri məhz maliyyə vasitəçiləridir.

Hər iki variantda banklar iştirak edə bilər, lakin yalnız ikinci halda banklar maliyyə vasitəçiləri kimi çıxış edir.

Hər iki halda, maliyyə alətləri öz sahiblərinə borcalanın gələcək gəlirlərinin yaxud aktivlərinin bir hissəsini əldə etmək hüququ verir.

Hər bir təsnifatda olduğu kimi, bu təsnifatda da maliyyə alətlərinin ən üzdə olan keyfiyyətləri nəzərə alınmışdır. Belə ki, maliyyə alətləri onların emissiyasının, tədavülünün və ödənilməsinin daha dərin əlamətlərinə görə təsnifata məruz qala bilər.

Beləliklə, maliyyə bazarının bütün seqmentlərində banklar bütün əsas rollarda, o cümlədən borcverən və borcalan rollarında çıxış edə bilər və edir. Lakin, ən böyük fəallıq banklar məhz maliyyə vasitəçiləri qismində göstərir.

PUL BAZARININ TƏRKİBİ

Müddətindən asılı olaraq maliyyə bazarı, pul bazarı və sərmayə bazarı kimi iki yerə bölünür:

1. **Pul bazarı** qısa fond təklifləri ilə qısa müddətə olan fond tələblərinin qarşılaşdığı bir bazardır. Ümumiyyətlə, qısamüddətli fondlar hüquqi və fiziki şəxslərin dövrü vəsaitlərinə olan ehtiyacları üçün tələb olunur.

- 2. Kapital bazarı** uzunmüddətli fond təklifləri ilə uzun müddətə olan fond tələblərinin qarşılaşdığı bir bazardır. Burada uzunmüddətli fondlar satılır və alınır. Uzunmüddətli fondlar sonradan hüquqi şəxslərin amortizasiya ayırmaları və mənfəətləri hesabına ödənilir.

Maliyyə alətləri maliyyə bazarında alqı-satqı obyektidir. Başqa sözlə, pul vəsaiti maliyyə alətləri vasitəsilə yığım sahiblərindən investora ötürülür. Fians qurumları isə bu prosesin vasitəçiləridir. Onlar pul sahiblərindən pulu cəlb edir və laihəçiyə ötürür. Başqa sözlə desək, maliyyə qurumları maliyyə bazarının iştirakçılarıdır. Maliyyə bazarı əlavə pul vəsaitinə sahib olanlarla pula ehtiyacı olanlar arasında maliyyə alətləri vasitəsi və maliyyə qurumlarının iştirakı ilə əlaqə yaradan orqanizmdir. Maliyyə alətlərinin alqı-satqısı zamanı bağlanan müqavilənin xarakterinə görə maliyyə bazarını spot və forvard bazarına bölmək olar. Spot bazarında maliyyə alətlərinin alqı-satqısı dərhal həyata keçirilir və ödənişlə qiymətli kağızın sahibin sərəncamına keçməsi eyni anda baş verir. Forvard bazarı isə əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətlə maliyyə alətlərinin müəyyən müddətdən sonra alınıb-satılmasını nəzərdə tutur. Bu bazarın alətlərinə törəmə qiymətli kağız da deyilir. Törəmə qiymətli kağızlara opsiyon, warrant və fyuçerslər aiddir. Spot bazarında risk forvard bazarına nisbətən aşağıdır. Forvard bazarında tərəflər birja kurslarının dəyişməsi, inflyasiya, faiz stavkalarında təərəddüdlər və s. ilə bağlı olaraq maliyyə itkiləri ilə üzləşə bilərlər. Bu bazarda qiymətli kağızlar spot bazarına nisbətən daha yüksək qiymətə satılır.

Maliyyə alətlərinin elementlərinə görə də maliyyə bazarını dövlət qiymətli kağızları və korporativ qiymətli kağızlar bazarı kimi təsnifləşdirə bilərik. Dövlətin maliyyə bazarında emitent kimi çıxış etməsi büdcə kəsirin borclanma yolu ilə örtülməsi ilə bağlıdır. Korporativ maliyyə alətləri isə real iqtisadiyyatın özəl qurumlarının maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edir. Dövlət borc sənədlərinin maliyyə bazarında ağırlığının artması özəl qurumların sərəncamlarına gələn maliyyə axınlarının məhdudlaşmasına gətirib çıxarır. Bu tendensiya ölkə iqtisadiyyatında investisiyaların azalmasına, nəticə etibarilə iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsinə yol aşıır (crowding təsiri). Dolaylı maliyyə vəsaitləri şəraitində əmanətçilər öz vəsaitlərini müəyyən müddət və faiz ödənilməsi şərti ilə maliyyə institutlarına verirlər. Sonradan kreditə ehtiyacı olan şirkət və fərdlərin bu ehtiyacları maliyyə qurumları tərəfindən təmin edilir. Göründüyü kimi, maliyyə bazarında borc verənlərlə borc alanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri maliyyə sistemi tənzim edir, lakin bu zaman fondların axını göstərilən iqtisadi subyektlərin bilavasitə görüşməsi nəticəsində deyil, vasitəçi qurumların yardımı ilə baş verir. Təbii ki, əgər maliyyə sistemi olmasa idi, borc vermək istəyənlərlə, borc almaq istəyənlər bir-birini tapmayacaq, nəticədə dolayı pul münasibətləri də, qurulmayacaqdır. Birbaşa maliyyə vəsaitləri şəklində borc almaq istəyində olanlar maliyyə bazarında doğrudan borc verənlərə qiymətli kağız sataraq fond təmin edirlər. Bu durumda borc alan iqtisadi vahidlər borclarını gələcəkdə əldə etdikləri gəlirlərdən ödəmək öhdəliyini öz üzərinə götürür.

Bu bazarlar axtarılan fondun müddətinə görə də adlandırılır. Ən çox bir il olaraq tanımlanan qısa müddətli fondların alınıb satıldığı bazarlara pul bazarları, bir ildən yuxarı, yəni uzun müddətli fondların axtarıldığı bazarlara isə sərmayə bazarları adı verilir.

Qısa müddətli fond təklif və tələbinin bir araya gəldiyi bazarlara "pul bazarları" (money markets) deyilir. Diqqət edilməsi lazım gələn ən önəmli nöqtə, bu bazarın qısamüddətli

fondlardan təşkil edilməsidir. Burada göstərilən müddət, prinsipcə, bir ildən yuxarı ola bilməz.

Pul bazarlarında fəaliyyət göstərən ən önəmli qurumlar banklardır. Kommersiya banklarının mənbələrini təşkil edən əmanətlər qısamüddətli olduğu üçün bankların satdıqları fondlar da (kreditlər) qısamüddətli olmaqdadır. Pul bazarı alətləri sırasına hökumətlərin ixrac etdiyi xəzinə bonoları dövlət istiqrazları, özəl sektor qurumlarının ixrac etdiyi xəzinə bonoları, dövlət istiqrazları, özəl sektor qurumlarının ixrac etdiyi finansman fondları, bankların ixrac etdiyi depozit sertifikatları, Repo anlaşmaları daxil edilə bilər.

Pul bazarında əldə edilən fondlar şirkətlərin finansmanında istifadə edilir. Bu bazarda şirkətlərin gerçəkləşdirilməsində istifadə edilən alətlər isə ticari sənədlər və əmanətlərdir. Pul bazarında gerçəkləşdirilən əməliyyatlarda müddət qısa, risk və faiz nisbətləri aşağıdır.

Orta və uzun müddətli fond təklif və tələbinin bir araya gəldiyi bazara "kapital bazarları" adı verilir. Kapital bazarını pul bazarından ayıran ən əsas xüsusiyyət orta və uzunmüddətli (bir ildən çox olmaq şərti ilə) fondlardan meydana gəlməsi və bu fondların şirkətlərin durum varlıqlarının digər bir ifadə ilə sabit sərmayə ehtiyaclarının qarşılmasında istifadəsidir. Qaynaqlar pul bazarlarındakı kimi yığım olub, alətləri isə aksiya və istiqraz kimi qiymətli kağızlardır. Bu bazardakı əməliyyatlarda müddət uzun, risk və faiz nisbətləri də aşağıdır.

Beləliklə, maliyyə bazarı beş həlqədən təşkil edilir:

- 1) Yığım sahibləri (fond təklif edənlər);
- 2) İnvestorlar (fond tələb edənlər);
- 3) Finansman alətləri;
- 4) Yardımçı qurumlar;
- 5) Hüquqi və idari nizamlayıcı qurumlar.

Kapital bazarları içində də təşkilatlanmış və təşkilatlanmamış kapital bazarları olaraq bir fərqlənmə mümkündür. Təşkilatlanmış kapital bazarları, məsələn, İstanbul və ya Moskva Fond Birjasında əməliyyat görən "səhm bazarı" və "istiqraz və bono" bazarıdır. Kredit təklif və tələbi pul bazarlarından kapital bazarlarına və ya kapital bazarlarından pul bazarlarına doğru asanca axa biləcək xüsusiyyətdə olduğundan ikili xarakterə malikdir.

Pul bazarları ilə sərmayə bazarları bir-biri ilə çox yaxın əlaqəlidir, belə ki, faiz nisbətlərində meydana gələ biləcək artım və ya azalışlar, pul və sərmayə bazarlarındakı hərəkətlərin birindən digərinə doğru axınına təsir edir.

Faiz nisbətləri iki bazar arasındakı fond axınını nizamlayır, yəni nizamlayıcı dayanıqlı vəziyyət alır. Fond təklif edənlər öz investisiya siyasətini və əldə etməyi gözlədikləri qazanclara əsaslanaraq fondları bazarların birinə və ya hər ikisinə də istiqamətləndirə bilirlər. Fond tələb edənlər isə istədikləri fondun çeşidinə bağlı olaraq hər iki bazarı da saxlaya bilirlər. Bəzi vasitəçi qurumlar pul və ya kapital bazarlarında əməliyyat həyata keçirirlər. Hər iki bazar arasındakı cari faiz nisbətlərində dəyişiklik olmaqla yanaşı, həm də aralarında çox yaxın bir əlaqə mövcuddur. Fondlar aşağı faiz nisbətlərindən yüksək olana doğru tendensiya göstərir. Pul bazarında meydana gələn dəyişmə sərmayə bazarları üzərində təsirini göstərir.

Faiz nisbətləri isə bu iki bazar arasındakı fond axınında nizamlayıcı bir rol oynayır. Bu bazarlarda fond təklif edənlər investisiya siyasətləri və gözlədikləri gəlirlər istiqamətində fondları bir bazardan digər bazara və ya birdən çox bazarlara doğru yönəldə bilər. Fond tələb

edənlər isə ehtiyac duyduqları kreditin növünə görə bir bazardan və ya birdən çox bazardan borclana bilər.

Bəzi vasitəçi qurumlar, xüsusilə banklar pul və kapital bazarlarına aid əməliyyatları həyata keçirməklə hər iki bazarda da çalışma yetkisinə malikdir.

Maliyyə bazarlarında fondlar aşağı faiz nisbətlərindən yüksək nisbətlili olanlara doğru hərəkət edir. Məsələn, pul bazarlarında görülən faiz nisbətindəki artımlar sərmayə bazarlarına mənfi təsir göstərməklə fondların sərmayə bazarlarından pul bazarlarına doğru axımına səbəb olur.

Əməliyyatlarına görə maliyyə bazarları: I və II bazarlar adlandırılır. Maliyyə bazarlarında əməliyyat görə maliyyə alətləri, bazarlara ilk dəfə girilməsinə görə, I və II bazarlar olaraq iki qrupa ayrılır. Maliyyə bazarlarına ilk dəfə çıxarılan səhm və istiqraz kimi qiymətli kağızları ixrac edən şirkətlər ilə əmanət sahiblərinin doğrudan doğruya qarşılaşdıqları bazarlara "I bazarlar" (primary markets) deyilir. I bazarlar kapital bazarları məntiqi ilə uzunmüddətli fondların əmanət sahiblərindən şirkətlərə hərəkət etməsini təmin edir və gerçəkləşdirilən istiqraz və aksiya sənədləri satışları ilə şirkətlərə yeni sərmayə yaradır. I bazarlara daha öncə təklif edilmiş və dövriyyədə olan uzunmüddətli qiymətli kağızların alınıb satıldığı, aksiyalarda heç bir zaman, istiqraz müddəti gəldiyində, bu qiymətli kağızları ixrac edən zaman quruma baş vura bildikləri bazarlara "II bazarlar" (secondary markets) deyilir. II bazarlar qiymətli kağızların pula dönmə sürətini artıraraq, I bazara tələb yaradır və inkişafa yardımçı olur. Ayrıca, bu bazarda gerçəkləşdirilən fəaliyyətlərin şirkətlər ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Təşkilatlanmamış kapital bazarları isə hüquqi və idari qaydaları olmayan, fiziki və rəsmi bir məkana sahib olmayan, təşkilatlanmış bazarların xaricində alqısatqı işləmələrinə davam edən, əlaqəli qurum və quruluşların nəzarət və təftişindən uzaq (yəni ingiliscə buna "Over The Counter (OTC) Markets" deyilir) olan maliyyə bazarıdır.

Cədvəl 4

PUL VƏ KAPİTAL BAZARLARININ MÜQAYİSƏSİ

Fərqlər	Pul bazarı	Kapital bazarı
Müddət	Qısamüddətli fond təklif və tələbin qarşılaşdığı bazardır	Uzunmüddətli təklif və tələbin qarşılaşdığı bazar
Fəaliyyəti	Müvəqqəti likvid sıxıntısını aradan qaldırmaq məqsədi ilə bazara girilir	Sabit investisiyalar üçün müraciət edilir
Qaynaq	Fond qaynaqları sabit olmayan əmətənlər	Fond qaynaqları sabit olan gerçək yığımlardır
Alət	Fond alış-verişində istifadə edilən alətlər ticari sənədlərdir	Fond alış-verişində istifadə edilən alətlər aksiya və istiqraz kimi qiymətli kağızlardır
Faiz	Risk və faiz nisbətləri aşağıdır	Risk və faiz nisbətləri yüksəkdir

Qiymətli kağızların təsnifatı

Klassifikasiya əlamətləri	Qiymətli kağızın növü
Mövcud olduğu vaxt	Müddətli Müddətsiz
Mənşəyi	İlkin İkinci dərəcəli
Mövcud olma forması	Sənəd formasında qeyri-sənəd formasında
Milli mənsubiyyəti	Daxili Xarici
İstifadə etmə forması	İnvestisiya Qeyri-investisiya
Təsir etmə tərzı	Təqdim edilənin adı Adlı
Tədavülə buraxılış forması	Emissiya Qeyri-emissiya
Mülkiyyət forması	Dövlət qiymətli kağızları. Qeyri-dövlət qiymətli kağızları
Tədavül xarakteristikası	Bazar xarakterli və sərbəst tədvül edilən Qeyri-bazar xarakterli
Risk səviyyəsi	Risksiz və ya az riskli Riskli
Gəlir səviyyəsi	Gəlirli Gəlirsiz
Vəsaitin yerləşdirmə forması	Uzunmüddətli Sahibkar
İqtisadi mahiyyəti (hüquqi cəhətdən)	Aksiya İstiqraz Veksel və s.

Kredit bazarının keyfiyyəti

Mərkəzi Bank tərəfindən banklar arasında aparılmış sorğuya əsasən cari ilin 9 ayında borcalanlar tərəfindən həm biznes, həm də istehlak kreditlərinə tələb yüksək olaraq qalmışdır. Bankların kredit vermək meylinin müsbət olmasına baxmayaraq, respondentlərin əksər hissəsi borcalanlara qarşı tələblərin ciddiləşdiyini qeyd etmişlər. Bu da banklar tərəfindən risklərin adekvat qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, banklar potensial riskli borcalanlar dairəsini məhdudlaşdırmışlar.

Kredit aktivliyinin canlanmasına baxmayaraq banklar potensial borcalanların maliyyə durumuna (ödəməqabiliyyətinə), kreditin maksimal həcminə, girov təminatına dair tələbləri ciddiləşdirmişdirlər.

Mənbə: AMB

KAPİTAL BAZARI

Kapital bazarı orta və uzunmüddətli fond təklif və tələbinin qarşılaşdığı bazardır. Kapital bazarından saxlanan fondlar daha çox şirkətlərin bina, avadanlıq kimi olan vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsində istifadə edir. Qısaca desək, kapital bazarından saxlanan fondlar sabit sərmayə ehtiyacının ödənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Pul bazarında olduğu kimi kapital bazarının mənbələri yığımlardır. Kapital bazarının ən önəmli və ya uyğun olaraq istifadə etdiyi alətlər səhm və istiqrazlardır. Kapital bazarında təklif və tələb bəzi alətlər yardımı ilə qarşılaşır. Sərmayə fondları qiymətli kağızların alqı-satqısı yolu ilə bir əldən digər ələ dəyişdirilir. Ona görə də bu halda kapital bazarını qiymətli kağızlar bazarı ilə birlikdə düşünmək məcburiyyətindəyik. Adətən, kapital bazarı ilə qiymətli kağızlar bazarı anlayışları bir-birinə yaxın olduğundan sinonim kimi qəbul edilir. Qiymətli kağızlar bazarı isə xüsusiylə istiqraz və səhm bazarlarını əhatə edir. Bir az da dərinliyə getsək, sərmayə bazarları ilə qiymətli kağız bazarındakı hərəkətlərin gerçəkdə tərs yöndə olduğu anlaşılır. Kapital bazarında "Mal" kapital fondları, qiymətli kağız bazarında isə istiqraz, səhm kimi "kağızlar"dır. Bir kimsə 100 manatlıq aksiya satın almaq istədiyi zaman bu, kapital bazarı yönündən sərmayə təklifi, qiymətli kağızlar bazarı yönündən isə qiymətli kağız tələbi mənasını verir. Göründüyü kimi kapital bazarı qiymətli kağız bazarı ilə həqiqətdə eyni məna kəsb etmir.

Birində təklifi təşkil edən bir hərəkət, digərində tələbi şərtləndirir. Bu tərs yönlüyə baxmayaraq, qiymətli kağızlar bazarını kapital bazarı içində onun bir parçası olduğunu söyləmək, ya da başqa bir yöndən baxaraq əsil bazarın kapital bazarı olduğunu, qiymətli kağızların isə ayrıca bir bazarı təşkil etmədiyini və sadəcə qiymətli kağızların kapital bazarında fondların əldən-ələ dəyişdirilməsində istifadə edilən alətlər olduğunu irəli sürə bilərik. Qiymətli kağız bazarında digər bazarlarda olduğu kimi təklif-tələb qanuni keçərliliklə olmaqla bərabər, bəzi hallarda bundan kənara çıxmalar da müşahidə olunur. Yəni bu bazarda xatırladılan qanun işləmir. Digər bazarlarda bir malın qiyməti düşüncə ona qarşı tələb artırsa qiymətli kağızlar bazarında isə bəzi hallarda qiymət düşərkən tələb azala da bilər. Alınıb-satılan malın fiziki bir dəyərinin olmaması, doğrudan-doğruya hər hansı bir ehtiyacı ödəməməsi və spekulativ xarakterli olması təklif və tələbdə tərsinə elastikliyi yarada bilər.

QİYMƏTLİ KAĞIZ BAZARI

Qiymətli kağız bazarının konkret funksiyaları yerinə yetirməsi ilə əlaqədardır. Hər bir funksiyanın konkret məzmunu mövcuddur. Bu funksiyalara aşağıdakıları aid etmək olar:

- yenidən bölgü, funksiyası pul vəsaitlərinin (kapitalın) qiymətli kağızların tədavülü vasitəsilə müəssisələr, əhali və dövlət arasında, sahələr və regionlar arasında yenidən bölgüsünü ifadə edir. Məsələn, mərkəzi hökumətin, yerli idarəetmə orqanlarının büdcə kəsirinin dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarının buraxılması və yerləşdirilməsi vasitəsilə maliyyələşdirməsi zamanı müəssisələr və əhəlinin sərbəst maliyyə resurslarının dövlətin xeyrinə yenidən bölgüsü baş verir.

- maliyyə risklərinin sığortalanması funksiyası. Bu funksiya törəmə qiymətli kağızların, yəni fyuçers və opsiyonların və s. meydana gəlməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu funksiyanın vasitəsilə (qiymətli kağızların likvidliyinin idarə olunmasının ünsürlərini tətbiq etməklə) kapitalın qorunub saxlanılması və artırılması təmin edilir.

- tənzimləmə funksiyası isə cəmiyyətdə cərəyan edən müxtəlif proseslərin konkret fond əməliyyatları vasitəsilə tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Məsələn, qiymətli kağızlarla əməliyyatların keçirilməsi vasitəsilə tədavüldəki pul kütləsinin həcmi tənzimlənir. Bu tənzimlənmə funksiyasının makroiqtisadi tərəfidir. Eyni zamanda, göstərilən funksiyanın mikroiqtisadi tərəfi də mövcuddur. Bu o deməkdir ki, fond bazarı ticarət qaydalarının, iştirakçıları arasındakı mübahisələrin həll edilməsi qaydalarını yaradır, nəzarət və idarəetmə orqanlarını müəyyənləşdirir və s.

- uçot funksiyası. Bu funksiya bazarda tədavül edən bütün növ qiymətli kağızların xüsusi siyahılarda, yəni reyestrlərdə məcburi qeydiyyatında, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının qeydiyyatında, həmçinin alqı-satqı, girov, trast, konvertasiya və b. müqavilərlə rəsmiləşdirilmiş fond əməliyyatlarının qeydiyyatında təzahür edir.

- uçot funksiyasından qiymətli kağızlar bazarının informasiya funksiyası irəli gəlir, yəni bazar ticarət obyektləri və subyektləri haqqında informasiyanı yaradır və iştirakçılara çatdırır.

- nəzarət funksiyası bazar iştirakçıları tərəfindən qanunvericiliyə əməl olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

- tələblə təklifin tarazlaşdırılması funksiyası fond bazarında qiymətli kağızlarla əməliyyatlar vasitəsilə tələblə təklif arasında tarazlığın təmin olunması deməkdir. Bununla da bazar qiymətlərinin formalaşması, onların dinamikası üçün şərait yaranır.

- həvəsləndirmə funksiyası. Bu funksiyanın mahiyyəti hüquqi və fiziki şəxsləri qiymətli kağızlar bazarının iştirakçısı olmağa sövq etməkdən (məsələn, müəssisənin idarə olunmasında iştirak hüququ, gəlir əldə etmək hüququ, kapitalın yığılması imkanı yaxud əmlaka sahib olmaq hüququnu verməklə) ibarətdir.

- kommersiya funksiyası. Hər bir digər bazarda olduğu kimi, qiymətli kağızlar bazarı da əməliyyatların keçirilməsindən mənfəətin əldə olunması və onun maksimumlaşdırılması üçün şərait yaradır.

İlk iki funksiyanı qiymətli kağızlar bazarının spesifik, özünəməxsus funksiyalarına aid etmək olar. Qalan funksiyaları isə ümumi funksiyaları kimi səciyyələndirmək olar.

Qiymətli kağızlar bazarının köməkçi funksiyaları da mövcuddur ki, bunlar qiymətli kağızların özəlləşmədə, antiböhran idarəetməsində, iqtisadiyyatın restrukturizasiyasında, pul tədavülünün sabitləşdirilməsində, antiinflasiya siyasətində tətbiqi ilə əlaqəlidir.

Qiymətli kağızlar bazarını, onun strukturunun müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərdən təqdim olunması mümkünlüyündən asılı olaraq müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirmək olar.

Qiymətli kağızların buraxılışı mərhələsi və tədavülü baxımından qiymətli kağızlar bazarı ilkin və təkrar bazara bölünür.

İlkin bazarlarda müxtəlif şirkətlər, mərkəzi hökumət, bələdiyyələr tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlar ilk sahiblərinə satılır. Fəaliyyətin bu növü qiymətli kağızların yerləşdirilməsi adlanır. Bunun hesabına qiymətli kağızları emissiya edənlər öz ehtiyacları üçün istifadə etmək məqsədilə maliyyə resursları cəlb edirlər.

Təkrar bazarda pul vəsaitlərinin toplanması baş vermir, vəsaitlərin investorlar arasında yenidən bölüşdürülməsi baş verir. Təkrar bazar maliyyə sisteminin effektiv fəaliyyəti üçün çox əhəmiyyətlidir.

Qiymətli kağızlarla ticarətin təşkili üsuluna görə son dövrlərdə özünə yer tapmış konsepsiyaya qiymətli kağızların təkrar bazarı daxilində aşağıdakı dörd səviyyəni fərqləndirirlər:

- Birinci səviyyə təkrar bazarın ən vacib elementlərindən biri olan fond birjasıdır. Burada birjada qeydiyyatdan keçmiş və qiymətləndirməyə buraxılmış qiymətli kağızlarla əqd baş verir. Fond birjası qiymətli kağızlar bazarının likvidliyini və onun tənzim olunmasını təmin edir. Fond birjası qiymətli kağızların bazar dəyərini, bazar qiymətini müəyyən edir, eyni zamanda qiymətli kağızlara olan tələb və təklif arasında tarazlığı əks etdirməklə, onlar haqqında lazımi informasiyanın yayılmasını da təşkil edir.
- İkinci səviyyəyə birjadan kənar bazar daxildir. Bu qiymətli kağızların alqı-satqısının birjadan kənar yerdə və birjada qeydiyyatdan keçməyən qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirildiyi bazardır.
- Üçüncü səviyyə vasitəçilərin vasitəsilə və yüksək rüsumlar təyin etmiş fond birjalarını ötürək qeydiyyatdan keçirilmiş qiymətli kağızların alqı-satqısı baş verən birjadan kənar bazardır.
- Dördüncü səviyyə ticarətin vasitəçiləri birləşdirən kompüter şəbəkələri vasitəsilə keçirildiyi kompüterləşdirilmiş bazardır. Bu bazar investorlara sazişləri güclü kompüter sisteminin vasitəsilə imzalamaq imkanı verir ki, bununla da böyük komissiyon xərclərinə qənaət etmək olar. Investor istənilən vaxt şəbəkə vasitəsilə istədiyi qiyməti fayla göndərir və əgər qarşılıqlı təklif alınarsa, sövdələşmə baş tutmuş hesab olunur.

Yuxarıda adları çəkilən qiymətli kağızlar bazarını müxtəlif əlamətlərinə görə də segmentləşdirmək olar. Qiymətli kağızlar öz növlərinə görə aşağıdakı bazarlara bölünür:

1. Aksiya bazarları
2. İstiqraz bazarları
3. Veksel bazarları
4. Opsiya bazarları
5. Depozit və əmanət sertifikatları bazarı

Emitentlərə görə qiymətli kağızlar bazarını aşağıdakı bazarlara bölmək olar:

1. Şəxsi qiymətli kağızlar bazarı
2. Dövlət qiymətli kağızlar bazarı
3. Beynəlxalq qiymətli kağızlar bazarı

Investorlara görə qiymətli kağızlar bazarı aşağıdakı bazarlara bölünür:

1. İnstitusala investorların qiymətli kağızlar bazarı
2. Fərdi investorların qiymətli kağızlar bazarı
3. Ərazi meyarına görə qiymətli kağızlar bazarının aşağıdakı növləri vardır: regional; milli və global.

Qiymətli kağızlar bazarı işlədilən ticarət "texnologiyasına" görə aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Kassa bazarları
2. Təcili bazarlar
3. Auksiya bazarları
4. Diler bazarları

Əgər maraqlı tərəflər öz qiymətli kağızlarını təcili alıb-satmaq istəyirlərsə, onda onlar kassa bazarlarından istifadə edirlər. Bu bazarda sövdələşmələr 12 gün ərzində həyata keçirilir.

Auksion bazarları aşağıdakı bazarları özündə birləşdirir:

- Sadə auksion bazarları
- Holland auksion bazarları
- ikili auksion bazarları
- Onkol bazarları
- Fasiləsiz auksion bazarları

Sadə auksion bazarları. Daha çox fond alətlərinə qarşı yüksək alıcılıq tələbi olduğu zaman işləyir və satıcı monopoliyası yaranır. Burada ən yaxşı vəziyyətdə satıcılar olur və alıcılar həmin qiymətli kağızın alınması üçün yüksək qiymətlər verirlər.

Holland auksion bazarları. Bu bazarın fəaliyyəti alıcıların ərizələrinin əvvəlcədən yığılması vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bundan sonra isə ərizələr emitent və ya vasitəçilər tərəfindən qiyməti analiz edilir və son olaraq bu qiymətli kağızları almaq istəyən alıcıları razı salacaq qiymət müəyyənləşdirilir.

İkili auksion bazarlarının Sadə auksion bazarlarından fərqi odur ki, burada çoxlu sayda alıcılar və satıcılar iştirak edirlər ki, onlar burada öz qiymətli kağızlarını alıb-satmaq hüququnu qazanmaq üçün öz aralarında yarışirlər.

Onkol bazarlarından isə qiymətli kağızlara olan tələb və təklifin təmərküzü tələb olunan səviyyəyə çatmadıqda istifadə edilir. Onkol ticarət sistemində müəyyən vaxt ərzində qiymətli kağızların alınıb-satılması üçün sifarişlər yığılır. Sonra sifarişlər içində ən yüksək qiymət verən ərizəyə üstünlük verilir. Bundan sonra əgər müxtəlif ərizələrdə qiymətli kağızların alınıb satılmasına eyni qiymətlər göstərilərsə, bunların içində həcmi böyük olana üstünlük verilir. Qərb ölkələrində onkol bazarları əsasən fond birjalarında geniş yayılmışdır.

Fasiləsiz auksion bazarlarının fərqi ondan ibarətdir ki, bu bazara qiymətli kağızların alınıb-satılması haqda ərizələr daxil olduqda tez bir zamanda həyata keçirilir. Əgər daxil olmuş sifarişlər şəxsi razı salmırsa, ərizəni verən tərəf ya qiymət şərtlərini dəyişə bilər, və ya onun təzədən icra edilməsini qeydiyyatdan keçirib icrasını gözləyər. Fasiləsiz auksion bazarının iş mexanizmi sazişi bağlayan hər iki tərəfin razı salınmasına yönəldilmişdir.

Diler bazarı birjadan kənarda fəaliyyət göstərir və qiymətli kağızlar bazarında mühüm yer tutur. Öz şəxsi hesabına fond alətlərini almaq və satmaq imkanına malik olan şəxs diler bazarını təşkil edə bilər. Dilerlərin qiymətli kağızların alqı-satqısında rəsmi elan etdikləri elan bütün investorlarla imzalanan sazişlər zamanı qüvvədə qalmalıdır. Diler rəsmi elan etdiyi sazişin şərtlərindən yayına bilməz.

QIYMƏTLİ KAĞIZ BAZARLARININ KAPİTAL BAZARINA MÜSBƏT TƏSİRİ

Qiymətli kağız bazarları qiymətli kağızların təklif və tələbinin qarşılaşdığı bir bazar olub yığımlara hərəkət qazandırır, sərmayənin mülkiyyətini geniş xalq kütləsinə yayır, iqtisadiyyatda barometr vəzifəsi görür, sənayedə struktural dəyişikliyi asanlaşdırır, bazarda tək qiymətin təşkilini saxlayır, bazarda təminat işlərini yerinə yetirir, ictimai uzlaşmanı saxlayır və iqtisadi sosial baxımdan mühim bir mövqe təşkil edir. Eyni zamanda qiymətli

kağız bazarları yığımlara hərəkət qazandırır, qiymətli kağız təklif və tələbinin qarşılaşdığı alıcı və satıcıların alqı-satqı əməliyyatların gerçəkləşdirdiyi şəxsi və qurumların iştirakçılarının yer aldığı bazarlardır. Qiymətli kağız bazarları yığım sahibləri, investorlar, bunlar adına əməliyyat aparan vasitəçi qurum və fərdlər, qiymətli kağız satışı aparanlar kimi dəyişik mənfəət qruplarının ehtiyaclarını ən uyğun şəkildə qarşılamaq məqsədi güdür.

Beləliklə, fond ehtiyacı olan və bu səbəbdən də, qiymətli kağız ixrac etmək istəyən şirkətlər ilə fond çoxluğu axtaranları sabit bir məkanda eyni yerə gətirərək gerçəkləşdirilən əməliyyat iki tərəfə də mənfəət əldə etməyə imkan verir. Fond ehtiyacı olan şirkətlər qiymətli kağız ixrac edərək ucuz yollu fond əldə etdikləri kimi yığımları olan və bunu dəyərləndirmək istəyənlər də özlərinə ən uyğun və ən yüksək gəlir saxlama imkanı əldə edir. Göründüyü kimi, qiymətli kağız bazarları qiymətli kağızların lazımı anda pula çevrilməsini, yəni likvid duruma gəlməsində vasitəçilik rolunu üzərinə götürür. Bu xüsusiyyətilə bazarda əməliyyat görən bütün iştirakçılar fayda əldə etmiş olurlar. Qısaca desək, qiymətli kağız bazarları bu bazarlarda yer alan investorların likvid ehtiyacını qarşılayır və fond çoxluğu olanların bu fondları səmərəli və sürətli bir şəkildə dəyərləndirərək yatırıma yönləndirməsinə imkan yaradır.

Birjanın bir başqa mühüm funksiyası sərmayənin mülkiyyətini geniş xalq kütləsinə yaymaqdır. Şirkətlər qiymətli kağızları fond birjasındakı listinqdən keçirməklə, şirkətin milli və beynəlxalq səviyyədə tanınma imkanını əldə edir. Bundan başqa şirkətlər öz sahəsində bacarıqlı olma sayəsində, bazarın bu mühitindən faydalanaraq çıxardıqları qiymətli kağızlarını asanlıqla bazarlaya bilirlər.

Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar bazarı orta sinfin təşkilinə və güclənməsinə təsir edir. İnkişaf etmiş ölkələrdəki xalq kapitalizmi bu şəkildə formalaşmışdır. Birjada yüzlərcə aksiya və istiqraz funksiyalaşdığından bunların qiymətləri ani şəkildə elan edilir. Qiymətli kağızları çıxaran şirkətlər, davamlı bir imtahan verirlər. Beləliklə, makro səviyyədə ölkənin barometri vəzifəsini yerinə yetirirlər. Qiymətli kağızlara olan təklif və tələbə görə qiymət hərəkətləri tez-tez dəyişir. Lakin qiymətli kağızların qiymətinə təsir edən əsas amil bunları ixrac edən şirkətlərin maliyyə strukturlarındakı güclülük və mənfəətdir.

Şirkətlərin göstərmiş olduğu yüksək performans, qiymətli kağızlara olan tələbi artırdığı üçün nəticədə qiymətlər də artır. Bu göstərici şirkət səhmdarları üçün çox yararlı və faydalıdır. Hətta, səhmlərin orta performansını göstərən indeks ölkənin ümumi iqtisadi durumu haqqında məlumat verir və bundan istifadə edərək gələcəyə yönəlik proqramlar da hazırlamaq mümkün olur. Hər hansı bir şirkətin qiymətli kağız bazarında dəyər qazanması və ya itirməsi şirkətin performans və etibarının ən vacib göstəricisidir. Bundan başqa, şirkətlərin bacarıq dərəcələrini də müqayisə etmək mümkün olur.

Bütün alıcı və satıcıların qiymətli kağız bazarlarında qarşılaşması qiymətli kağızların vahid bir alış və satış qiymətinin meydana gəlməsini təmin edir. Bilindiyi kimi, vahid bir qiymət tam rəqabət olan bazarlarda meydana çıxır.

Birja bülletenləri vasitəsilə ölkənin və dünyanın hər tərəfinə bazarda müəyyənlanmış qiymət və rəqəsi göndərilir. Bu yolla qiymətli kağızlarla maraqlananlar üçün qiymətdə aldanma hadisələrinin qarşısı alınır.

Təşkilatlandırılmış qiymətli kağız bazarında hər istəyən şirkətin öz aksiyasını satması mümkün deyildir. Listinqdən keçə bilmələri üçün qiymətli kağızlar üzrə komitənin müəyyən

etdiyi şərtləri yerinə yetirmək məcburiyyəti var. Bununla birjada qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə məşğul olanlara təminat verilir.

QIYMƏTLİ KAĞIZ BAZARLARININ KAPİTAL BAZARINA MƏNFİ TƏSİRİ

Qiymətli kağız bazarlarının böyük şirkətlərin xeyrinə fəaliyyət göstərməsi nəticəsində kiçik şirkətlərin böyük və tanınmış şirkətlərə nisbətən maliyyə mənbəyi tapması hədsiz çətinləşir. Yığım gücünün zəif olduğu ölkələrdə sərmayə bazarlarından zənginlər faydalanır, yeni yüksək gəlirli qrupların gəlirləri daha da artır. Şirkətlərin top menecmentləri satış, mənfəət, dividend kimi mövzularda əldə etdikləri məlumatları öz mənfəətləri hesabına "insider tradind" adı verilən əməliyyatlar da gerçəkləşdirə bilirlər. Məsələn, 11/XI-2002-ci il tarixli "Vedomosti" qəzetinin verdiyi xəbərə görə "Fransız bankı Societe Generalenin özəlləşdirməsi sahəsində, insayder informasiyanın ticarəti üzrə bir qrup biznesmenə qarşı 4 ildir ki, məhkəmə araşdırması davam edir". Bəzi hallarda şirkətin böyük həcmli səhmdarları şirkətin maliyyə cədvəllərində dəyişikliklər etməklə, yəni şirkətin mənfəətini az göstərməklə şirkətin qiymətli kağızlarının dəyərinin azalmasına yol açdırır və daha sonra bu mövqedən yararlanaraq şirkətin kağızlarını ucuz almaqla, nəticədə yüksək dərəcədə qazanc əldə etmə fərsətinə nail olurlar.

KAPİTAL AKTİVLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Gəlirlik nöqtəyi-nəzərindən qiymətli kağızlar gəlirli və ya gəlirsiz ola bilər. Risk səviyyəsinə görə qiymətli kağızları aşağıdakı tərzdə yerləşdirmək olar:

- 1) Gəlir nə qədər çoxdursa, risk də bir o qədər çoxdur.
- 2) Qiymətli kağızın təlimatı nə qədər yüksəkdirsə, risk də bir o qədər azdır. Emissiya qiymətli kağızları əsasən iri əskenaslarla buraxılır və bunlar əsasən aksiyalar və istiqrazlar olurlar.

ANDERRAYTINQ VASİTƏÇİLİK XİDMƏTİ

Anderrayting riskə qarşı sığorta etmə və ya yeni çıxarılan qiymətli kağızların bazarda təminata alınmasıdır. Anderraytingin aşağıdakı növləri mövcuddur:

Anderrayting sərt öhdəliklər əsasında və Anderrayting ən yaxşı səylər əsasında;

Anderrayting "Stand-By" əsasında

Anderrayting "hamısı və yaxud heç nə" prinsipləri əsasında

Emitentin avanslı və avanssız anderraytingi və rəqabətli anderraytingdən ibarətdir. Anderrayter vasitəçi xidmətidir və ilkin emissiyanın yerləşdirilməsində üzərinə öhdəlik alır. Sövdələşmə o zamanı xətm edilir ki, anderrayter öhdəlikləri yerinə yetirmir. "Sərt öhdəliklər əsasında" anderrayting zamanı emitentlə müqavilənin şərtlərinə görə anderrayter təsbit edilmiş qiymətdə buraxılan qiymətli kağızların hamısını və yaxud bir hissəsini pul verib geri almaq məcburiyyətindədir. Bu vəziyyətdə əgər qiymətli kağızların bir hissəsi birinci bazarda yerləşdirilə bilinməyəcəksə onda anderrayter qiymətli kağızın həmin bir hissəsini almaq məcburiyyətindədir. Anderrayter bu öhdəlikləri yerinə yetirə bilməzsə nəinki öz etibarını, eyni zamanda öz vəsaitini də itirmiş olur.

"Ən yaxşı səylər əsasında" anderrayting zamanı isə anderrayter emitentlə razılaşmanın şərtlərinə əsasən qiymətli kağızların yerləşdirilməsi üçün maksimum səylərini sərf etməlidir. Bu zaman anderrayterin maliyyə öhdəliyi ancaq yayılmayan emissiyanın bir hissəsini pul verib geri almaqdır. Belə vəziyyətdə bütün maliyyə riski emitentin qiymətlərinə düşür.

"Stand by" anderraytingin bir formasıdır. Bu zaman anderrayter köhnə səhmdarlar tərəfindən alınmayan səhmlərin bir hissəsini almaq öhdəliyini üzərinə götürür və bu, onu gələcəkdə yerləşdirmək şərti ilə yerinə yetirilir.

"Hamısı və yaxud heç nə" anderraytingi zamanı anderrayter emissiyanın hamısını tamamilə yerləşdirməlidir. Müqavilə öz gücünü anderrayter götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirə bilmədiyi zaman itirmiş olur.

Emitent öz qiymətli kağızlarını yerləşdirmək üçün avanslı və avanssız müqavilələr də bağlaya bilər.

Rəqabətli anderraytingin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada müxtəlif anderrayterlər öz aralarında rəqabət aparırlar. Emitentlə müqaviləni rəqiblərinə nisbətən ən yaxşı qiymət və şərtləri təklif edən anderrayter bağlayır.

Emitent və anderrayterin qiymətli kağızların yerləşdirilməsi və müəyyən müqavilələrin bağlanması zamanı qarşılıqlı əlaqə prosesi yaranan vəziyyətin analizindən asılıdır;

1. aksiyaların ictimai ixracı yolu ilə cəlb olunan pul vəsaitinin həcmi
2. emitentin şərtlərinə uyğun gələn aksiyaların növünün seçilməsi
3. onların qiymətli kağızlarını ən yaxşı yerləşdirə biləcək anderrayterlərin seçilməsi
4. ixracın bütün xərcləri
5. yeni ixrac edilmiş qiymətli kağızların yerləşdirilməsi üçün qiymət təklifi

Bir sıra vaxtlarda anderrayter emitentdən ixrac hüququnu almaq üçün opsiona yazılır. Həmçinin diler sərbəst şəkildə ixracın müəyyən hissəsini ala bilər. Yerdə qalan hissəsini isə opsiona götürə bilər. Göstərilən məsələlər emitentin qiymətli kağızları tədaviyə olarkən bir qədər asan həll edilir.

Dünya ölkələrinin praktikası göstərir ki, qiymətli kağızların emissiyasının hazırlanması və yerləşdirilməsində anderrayterlərin iştirakı zamanı ixracın təxminən 70-80%-ə qədər investisiya şirkətlərinin payına düşür, yerdə qalan 20-30%-i isə emitentlərin payına düşür. Emitentdən alınan qiymətlə satılan qiymət arasındakı fərq 1-25 % arasında dəyişir.

Anderrayterin dünya praktikasında funksiyaları aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

1. Emissiyanın hazırlanması (şirkətin yenidən qurulmasına köməklik göstərmək emitentlə, hüquqi firmalarla investisiya məsləhətçiləri ilə birlikdə emissiyanın təşkili və qiymətləndirilməsi)
2. Yayılması (emissiya bir hissəsinin və yaxud hamısının pul verib geri alınması, emissiyanın birbaşa yayılması, emissiyanın sindikatlar vasitəsilə satılması);
3. Bazardan sonrakı müdafiə (ikinci bazarda qiymətli kağızın kursunun saxlanması)
4. Analitik və tədqiqatı müdafiə qiymətli kağızın kurs dinamikasına və ona təsir edən faktorlara nəzarət.

QIYMƏTLİ KAĞIZLARIN REYTINGİ

Reyting ekspertin bazarın obyektiv göstəriciləri, əsas borc və faizin ödənilməsinin mümkünlüyü, bu və ya digər fond dəyərinin keyfiyyəti barəsində fikir və rəyləridir. Reyting qiymətinin yaranması bazarı xarakterizə etməyin ən yaxşı üsullarından biridir. Reyting qiymətli kağızların alınıb-satılmasında konkret tövsiyələr vermir. İnvestor bu informasiyanın yalnız qiymətli kağızların alqı-satqısını həyata keçirərkən bir meyar olaraq istifadə edə bilər. Reytingin emitent üçün böyük faydası vardır. Reyting emitentin qiymətli kağızının likvidliyini qaldırmağa kömək edir. İnkişaf etmiş bazarlarda bütün borc öhdəliklərinin reyting qiyməti vardır və burada hansısa bir istiqrazın reytingi olmadan alıbsatmaq çox çətindir. Sivilizasiyalı bazar emitent tanınmış reyting agentliklərinə müraciət etməyə məcbur edir və burada emitent müəyyən məbləğdə pul ödədikdən sonra mütəxəssis analitiklə onun qiymətli kağızının keyfiyyətini yoxlayır və ona reyting qiyməti verirlər. Beləliklə də effektiv fond bazarlarında yalnız reyting prosedurasından keçən istiqraz vərəqələri etibarlı hesab edilə bilər. Bu zaman istiqrazın qiymətini reyting agentliyinin tərtib etdiyi kateqoriya əsasında müəyyən etmək olar.

Reyting Amerikanın kəşfidir və yetmiş ildən artıq bir inkişafa malikdir. On beş il əvvəl Avropa bazarlarında reyting kateqoriyası yox idi. Son on ildə Avropa bazarlarında da reyting kateqoriyası inkişaf etməyə başladı. ABŞ-da iki ən tanınmış reyting agentliyi vardır. Bunlardan biri "Standard and Poors" agentliyidir ki, onun əsası 1860-cı ildə qoyulub. İkinci ən tanınmış reyting agentliyi isə "Moody's Investor Services" agentliyidir.

Reytingi 3 əsas istiqamətə ayırmaq olar: sərbəst reyting; maliyyə institutlarının reytingi; sənaye şirkətlərinin reytingi. Müstəqil reyting iki əsas istiqamətdən ibarətdir: siyasi və iqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi. Tədqiqatçılar ilk öncə siyasi riskin qiymətləndirilməsindən başlayırlar. İlk öncə siyasi sistem öyrənilir. Bura hökumətin quruluşu, xalqın iştirakı, siyasi qərarların yerinə yetirilməsi zamanı konsensusun dərəcəsi, borc ödənilməsi imkanları və s. daxildir. Sonra isə ictimai mühit öyrənilir. Bura isə həyat səviyyəsi, demokratik vəziyyət daxil edilir. Sonuncu mərhələ isə beynəlxalq əlaqələrin öyrənilməsidir.

Müstəqil reytingin ikinci bloku iqtisadi riskin qiymətləndirilməsidir. Əvvəlcə ölkənin iqtisadi potensialı, ehtiyatları, kapital qoyuluşu, istehsal və xidmət dairələri, sferaları öyrənilir. Sonra dövlət maliyyəsi xarakterizə edilir. Burada vergi sistemi, büdcə, onun xərcləri, dövlət borcunun miqdarı və s. səciyyələndirilir. İqtisadi riskin qiymətləndirilməsinin üçüncü bloku pul sisteminin vəziyyəti və inflyasiya səviyyəsinin analiz edilməsidir. İqtisadi riskin qiymətləndirilməsi həmçinin də birbaşa tədiyə balansının vəziyyətindən asılıdır. Ən sonuncu xarakteristika isə valyuta sisteminin vəziyyətinin necə olmasıdır.

Maliyyə institutlarının reytingi özündə bank reytingini təsbit edir. Bank reytingi 2 əsas istiqamətə: biznes riskinin qiymətləndirilməsi və maliyyə riskinin qiymətləndirilməsi istiqamətlərinə bölünür.

Korparasiya reytinginin əsasını emitentin maliyyə vəziyyətinin analizi təşkil edir. Reyting prosesinin birinci mərhələsini səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən göstəricilər təşkil edir. Fond bazarı inkişaf edən ölkələrdə qiymətləndirmə bir qayda olaraq rəqabətə davamlılığın və maliyyə vəziyyətinin analizinə əsaslanır. Bu zaman şirkətin inkişaf perspektivləri, idarəetmə keyfiyyəti, rəqabətə davamlılıq mövqeyi və s. tədqiq edilir. Şirkətə investisiya cəlb etmək baxımından reytingini qurmaq üçün yeddi qiymətləndirmə qrupunun təşkil edilməsi təklif edilir:

1. Gəlir norması
2. Aktivlərin gəlirliliyi
3. Aktivlərin dövriliyi və verimliliyi
4. Satışların gəlirliliyi
5. İstehsalın gəlirliliyi
6. Aksiyaların cari və ümumi gəlirliliyi
7. Şirkət bazar kapitalizasiyası

Bu göstəricilər şirkətin gəlirliliyini və onun aktivlərinin keyfiyyətli idarə edilməsini xarakterizə edir.

İkinci qrupa şirkətin maliyyə vəziyyətinin göstəriciləri daxil edilir.

1. Alıcılıq qabiliyyəti
2. Likvidlik
3. Şirkətin bazara davamlılığı

Üçüncü qrupa şirkətin istehsal potensialını göstərən göstəricilər daxildir. bunlar səhmdar cəmiyyətin əmlakının tərkibi və onun finansman mənbəyidir. Əsas göstəricilərə isə nizamnamə kapitalında və balansın aktivindəki əsas vəsaitlərin payı, həmçinin əsas vəsaitlərin istifadə edilmə və işlənilib köhnəldilməsi dərəcələrini xarakterizə edən göstəricilər daxildir.

Dördüncü qrupa isə şirkətin qiymətli kağızlarına qoyulan vəsaitin güvənliyini və təhlükəsizliyini xarakterizə edən göstəricilər aid edilir. Bura aşağıdakılar aiddir:

1. debitor borclarının riski
2. debitor və kreditor borclarının nisbəti
3. bir aksiyanın likvid qiyməti
4. inflyasiyaya uğrama riski
5. ikinci bazarda aksiyanın qeyri-likvidlik riski

Beşinci qrupa isə aksiyanın qiymətlərinin böyümə perspektivini, həmçinin onun sahələrinin inkişaf dinamikası və eksport potensialını xarakterizə edən göstəricilər aid edilir.

BANK SEKTORU İLƏ KAPİTAL BAZARI ARASINDAKI FƏRQLİLİKLƏR

Kapital bazarı və bankçılıq sistemi maliyyə sisteminin ayrı-ayrı komponentləridir.

Kapital bazarı yığım sahibləri ilə orta və uzunmüddətli fonda tələbi olan şirkətlər arasında bilavasitə rabitə qurur, sərmayənin mobilizəsində vasitəçilərin ortadan qalxmasına imkan hazırlar, kiçik yığımların daha sürətli investisiya axtarışını təmin edər. Banklar yolu ilə kiçik yığımların investisiyaya daxil edilməsi daha dolaşıqdır, yəni kiçik məbləğlər öncə banklarda toplanacaq, sonra isə şirkətlərə yönəldiləcək.

Bankçılıq sektoru qaynaq çoxluğuna sahib region və ya kəsimdən bu çoxluğu əmanət olaraq toplayır və qaynaq ehtiyacı olan bölgəyə kredit olaraq verir. Ancaq, bankçılıq sistemi bu funksiyanı daha asan yerinə yetirir. Təbii ki, bunun da müxtəlif səbəbləri var. Bundan başqa, Kapital bazarı səhmdar şirkətlərin qiymətli kağız ixrac edərək vasitəçisiz fond və qaynaq saxlamasına imkan verir. Kapital bazarında da vasitəçilər vardır. Lakin bu bazardakı vasitəçilik məcburi vasitəçilik deyildir.

Kapital bazarı alətlərinin bir bölümü (aksiya və bənzərləri) şirkətlərə öz sərmayə və ya qaynaq saxlamaqla, iqtisadi inkişafın sürətlənməsi və sağlam finansman qaynaqlarının istifadəsinə şərait yaradır. Pul bazarı və alətləri isə şirkətlərə yalnız xarici qaynaq və ya borc qaynağı təmin edə bilər.

Sərmayə bazarının səmərəli çalışması fərdlərin istehlak meyllərini zəiflədir və yığım istiqamətli tendensiyasını yüksəldir və nəticədə iqtisadiyyatda sərmayə yığımına yol açır.

Qiymətli kağızlara məqsədli şəkildə investisiya qoyanlar gələcəkdəki müəyyənsizliyə bəri başdan hazırlıq görür və nəticədə gələcəkdə az-çox gəlir əldə edə bilərlər. Bankçılıq sektorunda isə qoyulan vəsaitə müəyyən bir zaman çərçivəsində faiz uyğunlaşdırıldığından gələcəkdə spekulyativ qazanc əldə etmək imkansızdır.

Kapital bazarı alətlərini vaxtından öncə satmaq imkanı yaradır. Məsələn, aksiya başına ödənilən dividendin vaxtı çatmamış sənədi bahalı qiymətə satmaq və ya hər an likvidliyi təmin etmək mümkündür.

Ancaq bankçılıq kəsimində müddətsiz əmanətlərin məbləği həmişə sabit qalar, müddətli əmanətləri vaxtından öncə çəkmək isə cəriməyə və ya itkiyə yol açır. Kapital bazarında şirkətlər bankçılıq kəsiminin müəyyənləşdirdiyi faiz dərəcəsindən aşağı qaynaqları da cəlb edə bilərlər. İstiqrazlar uzun müddətə buraxıldığından şirkətlərin gələcək istiqamətli investisiya planlamasına müsbət təsir göstərir. Lakin bankçılıq sektorunda ən uzunmüddətli kreditlərin müddəti adətən 1 il olur.

Ən əsası isə şirkətlərin səhm üçün nə müddət, nə də ki ödənməsi zəruri olan faiz problemi var. Ancaq bankçılıq kəsimində kredit müddəti və faizi öncədən təsbit edilmiş qaydada açılır.

Məlum olduğu kimi sosializmin başlıca məqsədlərindən biri istehsal vasitəçiləri mülkiyyətinin, gəlirinin və investisiya qərarlarının cəmiyyətə aid olması və əldə edilən mənfəətin onlar arasında bölüşdürülməsidir. Marksizm bunu istehsal vasitələrinin ümumxalq mülkiyyət yolu ilə gerçəkləşdirmə iddiasındadır. Gerçək kapitalizm isə bunu səhmdar şirkətləri və kapital bazarı yolu ilə sosializmdən çox daha öncə reallaşdırılmışdır. Beləliklə, xalq kapitalizmi yaranmışdır. Deyə bilərik ki, Fransanı Fransa edən xalq kapitalizmidir. Yuxarıdakı amil sosialist rejimlərinin Qərbi Avropada rəğbət qazanmamasının başlıca

səbəblərindən biri olmuşdur. Qərb ölkələrində fəhlə fabrikdə işçi olsa belə, müəyyən dərəcədə kapitalistdir, çünki bəzi hallarda həmin işçi fabrikin səhmdarlarından biridir.

İstehsal vasitələri mülkiyyətinin dövlətə aid olan sektoru (public sektor) ilə mülkiyyətin çox az sayda fərdlərə və ya böyük kapital sahiblərinə aid olduğu özəl sektor (private sector) yanında mülkiyyətin çox sayda fərdlərə, geniş xalq toplumlarına aid olduğu bir xalq sektoru (III sektor) da formalaşmaqdadır.

Xalq sektorunun sosial və iqtisadi məqsədləri aşağıdakı kimi sıralana bilər:

- xalqın kiçik yığımlarını sərmayəyə çevirmək
- istehsal vasitələri mülkiyyətini geniş xalq kütləsinə yaymaq
- toplumda daha tarazlı bir bölgü saxlamaq
- xalq iqtisadi qərarlarda söz sahibi etməklə demokratiyanın iqtisadi yönünü də

tamamlamaq.

Xüsusilə kapital bazarının pensiyaçılar üçün gözəl bir məşğələ olduğunu da qeyd etmək lazımdır. Bu məşğələ zaman keçdikcə böyük bir marağa və ya bir hobbiyə çevrilir.

BÖLMƏ 3. MALİYYƏ ALƏTLƏRİ

Maliyyə bazarı çoxsaylı alətlərin alqı-satqısını və müxtəlif maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətini əhatə edir. Biz maliyyə bazarının işləyişinə diqqət yetirmək üçün orada əməliyyat görən maliyyə alətlərinin və maliyyə vasitəçilərinin növləri üzərində dayanaq. Qeyd etdiyimiz kimi maliyyə alətləri çoxsaylıdır. İnkişaf etmiş maliyyə bazarı olan ölkələrdə maliyyə alətlərinin bir-birindən olduqca fərqli və eyni zamanda oxşar cəhətləri olan növlərinə rast gəlinir. Fond təklif edənlər fond tələb edənlərdən dövr etdirdikləri fondların qarşılığında (bu alış-veriş nəticəsində meydana gələn alacaq və ya ortaqlıq haqqlarını göstərən) bir sənəd alırlar. Bu sənədə "Maliyyə instrumenti (aləti) və ya maliyyə investisiya aləti adı verilmişdir. Maliyyə alətləri müəyyən bir satın alma gücünü təmsil edir və fond tələbində olanlar tərəfindən yaradılmaqla fond sahiblərinə fondlarının əvəzində verilir.

Maliyyə alətləri onu əlində tutanlar üçün maliyyə aktivləri, bazara çıxaranlar üçün isə maliyyə bazarları təşkil edirlər. Maliyyə alətləri fond alış-verişinə fond təklif edənlər və ya fond istifadəçilərinin öz aralarında imzaladıqları sözləşmənin özəlliyinə, etimad və haqqlara, gəlir səviyyəsinə, müddətinə və likvidliyinə görə fərqlənilir. İqtisadi vahidlərin fond tapmaq məqsədi ilə həqiqətən çıxardıqları maliyyə alətləri vasitəsiz maliyyə alətləridir. Vasitəli maliyyə alətləri isə maliyyə qurumları tərəfindən çıxarılan və yığım sahiblərinin həqiqətən bu qurumlar üzərindəki haqqlarını və alacaqlarının bilavasitə vasitəçi qurumlardan fond saxlayan iqtisadi vahidlər üzərindəki haqqlarını və alacaqlarını göstərən sənədlərdir. Başqa bir tərəfdən maliyyə alətləri ortaqlıq haqqı təmin edən və alacaq haqqı doğuran maliyyə alətləri olaraq qruplaşdırıla bilər.

Son illərdə maliyyə innovasiyalarının güclənməsi təcrübədə maliyyə alətlərinin daha yeni formalarını ortaya çıxarmışdı. Dünya ölkələrində maliyyə alətlərinin yeni növlərinin meydana gəlməsi həm də dezintermediasiya və sekyuritizasiya prosesi ilə əlaqədardır. Maliyyə vasitəçiliyinin bahalıqı və istifadəçilər üçün ağırlığı onları birbaşa olaraq yığım sahibləri ilə əlaqə yaratmağa sövq etmiş və bankların borc kapitalı bazarındakı vasitəçiliyindən imtina edərək birbaşa maliyyə alətlərini buraxmağa üstünlük vermişdir. Bununla da sekyuritizasiya, yəni maliyyə bazarında borclanmanın əsas forması kimi qiymətli kağızların rolu güclənmişdir. Hazırda subyektlər mənfəət artırmaq və maliyyə vasitəçiliyinin maya dəyərini aşağı salmaq, bununla da vasitəçilik xidmətlərinin ucuzlaşdırılması məqsədilə maliyyə innovasiyalarından geniş istifadə edirlər. Maliyyə innovasiyaları yeni tərəflərin maraqlarını qarşılıqlı təmin olunması baxımından daha təkmil və dəyişən makroiqtisadi situasiyaya uyğunlaşmaq qabiliyyətinə malik olan maliyyə alətlərini ortaya gətirir. Maliyyə innovasiyaları sürətləndikcə maliyyə alətlərinin də sayı artmaqdadır. Təbii ki, maliyyə vasitəçilərinin təklif etdiyi maliyyə məhsullarının bazarda daha çox reallaşması üçün onların məzmununa daim yeniliklər edilməsi tələb olunur. Maliyyə innovasiyaları həm də bir sıra səbəblərə bağlı olaraq daha çox təşviq olunmaqdadır. Bu səbəblər sırasında ilk növbədə faiz dərəcələrinin və inflyasiya tempinin sabit olmasını göstərmək

olar. Dünya ölkələrində son dövrlərdə faiz dərəcələri və inflyasiya tempi həm nominal, həm də real baxımdan kəskin tərəddüdlərə məruz qalır. Bu tərəddüdlərdən irəli gələn riski azaltmaq məqsədilə yeni növ maliyyə xidmətlərinə ehtiyac ortaya çıxır. Maliyyə innovasiyalarının güclənməsinə səbəb olan mühüm amillərdən biri də reqlulyativ xarakterli dəyişikliklərdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə 70-ci illərdə maliyyə bazarının dereqlulyasiyası müxtəlif maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətini məhdudlaşdıran hədləri ortadan götürdü və bununla da rəqabət arenasını xeyli dəyişikliyə məruz qaldı. Öz fəaliyyət arenasını xeyli genişləndirən maliyyə vasitəçiləri yeni daxil olduqları segmentdə yeni maliyyə xidmətləri təklif etməyə başladılar. Maliyyə innovasiyalarını gücləndirən digər səbəb texnologiyanın təkmilləşməsi ilə əlaqədardır. Kompüterlərin maliyyə əməliyyatlarına tətbiqi, maliyyə xidmətləri sferasını xeyli genişləndirir və sazişlər üzrə xərclərin dəyərini azaldır. Pul vəsaitlərinin elektron köçürülməsi, bankomatlar, ticarət mərkəzlərində terminallar, yaşayış evlərini tərk etmədən maliyyə sazişləri bağlamağa imkan verən personal kompüterlər, həmçinin telekommunikasiya maliyyə proseslərinin sürətlənməsinə səbəb olur və əmanətçilərin, borc alanların tələbatlarının daha dolğun şəkildə ödənilməsinə imkan verən maliyyə məhsullarını ortaya çıxarır. Maliyyə innovasiyaları iqtisadi aktivlik səviyyəsindən asılı olaraq da gücləndirir. İqtisadi tsiklin çiçəklənmə dövründə daha yeni maliyyə alətlərinə tələb yaranır. Eyni zamanda iqtisadi tsiklin enmə dövründə də riskin azaldılmasına və likvidliyin qorunub saxlanılmasına üstünlük verilir. Bu da maliyyə innovasiyası tələb edir. Maliyyə innovasiyaları təkcə maliyyə vasitəçiliyinin dəyərini aşağı salmır. Eyni zamanda pula ehtiyacı olanların müəyyən növ maliyyə mənbələrinə çıxışını yüngülləşdirir və pul vəsaitlərinin, likvidli qiymətli kağızlar portfelinin idarə olunmasına müsbət təsir göstərir.

Qiymətli kağızlara istiqraz, səhm, veksəl, depozitar qəbzi, investisiya fond payı, girov kağızı, ipoteka kağızı və daşınmaz əmlak sertifikatı aiddir².

Depozitar qəbzi, baza aktiv (xarici emitentin qiymətli kağızı) üzrə hüquqları təsdiqləyən və mülkiyyətçisinə onu buraxmış emitentdən, həmin qəbzın baza aktiv olan xarici emitentin qiymətli kağızları və onlarla təsdiqlənmiş hüquqları tələb etmək hüququ verən qiymətli kağızdır. Depozitar qəbzlərinin buraxılışı, onların dövlət qeydiyyatına alınması və tədavülə qaydası maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

İnvestisiya fond payı, öz mülkiyyətçisinin paylı investisiya fondunda payına mülkiyyət hüquqlarını təsdiq edən, paylı investisiya fondu ləğv edildikdən sonra fondun aktivlərinin satışından payına müvafiq pul vəsaitlərini almaq hüququnu, habelə "İnvestisiya fondları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə nəzərdə tutulmuş digər hüquqları verən sənədsiz adlı qiymətli kağızdır.

Öhdəliklərin təminatını təsbit edən qiymətli kağızlara girov kağızı və ipoteka kağızı daxildir. İpoteka kağızı, mülkiyyətçisinə ipoteka müqaviləsində göstərilən, əmlakın ipotekası ilə təmin edilən, başqa sübut və dəlillər təqdim etmədən pul və öhdəliklərin mövcudluğunu və bu öhdəliklər üzrə icranın tələb edilməsi hüququnu və əmlakın ipotekası haqqında müqavilədə göstərilən girov hüququnu təsdiq edən adlı qiymətli kağızdır. Daşınmaz əmlak üzərində ipoteka hüququnu təsbit edən ipoteka kağızı mülkiyyətçisinə ipoteka müqaviləsində göstərilən, daşınmaz əmlakın ipotekası ilə təmin edilən başqa sübut və dəlillər təqdim

2 <http://e-qanun.az/framework/46944>

etmədən pul və başqa öhdəliklərin mövcudluğunu və bu öhdəliklər üzrə icranın tələb edilməsi hüququnu və daşınmaz əmlakın ipotekası haqqında müqavilədə göstərilən ipoteka hüququnu təsdiq edən sənədsiz adlı qiymətli kağızdır. Girov kağızı girov qoyanla, o borclu deyilsə, həm də borclu ilə girov saxlayan arasında əmlakın və hüquqların girova qoyulmasını və bundan irəli gələn hüquq və öhdəlikləri təsbit edən adlı qiymətli kağızdır.

Daşınmaz əmlak sertifikatı, fiziki və hüquqi şəxslər arasında yerləşdirilən, mülkiyyətçilərinə buraxılış şərtlərində müəyyən olunan şərtlərə əməl etdikləri təqdirdə, emitentdən tikintisi (yenidən qurulması) bu qiymətli kağızların yerləşdirilməsindən alınan vəsait hesabına maliyyələşdirilən binaların (mənzillərin, qeyri-yaşayış sahələrinin) onların mülkiyyətinə verilməsi yolu ilə ödənilməsinə tələb etmək hüququ verən qiymətli kağızdır. Daşınmaz əmlak sertifikatı adlı qiymətli kağızdır. Daşınmaz əmlak sertifikatlarının buraxılışı dövlət qeydiyyatına alınması və tədavülü qaydası maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

İstiqrazlar və səhmlər investisiya qiymətli kağızlardır. İnvestisiya qiymətli kağızları buraxılışlarla yerləşdirilən və qiymətli kağızların əldə edilməsi vaxtından asılı olmayaraq bir buraxılış daxilində hüquqların həyata keçirilməsinin həcmi və müddəti eyni olan qiymətli kağızlardır. Qiymətli kağızların buraxılışı emitentin qiymətli kağızların bir növünə aid olan və eyni dövlət qeydiyyat nömrəsi olan qiymətli kağızların toplusudur. İnvestisiya qiymətli kağızları sənədsiz və ya sənədli olmaqla adlı formada buraxılır. İnvestisiya qiymətli kağızlarının emissiyası qaydası "Qiymətli kağızlar bazarı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən olunur.

Veksellər ödəniş qiymətli kağızlarıdır.

Depozitar qəbzi baza aktivi (xarici emitentin qiymətli kağızı) üzrə hüquqları təsdiqləyən və mülkiyyətçisinə onu buraxmış emitentdən həmin qəbzə baza aktivi olan xarici emitentin qiymətli kağızları və onlarla təsdiqlənmiş hüquqları tələb etmək hüququ verən qiymətli kağızdır. Depozitar qəbzələrinin buraxılışı, onların dövlət qeydiyyatına alınması və tədavülü qaydası maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

İnvestisiya fond payı öz mülkiyyətçisinin paylı investisiya fondunda payına mülkiyyət hüquqlarını təsdiq edən, paylı investisiya fondu ləğv edildikdən sonra fondun aktivlərinin satışından payına müvafiq pul vəsaitlərini almaq hüququnu, habelə "İnvestisiya fondları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə nəzərdə tutulmuş digər hüquqları verən sənədsiz adlı qiymətli kağızdır.

Qiymətli kağızın sertifikatının məcburi rekvizitləri və onun blankının hazırlanması qaydaları maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Bu Məcəllənin və qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının başqa qanunvericilik aktlarının pozulmasına görə təqsirli şəxslər Azərbaycan Respublikasının mülki, inzibati və ya cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin pozulması nəticəsində vurulmuş ziyan bu Məcəllə və "Qiymətli kağızlar bazarı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə nəzərdə tutulmuş qaydada ödənilməlidir.

PUL BAZARINDA ƏMƏLIYYAT GÖRƏN ALƏTLƏRİN XARAKTERISTIKASI

1	2	3	4	5	6	7
Alət	Xarakteristika	Müddət	Faiz ölçüləri	Nominal	Likvidliyi	Etibarlılıq
Xəzinə vekseli (tresuaru - bills)	ABŞ hökumətinin birbaşa xəzinə vekseli (kreditdən azad)	91-1 ilədək	Diskont	10.000 \$ və yuxarı	Əla II bazarı var	Əla
Federal agentlik-lərin buraxılışı (EA issues)	Hökumətə bağlı agentliklər, ancaq zamanəli olmadan da buraxıla bilər	5 gündən 1 neçə ilədək	Adətən faiz dərəcələri təsbit edilir, ancaq diskont ola bilər	5000\$ və yuxarı	Əla ən yaxşı II bazarı var	Əla
Repo	Hökumət qiymətli kağızlarının geri almaq şərti ilə satış prosedurası	1 gündən 3 ayadək	Alış qiyməti satış qiymətindən yuxarıdır	500.000\$	Məhdud	Yaxşı
Bələdiyyə kağızları	Bələdiyyə və şəhər inkişaf agentlikləri tərəfindən buraxılan	2 aydan 1-ilədək	Müddət sonunda ödənilən, ancaq diskontla verilə bilər	1000\$	Yaxşı II bazarı var	Əla
Maliyyə kağızlar	Təminatlı notlar, iri şirkətlər və ya bank holdinqləri tərəfindən buraxılan	3-dən 270 günədək	Diskont və ya müddət sonunda ödəmə	100.000	II bazarı yoxdur	Yaxşı
Kommersiya	Təminatlı notlar, kiçik qiymətlər tərəfindən buraxılır	30-270 günədək	Diskont	100.000\$	II bazarı yoxdur	Yaxşı
Depozit sertifikatı	Banklarda müddətli əmanətli	30 günədək 91 və ya yuxarı	Müddət sonu faiz	1.000.000\$	II bazar	Yaxşı
Bank aksepti	İmporter tərəfindən buraxılan və bank tərəfindən aksept edilən	90-180 günədək	Diskont	100.000\$	II bazar	Yaxşı
Avro-dollar depozitlər	Xarici banklarda evrodollar depozitlər	1 gündən 1 ilədək	Müddət sonu faiz	1.000.- 000\$	II bazarı yoxdur	Yaxşı

VEKSEL

Veksellər adlı qiymətli kağızlardır, veksəl verən onların vasitəsilə müəyyən şəxsə müəyyən məbləğ ödəmək barəsində başqa şəxsə (ödəyiciyə) göstəriş verir (köçürmə vekseli) və ya hər hansı müəyyən şəxsə və ya bu şəxsin sərəncamına müəyyən məbləğ ödəməyi öhdəsinə götürür (sadə veksəl).

Tarixən maliyyə alətlərinin ən qədim növü veksəl olmuşdur. Veksəl tarixən təsərrüfat həyatına daxil olan ilk qiymətli kağız növüdür. 1718-ci əsrlərdə isə Avropada veksəl qanunvericiliyi qəbul edilmişdir. Veksəl bir tərəfin digər tərəfə müəyyən müddətdə nəzərdə tutulmuş pul məbləğinin qeyd şərtsiz məcburi ödənməsini və sonuncunun bu məbləği tələb etmək hüququnu təsdiq edən ciddi formalı yazılı borc öhdəliyidir. Veksəl hər şeydən əvvəl kredit alətidir. Veksəl vasitəsilə müxtəlif kredit öhdəlikləri alınmış

əmtənin və göstərilmiş xidmətin kommersiya krediti şərti ilə ödənilməsi, alınmış borcun qaytarılması, kreditin təqdim edilməsi, həmçinin əlavə dövriyyə kapitalının cəlb edilməsi rəsmiyyətə salınır. Hər şeydən əvvəl veksəl tədiyə vasitəsi rolunu oynayır. Başqa sözlə vekselin əsas xassəsi onun pul hesablaşmalarının aləti olmasıdır. Bu zaman veksəl tədavülü hesablaşmaları bir neçə dəfə sürətləndirir. Belə ki, veksəl onun ödənilməsinə qədər onlarla subyektin əlindən keçərək pul öhdəliklərini qarşılıyır və nağd pula olan tələbatı azaldır.

Veksellərin kommersiya bankları tərəfindən uçotunun aparılması onların likvidliyini keyfi artırır. Veksellərin likvidliyini daha da artırmaq üçün Mərkəzi Bank tərəfindən onların yenidən uçotu siyasəti aparılır. Mərkəzi Bankın bu tədbiri kommersiya banklarının veksellərin uçotuna olan həvəsini artırır və eyni zamanda iqtisadiyyatın pula olan ehtiyacları daha dolğun şəkildə qarşılır. Mərkəzi banklar tərəfindən veksellərin yenidən uçotu iqtisadiyyatın tənzimlənməsi məqsədilə aparılır. Veksellər borcun yaranması şəraitindən və onun yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılı olaraq kommersiya, maliyyə və təminat veksellərinə ayrılır. Kommersiya vekseli kreditə verilən əmtənin alqı-satqısı üzrə real sazişə əsaslanır. Kommersiya vekseli faktiki olaraq əmtənin girovu ilə verilir və vekselin vasitəsilə əldə edilmiş həmin əmtənin satışından daxil olacaq pul vəsaiti ilə təmin olunur. Buna görə də həmin veksellər bəzən əmtəə vekseli, alıcı, yaxud örtülmüş veksəl adlandırılır. Veksellərin digər bir növü də maliyyə vekselidir. Maliyyə vekseli bir tərəfin digər tərəfdən vekselin əvəzində pulun borc şəklində alınmasına əsaslanır. Xüsusi maliyyə vekselləri davamlı maliyyə vəziyyətinə malik olan iri məşhur firmalar tərəfindən buraxılır. Maliyyə vekselləri qısamüddətli olduğundan istiqrazlar nisbətən az əhəmiyyətə malikdir. Bu veksellər banklar tərəfindən uçota qəbul edilmir.

Əsasında konkret əmtəə sazişi dayanan kommersiya vekseli sadə və köçürmə formasında olur. Sadə veksəl veksəlverənin veksəl sahibinə konkret məbləği bitmiş müddət üzrə ödənilməsinin yerinə yetirilməsi barədə heç nə ilə şərtlənməyən öhdəliyidir. Sadə vekselin üzərində yalnız tədiyəni ödəməyə məsul şəxsin bir imzası olur. Köçürmə veksəl, (tratta) veksəl verənin ödəyici borcluya ünvanlanınış, veksəl sahibinə pulun ödənilməsi barədə əmrini nəzərdə tutan yazılı sənəddir. Sadə vekseldən fərqli olaraq köçürmə vekseldə iki tərəf deyil, üç və daha artıq tərəf iştirak edir.

Müddətli hesablar və depozit sertifikatları ilə yanaşı bank vekselləri də bankların vəsait cəlb etməsində mühüm rol oynayırlar. Bank vekseli veksəl verənin veksəl sahibinə müəyyən məbləği konkret müddətdə ödəməsi barədə borc öhdəliyidir. Bank vekseli müddətli hesablardan və depozit sertifikatlarından öz likvidliyi ilə fərqlənir. Belə ki, bank vekseli tədiyə vasitəsi rolunu oynamaq hüququna sahibdir və indossament qaydasında üçüncü şəxsə ötürülə bilər. Bank vekseli banklar üçün də əlverişlidir. Bu alətlərin emissiyası rəsmi qeydiyyat tələb etmir. Lakin bank vekselinin buraxılması kommersiya vekselindən fərqli olaraq real əmtəə sazişlərindən qaynaqlanmaması onların iqtisadiyyatda tədavülünə ciddi nəzarət olunması zərurətini ortaya çıxarır. Buna görə də Mərkəzi banklar tərəfindən veksəl emissiyasına məhdudiyyət qoyan normativlər müəyyən edilir. Kommersiya vekselindən fərqli olaraq bank vekselinin banklar tərəfindən uçotu qadağan edilir.

SƏHM

Səhm, mülkiyyətçisinin həmin səhmin nominal dəyərində mütənasib surətdə səhmi buraxmış səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalında iştirakını, mənfəətindən dividendlər ləğvindən sonra isə qalan əmlakının hissəsini almaq hüququnu, həmçinin səhmdar cəmiyyətinin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnu təsdiqləyən investisiya qiymətli kağızıdır. Səhmin emitenti yalnız səhmdar cəmiyyəti ola bilər.

Səhm eyni zamanda sahibinə aid olduğu cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnu təsdiqləyən investisiya qiymətli kağızı olmaqla bu cəmiyyətin ləğvindən sonra qalan əmlakının pay bölgüsünə uyğun hissəsini əldə etmək imkanı verir.

Səhmlərin əsas olaraq iki növü mövcuddur: Adi səhmlər; İmtiyazlı səhmlər.

Adi səhm sahibinə cəmiyyətin qərarlarında səs vermə hüququ verməklə səhmdar cəmiyyəti maliyyə ilini mənfəətlə başa vurduğu və dividendlərin ödənilməsi barədə qərar qəbul olunduğu təqdirdə səhmin həcmində uyğun dividend əldə etmək imkanı verir.

İmtiyazlı səhm sahibləri cəmiyyətin idarəçiliyində səsvermə hüququna malik deyillər, səhmdar cəmiyyətinin illik fəaliyyət nəticəsindən asılı olmayaraq əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş, sabit faizlə dividend alırlar.

Səhmlər nominal və bazar qiymətinə malikdirlər. Səhmdar cəmiyyətinin emissiya etdiyi səhmlərin nominal dəyəri bərabər olmaqla cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. Səhmin bazar qiyməti isə qiymətli kağızlar bazarında olan şəraitdən asılı olaraq dəyişir.

"Qiymətli kağızlar bazarı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq səhmlərin nominalı yalnız milli valyutada ifadə olunmalıdır.

İSTİQRAZ

İstiqraz borc qiymətli kağızların bir növü olmaqla sahibinin müəyyən olunmuş müddətdə emitentdən həmin kağızın nominal dəyərini və nominaldan faiz və ya diskont şəklində təsbit olunmuş gəlir əldə etmək hüququna təminat verən sənəddir. İstiqraz emitentin istiqraz mülkiyyətçisinə borclu olduğunu təsdiqləyən və şərtlərindən asılı olaraq müəyyən edilmiş tarixdə faiz (kupon) və ya diskont və əsas məbləği ödənilən borc investisiya qiymətli kağızıdır. "Qiymətli kağızlar bazarı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq istiqrazların nominalı milli və ya xarici valyutada ifadə oluna bilər.

Gəlirliyə görə istiqrazlar aşağıdakı növlərə bölünür:

Sabit dərəcəli istiqraz kuponu dəyişməz qalan istiqrazdır;

Üzən dərəcəli istiqraz kuponu müəyyən faizin dəyişiminə uyğunlaşdırılan istiqrazdır;

Konvertasiya oluna bilən istiqraz investora istiqrazı şirkətin səhmlərinə dəyişmək imkanı verən istiqrazdır;

İnflyasiyaya bağlı istiqraz kupon ödənişi və nominal dəyəri inflyasiyaya görə dəyişə biləcək istiqrazdır;

Diskontlu istiqraz qiyməti nominal dəyərindən aşağı olan kuponsuz istiqrazdır.

Dövriyyə müddətinə görə istiqrazlar qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli ola bilərlər.

Qısamüddətli istiqraz dövriyyə müddəti bir ilədək olan istiqrazdır.

Ortamüddətli istiqraz dövriyyə müddəti bir ildən üç ilədək olan istiqrazdır.

Uzunmüddətli istiqraz dövriyyə müddəti üç ildən artıq olan istiqrazdır.

İstiqrazlar bazar və nominal qiymətinə malikdirlər. İstiqrazın nominal qiyməti onun emitenti tərəfindən, bazar qiyməti isə qiymətli kağızlar bazarında olan şəraitlə müəyyən olunur. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının kapital bazarında dövlət istiqrazları, korporativ istiqrazlar və Mərkəzi Bankın qısamüddətli notları mövcuddur.

Dövlət istiqrazı dövlət tərəfindən emissiya edilən istiqrazdır. Dövlət istiqrazları dövlətin əsas borclanma mexanizmlərindən biri olub, hər hansı bir fəvqəladə hadisə ilə əlaqədar tələb olunan xərclərin qarşılanması və ya digər tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün çatışmayan vəsaitin əldə olunması məqsədi güdür.

Korporativ istiqraz özəl müəssisə tərəfindən əlavə vəsait cəlb etmək məqsədi ilə emissiya edilən borc qiymətli kağızıdır.

Mərkəzi bankın notları Mərkəzi Bank tərəfindən bir ilədək müddətə buraxılan adlı sənədsiz dövlət güzəştli qiymətli kağızlarıdır. Qısamüddətli notlar dövriyyədə olan pül kütləsinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulmuş pul siyasəti vasitəsidir.

REPO

Repo müqaviləsi kapital bazarlarında istifadə edilən qısamüddətli borc forması olmaqla öz maliyyə ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə bazar iştirakçılarını müvəqqəti borc cəlb etmə imkanları ilə təmin edir. Başqa sözlə, repo müqaviləsi qiymətli kağızların müqabilində vəsaitlərin cəlb olunması deməkdir.

"Qiymətli kağızlar bazarı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən repo müqaviləsi investisiya qiymətli kağızlarının əvvəlcədən müəyyən edilmiş şərtlərlə geri satın alınması (satılması) öhdəliyi ilə satılması (alınması) kimi təsbit edilmişdir. Repo əməliyyatı repo açılış əqdi və repo bağlanış əqdi olmaqla iki hissədən ibarətdir. Repo açılış əqdi repo əməliyyatının birinci hissəsi olmaqla investisiya qiymətli kağızların satılması (alınması) üzrə əqddir. Repo bağlanış əqdi isə ikinci hissəni təşkil etməklə investisiya qiymətli kağızlarının geri satın alınması (satılması) üzrə əqddir. Repo əqdinə müvafiq olaraq qiymətli kağızları satan tərəf müəyyən edilmiş müddətin sonunda qiymətli kağızı alıcıdan yenidən geri almaq öhdəliyini daşıyır. Repo açılış əqdi tarixi ilə Repo bağlanış əqdi tarixi arasındakı müddət Repo müddətini təşkil edir. Azərbaycanda repo əməliyyatları Bakı Fond Birjası (BFB) və onun üzvü olan investisiya şirkətləri arasında və klirinq təşkilatı qismində Azərbaycan Respublikasının Milli Depozit Mərkəzinin iştirakı ilə bağlanan Baş Razılaşma əsasında birjanın qaydalarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Repo Baş Razılaşması Repo əməliyyatlarının aparılmasının əsas şərtlərini tərəflərin hüquq və vəzifələrini, məsuliyyətini müəyyənləşdirən çərçivə sənədidir.

Bir qayda olaraq, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının Repo/Əks repo əməliyyatları investorlar arasında Repo Baş Razılaşmasına uyğun olaraq BFB-də keçilir. Bu zaman predmeti olaraq Mərkəzi Bankın qısamüddətli notları, dövlət istiqrazları və Baş Repo razılaşmasında qeyd olunan likvid qiymətli kağızlar çıxış edir.

Repo əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin müddəti və repo faiz dərəcəsi investorlar tərəfindən müəyyən olunur. Repo əməliyyatı üzrə gəlirlilik dərəcəsi repo açılış əqdi qiyməti ilə repo bağlanış əqdi qiyməti arasındakı fərqdən formalaşır. Repo ticarəti Birjanın ticarət rəqlamentinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

TÖRƏMƏ MALİYYƏ ALƏTİ

Törəmə maliyyə aləti hər hansı baza aktivini almaq, satmaq və ya dəyişdirmək hüququnu təsbit edən müqavilədir. Baza aktivini qismində qiymətli kağız, valyuta, faiz dərəcəsi, gəlirlik, törəmə maliyyə aləti, əmtəə, maliyyə indeksi, kredit riski və s. çıxış edə bilər. Törəmə maliyyə alətlərinin standartlaşdırılmış formada fond birjası vasitəsilə yerləşdirilməsi və tədavülü qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan qanunvericiliyinə əsasən, törəmə maliyyə alətlərinə fyuçers, opsiya və svop aiddirlər.

Törəmə maliyyə alətlərinin standartlaşdırılmış formada fond birjası vasitəsilə yerləşdirilməsi və tədavülü qaydası maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Törəmə maliyyə alətlərinə fyuçers, opsiya və svop aiddir.

Fyuçers baza aktivinin müəyyənləşdirilmiş növdə və sayda əvvəlcədən razılaşdırılmış tarixə və qiymətə alqı-satqısı üzrə törəmə maliyyə alətidir.

Opsiya sahibinə birtərəfli qaydada baza aktivini almaq, satmaq və ya svop etmək hüququnu verən törəmə maliyyə alətidir.

Svop iki tərəf arasında eyni növ baza aktivlərinin dəyişdirilməsi üzrə törəmə maliyyə alətidir.

Törəmə qiymətli kağızın digər növü opsiyondur. Opsiya onun sahibinə müəyyən müddətdən sonra qəti təyin edilmiş qiymətlə əsas qiymətli kağızı almağa hüquq verir. Varrant sahibinə opsiyondan fərqli olaraq qiymətli kağızı almaq hüquq və ya vəzifəsi qoyur. Başqa sözlə, əgər opsiya sahibinə əsas qiymətli kağızı almaq vəzifəsi qoyulmursa, warrantın sahibinə belə vəzifə qoyulur.

Futures kontraktı iki qrup arasında müəyyən edilən müəyyən edilmiş tarixdə qiymətdən hər hansı bir pul, mal və ya da qiymətli kağızı satma müqaviləsidir. Bu anlaşmanın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. alıcı ilə satıcı arasında və ya alıcı ilə birja arasında aparılan qanuni bir razılıq sənədidir;
2. razılıqlar standartdır (miqdar, keyfiyyət, müddət, teslim zamanı və yer baxımından);
3. mərkəzi birjalarda əməliyyat aparırlar;
4. likvidirlər kontraktlarda digər maliyyə alətləri kimi II bazarlarda alqı-satqı predmeti ola bilərlər;
5. qiymətlər tender metodu ilə müəyyən edilir;
6. bir miqdar başlanğıc investisiyası zəruridir;
7. futures kontraktının qiymətinə görə və investorun qısa və ya uzun mövqedə olmasına görə takos mərkəzinə günlük ödəmə edilməsi zəruridir.

Futures bazarlarında fəaliyyət göstərmənin üç əsas səbəbi vardır:

1. Spekulasyon. Spekulyatorlar futures bazarlarında riskə girərək mənfəət əldə etməyə çalışan investorlardır;
2. Qoruma (hedging) gələcəkdəki faiz, qiymət və valyuta kursu dalğalanmalarından yarana biləcək riskin mənfəətə ən az səviyyədə təsir edəcək şəkildə azaldılmasını təmin edən qoruma metodlarını ifadə edir. Hedgerlər futures bazarlarında mövqe olaraq bəzi risklərdən qurtulma məqsədindədir. Əsas məqsəd isə riski minimuma endirməkdir;
3. Arbitraj qurmaq. Arbitraj hər hansı bir məhsulu zaman və məkan olaraq bir-birindən

fərqli bazarında ucuz olanda almaq, bahalı olanda satmaq. Mənfəəti isə bu əməliyyatın nəticəsidir. Arbitraj məqsədi ilə futures bazarlarında yer alan investorlar heç bir riskə girmədən futures qiymət və günlük bazar qiyməti arasındakı fərqlilikdən yararlanmaqla mənfəət əldə edirlər. Spekulasyon və arbitraj arasındakı təməl fərq ondan ibarətdir ki, spekulasyonda olan risk arbitrajda yoxdur.

Ümumiyyətlə, müddətli əməliyyatlar başlıca olaraq üç qrupa ayrılır:

- 1) əsas mal və qiymətli mədənlər üzərində futures əməliyyatları;
- 2) finansal varlıqlar üzərində futures əməliyyatları;
- 3) aksiya indeksi üzərində futures əməliyyatları;

Əsas mal və qiymətli mədənlər üzərində müddətli əməliyyatlara mövzu olan mallar buğda və pambıq, qəhvə, kakao, yun, qızıl və işlənmiş neft kimi beynəlxalq bazarı olan, beynəlxalq və keyfiyyət standartına sahib əmtəələrdir. Finansal aktivlər isə valyuta, istiqraz və səhm kimi qiymətli kağızlardır. İndeksə bağlı futures əməliyyatlarında isə, müəyyən bir indeksdə yer alan səhmlər indeksdə yer aldıkları nisbətə bir portfel üzərinə qoyulur.

Forward bazarları. Forward kontraktı iki qrup arasında müəyyən edilən gələcək bir tarixdə, müəyyən edilən qiymətdən bir mal, pul, ya da qiymətli kağızların alqı-satqı anlaşmasıdır. Standartlaşdırılmış bir forward kontraktı yoxdur. Forward kontraktları alıcı və satıcı arasında yer alan bir malın, pulun və ya da qiymətli kağızın miqdarını, təslim yerini zamanını və qiymətini göstərən kontraktdır. Forward və Futures kontraktları bir-birinə oxşayır. Hər hər ikisində də əsas mövzu bir malın və ya qiymətin iqarşıda təhvil verilməsidir. "Futures" ilə "Forward" sözləşmələri arasındakı müəyyən fərqlər aşağıdakılardır:

1. "Futures" kontraktlarından fərqli olaraq "forward" sözləşmələri standartlara bağlı deyildir. Bir forward əməliyyatında tərəflər mal ilə əlaqəli bütün ayrıntıları aralarında təsbit edirlər;
2. Forward sözləşmələri III şəxslərə dövr edilməz və ləğvi də ancaq tərəflərin razılığı ilə mümkündür;
3. Forward kontraktlarında təminat yatırma məcburiyyəti yoxdur;
4. Forward kontraktlarında tərəflər bir-birilərini tanıyırlar və təhvil öhdəliklərini bir-birlərinə qarşı yerinə yetirirlər.

Opsion (variantlı əməliyyat) bazarları. Opsion sahibinə müəyyən bir qiyməti müəyyən bir tarixdə və ya müəyyən bir müddətə qədər öncədən müəyyən edilən bir qiymətdən satan və ya satınalma haqqı verən bir kontraktdır. Opsion haqqı haqq sahibinə qarşıdan gələn tarixdə qərar vermə imkanı yaradır. Yalnız şərtlər uyğun olduqda satma haqqı istifadə edilə bilər. Haqqın mövzusunı təşkil edən varlıq keçən müddət içində dəyər qazanmışsa, onda opsion haqqı alma tətbiq edilir, satma haqqı isə istifadə edilməz.

Malın dəyəri düşdüyü təqdirdə isə opsiyon satma haqqı tətbiq edilir. Alma haqqı isə istifadə edilmir. Opsiyon istifadə edilməyi təqdirdə investorun opsiyon dəyəri qədər itkisi olur. Opsiyonlar valyuta kursu və faiz nisbəti kimi riskləri ortadan qaldırmaq məqsədi ilə istifadə edilən və bu gün istifadə sahələri daha da genişlənən aksiya və istiqrazlar kimi alətlər üzərində yazıla bilən maliyyə alətləridir. Opsiyon alış və satış opsiyonu olmaqla iki yerə ayrılır. Alış opsiyonu müəyyən bir tarixdə müəyyən bir hissənin sənədini alıb-almamaq,

satış opsiyonu isə müəyyən bir tarixdə bir aksiyanı satıb-satmamaq haqqını verir.

Opsiyan əməliyyatlarında tərəf olan investordan biri opsiyan kontrakt hazırlayan və satan tərəf, digəri isə bəlli bir dəyər qarşılığında opsiyonu satın alan investordur.

Opsiyan və futures əməliyyatlarının bəzi bənzər və fərqli cəhətləri vardır:

1. Hər ikisi gələcək bir tarixdə təhvil əsasına dayanır;
2. Futures müqaviləsi satın alanların (satanların qazancları, zərərləri) futures qiymətlərdəki artımıyla əlaqəlidir. Alış və satış opsiyonu satıcılarının, mənfəət və zərər isə investorların mənfəət və zərər profilinin tam tərsidir;
3. Opsiyan almaq opsiyonu yazmaqdan daha az risklidir. Alıcının riski opsiyan primiylə məhduddur. Futures kontraktlarında isə uzun mövqe alanın riski qısa mövqe alandan daha yüksəkdir. Opsiyan primi opsiyan satın alınan anda ödənilir. Futures üçün isə prim ödənilmir. Buna qarşı futures kontraktları üçün başlanğıc marjı və günlük hesablaşma qaydası mövcuddur.
4. Opsiyan yazıldığında (satıldığında) prim gəliri əldə edilir. Futures kontraktlarında isə belə bir gəlir yoxdur;
5. Opsiyanlar və futureslər meyilli qorumağa malikdirlər.

SWAP əməliyyatları. SWAP sözünün mənası "dəyişmək" deməkdir. SWAP əməliyyatı hər hansı bir pulun, ya da finansal varlığın eyni anda spot bazarda və forward bazarlarında dövrüyyəsi deməkdir. SWAP əməliyyatında bir müddət başqa bir müddət ilə dəyişdirilir. Məsələn, bir xarici pul spot bazarda alınıb forward bazarda satıla bilər. Ya da eyni xarici pul fərqli müddətlərdə iki ayrı forward əməliyyatının predmeti ola bilər. SWAP texnikasından istifadənin səbəbləri:

Arbitraj, varlıqların gəliri nisbətini yüksəltmək üçün risk menecment xərcini azaltmaqdır.

Fyuçers, baza aktivinin müəyyənləşdirilmiş növdə və sayda əvvəlcədən razılaşdırılmış tarixə və qiymətə alqı-satqısı üzrə törəmə maliyyə alətidir. Fyuçersin əsas baza aktivləri buğda, qiymətli və rəngli metallar, neft və neft məhsullarıdır. Fyuçerslər birjada alqı-satqı olunurlar. Ticarət riskini azaltmaq məqsədilə fyuçers ticarətində iştirak edən treyderlərdən fyuçers müqaviləsinin 5-15%-i miqdarında marja (ehtiyat vəsait) tələb olunur.

Opsiyan, sahibinə birtərəfli qaydada baza aktivini almaq, satmaq və ya svop etmək hüququnu verən törəmə maliyyə alətidir. Opsiyanın aşağıdakı növləri mövcuddur:

Call opsiyan. Sahibinə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş şərtlərlə baza aktivini almaq hüququnu verir.

Put opsiyan. Sahibinə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş şərtlərlə baza aktivini satmaq hüququnu verir.

Svop opsiyan(Swaption) .Sahibinə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş şərtlərlə baza aktivlərinin dəyişdirilməsi üzrə hüquq verir.

Svop iki tərəf arasında eyni növ baza aktivlərinin dəyişdirilməsi üzrə törəmə maliyyə alətidir. Svop dəyişmə aləti olduğu üçün onun müxtəlif növləri mövcuddur: faizli svop, valyuta svopu və s.

Faizli svop iki borc aləti emitenti arasında əvvəlcədən müəyyən olunmuş eyni məbləğdə borc üçün sabit faiz dərəcəsi ilə dəyişkən faiz dərəcələri üzrə ödəmələrin dəyişdirilməsi haqqında sazişi və iki tərəf arasında gələcək faiz ödənişlərinin mübadiləsinə şərait yaradan

törəmə alətidir. Adətən, tərəflər arasında sabit faiz ödəmələri və üzən faiz ödəmələri mübadilə edilir. Şirkətlərin faiz dərəcəsi svoplarından istifadə etməkdə başlıca məqsədləri faiz dərəcəsinin dəyişməsindən irəli gələn risklərdən özlərini qorumaqdır.

Valyuta svopu. Bir valyutanın digərinə nəzərən müxtəlif periodlar üzrə (adətən nağd və forvard) eyni vaxtda alınması və satılması. Bu növ svopda, iki tərəf arasında müəyyən gün üçün valyuta mübadiləsi üzrə məzənnə və gələcəkdə bir gün üçün əks mübadilə üzrə məzənnə razılaşdırılır.

Törəmə maliyyə alətləri spekulyativ və hedcinq məqsədləri üçün istifadə olunur. Spekulyatorlar aktivlərin, indekslərin və maliyyə alətlərinin qiymət dəyişimini ehtimal edərək bundan gəlir əldə etməyə çalışırlar.

MALİYYƏ BAZARI ALƏTLƏRİ

Təsnifat əlaməti	Maliyyə alətinin növü
1. Maliyyə bazarının segmentləri	a) pul bazarı b) kapital bazarı alətləri
2. Tədavül müddəti	a) qısamüddətli maliyyə alətləri pul bazarının əməliyyatlarında tətbiq olunur; b) uzunmüddətli maliyyə alətləri kapital bazarındakı əməliyyatlarda tətbiq olunur. Buraya son tədavül tarixi emitentləri tərəfindən təyin olunmayan maliyyə alətləri (məsələn, səhmlər) də aid edilir.
3. Maliyyə öhdəliklərinin xarakteri	a) maliyyə öhdəliklərini yaratmayan alətlər maliyyə əməliyyatının predmeti olaraq alıcıya keçməklə satıcının əlavə öhdəliklərini daşı-mır. Məsələn, valyuta sərvətləri, qızıl və s. b) borc maliyyə alətləri alıcıları ilə satıcıları arasındakı borc mü-nasibətləri bildirir. Məsələn, veksəl, istiqraz, çek. c) pay maliyyə alətləri sahiblərinin emitentin nizamnamə kapitalında və gəlirindəki payını təsdiqləyir (səhm, investisiya payı və s.)
4. Priopitet- liyinə görə	a) ilkin maliyyə alətləri emitentlə alıcı arasında birbaşa əmlak münasibətlərini yaxud kredit münasibətlərini bildirir (səhm, istiqraz, veksəl, çek və s.); b) törəmə maliyyə alətləri sahibinin ilkin qiymətli kağızları, val-yutanı, əmtəələri yaxud qeyri-maddi aktivləri gələcəkdə əvvəlcədən müəyyən edilmiş şərtlərlə almaq hüququnu təsdiqləyir. Onları derivativ da adlandırırlar və fond, valyuta, sığorta, əmtəə və s. növləri məlumdur. Ən geniş yayılmış derivativlər opsiolar, svoplar, forvard və fjučers kontraktlarıdır.
5. Gəlirlilik səviyyəsi	a) gəliri təsbit edilmiş maliyyə alətləri gəlirlilik səviyyəsi emitentinin maliyyə durumunun və maliyyə bazarındakı konyunkturadan dəyişkənliyindən asılı olmayaraq sabitdir (adi istiqraz); b) gəliri təsbitlənməmiş maliyyə alətləri gəlirlilik səviyyəsi emitentinin maliyyə vəziyyətindən və maliyyə bazarındakı konyunkturadan dəyişkənliyindən asılıdır (adi səhm, üzən faiz dərəcəli istiqraz).
6. Risk dərəcəsi	a) risksiz ³ maliyyə alətləri qısamüddətli dövlət qiymətli kağızları, ən etibarlı bankların qısamüddətli depozit sertifikatları, qısa müddətə alınmış güclü xarici valyutalar, qızıl və qiymətli metallar; b) kiçik riskli maliyyə alətləri pul bazarının qısamüddətli borc maliyyə alətləridir. Onların daşdığı öhdəliklər emitentinin sabit maliyyə durumu və etibarlılığı ilə zəmanətlənir; c) möhtəkar riskli maliyyə alətləri risk səviyyəsi təqribən ortabazar səviyyəsində olan maliyyə alətləri; ç) yüksək riskli maliyyə alətləri risk səviyyəsi ortabazar səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olan alətlər; d) çox yüksək riskli maliyyə alətləri maliyyə bazarında ən yüksək riskli möhtəkar əməliyyatlarında tətbiq olunan alətlər (maliyyə vəziyyəti böhranlı olan emitentlərin yüksək faizli istiqrazları, opsiya və fjučers kontraktları).

3 «Risksiz» bir qədər şərtlə ifadədir, çünki istənilən maliyyə aləti potensial risk daşıyıcısıdır. Sadəcə, bu ifadə digər maliyyə alətləri üzrə maliyyə riskinin ölçülməsinin çıxış nöqtəsini bildirir.

BÖLMƏ 4. AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BAZARI VƏ ONUN RİSKLƏRİ

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BAZARI

Azərbaycanda da yeni iqtisadi modelin hüquqi əsasını formalaşdıran ilk qanunvericilik aktlarının sırasında hələ 1992-ci ildə qəbul edilmiş "Qiymətli kağızlar və fond birjaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu müəyyən edilmişdir. Lakin 90-cı illərin əvvəllərində ölkədə mövcud olan hərbi, siyasi və sosial-iqtisadi şərait fundamental iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, o cümlədən maliyyə və fond bazarlarının fəaliyyəti üçün zəruri mühiti təmin etmirdi. 1995-ci ildə özəlləşdirmənin birinci mərhələsinə start verilməsi ilə səhmlərin buraxılışı və tədavülünə dair ilkin hüquqi münasibətlər, habelə Aukcion Mərkəzi, "Mülk" Milli Depozit Mərkəzi kimi özəlləşdirmə prosesləri üçün zəruri infrastrukturunu təmin edən və müəyyən mənada fond bazarı təsisatları funksiyalarını daşıyan institutlar formalaşdı. Həmin dövrdə 1000-dən çox səhmdar cəmiyyəti və təxminən 70 min səhmdardan ibarət investor təbəqəsi formalaşdı. Fundamental iqtisadi islahatlar prosesində yaranmış bu təsisatlar, təbii ki, klassik fond bazarı institutları funksiyasını daşıyırdı. Bununla belə, mülkiyyət münasibətlərinin dinamikliyi bu sahədə dövlət tənzimlənməsinə tələbatı formalaşdırırdı.

Digər tərəfdən uğurlu iqtisadi islahatlar nəticəsində formalaşmaqda olan özəl sektorun maliyyə xidmətlərinə çıxışının genişləndirilməsi və uzunmüddətli sərmayə imkanlarının təmin edilməsi bu dövrdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsas hədəflərindən birini təşkil edirdi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağız bazarının yaranması yeni iqtisadi tariximizdə ən önəmli hadisələr sırasındadır. Çünki bu bazarın mövcudluğu hər ölkənin iqtisadi tərəqqi amillərindən Azərbaycanı dünya iqtisadi sistemində yaxınlaşdıran vacib maliyyə infrastrukturlarından biridir.

1997-ci ildə dövlət qiymətli kağız bazarının liberallaşması tamamilə başa çatmış, hökumət QDİV-in dövriyyəsi haqqında əsasnaməyə dəyişiklik etmişdir. Həmin dəyişikliyə görə QDİV bazarında qeyri-rezident təşkilatların iştirakına icazə verildi. Eyni zamanda qiymətli kağız bazarının qanunvericilik bazası kimi çıxış edə biləcək "Qiymətli kağızlar haqqında" və "Səhmdar cəmiyyətləri haqqında" qanunlar qəbul olunmuşdur.

Dünya təcrübəsindən bəllidir ki, qiymətli kağız bazarı, bazar iqtisadiyyatının əsas təməlidir. Məhz bununla əlaqədar olaraq, effektiv tənzimlənən fond bazarlarının yaradılması və bütövlükdə qiymətli kağız bazarında vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi məqsədi ilə 1998-ci il 30 dekabr tarixində ölkə Prezidenti tərəfindən "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında" Fərman imzalandı. Həmin Fərmanın imzalanması ilə Azərbaycan qiymətli kağız bazarının inkişafının növbəti mərhələsi başlandı. 26 iyul 1999-cu il tarixində «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin (QKDK) fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının imzalanması ilə ölkədə mütəşəkkil qiymətli kağız bazarının formalaşmasında

çox mühüm rol oynamışdır. Komitənin təsis edilməsi ölkədə mütəşəkkil fond bazarlarının inkişafı və tənzimlənməsi sahəsində kompleks əlaqələndirilmiş vahid strategiyanın həyata keçirilməsini təmin etdi.

Qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyəti və tənzimlənməsinə dair hüquqi normativ baza təkmilləşdirildi. Mülki Məcəlləyə müvafiq əlavə və dəyişiklər edilməklə yeni nəsil baza qanunvericiliyi qəbul edildi və müəyyən edilmiş hüquqi çərçivənin tətbiqi məqsədilə bir sıra qanunaltı normativ sənədlər qəbul edildi.

8 noyabr 1999-cu ildə "Qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində bəzi fəaliyyət növlərinin lisenziyalasdırılması Qaydaları" təsdiq edildi ki, bu da çox mühüm sənəd olmaqla ölkədə sivil kapital bazarı infrastrukturunun yaranması, 12 fəaliyyət növünün tənzimlənməsi, korporativ kağızlar bazarını genişləndirmək və investisiya axınını gücləndirmək məqsədilə onların dövlət tərəfindən nizamlanması yolunda yeni prioritet addımlardan biri oldu. Ölkədə mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarının baza institutları formalaşdırıldı.

Qabaqcıl maliyyə institutlarının təsisçiliyi və 100% özəl sərmayə əsasında 2000-ci ildə Bakı Fond Birjasının (BFB) yaradılması ilə ölkəmizdə fond bazarının rolu daha da artdı. Çünki bu sahə qiymətli kağızlar bazarının mütəşəkkil forması olmaqla mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

BFB-nin əsas funksiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş bütün növ qiymətli kağızlar üzrə alqı-satqının təşkil olunmasından ibarətdir. Bundan əlavə, BFB öz üzvlərinə depozitar xidmətləri, həmçinin dövlət qiymətli kağızları daxil olmaqla qiymətli kağızların bütün saxlayıcıları üçün reyestrin aparılması xidmətlərini göstərmək imkanındadır. Alqı-satqı iştirakçılarının qiymətli kağızlarının və pul vəsaitlərinin hərəkəti «ödənizə qarşı təchizat» (ÖQT) prinsipi üzrə həyata keçirilir.

Milli Depozit Mərkəzi yenidən təşkil edildi, müasir fond bazarı vasitəçiləri- broker və diler institutları formalaşmağa başladı. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, respublikamızın fond məkanında ilk birja 1991-ci ildə yaradılan "Bakı Qiymətli Kağızlar Birjası" idi. O zaman fond birjasının fəaliyyəti Maliyyə Nazirliyinin "Qiymətli kağızlar bazarında birja fəaliyyətinin lisenziyalasdırılması haqqında" Qanunu ilə tənzimlənirdi. Lakin həmin ərəfədə büdcə kəsiri və ardı kəsilməyən pul-kredit emissiyası nəticəsində infilyasiya dərəcəsi 50%-i keçmişdi. Bundan sonra ölkədə baş verən siyasi və iqtisadi böhran nəticəsində bu bazarın inkişafına əlverişli şərait yaranmadı və onun fəaliyyəti dayandırıldı.

Bazara bir sıra müxtəlif maliyyə alətləri çıxarıldı və həm özəl, həm də dövlət sektorunun kapital bazarlarından maliyyələşməsi üçün müvafiq şərait yaradıldı. Bu dövrdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi qiymətli kağızlar bazarında da dinamik artım müşahidə edildi. Bazara gəlirlilik və müddətinə görə müxtəlif alətlər çıxarıldı, mövcud alətlərin ticarətinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artdı. İnvestorların bazardakı aktivliyi yüksəldi və xarici investorlar Azərbaycan maliyyə alətlərinə sərmayə qoymağa başladılar. Maliyyə sektoru ilə yanaşı, ilk dəfə olaraq qeyri maliyyə sektorunu təmsil edən müəssisələr yerli fond bazarı vasitəsilə maliyyələşməyə başladılar.

Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarının infrastrukturunu bazarda bir neçə funksiyanın həyata keçirilməsində rol oynayan peşəkar iştirakçılardan ibarətdir. Həmin iştirakçılara bazarda əqdlərin bağlanması iştirak edən brokerlər və dilerləri (underrayeter və market meykerlər daxil olmaqla), ticarət platformasını və qarşılıqlı

öhdəliklərin və hesablaşmaların aparılmasını təmin edən Bakı Fond Birjasını, qiymətli kağızların mərkəzləşdirilmiş saxlancının və reyestrinin aparılmasını təmin edən Milli Depozit Mərkəzini aid etmək olar.

Ölkədə gedən iqtisadi islahatlar, strateji özəlləşdirmənin aparılması qiymətli kağız bazarının inkişafına təkan vermişdir. Hazırda dövriyyədə dövlət qısamüddətli istiqrazları, özəlləşdirmə payları və opsiyonları, səhmdar cəmiyyətlərin səhmləri, kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları, veksellər və fyüçerslər vardır. Respublikamızda formalaşmış qiymətli kağızlar bazarını dörd sahəyə bölmək olar:

1. dövlət qiymətli kağızlar bazarı-dövlət qısamüddətli istiqrazları;
2. borc öhdəlikləri və veksellər bazarı;
3. dövlət özəlləşdirmə payları(çekləri) və opsiyonları;
4. korporativ qiymətli kağızlar bazarı.

Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 may 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə "2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı" Dövlət Proqramı təsdiq olunmuşdur. Həmin Dövlət Proqramında bazar arxitekturasının təkmilləşdirilməsi, qiymətli kağızlarla ticarət, klirinq-hesablaşma proseslərinin sadələşdirilməsi və optimallaşdırılması, birbaşa emal prinsipi əsasında integrasiya olunmuş elektron ticarət platformasının yaradılması və bütövlükdə qiymətli kağızlar bazarının institusional məsələləri üzrə 6 istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- 1) qiymətli kağızlar bazarının institusional inkişafı;
- 2) maliyyə vasitəçiliyi və kollektiv investisiya sxemlərinin fəaliyyətinin təşkili və təşviqi;
- 3) qiymətli kağızlar bazarında tələb və təklifin dəstəklənməsi;
- 4) maliyyə şəffaflığı prinsiplərinin və korporativ idarəetmənin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- 5) qiymətli kağızlar bazarına dair normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- 6) qiymətli kağızlar bazarına dair məlumatlılığın və peşəkar hazırlığın yüksəldilməsi.

"2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı" Dövlət Proqramının başlıca məqsədi müasir, beynəlxalq standartlara uyğun, iqtisadiyyata geniş kapitalizasiya imkanları təqdim edən və risklərin etibarlı edilməsini təmin edən, yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu:

- qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi mexanizmlərinin qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi, qiymətli kağızlar bazarının institusional inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi;
- ölkə iqtisadiyyatında kapitallaşma dərəcəsinin yüksəldilməsinə nail olunması, iqtisadi layihələrin maliyyələşdirilməsində qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə cəlb olunan qeyri-inflyasiya mənsəli investisiya vasitələrindən istifadənin genişlənməsi;
- iqtisadi subyektlərin və əhəlinin yığımlarının fond bazarında səmərəli yerləşdirilməsi üçün investisiyaların qorunduğu və risklərin etibarlı idarə olunduğu müvafiq şəraitin yaradılması;

- ölkənin qiymətli kağızlar bazarının tədricən beynəlxalq kapital bazarına inteqrasiya olunması üçün müvafiq şəraitin formalaşdırılması.

Qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkəmizdə daha da inkişaf etmiş və təkmilləşmiş qiymətli kağızlar bazarının yaradılmasına və iqtisadiyyatın artım tempinin sürətlənməsinə şərait yaradar, bununla da respublikamızın fond bazarı regionun ən böyük və inkişaf etmiş fond bazarına çevrilə bilər.

COVID 19 PANDEMIYANIN ÖLKƏNİN MALİYYƏ SEKTORUNA TƏSİRİ

Toplu olaraq epidemiya 200-dən çox ölkəni əhatə etdi (25 may tarixinə 5,495 milyon bildirilən hadisə və 346 min ölüm). Pandemiya fonunda qlobal iqtisadiyyat tənəzzül yaşadı. COVID-19 bir sıra ölkələrin, bankların və şirkətlərin maliyyə vəziyyətinin müflisləşməsinə, kütləvi işsizliyə, dünya iqtisadiyyatının durğunluğuna və nəticə etibarilə qlobal iqtisadiyyatın tənəzzülünə səbəb oldu.

Böhranın qarşısını almaq və onun təsirinin minimallaşdırmaq üçün antiböhran tədbirləri görülür, dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən istehsalı bərpa etmək və bankları risklərdən qorumaq üçün maliyyə yardımları göstərilir.

Pandemiyanın ölkənin bank sektoruna təsirinin üç ötürmə kanalı var: tədiyyə balansı kanalı, gəlir kanalı və kredit kanalı.

Neftin və digər əmtəə ixracatının qiymətlərindəki enmə, tədiyyə balansı kanalı ilə valyuta bazarına təsir göstərir. Kredit risklərinin reallaşması fonunda bankların maliyyə vəziyyəti pisləşə bilər. Bu vəziyyət bankları borc verməyi məhdudlaşdırmağa məcbur edir və kredit kanalı vasitəsilə iqtisadiyyata mənfi təsir göstərə bilər. İqtisadi subyektlərin gəlirlərinin azalmasının nəticəsi kredit riskinin artması, maliyyə xidmətlərinə tələbin azalması və maliyyə sektorunun gəlirlərinin azalması olacaqdır. Koronavirus pandemiyasının mənfi təsiri üçün əlavə kanal maliyyə sektorunda, ilk növbədə kreditləşmə sahəsində fəaliyyət potensialının azalması ola bilərdi. İqtisadi subyektlərin gəlirlərinin azalması onların kredit qabiliyyətini azaldır və bu bankların iqtisadiyyata borc verməyə davam etmək istəklərini məhdudlaşdırır bilər.

Koronavirus pandemiyasının kredit kanalı üzərindəki təsiri aşağıdakı risklərin həyata keçirilməsinə görə baş verə bilər.

- potensial borclarının gəlirlərindəki azalma;
- kreditlərə xidmət imkanlarının daralması səbəbindən öz kredit imkanlarını məhdudlaşdırır;
- eyni zamanda gələcəkdə vətəndaşların və şirkətlərin gəlirlərinin bərpası ilə ciddi bir qeyri-müəyyənlik mövcuddur;
- borcalanların kredit keyfiyyətinin pisləşməsi və kredit riskinin artması ola bilər;
- yeni kreditlərə olan tələbi məhdudlaşdıran kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin artmasına səbəb olur;
- banklar kredit məhsulları limitlərini aşağı salmaq da daxil olmaqla kredit standartlarını sərtləşdirə bilərlər;

Maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi fonunda bəzi banklar kreditləşməni artırmaq üçün kapital çatışmazlığı ilə üzləşə bilər. Pandemiya Azərbaycana digər ölkələrə nisbətən daha

gəc gəldi, lakin enerji daşıyıcılarının ucuzlaşması hadisəsi müşahidə olunmağa başladı. Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasında qazanılan uğurlar və qlobal risklərin qarşısının alınması üçün qəbul edilən qərarlar Azərbaycan bazarı üçün qlobal dəyişkənliyin artması risklərini məhdudlaşdırdı.

Preziden koronavirus(COVID-19) pandemiyasından irəli gələn dünya enerji və səhm bazarlarındakı kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Sərəncamına əsasən, dörd işçi qrup yaradıldı.

Mərkəzi Bankın sədrinin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən İşçi Qrupuna pandemiyanın Azərbaycan bank sektoruna və makroiqtisadi mühitinə ehtimalı olunan mənfi təsirlərinin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi, Azərbaycan manatının məzənnəsinin və istehlak qiymətlərinin sabitliyinin dəstəklənməsi, ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması üçün həyata keçirilməli əlavə tədbirlərə dair təkliflər hazırlayıb Nazirlər Kabinetinə təqdim etmək tapşırıldı. Mərkəzi Bankın sədrinin rəhbərliyi ilə yaradılan İşçi Qrupa pandemiyanın Azərbaycanın bank sektoruna və makroiqtisadi mühitinə ehtimalı olunan mənfi təsirlərinin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi tapşırıldı, o cümlədən:

1. Azərbaycan manatının məzənnəsinin sabitliyinin dəstəklənməsi;
2. İstehlak qiymətlərinin sabitliyinin dəstəklənməsi;
3. Ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması kimi məsələlər nəzərə alındı.

Hazırda Azərbaycanda həm sosial siyasət, həm büdcə pul siyasəti başlıca olaraq pandemiya zərər çəkmiş əhəlinin, həm də, biznes gəlirlərinin neytrallaşmasına yönəldib.

“Karantin rejimi müddətində pandemiya zərər çəkmiş sahələrdə fəaliyyət gözsətərən sahibkarların öhdəliklərinin tənzimlənməsi məqsədilə kredit təşkilatlarına requlyativ tətəlin verilməsi” tədbirinin icrası çərçivəsində Azərbaycan Mərkəzi Bankı Maliyyə Sabitliyi Şurasının tövsiyələrini nəzərə almaqla müvafiq qərar qəbul edildi.

Bu qərar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamında nəzərdə tutulan müvafiq tədbirlərlə sinxronlaşdırılmaqla bərabər, eyni zamanda daha geniş istiqamətləri, o cümlədən fiziki şəxslərin Azərbaycan Respublikası İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun vəsaitləri hesabına verilmiş ipoteka kreditlərinin restrukturizasiyasını, dövlət fondlarının vəsaitləri hesabına verilmiş biznes təyinatlı kreditlərin restrukturizasiyasını, eləcə də sığorta və kapital bazarı iştirakçıların dəstəklənməsi əhatə edən məsələləri də nəzərdə tuturdu. Bütövlükdə nəzərdə tutulan tədbirlər pandemiya şəraitində biznesə və əhəliyə göstərilən maliyyə xidmətlərinin fasiləsizliyinin təmin olunmasına, iqtisadiyyatın kreditləşməsinin davam etdirilməsinə, maliyyə xidmətlərinin istehlakçıların hüquqlarının qorunmasına şərait yaratdı.

“S&P Global Ratings” (S&P) beynəlxalq reyting agentliyi Azərbaycanın bank sektorunun sahə və ölkə risklərini təhlil edərkən bir sıra müsbət və mənfi məqamları ortaya qoyub. Müsbət məqamları kimi dövlətin xarici aktivlərinin böyük həcmli və borcunun nisbətən aşağı olması, beynəlxalq səviyyədə özəl sektorun borc yükünün orta səviyyəsi və xalis xarici öhdəliklərin mövcud olmaması qeyd olunub. Təhlil hesabatında bildirilib ki, bank sisteminin əsas müştərilərin baza depozitlərinin nisbətən yüksək səviyyəsi ilə fərqləndiyinə və xarici

maliyyələşdirilmə mənbələrindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olmamasına baxmayaraq, 2015-ci ildə manatın kəskin devalvasiyası xarici valyutada maliyyələşdirilmə payının bank müştərilərinin vəsaitlərinin 60 %-ni üstələməsinə görə bankların valyuta aktivlərinin və öhdəliklərinin həcmnin uzunmüddətli qeyri-balansızlığına gətirib çıxarıb.

Hesabatda Azərbaycanda bank sektorunun zəif tərəfli kimi aşağıdakılar qeyd olunub:

- aşağı neft qiymətləri;
- COVID pandemiyası fonunda iqtisadi risklərin artması;
- Yeni valyutanın ucuzlaşmasından sonra müştəri depozitlərinin yüksək dollarizasiyası;
- bank sektorundakı valyuta və kreditrisklərini artması.

Hökumət və Mərkəzi Bank tərəfindən atılan addımların əsas hədəfi, bütövlükdə bank sisteminin sağlamlaşdırılması və əhəlinin maraqlarının, xüsusilə onların banklarda olan əmanətlərinin qorunması və itirilməsi təhlükəsinin qarşısının alınması, onlardan sərbəst istifadə etmək imkanlarının yaradılmasıdır. Aprel 2020-ci il tarixində Mərkəzi Bankın qərarı ilə 4 bankın, o cümlədən "Atabank", "Amrahbank", "AG Bank" və "NBCbank"-in lisenziyaları geri alındı. Lisenziya geri alınmış 4 bankda əhəlinin qorunan əmanətlərinin ümumi məbləği 686 milyon manat təşkil etməklə ümumilikdə 215 min əmanətçini əhatə edir. Bu banklarda ümumi əmanət portfelinin 99%-dən çoxu qorunan əmanətlərdir və onlar tam kompensasiya edilir. Bu bankların məcmu kapitalları müəyyən edilmiş tələbdən (50 milyon manat) aşağı idi. Hazırda hər dörd bank üzrə əmanətlər "Kapital Bank" və "BeynXalq Bank" vasitəsilə qaytarılır. Artıq 13 min 500 nəfər əmanətçiyə 245 milyon manatdan çox vəsait qaytarılmışdır.

Azərbaycanda bankların bağlanması pandemiya ilə demək olar ki, heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bank sisteminin maliyyə sabitliyini qorumaq üçün hələ böhranın təsirləri hiss olunmamışdan öncə bir sıra qabaqlayıcı immunizasiya tədbirləri görülmüşdü. Yəni belə etmək mümkündürsə, iqtisadi və kredit bumu dövründə kontrtsiklik prudensial tənzimləmə tədbirləri görülmüşdür. Belə ki, bank aktivlərinin yüksək templərlə artdığı bum illərində Mərkəzi Bank aktiv dialoq şəraitində çalışmışdır;

- 1) ehtiyatlı kredit siyasətinə dəvət etmiş;
- 2) kapitallaşma və ehtiyatlanma səviyyəsinin artırılmasını təmin etmiş;
- 3) prudensial tənzimləmə normativlərini sərtləşdirmiş;
- 4) xarici borclar üzrə məcburi ehtiyatlar tətbiq etmişdir.

İlin ilk 7 ayının nəticələrinə əsasən, maliyyə inklüzivliyi parametrlərindən müştərilərin bank hesablarının sayı Azərbaycanda bankçılıq tarixində ilk dəfə olaraq 20 milyonu ötüb, bank müştərilərinin sayı isə 8,547, 197 nəfərə çatıb. Bu göstəricilərin qeydə alınmasına həm də antipandemiya tədbirləri çərçivəsində ödənilən müavinətlərin bank kartları vasitəsilə verilməsinin də təsiri olduğunu qeyd edə bilərik. İlin ilk 7 ayının göstəricilərinə əsasən, bankların kredit portfelinin həcmi 14 milyard 585 milyon manat ətrafında sabitləşmişdir.

İlin əvvəli ilə müqayisədə ümumi kredit portfellərinin həcmindəki azalma isə lisenziyası geri çağırılan banklarla əlaqədar olub. Eyni zamanda maliyyə bazarlarında sanasiya tədbirlərinin nəticəsi olaraq kredit portfellərinin keyfiyyət əmsallarında müsbət sınaqlar alınmışdır.

Real sektorun maliyyə imkanlarına çıxışını genişləndirmək üçün Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə 200 milyon dollar həcmində çərçivə sazişi bağlanıb. Birinci trans reallaşmasına 50 milyon dollardan artıq başlanıb. Bu kreditlər real sektorda olan müəssisələrə yönəldilməyə başlanmışdır.

Eyni zamanda pandemiyanın yaratdığı yeni paradigmlər bütün dünya ölkələri üçün rəqəmsal transformasiya istiqamətində daha sürətli irəliləyən, əsaslı baza bank xidmətlərinə malik dəyişikliklərə çevik adaptasiya oluna bilən, progressiv inkişaf texnologiyalarını ölkəyə transfer edə biləcək bank sistemi dizayn etməyin nə qədər kritik əhəmiyyətə malik olduğunu göstərdi.

Qlobal risklərin milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna, məşğulluq və gəlir səviyyəsinə mənfi təsirlərini qabaqlayıcı rejimdə məhdudlaşdırılan çevik makroiqtisadi tənzimləmənin həyata keçirilməsi vacib şərtidir. Bu baxımdan, 2021-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının davam etməsi və maliyyə dayanıqlığının təmin olunması üçün makroiqtisadi siyasətin bütün istiqamətlərinin daha güclü konsolidasiyası və koordinasiyası zəruridir.

Beləliklə, koronavirus infeksiyasının qlobal yayılması həm xarici iqtisadi şərtlərin pisləşməsi, həm də istehsal məhdudiyyətləri daxil olmaqla məhdudlaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı və maliyyə sektoruna əhəmiyyətli dərəcədə təsirini azalda bildi.

AZƏRBAYCAN MALİYYƏ SEKTORUNUN RİSKLƏRİ

Birinci devalvasiyadan sonra depozit və kredit portfelinin dollarlaşması milli valyutaya inamın azalmasını göstərsə də, ikinci devalvasiyadan sonra maliyyə vəsaitlərinin bank sistemindən kənarlaşması sektorda risk ehtimalını gücləndirmişdir. Manatın ucuzlaşması borclarının xarici valyuta kreditləri üzrə ödəmə qabiliyyətinə təsir etmiş və bankların kredit portfelini keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə öz növbəsində borcalanların ödəmə qabiliyyətinin zəifləməsi, kredit risklərinin artmasını şərtləndirmişdir. Mövcud risklərin idarə edilməsi, o cümlədən borcluların borc yükünün azaldılması məqsədilə banklar kreditlərin restrukturizasiyasına start verilmişdir. Görülmüş tədbirlərin müəyyən müsbət nəticələri olsa da, makroiqtisadi qeyri-müəyyənliklərin davam etməsi bankların kredit riskləri üzrə ehtiyatlanma xərclərini yüksəltmişdir. Nəticədə, iqtisadi artım dövründə yaradılmış kapital yastığının bir hissəsi itirilmiş, məcmu kapitalın adekvatlıq əmsali müəyyən olunmuş minimum normativlərə yaxınlaşmış və AMB-nin məlumatına əsasən, 2015-ci ildə ötən illə müqayisədə 4,2 faiz bəndi azalaraq 14,7 faiz təşkil etmişdir.

Bankların kredit risklərinin operativ və dolğun qiymətləndirilməsini, iqtisadi subyektlərin maliyyə intizamının gücləndirilməsini təşviq etmək məqsədilə kredit məlumatlarının mübadiləsi sisteminin elementləri formalaşdırılmışdır. Kredit risklərini qiymətləndirmə mexanizmlərinin, skoring modellərinin, korporativ idarəetmə strukturunun və risklərin idarə edilməsinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, maliyyə institutlarında risklərin idarə edilməsi bacarıqlarını artıracaqdır.

Bazel III standartlarına uyğunlaşması və yüksək keyfiyyətli məlumatlar təklif edən kredit bürosunun mövcud olması maliyyə institutlarına qeyri-işlək və gecikdirilmiş kreditlər üzrə potensial itkiləri qabaqcadan qiymətləndirməyə, anderrayting və monitoring sistemlərini

təkmilləşdirməyə imkan verəcək. Nəticədə, sağlam kredit portfelinin həcmi xeyli artacaq və qeyri-ışlak kreditlərin (QİK) xüsusi çəkisi azalacaqdır. Skoringdən əlavə kredit risklərinin idarə olunması üçün istifadə olunan daha qabaqcıl alətlərdən biri şirkətlərə verilən kredit reytingdir. Kredit reytinglərindən qiymətli kağızların emitentləri və investisiya strategiyasının müəyyənləşdirilməsi zamanı fərdi və institusional investorlar, habelə tənzimləmə və nəzarət məqsədilə aidiyyəti qurumlar istifadə edir.

Lakin Azərbaycanda milli reyting agentliklərinin olmaması ilə əlaqədar bu xidmətlər yalnız beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən göstərilir. Nəticədə, az sayda iri şirkət qeyd edilmiş xidmətlərə çıxış əldə edilə bilər.

Bununla belə, mövcud iqtisadi şəraitdə bankların risklərə həssaslığının artması və yeni risk zonalarının yaranması risklərin idarə edilməsi ilə bağlı təcrübələrin təkmilləşdirilməsi zəruri edir. Banklarda risklərin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün mövcud prudensial tələblərin mərhələli şəkildə Bazel Komitəsinin müəyyən etdiyi tənzimləmə prinsiplərinə uyğunlaşdırılması, habelə korporativ idarəetmə ənənələrinin təkmilləşdirilməsi məsələsini aktuallaşdırır.

Bazar, xüsusən də, məzənnə risklərinin idarə edilməsi üçün hedcinq alətlərinin məhdud olması bankların risklərə həssaslığını yüksəltməkdir. Nəticədə, öhdəliklərin aktivlərlə müqayisədə daha sürətlə dollarlaşması 2015-ci ildə baş vermiş, devalvasiyalar zamanı sektorun böyük zərərlə üzləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə bazar risklərinə görə əlavə kapital buferinin tələb edilməsini aktuallaşdırır. Banklarda sağlam risk idarəetmə təcrübələrinin tətbiq edilməsinin 2020-ci ildə real ÜDM-ə təsiri 205 milyon manat birbaşa və 30 milyon manat dolayı olmaqla, ümumilikdə 235 milyon manat həcmində qiymətləndirilir.

Maliyyə bazarlarına Nəzarət Palatasının məlumatına əsasən, 2015-ci ilin sonuna sığorta sektorunun maliyyə dərinliyini ifadə edən sığorta haqlarının ÜDM-ə nisbəti cəmi 0,8 faiz təşkil etmişdir. Sığorta haqlarının ÜDM-ə nisbətinin aşağı olmasının səbəblərindən biri sığorta şirkətlərinin müəyyən sektorlar və həmin sektorlar ilə bağlı risklər haqqında tam məlumatlı olmamasıdır. Bu isə sığorta şirkətlərinin həmin qruplar üçün müxtəlif məhsul təklifləri hazırlamağa maraqlı olmamasına gətirib çıxarır.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətləri mövcud qanunvericiliyə əsasən, "ənənəvi", yəni kommersiya əsaslı sığorta fəaliyyətini həyata keçirsə də, qeyri-kommersiya əsaslı müştərək sığorta məhsulu təklif etmirlər. Ənənəvi sığorta riskin ötürülməsinə, əməkdaşlıq sığortası isə risklərin bölüşdürülməsinə əsaslanan sığorta münasibətləri sistemidir. Azərbaycanda qeyri-kommersiya əsaslı əməkdaşlıq sığortasının formalaşdırılmasına ehtiyac vardır.

Bank sektorundan yüksək asılılıq sığorta şirkətlərinin başlıca riski hesab olunur. Sığorta sektorunda nəzarətin risk əsaslı yanaşmaya uyğun aparılması sağlam maliyyə sisteminin formalaşdırılması baxımından faydalı ola bilər.

Məsələn, kənd təsərrüfatı üzrə sığorta ən mürəkkəb və çətin sığorta seqmenti olmaqla, risklərlə bağlı xüsusi biliklərin olmasını tələb edir. Kənd təsərrüfatı risklərinin sığortası ən mürəkkəb sahələrdən biri olub sektor üzrə xüsusi bilik tələb edir. Bu səbəbdən sığorta şirkətləri bu seqmenti yüksək riskli fəaliyyət sahəsi olaraq dəyərləndirilir və risk götürməkdən çəkinirlər. Bu sahə üzrə statistik və analitik məlumatların aşağı səviyyədə olması sektorun kreditləşməsinə çətinləşdirir.

Prioritet çatçivəsində nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaq, əsas risklərə bir sıra sığorta təşkilatlarının yeni prudensial tələblərin hazır olmaması, yeni tələblərə uyğunlaşmaq üçün tələb olunan investisiya qoyuluşunu təmin etmək potensialının aşağı olması, tənzimləyici tələblərin qısamüddətli dövrdə sığorta şirkətlərinin mənfəətliliyinə və kapital mövqeyinə mənfi təsir kimi amillərə aid edilə bilər.

Eyni zamanda, əksər sığorta şirkətləri yüksək riskləri olan və ya investisiya qoyuluşu aşağı səviyyədə olan müəyyən iqtisadi qrupların və ya sektorların sığorta tələblərini qarşılamaq üçün məhsulların hazırlanmasına çox da maraqlı deyirlər. Məsələn, sığorta şirkətlərinin müfilsləşmə səviyyəsi daha yüksək olduğu üçün kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri və aşağı gəlirə malik fərdi təsərrüfatlara münasibətdə ümumi risklərdən yayınmağa çalışırlar. Xüsusən də aşağı gəlirə malik fərdi təsərrüfatlar, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün sığorta məhsullarına maliyyə əlçatanlığının zəif olması bu qruplarda sığortalanma səviyyəsinin aşağı olmasının başqa bir səbəb kimi qeyd edilə bilər.

Son illərdə sığorta sektorunun maliyyə dərinliyinin artmasına baxmayaraq, Asiya İnkişaf Bankının maliyyə inklüzivliyi üzrə sorğusunun nəticələrinə görə, müştərilərin 58 %-i sığorta xidmətləri barədə məlumatlı deyil və müştərilərin 49 %-i sığorta şirkətlərinə inamı aşağıdır. Bu hal sığorta fəaliyyətini məhdudlaşdırmaqla, bir çox müştəriləri, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərini yüksək riskə məruz qoyur.

Qiymətli kağızlar bazarında başlıca risk-şirkətlərin fəaliyyəti və maliyyə vəziyyətinə dair şəffaflığın aşağı olması, şirkətləri listinqə cəlb etmək üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin yetərli olmaması, iqtisadi mühitin şirkətlərin listinqi üçün əlverişli olmaması, sahiblik düşüncə tərzinin dəyişdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin uzun müddət tələb etməsi və bazarda risklərin yüksək olması səbəbindən marketmeyker institutunun tam təşəkkül tapmaması kimi amillər aid edilə bilər. Mövcud vəziyyət yeni mütəxəssislərin cəlb edilməsini və mövcud mütəxəssislərin peşəkarlığının artırılması zəruri edir. Eyni zamanda, maliyyə xidmətləri istehlakçılarının rəşional davranışı və məsuliyyəti üçün maliyyə savadlılığın yüksəldilməsi istiqamətində işlər davam etdirilməlidir.

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ MƏRKƏZİ

Hazırda maliyyə mərkəzlərinin təsnifatı hazırlanmışdır və bu mərkəzlər xüsusiyyətlərinə görə bir neçə kateqoriyaya bölünür: beynəlxalq kapitalın birbaşa hərəkətində vasitəçi olan, o cümlədən, maliyyə mərkəzlərinin digər növlərinə xidmət göstərən qlobal mərkəzlər (Nyu-York, London); ən azı iki yurisdiksiyanın maliyyə axınlarına xidmət göstərən beynəlxalq mərkəzlər (Honkonq); bir və ya bir neçə maliyyə xidməti üzrə ixtisaslaşan maliyyə mərkəzləri (Sürix Privat bank xidmətləri üçün, Hamilton təkrar sığorta əməliyyatları üçün); milli bazar üçün bu və ya digər maliyyə xidmətləri göstərən milli maliyyə bazarları (Moskva, Toronto); ölkənin bir hissəsi üçün maliyyə mərkəzi olan regional mərkəzlər (S-Peterburq, Novosibirsk).

Beynəlxalq maliyyə mərkəzi statusuna sahib olmaq üçün bir neçə şərt tələb olunur:

1. İqtisadi sərbəstlik: maliyyə bazarının fəaliyyətinin inkişafı üçün gərəksiz maneələr mövcud deyildir. Bu mərkəzin cəlb etdiyi və xidmət göstərdiyi iri maliyyə bazarının mövcudluğu, bu bazara münasibətdə onun əlverişli yerləşimi. Yəni yığım və ya investisiya qərarları mövzusunda sərbəstlik vardır;

2. Daxili iqtisadiyyatın güc göstəricisi sayılan milli pul vahidinin sabitliyi, həmçinin xarici investorların etibarlığını təmin edən maliyyə sisteminin təminatlı olması;
3. Maliyyə alətlərinin səmərəliliyi;
4. Aktiv, çoxşaxəli və hərəkətli maliyyə bazarı, yəni kreditor və debitorlara geniş imkanlar yaradılması;
5. Liberal qanunvericilik, o cümlədən stimullaşdırıcı vergi, gömrük siyasəti və immiqrasiya haqqında sadələşdirilmiş qaydalar;
6. Qeydiyyat və sazişlərin rəsmiləşdirilməsi üzrə sadələşdirilmiş proseduralar, inzibati xərclərin aşağı olması, korrupsiya səviyyəsinin aşağı olması və hökumətlə biznes arasında qeyri-formal münasibətlərin aradan qaldırılması;
7. Uçot, hesabat, nəzarət və tənzimləmə sahəsində müasir beynəlxalq standartlarına uyğunluq;
8. İnkişaf etmiş maliyyə infrastrukturunu (birjalar, banklarçılıq, sığortaçılıq, investisiya şirkətləri və fondları, trast şirkətləri, reyting, audit və konsultasiya şirkətləri və s.);
9. Maliyyə alətlərinin, özəlliklə korporativ alətlərdən (səhmlər, istiqrazlar) istifadənin genişliyi;
10. Xəbərləşmə sistemində yüksək texnologiya imkanlarından istifadə edilməsi;
11. Maliyyə sistemində təhsil və insan gücünün səviyyəsi, kapitalın, əmək resurslarının, qeyri-maddi aktivlərin və s. hərəkətinə liberal münasibət;
12. Ölkədə makroiqtisadi və siyasi sabitlik, yaşayış üçün əlverişli və münbit şərait (təhsil, səhiyyə kimi sektorlarda yüksək inkişaf və keyfiyyət).
13. Xarici investorların cəlb edilməsi mövzusunda lazimi hüquqi və sosial şəraitin yaradılması imkanları.

Dünya maliyyə mərkəzlərində məcmu investisiyalar içində əsas kapitalla vəsait qoyuluşunun yüksək çəkisi vacib göstəricilərindən biridir. Bu göstərici qlobal maliyyə mərkəzinin zəruri, lakin yetərli olmayan şərtidir. Məsələn, Belarus Respublikasında daxili investisiyaların səviyyəsi çox yüksəkdir, lakin Minsk şəhərinin beynəlxalq maliyyə mərkəzinə çevrilməsi haqqında heç bir müzakirə getmir. Bunun üçün ilk növbədə siyasi, hüquqi, iqtisadi və maliyyə şəraiti yaradılmalıdır. Bu, ilk öncə, iqtisadiyyatın və bütövlükdə cəmiyyətin açıqlığı, həyatın bütün sahələrində beynəlxalq standartlara uyğunluq, siyasi sabitlik və liberal qanunvericiliyin tətbiqidir.

Azərbaycan Milli iqtisadiyyatı hal-hazırda modern sosial-iqtisadi və fiziki infrastruktura, yüksək məşğulluq səviyyəsinə və beynəlxalq rəqabət imkanlarına malikdir. Azərbaycanda qəbul edilmiş qanunverici və hüquqi aktlar və normativ sənədlər əsasında maliyyə xidmət industriyasının müasir mexanizmi yarandı ki, bunun da əsas iştirakçıları maliyyə və kredit institutları oldu.

Azərbaycanda beynəlxalq miqyaslı müstəqil maliyyə mərkəzinin mövcudluğu onun iqtisadiyyatının rəqabətə davamlılığının, dünyadakı nüfuzunun artmasının mühüm əlamətlərindən biri, iqtisadi və siyasi suverenitetin vacib şərti olacaq.

Ayrı-ayrı regionların maliyyə inkişafının ümumi səviyyəsi müxtəlif inteqral göstəricilərin (indekslərin) köməyi ilə qiymətləndirilir və bu indekslər dünya maliyyə sistemində ölkələrin və şəhərlərin yerini, onların dünya maliyyə mərkəzləri kimi nisbi əhəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Ən məşhur göstərici Ümumdünya iqtisadi forumunun ilk dəfə 2008-ci ildə

hesablanmış və o vaxtdan etibarən dərc edilən "ölkələrin maliyyə inkişafı indeksi"dir. FDI-ın köməyi ilə inkişaf etmiş maliyyə sisteminə və kapital bazarına malik 57 ölkə qiymətləndirilir.

İndeksin qurulması üçün yeddi göstəricidən istifadə olunur:

1. institusional mühit (Institutional Environment) qanunvericiliyin və maliyyə bazarlarının tənzimlənməsinin (o cümlədən, kapital bazarlarının açıqlığı və maliyyə sektorunun liberallaşdırılması nöqteyi-nəzərindən), həmçinin idarəetmənin keyfiyyəti və müqavilələrin tətbiqi (contract enforcement) qiymətləndirilir;
2. biznes mühiti (Business Environment) maliyyə sektorunda yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin olması, fiziki infrastrukturun vəziyyəti, vergi qoyma səviyyəsi və maliyyə vasitəçiləri üçün biznesin aparılması xərcləri;
3. maliyyə sabitliyi (Financial Stability) valyuta, bank və daxili borc böhranları riski qiymətləndirilir;
4. bank maliyyə xidmətləri (Banking Financial Services) bank bazarının miqyasları, bank fəaliyyətinin əməliyyat effektivliyi və gəlirliliyi, bank kapitalında dövlət mülkiyyətinin payı, informasiyanın açıqlanması dərəcəsi;
5. qeyri-bank maliyyə xidmətləri brokerlərin, dilerlərin, aktivlərin idarəedicilərinin, sığorta şirkətlərinin maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi və əməliyyatların miqyası nöqteyi-nəzərindən fəallığı; qeyri-bank vasitəçilərinin fəaliyyətinin dörd sahəsi qiymətləndirilir: IPO, birləşmələr və udulmalar (M&A), sekyutirizasiya, sığorta;
6. maliyyə bazarları (Financial Markets) dörd bazarın miqyası qiymətləndirilir: səhm bazarı, korporativ bazarı, derivativ bazarı və xarici valyuta bazarının miqyasları qiymətləndirilir;
7. maliyyə xidmətlərindən yararlanmaq imkanı (Financial Access) həm korporativ maliyyə xidmətlərindən (vençur kapitalı, kommersiya krediti, yerli səhm bazarının inkişafı), həm də pərakəndə maliyyə xidmətlərindən (bank xidmət və məhsullarının genişlənmə miqyası və istifadə dərəcəsi, bankomatların yayılma dərəcəsi, mikromaliyyələşmə imkanı) yararlanmaq imkanı üzə çıxarılır.

Dünyanın istənilən başqa bölgəsində olduğu kimi cənubi Qafqazda da yeni bir regional maliyyə mərkəzinin yaradılması perspektivini yalnız kompleks şəkildə milli, regional və global iqtisadi maraqların uzlaşdırılması kontekstində araşdırmaq lazımdır. Söhbət kifayət qədər həssas bir məsələdən gedir. Çünki bəzən regional maliyyə mərkəzləri bölgədəki dövlətlərin bəziləri tərəfindən onların milli mənafeələrinə təhlükə yaradan amil kimi də qavranıla bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, regional maliyyə mərkəzlərinin yaradılması bütün hallarda iqtisadi inkişafa əlavə təkan verir, onun maliyyə resursları ilə təminatını optimallaşdırmağa şərait yaradır və bu mənada sadəcə olaraq əvəzedilməz bir alətdir.

Regional maliyyə mərkəzləri:

1. Həm regional, həm də beynəlxalq valyuta resurslarının cəmlənməsinə (təmərküzləşməsinə), onların vahid bir regional mərkəzdən "koordinasiyasına" və tənzimlənməsinə imkan verir;
2. Regional bazara geniş çeşidli maliyyə xidmətləri təqdim etməklə, bu xidmətlərdən istifadə edən müəssisə və təşkilatların bir araya gəlməsinə, əlaqəli fəaliyyət göstərməsinə və bir birindən qarşılıqlı faydalar götürməsinə yol açır;

3. Beynəlxalq maliyyə resurslarının regiona cəlb olunması və burada qlobal maliyyə layihələrinin reallaşması üçün olduqca əlverişli şərait yaradır;
4. Yalnız maliyyə resurslarının deyil, digər istehsal amillərinin də sərbəst hərəkətinə şərait yaradır və bununla da iqtisadi inkişafa çox müsbət təsir göstərir.

Sistem riski: anlayış və xüsusiyyətlər

Qlobal böhran göstərdi ki, riskləri dərk etmək, onları müəyyən və idarə etmək bacarığı maliyyə sisteminin uğurlu və dayanıqlı fəaliyyətinin, inkişafının təməlidir. Sistem riskinin tərfi. Ədəbiyyatda sistem riskinin vahid qəbul olunmuş tərfi yoxdur. Bu, məsələnin mürəkkəbliyi ilə yanaşı onun kifayət qədər tədqiq olunmaması ilə də əlaqədardır. Məsələn, bəzi tədqiqatçılara əsasən sistem riski "yaranan risklərə qarşı iqtisadi agentlərin fərdi reaksiyası, onların daha yaxşı bölüşdürülməsi və ya diversifikasiyasına deyil, əksinə ümumi qeyri-müəyyənlik və ümumi dayanıqsızlığın yaranmasına səbəb ola biləcək halların yaranmasının potensial təhlükəsidir". Sistem risklərin yaranması və akkumulyasiyası makroiqtisadi stress və bazar iştirakçılarının davranışı ilə əlaqədardır və burada aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- i) maliyyə vasitəçilərin identik (kollektiv) davranışı;
- ii) maliyyə vasitəçilərin protsiklik davranışı;
- iii) maliyyə institutları arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq.

İstənilən iqtisadi fəaliyyət bu və ya digər risk növü, yeni itkilərin yaranması ehtimalı ilə üzleşir. Buna görə də əksər iqtisadi subyektlər riskləri neytrallaşdırmaq və ya minimallaşdırmaq məqsədilə müxtəlif alət və metodlardan istifadə edirlər: iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrində ixtisaslaşmaq, qiymətli kağızlar portfelinin diversifikasiyası, hecinq və s.

Mikroiqtisadi risklərin (yeni ayrı-ayrı bazar agentinin – investor, emitent, bank və s.) minimuma endirilməsi (neytrallaşdırılması) nöqteyi nəzərindən qeyd olunan alət və metodlar çox səmərəli ola bilər. Lakin, sistemin fəaliyyəti ilə əlaqədar kollektiv risklərin azaldılması baxımından bu tədbirlər çox məhdud (bəzən hətta mənfi) təsire malikdir. İqtisadi subyektlərin fərdi rəşional davranışı bazarda əlavə volatillik yaratmaqla sistem riski inkişaf etdirir. Belə ki, bazarda aktivlərin qiymətlərinin düşməsi nəticəsində bazar iştirakçıları baş verə biləcək itkiləri minimallaşdırmaq məqsədilə kollektiv şəkildə həmin aktivləri reallaşdırmağa çalışırlar. Bu isə öz növbəsində həmin aktivlərə olan qiymətin bir az da aşağı düşməsinə və sistem riskinin artmasına səbəb olur.

Sistem riskinin akkumulyasiyası bazar iştirakçılarının qeyri-rasional (məhdud rəşional) davranışı nəticəsində yarana bilər. Məsələn, bazar iştirakçıları aktivin dəyərinin artıq qiymətləndirilməsi (overvalued) barədə məlumata malik olsalar belə, onun alınmasından imtina etmirlər. Belə olan halda bazar iştirakçıları qiymətlərin korreksiyasından əvvəl aktivini daha yüksək qiymətlə satacaqlarını nəzərdə tuturlar. Oxşar vəziyyət böhrandan əvvəl 1997-ci ildə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində müşahidə edilmişdi. Bu ölkələrin makroiqtisadi göstəriciləri bazarların hərəkətlənməsini əks etse də, xarici investorlar öz gözləntilərini yenidən qiymətləndirmədilər.

Sistem risklərinin yayılması. İqtisadiyyatda böhranların baş vermə səbəbi təkə mikroiqtisadi risklər və bazar iştirakçılarının davranışı deyil, eyni zamanda müxtəlif seqmentlər və maliyyə institutları arasında olan qarşılıqlı əlaqə və asılılıqdakı problemlərdir. Bazarlar və institutlar arasında əlaqələrin növü hər bir bazarın struktur xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Maliyyə vasitəçiliyinə (bank yönümlü) əsaslanan iqtisadiyyatda sistem risklərinin yayılması banklararası əlaqələr vasitəsilə baş verir. Bu zaman banklararası kreditləşmə sistem daxilində risklərin ötürülməsi kanalına çevrilir. Maliyyə "yoluxması" həm milli, həm də kapital axınlarının ölkələr arasında hərəkəti vasitəsilə beynəlxalq səviyyədə də baş verə bilər. Digər tərəfdən, ayrı-ayrı maliyyə institutlarının müflisləşməsi də sistem riskinin yayılmasına səbəb ola bilər. Belə ki, iri bankın müflisləşməsi əhali arasında təşviş yaradaraq onların əmanətlərinin geri götürülməsi ilə bütün bank sistemini təhlükə altına qoya bilər. Sistem risklərinin yayılmasının ikinci kanalı müflis olmuş bankın kontragent–banklar qarşısında öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsidir. Nəticədə bu "domino effekti" yaradaraq əvvəllər likvidlik problemi yaşamayan bankların vəziyyətini pisləşdirir. Sistem riskinin xüsusiyyətlərindən biri maliyyə sektorunun müstəqil və effektiv olaraq böhranın baş

vermə səbəblərini aradan qaldıra bilməməsidir. Bu halda dövlətin müdaxiləsi, bankların fəaliyyətinə mikroprudensial nəzarət, sistem üzrə bütövlükdə risklərin idarə edilməsini təmin edən makroprudensial nəzarət kimi iki yanaşma tətbiq edilir. Ümumiyyətlə, sistem riskini əmələ gətirən amillərin çoxluğu və müxtəlifliyi onun modelləşdirilməsi prosesini çətinləşdirir. Lakin, bir sıra ölkələr və beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən son iyirmi il ərzində böhranların səbəbləri və yaranması ehtimalının proqnozlaşdırılması sahəsində geniş tədqiqat işləri aparılır. Böhranın qabaqlayıcı indikatorlarının formalaşdırılması metodologiyası üzərində işlər aktivləşdirilmiş, makroiqtisadi stress-testləşdirmə və digər üsullar inkişaf etdirilmişdir. Erkən xəbərdarlıq sisteminin mühüm komponenti olan və orta müddətli dövr üçün stress ssenarilərinin nəticələrini qiymətləndirmək imkanı verən makroiqtisadi modelin qurulması istiqamətində tədbirlər davam etdirilir.

Mənbə: Guidance to assess the systemic importance of financial institutions, markets and instruments: initial considerations. IMF, BIS, FSB, November 2009 Acharya V, L Pedersen, T Philippon, and M Richardson. 2009. "Measuring Systemic Risk", mimeo, New York University

BÖLMƏ 5. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət modeli

MALİYYƏ BAZARLARINA NƏZARƏT SİSTEMİNİN MAHİYYƏTİ

Maliyyə bazarlarına nəzarət sisteminin konkret mahiyyəti bir sıra amillərin təsiri altında formalaşır: ölkədə makroiqtisadi vəziyyət, bank sisteminin vəziyyəti, cəmiyyətin inkişafının sosial-iqtisadi prioritetləri, qanunverici bazanın mükəmməlliyi, Mərkəzi Bankın apardığı monetar siyasəti, Mərkəzi Bankın müstəqillik dərəcəsi, ölkədə bank nəzarətinin tarixən mövcud xüsusiyyətləri.

Maliyyə nəzarəti təşkilinin əsas qanunları və nəzarət orqanlarının funksiyaları universaldır və onlara riayət olunması çox vacibdir. Bu gün nəzarətin ciddiliyini anlamaq üçün onu orta müddətli perspektivdə necə görmək istəyirik sualına cavab verməliyik, yəni biz gələcəyi görməyi bacarmalıyıq. Gələcək baxımından biz ümumidən xüsusiyyətdə doğru getməliyik. Bu isə o deməkdir ki, biz, öncə maliyyə nəzarəti altında nəyi başa düşdüyümüzü və onun necə olmalı olduğunu qeyd etməliyik.

Nəzarətin maliyyə sisteminin hansı seqmentində həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, onun məqsədi dəyişməzdir, yəni, investorların, əmanətçilərin və digər maraqlı şəxslərin maraqlarının qorunması. deməkdir. Bundan başqa, maliyyə bazarının seqmentindən asılı olmayaraq, üç növ instituta nəzarət olunmalıdır: bazarın iştirakçıları; maliyyə bazarları və infrastruktur.

Maliyyə nəzarət funksiyası ilk növbədə prudensial qaydada həyata keçirilir. Prudensial nəzarət altında biz ilk öncə maliyyə bazarına çıxışın tənzimlənməsi prosesini (nəzarətçilərin dili ilə desək – lisenziyalaşdırma prosesini), daha sonra isə normativ tənzimləməni, tələblərin müəyyən edilməsini və maliyyə institutlarında risklərin idarə olunması sistemlərinin qiymətləndirilməsini, maliyyə konqlomeratlarının prudensial və ləğvetmə proseslərinin tənzimlənməsini başa düşürük başa düşürük.

Maliyyə bazarında davranışa nəzarət, investorların hüquqlarının qorunmasını, qiymətli kağızlar bazarında sazişlərə nəzarəti, maliyyə institutlarının fəaliyyətinin şəffaflığını, insayder məlumatının istifadəsini, korporativ idarəetmə qanunlarına uyğunluğu və s. başa düşülür. İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinə yönəldilən nəzarətə, bu nəzarət funksiyasına maliyyə institutlarının göstərdiyi xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət, maliyyə xidmətlərinin istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi daxildir.

MALİYYƏ BAZARINDA NƏZARƏTİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Maliyyə bazarında nəzarətin hansı seqmentində həyata keçirildiyindən asılı olmayaraq o, aşağıdakı əsas prinsiplər üzərində qurulmalıdır:

- 1) Sistemlilik. Əgər nəzarət sistemində çatışmazlıq varsa, onda nəzarət zəifləyir və həssas olur. Beləliklə, əgər biz ən yeni texnologiyaları tətbiq etsək, lakin kadrların hazırlanmasına kifayət qədər diqqət yetirməsək, nəzarətin effektivliyi birmənalı olaraq şübhə altına qoyulacaq;

- 2) Ən yaxşı beynəlxalq siyasətə uyğunluq. Milli maliyyə nəzarəti maliyyə nəzarətinin beynəlxalq standartları (bank, sığorta və s.) nəzərə alınaraq qurulmalıdır. Bu, ilk öncə, maliyyə bazarının qloballaşması və milli maliyyə institutlarının ona çıxışının təmin olunması ilə bağlıdır.
- 3) Müstəqillik. Maliyyə nəzarətinin müstəqilliyi:
- qərarların qəbul olunmasında müstəqillik, o cümlədən məhkəmə qərarı olmadan və ya məhkəmə qərarından əvvəl müflislik prosedurasının başlaması məsələsi ilə bağlı;
 - nəzarətin maliyyə müstəqilliyi siyasi sikkənin maliyyə təsirini istisna etmək üçün nəzarətin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsindən aparılmamalıdır;
 - nəzarət altında olan təşkilatların fəaliyyəti ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi zamanı əsaslandırılmış mülahizələrin istifadəsi ilə bağlı müəyyən hərəkə sərbəstliyi;
- 4) Şəffaflıq. Nəzarət orqanlarının yüksək səviyyədə müstəqilliyi onun fəaliyyətinin şəffaflığı ilə tarazlaşdırılmalıdır. İctimaiyyət nəzarət orqanlarının onun maraqlarına yönəldilən bütün hərəkətlərini başa düşməlidir. Fikrimizcə, nəzarət orqanları tərəfindən təkcə normativ tənzimləmə ilə deyil, həm də ayrı-ayrı maliyyə institutlarının fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların açıqlanması məqsədəuyğundur. Beləliklə, aşkar olunmuş pozuntular və nəzarət altında təşkilatlara qarşı təsir tədbirlərinin tətbiq edilməsinə dair qərarlar haqqında məlumatların dərc olunmasına icazə verən qanun qəbul edilmişdir. Bu ictimaiyyətə bir tərəfdən nəzarət altında olan təşkilatların (bankların, sığorta şirkətlərinin və s.) vəziyyətinə, digər tərəfdən isə nəzarət orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət etməyə imkan verir. Təbii ki, bu halda bank sirrini təşkil edən məlumata ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.
- Bundan başqa, nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin şəffaflığını təmin edən vasitələrə aşağıdakılar aiddir:
- İri etibarsız borc alanların qara siyahılarının dərc edilməsi, ödəniş kartları ilə bağlı pozuntular haqqında məlumatın dərc edilməsi, kredit registrlərinin və büroların təşkili, skoring sistemlərinin tətbiqi, vahid ödəniş sistemlərinin yaradılması və s. Belə institutların tətbiqi maliyyə xidmətlərinin istehlakçıları maliyyə nəzarətinin iştirakçısına çevirir
- 5) Texnologiyilik. Nəzarət texnologiyaları dərindən işlənməli və sənədlərlə təsvir olunmalıdır. Nəzarətə mexaniki yanaşmanı istisna etmək üçün əsaslandırılmış mülahizələrə yer saxlamaq lazımdır. Bu zaman, əsasında belə mülahizə söylənən hər hansı məlumat rəsmi olmalıdır. Bu, bir tərəfdən nəzarətçilərin özlərinin müəyyən müdafiəsini təmin edir, digər tərəfdən nəzarət səhvlərinin və nöqsanlarının minimuma endirilməsini təmin etməklə nəzarət yaddaşını institusionallaşdırır. Nəzarət tədbirlərinin keçirilməsinin əsas metodikaları (reqlamentləri) nəzarət altında olan təşkilatlar üçün aydın olmalıdır. Onlar nəzarət orqanlarının hərəkətlərini və məntiqini anlamaq imkanına malik olmalıdır. Belə praktika qarşılıqlı etimadı formalaşdırır və nəzarət prosesini nəzarət altında olan orqanlar üçün daha konstruktiv və faydalı edir. Biz öz təcrübəmizdə dəfələrlə bank rəhbərlərinin aparılan yoxlamalara, aşkar olunmuş pozuntulara və nəzarət olunmayan risklərə görə təşəkkürlərini bildirdiklərini qeydə almışıq.

- 6) Peşəkarlıq. Maliyyə nəzarəti əməkdaşlarına qarşı həm peşəkarlıq, həm də peşəkar etika baxımından yüksək tələblər və standartlar irəli sürülməlidir.
- 7) Ehtiyat potensialı. Nəzarətçilərin əmək haqqı kommersiya maliyyə strukturlarının orta səviyyəli idarəçilərinin əmək haqqında az olmamalıdır. Əks vəziyyət bir tərəfdən obyektiv olaraq korrupsiya riskini yaradır, digər tərəfdən isə nəzarət sistemindən ən yaxşı kadrların axınına gətirib çıxarır. Nəzarətçilərin iş yerləri maksimum təchiz olunmalı və texnologiyalarla təmin olunmalıdır.
- 8) Etimad. Cəmiyyət nəzarətə etimad göstərməlidir. Buna nail olmaq üçün iki yanaşma mövcuddur: birinci yanaşmaya görə, nəzarət, maliyyə sisteminin etibarlılığının təmin olunması baxımından hiss olunan nəticələrə nail olmaqla müəyyən etimad qazanır, ikinci yanaşmaya görə, nəzarət müəyyən davranış qanunlarına riayət etməlidir, bu da ona qarşı etimad yaradır.

MALİYYƏ SEKTORUNDA NƏZARƏT SİSTEMİNİN MƏQSƏDLƏRİ

Maliyyə sektorunda nəzarət səlahiyyətləri hər bir ölkədə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş institusional qaydada həyata keçirilir. Bu sistemlərin müxtəlif ölkələr üzrə fərqlərinə baxmayaraq, onların hamısı aşağıdakı əsas məqsədlərin həyata keçirilməsinə istiqamətlənib:

1. Pul və maliyyə sabitliyinin saxlanması. Bu da maliyyə sektorunda iflasına yol verilməməsi və aktiv passivlərin səmərəli idarə edilməsinə yönəldilmiş tədbirləri əhatə edir.
2. Maliyyə sisteminin səmərəliliyinin təmin olunması. Bu isə aktivlərin keyfiyyətinin artırılması və potensial risklərin azaldılması hesabına əldə olunur.
3. Əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsi: əmanətçilər qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən bankların fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi mexanizmi.

Bankların, sığorta şirkətlərinin və qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətinə vahid maliyyə nəzarəti orqanlarının, başqa sözlə desək, meqatənzimləyicilərin yaranması XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərinin dünya maliyyə bazarlarının tənzimləmə sistemlərinin inkişafında ən yeni tendensiyalardan biridir.

Bəzi ölkələrdə, o cümlədən Rusyada maliyyə bazarların fəaliyyətinə nəzarəti Mərkəzi Bank həyata keçirir. Digər ölkələrdə isə ABŞ-da maliyyə bazar iştirakçılarının fəaliyyətinə nəzarəti sıx əməkdaşlıq etdikləri xüsusi nəzarət orqanları icra edir.

Praktiki olaraq AB-yə üzv olan bütün ölkələrdə mərkəzi banklar bank nəzarəti məsələləri üzrə qəti qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik deyil və birbaşa nəzarət səlahiyyətlərinə malik olmalarından asılı olmayaraq onların bu nəzarətdə iştirakını təmin edən mexanizmlər mövcuddur. İki mərkəzi bankın (Almaniya, Avstriya) kredit təşkilatlarına aid vacib nəzarət funksiyalarının həyata keçirmək səlahiyyəti qanunvericilikdə təsbit olunub. Üç mərkəzi banka (İrlandiya, Latviya, Macarıstan) ayrı-ayrı nəzarət məsələlərini həll etmək səlahiyyəti verilib. 9 ölkədə (Belçika, Estoniya, Fransa, Latviya, Avstriya, Polşa, Finlandiya, İsveç, Böyük Britaniya) mərkəzi banklar bank nəzarəti orqanlarının rəhbərliyinin təyin olunması (Avstriya), namizədlər üzrə təkliflərin ölkə rəhbərliyinə təqdim olunması (Finlandiya, Latviya) və ya mərkəzi bankların sabiq rəhbərlərinin nəzarət orqanlarının işində iştirakı (Belçika, Estoniya,

Fransa, Böyük Britaniya, İsveç) vasitəsilə nəzarət orqanlarının idarə olunması sistemində cəlb edilmişdir.

AB-nin bütün üzv ölkələrində mərkəzi banklar və bank nəzarəti orqanları arasında rəsmiləşdirilmiş qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Mərkəzi banklar hər yerdə bilavasitə prudensial nəzarət işinə cəlb olunmasalar da, onlar maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda AB-yə daxil olan hər bir dövlətdə nəzarət prosesinin təşkilində iştirak edən orqanların qarşılıqlı əlaqələrinin rəsmiləşdirilməsi ilə əlaqədar öz metodları istifadə olunur və bunlar: qarşılıqlı anlaşma memorandumları, birgə komitələr, əməkdaşlıq haqqında razılaşmalar və s. dir.

Bir çox ölkələrdə fond bazarlarını nizamlayan orqanlar bankları nizamlayan orqanlar ilə paralel olaraq işləyirlər. Fransada da Bank Komissiyası, Birja Əməliyyatları Üzrə Komissiya və Maliyyə Bazarları Üzrə Şura ilə paralel olaraq işləyir. Yaponiyada fond bazarları, Financial Services Agency (FSA)–Maliyyə Xidmətləri Agentliyi tərəfindən müşahidə olunur, Yaponiyanın Mərkəzi Bankı isə bank sektorunu tənzimləyir.

22 sentyabr 2010-cu il tarixində Avropa Parlamenti tərəfindən həmçinin Avropa Birliyinin (AB) maliyyə sistemində islahatların keçirilməsi ilə bağlı qərar bəyanılmış və bu islahatlar çərçivəsində maliyyə bazarlarının tənzimi, risklərin milli səviyyədə fraqmentləşdirilmiş fərdi təhlil problemlərinin aradan qaldırılması, həmçinin sistem risklərin erkən aşkar edilməsi və qarşısının alınması sisteminin inkişaf etməsi arxitekturasının və institusional quruluşunun təkmilləşməsi hesabına onun davamlılığını və sabitliyini təmin etməyə istiqamətlənmiş bir sıra qanunverici təşəbbüslər qəbul olunmuşdur. Xüsusən də, bank sahəsinin tənzimlənməsi üzrə olan vəzifələri, Avstraliyada Maliyyə Nəzarəti üzrə Xidmət, Belçikada Banklar, Maliyyə və Sığorta üzrə Komissiya, Böyük Britaniyada Maliyyə Xidmətləri İdarəsi, Almaniyada Maliyyə Nəzarəti üzrə Federal Xidmət, Kanadada Maliyyə Nazirliyi, Lyuksemburqda Büdcə və Xəzinə Nazirliyi, Fransada Kredit Təşkilatları və İnvestisiya Fondları üzrə Komitə, İsveçrədə Federal Bank Komissiyası, Yaponiyada Maliyyə Xidməti və Yaponiya Bankı və s. icra edir.

Böyük Britaniyada maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ona nəzarətlə FSA (Financial Services Authority maliyyə xidmətlərinin idarə olunması) məşğul olur. O, müstəqil qeyri-dövlət təşkilatıdır və 2000-ci il Maliyyə xidmətləri və bazarları haqqında aktla ona müvafiq səlahiyyətlər verilmişdir. Bu təşkilat Birləşmiş Krallığın 1997-ci ildə başlanmış və indiyə qədər davam edən maliyyə nəzarətinin yenidən qurulması çərçivəsində yaradılmışdır. İslahatlar Qiymətli kağızlar və investisiyalar komitəsinin himayəsi altında bank nəzarəti ilə investisiya xidmətlərinin tənzimlənməsinin birləşməsinə nəzərdə tuturdu. Yeni idarəyə Maliyyə xidmətlərinin tənzimlənməsi (FSA) adı verilmişdir.

İslahatın birinci mərhələsi 1998-ci ildə FSA-ya bank nəzarəti funksiyaları verildikdən sonra başa çatmışdır. Bu səlahiyyətlər ona İngiltərə Bankından keçmişdir. 2001-ci ilin dekabr ayında qüvvəyə minmiş Maliyyə xidmətləri və banklar haqqında aktla maliyyə bazarlarında tənzimləmənin konsolidasiyası siyasəti maliyyə bazarının ayrı-ayrı segmentlərinin tənzimləməsinə həyata keçirən bir sıra təşkilatların funksiyalarının FSA-ya verilməsi ilə davam etdirilmişdir. Bundan başqa, qanuna əsasən, FSA-ya maliyyə bazarlarında manipulyasiyaların qarşısının alınması səlahiyyəti verilmişdir. 2004-cü ilin oktyabrında maliyyə nazirliyinin qərarına əsasən FSA ipoteka kreditləşməsinin tənzimlənməsinə, 2005-

ci ilin yanvarında isə Sığorta vasitəçiliyi haqqında göstərişə əsasən ümumi sığortanın tənzimlənməsinə başlamışdır. FSA-nın fəaliyyəti bütövlükdə bazarların nəzarət altında olan təşkilatların iştirakçıları hesabına maliyyələşdirilir. FSA Maliyyə Nazirliyinə və parlamente tabedir. Eyni zamanda ölkədə FSA-nın mövcudluğuna baxmayaraq, İngiltərə Bankı əvvəlki kimi risklərin idarə olunması ilə məşğul olmağa və hətta kredit təşkilatlarının monitorinqini və qiymətləndirilməsini həyata keçirən əməkdaşlarının ştatını artırmağa məcburdur.

Almaniyada maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi funksiyalarını Maliyyə bazarları, Doyçe Bundesbankı (Almaniyanın mərkəzi bankı) və əlavə daha üç maliyyə orqanı həyata keçirirdi. 1952-ci ildə Sığortada və inşaat yığımında nəzarət üzrə federal idarənin Federal sığorta nəzarəti idarəsinin (BAV) təsis olunması haqqında Qanun qüvvəyə minmişdir. İdarənin səlahiyyətlərinə bir federal torpaqdan kənara çıxan özəl sığorta təşkilatlarının, həmçinin ictimai-hüquqi sığorta təşkilatlarının nəzarəti daxil edilmişdir. 1962-ci ildə kredit işi haqqında qanun qüvvəyə mindikdən sonra bank fəaliyyəti sahəsində mərkəzi nəzarət idarəsi kreditləşmə sahəsində nəzarət üzrə federal idarə (BAKred) təsis edilmişdir. Qiymətli kağızlar bazarına nəzarətə tələbat maliyyə bazarına yardım haqqında yeni qanunun qəbulu ilə əlaqədar ortaya çıxmışdır. Bu qanun əsasında "Qiymətli kağızlar bazarına nəzarət üzrə federal idarə" yaradılmış və o, 1995-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başlamışdır. İdarənin vəzifələrinə əmanətçilərin və qiymətli kağızların sahiblərinin hüquqlarına riayət olunması, insayder sazişlərinin qarşısının alınması, həmçinin qiymətli kağızlar bazarında xidmət göstərən şirkətlərə nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə kapital bazarının birliyinin və şəffaflığının təmin olunması aid edilmişdir.

2002-ci ildə üç federal nəzarət idarələrinin birləşməsi baş vermiş və bunun nəticəsində yeni vahid nəzarət orqanının federal maliyyə nəzarəti idarəsi (BAFin) yaranmışdır.

Almaniyanın Federal Maliyyə Nəzarəti İdarəsi (BaFin), Almaniyanın maliyyə xidmətləri üzrə mərkəzi nəzarət orqanı hesab edilir. BaFin-nin hüquqi statusu və funksiyaları "Maliyyə Nəzarətinin Federal İdarəsi haqqındakı Qanunda", "AFR-nın bank Fəaliyyəti haqqındakı Qanununda" və digər xüsusi qanunlarda öz əksini tapmışdır. Banklara və investisiya şirkətlərinə nəzarət sahəsindəki öhdəliklərin yerinə yetirilməsində BaFin Alman Federal Bankı ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Beləliklə, maliyyə bazarı orqanlarının strukturu vahid nəzarət orqanının yaranması üçün zəmin yaratmış və eyni zamanda normativ aktların dərc olunması funksiyaları Maliyyə nazirliyinin və Doyçe Bundesbankın səlahiyyətində qalmışdır. BAFin maliyyə bazarında yeganə nəzarət orqanına çevrildi.

Bir çox ölkələr funksional tənzimləmə prinsiplərinə əməl edərək tənzimləmə səylərinin inteqrasiyasına xüsusi yanaşmalar tapıb. Bu yanaşmaya ən uyğun misal ABŞ-dır. Ötən əsrin birinci yarısının maliyyə böhranı dalğasında 1933-cü ilin Qlass-Stiqaal aktı qəbul edilmişdir. Bu akt maliyyə təşkilatlarının eyni zamanda bir neçə bazarda iştirakını məhdudlaşdırmışdır. Tənzimləmə funksional əlamət üzrə dəqiq qurulmuş və indiyə qədər də belə qalır. Başqa ölkələrdən fərqli olaraq, ABŞ-da bank nəzarəti orqanlarının strukturu olduqca mürəkkəbdir. ABŞ-ın kommersiya bankları və maliyyə institutlarında federal orqan (milli bank adlandırılan) və ya ştat orqanı statusu ola bilər. Onların fəaliyyətinə nəzarəti üç orqan həyata keçirir: Federal ehtiyat sistemi, banklarda və digər kredit institutlarında depozitlərin sığortalanması

ilə məşğul olan Federal depozitlərin sığortalanması korporasiyası və milli banklara nəzarəti həyata keçirən Pul tədavülü üzrə nəzarət idarəsi – maliyyə nazirliyinin bürosu. Adı keçən üç orqan arasında funksiyaların təkrarlanmaması haqqında razılaşma da imzalanıb.

2007–2008–ci illərdə ABŞ–da yaranan maliyyə böhranı sistem riskin və maliyyə idarələrinin tənzimində mövcud olan çatışmamazlıqların üstünü bir daha açdı ki, bu da öz növbəsində maliyyə tənzimi və nəzarəti üzrə olan idarə quruluşlarında yenidən islahatların keçirilməsinin vacibliyini vurğuladı.

Sistem risklərin aradan qaldırılması və monitorinqi üzrə səlahiyyətlərin icra edilməsi üçün yeni Maliyyə Sabitliyi Üzərində Nəzarət Şurası (The Financial Stability Oversight Council–FSOC) yaradıldı, həmçinin Federal Ehtiyat Sisteminin səlahiyyətləri dəyişdirildi. FSOC–un əsas funksiyaları: tənzimlənmədə sistem cəhətdən önəmli olan idarələrin və boşluqların təyin olunması, məlumatların toplanması və potensial riskləri üzə çıxartması məqsədi ilə maliyyə xidməti bazarının monitorinqi, sistem əmələ gətirən bank və qeyri–bank maliyyə idarələrinin və maddi vəsaiti 50 milyarddan çox olan holdinqlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin daha sərt standartlarını işləyib hazırlamaq, özündə bütün maliyyə sistemi üçün təhlükəli olan yüksək riskləri daşıyan təşkilatların ləğv edilməsi və onların yenidən qurulması.

Beynəlxalq valyuta fondunun dəstəyi və bilavasitə iştirakı ilə Türkiyədə yeni bank nəzarəti orqanı–Banking Regulatory and Supervisory Agency of Turkey (BDDK) yaradılması böhrandan sonra Türkiyədə ən əhəmiyyətli hadisələrdən olmuşdur. Bu, tamamilə sərbəst olan və maliyyə bazarının bütün iştirakçıları tərəfindən yüksək etibarlılıqla istifadə edilən bir quruluşdur. Böhrana qədər BDDK ölkənin xəzinə quruluşunun daxilində idi. Hal–hazırda BDDK müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir və qanunla ona növbəti səlahiyyətlər verilmişdir: bankların fəaliyyətlərinə nəzarət etmək; kredit təşkilatlarının işlərini nizama salmaq; qanuni əsaslara görə bankların fəaliyyətlərinin (banklar bağlananadək) müxtəlif aspektləri üzrə qərarlar qəbul etmək və əmanətçilərin hüquqlarının qorunması; maliyyə sisteminin effektiv işləməsi üçün şəraitin yaradılması və depozitlərin sığortasının Türkiyə Fondu tərəfindən (TMSF) idarə olunması.

BDDK özünün idarə funksiyalarını bütün bank idarələri üzərində, o cümlədən islam bankları üzrərində cəmləmişdir. Bununla belə, “Banklar üzrə Nəzarət və Tənzimləmə Şurasının” sədrinə həmçinin bankların maliyyə fəaliyyətlərinin təsdiq olunması və onların ləğv edilməsi sxemlərinin seçilməsi məsələlərində də istisna səlahiyyətlər verilmişdir.

Çində bank, sığorta və fond tənzimləyiciləri funksional prinsip üzrə təşkil olunub, maliyyə konqlomeratlarının yaradılması üzrə kifayət qədər sərt məhdudiyyətlər qoyulub. Funksional tənzimləyicilər əlaqələndirməni və qarşılıqlı əlaqəni idarələrarası qarşılıqlı əlaqə və məlumat mübadiləsi əsasında rəsmi çoxtərəfli razılaşmalar və yerli işçi orqanlar səviyyəsində həyata keçirir. Hollandiyada xüsusi inzibati üst qurum – Maliyyə nəzarəti orqanları şurası yaradılıb.

Rusiyada makroprudensial tənzimləmə sisteminin qurulması üzrə təşəbbüslərin həyata keçirilməsi yalnız 2011–ci ildə Rusiya Bankında maliyyə sabitliyi Departamentinin yenidən qurulması ilə başlamışdır. Bundan başqa, qiymətli kağızlar bazarında, o cümlədən sığorta sahəsində də tənzimlənmə funksiyalarının qanunvericilik cəhətdən parçalanması baş verdi, bununla da, tənzimlənmə funksiyaları Maliyyə Nazirliyinə, nəzarət və idarə vəzifələri isə

Maliyyə Bazarları üzrə Federal Xidmətə (ФСФР – Федеральная служба по финансовым рынкам) təhkim edildi. 2012-ci ildən Maliyyə Bazarları üzrə Federal Xidmətə bəzi önəmli qanun yaradıcı funksiyalar geri verildi. 2012-ci ilin yanvar ayında bank sahəsində nəzarət metodologiyasını təcrübi nəzarətdən (konkret bankların və nəzarət reaksiyalarının maliyyə vəziyyətlərinin qiymətləri) ayırmaq məqsədi ilə Rusiya Bankının Bank Tənzimi və Nəzarəti Departamentinin iki müstəqil departamentdə yenidən qurulması fikri təsdiq edildi. Bu, tənzimləyici və nəzarət funksiyalarının birləşdirilməsi zamanı meydana çıxaraq maraq mübahisələrinə səbəb olan bütün əsasları şərtsiz olaraq ləğv edirdi.

Belarus Respublikasının Milli Bankı ölkənin maliyyə bazarı üzərindəki nəzarəti, tənzimi və maliyyə bazarının inkişafı üzrə olan funksiyalarını genişləndirməyi planlaşdırır. Bununla əlaqədar olaraq irəli sürülür ki, hal-hazırda Belarus Respublikasında qüvvədə olan modelə əsasən, ölkənin maliyyə bazarlarının fəaliyyətinə nəzarət və onların tənzimlənməsi Belarus Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin tərkibinə daxil olan üç orqan–Belarus Respublikasının Milli Bankının Bank Nəzarəti üzrə Baş İdarəsi, Qiymətli Kağızlar üzrə Departament və Sığorta Nəzarəti üzrə Baş İdarə tərəfindən həyata keçirilir. Belarus Respublikasının Maliyyə Nazirliyi qiymətli kağızlar bazarının inkişafına, sığorta bazarına, lombardların fəaliyyətinə nəzarət edir. Lizing fəaliyyətinin və investisiya fondlarının inkişafına isə Belarus Respublikasının İqtisad Nazirliyi cavabdehdir. Eyni zamanda Belarus maliyyə bazarının bəzi iştirakçıları heç bir dövlət orqanının nəzarəti altına düşmür.

Dünya Bankının verilmiş tədqiqatlarına görə qismən və ya tam şəkildə inteqrallaşmış maliyyə nəzarəti orqanları (bank sahəsi, sığorta xidmətləri sahəsi və meqa–tənzimləyici adını almış qiymətli kağızlar bazarı da daxil olmaqla maliyyə bazarının əsas seqmentləri üzərində nəzarəti həyata keçirir) bu beynəlxalq maliyyə təşkilatının üzvləri hesab edilən 30 % ölkələrdə fəaliyyət göstərmişdirlər. Beləliklə, ayrı-ayrı ölkələrdə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların növləri də müxtəlifdir və bu, bir sıra institusional, mədəni və inzibati şərtlərlə, habelə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və kapital bazarlarının həcmi ilə izah olunur.

MALİYYƏ BAZARLARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi və nəzarəti öz fəaliyyətində operativ, ardıcıl və çevik hərəkət etməli və görülməli tədbirlərin və onlara çəkilən xərclərin səmərəliliyinin nisbətini nəzərə almaldır.

Hal-hazırda Maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi iki istiqamətdə aparılır: maliyyə bazarlarının beynəlxalq maliyyə orqanları tərəfindən tənzimlənməsi və ölkə üzrə (milli) qanunverici və normativ aktarla tənzimlənmə.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları arasında nəzarət sahəsində rolu baxımından daha əhəmiyyətli Mərkəzi Avropa Bankı (MAB), Bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsi, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankıdır. Mərkəzi Avropa Bankı AB ölkələrinin pul-kredit siyasətinin işlənməsi və həyata keçirilməsi, o cümlədən uçot stavkalarının və inflyasiya templərinin müəyyənləşdirilməsi, valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, ödəniş sisteminin təkmilləşdirilməsi və s. ilə yanaşı, bank institutlarına nəzarəti də həyata keçirir.

Bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsi (Basel Committee on banking Supervision) bank müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarət mexanizminin işlənməsi və korreksiya edilməsi üçün

təsis edilmişdir. Bazel komitəsinin 1988-ci ildə işlənmiş tələbləri (Bazel -I), AB ölkələrini bankları üçün icbari və digər dövlətlərin bankları üçün tövsiyə olunan tələblərdir (100-dən çox ölkədə qüvvədədir). Bununla da vahid normalar, lisenziyalaşdırma və bank müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarət prosedurlarının tətbiqi, o cümlədən razılaşdırılması, bank nəzarətinin ahəngləşdirilməsi mexanizmi həyata keçmiş olurdu.

Bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsi aşağıdakıları müəyyən edir: bank idarələrində likvidliyin idarə edilməsi; kredit riskinin idarə edilməsi; kapital üzrə əlavə razılaşma; əməliyyat riski üzrə idarəetmə və nəzarət; faiz riski üzrə idarəetmə və nəzarət; maliyyə qruplarında likvidlik riskinin idarə edilməsi.

Lakin müasir böhranın miqyası və nəticələri bankların əksər inkişaf etmiş ölkələrdə əməl olunan Bazel II nin tələblərinə kifayət qədər uyğun gəlmədiyini nümayiş etdirdi. Bu, bir tərəfdən, böhrandan qabaqkı dövrdə bank tənzimlənməsinin liberallaşdırılması şəraitində bankların uyğun olduqları icbari iqtisadi normativlərin siyahısının azaldılması ilə bağlı olmuş, digər tərəfdən isə daxili nəzarət sistemləri bir qayda olaraq, maliyyə nəticələrini maksimallaşdırmağa, əldə edilən bonusları və mükafatları artırmağa can atan bank menecerləri yüksək risklə fəaliyyət göstərsə belə, itkilər yarandıqda kredit təşkilatlarının heç bir məsuliyyətini nəzərdə tutmurdu.

Bununla əlaqədar tənzimləmənin milli xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır, çünki müxtəlif dövlətlərdə bank nəzarətinin funksiyaları ya ölkənin mərkəzi bankının, ya da başqa bir orqanın – nazirlik və ya xüsusi olaraq yaradılmış və bu funksiyanı müstəqil, ya da mərkəzi bankın və ya maliyyə nazirliyinin iştirakı ilə həyata keçirən komissiya üzərinə qoyulmuşdur.

Beləliklə, maliyyə bazarının tənzimlənməsində əsaslı dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər aşağıdakıları nəzərdə tutur: maliyyə sisteminin bütün seqmentləri üçün ümumdünya tənzimləmə qaydalarının işlənməsi; maliyyə sisteminin dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsi; maliyyə institutlarının şəffaflığının artırılması; maliyyə idarələrinin fəaliyyət nəticələrinə görə məsuliyyətinin gücləndirilməsi və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən maliyyə bazarlarına nəzarət və tənzimlənməsi prinsiplərində dəyişikliklərin edilməsi.

Sadələn tədbirlərin həyata keçirilməsi maliyyə bazarında sabiliyi təmin etmək, maliyyə bazarları və institutlarına investorlar tərəfindən inamı artırmaq və nəticə etibarlı ilə milli iqtisadiyyatların artımını və davamlı inkişafını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Maliyyə dərinliyi və iqtisadi artım arasındakı əlaqə: Bütün ölkələr eyni fayda əldə edirmi?

Maliyyə dərinliyinin iqtisadi artıma təsiri haqqında çoxlu sayda nəzəri və empirik ədəbiyyat mövcuddur. Məlumdur ki, dəyişkən, dinamik və inkişaf etmiş maliyyə sektoru daha çox iqtisadi fayda gətirə bilər.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, maliyyə bazarının inkişafı və bankların iqtisadi artıma təsir gücü regionlar, neft və qeyri-neft ixracatçıları, eləcə də gəlir səviyyəsinə görə ölkə tiplerindən asılı olaraq heterogen (müxtəlifcinsli) xarakterə malikdir. Məsələn, bir çox neft ixrac edən ölkələrdə, Orta Şərq və Şimali Afrika regionu ölkələrində və aşağı gəlirli ölkələrdə (AGÖ) bu təsir zəifdir. Bu nəticə 150 ölkənin 1975-2005-ci illər üzrə olan məlumatlarından istifadə edilərək dinamik panel qiymətləndirməsinə əsaslanır.

Qiymətləndirmələr göstərir ki, heterogenliyə səbəb olan amillərdən biri resurs lənətidir. Resursla zəngin olan ölkələrdə maliyyə sisteminin effektiv işləməsi iqtisadi artıma da mənfi təsir edir. Resurs lənəti iqtisadiyyatın hakim sahəsi olan resurs ixracı sektorundan mənfi təsirin iqtisadiyyatın digər sahələrinə ötürülməsinə səbəb olur. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, özəl sektora verilən kredit ÜDM-in 110%-ni keçirsə, iqtisadi fəaliyyət üzrə hər əlavə dərinləşmə mənfi olur. Bir sıra neft ixrac edən ölkələrdə son 30 illik dövr ərzində kapitalizasiya yüksək olsa da, artım tempi neft idxal edən ölkələrdən aşağı olmuşdur. Buna səbəb neft ixrac edən ölkələrin daha az maliyyə dərinliyi nümayiş etdirməsi ola bilər. Bundan əlavə, neft ixrac edən ölkələrdə neftdən asılılıq dərəcəsi artdıqca bank dərinliyinin iqtisadi artıma da təsiri azalır. Orta Şərq və Şimali Afrika regionuna (OŞŞA) gəldikdə bu ölkələrin də bank sektorunun dərinliyi iqtisadi artıma çox az təsir edir. Nəticələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, OŞŞA ölkələrinin maliyyə vasitəçiliyində keyfiyyət fərqi vardır. Bu fərq dövlət payının çox olması, rəqabətin və maliyyə islahatlarının çatışmazlığından irəli gəlir. Yəni bu ölkələr digər region ölkələri ilə eyni bank dərinliyinə malik olsalar da onların artımdan əldə etdiyi faydanın üçdə ikisini qazanırlar. Yuxarıda qeyd olunan hər iki ölkələr qrupu üzrə bank kreditinin həcmi böyük olsa da, bu göstərici firmaların və ev təsərrüfatlarının kreditə çıxışını tam təmin etməyə imkan vermir. Bu da bank sektorunun səmərəlilik və rəqabətlik göstəricisinə uyğun gəlmir. Maliyyə dərinliyinin iqtisadi artıma təsir gücü AGÖ-də də eynilik təşkil edir və bu təsir gəlir səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Ən aşağı gəlir səviyyəsində təsir mənfi, adambaşına daha yüksək gəlir düşən ölkələrdə isə müsbətdir. Heterogenliyə səbəb olan digər mümkün amillərdən biri maliyyə xidmətlərinə çıxışda fərqlilik və bank rəqabətinin dərəcəsi ola bilər. AGÖ ilə digər ölkələrin müqayisəsi göstərir ki, bu ölkələr arasında maliyyə xidmətlərinə çıxış arasındakı fərq bank dərinliyi arasındakı fərqdən daha böyükdür. Heterogenliyin digər bir amili kimi bank sahibkarlığı ola bilər. OŞŞA regionunda bir çox ölkələr dövlət banklarının yüksək payına və xarici bankların kiçik payına malikdirlər. Yüksək paya malik olan dövlət bankları isə iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir edir və buna 2 amil səbəb ola bilər: aşağı maliyyə dərinliyi və aşağı institusional keyfiyyət. Bunun əksinə olaraq xarici bankların iştirakı bank sektoru fəaliyyətinin və rəqabətin yaxşılaşmasına səbəb olur. Ümumilikdə tədqiq olunan ölkələrdə siyasət qurucuları qarşısında müəkkəb çağırışlar dayanır. Həm bank sahəsində, həm də qiymətli kağızlar bazarında dərinləşməyə şərait yaradan maliyyə islahatlarının aparılması ilə yanaşı bu ölkələrdə daha 2 istiqamətdə addım atılmalıdır. Birincisi, kredit ekspansiyalarına qoyulan maneə aradan qaldırılmalıdır. İkincisi, siyasət qurucuları bank vasitəçiliyinin inkişafını dəstəkləyən yöndə fəaliyyət həyata keçirməlidir. Nəticə etibarilə isə bu addımlar uzunmüddətli dövrdə daha yüksək və dayanıqlı artıma nail olmağa kömək edəcəkdir.

Mənbə: Adolfo Barajas, Ralph Chami, Seyed Reza Yousefi. "The Finance and Growth Nexus Re-Examined:

Do All Countries. Benefit Equally?" BVF, May 2013

III Hissə

BANKÇILIQ

BÖLMƏ 1. BANK SİSTEMİ

BANK SİSTEMİNİN TƏRKİBİ

Azərbaycan bank sistemi keçmiş SSRİ bank sisteminin bazası əsasında yaradılmışdır. 1992- ci ildə "Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında" və "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında" qanunların qəbul olunması ilə müstəqil bank sistemi formalaşmağa başlamışdır.

Bank fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası, Mülkü məcəlləsi, yuxarıda adı çəkilən qanunlar, digər qanunvericilik aktları və Mərkəzi Bankın normativ sənədləri ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının bank sistemi Mərkəzi Bankından və kredit təşkilatlarından ibarətdir. Kredit təşkilatı - bank, xarici bankın yerli filialı və ya bank olmayan kredit təşkilatdır.

Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi müəyyən edilmiş səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin məqsədi, həmçinin banklararası mərkəzləşdirilmiş və digər lisenziyalasdırılmayan ödəniş sistemlərinin təşkili və fəaliyyətinin təmin edilməsi, habelə bank sisteminin sabitliyinə dəstəyin göstərilməsindən ibarətdir. Mənfəət götürmək Mərkəzi Bankın əsas məqsədi deyildir

Öz məqsədlərinə nail olmaq üçün Mərkəzi Bank:

1. dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir;
2. nağd pul dövriyyəsini təşkil edir, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə və bu Qanuna müvafiq olaraq pul nişanlarının tədavülə buraxılmasını və tədavüldən çıxarılmasını həyata keçirir;
3. manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi müəyyən və elan edir;
4. "Valyuta tənzimi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq valyuta tənzimini və nəzarətini həyata keçirir;^[8]
5. sərəncamında olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır və idarə edir;
6. qanunvericiliyə uyğun olaraq hesabat tədiyə balansım tərtib edir və ölkənin proqnoz tədiyə balansının hazırlanmasında iştirak edir;
- 6-1. ölkənin icmal (dövlət və qeyri-dövlət) xarici borc statistikasını və beynəlxalq investisiya balansını tərtib edir, məlumatların ümumiləşdirilməsini və yayılmasını təmin edir;
7. banklararası mərkəzləşdirilmiş və digər lisenziyalasdırılmayan ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların üzərində nəzarəti qanuna uyğun olaraq həyata keçirir;

Bank – fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitini depozitə cəlb etmək, həmin vəsaiti müddətlilik və faizl geri qaytarmaq şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirmək, fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarını açmaq və aparmaq əməliyyatlarının məcmusunu həyata keçirmək üçün müstəsna hüquqa malik kredit təşkilatıdır.

Kredit təşkilatı – öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kmi mənfəət götürmək üçün Mərkəzi Bankın lisenziyası əsasında “Azərbaycan Respublikasında Banklar haqqında” qanunda nəzərdə tutulmuş bank əməliyyatlarını aparmaq səlahiyyətinə hüququna malik olan hüquqi şəxsdir. Banklar sərbəst pul vəsaitini cəlb edir, məqsədyönlü istifadə edərək yerləşdirir, müəssisələr arasında hesablaşmaları və pulun dövriyyəsini təşkil edir.

Banklar, maliyyə bazarlarına nəzarət orqanından aldığı bank lisenziyasında qadağan edilməmişdirsə, aşağıdakı fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər:

1. tələbli və müddətli depozitlərin (əmanətlərin) və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi;

2. kreditlərin (təminatlı və/və ya təminatsız) verilməsi, o cümlədən istehlak və ipoteka kreditləşdirilməsi, reqres hüququ ilə və ya belə hüquq olmadan faktoring, forfeyting, lizing xidmətləri və digər kreditləşdirmə növləri;

3. fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının, o cümlədən bankların müxbir hesablarının açılması və aparılması;

4. kliring, hesablaşma-kassa xidmətləri, pul vəsaitinin, qiymətli kağızların və ödəniş vasitələrinin köçürülməsi üzrə xidmətlər göstərilməsi;

5. ödəniş vasitələrinin (o cümlədən kredit və debet kartları, yol çekləri və bank köçürmə vekselləri) buraxılması;

6. öz hesabına və ya müştərilərin hesabına maliyyə vasitələrinin (o cümlədən çeklərin, köçürmə veksellərinin, borc öhdəliklərinin və depozit sertifikatlarının), qiymətli metalların və qiymətli daşların, valyuta və faiz vasitələrinin, səhmlərin və digər qiymətli kağızların, habelə forvard kontraktlarının, svoplara dair sazişlərin, fyuçerslərin, opsiyonların və valyutalara, səhmlərə, istiqrazlara, qiymətli metallara və ya faiz dərəcələrinə aid digər törəmə vasitələrin satın alınması və satılması;

6-1. öz hesabına və ya müştərilərin hesabına valyuta mübadiləsi əməliyyatlarının həyata keçirilməsi;

7. qiymətli metalların əmanətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi;

8. öhdəliklərin icrasına təminatların, o cümlədən qarantiyaların verilməsi və öz hesabına və ya müştərilərin hesabına akkreditivlərin açılması;

9. maliyyə müşaviri, maliyyə agentı və ya məsləhətçisi xidmətlərinin göstərilməsi;

11. kreditlərə və kredit qabiliyyətinin yoxlanılmasına dair informasiya verilməsi və xidmətlər göstərilməsi;

12. sənədləri və qiymətliyələri, o cümlədən pul vəsaitlərini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq);

13. qiymətliyələrin, o cümlədən banknotların və sikkələrin inkasasiya edilməsi və göndərilməsi;

Banklar tərəfindən həyata keçirilməyən fəaliyyət növlərində heç bir bank topdansatış və ya pərakəndə ticarət, istehsal, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, yataqların işlənilməsi, tikinti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya sığorta təşkilatları istisna olmaqla tərəfdaş, şərik və ya payçı kimi bunlarda iştirak edə bilməz.

Hal-hazırda Azərbaycanda bank sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən bir neçə əsas qanunlar qüvvədədir:

1. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu);
3. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu);
4. Valyuta tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
5. Kredit İttifaqları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
6. Poçt haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu);
7. "İpoteka haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu.
8. 9) "Əmanətlərin sığortalanması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
9. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bank sisteminin səmərəli fəaliyyəti üçün bank birlikləri və konyorsiumlar, holdinqləri, xüsusi təyinatlı banklar, kredit kooperasiyaları haqqında qanunlar işlənilib hazırlanmalıdır. Həmçinin bankların fəaliyyətini nizamlayan qanunlar toplusuna kredit işi, elektron ödəniş sistemi, bank sirri, bankların iflası qanunları da daxil edilməlidir. Maliyyə-kredit sistemində banklarla bərabər fəaliyyət göstərən digər maliyyə institutları qiymətli kağızlar və fond birjası, faktoring və trust şirkətləri, investisiya fondları haqqında qanunlar da az əhəmiyyət kəsb etmir.

BANK SİSTEMİNİN MAKRO İNKİŞAF GÖSTƏRİCİLƏRİ

Bank sisteminin müəyyən edilmiş funksiyalarından çıxış etmiş olsaq, onun inkişafını aşağıdakı göstəricilərin köməyi ilə qiymətləndirmək olar:

1. Pul vahidinin dayanaqlığı;
2. Pul dövriyyəsinin dayanaqlığı;
3. ÜDM-nin monetizasiya səviyyəsi;
4. İnflyasiya səviyyəsi (məlum olduğu kimi, bir tərəfdən inflyasiya bank fəaliyyətinin obyektı olan pul vəsaitlərinin artmasına səbəb olur, digər tərəfdən də inflyasiya vaxtı keçmiş kreditlərin artmasına və hətta onların tam qaytarılmamasına gətirib çıxara bilər);

Bank sisteminin dayanaqlığı haqqında əhəmiyyətli informasiyanı həmçinin aşağıdakı göstəricilər verə bilər:

- Bank sisteminin aktivlərinin (passivlərinin) ÜDM-yə nisbəti;
- Bank sisteminin məcmu gəlirinin ÜDM-yə nisbəti;
- İqtisadiyyatın real sektoruna təklif olunan kreditlərin ÜDM-da və məcmu bank aktivlərində payı;
- Bankların əldə etdikləri qiymətli kağızların ÜDM-yə nisbəti;
- Bank sisteminin rentabelliği, o cümlədən iqtisadiyyatın digər sektorlarının rentabellik göstəriciləri ilə müqayisədə;
- Bank sistemi resurslarının tərkibində əhəlinin pul vəsaitlərinin ÜDM-yə və əhəlinin pul gəlirlərinə nisbəti;
- Bank sistemi resurslarının tərkibində müəssisə və təşkilatların pul vəsaitlərinin ÜDM-yə nisbəti.

BANK SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ SABİTLİYİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Bank sistemində maliyyə sabitliyi siyasəti işləyib həyata keçirərkən aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Birinci prinsip. Sistemli riskin diaqnostikası nəzarət nəticəsində əldə olunan məlumatlara, bazar göstəricilərinə və sistemli riskin aqreqasiya edilmiş indikatorlarına əsaslanmalıdır. Pul siyasətini həyata keçirən orqan - risk amillərinin güclənməsi haqqında həyəcanlı siqnalların formalaşması barədə informasiya əldə edib maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətinə təsir etmə imkanı əldə edir. Müasir monetar nəzəriyyəsi milli maliyyə sistemlərinə ciddi təsir göstərən müxtəlif sistemli riks amillərini qeyd edir. Makroprudensial qərarların səmərəliliyi baxımından sistemli riskin müxtəlif indikatorlarının əhəmiyyətliliyini qiymətləndirən göstəricilərin təsiri də müxtəlifdir. Buna görə də milli tənzimləyici ən azı maliyyə vasitəçiliyinin üstünlük təşkil edən tipini, milli maliyyə sisteminin inkişaf səviyyəsini və milli maliyyə bazarının dərinliyini, habelə müxtəlif kredit məhsullarının tələb və təklif dinamikasının tendensiyalarını nəzərə almaqla milli maliyyə sistemi üçün ən əhəmiyyətli olan göstəriciləri seçməlidir.

İkinci prinsip. Pul siyasəti hazırlandığı zamanı milli maliyyə bazarının bütün seqmentləri ilə maliyyə təsisatları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin dinamikasının monitorinqini aparmalı, həm də milli maliyyə vasitəçilərinin transsərhəd əlaqələrini dərk etməlidir. Stress situasiyalarının təcrübəsi göstərir ki, maliyyə təsisatları arasında qarşılıqlı asılılıqlar tez bir zamanda güclənə bilər. Bu da öz növbəsində gözlənilməz neqativ şok zamanı maliyyə xidmətlərinin təklifində pozuntulara və bu təkliflərin dayandırılmasına gətirib çıxarır.

İqtisadi məzmununa görə ekvivalent xidmətlərin təklif edilməsi üzrə maliyyə aktivliyi maliyyə bazarının bir seqmentindən başqa seqmentlərə yerini dəyişə bilər. Maliyyə vasitəçiliyinin bu xüsusiyyəti ya müxtəlif maliyyə sahələrinin milli tənzimləyiciləri arasında mütəmadi informasiya mübadiləsini, ya da tənzimləyici səlahiyyətlərin bir orqanın əlində cəmləşdirilməsini tələb edir.

Maliyyə vasitəçiliyi aktivliyinin yerini dəyişməsi maliyyə sabitliyinin neqativ təsir göstərə bilirsə, onda monetar orqan pul siyasətinin köməkliyi ilə maliyyə bazarına müdaxiləyə hazır olmalıdır. Bunun üçün milli maliyyə vasitəçilərinin (xüsusən də sistem əhəmiyyətli) maliyyə durumunun dinamikası haqqında dəqiq məlumatların vaxtında və mütəmadi olaraq toplanması və emalı tələb olunur.

Üçüncü prinsip. Monetar orqan pul siyasəti alətlərindən istifadə edərək hal-hazırda daxili bazarda maliyyə sabilliyini daha çox təhdid edən sistemli riskin və maliyyə disbalansının konkret amillərinin məhdudlaşdırılmasına yönələn infrastruktur siyasəti aparmalıdır. Onun istifadə etdiyi alətlər ənənəvi, lakin maliyyə vasitəçiləri tərəfindən həddindən artıq (sistemli sabillik nöqtəyindən) riskləri götürməsinə məhdudlaşdıran prudensial tələblərə söykənməlidir.

Milli Mərkəzi Bankların təcrübəsinin empirik öyrənilməsi göstərdi ki, hal-hazırda sistemli riks amillərinin neqativ təsirini azaltmağa imkan verən kompleks alətlər dəsti artıq vardır. Belə alətləri ya birdəfəlik, ya da zamanda dəyişən şəkildə kökləmək olar. Makroprudensial tənzimləmə orqanının istifadə etdiyi alətin köklənməsi tipindən asılı olmayaraq, onun qabaqlayıcı təsiri kifayət qədər sərt olmalıdır. Sistemli risklərin formalaşması fazasında sərt tələblərin tətbiqi, sistemli risklər hətta materiallaşdıqda belə, şokun milli maliyyə sistemi boyunca yayıldığı halda daha miqyaslı tənzimləməyə olan tələbatı azaldır.

Dördüncü prinsip. Potensial stressin qarşısını səmərəli şəkildə almaq üçün maonetar orqanlar pul siyasətinin hazırlayarkın intensiv beynəlxalq informasiya mübadiləsi aparmalıdır. Onun intensivliyi, forma və tezliyi milli maliyyə vasitəçilərinin transsərhəd əməliyyatlarına cəlb edilmə dərəcəsindən asılıdır. Sistemli riskin xarici amillərinin və milli maliyyə vasitəçilərinin transsərhəd qarşılıqlı asılılıqlarının dərki milli tənzimləyicilərin sıx əməkdaşlığını tələb edir. Buraya təkcə onlar arasında mütəmadi informasiya və məlumatlar mübadiləsi deyil, həmçinin birgə hərəkətlər proqramının, məsələn, öz fəaliyyətini eyni zamanda bir neçə yurisdiksiyalarda həyata keçirən təsisatlara birgə təsir (və/və ya sanasiya) planlarının işlənməsi də daxildir. Bu cür əməkdaşlıq nəzarət məlumatları da daxil olmaqla, maliyyə bazarındakı vəziyyət və iri maliyyə vasitəçilərinin maliyyə vəziyyəti haqqında məlumatlar mübadiləsini nəzərdə tutur.

Beşinci prinsip. Pul siyasətinin əsas istiqamətləri təsbit edilərkən Mərkəzi Bank müxtəlif orqanlarla, o cümlədən Maliyyə nəzarət palatası, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin təklif və tövsiyələrini nəzərə almalıdır. Ancaq sən söz pul siyasətini həyata keçirən orqan kimi Mərkəzi Bankın olmalıdır.

Altıncı prinsip. Bu yurisdiksiyada seçilmiş institusional modeldən asılı olmayaraq, pul siyasətinin məqsədləri və vəzifələri qanunvericilikdə dəqiq və birmənalı müəyyən edilməli, habelə Mərkəzi Bankın cəmiyyət qarşısında hesabatlılığının forma və tezliyi də qeyd edilməlidir.

Pul siyasətinin maliyyə təhlükəzliyinin təmin edilməsində mandatının dəqiq və birmənalı müəyyən edərsə, o, öz qərarı (sistemli risk amillərinin təhlükəliliyinin qiymətləndirilməsi) əsasında qeyri-populyar tədbirlər həyata keçirə bilər. Belə olduqda, o, ona böyük təzyiq göstərildiyi və prudensial tədbirlərin yumşaldılması və iqtisadi artımın kredit ekspansiyası vasitəsilə həvəsləndirilməsi tələblərinin sayı artdığı zaman yəni işgüzar tsiklin əvvəlində müqaviməti (o cümlədən, siyasi) dəf edə bilər.

Digər tərəfdən, pul siyasətinin məqsədləri qanunvericilikdə kifayət qədər geniş təsbit olunmalıdır ki, sistemli risk amillərinin və maliyyə vasitəçilərinin biznes modellərinin təkamülünə cavab olaraq görülməli tədbirlərin zəruri çevikliyi məhdudlaşdırılmasın.

Monetar orqana geniş səlahiyyətlərin verilməsi ilə yanaşı ona qarşı cəmiyyət qarşısında yüksək hesabatlılıq və mütəmadi kommunikasiyalar qurmaq tələbləri də irəli sürülməlidir.

Yeddinci prinsip. Monetar orqanın cəmiyyətlə kommunikasiyalarının xarakteri, forma və tezliyi: milli maliyyə bazarında maliyyə sabilliyinin vəziyyətinin cari qiymətləndirilməsinə uyğun gəlməli; tətbiq olunan pul siyasəti tədbirlərini izah etməli; cəmiyyətin gözləmələrini idarə etmək imkanını verməlidir.

Biz hesab edirik ki, yuxarıda göstərilən prinsiplərə əməl edilməsi Mərkəzi Banka pul siyasətini işləyib həyata keçirməyə, milli iqtisadiyyatda maliyyə təhlükəzliyini dəstəkləməyə qadir olan idarəetmə strukturunu formalaşdırmaq imkanı verəcəkdir.

Bununla əlaqədar AMB Bankı pul siyasətinin əsas istiqamətlərinin hazırladığı prosesində aşağıdakıları həyata keçirməlidir:

- Maliyyə sektorunun qısa intervallarla (hər ay və ya hətta hər həftə) əldə olunan məlumatlardan istifadə etməklə müxtəlif indikatorlar dairəsinə əsaslanan monitoring sisteminin yaradılması istiqamətində işləri davam etdirməli;

- Mümkün qədər analizlərə risklərə, zəif yerlərə və bankların iqtisadiyyatının digər seqmentləri ilə xüsusən də, dövlət sektoru, sığorta sektoru, aktivlərin idarə edilməsi üzrə şirkətlərlə, səhmlər bazarı, istiqrazlar bazarı, banklararası pul bazarları və valyuta bazarları ilə əlaqələrinə toxunan əlavə indikatorları daxil etməli;
- Bank tipli müxtəlif müəssisələrin (dövlət bankları, xüsusi kommersiya bankları, kredit kooperativləri və digər maliyyə idarələri) davranışına xüsusi diqqət yetirməli;

Iqtisadiyyatın daha aktual seqmentləri üçün maliyyə sabilliyi indikatorları dəstinini işlənməsi istiqamətində işləri davam etdirməli. Bununla əlaqədar iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları arasında bütün maliyyə əlaqələrini əhatə edən sektorlar balansı sistemini işləyib hazırlamaq tövsiyə olunur. Bu, xüsusən də maliyyə sektorunda mövcud olan gizli risklərin və zəif yerlərin aşkar edilməsi və aradan qaldırılması üçün faydalı ola bilər.

Cədvəl 8

HƏYATA KEÇİRİLƏN SİYASƏTLƏR VƏ MALİYYƏ SABİTLİYİ

Siyasətin əhatə dairəsi	Əsas məqsədlər	Maliyyə sabitliyi çərçivəsində məqsədi
Prudensial tənzimləmə	Fərdi maliyyə institutlarının fəaliyyətinə limitlər	Sistem risklərinin müəyyənləşdirilməsi.
Monetar	Qiymət sabilliyi	Kredit və aktiv qiymətlərində bu m dönləmlərdə hədsiz dəyişikləri cilovlamaq.
Valyuta kursunun tənzimlənməsi	Valyuta kursunun sabilliyi	Kapital axınındakı dəyişkənliyi(volatility) azaltmaq.
Fiskal siyasət	Tələbin tsikliliyinin idarə edilməsi	Maliyyə sistemindəki stresslərə cavab verə bilən fiskal qoruyucu rolunu oynamaq.

BANK SEKTORUNUN DAYANIQLIĞI

Bank fəaliyyətinin dayanaqlığı makrosəviyyədə nəqd pulların dövriyyəyə buraxılması nəqd və nəqdsiz formada ehtiyatların akkumulyasiyası və yenidən bölüşdürülməsi prosesində təzahür edir. Bank fəaliyyətinin dayanaqlığı pul sferasının, pul dövriyyəsi və kreditinin, pul formasında təklif edilən digər bank xidmətlərinin inkişafının dayanaqlığı sahəsidir. Muasir qlobal dövrdə bank sisteminin dayanaqlıq definisiyasının tədqiqi böyük aktuallıq kəsb edir. Bu sahədə aparılan tədqiqatların əsas məqsədi qlobal maliyyə-iqtisadi böhranların ölkə iqtisadiyyatına təsirlərinin minimum həddə çatdırılmasıdır.

Həm ölkəmizin, həm də xarici ölkələrin mənbələrində "dayanaqlıq" və "stabillik" anlayışlarının eyniləşdirilməsinə rast gəlmək mümkün olur. Belə ki, Fransa nəşrlərində dayanaqlıq "hər zaman eyni vəziyyətdə həyata keçirilməsi mümkün olan bir şeyin səciyyəsi" kimi şərh olunur. İngilis mənbələrində dayanaqlıq "obyektin daimi

yerləşməsi, bir qədər yerini dəyişdikdən sonra tarazlıq və ya çıxış vəziyyətinə qayıtmaq qabiliyyəti" kimi səciyyələndirilir. Almaniya nəşrlərində isə dayanaqlıq "sarsılmazlıq vəziyyəti" kimi başa düşülür. Bu anlayışlar bir-birinə yaxın olsalar da, onların məzmunu üst-üstə düşmür. Stabillik həqiqətən də statikaya meyl edir, "dayanaqlıq" anlayışında isə daha çox hərəkət, inkişaf önə çəkilir. Bizcə, stabilliyi bu və ya digər hadisədə (prosesdə) daimi qalanı, dayanaqlıq isə əldə olunan bir məfhum kimi fəaliyyət prosesində tərəqqiyə doğru dəyişən bir hadisə kimi başa düşənlərlə razılaşmaq olar. Zənnimizcə, dayanaqlıq daha geniş anlayış olmaqla stabilliyə nisbətdə səbəb və nəticə vəziyyətindədir: burada dayanaqlıq nəticə, stabillik isə onun təminin səbəbi kimi çıxış edir. Dayanaqlığa stabillik əsasında nail olunur. Bu anlayışlar arasında fərq bundadır ki, dayanaqlıq (hadisə, proses) prosesin pozitiv inkişafı baxımından nəzərdən keçirilir, stabillik isə statuskvonun davam etməsini xarakterizə edir. Dayanaqlıq "hərəkətin elementlərindən biridir".

Praktiki nöqteyi-nəzərdən belə yanaşma göstərir ki, bankın fəaliyyəti prosesində onun təkcə əldə olunmuş səviyyəni (stabilliyi) qoruyub saxlamağı deyil, həm də inkişafı, fəaliyyəti genişləndirməyi (dayanaqlı inkişafı) tələb edən daha mürəkkəb vəzifələri meydana gələ bilər.

Dayanaqlıq və stabillik eyni hadisənin müxtəlif tərəfləridir və bu mənada bizim predmet haqqında təsəvvürlərimizi genişləndirir. Dayanaqlıq və stabillik bir-birini tamamlayır. Birlikdə onlar həm bank sisteminin, həm də onun ayrı-ayrı pul-kredit institutlarının fəaliyyətindəki nailiyyətləri və çatışmazlıqları ifadə edir. Dayanaqlıq bankın fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Məlum olduğu kimi, bankın fəaliyyəti spesifikdir və bu spesifikasiylik onun bütün proseslərinə rəng qatır.

Bank fəaliyyəti mübadilə sferası ilə sıx əlaqəli olur. Bank isə mallarla deyil, pulla "alış veriş" etdiyindən, toplanmış pul vəsaitlərini iqtisadi subyektlərin monetar maraqlarına uyğun yenidən bölüşdürdüyündən, onun dayanaqlılığını məhz pul dövriyyəsinin göstəriciləri, bank məhsulunun istehsalı və dövriyyəsi və bank xidmətlərinin göstərilməsi vasitəsilə qiymətləndirmək olar.

Bank sisteminin dayanaqlılığının mahiyyəti baxımından daha bir mühüm metodoloji tələbi nəzərə almaq lazımdır.

Məlumdur ki, bank ictimai təsisatdır. Onun dayanaqlılığında həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər, həm dövlət, həm də digər banklar maraqlıdırlar. Bank fəaliyyəti ictimai xarakter daşıyır və buna görə də onun dayanaqlılığı bankların fəaliyyətinin ictimai tələbatlara uyğunluğu ilə ölçülür. Yalnız özünə işləyən banklar sonda etibarını itirir, qeyri-dayanaqlı iqtisadi strukturlar kateqoriyasına keçir.

Banklar qarşısında həmişə ictimai tələbatlardan irəli gələn sosial öhdəliklər durur. Unutmamalıdır ki, bank müştərilərinin hesablarındakı kapitallar bankların deyil. Banklar onları təkcə saxlamamalı, həm də təsərrüfat subyektlərinə qaytarmalıdır. Risklərin artdığı şəraitdə banklara dayanaqlı inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı verilən tələblər böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bunlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bank sisteminin dayanaqlılığı ictimai struktur olan sistemin inkişafının elə bir xüsusiyyətidir ki, o, ictimai tələbatlara uyğun olaraq onun fəaliyyətinin təkrar istehsalının genişlənməsi (əlbəttə, kəmiyyət və keyfiyyət baxımından) ilə müşayiət olunur.

Dayanaqlığın təhlili zamanı onun əlamətləri məsələsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dayanaqlı: Uzunmüddətli, daimi prosesdir. O, artımdan, məsələn, kredit eks-pansiyası zamanı müşahidə edilən fəaliyyət miqyasının genişləndirilməsindən fərqlənir. Bu, bank sisteminin strukturunun, bütün bloklarının və elementlərinin inkişafıdır. Bankın obyektiv xassələrini, məqsədli oriyentirlərini, fəaliyyət qanunlarını və prinsiplərini dərk edən cəmiyyət bank fəaliyyətini bacarıqla tənzimləyə bilirsə, bu zaman inkişafın dayanaqlı ǵından bəhs etmək mümkündür. Bu, təkə bankların deyil, həm də bank infrastrukturunun inkişafını səciyyələndirən sistemli prosesdir. Bu, yalnız balanslaşdırılmış inkişaf üçün lazım olan ilkin şəraiti yaradan xarici mühit dayanaqlı inkişaf etdikdə, mümkündür. Bu, bank fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərinin real, balanslaşdırılmış inkişafını nümayiş etdirən bir prosesdir. Əməliyyatların, öz xüsusi kapitalının, öhdəlik və aktivlərinin həcmiminin, dəyərin və təciliyin sinxron inkişafı bank sisteminin dayanaqlı inkişafını təmin edir. Məlum olduğu kimi, bank sisteminin bir neçə dayanaqlıq tipi mövcuddur. Bu tədqiqatda diqqət əsasən xüsusi yer tutan maliyyə dayanaqlığı məsələləri üzərində cəmləşdirilmişdir.

Bank sistemi yalnız o zaman dayanaqlığa iddia edə bilər ki, onun fəaliyyəti:

Pozitiv dinamikanı nümayiş etdirsin

Mütləq dinamik proses fasiləsiz olsun

İqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin genişlənməsində təzahür etsin

Onların bütün elementlərinin (həm kapitalın, həm də maliyyənin, rezerv və gəlirin), o cümlədən ictimai məsrəflərə qənaət hesabına tarazlı inkişafını nümayiş etdirsin

Təkcə onun fəaliyyətinin kəmiyyət baxımından genişlənməsi prosesini deyil, həm də onun keyfiyyətinin yaxşılaşma prosesini nümayiş etdirsin

Inkişafın fasiləsizliyindən xəbər versin

Bank fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin tarazlı inkişafını ifadə etsin (bu, investisiya çantasının diversifikasiyası, müxtəlif iqtisadi risklərin azalması ilə müşayiət etməlidir);

Fəaliyyətin ayrı-ayrı elementləri daxilində tarazlığın əldə olunduğunu göstərmiş olsun.

Bankın dayanaqlığına təkə onun fəaliyyətinin pozitiv istiqaməti sayəsində deyil, həm də xarici mühitlə özəl münasibətlərin inkişafı sayəsində nail olmaq mümkün olur. Bu, həm də bankın dayanaqlığının əlaməti kimi çıxış edir. Məsələn, bu cür münasibətlər hesablaşma münasibətləri sistemində yaranır. Bankın digər iqtisadi subyektlər qarşısında öz öhdəliklərini ciddi şəkildə yerinə yetirməsi onun normal fəaliyyətinin əlamətidir. Təsədüfi deyildir ki, bankın ödəmə tarixində bədcə, vergi orqanları qarşısında vaxtı keçmiş ödəmələrin olmaması onun dayanaqlı inkişafından xəbər verir.

Qeyd edildiyi kimi, bank sisteminin inkişafının dayanaqlığı pozitiv inkişaf və artımla assosiasiya edən inkişaf formasını kəsb edir. Bu hərəkət həm bütövlükdə bank sisteminin, həm də onun ayrı-ayrı elementlərinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin iqtisadiyyatın maraqları ilə qarşılıqlı təsirlərdə kompleks, pozitiv inkişafını ifadə edir.

BANK SİSTEMİNİN DAYANAQLIĞIN MEYARLARI

Aparılan təhlillər göstərir ki, bank sisteminin dayanaqlığının meyarı kimi onun aşağıdakı əlamətlərini qeyd etmək olar:

İctimai əhəmiyyətli institut kimi simasının dəyişməzliyi;

Onun öz funksiyalarından irəli gələn öhdəliklərini yerinə yetirməsi.

Bank sisteminin funksiyalarından və yuxarıda qeyd edilən dayanaqlılıq əlamətlərindən çıxış etməklə qeyd etmək olar ki, onun göstəriciləri üçün aşağıdakılar səciyyəvi olmalıdır:

Destruktiv xarici və daxili amillərin təsirinə baxmayaraq, inkişafın fasiləsizliyi, inkişaf prosesində baş verən kataklizmlərdən sonra bərpa olma qabiliyyəti kimi başa düşülən həyat qabiliyyətliliyi;

Bank fəaliyyətinin miqyas və keyfiyyətində dərin tənəzzülləri istisna edən tarazlı inkişaf;

Bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı elementlərinin maraqlarının balansı, bütün bloklarının sinxron inkişafı, fəaliyyət növlərinin diversifikasiyası ilə müşayiət olunan tarazlı fəaliyyət.

Ən ümumi planda belə bir nəticəni qeyd etmək olar ki, bank sistemini:

Böhranlar olmadıqda;

Bank fəaliyyətində ziddiyyətlər ümumilikdə həll olunduqda;

Xarici mühitə – iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları, müxtəlif bazar tipləri ilə pozitiv qarşılıqlı təsirlər təmin olunduqda;

İstehsalın ərazi yerləşməsinə adekvat olan mütənasib coğrafi yerləşməyə nail olunduqda;

Onun müxtəlif tiplərinin dayanaqlılığı (o cümlədən siyasi, qanun-vericilik, mənəvi və digər sferaların dayanaqlılığı) üzə çıxdıqda;

Ayrı-ayrı banklar müflisləşsə belə, ümumi pozitiv inkişaf tendensiyası davam etdikdə;

Toplanmış kapitalın səmərəli bölgüsü həyata keçirildikdə;

Kapitalların sirkulyasiyası təmin olunduqda;

Mütənasiblik pozulduqda və ya neqativ xarici sarsıntılar gücləndikdə belə, daimilik (tarazlıq) davam etdikdə;

Risqləri qiymətləndirmək və idarə etmək imkanı olduqda;

Özünükorreksiya, disproporsiyaları məhdudlaşdırmaq və aradan qaldırmaq qabiliyyəti formalaşdıqda, onu dayanaqlı hesab etmək olar.

Bank sisteminin dayanaqlılığı aşağıdakı amillər qrupu şərtlənir:

1. pul kütləsinin milli iqtisadiyyatın tələbatlarına uyğunluğu – pul təklifinin stabilliyi amilləri;
2. iqtisadi subyektlər arasında pul hesabatlarının aparılmasında fasiləsizlik – likvidlik amilləri;
3. iqtisadi artım və milli iqtisadiyyatın investisiya aktivliyinin həvəsləndirilməsi üçün səmərəli şəraitin olması.

BANK SİSTEMİNİN DAYANAQLILIĞININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ MONİTORİNQİ ÜSULLARI

Bank sektorunun səmərəliliyin və dayanaqlılığının təmin edilməsi tədbirləri bir çox halda onun monitorinqindən asılıdır.

Məlum olduğu kimi, Mərkəzi Bankların bank tənzimlənməsi və nə-zarəti sistemi çərçivəsində kommersiya banklarının fəaliyyətinin moni-torinqi aşağıdakı kompleks məsələlərin həllinə yönəlmişdir:

1. Ölkənin iqtisadi inkişafının və kommersiya bankları sisteminin fəaliyyətinin əsas göstəricilərini əks etdirən informasiyanın toplanması;

2. Bank sisteminin dayanaqlıq göstəricilərinin təhlili və proqnozu, bank sisteminin sistemli risklərinin qiymətləndirilməsi;
3. Bankların etibarlılığını, bank sisteminin dayanaqlığını şərtləndirən müxtəlif amillərin təsir etmə dərəcəsinin aşkar edilməsi və qiymətləndirilməsi;
4. Bank sisteminin dövlət tənzimlənməsi çərçivəsində aparılan təd-birlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Monitorinqin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. əmsalların monitorinqi;
2. bank risklərinin mütəmadi monitorinqi;
3. stress-testləşdirmənin nəticələri əsasında monitorinq;
4. bank sektorunun maliyyə dayamlılığının göstəricilərinin monitorinqi;
5. inzibatçıların fəaliyyətinin nəticələri üzrə informasiyanın monitorinqi;
6. qeyri-maliyyə sektoru müəssisələrinin monitorinqi.

Monitorinqin bu istiqamətlərindən hər biri müvafiq funksional əhəmiyyətə malikdir. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, onun qüsurları var. Əmsalların monitorinqi əmsallar sisteminin analizidir. Bu analizlər müvafiq müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun aparılır. Lakin daim qloballaşan dünyada bu normativlər sistemlərin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.

Bu problemin həlli çərçivəsində həmçinin rəhbər və baş mühasiblərə, bankların uçot-əməliyyat işinin təşkilinə, daxili nəzarət sistemində daha yüksək tələblər irəli sürülməsi vacib şərtidir. Bununla yanaşı ənənəvi əmsallar sistemini bankların öz fəaliyyətində üzləşdikləri risklərin kompleks analizinin yeni sxemi ilə tamamlamaq lazımdır. Bank fəaliyyətinin monitorinqinin bütün istiqamətlərinin inkişafı da elə məhz buna səbəb olacaqdır.

Bu, bir çox mənada risklərin mütəmadi monitorinqinə də aiddir. Hal-hazırda bu, aşağıdakı istiqamətləri özündə birləşdirir:

1. kapitalın yetərliliyinin monitorinqi;
2. Kredit risklərinin monitorinqi (qeyri-maliyyə müəssisələrinin kreditləşdirmə riski və istehlakçı kreditləşdirmə riski);
3. Likvidlik riskinin monitorinqi;
4. Bazar riskinin monitorinqi.

Risklərin monitorinqi hər ay aparılır və bankın fəaliyyətindəki qeyri-səmərəli tendensiyaları ən erkən mərhələlərdə aşkarlamaq məqsədini daşıyır.

Bank sisteminin müxtəlif növ risklərə məruz qala bilmə dərəcəsi və kapitalın yetərliliyinin vəziyyəti haqqında informasiya Mərkəzi Bank tərəfindən ölkənin bank sektorunun inkişafı haqqında müvafiq il üçün hesabatlarda və bank sektorunun icmallarında mütəmadi olaraq gətirilir.

Beləliklə, hal-hazırda Mərkəzi Banklar bank sektorunun dayanaqlılığının müxtəlif monitorinq üsullarından istifadə edir. Bank fəaliyyətinin monitorinqinin əsas istiqamətlərinin səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi və inkişaf etdirilməsi bank sisteminin maliyyə dayanaqlılığının möh-kəmləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Bununla belə hesab edirik ki, Mərkəzi Banklar:

1. Kommersiya bankları tərəfindən təqdim olunan maliyyə hesabatlarının mötəbərliyi üzərində nəzarəti gücləndirməli;

2. Auditor şirkətləri tərəfindən bank hesabatlarının yoxlanmasının gedişi üzərində nəzarəti gücləndirməli;
3. Rəhbərlərə və baş mühasiblərə, bankların uçot-əməliyyat işinin təşkilinə, daxili nəzarət sisteminə verilən tələbləri artırmalı;
4. Ənənəvi əmsallar sistemində bankların öz fəaliyyətində üzləşdikləri risklərin kompleks təhlilini əlavə etməlidir. Bu, bank fəaliyyətinin monitorinqinin bütün istiqamətlərinin inkişafına şərait yaradacaqdır;
5. Kredit riskləri üzərində nəzarəti gücləndirmək məqsədilə mərkəzləşdirilmiş kredit informasiya sistemini – kredit informasiyası bürosunu yaratmalıdır.

BANK SEKTORUNUN FƏALİYYƏTİNİN MAKROPRUDENSİAL GÖSTƏRİCİLƏRİ

Təəssüf ki, kompleks şəkildə təqdim olunan göstəricilərdən dayanaqlığın qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilmir. Lakin onlar ölkənin bank sisteminin inkişafının güclü və zəif tərəflərini, habelə onun fəaliyyətində bəzi sistməli riskləri aşkar etməyə imkan verir. Dinamikada həmin göstəricilər bank sferasında neqativ hallardan onun dayanaqlığın zəifləməsindən xəbər verə bilər. Bank sisteminin inkişafını qiymətləndirmək üçün bank sektorunun inkişafını səciyyələndirən makroiqtisadi göstəricilərdən də faydalanmaq olar.

Bank sektorunun və onun strukturlarının fəaliyyətinin makroprudensial göstəricilərinə aşağıdakılar aiddir:

1. kapitalın yetərliyi;
2. risk səviyyəsi baxımından bankın öz vəsaitlərinin (kapitalının) aktivlərə nisbəti;
3. risk səviyyəsi baxımından bankın əsas kapitalının aktivlərə nisbəti;
4. kredit riskinin səviyyəsi baxımından aktivlərin məcmu aktivlərə nisbəti.
5. kreditlərin ümumi həcmində problemləli və ümitsiz kreditlərin payı;
6. Verilmiş kreditlərin ümumi həcmindən faizlə kreditlər üzrə mümkün itkilər üçün formalaşdırılmış rezerv;
7. İri kredit risklərin məcmu ölçüsünün kapitalla nisbəti;
8. Kredit təşkilatları tərəfindən sahələr üzrə təklif olunan kreditlər üzrə borcun strukturu;
9. Təklif edilmiş banklararası kreditlərin və yerləşdirilmiş depozitlərin coğrafi paylanması;

Likvidliyin qiymətləndirilməsi:

- yüksək likvidli aktivlərin məcmu aktivlərə nisbəti;
- likvidli aktivlərin məcmu aktivlərə nisbəti;
- yüksək likvidli aktivlərin tələb olunanadək öhdəliklərinə nisbəti;
- likvidli aktivlərin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti;
- müştərilərin vəsaitlərinin məcmu kreditlərə nisbəti;
- bazar riski
- valyuta riski;
- faiz riski;
- fond riski;
- bankların hesabat dövründə maliyyə nəticəsi:
- bank sektorunun aktivlərinə faizlə;
- bank sektoru kapitalına faizlə.

Mikro və Makroprudensial siyasət alətləri

Mikroprudensial siyasət alətləri:

- Gözlənilən itkilərə qarşı əvvəlcədən ehtiyatlanma
- Aktivlərin bazar dəyərinin dəyişməsi riskinə uyğun olaraq ehtiyatlanma
- LTV/Minimal təminat həddi
- Spesifik maliyyə risklərinin daha yüksək risk dərəcəsi ilə qiymətləndirilməsi
- Daha yüksək kapital keyfiyyəti də daxil olmaqla minimal kapital tələbləri (Basel III)
- Leverec əmsalı
- Kapital buferi (Basel III)
- Likvid aktivlər buferi (Basel III)
- Valyuta və ödəmə müddəti uyğunsuzluqlarına limitlər (Basel III)
- Makro-prudensial siyasət alətləri:
- Tsiklik dəyişən ehtiyatlanma tələbləri
- Tsiklik dəyişən təminat/kredit nisbəti (LTV)
- Kontrtsiklik kapital buferi (Basel III)
- Maliyyə bazarının sistem əhəmiyyətli iştirakçılarına daha sərt tələblərin (kapital, likvidlik) tətbiq

edilməsi

- Volatil maliyyə mənbələrinə vergilər
- Kredit artımının limitlənməsi
- Yüksək ehtiyat tələbləri

Mənbə: IMF, April 5, 2011, "Managing Capital Inflows: What Tools to Use?"

Makroprudensial siyasətin konsepsiyası

Makroprudensial siyasət sisteməlik maliyyə böhranı riskinin minimallaşdırılmasına yönəldilmiş preventiv tədbirlər toplusudur. BVF, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı və Maliyyə Sabitliyi Şurası tərəfindən birgə hazırlanmış və 2009-cu ildə dərc olunmuş "Maliyyə institutlarının, bazar və alətlərin sistem əhəmiyyətliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə Təlimat" da sistem riski "maliyyə sisteminin və ya onun bir hissəsinin vəziyyətinin pisləşməsi nəticəsində maliyyə xidmətlərinin göstərilməsinin pozulması riski» kimi qeyd olunur. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının hesabatlarında maliyyə xidmətləri dedikdə maliyyə vasitəçiliyi xidmətləri, risklərin idarə edilməsi, ödəniş və hesablaşma xidmətləri və s. nəzərdə tutulur. Makroprudensial siyasət mərkəzi bankın makroiqtisadi hədəflərə nail olmaq üçün yürütdüyü monetar siyasət və ayrı-ayrı maliyyə institutlarının sabitliyini təmin etmək, onların kreditorlar, müştərilər və investorlar qarşısında öhdəliklərinin icrasına nəzarət məqsədilə həyata keçirilən mikroprudensial tənzimləmə arasında aralıq yer tutur. Makroprudensial siyasətin dörd səciyyəvi xüsusiyyəti vardır:

- maliyyə sisteminin ümumilikdə dayanıqlığına görə məsuliyyət;
- sistem risklərinin minimallaşdırılması;
- spesifik alətlər toplusunun istifadəsi;
- digər dövlət qurumları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq.

Makroprudensial siyasətin obyektə kimi maliyyə vasitəçiləri, bazarlar, maliyyə bazarının infrastrukturunu, eləcə də maliyyə sistemi və real iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqələr çıxış edir.

Makroprudensial siyasətin məqsədləri:

- tənəzzül və xarici şokları da nəzərə almaqla maliyyə sisteminin məcmu şoklara qarşı dayanıqlığının dəstəklənməsi;
- maliyyə sisteminin bütövlükdə üzərinə götürdüyü risklərin məhdudlaşdırılması;
- maliyyə tsiklinin hamarlaşdırılması: maliyyə sisteminin sabitliyi və ya iqtisadiyyat üçün potensial təhlükə ola biləcək "köpüklərin" yaranmasının qarşısının alınması.

Makroprudensial siyasət alətləri

İstifadə edilən alət arsenalı baxımından makroprudensial siyasət mikroprudensial tənzimləmə çərçivəsinə əsaslanır. Makroprudensial tənzimləmə prudensial normaları tətbiq edir, kapital və likvidlik tələbləri, risklərə dair limitlər və s. beynəlxalq təcrübədə makroprudensial alətlərin tətbiqinə dair iki yanaşma mövcuddur:

- dəyişən alətlər yanaşması (variable approach)
 - parametrləri zaman keçdikcə (vəziyyətdən asılı olaraq) dəyişən prudensial normativlərin istifadəsi;
- sabit alətlər yanaşması (fixed approach)
 - parametrləri dəyişməyən daimi olan məcburi prudensial normativlərin istifadəsi.

Rəqabət mühitini dəstəkləmək üçün bütün iştirakçılar üzrə eyni olan mikroprudensial standartlardan fərqli olaraq, makroprudensial siyasətin iki xüsusiyyəti var:

- sistem əhəmiyyətli institutlar, bazarlar və alətlər üçün daha yüksək standartların tətbiqi nəzərdə tutulur;
- «köpüklərin» və disbalansların yaranmasına müqavimət göstərmək üçün kontrtsiklik (dinamik) xarakterli olmalıdır.

Mənbələr: International Monetary Fund, Bank for International Settlements, Financial Stability Board, November 2009. Itai Agur and Sunil Sharma. Rules, Discretion, and Macro-Prudential Policy, IMF Working Paper 13/65 (Washington: IMF)

BANK SEKTORUNUN MALİYYƏ DAYANIQLIĞI İNDEKSİ

Bank sektorunun maliyyə dayanıqlığı indeksinin hesablanması zamanı bank sisteminin daha çox həssas olduğu risklər nəzərə alınır. İstifadə edilən göstəricilər aşağıda qeyd olunmuş qruplara bölünür:

1. Kapital səviyyəsini əks etdirən göstəricilər;
2. Likvidlik risklərini əks etdirən göstəricilər;
3. Rentabellik göstəriciləri;
4. Bazar riskləri üzrə göstəricilər;
5. Aktivlərin keyfiyyətini əks etdirən göstəricilər.

Göstəricilərə dair həddlər statistik üsullara və beynəlxalq təcrübəyə əsasən müəyyən olunur və verilmiş limitlərdən kənarlaşmalar risklərin azalıb və ya artmasını özündə əks etdirir. Hər qrup üzrə ümumiləşdirilmiş nəticə göstəricilərin orta ölçülmüş qiyməti əsasında hesablanır.

İndeks indikator qruplarının orta riyazi qiyməti kimi müəyyənləşir.

Bank sektorun kövrəklik indeksi bank sektorunun davamlığını əks etdirir.

İndeks özəl sektora kreditlərin, xarici borc öhdəliklərinin və əhəlinin əmanətlərinin standart kənarlaşmanın orta qiyməti olaraq müəyyən edilir. Bu göstəricilərin kəskin dəyişməsi bank sektorunun dayanıqlığına təsir edir (məsələn, bank depozitlərin çıxarılması, kreditlərin yüksək artım tempi, devalvasiya gözləntiləri zaman pul axını və s.).

Cədvəl 9

MALİYYƏ SABİTLİYİNƏ TƏSİR EDƏN RİSK MƏNBƏLƏRİ

Endojen (daxili amil)	Ekzojen (xarici amil)
• maliyyə • kredit • bazar • likvidlik • faiz • pul • şirkətin riski • informasiya texnologiyalarından zəif istifadə • hüquqi risk • etibar və güvən • iş strateji riski • sərmayə yetərliyi riski	• iqtisadi risk • qeyri siyasi sabitlik • hadisə riski • təbii hadisələr • siyasi • böyük • şirkətin uğursuzluğu

BANK SEKTORUNDA DİAQNOSTİQ SİSTEM

Bank sferasında diaqnostika sistemi tətbiq olunur və 4 hissədən ibarətdir:

1. bankların qiymətləndirilməsinin reyting sistemləri;
2. maliyyə koeffisienti və qrup şəklində analiz sistemi;
3. bank risklərinin qiymətləndirilməsinin kompleks sistemi;
4. statistik modellər.

Sistemlər əsasən kəmiyyət qiymətləndirilməsini və kompüterlə keyfiyyət hesablarını özündə cəmləyir. Bəzilərinə kompüter proqramları, bəzi halda isə ekspert rəyləri dominantlıq edir.

Bankların qiymətləndirilməsinin reyting sistemləri. İlk əvvəl bankların reytingi onların fəaliyyətlərinin yerində təhlili ilə əlaqəli idi. Hal - hazırda isə yanaşma müəyyən qədər dəyişərək uzaqdan monitoring metoduna yaxınlaşıb. Burada subyektiv qiymətləndirmə əsas götürülür. Reyting sistemi bank sferasının cari vəziyyətini, problemli bankların üzə çıxardılmasına imkan verir. Bu sistem konkret zaman kəsiyinin informasiyasına əsaslanır. Uzaqdan monitoring bir tərəfdən informasiya genişliyinə yol açırsa digər tərəfdən yerində olan informasiya ilə dəqiqliyini aşağı salır.

Maliyyə koeffisientləri və qrup şəklində analiz. Məlumdur ki, bankın maliyyə vəziyyətini son maliyyə göstəricilər toplusu müəyyən edir. Sonuncular özündə kapitalın lazımı səviyyədə olması, aktivlərin keyfiyyəti, gəlirliyi və likvidliyi cəmləyir. Çoxsaylı koeffisientlər bu göstəricilərə aid olub bankların sistem analizində istifadə edilir. Sistem üçün informasiya nəzarət orqanlarının illik hesabat məlumatları əsasında daxil olur. Analizlərin nəticələri ayrı - ayrı kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin müqayisəsinin formalaşması və ayrı-ayrı bank qruplarının maliyyə fəaliyyəti kriteriyalarının təyin olunması, eyni zamanda uyğun qrupun göstəricilərinə uyğun olmayan bankların müəyyən olunması üçün istifadə olunur. Qrup şəklində analiz bank qrupları üçün maliyyə koeffisientlərinə əsaslanır. Nəzarətçi müəyyən edir ki, hansı səviyyədə ayrı-ayrı bankların göstəricisi analoji banklardan fərqlidir və bunun səbəbi araşdırılır.

Belə sistemdə qrupların təşkili aktivlərin həcminə (məsələn böyük və kiçik banklar), bazar segmentinin spesifikasiyasına (məsələn, yerli kommersiya bankları, xarici banklar, investisiya bankları) əsaslanır. Bəzi sistemlər müqayisə üçün xüsusi qruplar yaratmağa imkan verir. (məsələn, biznesin istiqaməti və ya konkret regional banklar). Belə yollarla göstəriciləri pisləşən banklar müəyyən olunur. Qrup analizi həmçinin bütün bank sektorunda və ya onun ayrı-ayrı segmentlərində tendensiyaların tədqiqində istifadə olunur.

Bank risklərinin qiymətləndirilməsində kompleks sistemlər. Belə sistem çərçivəsində bütövlükdə kredit təşkilatının risklərinin qiymətləndirilməsi baş verir. Kompleks yanaşma riskin kəmiyyət və keyfiyyət amillərinin qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Bankın vəziyyəti haqqında hərtərəfli informasiya alınması üçün milli və xarici nəzarət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti vacibdir. Bankın yoxlanılmasına çoxlu resurs və vaxt sərf edilir, lakin iri milli və beynəlxalq bankların və diversifikasiyalı biznesi olan bank qruplarının qiymətləndirilməsi üçün rahatdır.

Statistik modellər. Statistik modellərin əsas məqsədi bankların gələcək vəziyyətini proqnozlaşdırmaq və vaxtında bank problemlərinin diaqnostikasıdır. Model nəzarət orqanları

tərəfindən bank fəaliyyəti haqqında toplanmış informasiyaları risklərin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edir.

Siyasi risklər

- İdarəetmə forması və siyasi institutların adaptasiya dərəcəsi;
- Ölkənin idarəetməsində əhəlinin geniş iştirak dərəcəsi;
- İqtisadi siyasi məqsəd və məsələlər üzrə geniş konsesiumun olması;
- Qlobal maliyyə və ticarət sisteminə inteqrasiya dərəcəsi;
- Milli təhlükəsizliyin daxili və xarici gözləntiləri.

Əhali gəlirlərinin strukturu və iqtisadiyyatın struktur təşkili

- əhəlinin gəlirlərinin səviyyəsi və həyat səviyyəsi;
- bazar və qeyri-bazar iqtisadiyyatı;
- resursların mövcudluğu və onların diversifikasiya dərəcəsi.

İqtisadiyyatın artım perspektivi

- Kapital qoyuluşu, əmanətlərin həcmi və strukturu;
- İqtisadiyyatın artım tempi və xarakteri.

Büdcə vergi siyasətinin elastiklik dərəcəsi

- Milli hökumətin fiskal siyasətinin yekunu və büdcənin tarazlığı;
- Vergitutma sisteminin rəqabətliyi, vergitutmanın dərəcələrinin artımı sistemində elastiklik dərəcəsi;
- Dövlət xərclərinin artımına yol açan amillər.

Dövlət borcu

- Milli hökumətin maliyyə aktivləri;
- Dövlət borcunun valyuta strukturu;
- Pensiyaların ödənilməsi üzrə dövlət öhdəlikləri;
- Bank sisteminin öhdəlikləri.

Qiymətlərin stabilliyi

- Qiymət inflyasiyasının inkişaf tendensiyası;
- Pul kütləsinin artım tempi;
- Mazənnə siyasəti;
- Mərkəzi bankın suverenlik dərəcəsi.

Tədiyyə balansının elastikliyi

- Xarici əməliyyatlar hesabının vəziyyətinə büdcə - vergi və pul – kredit siyasətinin təsiri;
- Cari əməliyyatlar hesabının strukturu;
- Kapital axınının strukturu.

Xarici borc və likvidlik

- Xarici dövlət borcunun valyuta quruluşu və həcmi;
- Dövlət zəmanətli öhdəliklərin həcmi;
- Dövlət borcunun ödəmə müddəti;
- Xarici aktiv və dövlət ehtiyatlarının quruluşu və həcmi;
- Borcun ödənilməsi ilə bağlı tarixi faktlar (defoltların tarixi).

BANK SEKTORUNDA STRES TEST SİSTEMİ

Stress testlər istisna hallarda baş verə biləcək hadisələr üzrə risk faktorların dəyişməsinin bankın maliyyə durumuna potensial təsirinin qiymətləndirilməsi üçün həyata keçirilir və bankın potensial zəif tərəflərini izləməyə, qiymətləndirməyə və zəruri preventiv tədbirləri müəyyən etməyə imkan verən risklərin idarə olunması mexanizminin elementlərindən biridir. Stress test çərçivəsində banklar kəskin zərərlərə gətirib çıxaran və risklərin idarə edilməsini çətinləşdirən hər bir risk faktorunu nəzərə almalıdır. Bu faktorlar bazar, kredit, likvidlik və digər risklərin komponentlərini özündə cəmləşdirir.

Stress testlərin keçirilməsi nəticəsində aşağıdakılar müəyyən edilir:

1. bankın kapitalının şoklara dözümlüüyü;
2. şoklar nəticəsində bankın məruz qaldığı maksimum itki;
3. bankın fəaliyyətində boşluqlar;
4. müxtəlif risklərin qiymətləndirilməsi və onların qarşılıqlı əlaqəsi;
5. bankın makro iqtisadi amillərdən asılılığı.
6. Ssenari təhlili mümkün ekstremal hadisənin baş verməsi nəticəsində eyni zamanda bir neçə faktorun bankın maliyyə vəziyyətinə təsirini ölçür. Ssenari təhlilləri uzunmüddətli dövrləri əhatə edir. Həssaslıq təhlili yalnız bir faktorun dəyişməsinin bankın maliyyə durumuna təsirini ölçür. Ssenari təhlilindən fərqli olaraq həssaslıq təhlili daha qısamüddətli dövrü əhatə edir.
7. Hər bir bankda stress testlərin həyata keçirilməsi üçün bankın həcmindən və onun fəaliyyət istiqamətlərinin mürəkkəbliyindən asılı olaraq stress test modeli hazırlanmalıdır.

Stress testlərin aparılması zamanı potensial maksimal zərərin müəyyənləşdirilməsi üçün müxtəlif risk faktorlarının kombinasiyasına baxılmalı və onların bir-biri ilə əlaqəsi nəzərə alınmalıdır. Risk profillərinin müxtəlifliyi səbəbindən, habelə beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş stress testlərin keçirilməsi standartlarının olmaması ilə əlaqədar stress test modellərinin qurulması hər bir bankda ona uyğun olan şəkildə həyata keçirilməlidir. Banklar məqsədindən asılı olaraq şokların təhlili üçün həm həssaslıq həm də ssenari təhlillərini həyata keçirməlidirlər.

Banklar ilkin olaraq stress testlərin həyata keçirilməsi üçün onlara təsir edə biləcək risk növlərini müəyyən etməli və müəyyən edilmiş hər bir risk və onun kateqoriyası üzrə stress testlər həyata keçirməlidir. İlkin mərhələdə hər bir risk kateqoriyası üzrə banka təsir edə biləcək makro və mikro iqtisadi risk hadisələri müəyyən edilməli, onların tarixi dinamikasına baxılmalı və bankın maliyyə hesabatlarının ətraflı təhlili həyata keçirilməlidir. Bu növ təhlillər həyata keçirildikdən sonra banka təsir edə biləcək şoklar müəyyən edilməlidir. Şoklar stress testin keçirilmə məqsədindən asılı olaraq müəyyən bir istiqamətdə və ya kompleks şəkildə ola bilər.

Stress test proseslərində hadisələrin ekstremallıq və ehtimal kriteriyalarının əlaqəsi nəzərə alınmalıdır. Yəni, hər hansı bir risk faktorunun ekstremal həddə dəyişməsi ehtimalı mümkün olmalıdır. Stress testlər hadisələrin baş vermə ehtimallarını müəyyən etmir. Bu səbəbdən ssenarilərin seçilməsi zamanı hadisələrin baş vermə ehtimallarının başa düşülməsi vacib şərtidir.

Stress testin həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən məlumatların mötəbərliyi və aktuallığı yoxlanılmalıdır. Bu zaman istifadə edilən hesabatların davamlıq və müqayisəlilik meyarlarına uyğunluğunun təmin edilməsi nəzərə alınmalıdır. Stress testdə qəbul edilmiş hər bir fərziyyə təhlil edilməli və əsaslandırılmalıdır. Stress testlər həyata keçirilərkən “ən pis”, “ən yaxşı” və “ehtimal olunan” ssenariləri tərtib olunmalı və fərziyyələr daxil olmaqla hər bir ssenari üçün ayrıca meyarlar və şoklar müəyyən edilməlidir. Stress testlərin keçirilməsi zamanı risk faktorlarının müəyyən edilməsində yalnız keçmiş məlumatlara əsaslanmaq düzgün olmayan nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən stress testlərin hazırlanması zamanı bank tarixi ssenarilərdən başqa potensial riskləri və maksimal itkiləri nəzərə alan hipotetik ssenariləri də nəzərdən keçirməlidir.

Bankın məruz qaldığı risk faktorlarının sayı həddən artıq çox olduqda bu faktorların arasından yalnız bankın fəaliyyətinə ciddi təsir edə biləcək əsas risk faktorları seçilməli və onların bankın maliyyə durumuna təsiri ölçülməlidir.

Stress testlər aparılarkən ən azı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- müxtəlif sektorlarda baş verən şok hadisələrinin bankın kredit portfelinə və onun keyfiyyətinə təsiri;
- ÜDM-də baş verən dəyişikliklərin bankın kredit və depozit portfelinə təsiri;
- inflyasiya dəyişkənliyinin bank məhsullarının faizlərinə və kredit portfelinə təsiri;
- müxtəlif məhsulların faiz dərəcələrinə təsiredici amillərdə baş verən
- dəyişikliklərin həm faiz dərəcələrinə, həm də bankın mənfəətinə, kapitalına, kredit və depozit portfelinə, xarici valyutada olan aktiv və öhdəliklərinə təsiri;
- qeyri-işlək kreditlərin strukturunda baş vermiş dəyişikliklərin bankın mənfəətinə, kapitalına və likvidliyinə təsiri;
- iri kreditlərlə bağlı yaranmış problemlərin bankın kredit portfelinə, likvidliyinə və mənfəətinə təsiri;
- xarici borcların vaxtından əvvəl geri çağırılmasının bankın likvidliyinə təsiri;
- iri depozitlərin geri çağırılmasının bankın likvidliyinə təsiri;
- bankda yüksək likvidli vəsaitlərin azalmasının yeni kreditlərə təsiri;
- əməliyyat gəlirinin azalması və/və ya əməliyyat xərcinin artmasına təsir edən amillərin kəskin dəyişməsi;
- maliyyələşmədə problemlər;
- təminatın dəyərinin dəyişməsi;
- xarici valyutanın rəsmi məzənnəsinin dəyişməsi.

Banklarda stress testlər aparıldıqdan sonra əldə edilmiş nəticələr ən azı aşağıdakı hesabatlarda öz əksini tapmalıdır:

- cari, ilin sonuna və bir il sonrakı dövrdə şoklardan sonrakı balans hesabatı;
- cari, ilin sonuna və bir il sonrakı dövrdə şoklardan sonrakı mənfəət və zərər hesabatı;
- cari dövrdə şoklardan sonrakı ödəniş müddətinin bölgüsü cədvəli;
- cari, ilin sonuna və bir il sonrakı dövrdə şoklardan sonrakı kredit portfeli ;
- cari, ilin sonuna və bir il sonrakı dövrdə şoklardan sonrakı ən azı aşağıdakı əmsallar:
- kapitalın adekvatlıq əmsalı;
- leverec əmsalı;

- ani likvidlik əmsalı;
- birinci dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı;
- vaxtı keçmiş kreditlərin portfəldə payı;
- ROE əmsalı;
- ROA əmsalı;
- likvid aktivlərin aktivlərə nisbəti əmsalı;
- xalis faiz gəlirinin ümumi gəlirlərə nisbəti əmsalı;
- açıq valyuta mövqeyinin kapitəla nisbəti əmsalı.

Banklar operativ qərar qəbul etmənin təmin edilməsi məqsədi ilə ən azı ayda bir dəfə stress testləri həyata keçirməlidirlər. Stress test modeli, o cümlədən stress testin həyata keçirilməsi zamanı istifadə edilən ehtimallar bankın risklərin idarə edilməsi bölməsi tərəfindən hazırlanmalı, risklərin idarə edilməsi komitəsi tərəfindən ona baxılmalı və Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilməlidir. Modelə ən azı ildə bir dəfə, zəruri hallarda isə müətmədi olaraq yenidən baxılmalıdır. Modeldə istifadə edilən ehtimallara və şoklara hər bir stress test keçirilərkən fərdi qaydada baxılmalı və təsdiq edilməlidir.

Mərkəzi Banklarda stress-testləşdirmə təcrübəsi

Son qlobal maliyyə böhranından sonra ayrı-ayrı maliyyə institutlarının və bütövlükdə sistemin dayanıqlığına olan marağın artması stress-testlərin tətbiqinin genişlənməsini zərurətə çevirdi. Bazel Komitəsi tərəfindən hazırlanan "Effektiv stress-testləşdirmə və nəzarətin prinsipləri" də məhz bankların keyfiyyətli stress-test metodlarının işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu prinsiplərə əsasən mərkəzi bank stress-testləşdirmədə ayrı-ayrı banklar tərəfindən həyata keçirilən stress-testlərin nəticələrini nəzərə alınmalıdır ("bottom up" yanaşması). Lakin təcrübə göstərir ki, heç də bütün kredit təşkilatları keyfiyyətli stress-test aparmaq iqtidarında deyillər. Nəticədə mərkəzi banklar öz modellərini ("top-down" yanaşması) quraraq hər bir bankın balans göstəricilərinə qarşı "şok faktorları"nı (sonradan itkiləri toplayaraq bütün bank sisteminin məruz qaldığı itkiləri müəyyən edir) tətbiq etməklə stress-testləşdirmə çərçivəsində kredit riskinin reallaşmasından, cəlb olunmuş vəsaitlərin geri çağırılmasından və bazar risklərindən (valyuta, fond və faiz riskləri) yaranan itkiləri hesablayır. Eyni zamanda model qurularkən bank sisteminin dayanıqlığına banklararası kreditlərin axınının ("domino effekti") təsiri də nəzərə alınır.

Stress-testləşdirmə metodları tərkibinə yeni makroiqtisadi göstəricilər daxil edib yeni statistik metodlar və müxtəlif mürəkkəbliк səviyyəsinə malik olan ekonometrik modellərdən istifadə etməklə təkmilləşdirilir. Bu metodların inkişafının növbəti pilləsi makroiqtisadi indikatorların bank sektorunun aparıcı göstəriciləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməsidir. Ümumiyyətlə, bank risklərinin təhlili üçün Value-at-Risk, Vector Error Correction Model yanaşmalarından geniş istifadə edirlər. Bank risklərinin qiymətləndirilməsi bütövlükdə bank sektoru üzrə (Avstriya) və ya iqtisadiyyatın sektorları üzrə kredit portfeli nöqtəyi (İtaliya) nəzərindən həyata keçirilir.

Son dövrlərdə stress-testləşdirmə mövzusunda nəşr edilmiş məqalələrə istinadən qeyd etmək olar ki, mərkəzi banklar daha çox makroiqtisadi stress-faktorlardan istifadəyə və qarşılıqlı əlaqəyə malik olan modellərin qurulmasına üstünlük verirlər.

Mənbə: 1. Principles for sound stress testing practices and supervision. Basel Committee on Banking Supervision. 2009.

SİSTEM ƏHƏMİYYƏTLİ BANKLAR

Dünya iqtisadi böhranı həm ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində, həm də regional və beynəlxalq səviyyədə maliyyə sektoruna nəzarət və tənzimləmə sistemində çatışmazlıqları üzə çıxarmışdır. Son illərdə tənzimləmə və nəzarət sistemi gözə çarpan dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Onun yenidən qurulmasının mühüm istiqamətlərindən biri sistem əhəmiyyətli institutlara, o cümlədən banklara xüsusi nəzarət rejiminin tətbiq edilməsi olmuşdur.

Sistem əhəmiyyətli bankların xüsusi tənzimləmə rejiminin yaradılmasında mühüm rol bir neçə il əvvəl bank birliyində bu məsələnin müzakirəsinin təşəbbüskarı olmuş, 2009-cu ildə Maliyyə sabitliyi Forumunun bazasında yaradılan Maliyyə Sabitliyi Şurasına (Financial Stability Board) və Bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsinə məxsusdur. Beynəlxalq və milli səviyyədə sistem əhəmiyyətli bankların seçilməsi nəzərdə tutulub. Seçmə meyarlarının müəyyən edilməsi nəzarət və tənzimləmə sisteminin yaradılması üçün ilk praktiki addımlardan biri olmuşdur.

Maliyyə sabitliyi şurası və Bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsi bankı qlobal sistem əhəmiyyətli institutlara aid etməyə imkan verən beş meyardan (göstərici qruplarından): bankın həcmi, digər institutlarla qarşılıqlı əlaqənin fəallığı, bankın elementlərinin bir-biri ilə əlaqəliliyi, bankın struktur elementlərinin bir-birini əvəz etməsi və bankın quruluşunun mürəkkəbliyindən ibarət sistemi işləyib hazırlamışlar. Sistem əhəmiyyətliliyinin yekun əmsalının hesablanması zamanı hər beş göstərici qrupuna 20% çəki əmsalı verilir. Eyni zamanda bu çəki əmsalı qrupda göstəricilərin sayına: məsələn, əgər qrupda iki göstərici varsa, onların hər biri 10%, üç qrup varsa, 6,67% çəki əmsalına bölünür.

Qlobal sistem əhəmiyyətli bankların seçilməsi prosedurası aşağıda qaydada baş verir. Əvvəlcə tənzimləyici orqanlar, üç meyardan birinə əsaslanaraq, namizəd bankların siyahısını tərtib edir: kredit təşkilatı borc və xüsusi vəsaitlərinin nisbəti göstəricisinə görə 75 ən iri dünya banklarının sırasına daxildir; ötən hesablamaların yekunlarına görə sistem əhəmiyyətlidir; milli nəzarət orqanı tərəfindən siyahıya salınması təklif olunub.

Sonra Bazel komitəsinin metodikası üzrə namizəd banklardan sistem əhəmiyyətli maliyyə institutları seçilir.

2011-ci ildən Maliyyə sabitliyi şurası və Bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsi hər il qlobal sistem əhəmiyyətli bankların siyahısını tərtib edir. Belə institutların yeni siyahısı 2013-cü ilin noyabrında tərtib olunub (cədvəl). Eyni zamanda beynəlxalq sistem əhəmiyyətli banklar 5 qrupa bölünmüş və hər biri üçün kapitalın yetərliliyinin artırılması üzrə əlavə tələblər müəyyən edilmişdir.

Minimal əlavə tələblər birinci qrup banklara qarşı irəli sürülür və onlar kapitalın yetərliliyini 1%-ə qədər, ikinci qrup banklar 1,5%-ə, üçüncü 2%-ə, dördüncü 2,5%-ə, beşinci qrup banklar isə 3,5%-ə qədər artırmalıdır. Bu tələblər yalnız əsas baza kapitalının (buraya yalnız adi səhmlər və bölüşdürülməmiş mənfəət daxildir), artırılması yolu ilə yerinə yetirilə bilər ki, bu da kapitalın konservasiyası buferinin bir hissəsi olacaq.

**QLOBAL SISTEM ƏHƏMIYYƏTLİ BANKLARIN 2013-CÜ ILIN NOYABRINA
OLAN SIYAHISI (5 QRPDA TƏSNİFATLA)**

Banklar qrupu (əlavə kapital buferinin formalaşması əmsalı ilə)	Bankın adı
5-ci qrup (3,5%)	–
4-cü qrup (2,5%)	HSBC, JP Morgan Chase
3-cü qrup ((2%)	Barclaysç BNP Paribasç Citigroupç Deutsche Bank.
2-ci qrup (1,5%)	Bank of America, Credit Suisse, Goldman Sachs, Groupe Credit, Agricole, Mitsubishi UFJ FG, Morgan Stanley, Royal Bank of Scotland, UBS
1-ci qrup (1%)	Bank of China, Bank of New York Mellon, BBVA, Group BPCE, Industrial and Commercial Bank of China Ltd, ING Bank, Mizuho FG, Nordea, Santander, Societe Generale, Standart Mitsui FG, Unicredit Group, Wells Fargo

Qlobal sistem əhəmiyyətli bankların kapitalına qarşı yüksək tələblər 2014-cü ildən 2019-cu ilədək mərhələli şəkildə tətbiq olundu. Bundan əlavə, bu institutlar risklərin idarə edilməsi, məlumatların birləşdirilməsi və daxili nəzarət sistemlərinə qarşı yüksək tələblərə riayət etməli olacaq.

Qlobal sistem əhəmiyyətli bankların siyahısının müəyyən edilməsi metodikası milli sistem əhəmiyyətli bankların üzə çıxarılması üçün tövsiyələrin əsasını təşkil etmişdir.

Beynəlxalq təcrübə

ABŞ-da iri bankların tənzimlənməsinin xüsusi qaydası 2010-cu ildə qəbul edilmiş Dodd-Frank qanununda nəzərdə tutulub. Ölkədə bu cür tədbirlərin operativ şəkildə qəbul edilməsi həm böhranın nəticələri, xüsusilə də, ən iri investisiya bankı olan Lehman Brothersin müflisləşməsi, həm də bank biznesinin bir neçə iri bankda yüksək təmərküzü ilə dikte olunmuşdur.

Dod-Frank qanununa əsasən yaradılmış Maliyyə sabitliyinə nəzarət Şurasının (MSNŞ) üzərinə meyarlar sisteminin işlənilib hazırlanması vəzifəsi qoyulmuşdur. Bu meyarlar əsasında Şura və FES (Federal Ehtiyat Sistemi) sistem əhəmiyyətli maliyyə institutlarını seçəcək. 2011-ci ilin yanvarında MSNŞ maliyyə institutunun sistem əhəmiyyətli institutlara aid edilməsi meyarlarını: şirkətin həcmi, onun təqdim etdiyi maliyyə məhsullarına alternativin olmaması, digər maliyyə institutları ilə qarşılıqlı əlaqə, leveric səviyyəsi, likvidlik riskləri, mövcud tənzimləyici nəzarət səviyyəsini özündə ehtiva edən sənədin layihəsini dərc etdirmişdir.

Bu meyarlar fəal müzakirə edilmişdir. Gərgin müzakirələr nəticəsində maliyyə sektorunda sistem əhəmiyyətli banklara daha iri və bir-birindən asılı bank holding şirkətləri (50 mlrd. dollardan artıq aktivi olan) aid ediləcək. Qeyri-bank holding şirkətləri törəmə alətlərlə yerinə yetirilən əməliyyatların həcmi və borc vəsaitlərinin istifadə səviyyəsi ilə əlaqədar beş əlavə həddi qiymətin artması halında sistem əhəmiyyətli sayıla bilər. Qeyd edək ki, bu cür yanaşma zamanı hec-fond, aktivlərin idarə edilməsi üzrə şirkətlər, maliyyə bazarının kommunal şirkətləri, sığorta təşkilatları kimi təşkilatların sistem əhəmiyyətli sırasına düşmək ehtimalı yüksəkdir.

ABŞ-da sistem əhəmiyyətli maliyyə institutları üçün xüsusi nəzarət və tənzimləmə qaydası, xüsusilə, likvidliyə, leveric səviyyəsinə, kapitalın yetərliyinə, bir borcalana düşən kredit riskinə, risklərin idarə edilməsinə və stress-sınaqlara qarşı daha sərt tələblər işlənib hazırlanmışdır. Müflislik halında vəziyyətin tənzimlənməsinə qədər dörd səviyyədə nəzarət xarakterli tədbirləri nəzərdə tutan "Problemlərin operativ surətdə aradan qaldırılması sistemi"nin qüvvəsi onlara şamil olunur.

Dod-Frank qanununa əsasən, sistem əhəmiyyətli institutların maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi nəticəsində itki risklərinin minimuma endirilməsi məqsədilə Amerikanın bütün bank holding şirkətləri (BHŞ) korporativ səviyyədə böhran vəziyyətlərinin effektiv həll olunması planını işləyib hazırlamalı və tənzimləyiciyə təqdim etməlidir. Belə antiböhran planlarının təqdim olunması BHŞ tərəfindən mərhələli şəkildə (həmin şirkətlərin həcmindən asılı olaraq) aparılmışdır.

1 iyul 2012-ci il tarixə antiböhran planını birinci qrup BHŞ-lər, onların aktivləri 250 mlrd. dollardan artıq olmuş, 1 iyul 2013-cü il tarixə aktivləri 50-150 mlrd. dollar olan BHŞ-lər, 31 dekabr 2013-cü il tarixə isə qalan BHŞ-lər təqdim etmişdir. Təqdim olunmuş sənədləri təhlil edərkən tənzimləyicilər mürəkkəb təşkilati struktura, idarəetmə sisteminə və əməliyyat modelinə malik sistem əhəmiyyətli kredit institutlarının neqativ xarici təsirlərə hazır olduğuna və zərurət yarandıqda bazarlara heç bir mənfi təsir göstərmədən ayrı-ayrı təşkilati strukturlara bölünməyə qadir olduğuna əmin olmalıdır.

Bank holding şirkətlərinin təqdim etdiyi planlarda böhranın aradan qaldırılması üzrə geniş spektrli təkliflər var idi. Məsələn, Goldman Sachs BHŞ-nin antiböhran planı pul axını azaldığı halda əlavə likvidlik səviyyəsinin saxlanılmasını, antiböhran strategiyasına cavabdeh komitənin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Bank of Amerika BHŞ-nin antiböhran planında ehtiyatların yenidən qruplaşdırılması, ənənəvi bank fəaliyyətinə qayıdış, risk-menecmentin rolunun gücləndirilməsi nəzərdə tutulur. Uzunmüddətli borc yükünün azalması ilə eyni zamanda xüsusi kapitalı və likvidliyi artırmaq, bankın bazar kapitallaşmasını artırmaq, 2014-cü ilin sonunadək müştərilərin korporativ strategiyaya cari tələbatlarını daha dəqiq əks etdirməklə, xərcləri 5 mlrd. dollara qədər azaltmaq planlaşdırılır. Plan gözlənilməz kredit, bazar və əməliyyat riskləri şəraitində bankın lazımi fəaliyyəti üçün tələb olunan iqtisadi kapitalın və risk payının struktur bölmələrin fəaliyyətinin riskliliyindən asılı olaraq, onların arasında paylanması ilə itkilərin qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqini nəzərdə tutur. Bundan əlavə, idarəetmə hesabatı sisteminə bütövlükdə BHŞ üzrə əlavə likvidlik göstəricisi daxil edilir, onun saxlanması üçün minimal müddət 21 ay müəyyən edilir, prioritetlər daimi əsaslarla risklərin idarə edilməsi tərəfə hərəkət edir.

Kapitalın yetərliyi göstəriciləri əsasında fəaliyyətin stress-sınağı JP Morgan Chase antiböhran planında nəzərdə tutulub. Stress-sınaq zamanı tənzimləmə kapitalı və iqtisadi/əməliyyat risklərinin səviyyəsinin azaldılması üçün tələb olunan kapitalın göstəriciləri istifadə edilir.

Credit Suisse BHŞ likvidliyin tamamlanması mənbələrinin holdinqin bütün iştirakçılarından əsas fəaliyyətin integrasiyası prinsipi üzrə birləşmiş iştirakçılara istiqamətləndirilməsini həyata keçirməyi planlaşdırır. Fond yaratma mənbələrinin diversifikasiyası, xüsusilə, qiymət təyin edilən əmtəə qruplarına və birja indekslərinə bağlı strukturlaşdırılmış notaların buraxılışı və hecləmə (maliyyə risklərinin sığortalanması) nəzərdə tutulur.

Citigroupun antiböhran planında yüksək likvidli aktivlərin həcmnin aktivlərin ümumi həcmnin 22%-nə çatdırılması, yüksək likvidli aktivlərin əmsalı hissəsində Bazel III-ün tələblərinə uyğunluğa vaxtından əvvəl nail olunması, bank tənzimləməsində dəyişiklikləri təqib edən bölmənin yaradılması nəzərdə tutulub [2].

ABŞ-ın nəzarət orqanlarının sistem əhəmiyyətli təşkilatlara dair son təşəbbüslərindən bütövlükdə Bazel III-nü bankların qısamüddətli likvidliyinin tənzimlənməsi sahəsində tövsiyələrinə uyğun işlənilib hazırlanmış likvidliyin minimal səviyyəsinə qarşı standartlaşdırılmış tələbin tətbiqini qeyd etmək olar. Sistem əhəmiyyətli bankların likvidliyinə qarşı bu cür tələblərin tətbiqinin zəruriliyindən danışarkən, FES-in İdarəedicilər Şurasının üzvü D.Tarullo demişdir: "Maliyyə böhranları adətən həssas firmaların kapital üzrə mövqelərini daha da zəiflədən likvidliyin defisitindən başladığına görə likvidlik üzrə kapitalın yetərliyinə qarşı gücləndirilmiş tələbləri, stress-sınağı və son bir neçə il ərzində tənzimləmə sistemində tətbiq etdiyimiz digər dəyişiklikləri tamamlayacaq qaydalar qəbul edilməlidir".

Tənzimləmə islahatları nəticəsində Amerikanın sistem əhəmiyyətli bankları müəyyən həcmdə yüksək keyfiyyətli likvid aktivlərə, məsələn, mərkəzi bankda ehtiyatlara, asanlıqla pul vəsaitlərinə çevrilə bilən hökumət və korporativ borc kağızlarına malik olmalıdır. Bu likvidlik həcmi müəyyən stress dövründə likvidliyin proqnozlaşdırılan məxarici çıx likvidliyin proqnozlaşdırılan mədaxilinə bərabər olmalıdır.

Təşkilatın likvid aktivlərinin pul vəsaitlərinin proqnozlaşdırılan xalis məxaricinə nisbəti likvidliklə təmin olunma əmsalıdır (Liquidity Coverage Ratioç LCR). Bu əmsalın tətbiqini təklif edərkən FES Şurasının sədri B.Bernanke, xüsusilə qeyd etmişdir ki, likvidlik bankın həyat fəaliyyətində və maliyyə sisteminin fasiləsiz fəaliyyətində əsas rol oynayır. Təklif olunan qayda ilk dəfə ABŞ-da likvidliyin kəmiyyət normativini müəyyən edəcək və bu, digər islahatlarla birlikdə maliyyə sistemini daha dayanıqlı və təhlükəsiz edəcək.

LCR göstəricisi sistem əhəmiyyətli banklara fəal surətdə beynəlxalq əməliyyatlar aparan qeyri-bank maliyyə təşkilatlarına (ümumi birləşdirilmiş aktivlərinin dəyəri 250 mlrd. dollardan artıq olan və ya xarici aktivlər üzrə xalis mövqeyi 10 mlrd. dollardan artıq olan) tətbiq olunacaq. LCR göstəricisinə görə daha aşağı tələb beynəlxalq əməliyyatlar aparmayan, lakin 50 mlrd. dollardan artıq aktivlərə malik bank və kredit-əmanət holdinqlərinə tətbiq olunacaq. Bu tənzimləyici qayda iri törəmə sığorta firmalarına malik bank və kredit-əmanət holdinqlərinə və böyük həcmdə sığorta əməliyyatlarına malik sistem əhəmiyyətli qeyri-bank maliyyə təşkilatlarına şamil olunmur.

MSNŞ və FES-in təklifi özündə, likvidlikdən asılı olaraq, aktivlərin kateqoriyalar üzrə təsnif edilməsi qaydasını, habelə stress dövründə təşkilatın pul vəsaitlərinin proqnozlaşdırılan xalis məxaricinin likvidliyin konkret passivlər, aktivlər və balansdan kənar öhdəliklərlə bağlı məxaricinə və mədaxilinə dair ümumi standart fərziyyələrin köməyi ilə hesablanması mexanizmini özündə ehtiva edir. Təklif olunan tənzimləmə qaydası bir sıra parametrlərinə, xüsusilə likvid aktivlərin siyahısına, bəzi fond yaratma növlərinin məxaricinin sürətinə görə Bazel III-də nəzərdə tutulduğundan daha sərtidir.

ABŞ-ın nəzarət orqanları Bazel sazişlərində nəzərdə tutulduğundan daha qısa keçid dövrü müddətini müəyyən edir, bu da böhrandan sonra FES-in və digər bank tənzimləyicilərinin nəzarət səyləri nəticəsində Birləşmiş Ştatların maliyyə təşkilatlarında əldə olunan likvidliklə bağlı vəziyyəti qoruyub saxlamaq istəyi ilə bağlıdır. Təklifə əsasən, Amerika təşkilatları üçün yeni LCR-ə keçid dövrü 2015-ci il yanvarın 1-də başlayır və 2017-ci il yanvarın 1-nə tamamilə başa çatacaq. Nəzarət orqanlarının belə mövqeyini şərh edərək, D.Tarullo qeyd edib ki, bu reqlament böhran yaddan çıxdıqca banklarda likvidliyin azalmasının qarşısını almağa imkan verəcək.

Sistem əhəmiyyətli bankların kapitalının yetərliyinə qarşı ABŞ nəzarət orqanlarının müəyyən etdiyi yeni tələblər bütövlükdə Bazel III-ün tənzimləmə qaydalarına əsaslanır, lakin bir sıra parametrlərinə görə daha sərtidir. Nəzarət orqanlarının bu məsələdə əsas yanaşmaları D.Tarullonun Vaşinqtondakı 3 iyun 2011-ci il tarixli çıxışında şərh edilmişdir. Kapitala qarşı bu yeganə olmayan, fərqli tələblər, sistem əhəmiyyətli maliyyə institutları üçün Bazel III-də təklif olunduğundan 20-100% yüksəkdir. Xüsusilə, kapitalın yetərliyi normativi aktivlərin həcmnin 8,4-14,0% hədlərində dəyişə bilər (böhrana qədər ABŞ-da bu göstərici cəmi 2% təşkil edirdi).

Rusiyada sistem əhəmiyyətli banklar institutu

Rusiyada sistem əhəmiyyətli banklar institutu tətbiq edilir. Onların seçilməsi meyarları Rusiya Bankının "Sistem əhəmiyyətli kredit təşkilatlarının müəyyən edilməsi haqqında" 3174 Y sayılı 16.01.2014-cü il tarixli göstərişi ilə müəyyən edilib. Sənədə əsasən, bu cür siyahı izahedici vərəqə ilə birlikdə Sistem əhəmiyyətli kredit təşkilatlarına nəzarət departamenti və Maliyyə sabitliyi departamentinin iştirakı ilə Rusiya Bankının bank nəzarəti departamenti tərəfindən təşkil olunur və RF MB-nin Bank nəzarəti komitəsinin sədrinin təsdiqinə göndərilir.

3174 Y sayılı Göstəriş bankın sistem əhəmiyyətli sayılması meyarlarını müəyyən edir.

Birincisi, onun fəaliyyətinin Rusiya bankının metodikası üzrə hesablanmış ümumiləşdirici nəticəsi (əmsalı) bütün kredit təşkilatlarının yekun nəticəsindən 0,17% artıqdırsa. Bu əmsal bankın bir neçə il ərzində (lakin üç ildən artıq olmamaqla) fəaliyyətinin göstəricilərinin ədədi ortası kimi hesablanır. Əmsalın hesablanması üçün 4 göstərici nəzərə alınır: balans aktivlərinin, kredit xarakterli şərti öhdəliklərin, tələblərin və törəmə maliyyə alətləri və digər müqavilələr (50% çəki əmsalı ilə götürülür) üzrə öhdəliklərin həcminə görə kredit təşkilatının həcmi; bankın kredit və digər maliyyə təşkilatlarına yerləşdirdiyi vəsaitlərin həcminə görə onlarla qarşılıqlı əlaqəsi (çəkmə əmsalı 12,5%); bankın kredit və digər maliyyə təşkilatlarından cəlb etdiyi vəsaitlərin həcminə görə onlarla qarşılıqlı əlaqəsi (çəkmə əmsalı 12,5%); fiziki şəxslərin əmanətlərinin həcmi (çəkmə əmsalı 25%).

İkincisi, bankın daxil olduğu qrupun baş təşkilatının və ya iştirakçısının sistemli əhəmiyyətlik əmsalı 0,17%-dən artıq olduqda, bank sistem əhəmiyyətli hesab olunur. Bu halda aşağıdakı amillər nəzərə alınır: kredit təşkilatlarına, bank qrupunun iştirakçılarna, baş bankın nəzarəti və böyük təsiri; bank qrupu iştirakçılarının baş bankla əməliyyatlarının və razılaşmalarının həcmi və xarakteri; bank qrupunun cəmi aktivlərində kredit təşkilatlarının aktivlərinin payı; bank qrupunun kapitalında iştirakçıların xüsusi aktivlərinin xüsusi çəkisi; iştirakçıların maliyyə nəticəsinin bank qrupunun maliyyə nəticəsinin həcmində xüsusi çəkisi; fiziki şəxslərin banklarda qrupun iştirakçılarında yerləşdirdiyi əmanətlərin bank sistemi əmanətlərinin ümumi həcmində xüsusi çəkisi. Bu cür təhlil bank holdinqinin iştirakçıları üzrə də aparılır.

Bundan başqa, "Rusiya Federasiyasının Mərkəzi bankı (Rusiya Bankı) haqqında" federal qanunun 76-cı maddəsinin 7-ci hissəsinin şərtlərinə əməl olunduğu halda, bank əmanəti və bank hesabı müqavilələri üzrə fiziki şəxslərdən cəlb olunmuş vəsaitlərin həcmi 10 mlrd. rubl və daha artıq olduqda, bank sistem əhəmiyyətli sayıla bilər.

3174 Y sayılı Göstərişlə müəyyən olunub ki, kredit təşkilatının sistem əhəmiyyətli təşkilatlar siyahısına daxil olması və ondan çıxarılması haqqında məlumat RF MB-nin Bank nəzarəti komitəsi tərəfindən siyahının təsdiq edilməsi haqqında qərar qəbul edildikdən sonra ən gec beş iş günü ərzində Rusiya Bankının Bank nəzarəti departamenti tərəfindən kredit təşkilatının nəzərinə çatdırılır. Sistem əhəmiyyətli bankların siyahısının hər il yenilənəcəyi güman edilir.

Bazel III

Qlobal maliyyə sisteminin qarşılaşdığı böhran sonrası formalaşan çatışmazlıqların aradan qaldırmaq məqsədi ilə Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı tərəfindən Bazel III standartı (12 sentyabr 2010) ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. Lakin, Bazel III özündən əvvəlki Bazel II-ni yeniləyən "inqilabçı" standart deyildir, Bazel II-nin xüsusilə maliyyə sabitliyini qorumaq məqsədilə çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün qəbul edilmiş standartdır. Bazel III həm mikro, həm də makroiqtisadi səviyyədə olan islahatlara dair müddəaları və ayrı-ayrı maliyyə təşkilatlarının qarşılaşdığı risklərlə bərabər sistem risklərini əhatə edir.

Bazel III standartının əsas hədəfləri aşağıdakılardır:

- Maliyyə və iqtisadi şokların mənbəyindən asılı olmayaraq bank sisteminin dayanıqlığının qorunub saxlanılması,

- Korporativ idarəetmə və risk idarəetməsinin inkişaf etdirilməsi,
- Bankların şəffaflığının artırılması və məlumatların açıqlanması xüsusiyyətinin artırılması,
- Mikroprudensial nəzarət əsasında ayrı-ayrı bankların dayanıqlığının artırılması,
- Makroprudensial siyasət əsasında maliyyə sisteminin sabitliyinin qorunması.

Bazel III standartı aşağıdakı yenilikləri gətirmişdir:

- Baza kapitalın və I dərəcəli kapitalın həm keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, həm də kəmiyyət baxımından artırılması,

- Makroiqtisadi dəyişmələrə uyğun olaraq risklə ölçülmüş aktivlərin 2,5%-i qədərində "bufer ehtiyat kapitalı"nın yaradılması. "Bufer ehtiyat kapitalı"-ın əsas məqsədi maliyyə və iqtisadi böhranları zaman itkiləri kompensasiya etməkdir,

- Kredit risklərinin artdığı zamanda risklə ölçülmüş aktivlərin 0-2,5% qədərində "kontr-tsiklik ehtiyat kapitalı" yaradılması,

- I dərəcəli kapitalın cəmi aktivlərə nisbəti olan "leverage" əmsalının tətbiqi,

- Sistem əhəmiyyətli banklar üçün əlavə kapital ehtiyatının yaradılması,

- Kontrtsiklik idarəetmə çərçivəsində kreditlər üzrə itkilərə dair dinamik ehtiyatlanma siyasətin həyata keçirilməsi,

- Qısa və uzun müddətli perspektivdə bankların lazımı səviyyədə likvid vəsaitlərlə təmin edilməsi məqsədi ilə likvidlik normativlərinin tətbiqi.

Mənbə: Basel Committee on Banking Supervision, 12 September 2010.

BÖLMƏ 2. BANK SEKTORUNDA MALİYYƏ BÖHRANİ VƏ ANTİBÖHRAN TƏDBİRLƏR PROQRAMI

MALİYYƏ BÖHRANLARI HAQQINDA NƏZƏRİYYƏLƏR

1970-ci illərin əvvəllərində etibarən yaşanan başlıca maliyyəböhranlarını açıqlayan nəzəriyyələri əsasən altı başlıq altında toplaya bilərik:

- Dövri borc yığılı. Fişer, Minski kimi iqtisadçıların araşdırmalarına görə istər şirkətlərin, istərsə də ölkələrin sürətli böyümə dövrlərində dövri bir borc yığılına rast gəlinir. Bu borc yığılı maliyyə böhranlarının meydana gəlməsində başlıca faktor rolunu oynayır;
- Bankçılıqda yaşanan böhran. Fridman, Kaqan kimi monetaristlər tərəfindən irəli sürülən bu nəzəriyyəyə görə yüksək inflyasiya bankçılıq sektorunda təşvişə yol açmışdır. Bu durumda yeridilən daralmış pul siyasətinin iqtisadi aktiv üzərində təsiri azalır;
- Rasional nəzəriyyə. Flud, Qerber, Uotson və Kriqman kimi iqtisadçılara görə ən önəmli faktor olaraq qiymət dəyişmələrinə yönələn gözləmələrdir;
- Qeyri-müəyyənlik nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlə risk arasında qərar almağın vacibliyini açıqlayır. Bu məktəbin iqtisadçıları sayılan Molozer, Nerrinqə görə maliyyə böhranlarına səbəb gələcəyə yönəlmiş qərarlısızlıq və qeyri-müəyyənlikdir;
- Kredit nəzəriyyəsi. Kredit miqdarındakı azalmalar kredit tələbində ani bir artıma səbəb olur;
- Maliyyəbazarı strukturu nəzəriyyəsi, Davis tərəfindən inkişaf irəli sürülən bu nəzəriyyə deregulyasiyadan qaynaqlanan, bazara girişdə qarşılaşan maneçiliklərin aradan qaldırılması, yeni bazarların inkişafı və digər faktorlar üzərində formalaşır. Bazara giriş maneçiliklərin azaldılması rəqabət artımına, bu artım isə kredit tələbində bir artıma və kredit standartlarının azalmasına yol açaraq böhrana səbəb ola bilər.

Maliyyə böhranının komponentləri.

Müasir rus və xarici ədəbiyyatlarda maliyyə böhranı definisiyasının bir mənalı izahı yoxdur. Maliyyə böhranı sadəcə olaraq geniş spektrə malik, iqtisadiyyatın ümumi böhranı zamanı yaranan böhranın bir parçasıdır. "Maliyyə böhranı" termininin son vaxtlar istifadəsi genişlənilib. Əvvəllər daha çox "pul böhranı" termini istifadə olunurdu.

Maliyyə böhranlarının səbəbləri müxtəlifdir. İlk növbədə, bunun səbəbləri əsassız (tutarsız) makroiqtisadi siyasət, dövlət borc münasibətləri sisteminin kökündən pozulması, inflyasiyanın güclənməsi, bank sektorundakı çaxnaşma, zəif və ya axsaq milli maliyyə sistemi, əlverişsiz xarici şərtlər (məsələn, əsas milli ixrac mallarının qiymətinin düşməsi, və ya əsas idxal mallarının qiymətinin qalxması), düzgün olmayan mübadilə kursu (adətən, yüksək), siyasi qeyri-sabitlikdir.

F. Mişkin hesab edir ki, "maliyyə böhranı fenomeni" maliyyə aktivlərinin qiymətlərinin kəskin enməsi və bir çox maliyyə şirkətlərinin müflisləşməsi ilə xarakterizə olunur. F. Mişkin maliyyə böhranının aşağıdakı səbəblərini qeyd etmişdir:

1. faiz dərəcələrinin artımı;
2. fond bazarlarında qiymətlərin enməsi;
3. qiymətlərin ümumi səviyyəsinin gözlənilmədən enməsi;
4. qeyri-müəyyənliyin artması;
5. bank panikası.

"Beynəlxalq iqtisadiyyat" adlı ədəbiyyatın məşhur amerikan müəllifləri Tomas Puqel və Piter X. Lindert maliyyə böhranının yaranma səbəbinin beş amilini müəyyən etmişlər: həddindən artıq kredit və borc, xarici beynəlxalq şoklar, valyuta riski, daimi olmayan beynəlxalq qısamüddətli kreditlər, qlobal infeksiya. Bu amillər əsasən Türkiyə, Cənub-Şərqi Asiya Ölkələrində, Rusiyada (1998), Latın Amerikasını ölkələrində müşahidə olunurdu.

Beləliklə maliyyə böhranının tərkib hissəsi kimi aşağıdakı elementləri müəyyən edə bilərik:

1. valyuta böhranı ; milli valyutanın devalvasiyasına gətirib çıxardır.
2. bank böhranı ; dövlətdən iri həcmdə maliyyə dəstəyi tələb edir.
3. borc böhranı ; xarici və daxili borcda problemlərin kəskinləşməsi ilə bağlıdır.
4. birja ; qiymətli kağızların kursunun kifayət qədər enməsi prosesi.

Valyuta böhranları, bu valyuta sferasında sabilliyin kəskin ziddiyyətləridir. Buna əsasən, özünü valyuta kurslarının kəskin oynamasında, kapitalın "qaçışında", devalvasiya və revalvasiyada, beynəlxalq likvidliyin pisləşməsində, valyuta kredit və maliyyə münasibətlərində ziddiyyətlərin kəskinləşməsində biruzə verir.

BVF-nun müəyyənləşməsinə görə valyuta böhranı dəyişim kursuna spekulyativ hücumlar zamanı devalvasiyaya yol açan və ya hökumətin valyutanı müdafiə məqsədi ilə kifayət qədər xarici ehtiyatlar istifadəsi zamanı baş verir.

Valyuta böhranlarının aşağıdakı klassifikasiyası mövcuddur:

- Birinci tip, hər hansı ölkədə kursun sabitləşdirilməsi şəraitində pul kütləsinin artımı ilə bağlıdır və daxili qiymətləri dünya qiymətlərinə nisbətə artırır, bu isə ticarət balansını pozur və nəticədə sabit valyuta kursundan imtina olunur.
- İkinci tip, həddən artıq dövlət borcunun yığılması ilə əlaqədardır. Bu müəyyən müddətdə investorların itməsinə yol açır, kapitalın "qaçışı" baş verir və kurs kəskin enir.
- Üçüncü tip, özəl sektorun borcları ilə bağlıdır.
- Dördüncü tip, dövlət borcunun həddən artıq yığılması və bu borcun büdcənin ödəmə qabiliyyətində olmaması ilə bağlıdır və bu sonda inflyasiya və devalvasiyaya yol açır.

Borc böhranı. Elmi ədəbiyyatda borc böhranının birmənalı traktovkası yoxdur. Bu elə bir vəziyyətdir ki, bu zaman borclu tərəf kredit qrafikinə uyğun öz xarici borcunu ödəmək qabiliyyətində olmur. Bir çox ölkələr daxili investisiyalaşdırma zamanı daxili resurslar çatışmadığına görə xarici borclanmaya müraciət edir. Bu əsasən dövlət büdcəsinin maliyyələşməsi, sosial-iqtisadi islahatlar, artıq mövcud borc öhdəlikləri zamanı meydana gələn problemdir.

R.İ.Xasbulatov hesab edir ki, borc böhranının kəskinləşməsinin səbəblərinə aşağıdakı amilləri aid etmək mümkündür:

1. Borclu ölkənin xarici borclanma sferasında düzgün seçilməmiş siyasəti
2. Xarici konyukturanın kifayət qədər oynaması və ən əsas beynəlxalq bazarlarda faiz dərəcələrinin kəskin artması.

3. Bazar risklərinin dəyərləndirilməsində buraxılan səhvlər və s.

Fond böhranı. Fond bazarında böhranı qiymətli kağızların kursunun kəskin enməsi ilə müəyyən etmək mümkündür. Ən məşhur fond böhranı 1929-1933-cü illərdə baş vermişdir.

Maliyyə liberallaşması ilə bank böhranları arasında sıx əlaqə mövcuddur. Liberallaşma olan ölkələrdə bir çox kanallar mövcuddur ki, bunun nəticəsində banklara neqativ təsirlər yarana bilər. Maliyyə liberallaşması imkan verir ki, maliyyə institutlarına onlar özləri kredit şərtlərini, kreditlərin faiz dərəcələrini və s. müəyyən etsinlər.

Elmi ədəbiyyatda valyuta, böhranının birmənalı şərhı mövcud deyil. Valyuta böhranı maliyyə böhranı ilə əlaqələndirilir və qarşılıqlı əvəz oluna bilən anlayışlar kimi nəzərdən keçirilir. Valyuta böhranına geniş nəzər onu valyuta bazarındakı vəziyyətin kəskin ağırlaşması kimi təqdim edilir. Valyuta böhranı, valyuta sferasındakı qarşıdurmanın kəskin ağırlaşmasıdır. O, valyuta kurslarının kəskin tərəddüdlərində, kapital axının da, devalvasiya və revalvasiyada, beynəlxalq likvidliyin zəifləməsində, valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərində qarşıdurmanın kəskinləşməsində özünü göstərir.

BPF-nin verdiyi tərifə görə «valyuta böhranı mübadilə kursuna spekulativ hücumlar zamanı xarici rezervlərin xərclənməsinə və ya faiz dərəcələrinin kəskin qalxmasına səbəb olur». Nəzərə alsaq ki, real mübadilə kursu yaxınlaşmaqda olan valyuta böhranını müəyyənləşdirən əsas amildir, elə o da bank qeyri-sabitliyinin əsas indikatoru olacaqdır. Deməli, valyuta və bank qeyri-sabitliyinin yaranmasını iqtisadçılar xüsusi terminlə ifadə ediblər: "ikiqat böhran" (twin crises) .

Valyuta və bank sferasının qarşılıqlı əlaqəsi bu böhranların indikatorlarının da qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birini tamamlamasına səbəb olmuşdur. Milli valyutanın devalvasiyası bank çaxnaşmasının yaxınlaşmasının göstəricisidir.

Maliyyə böhranının bir elementi də borc böhranıdır. Yerli və qərbin iqtisadçı-alimləri kifayət qədər uzun müddətdir ki, borc böhranının təbiətini ətraflı araşdırırlar. Borc böhranı dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin kreditorlar qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsidir. Bu mənada borc böhranı bank böhranı ilə oxşar görünə bilər. Bu iki anlayış arasında yeganə prinsipial fərq münasibətlərin subyektidir. Əgər bank böhranını araşdırarkən biz bank institutlarını nəzərdən keçiririk, borc böhranın isə maliyyə müəssisələri və dövlətlə bir əlaqəsi yoxdur. Bundan başqa, bank böhranı mahiyyət etibarilə kredit böhranıdır, yəni kreditorun problemlərini öyrənir və təhlil edir, borc böhranı isə debitorun və ya borc alanın fəaliyyətindəki qeyri-sabitliyə işarə edir.

Fond böhranı maliyyə böhranının ayrılmaz hissəsidir. Belə ki, xüsusən bazar iqtisadiyyatı şərtləri altında fond bazarında baş verən proseslər bank sisteminin vəziyyətinə müstəsna dərəcədə güclü təsir göstərir. Bir halda ki, qiymətli kağızlar real və maliyyə sektorlarının (ilk növbədə, bankların) aktivlərinin əsas hissəsini təşkil edir, birjanın iflası, müvafiq olaraq, bankların ödəmə qabiliyyətini pisləşdirir.

Məlumdur ki, 1929-1933-cü illər dünya böhranı Nyu-York birjasında fəlakətli çökməsi ilə başladı. Bunun nəticəsində nəinki qiymətli kağızlar bazarında fəal işləyən minlərlə şirkətlər, onlarla yanaşı bir çox banklar da çökdü. 1929-1933-cü illərdə 25000 amerikan bankından 11000-i müflisləşdi. 1929-cu ilin oktyabr ayından sonra bankların müflisləşməsi epidemiya miqyasını aldı. Əksər banklar aktivlərin "quruması" və əmanətlərin tələb olunması arasında

məngənəyə düşmüşdülər. Bankların aktivlərində qiymətli kağızlar və qiymətli kağızlar girovu altında borclar üstünlük təşkil edirdi. Böhran şəraitində bu kağızların dəyəri dəfələrlə azaldı, əksəriyyəti isə bütün dəyərini itirdi. Məsələn, 1931-ci ildə 1700 mln. dollarlıq depoziti olan 2250 bank, 1933-cü ildə isə 2875 mln. dollarlıq depoziti olan 2700 bank iflasa uğradı.

Beləliklə, maliyyə böhranı, ağır iqtisadi və sosial nəticələr verən xoşagəlməz hadisədir. Sistemli maliyyə böhranının bütün mümkün nəticələri arasında ondan cəmiyyətin aldığı düzgün dərslər və sağlam təhlil əsasında qəbul olunmuş adekvat qərarların reallaşdırılması müsbət nəticələr adlandırıla bilər.

Maliyyə sarsıltmaları sferasındakı işləri yekunlaşdıraraq belə qərara gəlmək olar ki, maliyyə böhranının tərkibinin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: maliyyə böhranı, maliyyə aktivlərinin dəyərinin kəskin düşməsi və ya maliyyə bazarında vəziyyətin kəskin ağırlaşması, xüsusən də milli pul vahidinin dəyərsizləşməsi və suveren borcun ödənilməsi problemi, maliyyə sisteminin funksiyalarının pozulması (maliyyə bazarı və maliyyə institutları), nəhayət, qiymətli kağızların mübadilə dəyərinin kəskin düşməsi ilə xarakterizə olunur.

Maliyyə böhranının tərifinə əsaslanaraq, yerli və xarici müəlliflərin elmi araşdırmalarında maliyyə qeyri-sabitliyinin yaranması və inkişafının dəqiq çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsinə dair vahid yanaşmanın olmadığını əminliklə sübut etmək olar. Maliyyə böhranı anlayışı o qədər genişdir ki, onun mahiyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Maliyyə böhranının strukturu məsələsində də iqtisadçı alimlər arasında fikir birliyi yoxdur.

Qərb ədəbiyyatında maliyyə böhranı termini, faktiki olaraq, bank böhranı kateqoriyası ilə eyni tutulur. Lakin maliyyə böhranı anlayışına belə yanaşma optimal deyildir, çünki bank böhranı maliyyə böhranının bir komponentidir. Maliyyə böhranı anlayışı bank böhranı anlayışına nisbətən daha geniş anlayışdır.

Beləliklə, maliyyə böhranının strukturu aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

1. Valyuta milli valyutanın devalvasiyasına səbəb olur;
2. Bank bir və ya bir neçə bankın müflisləşməsi ölkədə ödəmə böhranını yaradır və onun fonunda da iqtisadiyyatda bankların müflisləşmə epidemiyası yayılır;
3. Borc daxili və ya xarici borc probleminin kəskinləşməsi ilə əlaqədardır;
4. Birja qiymətli kağızların bazar dəyərinin sürətlə düşməsi.

Sistemli bank böhranın başlanğıcı ümumilikdə bank sektorunda müstəsna rolu olan bir və ya bir neçə bankın ödəmə qabiliyyətində ciddi problemlərin yaranması ilə bağlı ola bilər. Bu cür bankların dağılması «domino effekti»ni təhrik edə və bununla da sistemli böhran yarada bilər.

QLOBALLAŞMA VƏ LIBERALLAŞMA PROSESLƏRİNİN BANK BÖHRANINA TƏSİRİ

Nəzəri nöqteyi baxımdan maliyyə axınlarının beynəlxalq miqyasda sərbəstliyi bir sıra üstünlüklərə və müsbət təzahürlərə malikdir. Yığımlar və investisiyalar daha effektiv yerləşdirilir və istifadə edilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr kapital bazarına daha rahat şəkildə daxil ola bilirlər. İnvestorlar daha faydalı layihələr vəsait qoymaq imkanı əldə edirlər. Portfel investisiyalarının diversifikasiyası riski azaltmağa imkan verir.

Əlbəttə, maliyyə bazarının tamamilə qloballaşması uzun müddət tələb edir. Buna səbəb müxtəlif ölkələrin valyuta kurslarında və faiz dərəcələrində olan fərqliliklərdir. Bununla

bərabər qloballaşmanın indiki səviyyəsi bir sıra problemlər də ortaya çıxarır. Qloballaşma və liberallaşma prosesləri ikili, ziddiyyətli nəticələri ilə maliyyə bazarındakı proseslərə də sirayət etməkdədir.

Ancaq qloballaşmanın faydaları aşağıdakılar:

- Yığım normasının artımı;
- investisiya və innovasiyaların sərməreliyini yüksəlməsi;
- maliyyə vasitəçilirlinin kəsad xidmətlərinə olan tələbin ixtisar olunması;
- kapitalın beynəlxalq mənbələrinin istifadəsi zamanı yığım;
- investisiya və risklərin optimal bölgüsü;
- Lakin təcrübədə maliyyə liberallaşması müxtəlif səbəblər üzündən heç də müsbət nəticələr vermir:
- yığım normasının aşağı düşməsi;
- cari əməliyyatlar üzrə tədiyə balansının yüksək kəsirə məruz qalması;
- maliyyə sisteminin dollarlaşması prosesi;
- maliyyə böhranları kimi mənfə hallar müşahidə edilir.

Qloballaşma nəticəsində maliyyə böhranlarının yaranmasına təsir edən amillər aşağıdakılardır:

Sabit valyuta kursu rejimi. Əgər mərkəzi bank xarici valyutanın alqı-satqısına sabit qiymət elan edirsə, spekulyantlara hərəkət üçün bu bir işarədir. Onlar hesab edirlər ki, qızıl valyuta ehtiyatları tükənməsi zamanı mərkəzi bank valyuta kursunu dəstəklənməsini dayandırır və milli valutanı devalvasiya edir, buna görə də milli valyutanı onların hesablamalarına əsasən qızıl valyuta ehtiyatları tükənəndə satmağa başlayırlar. Bu zaman milli valyutanın kütləvi satışı baş verir ki, mərkəzi bank sabit kursu dəstəkləməkdən imtina etməli olur. Problemin həlli valyuta kursunun optimal seçimidir. Son vaxtlar iqtisadi sistemlər sərbəst üzən və sərt sabit rejimlərə istiqamətlənirlər, hansı ki, mərkəzi bank seçilmiş kursun dəstəklənməsi öhdəliyindən imtina edə bilmir.

Kapitalın yüksək mobilliyi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi buradakı qeyri stabilliyin mənbəyi «isti pullar»dır ki, hər an ölkəni qısa müddət ərzində tərk edə bilər. Kapitalın qaçışına istənilən informasiya (siyasi qeyri stabilliyi, neqativ iqtisadi proqnoz və s.) səbəb ola bilər.

Obyektiv informasiyanın çatışmamazlığı. Bu baxımdan rezidentlərdə, valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərinə inamsızlıq, şübhə yarandıqda qeyri rezidentlər bu aktivlərdən o dəqiqə azad olmağa başlayırlar, baxmayaraq ki, məsələ ilə bağlı özlərinin heç bir qiymətləndirməsi yoxdur.

Maliyyə institutlarının inkişaf etməməsi. Maliyyə institutları arasında bankrot hallarının artması güclənən rəqabətin səbəbidir. Maliyyə bazarlarında Amerikan və Alman bankları o qədər şanslı olur ki, digər ölkələrin kredit müəssisələrinin itirdikləri məbləğləri öz ehtiyatlarına cəlb edirlər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrinin qloballaşan maliyyə bazarına integrasiyası onlar üçün fayda gətirir və integrasiya bu ölkələr xarici ölkələrdən investisiyaları finansman məqsədi ilə əlavə maliyyə ehtiyatları cəlb etməyə imkan verir. O, həm də daxili maliyyə institutlarının və maliyyə bazarının inkişafına, maliyyə menecmentinin yaxşılaşmasına səbəb olur. Lakin bu ölkələrin əvvəlki təcrübəsinin göstərdiyi kimi global maliyyə bazarına hədsiz integrasiya özündə maliyyə böhranı riskini daşıyır.

Bundan başqa, bəzi hallarda, beynəlxalq maliyyə bazarlarının böyüməsi, onun milli hökumətlərdən daha çox hökmranlıq etməsinə imkan verir. Bəzi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, gündəlik valyuta və fond bazarlarında «səs vermələr» seçki kompaniyalarından, qanunverici orqanların qərarlarından, dövlət büdcəsindən daha vacib əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bununla bərabər bu bazarlar mahiyyətə sosial institutlara çevrilərək ictimai davranışlar və ictimai şüur üzərində təsir etməyə başlayır.

Bank sistemində böhran. Ümumiyyətlə, hər bir ölkədə bank sisteminin böhrana salan fərqli səbəblərlə bərabər, bütün ölkədə keçərli ortaqlar səbəblər də var və beynəlxalq təcrübədə bank böhranının ən geniş yayılmış izahına görə əgər aşağıdakı dörd şərtəndən biri mövcud olarsa bank sisteminin vəziyyəti böhranlı hesab oluna bilər:

1. Bankların aktivlərində işləməyən, yəni gəlir gətirməyən aktivlərin payı 10 %-dən çoxdur;
2. Bankların xilas etmə əməliyyatına sərf olunan məsrəflər ÜDM-un 2 %-dən çoxdur;
3. Bank sektorunun problemləri bankların əhəmiyyətli hissəsinin (10 %-dən artıq) milliləşdirilməsinə gətirib çıxarır;
4. Əmanətçilər arasında şaiyələr (panika) yaranıb və depozitlərin kütləvi surətdə geri götürülməsi baş verib və ya depozitlərin dondurulması, ya da ki, böhrana cavab olaraq hökumət tərəfindən depozitlərə ümumi zəmanətlərin tətbiq olunması kimi fəvqəladə tədbirlər görülüb.

Maliyyə böhranının hərərət dərəcəsinin şiddətlənməsinə təsir edən amillər aşağıdakılardır:

1. Faiz dərəcələrində yüksəlmə;
2. Bankın balansındakı pozuntular;
3. Fond birjasında çöküş;
4. İqtisadiyyatda qeyri - müəyyənsizliyin artımı.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank böhranları qanunauyğun haldır və ona xas olan immanent disproporsiyalar və ziddiyyətlərlə şərtləndirilir. Bu çərçivədə bank sektorundakı böhranların səbəblərini araşdıran elmi-tədqiqat işləri son illər artmaqdadır.

Bank sisteminin böhrana girməsinin başlıca problemi sistemin dövlətə və cəmiyyətə yüklədiyi maliyyə ağırlığındadır. Bəzi hallarda, bankların xilas edilmə əməliyyatı maliyyə böhranların şaxələrini artıraraq daha böyük zərərlərə yol açır. 2007 - ci ildə ABŞ-da başlayan və daha sonra əksər ölkələrə yayılan maliyyə böhranı dünyanın keçirdiyi ən iri tutumlu global böhrandır. 1975- 2009 -ci illərdə 50 - dən artıq ölkədə 200 - dən çox valyuta və 54 borc/bank böhranlarını qeydə alıb.

2007 - 2008 -ci illərdə ABŞ baş verən böhranın daha çox "maliyyə infeksiyası" kimi yeni fenomenin nəticəsi olduğu aydınlaşandan sonra yeni dünya maliyyə böhranının yaranma təhlükəsi xüsusilə kəskin şəkildə qəbul olunmağa başladı.

1970-2000-ci illərdə maliyyə böhranları onlarla ölkədə milli maliyyə aktivlərinin 10-30%-nin itirilməsinə səbəb oldu. 2008-2009-cu illərdə bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin bank sistemlərində böhranlar baş verdi və bu böhranlar yalnız batan və çətin vəziyyətə düşən bankları deyil, eyni zamanda banklarla əlaqəsi olan real sektoru və ev idarələrini də əhatə etdi. 2008-ci ilin II yarısı - fond indekslərində azalma: 70-80%, global maliyyə sektorunda itkilər: 3 trln. \$ və ya global ÜDM-in 4.3%-i təşkil etmişdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bank böhranının aradan qaldırılmasına yönəlik çəkilən məsrəflər orta hesabla ÜDM-un 15-20%-ni təşkil edir. Məlumdur ki, əksər ölkələrdə bank böhranının qarşısının alınması üçün çox böyük məsrəflər tələb olunmuşdur. Hətta deyə bilərik ki, İspaniya və Macarıstanda 15%-ə qədərini, Malayziyada 20,5%-i həcmində, Meksikada isə 30%-dən yuxarı səviyyəyə çatmışdı. Bir sıra ölkələrdə bu göstərici 40-50%-ə çata bilər. Türkiyənin bank sektorunun yenidən kapitallaşmasına və struktur yenilənməsinə dövlətin sərf etdiyi məsrəflər 40-50 mlrd. dollar və ya ÜDM-un üçdəbirini təşkil edirdi. Türkiyədə hətta bank sektorunun 25%-nin öhdəliklərini öz üzərinə götürəcək yeni tənzimləyici orqan (BDDK) yaradıldı.

Rusiyada bankların struktur yenilənməsinə sərf olan birbaşa maliyyə məsrəfləri 1998 - ci ildə ÜDM-un 0,2%-ni təşkil etdiyi halda, 2009- ci ilin aprel ayına bu göstərici 21,7% təşkil etmişdi. 2007 – 2008 ci il böhranından sonra ABŞ hökuməti bankların struktur yenilənməsinə sərf etdiyi birbaşa maliyyə məsrəfləri ÜDM-un 38,7 %-ni təşkil edir, yəni rəqəmlə ifadə etsək, 5500 mlr. \$. Avrozonada isə, böhranın qarşısının alınması ilə əlaqədar məsrəflər ÜDM-un 23,4%-i həcmində çatmışdı (3285mlr. \$), o cümlədən AFR hökumətinin antiböhran proqramının həcmi 500 mlr. Avro, Fransada 360 mlr. Avro, İrlandiyada 400 mlr. Avro təşkil etmişdir.

Son məlumatlara görə hazırkı maliyyə böhranı nəticəsində dünya üzrə bankların məcmu itkiləri 700 mlrd dollardan çox təşkil edir. Bunlardan yarıya qədəri Amerika banklarının payına düşür. Banklar bu məbləğin təxminən 50%-ni artıq yeni kapitalın cəlb olunması hesabına kompensasiya edə biliblər. Lakin BMF-nun son hesablamalarına görə bankların itkilərinin məbləği iki dəfədən də çox-1,6 trln. dollaradək arta bilər.

Beləliklə, qlobal maliyyə böhranı (2008) və postkrizis ssenarisinin inkişafı ardıcılıqla aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. ABŞ ipoteka kreditləşmə sisteminin çöküşü;
2. Kredit həcmnin azaldılması və kredit xəttinin açılmasına ciddi nəzarət;
3. Fond indekslərinin aşağı doğru meyli;
4. Büdcə defisitlərinin artımı;
5. Real sektorda geriləmə;
6. İşsizliyin güclənməsi;
7. İstehlak xərclərinin azalması.

Məlum olduğu kimi, dünya maliyyə böhranı Amerikanın daşınmaz əmlak bazarında möhtəkirlikdən başlanmışdır. Bundan başqa, törəmə maliyyə alətlərinin yaranma səbəblərindən biri risklərdən qorunmaq olsa da, onların spekulyativ məqsədlə istifadəsi sürətlə artdı. İpoteka "köpüyü" partlayaraq, bütün dünyada bank sektorundakı böhrana təkan vermişdir. Bu da, öz növbəsində dünyanın bütün dövlətlərinin iqtisadiyyatında real sektorda resesiyyə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar maliyyə bazarlarında güvən amilinin itməsinə və panikanın yayılmasına gətirib çıxardı. Amerikanın bank sistemində başlayan böhran sürətlə dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrinə yayıldı.

Beləliklə, 2007- 2008 – ci illərdə başlanan və indiyədək davam edən qlobal maliyyə böhranını 4 mərhələyə bölmək olar:

1. Anglo sakson maliyyə böhranı (2007 – ci ilin yaz ayın - dan 2008- ci ilin mart ayınadək).
Global böhranının ilk mərkəzi ABŞ ipoteka bazarında problemlərin yaranması ilə

üzə çıxdı və ABŞ-ın ən iri ipoteka Bankının "Bear Stearns" xilas olmasına yönəlmiş əməliyyat oldu.

2. Hüdud çəkmə və ya sərhad çəkmə (decoupling, mart - avqust 2008- ci il). Böhran bütünlüklə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə yayıldı, ancaq bununla yanaşı ümid var idi ki, böhran inkişaf etməkdə ölkələrə təsir etməyəcək və nəticədə onların dinamik iqtisadi inkişafı burulğan içində olan ölkələrin xilas edilməsində əsas katalizator olacaqdır.
3. Kredit daralma əməliyyatı (de - leveraging, sentyabr - noyabr 2008 ci il). Qlobal böhranın inkişaf etməkdə ölkələrə bulaşması və inkişaf etmiş ölkələrdə resesiyanın başlanması haqqında rəsmilərin etirafları. Dünyanın bir çox ölkələrində bank sisteminin kollaps təhlükəsinin başlanğıcı.
4. Emissionla vurulmaq və ya doldurmaq (quantitative easing, noyabr 2008 –ci ilin sonundan indiyədək olan müddətə). Dünya ölkələrinin əksər hökumətləri istehsalat kollapsına yol verməmək üçün monetar və fiksəl xarakterli çox çeşidli tədbirlər paketi hazırladı və məqsəd ilk növbədə pul təklifini artırmaqla tələbi stimullaşdırmaqdır.

BANK SEKTORUNDA ANTİBÖHRAN TƏDBİRLƏR PROQRAMI

Bir çox ölkələrin hökumətləri və mərkəzi bankları bank böhranının həlli və öz bank sistemlərinin struktur yenilənməsi ilə müxtəlif üsullarla məşğul olurdular. Təcrübə göstərdi ki, nə struktur yenilənməsinin ideal forması, nə də bank sektorunda vəziyyətin normallaşdırılmasının universal strategiyası mövcud deyil və bir çox hallarda bu və ya digər fəaliyyət konkret vəziyyətlərdən asılıdır. Vaxt keçdikcə banklar da, dövlətlər də, böhran hallarının mənfi nəticələrinin qarşısının alınmasına yönəlmiş bütöv tədbirlər kompleksləri, o cümlədən, kredit münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və Mərkəzi Bank infrastrukturalarının bütövlükdə etibarlılığını yüksəldən tədbirlər işləyib hazırladılar.

Bir qayda olaraq əsas maliyyə yükü birbaşa və ya dolay yolla, o cümlədən, restrukturizasiya üçün yaradılan dövlət agentliklərinin fəaliyyətinin maliyyələşdirmək dövlət büdcəsinin üzərinə düşdü. Bank sisteminin struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilmə zamanı əksər ölkələrdə bu prosesin həyata keçirilməsinin həvalə edildiyi xüsusi institutlar yaradıldı. Ənənəvi olaraq dövlətlər bank böhranlarının nəticələrinin aradan qaldırılması prosesində aktiv rol oynayırlar. Onlar bank sisteminin problemlərinin həlli üçün maliyyə resursları ayırmaqla özlərinin təşkilatçı rolunu təsdiqləmiş olurlar. Bu məqsədlər üçün görülən tədbirlər müxtəlif amillərdən, hər şeydən əvvəl bank böhranlarının konkret səbəblərindən və onların yarandığı, inkişaf etdiyi ümumi iqtisadi vəziyyətdən asılıdır. Böhranın səbəbləri bəzi ölkələrdə üst - üstə düşürdü, bəzilərində öz spesifikasiyası ilə fərqlənirdi, lakin onun qarşısının alınması formaları hər yerdə bir çox cəhətdən oxşar idi: sabitləşdirici kreditləşdirmə, rekapitalizasiya və s.

Bununla belə digər ölkələrin təcrübəsi, dövlət strukturlarının bank böhranlarının nəticələrinin aradan qaldırılmasında fəaliyyətinin təhlili bank sisteminin struktur dəyişikliklərinin üç əsas istiqamətini qeyd etməyə imkan verir:

1. Əsas vəzifəsi bank sisteminin likvidliyinin saxlanması və onun hesablaşmaların həyata keçirilməsində vasitəçilik funksiyalarının bərpa edilməsi olan antiböhran tədbirləri;

2. Bank sisteminin struktur dəyişiklikləri (kredit təşkilatlarına tətbiq olunan və ödəmə qabiliyyətinin bərpa olunmasına və ya ləğvetmə prosesinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksi);
3. Bank sisteminin tənzimlənməsi və bank nəzarəti sisteminin möhkəmləndirilməsinə yönələn islahat.

Beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək bankların struktur yenilənməsinin dörd əsas prinsipini göstərmək olar:

1. Struktur yenilənməsi sürətlə və diqqətlə aparılmalıdır ki, maliyyə bazarları vasitəçik funksiyasının yerinə yetirilməsinə mümkün qədər tez başlaya bilsinlər;
2. Vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən maliyyə yükü mütləq minimumda saxlanmalıdır;
3. Problemlə bankı yardım edərkən yaranan mənəvi risk probleminə qaçmaq üçün səhmdarlar, menecment və işçi heyət bankın üzləşdiyi vəziyyətə görə məsuliyyəti bölüşməlidirlər;
4. Gələcəkdə məhkəmə çəkişmələri ilə üzləşməmək üçün bankın struktur yenilənməsi şəffaf və obyektiv kriteriyalara uyğun şəkildə aparılmalıdır.

Cədvəl 11

ÖLKƏLƏR ÜZRƏ AÇIKLANAN MALİYYƏ PAKETLERİ (UDM NİSBƏTİ, %)

Ölkələr	2008	2009	2010
1	2	3	4
Çin	0,4	3,1	2,7
G. Koreya	1,1	3,9	1,2
Rusiya	0	4,1	1,3
ABD	1,1	2	1,8
G.Afrika	1,7	1,8	-
Kanada	0	1,9	1,7
Almaniya	0	1,6	2
Meksika	0	1,5	-
Yaponiya	0,3	2,4	1,8
Fransa	0	0,7	0,8
Hindistan	0,6	0,6	0,6
Türkiyə	0	0,8	0,3
Brazilya	0	0,6	0,8

Bank sisteminin antiböhran proqramında: ölkənin makro iqtisadi vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi, məqsəd və vəzifələr, prioritetlər, tədbirlər və maliyyələşmə həcmi öz əksini tapmalıdır. Bundan başqa, proqramda müddət və icraçılar dəqiq göstərilməlidir.

Ümumiləşdirərək, bank sisteminin antiböhran tədbirlərini dörd qrupda cəmləşdirə bilərik:

I. Bank sisteminin təcili xilasətmə tədbirləri.

Bu tədbirlər paketinə daxildir:

1. bankın rekapitalizasiyası;
2. stabilizasiyon kredit xətti açmaq;
3. fiziki şəxslərin banklarda açılan əmanətlərə tətbiq edilən kompensasiya həcmi bəzi hallarda 100 %-dək artırmaq.
4. bank balansını problemli aktivlərdən təmizləmək, əgər gərəkirsə problemli aktivlərə dövlət zəmanəti vermək.

II. Monetar siyasət tədbirləri - antiinflasiyonist siyasətdən stimullaşdırıcı siyasətə keçid.

Bu tədbirlərə daxildir:

Bəzi ölkələr inflyasiya qorxularını nəzərə alaraq, faiz dərəcələrini aşağı salır;

1. Milli pul vahidinin məzənnəsini aşağı salmaq;
2. Məcburi ehtiyat normalarını aşağı salmaq;
3. Mərkəzi Bank tərəfindən birbaşa maliyyələşdirmə əməliyyatı.

Bununla yanaşı maliyyə qeyri stabilliyinin qarşısının alınması məqsədilə maliyyə resursları və alətləri kifayət etmədiyi təqdirdə indikator siqnalları sistemindən istifadə olunur bu iqtisadiyyatın maliyyə sisteminin diaqnostikasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Qlobal proseslər fonunda son illəri əhatə edən dünyada baş verən qlobal böhranlarla bağlı G-20 sammitinin antiböhran strategiyasını da nəzərdən keçirmək əhəmiyyətli olardı:

Əsas istiqamətləri:

1. Maliyyə risklərinin optimal idarə edilməsinə imkan verən qlobal maliyyə arxitekturasının yaradılmasında beynəlxalq əməkdaşlıq;
2. Maliyyə sistemləri və bazarlarının sərt tənzimləmə çərçivəsinin və şəffaflığının təmin olunması;
3. Hədc fondlarının fəaliyyətinə nəzarətin və onların hesabatlılığının artırılması;
4. Kredit reytingi agentliklərinin reytinglərinin dürləşdirilməsi və onların da tənzimləmə ilə əhatə olunması.

Qərar - maliyyə yardımı:

1. 2009-cu ildə BVF-yə əlavə vəsait - 1,1 trln. \$
2. 2010-cu ilin sonunadək kollektiv fiskal ekspansiya – 5 trln. \$

Gözlənilən nəticə:

1. Qlobal ÜDM-də 4% artım effekti

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan hökumətinin 2009-cu ilin yanvar ayında keçirilmiş iclasında səsəndirdiyi tədbirlər kompleksinə əsasən, Prezidentin yeddi antiböhran istiqamətlərinin tezisləri aşağıdakılar olmuşdur:

1. İstehlak qiymətlərinin azaldılması zərurəti.
2. İnhisarçılıqla mübarizə.
3. Milli banklara dəstəyi, kreditlərə və faiz dərəcələrinə nəzarəti əhatə edən maliyyə

monitorinqi.

4. Real iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşunun davam etdirilməsi.
5. Sosial öhdəliklərin dəstəklənməsi.
6. Sənaye müəssisələrinin daxili bazara istiqamətləndirilməsi.
7. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Cədvəl 12

MƏRKƏZİ BANKLARIN ANTİBÖHRAN SIYASƏTİ. (2008-2009)

İstiqamət	Əsas alətlər	Tətbiq edilən ölkələr
Pul siyasəti üzrə	Faiz dərəcələrinin aşağı salınması	ABŞ, B.Britaniya, Avrozon, Hindistan, Avstraliya Kanada Çin
	Məcburi ehtiyatların azaldılması	Çin, Braziliya, Bolqarıstan
	Milli valyutanın devalvasiyası	Koreya, Ukrayna, Macarıstan, Braziliya, Meksika, İspaniya, Rusiya, Polşa,
Bank sisteminin xilas edilməsi üzrə	Rekapitalizasiya	ABŞ, Almaniya, S.Ərəbistanı, Macarıstan, İtaliya, İspaniya, Belçika, BƏƏ
	Stabiləşdirmə kreditlərinin verilməsi	ABŞ, İspaniya, Macarıstan, Avrozon, Fransa, B.Britaniya İtaliya
	Restrukturizasiya (məs:təmərküzləşmə, mililəşmə)	Belçika, Niderland, B.Britaniya, İrlandiya, Portuqaliya, İsveç, İspaniya
	Depozit qərantiyasının 100%-dək genişləndirilməsi	Əksər ölkələr
	Toksik aktivlərin alınması	Kanada, Almaniya, Koreya, İtaliya, Yaponiya, Avstraliya, ABŞ,

Bank sisteminin təmərküzləşməsi, rəqabət və maliyyə sabitliyi

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin məlumatları əsasında aparılmış təmərküzləşmə, bank sisteminin sabitliyi və rəqabət arasında asılılığına dair tədqiqatlar nəticəsində aşağıdakılar aşkar olunmuşdur:

1. Bank sisteminə yüksək rəqabətin birmənalı olaraq bir sıra üstünlükləri var: maliyyə xidmətlərinin daha səmərəli göstərilməsi, təqdim olunan xidmətlərin daha keyfiyyətli olması və differensiasiyası, bank biznesinin daha innovativ olması. Rəqabət bankları daha riskli əməliyyatları aparmağa sövq edir. Bu isə nəticədə bankların kövrəkliyini və maliyyə sabitliyinin pozulması təhlükəsini artırır.

2. Bir-biri ilə rəqabət apara biləcək bir neçə iri bankı olan təmərküzləşmiş bank sisteminin təmərküzləşməseviyyəsi aşağı olan bank sistemi ilə müqayisədə maliyyə böhranlarına məruz qalmaq təhlükəsi daha azdır. Eyni zamanda təmərküzləşmə bankların kövrəkliyini azaldır və bununla da bank sisteminin sabitliyini dəstəkləyir.

3. Adekvat institusional çərçivənin mövcudluğu halında (bazara giriş/çıxış qaydaları, tənzimləmə və nəzarət sistemləri və s.) təmərküzləşmə mütləq olaraq rəqabətin azalmasına səbəb olmur.

Mənbə: 1. Thorsten Beck, Asli Demirgüç-Kunt and Ross Levine, "Bank Concentration and Fragility: Impact

and Mechanics" NBER, WP No. 11500, Cambridge, MA. 2. BVF

BÖLMƏ 3. Bank sistemində nəzarət və əmanət sığorta sistemi

Dünyada bank sferasına nəzarətə və bu sferanın tənzimlənməsinə ciddi ehtiyac ötən əsrin 20-30-cu illərində yaranmış böyük depressiyadan sonra formalaşmağa başlamışdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bank biznesinin beynəlmilləşdirilməsi və kapitallaşmanın sürətləndirilməsi beynəlxalq bank nəzarəti qayda və normalarının formalaşmasını şərtləndirdi. Bununla belə, bank sferasında nəzarət səlahiyyətləri hər bir ölkədə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş institusional formalarda həyata keçirilir. Bu sistemlərin müxtəlif ölkələr üzrə fərqlərinə baxmayaraq, onların hamısı aşağıdakı əsas məqsədlərin həyata keçirilməsinə istiqamətlənib:

1. Pul və maliyyə sabitliyinin saxlanması. Bu da bankların iflasına yol verilməməsi, eyni zamanda aktiv və passivlərin səmərəli idarə edilməsinə yönəldilmiş bank tənzimlənməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi deməkdir.
2. Bank sisteminin səmərəliliyinin təmin olunması. Bu isə aktivlərin keyfiyyətinin artırılması və potensial risklərin azaldılması hesabına əldə olunur. Bank nəzarətinə həmçinin daxili bank əməliyyatlarının və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi daxildir ki, bu da bankların həyati əhəmiyyətli iqtisadi əməliyyatları və institutları maliyyələşdirmək qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.
3. Əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsi: əmanətçilər qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən bankların fəaliyyətinə müvafiq orqanlarının əmanətçilərə münasibətdə öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən bankların fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirilməlidir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə bank nəzarətini həyata keçirən orqanların növləri də müxtəlifdir və bu da bir sıra institusional, mədəni və inzibati şərtlərlə, habelə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və kapital bazarlarının həcmi ilə izah olunur. Bəzi ölkələrdə Mərkəzi Banka nəzarət və bu bankların tənzimlənməsi vahid orqan tərəfindən həyata keçirilir, digər ölkələrdə bu funksiyaları öz aralarında sıx əməkdaşlıq edən xüsusi nəzarət orqanları icra edir, çünki pul-kredit siyasətinin və bank nəzarətinin işlənilməsi hazırlanması funksiyaları kəsişir.

Elə ölkələr var ki, burada nəzarət funksiyası tamamilə Mərkəzi Bankın əlindədir. Bu ölkələrə məsələn, Rusiyanı aid etmək olar. Bəzi ölkələrdə Mərkəzi Bank özünün nəzarət və tənzimləyici funksiyalarından qismən məhrum olunub (Fransa, Almaniya, Avstraliya, Kanada, İsveçrə, Türkiyə və s.). Nəhayət, elə ölkələr də vardır ki, onlarda mərkəzi banka və ya oxşar funksiyalara malik orqana nəzarət və tənzimləyici səlahiyyətlərin bir hissəsi verilir. Belə orqanın tipik nümunəsi kimi ABŞ-ın Federal Ehtiyatlar Sistemini göstərmək olar.

Beləliklə, nəzarət orqanları arasında funksiyaların bölünməsinin bir neçə modelini fərqləndirmək olar:

Model 1. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ona nəzarət sferasında müstəsna səlahiyyətlərin qanunvericiliklə Mərkəzi Banklara həvalə olunmasına əsaslanır. Bank işi sahəsində nəzarət təcrübəsinin yarandığı vaxtdan etibarən məhz bu model, yeganə olmasa

da, tarixən hakim model olub. Bu gün bu model özünün hakim mövqelərini itirsə də, ona əvvəlki kimi həyati tələbat var.

Model 2. "Qarışıq". Nəzarət və yoxlama funksiyaları ixtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən Mərkəzi Bankın və maliyyə nazirliyinin bilavasitə iştirakı ilə yerinə yetirilir. Klassik misal kimi ABŞ-ı göstərmək olar. Amerikanın kommersiya bankları və maliyyə institutları üzərində nəzarəti Federal Ehtiyatlar Sistemindən başqa, banklarda və digər kredit institutlarında əmanətlərin sığortalanması ilə məşğul olan Əmanətlərin Sığortalanması Federal Korporasiyası və Pul Dövriyyəsinə Nəzarət İdarəsi (Maliyyə Nazirliyinin bürosu) tərəfindən də həyata keçirilir. Hər üç orqan iqlat işin istisna olunması haqqında razılığa gəliblər. "Qarışıq" modelə Fransa, İtaliya və Niderland aiddirlər.

Model 3. Bank fəaliyyətinə nəzarət Maliyyə Nazirliyi ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində, Mərkəzi Bankın iştirakı ilə müstəqil ixtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu model Kanadanın və qismən Avstriya və Almanıyanın bank sistemində xasdır.

Model 4. Bu model maliyyə xidmətləri bazarında meqatənzimləyicinin yaradılması haqqında qanunverici qərarlar qəbul etmiş ölkələri birləşdirir. Bu ölkələrin demək olar ki, hamısında nəzarət funksiyaları Mərkəzi Banklardan ayrılıb. Burada yalnız meqatənzimləyici səlahiyyətlərinin Mərkəzi Banka aid olduğu Sinqapur və müəyyən dərəcədə İrlandiya (burada meqatənzimləyici yerli Mərkəzi Bankın muxtar bölməsinin bazasında yaradılıb) istisna təşkil edir. Vahid maliyyə nəzarəti orqanları ilk dəfə 1986-cı ildə Norveç, 1988-ci ildə isə İrlandiya və Danimarkada tətbiq olunub. Bu gün onlar Estoniyada, Latviyada, Macarıstanda, Maltada, Çində, Yaponiyada, Qazaxıstanda, Cənubi Koreyada və bir sıra digər ölkələrdə fəaliyyət göstərir.

Model 5. Beynəlxalq və ya millidən yüksəkdə nəzarət modeli. Bu modeli mənzil-qəragahı İsveçrədə yerləşən Beynəlxalq hesablaşmalar Bankı (BHB) və üzv dövlətlərin maliyyə bazarlarına əhəmiyyətli təsir göstərən direktivlər qəbul edən Avropa İttifaqı (Aİ) həyata keçirir.

Bu gün Azərbaycanın bank sektorunda səmərəli bank nəzarəti və tənzimlənmənin daha böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi yeni inkişaf mərhələsi başlayır. Azərbaycanda bank nəzarətinin və tənzimlənməsinin əsas məqsədləri bank sistemində sabitliyin saxlanması, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarının müdafiəsidir.

Bank nəzarətinin və tənzimlənməsinin təşkilinin konkret üsulunun seçilməsi bir sıra amillərin məcmusu ilə təyin olunur ki, bu amillərin də özünəməxsus müxtəlifliyi onların hər birinə təkrarolunmaz milli səciyyə qazandırır. Bir mübahisəsiz faktı qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə bazarlarının bütün seqmentlərinin artan inteqrasiyası şəraitində nəzarət funksiyalarının meqatənzimləyicinin əlində cəmlənməsi tendensiyası özünü daha dolğun şəkildə büruzə verir.

Vaxtilə bir sıra inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr maliyyə bazarının meqatənzimləyicisini yaratmaqla maliyyə bazarının dövlət tənzimlənməsi sistemində islahatların aparılması yolunu seçmişdilər. Onların sırasına Norveç (1986), Kanada (1987), Danimarka (1988), İsveç (1991), Böyük Britaniya (1997), Yaponiya (1998), Koreyan (1998), Avstraliya (1998), İrlandiya (1999), Cənubi Afrika (1990), Macarıstan (1996), və Sinqapuru aid etmək olar. Meqatənzimləyici, mahiyyətə, İsveçrədə də yaradılıb.

Maliyyə bazarının bütün bölmələri üzərində nəzarətin və yoxlamanın birləşdirilməsi nadir hadisə deyil. Britaniyada təxminən 10 il əvvəl yaradılmış Maliyyə Xidmətləri İdarəsi (FSA) ilk vaxtlardan həm investisiya xidmətləri sektorunu tənzimləyir, həm də banklara nəzarət edirdi (bank sistemi üzərində nəzarət ona İngiltərə Bankından keçmişdi). Sonralar ipoteka kreditləşməsi sektoruna, 2005-ci ildən isə sığorta sektoruna nəzarət də, bu quruma verildi.

Beləliklə, etiraf etmək olar ki, bir çox xarici ölkələrdə meqatənzimləyicilərin yaradılması və ya ən azı maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərən bir neçə tənzimləyici orqanın funksiyalarının birləşdirilməsi tendensiyası kifayət qədər diqqətlə izlənilir. Lakin müxtəlif ölkələrdə maliyyə bazarlarının meqatənzimləyicilərinin yaradılması prinsipləri bir-birindən fərqlənir. Meqatənzimləyicilərin formalaşma prinsipləri hətta Avropa İttifaqı çərçivəsində də fərqlənir. Məsələn, tam integrasiya olunmuş meqatənzimləyicilər üç ölkədə mövcuddur, iki dövlətdə tənzimlənmə əsasən bir institutda mərkəzləşib. Bir ölkədə konfederal sistem, altı ölkədə üç idarədən ibarət tənzimlənmə strukturu mövcuddur. İkisində isə mövcud sistem dəyişiklik prosesindədir. Mərkəzi bankların iştirakına gəlincə, yeddi dövlətdə bank nəzarəti mərkəzi bankın daxilindədir və ya onunla sıx əlaqədədir. Beş ölkədə banklara nəzarət orqanının mərkəzi bankdan heç bir asılılığı yoxdur, ikisində əsasən müstəqildir, bir dövlətdə isə sistem yenidən nəzərdən keçirilməkdədir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin heç də hamısı öz maliyyə bazarlarının meqatənzimləyicilərinin yaradılması yolu ilə getməyiblər. Məsələn, ABŞ-da maliyyə sektorunun seqmentlərinə nəzarəti müxtəlif təşkilatlar həyata keçirir. Onlardan heç biri hökumət strukturuna daxil deyil, sığorta sahəsinin isə ümumiyyətlə, federal tənzimləyicisi yoxdur. Maliyyə bazarı dünyanın ən çox inkişaf etmiş bazarlarından olan ABŞ maliyyə bazarının tənzimlənməsi istiqamətində islahatların gedişində (1999-cu ilin ikinci yarısında qəbul edilmiş maliyyə qanunvericiliyinin modernizasiyası haqqında qanun) meqatənzimləyicinin yaradılmasından imtina edib. ABŞ funksional tənzimləmə prinsipinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə getmiş və maliyyə bazarlarının bir neçə idarəetmə orqanını qoruyub saxlamışdır. Sözü gedən qanuna görə, ABŞ-ın qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının lisenziyalandırılması və nəzarəti SEC tərəfindən həyata keçirilir.

Qəbul olunmuş bir faktdır ki, bank işi etimada əsaslanır. Biz artıq müştərilərin bir çox hallarda ayrı-ayrı bankların və bütövlükdə bank sisteminin əmanətləri qorumaq qabiliyyətinə etimadını itirdiyinin şahidi olmuşuq. Sərt və ciddi bank nəzarəti özlüyündə maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün kifayət deyil. Maliyyə qeyri-sabitliyinin bank sektorundan kənarda çox sayda digər potensial mənbələri var, odur ki, nəzarətin məqsədləri böhranın qarşısının alınması üçün daha irəli getməlidirlər.

Avropada maliyyə nəzarətin gücləndirilməsi

Avropa Komissiyası Avropada maliyyə sektorunun əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsi məqsədilə zəruri hüquqi sənədlər qəbul etmişdir (17 noyabr 2010-cu il). Görülən bu tədbirlərin əsas məqsədi maliyyə sabitliyinin dayanıqlığının təmin olunması, maliyyə sisteminin risklərinin qabaqcadan müəyyən edilməsi, yaranmış fəvqəladə halların birlikdə fəaliyyət göstərməklə effektiv aradan qaldırılması imkanının əldə edilməsi, nəzarət orqanlarında yaranan fikir ayrılıqlarının həll edilməsidir.

Makro və mikro prudensial nəzarətin zəif nöqtələrini aradan qaldırmaq üçün bir sıra təşkilatlar yaradılmışdır:

Avropada Sistem Riskləri Şurası -bütövlükdə maliyyə sisteminin sabitliyinə ("makro-prudensial nəzarət") təsir edən risklərin monitorinqi və qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi, sistem risklərinin qabaqcadan müəyyən edilməsi və lazım olduqda bu risklərin aradan qaldırılması üçün tövsiyələrin hazırlanmasını təmin edir.

Avropa Maliyyə Nəzarəti Sistemi - individual maliyyə institutlarının nəzarətini həyata keçirir ("mikro-prudensial nəzarət"). Avropa Maliyyə Nəzarəti Sistemi qurumu 3 tərkib hissədən ibarətdir:

- 1) Avropa Bank Qurumu;
- 2) Avropa Qiymətli Kağızlar və Bazarlar Qurumu;
- 3) Avropa Sığorta və Professional Pensiya Qurumu.

Avropa Bank Qurumu - beynəlxalq nəzarətə koordinasiyanın gücləndirilməsi, bank sahəsi üzrə Avropa birliyi institutlarına məsləhətlərin verilməsi, ödəniş sistemlərinin tənzimlənməsi, korporativ idarəetmə, audit və maliyyə hesabatlarını fəaliyyət sahələrini əhatə edir.

Avropa Qiymətli Kağızlar və Bazarlar Qurumu - maliyyə sisteminin sabitliyinin qorunması, düzgünlük, şəffaflıq, effektivlik şəraitində qiymətli kağızlar bazarının daimi fəaliyyət göstərməsini, həmçinin investorların müdafiəsinin gücləndirilməsini təmin edir.

Avropa Sığorta və Profesional Pensiya Orqanı - maliyyə sisteminin dayanıqlığın təmin olunması, bazarlar və maliyyə xidmətlərinin şəffaf olması, sığorta polislərinin sahiblərinin, pensiya sistemi üzvlərinin və benifisiarların müdafiəsi məsələləri ilə məşğul olur.

Mənbə: Avropa Komissiyası, <http://ec.europa.eu/>

BANK SİSTEMİNDƏ ƏMANƏTLƏRİN SİĞORTALANMASI

Bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımı tədbirlər və proqramlar hazırlanır. Məhz bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımı tədbirlər və proqramlar kontekstində Əmanət sığorta sistemi (ƏSC) fəaliyyət göstərir.

1930-cu illərdə ABŞ-da banklardan əmanətin çəkilməsinin qarşısını almaq üçün mükəmməl bir dərman kimi ortaya çıxmış və illərdən bəri özəl sektoru əmanət riskindən qorumaqdadır. Bankın əmanət sahibləri, bank seçimində öz təhlillərindən çox hökumətin sığorta sahəsində təcrübəsinə əsaslanaraq güvən alır.

Əmanət sığorta sisteminin tətbiqatı 1930-cı illərdə ABŞ-da bank iflaslarına cavab olaraq qanuni çərçivəyə minmişdir. Əmanət sığorta sisteminin əsasları 1933-cü ildə FDİC (Federal Deposit Insurance Commite) qurulması ilə başlanmışdır. ABŞ-da bank əmanətlərinə təminatı Federal Deposit Insurance Corporatin (FDİC) adlı qurum həyata keçirir.

Avropa birliyinə üzv olan ölkələrdə "əmanət – sistemlərinə aid təlimatlar" 30 may 1994-cü il 94/19 EC sayılı Avropa parlamentində qəbul edilmişdir. Təlimata görə birliyə daxil olan dövlətlərdə fəaliyyət izni olan bütün bankların cəlb etdikləri əmanətlər qarşılığında əmanət sığorta sistemində iştirakına məcburiyyət gətirmişdir. Təlimatın 3-cü maddəsinin 1 – ci bəndinə görə kredit qurumları əmanət sığorta sisteminə qatılmadıqca, banklara əmanət toplamaq lisenziyası verilmir. Təlimatın 7 - ci maddəsinə görə birliyə üzv olan dövlətlərin əmanətçilərə 20.000 Avroya qədər olan bölümünü ödəməklə məsuldur.

2008 - ci ilin qlobal maliyyə böhranı Avropa Birliyi ölkələri arasında əmanət sığorta sistemi haqqında qəbul etdikləri qərarların deklarativ olduğunu ortaya qoydu. Məsələn, İrlandiya və Yunanıstan hökumətləri tək tərəfli olaraq bank əmanətlərinə (həcmindən asılı olmayaraq) 100 % zəmanət verdi. Böyük Britaniya hökuməti İrlandiya hökumətinin bu qərarına münasibət bildirərək əmanətlərin tam kompensasiya olunan həcmi 35 min funt sterlinqdən 50 min funt sterlinqədək artırdı. Bütün bu kimi addımlar AB üzv ölkələrində "iqtisadi millətçilik" siyasətinin bank sektorunda "moral hazard" təhlükəsinə yol verəcəyini ortaya qoydu.

2008-ci ilin sentyabrında Rusiya əmanətlərin tam kompensasiya olunan həcmi 100 min rubldan 200 min rubla, ödənişlərin maksimal məbləğini isə 400 min rubldan 700 min rubla qaldırmaqla əmanətlərə tətbiq olunan dövlət təminatının artırılmasını elan etdi. Lakin bu tədbir hələ ki, əhəmiyyətli kapital axınına səbəb olmadı.

Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 29 Dekabr 2006-cı ildə qəbul edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 9 fevral 2007 ci il tarixli Fərmanına əsasən Əmanətlərin Sığortalanması Fondu yaradılmış, 2007-ci ilin 12 avqust tarixindən isə fəaliyyətə başlamışdır. Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini itirdikdə fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, Azərbaycan Respublikasında maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir.

Əmanətlərin Sığortalanması Fondu ali idarəetmə orqanı olan Himayəçilik Şurası və icra orqanı olan İcraçı direktor tərəfindən idarə olunur. Fondun sığorta ehtiyatları Fonda üzv olan banklardan rüblük olaraq yığılan təqvim haqlarının hesabına formalaşdırılır. ƏSF hüquqi şəxsdir, qeyri-kommersiya təşkilatıdır və öz əmlakının mülkiyyətçisidir. Fond, üzərində

öz adı olan möhürə, habelə Mərkəzi Bankda və bu Qanunla müəyyən olunmuş qaydada digər banklarda hesablara malikdir. Fondun əsas məqsədi mənfəət götürmək deyil və onun fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi bütün mənfəət sığorta ehtiyatlarının artırılmasına yönəldilir. Dövlət və Mərkəzi Bank Fondun öhdəlikləri üzrə, Fond isə dövlətin və Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşımır. Fiziki şəxslərin əmanətlərinin cəlb edilməsi üçün bank lisenziyasına malik olan bütün banklar və xarici bankların yerli filialları Fondun məcburi iştirakçılarıdır. İştirakçı bankların Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarda yerləşən filiallarındakı əmanətlər Fond tərəfindən sığorta olunmur və onlar üzrə kompensasiya ödənilmir. Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun bugünə olan əsas hədəfi üzv banklardakı fiziki şəxslərin əmanətlərini sığortalamaqdır.

Sığortalanmış əmanət: Qorunan əmanətin (bank hesabında olan vəsaitin) elə bir hissəsidir ki, əmanətçi xidmət göstərən iştirakçı bankda sığorta hadisəsi baş verdikdə "Əmanətlərin sığortalanması haqqında" Qanunla müəyyən edilmiş məbləğdə Fond tərəfindən kompensasiya olunur.

Sığorta hadisəsi: İştirakçı bankın məcburi ləğv edilməsi və ya müflis elan olunması, yaxud qanunvericiliyə müvafiq olaraq əmanətlər üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə moratorium tətbiq edilməsi barədə məhkəmə qərarının qüvvəyə minməsi və bankın əmanətçilər qarşısında öz öhdəliklərini qanun və ya müqavilə şərtlərinə uyğun yerinə yetirə bilməməsi faktının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən təsdiq edilməsidir

Sığorta hadisəsi baş verdikdə kompensasiya ödənişi: 02 mart 2016-cı il tarixindən etibarən Fonda üzv banklarda qəbul edilən əmanətlər illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddi Fondun Himayəçilik Şurasının müəyyən etdiyi faiz dərəcəsi çərçivəsində olmaqla 4 (dörd) il 9 (doqquz) ay müddətində tam sığortalınır və tam kompensasiya olunur.

1 iyun 2020-ci il tarixindən etibarən milli valyutada olan qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini 12%, xarici valyutada isə 2,5% müəyyən edilib.

Əmanətlər üzrə faizlər sığorta hadisəsinin baş verdiyi günə qədər hesablanmış məbləğdə ödənilir.

Sığorta hadisəsi baş verdikdə kompensasiya:

- milli valyutada olan əmanətlərə - manatda;
- həm milli, həm də xarici valyutada olan əmanətlər - bir əmanət kimi manatla
- ABŞ dolları və avroda olan əmanətlərə - həmin valyutalarda;
- digər valyutalarda olan əmanətlərə - sığorta hadisəsi baş verən günə Mərkəzi Bankın rəsmi məzənnəsinə əsasən çarpaz məzənnə ilə hesablanmış ABŞ dolları və ya avroda.

Bankda sığorta hadisəsi baş verdikdə əmanətçi kompensasiyanın ödənilməsi barədə məlumatı haradan əldə edə bilər

Fondun üzvü olan bankda sığorta hadisəsi baş verdikdə, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası Fonda bildiriş göndərir. Fond bildiriş aldıqdan sonra 7 gün ərzində kütləvi informasiya vasitələrində kompensasiyaların ödənilməsi yeri və vaxtı haqqında elan verir və bildiriş dərc etdirir. Fond həmin elanı və bildirişi bir həftə ara verməklə daha iki dəfə təkrar edir.

Kompensasiyanın alınması qaydası: Kompensasiya almaq üçün əmanətçi yazılı ərizə ilə Fonda müraciət etməlidir. Ərizədə əmanətin qoyulduğu bankın adı, əmanətin hansı

valyutada qoyulduğu (manatda və ya digər valyutada), əmanətçinin özü barədə məlumat (adı, soyadı, doğulduğu yer, təvəllüdü (ay, il), ünvanı, əlaqə telefonu və e-mail ünvanı), kompensasiyanı hansı formada almaq istədiyi (nağd, köçürmə və s.) göstərilməlidir.

Ərizəyə aşağıdakı sənədlər və onların surətləri əlavə olunmalıdır:

1. əmanət (bank hesabı) müqaviləsi;
2. əmanət kitabçası (yaxud qanunvericiliyə uyğun olaraq əmanəti təsdiqləyən digər sənəd);
3. şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd;
4. əmanətçinin nümayəndəsi müraciət etdikdə onun notariat qaydasında təsdiq olunmuş etibarnaməsi.

Əmanətçi kompensasiya ödənişi haqqında bildirişin ilk dəfə dərc edildiyi gündən bir il müddətində Fonda ərizə ilə müraciət edə bilər. Əmanətçi bu müddətdə müraciətini qeyri-mümkün edən halları təsdiq edən sənədləri Fonda təqdim etdikdə kompensasiyanı almaq üçün müraciət müddəti uzadıla bilər, bir şərtlə ki, bildirişin ilk dəfə dərc edildiyi gündən beş ildən artıq müddət keçməsin.

Əmanətçiyə kompensasiya ərizənin verildiyi tarixdən etibarən 90 gün müddətində Fond tərəfindən ödənilir. Müstəsna hallarda Fondun Himayəçilik Şurasının qərarı ilə kompensasiyanın ödənilməsi 90 günədək uzadıla bilər.

Aşağıdakı əmanətlər Azərbaycan Respublikasının "Əmanətlərin sığortalanması haqqında" Qanununun müddəalarına əsasən sığortalanmır və iştirakçı bankda sığorta hadisəsi baş verdikdə onlara görə kompensasiya ödənilmir:

a) bankın Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənarda açılmış bölmələri tərəfindən cəlb olunmuş əmanətlər;

b) cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı şübhəli əməliyyatlar nəticəsində qanunvericiliyə müvafiq qaydada müəyyən edilmiş əmanətlər;

c) cinayətin törədilməsi nəticəsində yaranması məhkəmə qərarı ilə təsdiq edilmiş əmanətlər;

d) üzərinə həbs qoyulmuş əmanətlər;

e) cəlb edildiyi günə Fondun Himayəçilik Şurasının Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı ilə razılaşdırmaqla müəyyən etdiyi həddən yuxarı illik faiz dərəcəsi ilə qəbul edilmiş əmanətlər;

f) fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar açdığı bank hesablarındakı pul vəsaitləri;

g) fiziki şəxslərin bankın vəkalətli idarəetməsində olan pul vəsaitləri;

Aşağıdakı əmanətçilərin əmanətləri Azərbaycan Respublikasının "Əmanətlərin sığortalanması haqqında" Qanununun müddəalarına əsasən sığortalanmır və iştirakçı bankda sığorta hadisəsi baş verdikdə onlara görə kompensasiya ödənilmir:

a) bankın Müşahidə Şurasının, Audit Komitəsinin, İdarə Heyətinin üzvləri və onların yaxın qohumları (ər-arvad, onların valideynləri və övladları, o cümlədən övladlığa götürülənlər, bacı və qardaşları);

b) bankın 10 faiz və daha çox səsvermə hüququ verən səhmlərinə malik olan şəxslər və

onların yaxın qohumları (ər-arvad, onların valideynləri və övladları, o cümlədən övladlığa götürülənlər, bacı və qardaşları);

c) kompensasiyaların ödənilməsi barədə elanın ilk dəfə dərc edildiyi tarixdən əvvəlki təqvim ili ərzində bankın auditini keçirmiş kənar auditorlar.

Beləliklə, əmanət sığorta sisteminin məqsədi – makro baxımdan əmanət sahiblərinin bank sistemlərinə olan güvəni gücləndirir və əmanətlərin bankçılıq sistemi kənarında qalmasını və ya sistem kənarına çıxarılmasının qarşısını almaq üçün fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, ƏSS yığım sahiblərinin əmanətlərini toplaşa və ani olaraq banklardan çəkəndə bu sektorda yaşana biləcək böhranların da qarşısını alır və ya ola biləcək mənfi təsirləri minimuma endirilməsində böyük xidməti vardır.

Qlobal maliyyə sabitliyinin qorunması üzrə BVF-n tövsiyyələri

1. Müdafiə sistemi etibarlı və möhkəm olmalıdır. Suveren borcalanların maliyyələşmə ehtiyacalarını qarşılamaq üçün yaradılan Avropa Maliyyə Sabitliyi Fondunun (EFSF-nin) ehtiyatları artırılmalı, buna qədər isə maliyyə bazarlarında sabilliyin qorunması və dövlət borcunun maliyyələşdirilməsi üçün Avropa Mərkəzi Bankı tərəfindən mövcud imkanlar hesabına likvidliyin təmin olunması vacibdir.

2. Banklarda deleverecin davam etməsi, borc vəsaitlərin ixtisarı ilə əlaqədar bankların kredit aktivliyinin məhdudlaşdırılması nəticəsində iqtisadi artımın zəifləməsinin və aktivlərin dəyərinin ucuzlaşmasının qarşısını almaq məqsədilə "makroprudensial idarəetmə orqanının" yaradılmasına ehtiyac vardır.

3. Maliyyə bazarlarına etimadının bərpası üçün Avropa Maliyyə Sabitliyi Fondunun tövsiyyəsinə uyğun olaraq bankların kapital buferinin artırılması təmin olunmalıdır. Hazırda banklar üçün müəyyən əmsal yox, nominal kapital səviyyəsinin saxlanması tələblərinin hazırlanması üçün tədbirlər görülür, çünki əmsala nail olmaq aktivlərin azaldılmasını stimullaşdırır.

4. Uzunmüddətli perspektivdə resessiyanın qarşısının alınması üçün büdcə konsolidasiyasının vacibliyi aparıcı ölkələr qarşısında prioritet məsələlərdəndir. İqtisadi artıma neqativ təsirlərini neytrallaşdırmaqla avtomatik stabilizatorların işə salınması, ABŞ-da isə zəifləyən məcmu tələbin bərpası üçün müvafiq siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsi çıxış yolu kimi göstərilir.

5. İEOÖ-in direktiv orqanları manevr imkanları çərçivəsində kontrtsiklik siyasət tədbirləri həyata keçirməklə yarana biləcək maliyyə defisitini kompensasiya etməyə çalışmalıdırlar. İEOÖ-in bəzilərinə kifayət qədər valyuta ehtiyatı toplandığından, onlar xarici şoklara davam getirmək üçün bu ehtiyatların bir hissəsindən istifadə edə bilərlər.

Mənbə: BVF "Qlobal Maliyyə Sabitliyi Hesabatı. Bazarların vəziyyəti haqqında bülleten", 24 yanvar 2012-ci il

BÖLMƏ 4. MƏRKƏZİ BANK VƏ MONETAR SİYASƏT

MƏRKƏZİ BANK FƏALİYYƏTİNİN ÜMUMİ ƏSASLARI

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə müvafiq olaraq, Mərkəzi Bank dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir. Mərkəzi Bank müstəqil balansla, nizamnamə kapitalına və digər əmlaka malikdir. Mərkəzi Bank balansında olan əmlaka qanunvericiliyə uyğun olaraq sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını həyata keçirir. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Mərkəzi Bankın razılığı olmadan kapitalının və digər əmlakının özgəninkiləşdirilməsinə yol verilmir.

Mərkəzi Bankın kapitalı onun nizamnamə fondundan və kapital ehtiyatlarından ibarətdir. Mərkəzi Bankın nizamnamə fondu 500 milyon manatdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları müəyyən edilmiş funksiya və səlahiyyətlərini həyata keçirərkən Mərkəzi Bank müstəqildir və hər hansı dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları, fiziki və hüquqi şəxslər onun fəaliyyətinə hər hansı bir səbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla məhdudiyyət qoya bilməz, qanuna zidd təsir və müdaxilə edə bilməz.

Mərkəzi Bank öz fəaliyyəti barədə yalnız Azərbaycan Respublikası Prezidentinə hesabat verir.

Mərkəzi Bankın Azərbaycan Respublikası Prezidenti qarşısında hesabatlılığı aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 9-cu bəndinə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti üzvlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsindən;
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 9-cu və 32-ci bəndlərinə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti sədrinin, Mərkəzi Bankın sədrinin (bundan sonra – Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti sədri) və onun müavinlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsindən;
3. Bu Qanunun 58-ci maddəsinə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin yoxlanılması üçün auditorun təyin edilməsindən və zəruri hallarda auditor yoxlamasının növbədən-kənar qaydada keçirilməsindən;
4. Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri tərəfindən ildə iki dəfə Mərkəzi Bankın əsas məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsi barədə hesabatın, habelə audit rəyi ilə təsdiq edilmiş "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 12-1-ci maddəsinə uyğun olaraq illik maliyyə hesabatının və hesabat əməliyyat büdcəsi barədə hesabatın Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edilməsi.

Büdcə layihəsinin müzakirəsi zamanı Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri qarşıdakı il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə məlumat verir.

Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin bankıdır. Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin maliyyə agentı kimi çıxış edə bilər. Mərkəzi Bank bu Qanunla müəyyən olunmuş məqsədlərinə uyğun olaraq dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə yardım edir.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi kəsirinin birbaşa maliyyələşdirilməsi üçün dövlətə kredit vermir.

Dövlət büdcəsində qısamüddətli vəsait çatışmazlığı yarandıqda, Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən gəlir gətirən dövlət borc qiymətli kağızları ilə təmin edilməsi şərti ilə dövlətə ən çoxu 6 ay müddətinə və cari ildə ödənilmək şərti ilə milli valyutada (manatla) kredit verə bilər. Belə kreditlərin verilmiş və ödənilməmiş hissəsinin ümumi məbləği son üç il ərzində dövlət büdcəsinin orta gəlirlərinin 3 faizindən çox ola bilməz. Mərkəzi Bank tərəfindən Azərbaycan dövlətinin buraxdığı borc qiymətli kağızların alınması dövlətə kreditlərin verilməsi hesab olunur.

Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlət xəzinədarlıq hesablarına xidmət göstərir. Pul siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar tələb olunduqda Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlətdən müddətli depozitlər qəbul edir. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının, habelə dövlət və büdcədən kənar dövlət fondlarının bank hesablarına xidmət göstərə bilər.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərinə, o cümlədən büdcə-vergi, qiymət-tarif tədbirlərinə, habelə dövlətin daxili və xarici borcunun həcminə və idarə edilməsinə dair təkliflər verə bilər. Normativ hüquqi aktda Mərkəzi Bank, o cümlədən bank sistemi və bank fəaliyyəti ilə bağlı normativ göstərişlər və (və ya) tapşırıqlar olduqda, həmin layihə normayaratma orqanına təqdim edilməzdən əvvəl Mərkəzi Bankla razılaşdırılmalıdır.

Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlətin maliyyə agentı funksiyalarını həyata keçirə bilər. Maliyyə agentı olaraq Mərkəzi Bank dövlətin borc qiymətli kağızlarını yerləşdirmək və onlarla digər əməliyyatlar aparmaqla dövlət borcuna xidmət göstərə, habelə qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada başqa maliyyə əməliyyatlarını apara bilər.

Mərkəzi Bank İdarə Heyəti tərəfindən idarə olunur. Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin tərkibi yeddi nəfərdən ibarətdir. İdarə Heyətinin tərkibinə sədr, Mərkəzi Bankda daimi əsaslarla işləyən dörd üzv və iki kənar üzv daxildir.

Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti:

1. Hər il üçün dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyənləşdirir və təsdiq edir;
2. Pul siyasətinin alətlərinə dair qərarlar qəbul edir, o cümlədən uçot dərəcəsini, özünün əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini, acıq bazarda əməliyyatların şərtlərini müəyyən edir;
3. Yeni nümunəli pul nişanlarının tədavülə buraxılması və köhnə nümunəli pul nişanlarının tədavüldən çıxarılması barədə qərar qəbul edir;
4. "Valyuta tənziimi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda valyuta tənziimi ilə bağlı Mərkəzi Bankın səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlər barəsində qərarlar qəbul edir;

5. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla, Mərkəzi Bankın büdcəsini və ona dəyişiklikləri təsdiq edir;
6. Mərkəzi Bankın kapital ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadə olunması qaydasını müəyyən edir;
7. Mərkəzi Bankın illik maliyyə hesabatını təsdiq edir;
8. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla, beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanması və idarə olunması strategiyası və qaydalarını müəyyən edir;
9. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla, Mərkəzi Bankın təşkilati strukturunu və idarəetmə prosedurlarını müəyyən edir;
10. Mərkəzi Banka işə qəbul və əməkdaşların qiymətləndirilməsi qaydalarını, habelə Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin nomenklaturuna daxil olan vəzifələri müəyyənləşdirir, həmin vəzifələrə təyinatları və vəzifələrdən azad edilmələri təsdiq edir;
11. Mərkəzi Bankın Naxçıvan Muxtar Respublikası İdarəsinin rəhbərinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri tərəfindən vəzifəyə təyin edilməsi və vəzifədən azad edilməsinə razılıq verir;
12. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla, Mərkəzi Bankda əməyin ödənilməsi formaları və miqdarını Azərbaycan Respublikasının bank sistemində uyğun əməkhaqqı səviyyəsi nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirir;
13. Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarını təsdiq edir;
14. Bu Qanunla Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin səlahiyyətlərinə aid edilmiş digər məsələləri həll edir.

AZƏRBAYCAN MƏRKƏZİ BANKININ MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi:

1. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir.;

2. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin məqsədi, həmçinin banklararası mərkəzləşdirilmiş və digər lisenziyalasdırılmayan ödəniş sistemlərinin təşkili və fəaliyyətinin təmin edilməsi, habelə bank sisteminin sabitliyinə dəstəyin göstərilməsindən ibarətdir;

3. Mənfəət götürmək Mərkəzi Bankın əsas məqsədi deyildir.

Mərkəzi Bank məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1. Dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir;

2. Nağd pul dövriyyəsinə təşkil edir, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə və bu Qanuna müvafiq olaraq, pul nişanlarının tədavülə buraxılmasını və tədavüldən çıxarılmasını həyata keçirir;

3. Manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi müəyyən edir və elan edir;

4. "Valyuta tənzimi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq valyuta tənzimini və nəzarətini həyata keçirir;

5. Sərəncamında olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır və idarə edir;

6.1 Qanunvericiliyə uyğun olaraq hesabat tədiyə balansım tərtib edir və ölkənin proqnoz tədiyə balansının hazırlanmasında iştirak edir;

6.2 Ölkənin icmal (dövlət və qeyri-dövlət) xarici borc statistikasını və beynəlxalq investisiya balansını tərtib edir, məlumatların ümumiləşdirilməsini və yayılmasını təmin edir;

7. Banklararası mərkəzləşdirilmiş və digər lisenziyalasdırılmayan ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların üzərində nəzarəti qanuna uyğun olaraq həyata keçirir;

8. bu qanunla və digər qanunlarla nəzərdə tutulmuş başqa funksiyaları həyata keçirir.

Mərkəzi Bank qarşıdakı il üçün dövlətin pul siyasətinin əsas istiqamətlərini oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edir və dekabr ayının 31-dək kütləvi informasiya vasitələrində ictimaiyyətə açıqlayır.

Pul siyasətinin əsas istiqamətlərini açıqlayarkən Mərkəzi Bank cari ildə həyata keçirilən pul siyasətinin yekunlarını, habelə qarşıdakı il üçün müəyyən etdiyi pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini, Mərkəzi Bankdan asılı olan və asılı olmayan amilləri də əks etdirməklə onların həyata keçirilməsi yollarını göstərir.

Mərkəzi Bank məqsədlərinə nail olmaq üzrə dövlətin valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir. Valyuta siyasəti, dünya iqtisadi integrasiya prosesləri kontekstində iqtisadiyyatın daxili və xarici dinamik müvazinətini (tarazlığını) təmin etmək, beynəlxalq ödəmələri müəyyən sistem daxilində yerinə yetirmək və tədiyyə balansını tənzimləmək məqsədi ilə ölkənin cari və strateji məqsədlərinə uyğun olaraq monetar orqanların həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmuəsidir. Valyuta siyasəti, ölkə daxili və xarici iqtisadi problemlərinin həlli istiqamətində valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti, valyuta bazarı, qızıl-valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında iştirak məsələsinə aydınlıq, valyutanın dövrəliyi, ölkədaxili və ölkəxarici valyuta problemlərini sistemli formada təhlili kimi ümdə məsələləri özündə birləşdirir. Valyuta siyasətinin istiqamət və formaları ölkənin valyuta-iqtisadi vəziyyəti və dünya iqtisadiyyatı sferasında gedən dəyişikliklərə bağlı olaraq tarazlanır. Valyuta siyasətinin sağlam və səmərəli tətbiqi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas təminatıdır. Valyuta siyasətinin istiqamətləri: iqtisadiyyatda dollarlaşmanın qarşısını almaq; valyuta nəzarəti; valyuta bazarının optimal strukturu və qızıl-valyuta ehtiyatları diversifikasiyası; xarici borcun idarə olunması; valyuta rezervlərinin yığılması; daxili investisiya ehtiyacının qarşılamaq məqsədi ilə xarici investisiyanın cəlbə; kapitalın çıxışına məhdudiyyət; xarici rəqabətə qarşı yerli istehsalçıların müdafiəsi (idxal əvəzliyi istehsalın stimullaşdırma siyasəti); valyuta böhranına qarşı alınacaq tədbirlər; valyuta məzənnə tarazlığının təminatı; tədiyyə balansının tarazlığı; ixracatçılara yönəlik stimullaşdırma siyasəti; çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə; deviz siyasəti (valyuta müdaxiləsi) və diskont siyasəti.

Valyuta siyasətini həyata keçirilmə sırasında onun valyuta bazarının fəaliyyətinə təsir göstərən iqtisadi parametrlərin qarşılıqlı əlaqəsinin monitorini aparılması vacibdir: valyuta məzənnə; qızılvalyuta ehtiyatları; tədiyyə balansı saldosu; daxili pul tədaviölünün həcmi və dollarlaşma dərəcəsi; valyuta liberallaşma dərəcəsi.

Valyuta siyasəti xarici valyutaya olan tələb və təklif əsasında realizə olunur. Valyuta tələb və təklifə təsir tədbirlərini bir neçə q kateqoriyaya bölmək olar:

1. Maliyyə (Mərkəzi bankın emissiya siyasəti, o cümlədən MB valyuta bazarında iştirakı; büdcənin icrası ilə əlaqədar hökumətin fəaliyyəti, qeyri-rezidentlərə açılan kredit xətti, büdcə hesablarında qalıqların tənzimlənməsi və s.);

2. İqtisadi (ölkənin ixracat potensialının inkişafı və ya idxalı əvəzedici sahələrin inkişafı);
3. İnzibati (valyuta nəzarət və tənzimlənməsi kontekstində birbaşa (kvota) və dolaylı (gömrük məhdiyyəti);
4. Sosial-psixoloji (dövlətin informasiya-məlumat xarakterli fəaliyyəti, iqtisadi vahidlərin valyuta sferasında gedən hadisələrə aydınlıq gətirmə siyasəti).

Valyuta siyasətinin həyata keçirilmiş nəticələrinin tam iqtisadi-statistik görüntüsünü ölkənin cari tədiyyə balansında görmək olar.

Mərkəzi Bank Nağd pul dövriyyəsini təşkil etməklə bərabər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə və pul nişanlarının tədavülə buraxılmasını və tədavüldən çıxarılmasını həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin III hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır. Mərkəzi Bankın buraxdığı pul nişanları, o cümlədən yubiley və xatirə pul nişanları Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində nominal dəyərləri ilə hər növ ödənişlərin həyata keçirilməsi, hesablara daxil edilməsi və pul köçürməsi zamanı hökmən qəbul edilməlidir. Manatla qızıl və ya digər qiymətli metallar arasında rəsmi nisbət müəyyən edilmir. Tədavülə buraxılmış pul nişanları Mərkəzi Bankın borc öhdəliyidir və onun bütün aktivləri ilə təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində nağd pul tədavülünün təşkili üçün Mərkəzi Bank aşağıdakıları həyata keçirir: pul nişanlarına olan tələbatı müəyyənləşdirir; pul nişanlarının istehsalını təşkil edir və ya hazırlanmasına sifariş verir, onların daşınmasını və saxlanmasını təmin edir; pul nişanlarının ehtiyatlarını yaradır və həmin ehtiyatlara sərəncam verir; Mərkəzi Bank və kredit təşkilatları tərəfindən nağd pulun saxlanması və inkassasiyası qaydalarını müəyyən edir; Mərkəzi Bank və kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarını müəyyənləşdirir; tədavülə yararsız olan pul nişanlarının əlamətlərini və onların dəyişdirilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Yeni nümunəli pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərarı Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti qəbul edir. Mərkəzi Bankın tədavülə buraxdığı pulların nominallarını, ölçüsünü, tərtibatını, mühafizə elementlərini, habelə digər bədii və texniki xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Mərkəzi Bankı müəyyən etdiyi qaydada və qiymətlərlə buraxdığı yubiley və xatirə pul nişanlarının satışını təşkil edir. Mərkəzi Bankı qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiya) ilə əlaqədar yeni pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərarı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla qəbul edir. Denominasiya halları istisna olmaqla, Mərkəzi Bankı tədavüldə olan kağız və metal pulun yeni nümunəli pul nişanlarına dəyişdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Mərkəzi Bankın tədavüldə olan pul nişanlarının dəyişdirilməsi haqqında qərarını, habelə yeni pul nişanlarının təsvirini və pulların dəyişdirilməsi qaydaları haqqında məlumatı kütləvi informasiya vasitələrində dərc etdirir. Yeni pul nişanlarının tədavülə buraxılması ilə əlaqədar pulların dəyişdirilməsi zamanı dəyişdirilmənin məbləğləri, yaxud subyektləri üzrə hər hansı məhdudiyyətə yol verilmir. Dəyişdirilməli olan pul nişanları Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi müddətdə və bir ildən az olmamaq şərti ilə

qanuni ödəniş vasitəsi sayılır. Həmin müddətdən sonra pul nişanları Mərkəzi Bankı tərəfindən müddətsiz olaraq dəyişdirilir.

Mərkəzi Bank manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi müəyyən və elan edir. Valyuta bazarında məzənnənin 2 funksiyası var: daxili iqtisadi şərtləri və xarici iqtisadi şərtlər. Bu iki şərt arasında tarazlığı qurmaq və valyuta təklif və tələbini gerçək səviyyə çatdırmaq lazımdır. Beləliklə məzənnə daxili qiymətlə xarici qiymət arasında əlaqəni yaradan yeganə vasitədir və ən önəmli makroiqtisadi göstəricilərindən biridir.

Məzənnə valyuta isyehsal edən sektorlarla valyuta isteklak edən sektor arasında tarazlığı qoruyur və beləliklə eyni qayda ilə ixrac sektoru və idxal sektorları arasında stimullaşdırma və qoruma siyasəti həyata keçirir.

Məzənnə siyasəti ölkənin ixracat potensialına və investiya mühitinə təsir edən ən önəmli formalaşdırma tədbirlər məcmusudur (məs: tədiyyə balansının tənzimlənməsi, ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatları). Valyuta məzənnəsinə təsir edən amillər: daxili və xarici qiymət səviyyəsi (SGP nəzəriyyəsi); xarici ticarət balansına aid statistik göstəricilər; beynəlxalq kapital hərəkətində dəyişikliklər (məs. ölkə daxilində faiz dərəcələrinin artımı: öz növbəsində milli pul vahidinin dəyərini artırır); tədiyyə balansının ayrı-ayrı maddələrində dəyişiklik (ixracat artımı, milli valyutanın güclənməsinə, bu isə öz növbəsində ölkənin beynəlxalq aləmdə rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir). dövlət büdcəsinə aid göstəricilər; xarici borc və faiz ödəmələri; dövlət budcəsinə aid göstəricilər, xarici borc və faiz ödəmələri; pul miqdarındakı dəyişmələr; Mərkəzi bankın qızıl valyuta ehtiyatlarının həcmi; beynəlxalq qurumların ölkə iqtisadiyyatına bağlı dəyərləndirmə notları və s.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı manatın sabitliyini təmin etmək məqsədi ilə xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar aparmaqla valyuta bazarına müdaxilə edə və satış məzənnəsinin alış məzənnəsindən kənarlaşmasına hədd qoya bilər.

Mərkəzi Bank dövlətin pul siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri üzrə hesablaşmaların vaxtında aparılması üçün beynəlxalq qızıl valyuta ehtiyatlarını İdarə Heyətinin müəyyən etdiyi strategiya çərçivəsində saxlayır və idarə edir. Mərkəzi Bank İdarə Heyətinin müəyyən etdiyi strategiya və qaydalar çərçivəsində aşağıdakı aktivlərdən ibarət beynəlxalq qızılvalyuta ehtiyatlarını saxlayır və idarə edir: qızıl, digər qiymətli metallar və qiymətli daşlar; kağız və metal pul formasında sərbəst dönərli xarici valyuta; xarici dövlətlərin mərkəzi banklarının və ya digər maliyyə idarələrinin hesablarında Mərkəzi Bankın sərbəst dönərli xarici valyutada saxladığı vəsaitlər; Beynəlxalq Valyuta Fondunun xüsusi borcalma hüquqları və Beynəlxalq Valyuta Fondunda ehtiyat mövqeyi; xarici dövlətlərin, mərkəzi bankların və ya beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının buraxdığı, yaxud təminat verdiyi qiymətli borc kağızları; beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş digər ehtiyat aktivləri.

Mərkəzi Bank beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsində bu sahədə ixtisaslaşmış maliyyə təsisatlarının xidmətlərindən İdarə Heyətinin müəyyən etdiyi strategiya çərçivəsində istifadə edə bilər. Beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatları dövlətin pul siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri üzrə hesablaşmaların vaxtında aparılması üçün Mərkəzi Bankın mülahizəsinə görə təhlükəli səviyyəyədək azaldıqda və ya azalması qorxusu olduqda, Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanına ehtiyatların belə azalmasına gətirib çıxarmış və ya gətirib çıxara biləcək səbəbləri qabaqcadan göstərməklə,

beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatı mövqeyi haqqında hesabat və əsaslandırılmış təkliflər təqdim edir. Mərkəzi Bank beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının ümumi miqdarı barədə rübdə bir dəfədən az olmayaraq, kütləvi informasiya vasitələrində məlumat dərc etdirir.

Mərkəzi Bank qanunvericiliyə uyğun olaraq hesabat tədiyə balansını (Ölkənin tədiyə balansı başqa ölkələrdən daxil olan pulun ümumi məbləği ilə digər ölkələrə ödənilən pulların məbləği arasındakı nisbətdir) tərtib edir və ölkənin proqnoz tədiyə balansının hazırlanmasında iştirak edir. Tədiyə balansı ölkə rezidentlərinin müəyyən dövr ərzində qeyri-rezidentlərlə apardığı iqtisadi əməliyyatların məcmusunu əks etdirən statistik hesabat sistemidir. İnstitusional vahidin rezidentlik statusu onun hər hansı bir ölkənin iqtisadi ərazisini öz iqtisadi maraqlarının mərkəzi seçməsi və bu əraziyə sıx bağlılığı ilə müəyyən edilir. Tədiyə balansı ikili yazılış prinsipi əsasında tərtib olunur. Bu zaman hər hansı əməliyyat eyni dəyər ifadəsi olan iki əks işarəli yazı ilə qeyd olunur. Bu yazılardan biri «müsbət» işarəsi ilə kredit bölməsində, digəri isə «mənfi» işarəsi ilə debet bölməsində əks olunmaqla hər bir mübadilənin mədaxil və məxaric tərəflərini göstərir. Malların və xidmətlərin ixracı, əldə olunmuş gəlirlər və transfertlər, aktivlərdə azalma və öhdəliklərdə (passivlərdə) artma kredit yazılışı vasitəsi ilə balansda əks olunur. Malların və xidmətlərin idxalı, ödənilmiş gəlirlər və köçürülmüş transfertlər, aktivlərdə artma və öhdəliklərdə azalma debet yazılışı vasitəsi ilə balansda daxil edilir. Tədiyə balansının hesablarındakı yazıların çoxu tərəflər arasında iqtisadi qiymətlilər mübadiləsi gedən əməliyyatları əks etdirir. Belə iqtisadi qiymətlilərə real resurslar (mallar, xidmətlər, gəlirlər, pul yardımları) və maliyyə resursları (aktivlər və öhdəliklər) aiddir. Bu prinsip əsasında tədiyə balansı 4 hissəyə bölünə bilər: Cari əməliyyatlar hesabı - buraya ölkənin xarici ticarəti (idxal-ixrac), əldə edilmiş və göstərilmiş xidmətlər, əldə edilmiş və ödənilmiş faktor gəlirlər (əmək haqqı, dividend, faiz, renta və digər bu tip ödənişlər) və cari transfertlər (pul yardımları, humanitar yardımlar, qrantlar və s.) aiddir. Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı – Kapital hesabı, əsasən ölkənin qalan dünya ilə istehsal edilməmiş qeyri-maliyyə aktivlər üzrə əməliyyatlarını (məsələn, ölkədə xarici səfirliyə satılmış torpaq sahəsi), həmçinin kapital yönümlü digər transfertləri (məsələn, avadanlıq formasında edilmiş humanitar yardım), Maliyyə hesabı - müxtəlif növ sərmayə axınlarını, yaranmış maliyyə öhdəliklərini və tələblərini ifadə edir (birbaşa və portfel investisiyalar, kreditlər, depozitlər və digər). Ehtiyat aktivlər – bu maddə cari əməliyyatlar, kapital və maliyyənin hərəkəti hesabında baş vermiş əməliyyatların nəticəsi olaraq ölkənin valyuta ehtiyatlarının artıb/azalmasını ifadə edir. Məsələn, əgər cari əməliyyatlar balansının kəsirini maliyyələşdirmək üçün xaricdən kredit cəlb etmək mümkün deyilsə, bu kəsir Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları hesabına valyuta bazarına müdaxilə etməklə örtülür. Yuxarıda qeyd olunmuş mühasibatlıq yazılışı qaydalarına əsasən kredit tərəfi “müsbət” işarə ilə aktivin azalmasını, debet tərəfi “mənfi” işarə ilə aktivin artmasını ifadə edir. Balanslaşdırıcı maddələr konseptual baxımından hər bir əməliyyatın kredit və debet tərəfi olduğu üçün balansın yekununda ikili yazılış qaydası üzrə məcmu kredit əməliyyatlarının yekun həcmi məcmu debet əməliyyatlarının yekun həcminə bərabər olmalıdır. Praktikada isə heç bir ölkənin tədiyə balansının tərtibatında buna nail olmaq mümkün deyildir. Xüsusilə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin sürətlə genişlənməsi şəraitində bir sıra əməliyyatların dəqiq qeydiyyatını aparmaq daha da çətin olur (informasiyanın tam olmaması, informasiya

mənbələri arasında vaxt intervalı, qiymətləndirmələrdə kənarlaşmalar və s.). Əksər hallarda bir əməliyyatın kredit və debet tərəflərini qeyd etmək üçün müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə olunur. Bu mənbələrin biri və ya bir neçəsi natamam olduqda kredit və debet tərəfləri bir birinə bərabər olmur və nəticədə müəyyən fərq yaranır. Bu fərqlər cəmi yekunda balanslaşdırıcı maddələr rolunu oynayır.

«Banklar haqqında» və «Poçt haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunlarına, bu Qanuna və onlara müvafiq qəbul etdiyi normativ xarakterli aktlara uyğun olaraq bank fəaliyyətini lisenziyalaşdırır və tənzimləyir, qanunla müəyyən edilmiş qaydada bank fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Banklar məcmu kapitalını və likvid ehtiyatlarını daimi olaraq müəyyən olunmuş səviyyədə saxlamalı, öz öhdəliklərini yerinə yetirmək və zərərə yol verməmək üçün aktivlərin qiymətdən düşməsinə qarşı zəruri tədbirlər görməli, mühasibat sənədlərini və digər zəruri sənədləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərtib etməli, bankın fəaliyyətinə nəzarət mexanizmlərini formalaşdırmalı və tətbiq etməli, zərərin əmələ gəlməsi riskini maksimal şəkildə azaldaraq aktivlərin diversifikasiyasını (bölüşdürülməsini) təmin etməlidirlər.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının məqsədlərindən biri də, ödəniş sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın (AMB) ödəniş sistemləri sahəsində fəaliyyəti onun struktur bölməsi olan ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamenti tərəfindən həyata keçirilir. Mərkəzi Bank ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların üzərində nəzarəti qanuna uyğun olaraq həyata keçirir. Ödəniş sistemləri üzrə səlahiyyətlər Mərkəzi Bank ödəniş, o cümlədən hesablaşma və klirinq (prosessinq) sistemlərinin sabit işləməsinə təmin etmək məqsədi ilə onların fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların fəaliyyətinə nəzarət edir. Mərkəzi Bank normativ xarakterli aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada klirinq (prosessinq) təşkilatlarının fəaliyyətinə icazələr verir və nəzarəti həyata keçirir. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq ölkədə nağdsız hesablaşmaların və kredit təşkilatları vasitəsilə pul köçürmələrinin aparılması qaydalarını və şərtlərini, habelə ödəniş sənədlərinin forma və məzmununu müəyyən edir. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə və digər normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq bank hesablarının növlərini, onların açılması, aparılması və bağlanması qaydalarını müəyyən edir. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının istifadə etdikləri elektron hesablaşma və pul köçürmələri, klirinq (prosessinq) sistemlərinin etibarlılığının və təhlükəsizliyinin, habelə bank informasiyasının mühafizəsinin təmin edilməsinə aid minimum tələbləri müəyyən edə bilər. Mərkəzi Bank qanunvericiliyə müvafiq olaraq, ödəniş sistemlərinin təşkili sahəsində digər səlahiyyətləri həyata keçirir.

Kredit təşkilatları arasında hesablaşmaların təşkili, ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları arasında hesablaşmaları Mərkəzi Bankda milli valyutada (manatda) açıqları müxbir hesabları vasitəsilə, yaxud beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi digər üsullarla təşkil edir.

Maliyyə və makroiqtisadi sabitliyin qorunması üzrə mərkəzi bankların siyasəti və əldə edilən dərslər

Böhran zamanı mərkəzi bankların qeyri-ənənəvi siyasət tədbirləri (maliyyə sektoruna və real iqtisadiyyata geniş miqyaslı likvidlik dəstəyi, dövlət qiymətli kağızların alınması və s.) ABŞ və digər ölkələrdə iqtisadi aktivliyin artmasını dəstəkləməklə yanaşı bir sıra gözlənilməz fəsadlarla da nəticələnmişdir. Belə ki, qeyd olunan tədbirlər bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrə arzuolunmaz kapital axınına və əmtəə bazarlarında qiymətlərin artmasına təkan vermişdir. Aktivlərin qiymətində hərərətlənmə yaratmaqla yanaşı mərkəzi bankların bu siyasəti maliyyə bazarları və mərkəzi bankların özləri üçün təhlükələr yaradır. Dəstək məqsədilə iqtisadiyyata iri həcmli likvidliyin verilməsi kredit risklərinin artması ilə bağlıdır ki, bu da mərkəzi bankların zərərlərinin artmasına səbəb ola bilər. Mərkəzi bankın dəstəyinə əminlik bazar iştirakçılarını (maliyyə təsisatlarını) daha riskli qərarları qəbul etməyə sövq edə, əməliyyatların riskliliyini artırır. Digər tərəfdən, mərkəzi bankın pul bazarına iri həcmdə likvidlik təklif etməsi böhran zamanı etimadın aşağı olması şəraitində bazar iştirakçılarının bir-biri ilə əqdlərin bağlanması meylini azalda bilər. Bu da banklararası pul bazarlarının daralmasına, bazar infrastrukturunun zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Mənbə: Mark Stone, Kenji Fujita, and Kotaro Ishi, 2011, "Should Unconventional Balance Sheet Policies be Added to the Central Bank Toolkit A Review of the Experience So Far", IMF Working Paper No. 11/145, June

MONETAR SİYASƏT

KLASSİK VƏ NEOKLASİK İQTİSAD MƏKTƏBLƏRİNİN PUL SİYASƏTİ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

1930-cu ilə qədər iqtisadi düşüncəyə hakim olan klassik fikir, Say qanunu və pulun miqdar nəzəriyyəsi olmaq üzrə iki təməl siyasətə əsaslanmışdır. Klassik düşüncənin gəlir və iş gücü nəzəriyyəsi "hər təklif öz tələbini yaradır" şəklindəki ifadə Say qanununa aiddir. Buna görə iqtisadiyyatda heç bir zaman işsizlik problemi, ya da aşağı istehlak problemi ortaya çıxmıyacaqd. Saya görə istehsal edilən mal və xidmətlərin hər kəsə yetəcək qədər tələb olunacağına görə iqtisadiyyatın tam məşğulluq səviyyəsində olacağı fikri irəli sürülmüşdür. Bu isə bazar gücləri tərəfindən gerçəkləşdiriləcəkdir. Adam Smit buna "görünməyən əl" adını vermişdir. Bazarda təşkil ediləcək tarazlıqlar əmək haqqı və qiymətlərin dəyişikliyi ilə bağlı ortadan qalxacaq. Klassik iqtisadçılardan Tomas Mathus isə məcmu istehsal miqdarı qədər gəlirin yaradılmasını, ancaq bu gəlirin hamısının xərclənmədiyini irəli sürmüşdür. Əgər insanlar qazandıqları gəlirin önəmli bir hissəsini yığım edərlərsə və bu yığım edilən miqdar firmaların investisiya həcmindən çox olarsa, bu halda istehsal edilən mal və xidmətin bir hissəsi satılmıyacaqdır. Bununla əlaqədar iş adamları istehsallarını azaldacaq və işsizlik ortaya çıxacaqdır. Bu düşüncə daha sonralar Keynis tərəfindən müdafiə edilmişdir. Klassiklər yığımların hamısının investorlar tərəfindən sabit sərmayə investisiyalarının maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə istifadə ediləcəyini söyləmişdilər. Ancaq bu nöqtədə klassiklərə görə, əsas yığımların hamısının investorlar tərəfindən necə istifadə edilməsi məsələsidir. Klassiklərə görə bu problemin açarı faizlərin səviyyəsidir. Faiz nisbətinin bir funksiyası olan yığımlar ilə investorlar arasındakı tarazlıq məşğulluğun saxlanması üçün başlıca şərtidir. Faiz nisbətləri uzun vaxt ərzində xalqın yığımları (zövq və tərcihləri) ilə iş adamlarının sərmayə investisiyasından asılı (sərmayənin verimliliyinə) olaraq təsir edir, iş adamları isə investisiya qoymağa, ev idarələrini də yığmağa çağırırlar.

Klassik sistemdə pul, istehsal, (real sektor) məşğulluq və faiz nisbətləri üzərində qısa vaxt ərzində təsirli deyildir. Mal və xidmət istehsalı, məşğulluq, iş gücü, sərmayə təklifi və mövcud texnologiya tərəfindən müəyyən edilmiş faiz nisbətləri xalqın gözləmələri ilə sərmayənin verimliliyindən asılı olaraq uzun vaxt ərzində təsirli olur. Klassik düşüncədəki ikinci təməl nəzəriyyə "pulun miqdar nəzəriyyəsi" olub, qiymətlərin ümumi səviyyəsini açıqlayır. Miqdar nəzəriyyəsinə görə pul iqtisadiyyatda bir pərdə olub, yalnız qiymət səviyyəsinə təsir edir. Pul təklifindəki bir artım yalnız mal və xidmətlərin qiymətlərini artırmaqla, istehsal, məşğulluq və faiz nisbətlərini dəyişdirir. Bunlara görə pulun iqtisadiyyatın real sektoru üzərindəki təsiri çox azdır (sıfıra yaxın). $MV=PY$ şəklində ifadə edilən mübadilə formulunda M -pul təklifi, V -pulun tədavül sürəti, p -qiymət səviyyəsi və y -real gəliri ifadə edir. Formulun sağ tərəfindəki y -istehsal edilən mal və xidmət toplamını, p ilə y -nin hasili isə nominal ÜDM-i ifadə edir. Formulun sol tərəfində pul təklifi ilə pulun tədavül sürəti vurulduqda toplam xərcləmə həcmi alınır. Bərabərlikdə gəlir (Y) yerinə toplam əməliyyat həcmi (T)-də istifadə edilə bilər. Bu halda bərabərlik $MV=PT$ olaraq yazılır, V isə əməliyyat sürəti olur. Mübadilə bərabərliyi Cambridge universiteti iqtisadçıları tərəfindən bir az daha fərqli ifadə edilmişdir. Cambridge bərabərliyində pulun tədavül sürəti yerinə əldə tutulmaq istənilən pul ilə formul $M=KPY$ olaraq ifadə edilmişdir. Burada $K=1/V$ olduğundan, bərabərlik əslində dəyişilir. Ancaq bu bərabərlik pul tələbi bərabərliyi kimi yozulur.

Pulun miqdar nəzəriyyəsinə görə pul təklifindəki bir dəyişiklik qiymətdə də eyni nisbətdə bir dəyişikliyə yol açacaqdır. Bu ifadə klassik görüşün iki əsas nəzəriyyəsinə əsaslanır: İqtisadiyyatın tam məşğulluqda olmasıdır və bu Say qanunu ilə ifadə edilmişdir; II isə pulun tədavül sürətinin sabit olması. V ilə Y sabit olduğu üçün bərabərlikdə M-də meydana gələcək dəyişiklik P-ni eyni səviyyədə və nisbətdə dəyişdirəcəkdir. Buradakı dəyişiklik real olmayıb yalnız nominal həddə olduğu görünür.

Pul tələbi faiz nisbətlərindən asılı olmadığından pul siyasəti yardımı ilə pul tələbinə təsir etmək mümkün deyildir. Fişer klassik nəzəriyyəyə real faiz nisbətləri anlayışını əlavə etmişdir. Fişərə görə iqtisadiyyatda inflyasiyanın varlığı nominal anlayışlar yerinə real anlayışlardan istifadə etməyi məcburi hala gətirmişdir. Faiz nisbətləri də nominal dəyərlər olub, inflyasiyadan asılı dəyişir. Fişer klassik yığım və investisiya tarazlığının saxlanma bilməsi üçün nominal faiz nisbətinin gözlənilən inflyasiyaya bağlı olaraq dəyişərkən real faiz nisbətinin eyni qalacağını irəli sürmüşdür. Klassik düşüncədə pul siyasətinin təsirsiz olduğu bildirilməklə yanaşı aktiv pul siyasətinin tam məşğulluqda saxlanmasında əmək haqqı qiymət mexanizminin yükünün yüngülləşəcəyi də ifadə edilmişdir. Bu da pul siyasətinin iqtisadiyyat üzərindəki təsirinin tamamilə göz önünə alınmadığını, az da olsa bir təsir varlığının qəbul edildiyini göstərir.

Keynesə görə pul siyasəti.

1930-cu ildən başlayaraq iqtisadi düşüncəyə hakim olan Keynesin fikirlərinə əsasən, istehsal səviyyəsi ümumi mal və xidmət tələbi tərəfindən aşkarlanır. Keynes ilə klassikləri arasındakı əsas fərq Keynesin qısa dövrdə qiymətlər ilə faiz nisbətlərindəki dalğalanmaların, iqtisadi fəaliyyətlərin səviyyəsini tam məşğulluq səviyyəsinə doğru çatdırma bilməsi idi. Keynesin modeli istehsal səviyyəsinin müəyyən edilməsində ümumi tələbi təşkil edən ünsürlər (istehlak, investisiya və dövlət xərcləri) üzərində qurulmuşdu. Xərcləmələrdə yaranan dəyişikliyin gözə çarpan mexanizmi ilə gəlir səviyyəsinə təsir edəcəyi, bu vasitələrlə toplam tələbdə istənilən dəyişikliklərin edilə biləcəyi irəli sürülmüşdür. Toplam tələbi tam məşğulluq səviyyəsinə qədər investisiyaya səbəb olmayacaq şəkildə artırmaq mümkündür. Tam məşğulluq səviyyəsində toplam tələbdə meydana gələcək artımlar qiymətləri yüksəldəcək və inflyasiyaya səbəb olacaqdır. Keynesin baxışlarına görə faiz nisbətləri pul, təklif və tələb tərəfindən müəyyən edilir və elə bu baxımdan da klassiklərdən fərqlidir. Klassiklərə görə pul, təklif və tələb yalnız qiymət səviyyəsini müəyyən edir. Keynesə görə pul təklifindəki bir dəyişiklik faiz nisbətlərini də dəyişdirir. Nəzəriyyədə pulun mübadilə, ehtiyat və spekulasiya motivləri ilə tələb edildiyi qəbul edilmiş və bu səbəblə də pul tələbinin faiz nisbətlərinə qarşı duyarlı olduğu ifadə edilmişdir. Bu çərçivədə pul siyasəti köməyi ilə real iqtisadiyyata təsir etmənin mümkün olduğu müəyyən edilmişdir.

Pul təklifinin və dolayısı ilə faizlərin iqtisadi fəaliyyətlər üzərindəki təsiri investisiyalardakı dəyişikliyə və ÜDM-ə təsir etməsiylə əlaqəlidir. Pul təklifindəki dəyişiklik faiz nisbətlərinə təsiri nə qədər böyük olarsa, faiz nisbətlərindəki dəyişmələrə xərclərin göstərəcəyi titrəyişlərdən asılı olaraq pul siyasəti ÜDM üzərində o ölçüdə təsirli olur. Faiz nisbətlərindəki dəyişmələr investisiyalara təsir edərək ÜDM-in dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Keynes faiz nisbətlərindəki dəyişmələrin investisiyalara və buna bağlı olaraq gəlir səviyyəsinə təsir edəcəyini ifadə edərkən, faiz nisbətləri ilə iqtisadiyyatda sabitliyin hər

zaman saxlanmayacağını da likvid tələbəsinin köməyi ilə açıqlamışdır. Buna görə də, pul tələbi müəyyən bir faiz nisbətində faiz nisbətlərindəki dəyişmələrə qarşı laqeyidləşəcək və iqtisadiyyatda gözlənilən hərəkət reallaşacaq. Keynesin fikirləri pul nəzəriyyəsinin klassik miqdar nəzəriyyəsinə edilən etiraz şəkliindədir. Keynesin görüşlərində, qiymət səviyyəsinin müəyyən edilməsinə dəyərin miqdar nəzəriyyəsinə təsir edən istehsal və məşğulluq səviyyəsinin olması ön plana keçmişdir. Keynes pul tələbinin (toplam xərcləmə) təməl olduğunu göstərərək pul təklifi ilə məcmu xərcləmələr arasında bəsit və öncədən ola bilən bir əlaqənin olmadığını vurğulayır. Qərarlı və öncədən məlum olan bir davranış dəyişkəni olaraq pulun tədavül sürəti yerinə istehlak xərcləmələri istifadə edilir. Beləliklə, gəlir-xərcləmə çoxalanı, pul nəzəriyyəsinin açar anlamı olan tədavül sürətinin yerini alır. Keynesin nəzəriyyəsində tam məşğulluğun saxlanılmasında maliyyə siyasəti açar siyasət olaraq qəbul edilməsi, pul siyasətinin və bu siyasətin məcmu tələbin nəzarətində təsirinin lazımsız olduğu, klassiklərə bənzər şəkildə ifadə edilir. Klassiklərin əksinə olaraq Keynesin modeli iqtisadiyyatın kiçik məşğulluğunda tarazlıq ola biləcəyini irəli sürür, klassiklərdə olduğu kimi, sərbəst qiymət sistemində tam bir qiymət və əmək haqqı dəyişkənliyi qəbul edilsə belə, bütün istehsal amillərinin tam məşğulluğuna nəzərən uzun dövr tarazlığa doğru avtomatik bir tendensiya içində olmayacağını ifadə edir.

Monetarist görüşə görə pul siyasəti

Klassik düşüncə 1950-ci illərdə Milton Fridmenin miqdar nəzəriyyəsinin yenidən nizamlanması ilə canlanmışdır. Bu dövrdə inkişafa başlayan Müasir miqdar nəzəriyyəsinə görə, pul siyasətləri maliyyə siyasətinə görə daha çox təsirlidir.

Müasir monetarist nəzəriyyəsi pulun istehsal həcmi üzərində təsirli ola biləcəyi hallarda miqdar nəzəriyyəsindən daha dəyişkən nəzəriyyədir. Klassik düşüncənin prinsiplərini qəbul etməklə yanaşı, monetaristlər miqdar nəzəriyyəsində yeni nəzəriyyələr inkişaf etdirmişlər. Miqdar nəzəriyyəsində M ilə P arasındakı münasibət əvəzinə M ilə PY arasındakı əlaqəni araşdırmış və pul təklifinin yalnız qiymət səviyyəsini deyil, müvəqqəti də olsa məcmu iqtisadi fəaliyyətlərə təsir edəcəyini qəbul etmişlər. Monetaristlər iqtisadiyyatın aşağı məşğulluqda ola biləcəyini qəbul edərkən iqtisadiyyat kiçik məşğulluqda olduqda pul təklifindəki bir artımın istehsal həcmi artırma biləcəyini irəli sürmüşdür. Ancaq onlar iqtisadiyyatın tam məşğulluqda olduqda klassik düşüncənin keçərli olacağını qəbul etmişlər. Monetaristlərin bu geniş nəzəriyyələrinə əsasən, Say qanunlarından kənara çıxmadıqları görünür. Monetaristlərə görə görünməyən əl mexanizmi iqtisadiyyatı tam məşğulluğa doğru yönləndirir. Y -də M -dəki bir dəyişiklikdən asılı olaraq meydana gələcək bir artım və ya azalma qəbul ediləndir.

Fridmen pulun tədavül sürətinin istiqrarlı olması yerinə daha yumşaq bir ifadə ilə "ön görülə bilir" olduğunu qəbul etmişdir. Digər bir ifadə ilə desək, pul tələbi məcmu xərcləmələrin sabit bir nisbəti olmayıb PY ilə çox yaxından və ön görünə bilir şəkildə əlaqəlidir.

Klassiklərin monetaristlər tərəfindən bəlkə də ən çox görüşü iqtisadiyyatın tam məşğulluqla tarazlıqda olmasıdır. İqtisadiyyat da tam məşğulluqdan keçici olaraq yön dəyişdirir, bu səbəblə daha yüksək bir iqtisadi fəaliyyət, daha çox iş gücü, texnoloji və sərmayə tələb etdiyindən dövlətin iqtisadiyyatda incə gediş etmək üçün müdaxilələri sadəcə

inflasiya yaradacaqdır. Ona görə də belə hallarda dövlətin müdaxiləsi gərəksiz və zərərlidir.

Monetaristlər hal-hazırda dövlətin incə gediş cavablarının gərəksizliyi üçün rəasional gözləyişlər olaraq adlandırılan başqa bir argument əlavə etmişlər. Bu nəzəriyyəyə görə, iqtisadiyyatın necə işləməsinə əlaqələndirən məlumatlar işığında insanların gözləyişlərini necə ifadə etmələri vurğulanır. İqtisadiyyat tam məşğulluğa çatarkən pul təklifində işsizliyi azaltmaq məqsədi ilə ediləcək artımların uğurlu olmayacağı ifadə edilir. İnsanlar pul təklifində meydana gələn artımları doğuran qiymətlərə yanaşacaqdır. Bunun nəticəsində pul təklifindəki artım anında qiymətlərə yanaşma üçün real iqtisadi fəaliyyətlərdə hər hansı bir genişləmə olmayacaqdır.

PUL SIYASƏTİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Günümüzdə pul münasibətlərinə Keynesin müəyyən etdiyi çərçivədə yanaşılır. Şübhəsiz ki, Keynesdən bu günə qədər pul nəzəriyyəsi çox dəyişmiş və çox inkişaf etmişdir. Bununla birlikdə Keynesin təməl nəzəriyyəsi hələ də mühafizə edilir. Keynes, pul sistemini üç təməl bərabərliklə izah etmişdir:

- İqtisadi vahidlərin (özəl sektorun) tutmaq istədikləri və tələb etdikləri pul miqdarını ifadə edən bərabərlik (Pulun tələb bərabərliyi);
- Mərkəz bankının müəyyən etdiyi pul təklifini tanımlayan pulun təklif bərabərliyi;
- Pul bazarlarında tarazlığı ifadə edən bərabərlik. Tarazlıq halında Mərkəz bankının təklif etdiyi pul miqdarı, özəl sektorun tutmağı arzu və tələb etdiyi pul miqdarına (effektiv pul tələbi) bərabərdir.

Pul nəzəriyyəsi, pul miqdarındakı və faiz nisbətlərindəki dəyişikliyin nominal milli gəlirlərindəki təsirini araşdırır. Pul nəzəriyyəsini mütləq qiymətlərdəki dəyişmələri və bunların iqtisadi nəticələrini incələyən elm sahəsi kimi də ifadə edə bilərik. Bu izaha görə, qiymət nəzəriyyəsi ilə pul nəzəriyyəsi arasında bir iş bölgüsü təşkil edilir. Pul nəzəriyyəsi, mütləq qiymətləri incələyir, qiymət nəzəriyyəsi nisbi qiymətlərin təşkili və dəyişimini incələyir.

Məsələn, qiymət nəzəriyyəsi, bir litr benzin ilə bir kilo şəkərin dəyişim nisbətinin necə meydana gəldiyini və bu nisbətəki dəyişimin hansı səbəblərlə olacağını öyrənir. Bir sözlə qiymət nəzəriyyəsi, real qiymətlərin formalaşmasını təşkil edir. Real qiymətlər, nisbi qiymət kimi də tanımlanır.

Pul nəzəriyyəsinin ən maraqlı və çox müzakirə olunan mövzusu iqtisadiyyatdakı mütləq qiymətləri müəyyən etmədə ən önəmli böyüklük olan pul miqdarının mütləq qiymətlər yanında nisbi qiymətləri də dəyişdirib-dəyişdirməməsidir. Pul nəzəriyyəsinin iki mühim tədqiqat mövzusu vardır. I mütləq qiymətlər ilə pul vahidinin dəyərini araşdıran pul dəyəri nəzəriyyəsi, II isə mütləq qiymətlərdəki dəyişmələrin nisbi qiymətləri və real böyüklükləri nə şəkildə təsir edəcəyini araşdıran pul təsiri nəzəriyyəsidir. Pul siyasəti isə pul miqdarı və faizlərin nə şəkildə və hansı formada yönləndirilməsi məsələsini incələyir.

İqtisad ədəbiyyatında üç təməl pul siyasəti rejimi mövcuddur:

1. Pul miqdarına əsaslanan pul siyasəti;
2. Kredit həcminə əsasən rejimləri pul siyasəti rejimləri;
3. Faiz səviyyəsinə əsaslanan pul siyasəti rejimləri.

Pul siyasətində ağırlığın bəzən I rejimə, bəzən də II və ya III rejimə keçdiyini söyləmək

mümkündür. Məsələn, ABŞ-da 1981-ci ilə qədər pul miqdarı ağırlıqlı siyasət rejimi, sonra kredit həcminə, daha sonra isə faizlərə ağırlıq verən siyasət görülmüşdür».

Pul siyasəti. Pul siyasətinin məqsədi toplam tələbi azaldan və ya genişləndirən bir siyasət olaraq iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir. 1973-cü ildə petrol böhranı sonlarında pul siyasətinin əhəmiyyəti artmış və pul siyasətinin iqtisadiyyata təsirini müdafiə edən Çikaqo məktəbinin (Monetarizm məktəbi) görüşləri bəzi ölkələrin hökumətləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Heç şübhəsiz pul siyasətini həyata keçirən institut - Mərkəz Bankıdır. Mərkəz Bankı pul təklifindən istifadə edərək faiz nisbətlərini də dəyişdirə bilər. Faiz nisbətləri isə məlum olduğu kimi, investisiya və yığım səviyyələri üzərində təsirli olmaqdadır. Pul siyasətinin təməl məqsədi, qiymət səviyyəsinə nəzarət, iqtisadiyyatı sabitlik içində tutmaq, məşğulluq, iqtisadi artımı və tədiyyə balansında tarazlığı təmin etməkdir.

1930-cu illərdəki iki hadisə pul siyasətinin rolu və məqsədləri mövzularında yeni dəyişikliklərə yol açdı. Bu hadisələrdən birincisi, böyük depressyon və onun təşkil etdiyi ümumi işsizlik, ikincisi də 1936-cı ildə Keynesin məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi əsərinin nəşr etməsidir. Keynes əsərində pul təklifindəki dəyişikliyin faiz nisbətlərinin dəyişməsinə, bunun da investisiyaya təsirini geniş şəkildə izah etmişdir.

Daha sonralar, 1940-cı illərdəki hadisələr, pul siyasətinin məqsədləri və alətləri üzərində dəyişiklik edilməsi mövzusunda təsiri olmuşdur. Bunlardan Birincisi, II Dünya müharibəsi ərəfəsində Federal Rezerv Sisteminin müharibə məsrəflərinin finansmanı və faiz nisbətlərini düşük tutma siyasəti tətbiqi və ABŞ-da 1946-cı ildə çıxarılan iş qanunu ilə üzə çıxmış və işlə təmin olmaq, ABŞ hökumətinin milli iqtisadi siyasətinin əsas məqsədini təşkil etmək olmuşdur.

Beləliklə, pul siyasətinin məqsədləri sırasına qiymət səviyyəsi ilə yanaşı, məşğulluq da əlavə edilmişdir. II Dünya Müharibəsindən sonra Avropa və Yaponiyanın iqtisadi artımı, ABŞ-ı təhdid etdikdə pul siyasətinin üçüncü bir məqsədi iqtisadi inkişaf və artım meydana çıxmışdır.

Xarici ödəmələr balans tarazlığının saxlanması məsələsi 1950-ci illərin sonlarında 1960-cı illərin əvvəllərində iqtisadi ədəbiyyatda müzakirə mövzusu olmuşdur.

Beləliklə, Pul siyasətinin əsas məqsədlərini altı başlıq altında ümumiləşdirə bilərik:

- Tam məşğulluq;
- İqtisadi böyümə;
- Qiymət səviyyəsi;
- Tədiyyə balansında tarazlıq;
- Faiz nisbəti sabitliyi;
- Maliyyə bazarlarında sabitlik;

Məşğulluq. Pul siyasətinin məqsədi tam məşğulluq hədəfi olmasına baxmayaraq, iqtisadiyyatda sıfır işsizlik səviyyəsi yaratmaq çətinidir. Buradakı hədəf, əmək bazarına təklif edilmiş olan iş gücü miqdarının iş gücü tələbinə bərabər olmasıdır. İqtisadçılar bu işsizlik səviyyəsini təbii işsizlik səviyyəsi olaraq adlandırırlar. Lakin, günümüzdə bu nisbəti endirmək üçün çeşidli yollar tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikasında işsizlik məsələsinin həlli ilə əlaqədar çalışmaları Əmək və Sosial Müdafiə nazirliyinin Baş Məşğulluq Mərkəzi aparır.

İqtisadi artım. İqtisadi artım II dünya müharibəsindən sonra iqtisadi məqsəd olaraq hökumətlər tərəfindən qəbul edilən pul siyasətinin əsaslarından biridir.

Bu günkü iqtisadi siyasətin məqsədlərindən biri də sürətli bir iqtisadi artımı təmin etməkdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin sərmayə qaynaqları qıtdır. Kredit bazarları inkişaf etməmiş və hökumət çeşidli tədbirlərə baş vuraraq kredit bölgüsünə təsir edər. Pul təklifinin və kredit həcmnin iqtisadiyyatın ehtiyacına görə tənzimlənməsi tarazlıq içində iqtisadi böyüməyə müsbət təsir göstərir. İqtisadi böyümə ilə tam məşğulluğa çatmaq məqsədləri bir-biri ilə yaxından əlaqədardır. Çünki artan verimlilik, yeni investisiyalar, iqtisadi böyümə və tənəzzül işsizlik deməkdir. Buna qarşılıq əgər işsizlik yüksək, istehsal faktorları tam gücü ilə çalışmırlarsa, o vaxt şirkətlər əlavə investisiyaya girişməyəcəklər. Burada önə çıxan hadisə, iqtisadi böyümə nəticəsində şirkətləri investisiya qoymaya, insanları işə yığım etməyə stimül (təşviq) etməkdir.

Qiymət siyasəti. Bu məqsəd, istehlakçı qiymət indeksləri və statistikləri tərəfindən müəyyən edilir. İnflasiya ümumi qiymətlər səviyyəsinin davamlı artım prosesidir. İnflyasiya istər inkişaf, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi və sosial göstəricilərinə mənfi təsir göstərir. Bu səbəblə də pul siyasətinin əsas məqsədlərindən biri qiymət sabitliyini təmin etməkdir. Çünki inflyasiya eyni zamanda iqtisadiyyatda müəyyənsizlik deməkdir. İnflyasiya zamanı firmaların müəyyənsizlik ucbatından verdikləri qərarlar çox çətindir. Bu isə iqtisadi artıma mənfi yöndə təsir edən əhəmiyyətli hadisələrdən biridir.

Tədiyə balansı. Pul siyasəti məqsədləri kontekstində iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir. Ticarət balansındakı kəsiri, idxalat həcmnin ixracatdan çox olması deməkdir. İdxalat çoxluğu isə pul təklifinin daralmasına yol açır. Çünki idxalatda lazım olan valyuta, idxalatçıya milli pul qarşılığında satılacaqdır. Bu da bir miqdar satın alma gücünün bazardan çəkilməsi, yəni pul təklifinin daralması anlamına gələcəkdir. Bununla əlaqədar faiz həddi yüksələcək və özəlliklə investisiya xərcləmələri də azalacaqdır. Pul təklifi azaldıqda faiz həddi yüksəlir, investisiya xərcləmələri azalır və bu yolla gəlirlərdə də bir daralma meydana gəlir. Bu daralma, ümumi tələblə birlikdə idxal tələbinin də azalmasına gətirib çıxarır. Xərcləmələrin azalması və gəlir səviyyəsinin düşməsi qiymətə mənfi yöndə təsir edir və idxalat tələbinin də azalmasına yol açır. Beləliklə, pul təklifinin daraldılması tədiyə balansında tarazlığı saxlaya biləcəkdir. Başqa bir tərəfdən, faiz həddinin yüksəldilməsi ölkədən sərmayə çıxışını önlədiyi kimi, qısa müddətdə önəmli sərmayə girişlərini də təşvik edə bilər. Beləliklə, ölkənin beynəlxalq likvid pozisyonunu düzəldə bilər.

Tədiyə balansı ölkə rezidentlərinin dövr ərzində qeyri-rezidentlərlə apardığı xarici iqtisadi əməliyyatlar (beynəlxalq iqtisadi əlaqələr) üzrə valyuta daxilolmaları və xaricolmaları arasında balansı əks etdirən statistik uçot sistemidir. Tədiyə balansının vəziyyəti, yəni, müsbət və ya mənfi saldoya malik olması makroiqtisadi siyasətə dair qərarların qəbul olunmasında mühüm informasiya mənbəyidir.

Tədiyə balansı ibarətdir:

- Cari əməliyyatlar balansından;
- Kapital və maliyyə hesabından;
- Ehtiyat aktivlərinin dəyişimindən.

Cari əməliyyatlar balansına aiddir: ölkənin xarici ticarəti (malların idxalı və ixracı), əldə edilmiş və göstərilmiş beynəlxalq xidmətlər (nəqliyyat, sığorta, rabitə, turizm, tikinti və s.), əldə edilmiş və ödənilmiş ilkin (faktor) gəlirlər (əmək haqqı, dividend, faiz, renta və digər bu

tip ödənişlər) və təkrar gəlirlər (fiziki şəxslərin pul baratları, humanitar yardımlar və s.).

- İdxal – xaricdən ölkəyə gətirilən malların ümumi dəyəridir. İxrac – ölkə ərazisindən satılmaq üçün xaricə çıxarılan malların ümumi dəyəridir. İxrac və idxal arasındakı fərqə xarici ticarət saldosu deyilir.
- Xidmətlər balansı nəqliyyat, sığorta, rabitə, beynəlxalq turizm, maliyyə, tikinti, elmi-texniki və istehsal təcrübəsinin mübadiləsi və s. xidmət növləri üzrə ölkənin valyuta gəlirləri və ödənişləri arasındakı nisbəti müəyyən edir.
- İlk gəlirlərə xaricdə işləyən ölkə rezidentlərinin və ölkədə işləyən xarici rezidentlərin qazancları (əmək haqları və s.), habelə yerli rezidentlərin xaricdə və xarici rezidentlərin ölkədə qoyduğu kapitalla görə əldə etdiyi gəlirlər aiddir.
- Təkrar gəlirlərə qeyri rezidentlərdən alınan və onlara ödənilən humanitar yardımlar, o cümlədən xarici dövlətlərin rəsmi orqanlarından alınan əvəzsiz maliyyə yardımları, beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqları, texniki yardımlar, alimentlər və s. daxildir.

Kapital və maliyyə hesabı - əsasən ölkəyə müxtəlif formalarda daxil olan və ölkədən müxtəlif formalarda çıxan kapital və maliyyə vəsaitinin hərəkətini əks etdirir. Bu, birbaşa və portfel investisiyaları, kreditlər, depozitlər və nağd valyuta, habelə digər formalarda ola bilər.

- Birbaşa investisiyalar – uzun müddətə yerləşdirilən və onların fəaliyyəti üzərində müəyyən nəzarəti təmin edən sərmayələrdir. Beynəlxalq meyarlara görə səhmlərin 10%-i xarici sərmayədara məxsus olan müəssisə birbaşa investisiyaların obyektii sayılır.
- Portfel investisiyaları – qiymətli kağızlarda yerləşdirilən və sərmayədara investisiya obyektii üzərində birbaşa nəzarəti təmin etməyən sərmayədir. Burada səhmlər və müxtəlif borc öhdəlikli qiymətli kağızlar investisiya obyektii kimi çıxış edə bilər.
- Digər investisiyalar – qısamüddətli və uzunmüddətli ticarət kreditləri və avanslar, kreditlər, depozitlər, nağd valyuta eləcə də digər aktivlər və borc öhdəliklərindən ibarətdir

Ehtiyat aktivlərinin dəyişimi – Cari əməliyyatlar həmçinin Kapital və maliyyə hesabında uçota alınmış əməliyyatların nəticəsi olaraq ölkənin valyuta ehtiyatlarının artıb/azalmasını ifadə edir. Təcrübədə cari əməliyyatlar hesabı kəsirli/profititli olduqda, bu kəsir/profitit kapital və maliyyə hesabının profititi/kəsiri hesabına maliyyələşməlidir/örtülməlidir. Əgər cari hesabın kəsiri/profititi tam olaraq kapital və maliyyə hesabının profititi/kəsiri hesabına maliyyələşmirsə (örtülmürsə), onda bu fərq ehtiyat aktivləri (valyuta ehtiyatları) hesabına maliyyələşə (örtülə) bilər.

Balanslaşdırıcı maddələr. Hər bir əməliyyatın kredit (daxilolmalar) və debet (ödənişlər) tərəfi olduğundan, balansın yekununda ikili yazılış qaydası üzrə məcmu kredit əməliyyatlarının yekun həcmi, məcmu debet əməliyyatlarının yekun həcminə bərabər olmalıdır. Praktikada isə heç bir ölkənin tədiyə balansının tərtibatında buna nail olmaq mümkün olmur. Xüsusilə, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin sürətlə genişlənməsi şəraitində bir sıra əməliyyatların dəqiq qeydiyyatını aparmaq daha da çətin olur (informasiyanın tam olmaması, informasiya mənbələri arasında vaxt intervalı, qiymətləndirmələrdə kənarlaşmalar və s.). Nəticədə yaranan fərqlər cəmi yekunda balanslaşdırıcı maddələr rolunu oynayır.

Faiz nisbəti sabitliyi. Faiz nisbətlərindəki sabitlik, qiymət sabitliyində arzulanan bir durumdur. Çünki faiz nisbətindəki dalğalanmalar, qiymət sabitliyində olduğu kimi

iqtisadiyyatda müəyyənsizliklərə səbəb olur və irəli yönəlik plan hazırlanmasını və qərar alınmasını çətinləşdirir. Faiz səviyyələrindəki dalğalanmalar iqtisadi dəyişiklik içərisində inşaat, avtomobil və istehlak mallarına yönəlik tələbə təsir edir. Bunların tələblərindəki azalma isə iqtisadiyyata sıxışdırıcı bir təsir yaradır.

Maliyyə bazarlarında sabitlik. Maliyyə bazarlarındakı sabitliyin varlığı, faiz nisbətinin sabitliyi deməkdir. Maliyyə bazarlarında sabitliyin təminatçısı Mərkəz Bankıdır. Xarici ticarət hər ölkə üçün önəmlidir. Bir ölkənin milli pulunun xarici pullar qarşısında aşırı dəyərlənməsi, o ölkənin mallarının qiymətlərinin beynəlxalq bazarlarda dəyərlənməsinə və digər ölkə malları ilə rəqabətdə ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir edir. 1995-ci ilin aprel ayından etibarən ABŞ-ın pul vahidi dolların Yapon yeni və Alman markı qarşısında dəyər itirməsi, Yapon və Alman şirkətlərinin panika girmələrinə və hökumətləri üzərində milli pullarının dəyərinin düşürülməsi yönündə təzyiq etmələrinə səbəb olmuşdur.

Pul siyasətinin iqtisadiyyata təsiri. 1930 ildə böyük böhran başlayana qədər pul siyasəti tək və təsirli bir alət olaraq görülürdü. Böhran sırasında pul siyasətinin çox yetərsiz olduğu görüldü və bunun yerinə maliyyə siyasəti önəm qazandı. Keynes də, pul siyasətinə çox önəm verməmişdi. Ancaq müharibədən sonra bütün dünyada inflyasiya təzyiqinin artması üzərinə pul siyasəti təkrar etibar qazanaraq daha çox tətbiq edildi. Pul siyasətinin, depressyon və inflyasiya hallarına fərqli təsirlikdə olduğu bilinməkdədir. Bu səbəblə pul siyasətinin təsirliyini bu iki halda ayrı-ayrı incələmək gərəkməkdədir.

Pul siyasəti depressiyada. Bundan əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, depressiyanın səbəbi investisiyaların azalmasıdır. Buna qarşı pul siyasətinin tədavi tədbirləri faiz həddini aşağı salmaq və kredit almada asanlaşdırma prosesinə yardımçı olmaqdır. Bu tədbirlərin yetərsizliyi açıqdır. Çünki depressiya zamanlarında sərmayənin marjinal verimliliyi çox aşağı, hətta 0-ın altındadır. Bu durumda investisiyanı stimullaşdırmaq üçün faiz həddini aşağı salmaq lazım gələcəkdir. Lakin faiz hədlərinin 0-dan aşağı salınmasına imkan yoxdur. Hətta bank əməliyyat məsrəflərini qarşılaya bilməsi üçün faiz hədlərini pozitiv bir rəqəmə çatdırmalıdır. Faiz həddinin aşağı salınması investorları stimullaşdırmayacaq, kreditlərin alınmasında asanlaşma şərtləri isə fayda verməyəcək. İflasların və işsizliyin çox olduğu bir dövəmdə banklar kredit vermədə ehtiyatlı və çox diqqətli olmalıdırlar. Həqiqətən, depressiya dövəmlərində kreditlərin geri ödənməmə ehtimalı çox yüksəkdir. Belə bir vəziyyətdə bütün bankların depressiya ilə mübarizəsi üçün kredit verməkdə geniş davranmağa inandırmaq sadə bir iş deyildir.

İnflyasiya dövəmində pul siyasəti. Spekulativ investisiyaların qarşısını almaq baxımından pul siyasətinin təsiri daha çoxdur. Sərmayənin marjinal verimliliyi nə qədər yüksək olursa olsun, faiz həddini onun üstünə çıxararaq investisiyaları stimullaşdırmanın qarşısını almaq mümkündür.

Pul siyasəti məqsədləri arasında münaqişə. Zamanla pul siyasətinin məqsədləri arasında münaqişələr olur. Qiymət sabitliyini qoyurub saxlamaq istiqamətində olan pul siyasəti çox zaman tam məşğulluq məqsədindən uzaqlaşma məcburiyyətində qalmaqda və bir anlamda qiymət sabitliyi işsizliyin qaynağı olmaqdadır. 1970-ci illərdə petrol böhranından sonra ortaya çıxan durğunluğun əsası böyük ölçüdə bu proses çərçivəsində inkişaf etmişdir. Digər tərəfdən valyuta kurslarının sabit tutulması durumunda əgər faiz nisbətləri yüksəlsə,

maliyyə sərbəstləşmənin olduğu bir ölkədə boşluq yaranır. Bu boşluğa “valyuta qayçısı” deyilir. Bir ölkədə valyuta qayçısı təşkil edilirsə və bu ölkəyə xaricdən qısa müddətli sərmayə axımı gəlirsə, bu bəzi zamanlarda ciddi maliyyə böhranına səbəb olur.

Pul siyasətinin alətləri. Pul siyasətini həyata keçirən orqan - Mərkəz Bankın istifadə etdikləri əsas alətlər aşağıdakılardır:

- Reeskont və ya diskont siyasəti (Mərkəz bankı bu yol ilə kreditlərə uygulanacaq diskont nisbətlerini, dolayısı ilə bankların kredit həcmələrinə təsir edir);
- Açıq bazar əməliyyatları (Mərkəz Bankı bu alətlə pul miqdarına təsir edir);
- Məcburi ehtiyat normaları (MB bu qarşılıq nisbətini azaltmaq və ya da artırmaqla bankların pul yaratma imkanlarını genişlədir).

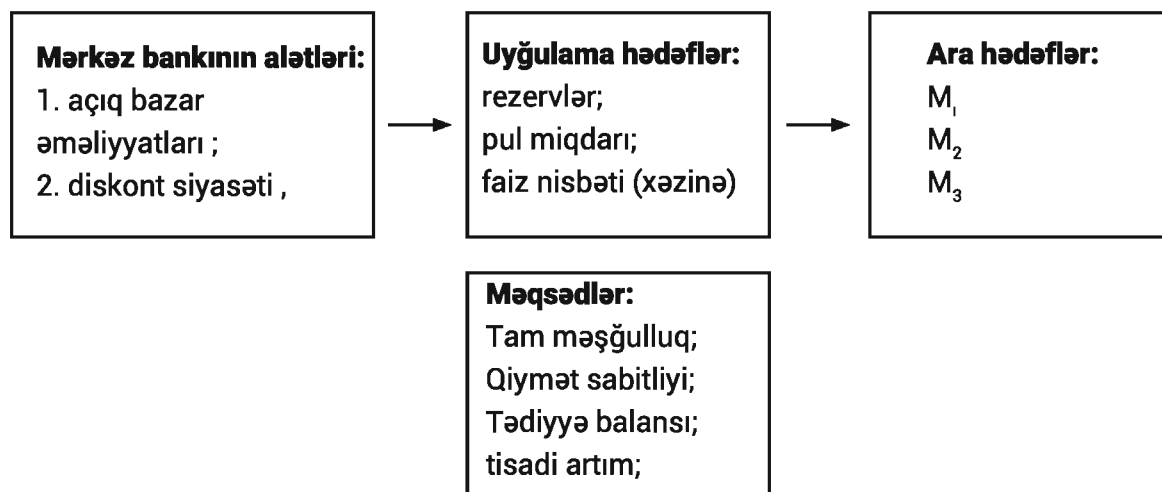
Reeskont siyasəti. Reeskont siyasəti və ya diskont, bir bankın müddətindən öncə, müəyyən faiz və komisiyon qarşılığında sənədin ödənməsi əməliyyatıdır. Bir dəfə diskont edilmiş sənədin ikinci dəfə diskont edilməsi əməliyyatına reeskont deyilir. Reeskont siyasəti, mərkəz bankının reeskont nisbətini dəyişdirməklə kredit tələbinə təsir edəcək bir siyasətdir. Qısa bir müddət içində nəgd pulu ehtiyacı olanlar və I dərəcəli likvid qiymət sayılan alacaqlardan bir hissəsini nəgdə çevirmək istəyən bankların mərkəz bankına verdikləri ticari sənədlər üzərində aparılan əməliyyata reeskont və bu alətə də reskont həddi adı verilir. Banklar, kassalardakı qanuni qarşılıqların azaldığı vaxt mərkəz bankına müraciət edərək açıq kredit (avans) və yaxud sənədlərin yenidən diskontu kimi çeşidli yollarla bu qarşılıqları artırmağa bilirlər. Mərkəz bankı bu kreditlər üçün faiz müəyyən edir. Bu faiz həddinə reeskont həddi deyilir. Bu da mərkəz bankına reeskont həddinin köməyi ilə pul, kredit həcminə təsir etmək imkanı verir. Mərkəz bankı inflasiyanın qarşısını almaq, pul və kredit həcmi azaltmaq istədiyi təqdirdə reeskont həddini yüksəldəcək. Deflasiya mühitində isə Mərkəz bankı reeskont həddini düşürəcəkdir. Diskont banklar tərəfindən fərd və firmalara qısa müddətli kredit açdığı halda, reeskont Mərkəz bankı tərəfindən banklara açılan qısa müddətli kreditdir.

Açıq bazar əməliyyatları (ABƏ). Pul siyasətinin ən önəmli alətlərindən biridir. Açıq bazar əməliyyatları dövlət istiqrazları və ya valyuta üzərində aparılır. Açıq bazar əməliyyatlarından istifadə edərək, dövlət istiqrazı, xəzinə bonosu və ya valyuta satın alınması ilə pul miqdarı genişlənir, yəni iqtisadiyyatda pul təklifi artır. Əks halda, yəni mərkəz bankının bono, istiqraz və ya valyuta satması halında pul miqdarı daralır. Mərkəz bankının bazardan sənəd alması və ya bazara sənəd satması deməkdir. Sənəd satın alındığı zaman bunun qarşılığında pul verildiyi üçün bazardakı pul miqdarı artır. Əks halda bazardakı pul miqdarı azalır. ABƏ-pul təklifi üzərində son dərəcə təsirli bir alətdir. ABƏ, xəzinəyə aid bono və istiqrazların, bazarlarda mərkəz bankı vasitəsi ilə alım və satım əməliyyatlarını əhatə edir. Bono və istiqrazların mərkəz bankı tərəfindən alınması, bankların reserqlərini artırır və onların daha çox kredit məqsədləri üçün uyğun mühit yaradır. Bu baxımdan, ABƏ çərçivəsində həyata keçirilən alımlar, iqtisadiyyata genişləndirici təsir göstərir. Satın əməliyyatları isə bazarlardan pulun çəkilməsi məqsədinə yönəlmişdir. MB bazardan sənəd almağa başlaması, sənədlərin qiymətini yüksəldir. Sənədlərin gəliri sabit olduğundan qiymətlərin yüksəlməsi faiz həddinin düşməsi deməkdir, əks halda isə da faiz həddini yüksəldir.

Məcburi ehtiyat norma siyasəti (MEN). Məcburi ehtiyat norma siyasətinin dəyişdirilməsi bankın pul miqdarını nəzarət etməkdə son dərəcə təsirli bir alətdir. Bilindiyi kimi, banklar əmanətlərin müəyyən bir nisbətini nəğd olaraq qarşılıq adı altında tutmaq məcburiyyətindədir. MB bu qarşılıq nisbətini azaltmaq və ya da artırmaqla bankların pul yaratma imkanlarını genişlədir. Bir sözlə Mərkəzi bank məcburi ehtiyat normalarını dəyişdirərək, bank sektorunun yarada biləcəyi kredit miqdarına təsir edir. Banklar topladıqları əmanətin bir hissəsini qarşılıq olaraq ayırır, geriye qalan hissəsini isə kredit kimi fond tələb edənlərə istifadə edir. Bankların topladıqları əmanətə uyğulanan qarşılıq nisbətləri yüksəldiyi zaman bankların fond toplama xərcləri də artar. Çünki bankların yaratdıqları bu pulu azaldaraq M_2 cinsində pul təklifini aşağıya çəkə bilirlər. Bu hal daha çox monetarist iqtisadçıların qəbul etdikləri daraldıcı pul siyasəti əməliyyatı əsnasında görülür. Bu alətlə mərkəz bankı iqtisadi fəaliyyətə doğrudan təsiretmə gücünə sahib olur.

Sxem 12.

MƏRKƏZ BANKININ SİYASƏTİ UYGULAMA SİSTEMİ

Pul siyasətinin effektivlik göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. iqtisadiyyatın inflyasiyanın qəbul edilmiş səviyyəsi ;
2. milli valyutanın stabil kursu və onun milli istehsalçıların (həm ekspertlərin, həm də idxalatçıların) maraqlarına uyğunluğu; pul və valyuta siyasət kontekstində alınan tədbirlərin effektivliyi;
3. pul siyasətinin şok təsirlərə qarşı həssaslığı; milli ödəniş sisteminin keyfiyyəti və etibarlılığı;
4. maliyyə bazarı infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi;
5. sistem əhəmiyyətli institutların antimonopol tənzimlənməsi və nəzarəti tədbirlərinin effektivliyi;
6. bazar iştirakçılarının yenidən maliyyələşdirmə mənbəyinə bərabər daxil olmasını təmin etmək.

AZƏRBAYCAN MƏRKƏZİ BANKIN PUL SİYASƏTİNİN ALƏTLƏRİ

Pul siyasəti aşağıdakı alətlər vasitəsilə həyata keçirilir:

1. açıq bazarda əməliyyatların aparılması;
2. faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi;
3. kredit təşkilatları üçün məcburi ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi;
4. kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi;
5. depozit əməliyyatlarının aparılması;
6. beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş pul siyasətinin digər alətləri.

Mərkəzi Bank bu qanunla müəyyən edilmiş məqsəd və funksiyalarına uyğun olaraq qanunun 29.1-ci maddəsində göstərilənlərdən özünün məqbul hesab etdiyi alətləri tətbiq edir.

Vəsaitlərin qısamüddətli cəlb olunması və yerləşdirilməsi alətlərindən ibarət olan çərçivə alətləri bankların qısamüddətli likvidliyinin idarə olunmasına xidmət edir və bankların təşəbbüsü ilə Mərkəzi Bank tərəfindən təsbit olunmuş faiz dərəcələri ilə həyata keçirilir. Çərçivə alətləri bank sistemində likvidlik səviyyəsinin və beləliklə banklararası bazarda faiz dərəcələrinin kəskin dəyişmələrinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Vəsaitlərin cəlb olunması (sterilizasiya xarakterli) məqsədilə aparılan əməliyyatlar 1-7 günlük REPO əməliyyatları və valyuta satışı üzrə 1 günlük svop əməliyyatlarından ibarətdir. 1-7 günlük REPO əməliyyatları Mərkəzi Bankın əməliyyatlarının faiz dərəcələri dəhlizinin (faiz dəhlizi) aşağı həddi ilə aparılır. Valyuta satışı üzrə 1 günlük svop əməliyyatları üzrə svop bəndi 1 günlük əks-repo əməliyyatları üzrə faiz dərəcəsiindən az olmayan ən aşağı səviyyədə müəyyən olunur. Vəsaitlərin yerləşdirilməsi (emissiya xarakterli) məqsədilə aparılan əməliyyatlar 1 - 7 günlük əks-repo əməliyyatları və valyuta alışı üzrə 1 günlük svop əməliyyatlarından ibarətdir. 1-7 günlük əks-repo əməliyyatları faiz dəhlizinin yuxarı həddi ilə aparılır. Valyuta alışı üzrə 1 günlük svop əməliyyatları üzrə svop bəndi 1 günlük əks-repo əməliyyatları üzrə faiz dərəcəsiindən az olmayan ən aşağı səviyyədə müəyyən olunur.

Açıq bazarda əməliyyatlar

Mərkəzi Bankçılıq bazarda aşağıdakı əməliyyatları aparır:

1. Bu qanunun 16-cı maddəsinin tələblərini nəzərə almaqla dövlətin buraxdığı qiymətli kağızlarla alqı-satqı və digər əməliyyatlar;
2. Özünün buraxdığı qiymətli kağızlarla alqı-satqı və digər əməliyyatlar;
3. Xarici valyuta ilə alqı-satqı və digər əməliyyatlar.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə buraxılan Mərkəzi Bankın borc qiymətli kağızlarının buraxılışı və dövriyyəsi qaydaları qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi

Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinə və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirir. Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinə müəyyənləşdirərkən ölkədəki mövcud makroiqtisadi durumu və maliyyə bazarının vəziyyətini nəzərə alır.

Mərkəzi Bank öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini pul bazarının likvidlik vəziyyətini nəzərə alaraq özünün açıq bazar, yenidən maliyyələşdirilmə və depozit əməliyyatları üzrə

faiz dərəcələrini təsbit etməklə və ya hərraclarda tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirir. Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi uçot dərəcəsini və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini dərc etdirir.

18.03.2022 ci il tarixinə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin qərarı ilə uçot dərəcəsi 7.75%, faiz dəhlizinin aşağı həddi 6.25%, yuxarı həddi isə 9.25% səviyyəsində müəyyən edilmişdir.

Faiz dəhlizinin parametrlərinə dair növbəti qərarlar maliyyə bazarlarının geosiyasi risklərə reaksiyası, makroiqtisadi proqnozlar və inflyasiya amillərinin dərin təhlili nəzərə alınmaqla qəbul ediləcəkdir. Bu qərar 18 mart 2022-ci ildən qüvvəyə minir. Pul siyasəti qərarına dair növbəti açıqlama 2022-ci il aprel ayının 29-da veriləcək.

Məcburi ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi

Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarına məcburi ehtiyatlar saxlamaq barədə göstəriş verir. Ehtiyatlar depozitlərin faizi nisbətində müəyyən edilir və Mərkəzi Bankda saxlanılır. Tələb olunan ehtiyatların norması, hesablanması və saxlanması qaydası Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir. Məcburi ehtiyatlar təmin edilmədikdə Mərkəzi Bank ehtiyatı təmin etməyən kredit təşkilatına və onun inzibatçılarna qarşı Azərbaycan Respublikasının inzibati Xətlər Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş inzibati tənbeh tədbirlərini tətbiq edir.

Kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu zaman verilən kreditlər dövlət qiymətli kağızları, dövlətin və digər etibarlı emitentlərin qarantiyaları və zəminliyi, xarici valyuta, qızıl, müxtəlif formada qiymətli metallar və digər aktivlərlə təmin olunmalıdır.

Yenidən maliyyələşdirilmənin forma, qayda və şərtlərini Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti müəyyən edir. Kreditlər isə kredit təşkilatlarının baş idarələrinə verilir.

Depozit əməliyyatları

Mərkəzi Bank özünün müəyyən etdiyi şərtlərlə və qarşılıqlı razılaşma əsasında kredit təşkilatlarından depozitlər cəlb edir və onlarda depozitlər yerləşdirir.

Mərkəzi Bank tərəfindən aparılan pul siyasəti əməliyyatları üzrə təminat kimi qəbul edilən qiymətli kağızların siyahısı:

Mərkəzi Bank tərəfindən aparılan pul siyasəti əməliyyatları üzrə təminat kimi qəbul edilən qiymətli kağızların siyahısı: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən manatla buraxılan dövlət istiqrazları; Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən buraxılan istiqrazlar (notlar); Dövlət zəmanətli manatla buraxılan istiqrazlar; Azərbaycan Respublikasının İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu tərəfindən manatla buraxılan ipoteka istiqrazları; Aşağıdakı beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən manatla buraxılan istiqrazlar: Asiya İnkişaf Bankı; Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı; Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası; Qara Dəniz Ticarət və İnkişaf Bankı; Rezident emitentlər tərəfindən manatla buraxılan və beynəlxalq kredit reytingi agentlikləri («Standard&Poor's», «Fitch»

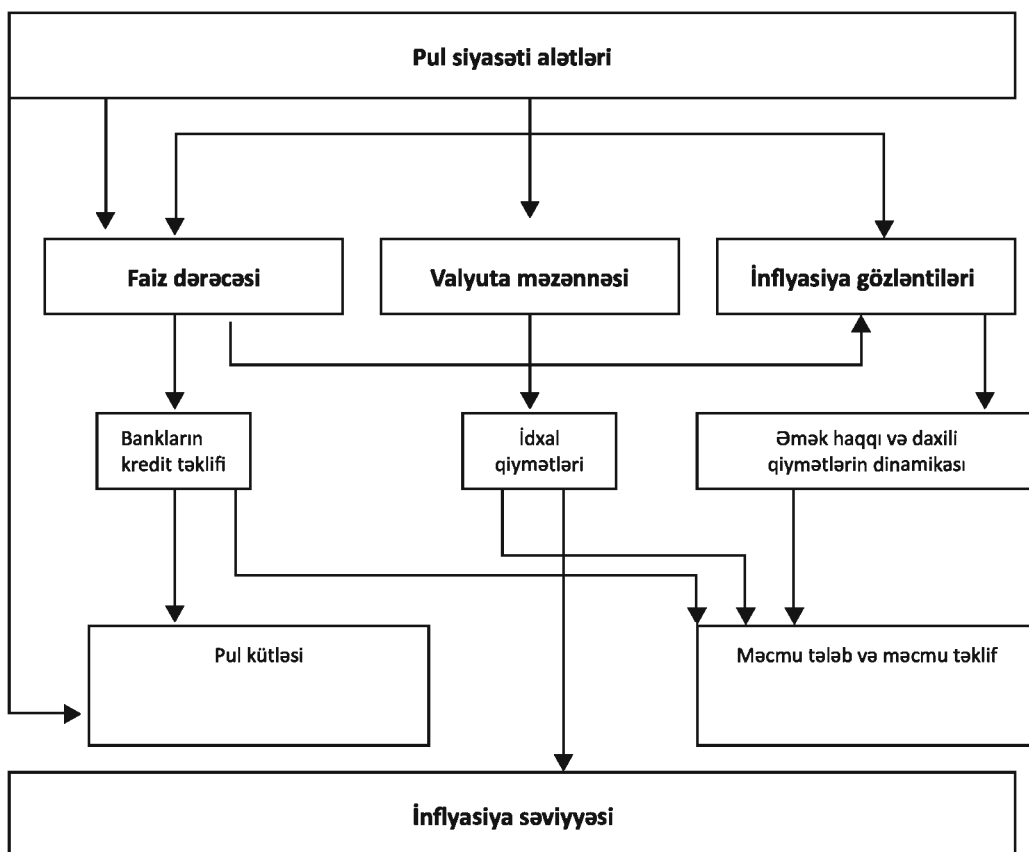
və ya «Moody's») tərəfindən müəyyən edilmiş reytingi Azərbaycan Respublikasının dövlət reytingindən az olmayan korporativ istiqrazlar.

Mərkəzi Bankın monetar alətlərdən (vasitələrdən) istifadə etməsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Səmərəlilik prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, istifadə edilən alətlərin müdaxilə ediləcək obyektlərə təsiri sürətli və dəqiq olmaqla nəticə daha tez əldə edilmiş olsun.
2. Bütün kredit təşkilatlarına bərabər yanaşmanın təmin edilməsi prinsipi.
3. Ardıcılıq prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, həyata keçirilən tədbirlər ardıcıl olmaqla qayda və proseduraların tez – tez dəyişdirilməsinə səbəb olmamalıdır.
4. Etibarlılıq prinsipi. Bu prinsip tələb edir ki, istifadə edilən vasitələr daha az maliyyə və əməliyyat riski daşımalıdır.

PUL SİYASƏTİNİN TRANSMİSSİYASI

Pul siyasətinin transmissiya mexanizmi dedikdə mərkəzi bank tərəfindən qəbul edilən pul siyasəti qərarlarının iqtisadiyyata təsiri (ötürülməsi) prosesi nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə pul siyasətinin faiz dərəcələri, kreditlərin verilməsi, valyuta məzənnəsi, səhmlərin dəyəri və s. kimi transmissiya kanalları mövcuddur. Pul siyasəti qərarları real iqtisadiyyata bu kanallar vasitəsilə dərhal deyil, müəyyən vaxtdan sonra təsir göstərir. Azərbaycanda pul siyasətinin transmissiyasını sxematik olaraq aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

BÖLMƏ 5. BANKLARIN İDARƏETMƏ STRUKTURU. BANKLARDA KORPORATİV İDARƏETMƏ STANDARTLARI

BANKLARIN İDARƏETMƏ STRUKTURU

Hər bir bank ali idarəetmə orqanı olan səhmdarların ümumi yığıncağı, onun idarə olunmasına və işinə nəzarəti həyata keçirən orqan olan Müşahidə Şurası, bankda audit işini təşkil edən Audit Komitəsi və məsul icra orqanı olan İdarə Heyəti tərəfindən idarə olunur. Cəmiyyətin icra orqanının səlahiyyətləri müqaviləyə əsasən, başqa hüquqi şəxsə və ya fərdi sahibkara (idarəçiyə) verilə bilməz.

Səhmdarların ümumi yığıncağı

Bank səhmdarlarının ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. bankın nizamnaməsini qəbul etmək, nizamnaməyə əlavə və dəyişikliklər etmək;
2. bankın rəqlamentini qəbul etmək və rəqlamentə əlavə və dəyişikliklər etmək;
3. bankın faiz dərəcələri, aktivlərin yerləşdirilməsi və kateqoriyaları barəsində siyasətini, habelə, bankın ümumi maliyyə, uçot, inzibati və kadr siyasətini müəyyənləşdirmək;
4. digər hüquqi şəxslərin kapitalında bankın iştirakı barədə qərarlar qəbul etmək, bankın filiallarını və nümayəndəliklərini yaratmaq və fəaliyyətlərinə xitam vermək, onların əsasnamələrini təsdiq etmək;
5. növbəti və tələb olunduğu hallarda növbədənəknar auditin keçirilməsi barədə qərar qəbul etmək və bu məqsədlə kənar auditoru təyin etmək;
6. bankın büdcəsini qəbul və təsdiq etmək;
7. bankın İdarə Heyətinin üzvlərini təyin və azad etmək, İdarə Heyətinin əsasnaməsini təsdiq etmək;
8. bankın Müşahidə Şurasının üzvlərini təyin və azad etmək, əsasnaməsini təsdiq etmək, bu qanunun tələbləri nəzərə alınmaqla bankın inzibatçılarının işə götürülməsi müddətlərini və şərtlərini müəyyənləşdirmək;
9. Müşahidə Şurası üzvlərinin səlahiyyətləri istisna olmaqla, bankın inzibatçılarının bank adından və bank hesabına öhdəliklər qəbul etmək səlahiyyətlərini və həmin səlahiyyətlərin bankın digər əməkdaşlarına verilməsi hüququnun hədlərini müəyyənləşdirmək;
10. bu qanunun 28-ci maddəsinə əsasən bank inzibatçılarının kommersiya maraqlarını açıqlaması haqqında qaydaları və həmin qaydalara dəyişiklik və əlavələri qəbul etmək;
11. bankın törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərini yaratmaq və fəaliyyətlərinə xitam vermək, başqa bankın satın alınması barədə qərarlar qəbul etmək;
12. nizamnamə kapitalının artırılması və azaldılması barədə qərarlar qəbul etmək, bank səhmlərinin buraxılması müddətlərini və şərtlərini müəyyənləşdirmək, habelə bankda mühüm iştirak payının əldə edilməsinə razılıq vermək;
13. bankın kənar auditor tərəfindən təsdiqlənmiş və Audit Komitəsi tərəfindən tövsiyə edilmiş illik maliyyə hesabatlarını təsdiq etmək, habelə xalis mənfəət hesabına

- ehtiyatların yaradılması və dividendlərin ödənilməsi barədə qərar qəbul etmək;
14. bankın satılması, yenidən təşkili və ləğvi barəsində qərarlar qəbul etmək;
15. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə bu Qanunla və bankın nizamnaməsi ilə səlahiyyətinə aid edilmiş digər məsələləri həll etmək.

Bu qanunun 24.1.2 - 24.1.7-ci maddələri ilə səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlər həll edilmək üçün bankın Müşahidə Şurasına verilə bilər.

Bankın təsis yığıncağı bütün təsisçilər və ya onların nümayəndələri iştirak etdikdə səlahiyyətli sayılır. Səhmdarların sonrakı ümumi yığıncaqları (o cümlədən yenidən və təkrarən çağırılan ümumi yığıncaqlar) bütün səsvermə hüququ olan səhmlərin azı 60 faizinin sahibi olan səhmdarlar iştirak etdikdə səlahiyyətli sayılır. Bankın təsis yığıncağında onun yaradılması, nizamnaməsinin qəbul edilməsi və idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması barədə qərarlar yekdilliklə qəbul edilir. Nizamnaməyə əlavə və dəyişikliklər edilməsi, Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti üzvlərinin təyin və azad edilməsi, bankın satılması, yenidən təşkili, başqa bankın alınması və bankın fəaliyyətinə xitam verilməsi məsələləri üzrə qərarlar yığıncaqda təmsil edilən səhmdarların 75 faiz səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Banka aidiyyəti olan şəxslə dəyəri bankın aktivlərinin 5 faizini və daha çox hissəsini təşkil edən əqdin bağlanması haqqında qərar bank tərəfindən cəlb edilmiş müstəqil auditorun rəyi və səsvermədə iştirak etmək hüququ olan səhmdarların ümumi yığıncağının sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Bütün digər qərarlar yığıncaqda iştirak edən səhmdarların sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

Səhmdarlar Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 49-1.2-ci və 49-1.3-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, bankın nizamnamə kapitalındakı paylarına mütənasib səs hüququna malikdirlər. Hər bir səhmdar səhmdarların ümumi yığıncağında özünün səs hüququnu həm şəxsən, həm də səlahiyyətli nümayəndəsi vasitəsilə həyata keçirə bilər. Etibarnamə yazılı şəkildə rəsmiləşdirilir və yığıncağın protokoluna qoşulur. Etibarnamə yığıncaq başlananadək verilir. Səhmdarları qanuni əsasda təmsil edən şəxslər üçün ayrıca etibarnamə tələb olunmur. Həmin şəxslər bu cür səlahiyyətlərini təsdiqləyən sənəd təqdim edirlər.

Səhmdarların növbəti və növbədənənar yığıncaqları keçirilə bilər. Səhmdarların hər bir növbəti yığıncağının keçirilməsi günü, yeri, vaxtı və gündəlik materiallarla tanış olma qaydası barəsində bildirişlər, habelə həmin yığıncağın gündəliyi yığıncağın keçirilməsi gününə ən azı 45 təqvim günü qalmış səhmdarlara göndərilir və bu barədə kütləvi informasiya vasitələrində məlumat dərc etdirilir. Bildirişlə birlikdə göndərilən gündəliyə daxil edilməmiş məsələlər üzrə qərar qəbul olunmasına yol verilmir. Növbəti yığıncaqlar ildə bir dəfədən az olmayaraq keçirilir. Bu yığıncaqlar bankın hər il üçün maliyyə hesabatı tərtib edildikdən və kənar auditor yoxlamasından keçdikdən sonra ən gec iki ay ərzində keçirilir.

Növbədənənar yığıncaqlar səsvermə hüququ olan səhmlərin azı 5 faizinin sahibləri olan səhmdarların, Müşahidə Şurasının, Audit Komitəsinin və İdarə Heyətinin tələbi ilə çağırılabilir. Növbədənənar yığıncaqların çağırılması qaydası və müddəti Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

Səhmdarların yığıncağında səsvermə hüququna malik olan bütün səhmdarlar təmsil

olunmuşdursa yığıncaq onun çağırılması vaxtından və üsulundan asılı olmayaraq səlahiyyətli sayılır. Səsvərmə hüququna malik olan səhmdarların hamısı yekdilliklə razılıq verərsə, bu yığıncaq gündəliyə daxil edilməmiş məsələləri də müzakirə edə və onlara dair qərarlar qəbul edə bilər.

MÜŞAHİDƏ ŞURASI

Bankın Müşahidə Şurasının səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

1.1. bankın idarə edilməsinə və fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək, o cümlədən bankın İdarə Heyətindən hesabat almaq;

1.2. səhmdarların ümumi yığıncağı və İdarə Heyəti üçün tövsiyələr vermək;

1.3. səhmdarların ümumi yığıncağının hər bir iclasda bildirişlər göndərmək yolu ilə çağırmaq və səhmdarların, habelə Audit Komitəsinin və İdarə Heyətinin tələbi ilə onların gündəliyi üzrə keçirilən növbədənəkar iclaslar istisna olmaqla, hər bir iclasın gündəliyini qəbul etmək;

1.4. bank tərəfindən qüvvədə olan qanunvericiliyin pozulması faktını müəyyən etdikdə bu pozuntu barəsində səhmdarların ümumi yığıncağını, Audit Komitəsinin və İdarə Heyətini xəbərdar etmək, maliyyə bazarlarına nəzarət orqanına isə bank qanunvericiliyinin və "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinin pozulması faktları barədə bildiriş göndərmək;

1.5. bu qanuna müvafiq olaraq İdarə Heyəti üzvlərini vəzifədən kənarlaşdırmaq, səhmdarların ümumi yığıncağında təsdiq edilənədək onları müvəqqəti olaraq bu Qanunun 10-cu maddəsinin tələblərinə cavab verən başqa şəxslərlə əvəz etmək;

1.5-1. bankın Audit Komitəsinin üzvlərini təyin və azad etmək, Audit Komitəsinin əsasnaməsini təsdiq etmək;

25.1.6. bank ilə İdarə Heyətinin bir və ya bir neçə üzvü arasında mənafelər toqquşması olduğu hallarda bankı idarə və təmsil etmək;

25.1.7. bankın etibarlı və prudensial idarə olunmasını təmin etmək üçün zəruri olan qaydaları və daxili əsasnamələri qəbul etmək, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı daxili nəzarət sistemini hazırlamaq və tətbiq etmək;

25.1.8. bankın kapital ehtiyatları yaradılması haqqında qərar qəbul etmək;

25.1.9. bu Qanunun 24.3-cü və 25.1.10-cu maddələrinin tələbləri nəzərə alınmaqla, bankın nizamnamə kapitalının 50 faizindən artıq məbləğdə və bankın nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş hallarda bank adından müvafiq əqdlərin bağlanmasına icazə vermək;

25.1.10. səhmdarların ümumi yığıncağının səlahiyyətinə aid olan hallar istisna olmaqla, aidiyyəti şəxslərlə dəyəri bankın aktivlərinin 5 faizədək hissəsini təşkil edən əqdin bağlanması haqqında qərar qəbul etmək;

25.1.11. bankın fəaliyyətinin kompleks və ya ayrı-ayrı sahələrinin yoxlanması barədə qərar qəbul etmək;

25.1.12. kənar və daxili auditorların, habelə yoxlayıcı orqanların yoxlamalarının nəticələrini nəzərdən keçirmək və bu yoxlamaların yekunlarına dair tədbirlər görmək;

25.1.13. bu qanunla bankın nizamnaməsi və maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının normativ xarakterli aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri həyata keçirmək.

Müşahidə Şurası bu Qanunun 25.1.6-cı maddəsində nəzərdə tutulan səlahiyyəti icra etməzdən əvvəl maliyyə bazarlarına nəzarət orqanına əsasları göstərməklə yazılı bildiriş göndərir və səhmdarların ümumi yığıncağının növbədənəkar iclasını çağırır. Maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı Müşahidə Şurasının qərarına dair öz münasibətini bildirə bilər.

Müşahidə Şurasının bu Qanunun 25.1.5, 25.1.6 və 25.1.8-ci maddələrinə əsasən qəbul etdiyi qərarlar səhmdarların ümumi yığıncağının növbəti iclasının gündəliyinə daxil edilməli və müzakirə olunmalıdır.

25.2. Bankın Müşahidə Şurası 3 nəfərdən az olmamaqla, tək sayda üzvlərdən ibarətdir. Şuranın üzvləri bankın səhmdarlarının ümumi yığıncağı tərəfindən səhmdarlardan və/və ya kənar şəxslərdən 3 ildən çox olmayan müddətə təyin edilən fiziki şəxslərdir. Şuranın üzvləri növbəti müddətlərə yenidən seçilə bilərlər. Səhmdarların ümumi yığıncağı Müşahidə Şurasının üzvləri sırasından Müşahidə Şurasının sədrini təyin edir. Müşahidə Şurası üzvlərinin muzu bankın bölüşdürülməmiş mənfəətinin faizi şəklində və ya əmək haqqı formasında səhmdarların ümumi yığıncağında təyin edilə bilər.

25.3. bu qanunun 10-cu maddəsinin müvafiq tələblərinə uyğun gəlməyən fiziki şəxslər bankın Müşahidə Şurasının üzvü ola bilməz və bank səhmdarlarının ümumi yığıncağının azad edilməlidirlər.

25.4. Müşahidə Şurası onun iclasında üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətlidir. İclasların keçirilməsi qaydası bankın nizamnaməsində və ya Müşahidə Şurası haqqında əsasnamədə müəyyən edilir.

25.5. Müşahidə Şurasının iclasları ən azı üç ayda bir dəfə keçirilir. İclasların nəticələrinə dair protokol Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə müvafiq qaydada tərtib edilir.

25.6. Müşahidə Şurasının qərarları yığıncaqda iştirak edən üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Hər bir üzv bir səs hüququna malikdir. Üzvlərin səsvermə zamanı bitərəf qalmasına icazə verilmir. Səslər bərabər olduqda Müşahidə Şurası sədrinin səsi həlledici sayılır.

Maddə 2 6. İdarə Heyəti

26.1. Bankın İdarə Heyəti bankın idarə olunması və fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır.

26.2. İdarə Heyəti 3 nəfərdən az olmamaqla, tək sayda üzvlərdən ibarətdir. İdarə Heyətinin üzvləri bank səhmdarlarının ümumi yığıncağı tərəfindən 3 ildən çox olmayan müddətə təyin edirlər. Onlar növbəti müddətlərə yenidən seçilə bilərlər. Səhmdarların ümumi yığıncağı İdarə Heyətinin üzvlərindən birini İdarə Heyətinin sədri təyin edir. İdarə Heyəti sədrinin səlahiyyətləri İdarə Heyətinin əsasnaməsində müəyyən edilir.

26.3. Bu Qanunun 10-cu maddəsinin müvafiq tələblərinə uyğun gəlməyən fiziki şəxslər bankın İdarə Heyətinin üzvü ola bilməz və səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı ilə İdarə Heyətinin üzvləri vəzifəsindən azad edilməlidirlər.

26.4. İdarə Heyəti onun iclasında üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətlidir.

26.5. İdarə Heyətinin qərarları yığıncaqda iştirak edən üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul

edilir. Hər bir üzv bir səs hüququna malikdir. Üzvlərin səsvermə zamanı bitərəf qalmasına icazə verilmir. Səslər bərabər olduqda İdarə Heyətinin sədrinin səsi həlledici sayılır.

Maddə 27. Audit Komitəsi və daxili audit

27.1. Hər bir bankda müstəqil Audit Komitəsi və daxili audit bölməsi (departament, şöbə və s.) fəaliyyət göstərir.

27.2. Audit Komitəsinin səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

27.2.1. Bankın audit siyasətini və strategiyasını müəyyən etmək;

27.2.2. Daxili audit planlarını təsdiq etmək və audit bölməsinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək;

27.2.3. Kənar auditin təyin edilməsi ilə əlaqədar bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanlarına təkliflər vermək;

27.2.4. Kənar auditlə birgə işi təşkil etmək, auditin nəticə və tövsiyələrinin həyata keçirilməsinə yardım etmək;

27.2.5. Bankın idarəetmə orqanları ilə kənar auditorlar, habelə nəzarət orqanları arasında əlaqələr qurmaq;

27.2.6. Daxili nəzarət sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə dair Səhmdarların Ümumi Yığıncağına və Müşahidə Şurasına təkliflər vermək.

27.2.7. Maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının normativ xarakterli aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri həyata keçirmək.

27.3. Bankın Audit Komitəsi üç nəfərdən az olmamaqla təkcə sayda üzvlərdən ibarətdir. Komitənin üzvləri Müşahidə Şurası tərəfindən 3 ildən çox olmayan müddətə təyin edilir. Komitənin üzvləri növbəti müddətə yenidən seçilə bilər. Müşahidə Şurası Komitənin üzvlərindən birini Komitənin sədri təyin edir. Audit Komitəsinin üzvlərinin əmək haqqı formasında muzzdu Müşahidə Şurası tərəfindən təyin edilir.

27.4. Bu Qanunun 10-cu maddəsinin müvafiq tələblərinə uyğun gəlməyən, habelə bankın digər idarəetmə orqanlarının üzvü olan şəxslər bankın Audit Komitəsinin üzvü ola bilməz və Müşahidə Şurasının qərarı ilə Audit Komitəsinin üzvləri vəzifəsindən azad edilməlidirlər.

27.5. Audit Komitəsi onun iclasında üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətlidir. İclasların keçirilməsi qaydası Audit Komitəsi haqqında təsdiq edilmiş əsasnamədə müəyyən edilir.

27.6. Audit Komitəsinin qərarları yığıncaqda iştirak edən üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Hər bir üzv bir səs hüququna malikdir, üzvlərin səsvermə zamanı bitərəf qalmasına icazə verilmir. Səslər bərabər olduqda Audit Komitəsi sədrinin səsi həlledici sayılır.

27.7. Daxili audit bölməsi (departament, şöbə və s.) Audit Komitəsinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir və bankın icra orqanı ilə qarşılıqlı surətdə bankda daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinə fasiləsiz nəzarəti həyata keçirir;

27.8. Daxili audit bölməsinin rəhbəri və əməkdaşları Audit Komitəsinin təqdimatı ilə bankın Müşahidə Şurası tərəfindən vəzifəyə təyin edilir və vəzifədən azad olunur.

27.9. Bankda Audit Komitəsinin və daxili audit bölməsinin fəaliyyətinin standart və qaydalarını maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı müəyyən edir.

BANKLARDA KORPORATİV İDARƏETMƏ STANDARTLARI

“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 34.4-cü maddəsinə müvafiq Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin “Korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə prinsiplər”i və beynəlxalq korporativ idarəetmə təcrübəsi nəzərə alınmaqla hazırlanmış və banklarda korporativ idarəetmə standartlarını müəyyən edir. Standartların müəyyən edilməsində məqsəd korporativ idarəetməyə dair qanunla müəyyən olunmuş tələbləri əsas tutaraq banklarda etibarlı, şəffaf idarəetmə və hesabatlıq sisteminin təşkili, daxili nəzarətin və risklərin idarə olunmasının effektivliyinin təmin edilməsidir.

Bankda effektiv və etibarlı idarəetmə sisteminin tətbiqi üçün bankın səhmdarları və inzibatçıları tərəfindən aşağıdakılar təmin olunur:

1. strateji planlaşdırma prosesinin təşkili və həyata keçirilməsi;
2. strateji baxışına uyğun səmərəli idarəetmə və təşkilati strukturun yaradılması;
3. effektiv idarəetmə və nəzarət üzrə siyasətlərin hazırlanması, o cümlədən uçot siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, büdcə planlaşdırılması prosesinin həyata keçirilməsi;
4. maliyyə hesabatlarının Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğunluğunun təmin olunması;
5. effektiv daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin mövcudluğu;
6. bankın fəaliyyətini əks etdirən dürüst, dolğun və qərəzsiz məlumatın məlumat istifadəçilərinə vaxtında təqdim edilməsi;
7. bankın cari maliyyə vəziyyəti və əməliyyatları haqqında müfəssəl və aydın məlumatın davamlı axınını təmin edən etibarlı idarəedici informasiya sisteminin yaradılması və daim inkişafı;
8. daxili nəzarətin səmərəliliyini artıran, onu mükəmməlləşdirən və möhkəmləndirən daxili audit bölməsinin yaradılması, audit işi üzrə siyasətin müəyyənləşdirilməsi və bu sahədə işin təşkili;
9. maraqlar münaqişəsinə yol verməmək məqsədi ilə münaqişəyə səbəb ola bilən birbaşa və dolayı maraqlarının bank qarşısında tam və vaxtında açıqlanması;
10. inzibatçıların bankın mənafeyini öz mənafeələrindən üstün tutması;
11. banka aidiyyəti olan şəxslərin bankın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb ola bilən və ya imicinə xələl gətirən fəaliyyətinin qarşısının alınması;
12. bank fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi aktların tələblərinə riayət olunması.

STRATEJİ PLANLAŞDIRMA PROSESİNİN TƏŞKİLİ

1. Hər bir bank öz strateji baxışını müəyyən etməli və onun əsasında strateji planlaşdırma dövrü üçün missiya bəyanatını hazırlamalıdır.
2. Bankın strateji baxışı ilə missiya bəyanatının layihələri Müşahidə Şurasının tapşırığı ilə İdarə Heyəti tərəfindən hazırlanır.
3. Strateji baxış və missiya bəyanatı Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilir və məlumat üçün Səhmdarların ümumi yığıncağının növbəti iclasına təqdim edilir.
4. Strateji baxış və missiya bəyanatı əsasında İdarə Heyəti strateji plan hazırlayır. Strateji plan və ona düzəlişlər Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq olunur.
5. Strateji plan ən azı üç illik dövrü əhatə etməlidir. Strateji plana hər il başa çatdıqdan

sonra ötən ilin nəticələri əsasında İdarə Heyəti tərəfindən yenidən baxılır və tələb olunduqda müvafiq düzəlişlər edilir.

6. Strateji planda bankın strateji baxışı, missiya bəyanatı, risklərin təhlili, inkişaf prioritetləri və həyata keçiriləcək fəaliyyət növləri, onlar üzrə strateji hədəflər və tədbirlər planı, strateji planın həyata keçirilməsi üçün tələb olunan təşkilati struktur və maliyyə proqnozları göstərilir.
7. Strateji planın icrasını İdarə Heyəti təmin edir.
8. İdarə Heyəti ən azı yarım ildə bir dəfə Strateji planın icrasını təhlil edir və nəticələri barədə Müşahidə Şurasına hesabat verir.

BANK SEKTORUNDA BAZAR RİSK KATEQORİYALARI

Risk, gözlənilməz hadisələrin bankın kapitalına mənfi təsir göstərə bilməsi və bankın biznes məqsədlərini həyata keçirmək imkanlarının məhdudlaşdırması ehtimalıdır. Ümumi bank səviyyəsində bazar riski mövcuddur. Bazar riski, faiz dərəcəsi, xarici valyuta məzənnəsi və kapitalın (həmçinin bazar qiymətli kağızların) qiymətlərindəki enib-qalxmaların nəticəsində bank aktivinin bazar dəyərini dəyişməsindən itkiyə səbəb ola bilən ehtimaldır. Bu anlayışa əsasən bazar riski riskin mənbəyindən asılı olaraq aşağıdakı kateqoriyalara bölünə bilər:

1. Faiz dərəcəsi riski – faiz dərəcəsinin dəyişilməsi nəticəsində yaranan riskdir. Bu risk mənbəyi ilk növbədə faiz gətirən maliyyə alətlərinə təsir edir;
2. Xarici valyuta riski – valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklərə görə yaranan riskdir. Bu risk mənbəyi xarici valyutada yerləşdirilən alətlərin portfelinə təsir edir. O, həmçinin ticarət əməliyyatları müxtəlif valyutalarda aparıldıqda və sonradan qiymətləndirmə uçuotu və hesabatları yerli valyutaya çevirildikdə bankın ümumi portfeli xarici valyuta riski ilə üzləşə bilər;
3. Kapital riski – kapitalın və digər bazar qiymətli kağızlarının qiymətlərindəki dəyişikliklərə görə yaranan riskdir. Bu risk mənbəyi kapital portfelinə, eləcə də hecinq və spekulyasiya məqsədləri üçün istifadə edilən kapitalın törəmə alətlərinə təsir göstərir;
4. Əmtəə-mal riski - əmtəə-mal qiymətlərindəki dəyişikliklərə görə yaranan riskdir. Bu risk mənbəyinin təsir göstərdiyi portfellər faktiki əmtəələrdən (məsələn, qızıl) və ya əmtəə fyuçerslərindən və forvard müqavilələrindən ibarət ola bilər. Bu riskin banklara təsiri onların fəaliyyətindən asılı olacaqdır.

AMB tərəfindən banklarda kapitalın adekvatlığının yoxlanması və qiymətləndirilməsi prosesində tələb yaranarsa, hər bir bankdan bazar risklərinin örtülməsi üçün əlavə kapitalın təmin edilməsi tələb edilir.

RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

1. Bankda onun əməliyyatlarının növünə, həcminə, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və mühitinə, mürəkkəbliyinə və üzləşdiyi risklərə uyğun olan risklərin idarə edilməsi sistemi yaradılmalıdır. Risklərin idarə edilməsi sistemi özündə 3 müdafiə xəttini birləşdirir:

1.1. birinci müdafiə xətti: bankın müştərilərinə xidmət göstərən, məhsul və xidmətlərin inkişafını həyata keçirən struktur bölmələr, habelə bankın filial və şöbələri daxildir;

1.2. ikinci müdafiə xətti: bankda risklərin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirən struktur bölmələr daxildir;

1.3. üçüncü müdafiə xətti: audit funksiyasını həyata keçirən struktur bölmələr daxildir.

DAXİLİ KOMİTƏLƏR

Bankda idarəetmənin effektivliyini artırmaq və risklərə nəzarəti gücləndirmək məqsədi ilə Müşahidə Şurası tərəfindən İdarə Heyətindən asılı olmayan və müstəqil qərarlar qəbul edən daxili komitələr yaradılır. Daxili komitələrin tərkibi, funksiya və səlahiyyətləri, qərarların qəbul edilməsi qaydası bu sənədin tələbləri nəzərə alınmaqla onların əsasnamələri ilə müəyyən edilir. Daxili komitələr Müşahidə Şurası qarşısında hesabat verirlər.

Hər bir bankda Riskləri İdarəetmə Komitəsi və Mükafatlandırma Komitəsi yaradılır. Kredit fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq, informasiya texnologiyaları sistemlərinin effektivliyini və təhlükəsizliyini təmin etmək, habelə bankın qarşılaşdığı digər riskləri idarə etmək məqsədi ilə bankda başqa daxili komitələr də yaradıla bilər.

Daxili komitələrin tərkibi Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti və Audit Komitəsinin üzvlərindən, bank əməkdaşlarından, həmçinin bank törəmə cəmiyyəti olduqda, onun əsas cəmiyyətinin nümayəndələrindən formalaşdırıla bilər.

Daxili komitələrin sədrləri və üzvləri Müşahidə Şurası tərəfindən təyin edilir. Riskləri idarəetmə və Mükafatlandırma komitələrinin sədrləri Müşahidə Şurasının üzvləri sırasından təyin edilir. Riskləri İdarəetmə Komitəsinin və Mükafatlandırma Komitəsinin üzvləri sırasına bankın hər hansı fəaliyyət sahəsini təmsil edən yalnız bir nümayəndə daxil ola bilər.

Daxili komitələr onların iclaslarında üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətli dir. Daxili komitələrin qərarları yığıncaqda iştirak edən üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Daxili komitələrin üzvləri səsvermə zamanı bitərəf qala bilməzlər. Səslər bərabər olduqda daxili komitə sədrinin səsi həlledici sayılır.

Daxili komitələrin iclasları protokolla rəsmiləşdirilir. Protokolda iclasın yeri, vaxtı, iştirakçıları, çıxışların xülasəsi, səsvermənin nəticələri və qəbul olunan qərarlar əks etdirilir. İclasda qəbul edilən qərarın əleyhinə olan daxili komitə üzvünün rəyi protokolda qeyd olunur. Protokol daxili komitənin sədri (daxili komitənin sədri iclasda iştirak etmədiyi hallarda, sədri əvəz edən müvafiq səlahiyyətli şəxs) və katibi tərəfindən imzalanır.

Riskləri İdarəetmə Komitəsi:

Riskləri İdarəetmə Komitəsi bankın struktur bölmələrinin rəhbər işçilərinin iştirakı ilə ən azı beş nəfər səsvermə hüququ olan üzvdən ibarət olmaqla yaradılır. Digər üzvlərlə yanaşı bankın Audit Komitəsinin sədri (səsvermə hüququ olmadan), Baş maliyyə inzibatçısı, habelə informasiya texnologiyaları üzrə bankın struktur bölməsinin rəhbəri Riskləri İdarəetmə Komitəsinə üzv olmalıdırlar.

Mükafatlandırma Komitəsi:

Mükafatlandırma Komitəsi tək sayda ən azı üç nəfər üzvdən ibarət olmaqla yaradılır. Mükafatlandırma Komitəsi üzvlərinin ən azı üçdə biri banklarda maliyyə idarəetməsi, strateji planlaşdırma və ya risklərin idarə edilməsi sahələrində iş təcrübəsinə malik olmalıdır.

Mükafatlandırma Komitəsinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

Bu standartların 13-cü hissəsində göstərilən prinsipləri rəhbər tutaraq bankın mükafatlandırma siyasətinin hazırlanması və təsdiq olunmaq üçün Müşahidə Şurasına təqdim edilməsi;

Mükafatlandırma prosesinə nəzarətin həyata keçirilməsi, o cümlədən ən azı ildə bir dəfə Riskləri İdarəetmə Komitəsi ilə birgə mükafatlandırma sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

Mükafatlandırmanın həcmi üzrə təkliflərin bu standartların 13.8-ci bəndinə uyğun olaraq bankın müvafiq idarəetmə orqanına təqdim edilməsi.

MALİYYƏ İDARƏETMƏSİ VƏ HESABATLIĞI

Maliyyə idarəetməsi və hesabatlığı sistemi bankın daxili nəzarət sisteminin tərkib hissəsidir. Bankın baş maliyyə inzibatçısı tərəfindən sistemin əsas elementləri olan maliyyə idarəetməsinin və hesabatlığının metodlarını, daxili prosedurlarını, o cümlədən rəhbərliyə təqdim olunan hesabatları və maliyyə nəzarəti mexanizmlərini əhatə edən uçot siyasəti hazırlanmalıdır.

Maliyyə idarəetməsi və hesabatlığı üzrə vəzifələr aşağıdakı kimi bölüşdürülür:

Səhmdarların ümumi yığıncağı və ya səlahiyyət verildiyi halda Müşahidə Şurası bankın uçot siyasətini təsdiqləyir və tələb olunduqda yenidən işlənilməsinə təmin edir;

Müşahidə Şurası bankın uçot siyasətində müəyyən edilmiş metod və daxili prosedurların lazımı qaydada və vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarəti təmin edir;

illik maliyyə hesabatları Səhmdarların ümumi yığıncağı tərəfindən təsdiq olunur. İdarə Heyəti illik maliyyə hesabatlarının məlumat istifadəçilərinə vaxtında çatdırılmasını, Audit Komitəsi isə onların mötəbərliyini və şəffaflığını təmin edir;

İdarə Heyəti maliyyə planlaşdırılması sistemini yaradır və illik büdcənin icra vəziyyətini təhlil edir;

Baş maliyyə inzibatçısı bankın mühasibat, hesabatlıq və maliyyə nəzarəti funksiyalarını yerinə yetirən struktur bölmələrin işinin lazımı qaydada təşkil olunmasını təmin edir;

Təşkilati struktur bölmələrin rəhbərləri bankın daxili prosedurlarına uyğun olaraq maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün məlumatları hazırlayır və təqdim edirlər.

Bankın bütün əməliyyatları baş avtomatlaşdırılmış əməliyyat sistemində əks olunmalı, onun inzibatçılığı və istifadə qaydaları müəyyən edilməlidir. Bu zaman Müşahidə Şurası, Audit Komitəsi və İdarə Heyətinin üzvləri, risklərin idarə edilməsi bölməsinin rəhbəri, Baş maliyyə inzibatçısı, bankın baş mühasibi (maliyyə xidmətinin rəhbəri) və sistemin istifadə qaydalarına müvafiq olaraq bankın digər inzibatçısı və əməkdaşları bu sistemə daxil olmaq imkanına malik olmalıdırlar.

Filial və şöbələrin əməliyyatları bankın baş avtomatlaşdırılmış əməliyyat sistemində real vaxt rejimində əks etdirildikdə, həmin filial və şöbədə baş mühasib vəzifəsinin olması məcburi deyildir.

Bankın illik büdcəsi Baş maliyyə inzibatçısının rəhbərliyi altında növbəti təqvim ilinin başlanmasına ən azı 45 gün qalmış tərtib olunur, İdarə Heyəti ilə razılaşdırılır və büdcə ilinin başlanmasından əvvəl səhmdarların ümumi yığıncağı və ya səlahiyyət verildiyi halda Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilir.

BÖLMƏ 6 . BANKLARIN FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ. BANKLARDA DAXİLİ NƏZARƏT SİTEMİ VƏ DAXİLİ AUDİT

BANKLARIN FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ

Banklar, bank lisenziyasında qadağan edilməmişdirsə, aşağıdakı fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər:

1. tələbli və müddətli depozitlərin (əmanətlərin) və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi;
2. kreditlərin (təminatlı və/və ya təminatsız) verilməsi, o cümlədən istehlak və ipoteka kreditləşdirilməsi, reqres hüququ ilə və ya belə hüquq olmadan faktoring, forfeyting, lizinq xidmətləri və digər kreditləşdirmə növləri;
3. fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının, o cümlədən bankların müxbir hesablarının açılması və aparılması;
4. kliring, hesablama-kassa xidmətləri, pul vəsaitinin, qiymətli kağızların və ödəniş vasitələrinin köçürülməsi üzrə xidmətlər göstərilməsi;
5. ödəniş vasitələrinin (o cümlədən kredit və debet kartları, yol çekləri və bank köçürmə vekselləri) buraxılması;
6. öz hesabına və ya müştərilərin hesabına maliyyə vasitələrinin (o cümlədən çeklərin, köçürmə veksellərinin, borc öhdəliklərinin və depozit sertifikatlarının), qiymətli metalların və qiymətli daşların, valyuta və faiz vasitələrinin, səhmlərin və digər qiymətli kağızların, habelə forvard kontraktlarının, svoplara dair sazişlərin, fyuçerslərin, opsiyonların və valyutalara, səhmlərə, istiqrazlara, qiymətli metallara və ya faiz dərəcələrinə aid digər törəmə vasitələrin satın alınması və satılması;
- öz hesabına və ya müştərilərin hesabına valyuta mübadiləsi əməliyyatlarının həyata keçirilməsi;
7. qiymətli metalların əmanətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi;
8. öhdəliklərin icrasına təminatların, o cümlədən qarantiyaların verilməsi və öz hesabına və ya müştərilərin hesabına akkreditivlərin açılması;
9. qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət
10. maliyyə müşaviri, maliyyə agentləri və ya məsləhətçisi xidmətlərinin göstərilməsi;
11. kreditlərə və kredit qabiliyyətinin yoxlanılmasına dair informasiya verilməsi və xidmətlər göstərilməsi;
12. sənədləri və qiymətliyə, o cümlədən pul vəsaitlərini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq);
13. qiymətliyə, o cümlədən banknotların və sikkələrin inkasasiya edilməsi və göndərilməsi;

Banklar bu Qanunun 32.1-ci maddəsində sadalanan fəaliyyət növlərindən başqa bu qanunun 33-cü maddəsində göstərilən fəaliyyət növləri istisna olmaqla, digər qanunlarla nəzərdə tutulmuş fəaliyyət növlərini də həyata keçirə bilərlər.

Bu Qanunun 32.1-ci maddəsində göstərilmiş hər hansı fəaliyyət növü üçün qanunvericiliyə əsasən əlavə olaraq xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edildikdə banklar yalnız müvafiq xüsusi razılıq (lisenziya) aldıqdan sonra onları həyata keçirə bilirlər.

Banklar tərəfindən həyata keçirilməyən fəaliyyət növləri

Bu Qanunun 32-ci maddəsində icazə verilmiş fəaliyyət növləri istisna olmaqla, heç bir bank topdansatış və ya pərakəndə ticarət, istehsal, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, yataqların işlənilməsi, tikinti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya sığorta təşkilatları istisna olmaqla tərəfdaş, şərik və ya payçı kimi bunlarda iştirak edə bilməz.

Öhdəlik üzrə tələblərini ödəmək məqsədilə bank yalnız maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının icazəsi ilə və yalnız icazədə göstərilən müddət ərzində bu Qanunun 33.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan fəaliyyət növlərini həyata keçirə və ya həmin fəaliyyət növlərini həyata keçirən hüquqi şəxslərdə tərəfdaş, şərik və ya payçı ki-mi iştirak edə bilər.

Bank hesablarının növləri

Bank hesabları aşağıdakı növlərə bölünür:

1. cari hesablar;
2. cari subhesablar;
3. kredit hesabları;
4. əmanət hesabları;
5. müxbir hesablar.

Cari hesablar aşağıdakı məqsədlər üçün açılır:

- dövlət orqanları, bələdiyyələr, hüquqi şəxslər, o cümlədən publik hüquqi şəxslər, onların filial və nümayəndəlikləri, beynəlxalq təşkilatlar, ailə kəndli təsərrüfatı, mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqdan istifadə edən torpaq mülkiyyətçiləri, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər üçün onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı bank əməliyyatlarının aparılması;

- fiziki şəxslər üçün onların hesabına daxil olan pul vəsaitinin qəbul edilməsi və hesaba salınması, hesabdan pul vəsaitlərinin köçürülməsi və verilməsi, habelə hesab üzrə digər əməliyyatların aparılmasına dair sərəncamlarının yerinə yetirilməsi;

- həmkarlar ittifaqının ilk təşkilatı üçün onların qanun və nizamnamə ilə üzərinə qoyulmuş vəzifələrin icra edilməsi;

- büdcə təşkilatları üçün xarici dövlət və hüquqi şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən məqsədli təyinat üzrə verilən yardım və qrantların alınması və istifadəsi üzrə bank əməliyyatlarının aparılması.

Cari subhesablar hüquqi şəxslərin filial və nümayəndəlik statusu daşımayan və olduğu yerdən kənarda yerləşən struktur bölmələrinə açılır. Bu hesablara daxil olan vəsaitlər həmin struktur bölmələrin işçilərinin əmək haqları və əmək haqqı ilə bağlı digər məcburi köçürmələrin, habelə bu qurumların fəaliyyətini təmin edən kommunal xərclərin ödənilməsi üzrə ödənişləri istisna olmaqla, hüquqi şəxslə bağlanmış bank hesabı müqaviləsində müəyyən olunmuş müddətlərdə onun cari hesabına köçürülür.

Cari hesablara müvəqqəti cari hesablar və xüsusi cari hesablar da aiddir.

Müvəqqəti cari hesablar hüquqi şəxslər üçün onların dövlət qeydiyyatına alınmadək nizamnamə, şərikli kapitallarının, habelə əmlak paylarının ödənilməsi üçün, həmçinin investisiya qiymətli kağızları kütləvi təklif edilərkən onların dəyərini ifadə edən pul vəsaitlərinin saxlanılması üçün açılır.

Xüsusi cari hesablar aşağıdakı məqsədlər üçün açılır:

1. məhkəmənin, icra qurumunun, gömrük orqanının, cinayət təqibini həyata keçirən dövlət orqanlarının, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda digər dövlət qurumlarının depozit hesabları – qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bank əməliyyatlarının aparılması;
2. notariusun depozit hesabı - dövlət və xüsusi notariuslar üçün qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi və fiziki şəxslərdən pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların daxil olması, saxlanması və digər əməliyyatların aparılması;
3. zəmanət kassası hesabı - xüsusi notariusların müştərilər qarşısındakı məsuliyyətinə zəmanət vermək məqsədi ilə qanunla nəzərdə tutulmuş pul vəsaitlərinin yığılması və istifadəsi;
4. sığorta bank hesabı – vəkillərin müdafiə edilən və ya təmsil edilən şəxslər qarşısındakı məsuliyyətinə zəmanət vermək məqsədi ilə qanunla nəzərdə tutulmuş pul vəsaitlərinin yığılması və istifadəsi;
5. valyuta mübadiləsi fəaliyyətinə lisenziya almaq istəyən şəxsin xüsusi hesabı - qanunla nəzərdə tutulan pul vəsaitinin lisenziyanın qüvvədə olduğu müddətdə girov qoyulması və depozitdə saxlanması. Bu depozitlər digər əməliyyatlar üçün girov qismində çıxış edə bilməz;
6. xüsusi seçki hesabı - Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş məqsədlər üçün.
7. Kredit hesabları bankın müştərilərə verdiyi kreditlərin uçotu, kredit müqaviləsində nəzərdə tutulduğu hallarda isə həmçinin kredit vəsaitlərinin istifadəsi və ödənilməsi ilə bağlı bank əməliyyatlarının aparılması üçün açılan hesabdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə verilmiş kreditlər müştərilərin yalnız vergi ödəyicisi qismində açılmış bank hesablarına köçürülür.
8. Əmanət hesabları bank əmanəti müqaviləsinə əsasən müştərilərin pul vəsaitlərinin əmanətlərə cəlb edilməsi, əmanətlərinin uçotu və müvafiq əməliyyatların aparılması üçün açılan hesabdır.
9. Müxbir hesablar bankların özlərinin və müştərilərinin bank əməliyyatlarının aparılması məqsədi ilə yerli və xarici banklar üçün açılan hesabdır.

STANDART BANK HESAB NÖMRƏSİNİN (IBAN) TƏTBİQİ

Bankçılıq Standartları üzrə Avropa Komitəsi (ECBS) və Standartlaşdırma üzrə Beynəlxalq Təşkilat (ISO) tərəfindən müəyyən edilmiş ISO 13616 beynəlxalq standartına uyğun olaraq yaradılan və banklar, poçt-maliyyə xidmətləri göstərən poçt rabitəsi milli operatoru və Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi (maliyyə institutları) tərəfindən müştərilərə təqdim edilən standart bank hesab nömrəsidir.

Elektron ödəniş məkanında bank müştərilərinin identifikasiya edilməsini təkmilləşdirmək, ödənişlərin emalı zamanı avtomatlaşdırılma səviyyəsini yüksəltmək,

bank hesablarının strukturundakı pərakəndəliyi aradan qaldırmaq və əməliyyat risklərini minimallaşdırmaqdır.

IBAN-ın strukturu 28 simvoldan ibarət olmaqla aşağıdakı quruluşa malikdir:

1. İlk dəyişməyən 2 simvol "Ölkələrin və onların qurumlarının adlarının təsviri üçün Kodlar" beynəlxalq standartına (ISO 3166) uyğun olaraq, "AZ" Azərbaycan Respublikasının ölkə kodudur;
2. Növbəti 2 simvol – nəzarət rəqəmləridir;
3. Növbəti 4 simvol – "Bank İdentifikasiya Kodları" beynəlxalq standartına (ISO 9362) uyğun olaraq, bankın BIC-inin ilk 4 simvoludur;
4. Növbəti 20 simvol – müştəri hesab nömrəsidir.
5. Müştəri hesab nömrəsi üçün standart format mövcud deyildir. Müştəri hesab nömrəsində bankların seçimindən asılı olaraq filial kodu, balans hesabı, valyuta kodu, subhesab və müştəri kodu göstərilə bilər. Simvolların sayı 20 - dən az olduğu halda, həmin boşluqların yerinə müştəri hesab nömrəsinin əvvəlinə sıfırlar əlavə edilməlidir.
6. Müştəri hesab nömrəsində yalnız Latın əlifbasının böyük hərflərindən (A-Z) və rəqəmlərdən (0-9) istifadə edilməlidir.
7. Elektron ödəniş sənədlərində IBAN-ın strukturunda boş sahəyə yol verilməməlidir.
8. Kağız daşıyıcıda hazırlanmış ödəniş sənədlərində IBAN-ın simvolları dörd-dörd qruplaşdırılmaqla boş sahə ilə bir-birlərindən ayrıla bilər.

ISO 70643 beynəlxalq standartına uyğun olaraq, MOD 97-10 metodu ilə IBANın nəzarət rəqəmlərinin hesablanması üçün Azərbaycan Respublikasının ölkə kodundan ("AZ"), iki sıfırdan ("00"), maliyyə qurumunun SWIFT BIC-inin ilk 4 simvolundan və 20 simvoluq müştəri hesab nömrəsindən ibarət olan ilkin simvollar ardıcılığı düzəldilir: Misal: AZ00 NABZ 0000 0000 1370 1000 2944.

BANKLARDA DAXİLİ NƏZARƏT SİTEMİ VƏ DAXİLİ AUDİT

Kredit təşkilatlarında daxili nəzarət sisteminin, o cümlədən daxili audit işinin vəziyyəti, onun təşkilinin və bu qaydaların tələblərinə uyğunluğu Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən yoxlanılmalıdır. Bundan başqa Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarından vaxtaşırı olaraq daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti və keçirilmiş audit yoxlamalarının nəticələrinə dair hesabatlar tələb edilə bilər.

Bank işinin və siyasətinin ümumi strateji istiqamətlərinin, o cümlədən daxili nəzarət sisteminin yaradılması və həyata keçirilməsi, habelə bank əməliyyatlarının düzgün və səmərəli aparılması üçün bankın Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti məsuliyyət daşıyır. Bankın Maliyyə-təftiş komissiyası isə bankın qanunlara, normativ aktlara, habelə bankın özünün siyasətinə və qaydalarına əməl edilməsini təhlil etmək məqsədilə, onun əməliyyatlarının müntəzəm auditinin keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır.

Audit Komitəsinin vəzifələri aşağıdakılardır: DAB-ın Əsasnaməsinin hazırlanması (Audit Komitəsi tərəfindən təsdiq edilir); DAB-ın fəaliyyətinə nəzarət edilməsi, o cümlədən audit planlarının və resursların ayrılmasının təsdiqlənməsi; Kənar auditorlarla əlaqələr: audit işi planlarının, audit nəticələrinin və tövsiyələrinin qəbul edilməsi; Kənar auditorların seçilməsi ilə əlaqədar, Müşahidə Şurasına tövsiyələrin verilməsi; Nəzarət orqanları ilə görüşlərin

keçirilməsi və onlara bankın idarəetmə strukturu və fəaliyyət sistemi haqqında məlumatın verilməsi; Azərbaycan Mərkəzi Bankı, Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti, DAB, kənar auditorlar və nəzarət orqanı arasında əlaqələrin təşkili; • Müşahidə Şurasına müntəzəm olaraq komitənin fəaliyyət nəticələri barədə hesabat verilməsi.

Daxili audit – bankın daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə yaradılmış və icra orqanlarından müstəqil olan gəlir gətirməyən xidmətidir. Daxili audit xidməti, risklərin idarə edilməsi, nəzarət və idarəçilik proseslərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, habelə artırılması istiqamətində bankın öz məqsədlərinə çatmasında köməklik göstərir.

Daxili audit bankın daxili nəzarət sistemlərinin mütəmadi yoxlanılması prosesinin, habelə bankın etibarlı və prudensial idarə edilməsini və fəaliyyətini təmin edən daxili nəzarət sisteminin bir hissəsidir.

BANKIN NƏZARƏT SİSTEMİ

Siyasətin işlənilib hazırlanması, planlaşdırma və kadrların idarə edilməsi bankın səmərəli fəaliyyəti üçün yetərli deyildir. Bank öz fəaliyyətinin sağlam idarəçiliyini təmin etmək məqsədilə həmçinin adekvat daxili nəzarət sisteminin təşkilini və onun səmərəliliyini təmin etməlidir.

Müşahidə Şurası öz vəzifələrinin icrasını müvafiq komitələrə tapşıra bilər, lakin bankın sağlam və təhlükəsiz mühitdə fəaliyyət göstərməsi nöqteyi-nəzərdən Müşahidə Şurası öz məsuliyyətini digərlərinin üzərinə qoya bilməz. Bu səbəbdən bankın Müşahidə Şurası bank əməkdaşlarının fəaliyyətini diqqətdə saxlamaq məqsədilə nəzarət sistemlərini yaradır.

Bankın nəzarət sistemi aşağıdakıları özündə əks etdirir:

1. audit prosedurlarını;
2. daxili nəzarət prosedurlarını;
3. aktivlərin keyfiyyətinin təhlilini;
4. riskin idarə edilməsini;
5. qaydalara riayət edilməsinə nəzarət prosedurlarını.

Bank işinin və siyasətinin ümumi strateji istiqamətlərinin, o cümlədən daxili nəzarət sisteminin yaradılması və həyata keçirilməsi, habelə bank əməliyyatlarının düzgün və səmərəli aparılması üçün bankın Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti məsuliyyət daşıyır. Bankın Maliyyə-təftiş komissiyası isə bankın qanunlara, normativ aktlara, habelə bankın özünün siyasətinə və qaydalarına əməl edilməsini təhlil etmək məqsədilə, onun əməliyyatlarının müntəzəm auditinin keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır.

Müşahidə Şurası bankın fəaliyyətinin idarə edilməsi və ona nəzarət üçün müxtəlif üsullardan istifadə edə bilər. Lakin mükəmməl olmasından asılı olmayaraq hər hansı bir sistem vaxtaşırı nəzərdən keçirilməzsə əhəmiyyətini itirə bilər. Qəbul olunan qaydaların lazımi səviyyədə izah edilməsini və yerinə yetirilməsini, şərtlərdə edilən dəyişikliklərin və təshih tədbirlərinin həyata keçirilməsini müəyyən etmək üçün bütün nəzarət sistemləri daim təhlil edilməli və nəzərdən keçirilməlidir. Bu, bankın gündəlik əməliyyatlarını icra edən əməkdaşların öz vəzifələrindən sui-istifadə etməsi yollarının qarşısını almaq vasitəsidir.

Daxili nəzarət prosedurları nəzarət sisteminin bir hissəsini təşkil edir. Daxili nəzarətə aid metodlar aşağıdakıları təmin etmək üçün nəzərdə tutulur:

- Risklərin idarə edilməsinin tətbiqi və prosedurların səmərəliliyini;
- Aktivlərin qorunmasını;
- Maliyyə və əməliyyat uçotunun bütövlüyünü;
- Əməliyyat səmərəliliyinin inkişaf etdirilməsini;
- Daxili qaydalara, AR Qanunlarına və digər normativ hüquqi aktlara riayət edilməsi.

DAXİLİ AUDİT

Bank rəhbərliyinin və işçilərin öz səlahiyyətlərini lazımi səviyyədə yerinə yetirməsini təmin etmək məqsədilə bankda daxili audit prosedurları tətbiq olunmalıdır. Audit prosedurları rəhbərliyə daxili qayda və nəzarət sistemlərinin adekvat olması və onlara riayət edilməsi haqqında məlumatın verilməsini nəzərdə tutmalıdır. Aşkar olunmuş çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında İdarə Heyətinin gördüyü işlər audit hesabatlarında əks olunur və onun Müşahidə Şurasına təqdim edilməsi nəzərdə tutulur. Göstərilənlər sənəddə öz həllini tapmazsa audit xidmətinin əhəmiyyəti itirilmiş olur.

Daxili audit bankın Müşahidə Şurasından və İdarə Heyətindən müstəqil olaraq fəaliyyət göstərir. Audit Komitəsinin üzvləri vəzifəyə Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən təyin olunurlar.

Daxili audit bölməsi (departament, şöbə və s.) Audit Komitəsinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir və bankın icra orqanı ilə qarşılıqlı surətdə bankda daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinə fasiləsiz nəzarəti həyata keçirir;

Daxili audit bölməsinin rəhbəri və əməkdaşları Audit Komitəsinin təqdimatı ilə bankın Müşahidə Şurası tərəfindən vəzifəyə təyin edilir və vəzifədən azad olunur. Bankda Audit Komitəsinin və daxili audit bölməsinin fəaliyyətinin standartlarını və qaydalarını Mərkəzi Bank müəyyən edir.

Audit Komitəsi, banklarda mükəmməl nəzarət sisteminin mövcudluğunu və adekvatlığını təmin etməklə Müşahidə Şurasına və İdarə Heyətinə köməklik göstərir.

Audit Komitəsinin Sədri Komitənin yığıncaqlarında iştirak etmək üçün İdarə Heyətinin Sədrini, İdarə Heyətinin digər üzvlərini, DAB direktorunu və kənar auditorları dəvət edə bilər. Müşahidə Şurası və Audit Komitəsi daxili və kənar auditorların seçiminə, qiymətləndirilməsinə, habelə daxili auditorların mükafatlandırılmasına nəzarət edir. Auditorların səriştəsi vaxtaşırı qiymətləndirilir. Auditor rəyinin əhəmiyyəti onların peşəkarlığından və bacarığından asılıdır. Audit xidmətinin əldə etdiyi məlumatlar haqqında hesabat verməsi üçün Müşahidə Şurası ilə görüşlər keçirməsi nəzərdə tutulur. Rəhbərliyin ildə ən azı bir dəfə audit qaydalarının adekvatlığını, auditə cəlb olunmuş əməkdaşların peşəkarlığı və auditin əhatə sahəsini nəzərdən keçirməsi müəyyən olunmalıdır.

Daxili audit, həmçinin bank aktivlərinin təhlükəsizliyini təmin edən müvafiq nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını, yaxud mövcudluğunu, bankın səhmdarlara, nəzarətedici orqanlara və ictimaiyyətə təqdim etdiyi dövrü hesabatların dəqiqliyini, tamlığını və dürüstlüyünü təsdiq etməlidir.

Daxili nəzarət mexanizmləri bank fəaliyyətində potensial səhvlərin, nöqsanların və itkilərin vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınmasının, bank risklərinin minimuma endirilməsinin mühüm vasitəsidir. Daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılması bank əməliyyatlarının etibarlılığı, təhlükəsizliyi, səmərəliliyi və qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin etmək üçün zəruridir.

Hər bir bank öz fəaliyyətində daxili nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı əsas prinsipləri və qaydaları rəhbər tutmalıdır:

1. Mükəmməl təşkilati struktur;
2. Zəruri siyasət və uçot qaydaları;
3. Aktivlərin qorunması üçün tədbirlər;
4. Daxili audit üzrə səmərəli proqram.

Daxili audit Müşahidə Şurasının, Maliyyə-təftiş komissiyasının və İdarə Heyətinin sərəncamında olan ən səmərəli daxili nəzarət vasitəsidir. Daxili audit proqramı o zaman mükəmməl hesab edilə bilər ki, müəyyən edilmiş nəzarət mexanizmləri, əməliyyat proseduraları - qeyri-səmərəlilik, uyğunsuzluqlar, yaxud saxtakarlıq və ya qəsdən manipulyasiya nəticəsində dəyərlənəcək zərərin minimuma endirilməsini təmin etsin. Auditorun rolu əməliyyat sistemləri, prosesual nəzarət mexanizmləri və sənədləşmənin mükəmməliyi, təsirliyinin və etibarlılığının müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmiş yoxlamalar və təhlillər aparmaq yolu ilə bankın əmlakının qorunmasına kömək göstərməkdir. Səmərəli audit zəruri nəzarət atmosferi yaradır, bank əməliyyatlarının dəqiqliyinə və etibarlılığına xidmət göstərir. Daxili auditin bu qaydalarla müəyyən olunmuş məqsəd və vəzifələri, bankın Maliyyə-təftiş komissiyasının qanunvericiliklə ona həvalə edilmiş səlahiyyətlərinin icrasını istisna etmir. Maliyyə-təftiş komissiyası öz vəzifə və səlahiyyətlərinin icrasında daxili və xarici audit yoxlamalarına əsaslanmalıdır.

Aktivlərin keyfiyyətinə nəzarət (kreditlərə nəzarət daxil olmaqla) bankın aktivlərinin qiymətləndirilməsi üsuludur. Onların dəyəri bankın maliyyə vəziyyətinə uzun müddətli təsir göstərir. Təhlilə problemlə aktivlərin qiymətləndirilməsi və kreditləşdirmə prosesində zəifliklərin müəyyən edilməsi daxildir. Effektiv sistemə müstəqil təhlil və əməkdaşlar tərəfindən kreditlərin təsnifləşdirilməsi də daxildir. Sənəddə aktivlərin keyfiyyətinin təhlili haqqında nəticələrin Müşahidə Şurasına və ya müvafiq komitələrə təqdim olunması nəzərdə tutulmalıdır.

Daxili audit, bank aktivlərinin təhlükəsizliyini təmin edən müvafiq nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını, yaxud mövcudluğunu, bankın səhmdarlara, nəzarətedici orqanlara və ictimaiyyətə təqdim etdiyi dövrü hesabatların dəqiqliyini, tamlığını və dürüstlüyünü təsdiq etməlidir.

Daxili nəzarət mexanizmləri bank fəaliyyətində potensial səhvlərin, nöqsanların və itkilərin vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınmasının, bank risklərinin minimuma endirilməsinin mühüm vasitəsidir. Daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılması bank əməliyyatlarının etibarlılığı, təhlükəsizliyi, səmərəliliyi və qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin etmək üçün zəruridir.

Daxili audit bölməsi - DAB bank daxilində daxili audit işini yerinə yetirir. DAB audit planlarını tərtib edir, onları həyata keçirir və auditin nəticələri haqqında məlumat verir.

DAB daxili nəzarət sisteminin bir hissəsidir və bankların tənzimləyici, idarəedici və nəzarət tələblərinə riayət etməsinin münasibliyini müstəqil olaraq qiymətləndirir.

Daxili audit departamenti aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- bank daxilində audit işini yerinə yetirir;
- audit planlarını tərtib edir, onları həyata keçirir və auditin nəticələri barədə məlumat verir;
- bankın bütün strukturlarının fəaliyyətini yoxlayır və qiymətləndirir;
- bankın təşkili və idarə edilməsi ilə əlaqədar nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş siyasət, prinsiplər, qayda və təlimatlar da daxil olmaqla bankın fəaliyyətini nizamlayan hüquqi və normativ tələblərə lazımi diqqət yetirir;
- bankın siyasətinin müəyyən olunmasında iştirak etmir və ümumiyyətlə bankın siyasətini və ya onun uyğunluğunu bilavasitə tənqid etmək səlahiyyətinə malik deyil. Lakin DAD-ın faktiki və ya potensial narahatlıq doğuran məsələlərlə üzləşdiyi zaman bu barədə Audit Komitəsinin sədrinə məzura edir;
- bank rəhbərliyinin hüquqi və normativ tələblərə və yaxud bankın daxili qaydalarına və prosedurlarına zidd qərarlar qəbul etdiyi və ya edəcəyi barədə xəbər tutarsa, dərhal İdarə Heyətinin və/və ya Müşahidə Şurasının sədrinə məlumat verir;
- DAD rəhbəri bütün hadisələr barəsində Audit Komitəsinin sədrinə məruzə etməlidir;
- Daxili audit aşağıdakıları qiymətləndirir:
- Bankın daxili qaydalara və risklərin idarəedilməsinə (ölçülə bilən və ölçülə bilməyən) əməl etməsini;
- Maliyyə və idarəedici məlumatların, o cümlədən kənar istifadəçilərə verilən hesabatların etibarlılığını, tamlığını, düzgünlüyünü və vaxtli-vaxtında hazırlanmasını;
- Elektron informasiya sistemlərinin fasiləsizliyinə və etibarlılığına xidmət edən bölmələrin fəaliyyətini.
- DAD aşağıdakı hüquqlara malikdir:
- Audit işinə lazım olan əvvəlki dövrlər üzrə bütün məlumatları tələb etmək;
- Yoxlanılan və ya əvvəlki dövrlərdəki əməliyyatlarla bağlı bütün zəruri sənədləri əldə etmək;
- Bankın audit aparılan struktur vahidində (filial, şöbə, nümayəndəlik) nağd vəsaitlərin, digər pul qiymətlərinin, qiymətli kağızların, xüsusi qeyd olunmuş blankların, mal-materialların, əsas vəsaitlərin, avadanlıqların və digər aktivlərin mövcud olmasını yoxlamaq və təsdiq etmək;
- Hüquqi və fiziki şəxslərlə bağlanmış icarə müqavilələri, saxlanma müqavilələri, satış və s. üzrə hər hansı və ya bütün aktivləri yoxlamaq;

- Audit aparılan struktur vahidinin (filial, şöbə, nümayəndəlik) fəaliyyəti ilə əlaqədar, elektron və çap olunmuş şəkildə məlumatları təhlil və tədqiq etmək;
- Hər hansı bir əməliyyatın uçotu və xüsusiyyəti ilə bağlı bankın rəhbər işçilərindən bütün zəruri izahatları tələb etmək;
- Bankın işçiləri tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin və əməliyyatların cari qanunvericiliyə və normativ tələblərə uyğunluğunun adekvatlığını müəyyən etmək, bankın siyasətini və strategiyasını, qərar qəbul etmə prosedurlarını, uçot və hesabat vermə qaydalarını müəyyənləşdirən bankın daxili qərarına dair yazılı sənədləri əldə etmək;
- Bank tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlar barədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə riayət etməklə, müştərilərə sorğular göndərmək;
- bank, onun rəhbərləri və işçiləri haqqında məxfi məlumatları əldə etmək. Bu cür məxfi məlumatlara aşağıdakıları aid etmək olar:
 - Rəhbərliyin və digər işçilərin əmək haqqları
 - Müştərlərin maliyyə vəziyyəti haqqında məlumat
 - Bankın mülkiyyətində olan əmlak və investisiyaları haqqında məlumatlar
 - Filialların gəlirliliyi
 - Bankın (baş rəhbərliyin) gələcək planları
 - Saxtakarlıq halların təhqiqatı və mümkün hüquqi tədbirlər.

Hər bir bank öz fəaliyyətində daxili nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı əsas prinsipləri və qaydaları rəhbər tutmalıdır:

1. Mükəmməl təşkilati struktur;
2. Zəruri siyasət və uçot qaydaları;
3. Aktivlərin qorunması üçün tədbirlər;
4. Daxili audit üzrə səmərəli proqram.

Daxili audit Müşahidə şurasının, Maliyyə-təftiş komissiyasının və İdarə Heyətinin sərəncamında olan ən səmərəli daxili nəzarət vasitəsidir. Daxili audit proqramı o zaman mükəmməl hesab edilə bilər ki, müəyyən edilmiş nəzarət mexanizmləri, əməliyyat proseduraları - qeyri-səmərəlilik, uyğunsuzluqlar, yaxud saxtakarlıq və ya qəsdən manipulyasiya nəticəsində dəyə biləcək zərərin minimuma endirilməsini təmin etsin. Auditorun rolu əməliyyat sistemləri, prosesual nəzarət mexanizmləri və sənədləşmənin mükəmməliyi, təsirliyinin və etibarlılığının müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmiş yoxlamalar və təhlillər aparmaq yolu ilə bankın əmlakının qorunmasına kömək göstərməkdir. Səmərəli audit zəruri nəzarət atmosferi yaradır, bank əməliyyatlarının dəqiqliyinə və etibarlılığına xidmət göstərir. Daxili auditin bu qaydalarla müəyyən olunmuş məqsəd və vəzifələri, bankın Maliyyə-təftiş komissiyasının qanunvericiliklə ona həvalə edilmiş səlahiyyətlərinin icrasını istisna etmir. Maliyyə-təftiş komissiyası öz vəzifə və səlahiyyətlərinin icrasında daxili və xarici audit yoxlamalarına əsaslanmalıdır.

Auditin məqsəd və vəzifələri ilk növbədə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. bankın ayrı-ayrı əməkdaşları və struktur bölmələrinin icra etdiyi əməliyyatların qanunvericiliyə, normativ aktlara və daxili sənədlərə uyğunluğunu müəyyən etmək məqsədilə, mütəmadi olaraq yoxlamaların aparılmasını təmin etmək;

2. bankın əməkdaşları tərəfindən qanunvericiliyin, normativ aktların, təlimatların, daxili sənədlərin, peşə etikası standartlarının tələblərinin pozulması faktlarını tədqiq etmək, uyğunsuzluqları, yaxud saxtakarlıq əlamətlərini aşkara çıxarmaq;
3. aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması və buna nəzarət məqsədilə tövsiyələr işləyib hazırlamaq;
4. aparılmış yoxlamaların nəticələri və aşkar edilmiş hər bir faktın müvafiq qaydada sənədləşdirilməsini təmin etmək;
5. aparılmış yoxlamaların nəticələri, aşkar edilmiş yeni risklər, nöqsan və çatışmazlıqlar və onların aradan qaldırılması barədə vaxtında bank rəhbərliyinə məlumat vermək;
6. bankın əməkdaşları tərəfindən qanunvericiliyin, normativ aktların, daxili sənədlərin tələblərinin öyrənilməsi üzrə işin təşkilinə nəzarət etmək;
7. mühasibat uçotu və hesabat sisteminin adekvatlığını təhlil etmək; inzibati nəzarət mexanizmləri və qaydaların, habelə əməliyyatların səmərəliyinə qiymət vermək;
8. yeni siyasət formalaşdırılarkən və köhnə siyasətə yenidən baxılarkən, yaxud yeni fəaliyyət növlərinin planlaşdırılması prosesində və onların tətbiqinin müxtəlif mərhələlərində nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğunu təmin etmək.

Daxili audit xidməti əməkdaşları hüquqları:

1. yoxlama məqsədilə, uçot-hesabat, mühasibat, pul-hesabat və digər sənədlərə icazənin olması;
2. bank əməkdaşlarının hərəkətlərinin, icra etdiyi əməliyyatların qanunvericiliyin, normativ aktların və daxili sənədlərin tələblərinə uyğun olub-olmamasını təyin etmək;
3. bankın bütün struktur bölmələrinin fəaliyyətini yoxlamaq;
4. ayrı-ayrı əməliyyatların müvəqqəti dayandırılması barədə tövsiyələr vermək;
5. zəruri hallarda daxili auditə aid olan bir sıra məsələlərin həllinə bankın digər struktur bölmələrinin əməkdaşlarını cəlb etmək.

Bankların bütün əməkdaşları daxili audit xidməti ilə qarşılıqlı münasibətlərində aşağıdakılara əməl edilir:

1. daxili audit xidməti tərəfindən öz vəzifə səlahiyyətlərinin icrasına köməklik göstərmək;
2. qanunvericiliyin, təlimat və qaydaların tələblərinin pozulması, həmçinin banka zərər vurulması faktları barədə daxili audit xidmətinə məlumat vermək;
3. ayrı-ayrı əməliyyatların qanunvericiliyin, normativ aktların, daxili sənədlərin və peşə etikası standartlarının tələblərinə uyğunluğu şübhə doğurduqda, daxili audit xidməti əməkdaşları ilə məsləhətləşmələr aparmaq;
4. «maraqlı tərəf» hesab edilə biləcəyi hallarda, bankın əməkdaşları daxili audit xidmətinə əvvəlcədən xəbərdar etmədən, müvafiq əməliyyatların aparılmasında iştirak edə bilməzlər.

Bundan başqa Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarından vaxtaşırı olaraq daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti və keçirilmiş audit yoxlamalarının nəticələrinə dair hesabatlar tələb edilə bilər.

Bankların audit funksiyası aşağıdakı minimum normalara uyğun olmalıdır.

1) Auditor müstəqil olmalıdır:

- 1.1. bilavasitə bankın Müşahidə Şurası və Maliyyə-təftiş komissiyası nahesabat verməlidir;

1.2. öz vəzifələrini icra etmək üçün lazımi səlahiyyətlərə malik olmalıdır (sənədlərə və şöbələrə sərbəst icazəsi olmalıdır);

1.3. yüksək etik və peşə keyfiyyətlərinə malik olmalıdır;

1.4. yoxlanılacaq sahə funksiyasına aid iyratı olmamalıdır;

1.5. audit proqramlarının həyata keçirilməsi qrafiki, yaxud miqyası üzərində heç bir məhdudiyyət olmamalıdır.

2). Auditor səriştəli olmalıdır:

2.1. ali iqtisadi təhsilə, müvafiq peşə təcrübəsinə malik olmalı, habelə peşə biliklərini daim artırmaq arzusunda olmalıdır;

2.2. bank əməliyyatlarına və Audit keçirilməsinin beynəlxalq qaydalarına bələd olmalıdır;

2.3. beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş uçot standartlarından xəbərdar olmalıdır.

3) Audit proqramı:

3.1. bankın Maliyyə-təftiş komissiyası və Müşahidə şurası tərəfindən təsdiq edilməli və müntəzəm surətdə nəzərdən keçirilməlidir;

3.2. yazılı formada olmalı və auditin məqsədlərini əksətdirməlidir;

3.3. auditin məqsədlərinə nail olmaq üçün kifayətqədər geniş miqyasda olmalıdır;

3.4. yoxlanılan hər bir sahə üzrə ətraflı iş proqramlarını nəzərdə tutmalıdır;

3.5. hər bir proqramda zəruri audit işinin aydın və dəqiq təsviri olmalı, habelə işin miqyasından asılı olaraq bankın ayrı-ayrı departamentlərində konkret əməliyyatların yoxlanılması proseduraları göstərilməlidir. Proqramda nəzərdə tutulan proseduralar, digər amillərlə yanaşı bank əməliyyatlarının həcmindən və mürəkkəbliyindən asılı olaraq dəyişdirilə bilər;

3.6. lazım gəldikdə proqramda balans hesablarının, xüsusilə kredit, depozit və müxbir hesablarının təsdiqi nəzərdə tutulmalıdır;

3.7. audit yoxlamalarının keçirilməsi müddətləri, hər bir sahə ilə əlaqədar risqdən asılı olmalıdır. Bank riskləri təhlil edilərkən auditor tərəfindən konkret əməliyyatın, əlaqədar araktivlərin və passivlərin xarakteri, müvafiq siyasətin və daxili nəzarət normalarının mövcudluğu, daxili nəzarət mexanizmlərinin səmərəliyi kimi amillərə xüsusi diqqət yetirilməlidir;

3.8. görülmə işlər sənədləşdirilməlidir. Daxili audit barədə iş sənədlərində audit işlərinin proqramı, yoxlamanın həcmi və aparılmış əməliyyatları təsvir edən təhlillər və təqdim olunmuş rəylərin əsasları olmalıdır.

Daxili audit proqramı əsasən aşağıdakı məsələlərin həllinə yönəldilməlidir:

1. Müşahidə şurası və rəhbərlik tərəfindən müəyyən olunmuş siyasətə və qaydalara əməl edilməsi, o cümlədən əməliyyatların aparılmasına müvafiq icazələr alınmasının təsdiqi;
2. Qüvvədə olan qanunvericiliyə və normativ aktlara əməl edilməsi;
3. Bank sənədlərinin müfəssəlliyi, o cümlədən bütün əməliyyatların müvafiq hesablarda uçotunun düzgün və vaxtında aparılması;
4. Bank aktivlərinin təhlükəsizliyi, maliyyə hesabatlarında onların düzgün uçotu;
5. Gəlir və xərclərin dəqiq uçotunu, qanuniliyini və bankın siyasətinə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün onların ətraflı təhlili. Bura hesablamaların və sənədlərin dəqiqliyini təmin etmək məqsədilə depozitlər və kreditlər üzrə faizlər, vaxtında aparılmamış ödənişlər

üçün cərimələr, xidmət haqqı və s. kimi kompüter hesablamalarının və sənədlərin seçmə yolu ilə yoxlanılması dadaxildir;

6. Müvafiq sənədləşmələrin aparılması və girova nəzarət, habelə akkreditivlər və təminatlar kimi balansarxası maddələrin uçotunun aparılması;
7. Balansdan silinmiş kreditlərdən dəyən zərər barədə sənədlərin təhlili;
8. Əvvəldən axıradək hər bir əməliyyat üzrə dəqiq və lazimi qaydada təsdiq edilmiş sənədlərin olması;
9. Kompüter texnikasının, proqram təminatının təhlükəsizliyi və etibarlılığı, habelə fəvqəladə vəziyyətlər üçün planların tərtib edilməsi (məlumatların təhlükəsizliyi, saxlanması və bərpası).

4) Auditor rəyi:

1. – audit başa çatdıqdan dərhal sonra tərtib edilməlidir;
2. – auditin məqsədləri, miqyası, nəticələri barədə hesabatı və problemlərin aşkara çıxarıldığı hər bir sahə üzrə ətraflı tövsiyələri əks etdirməlidir;
3. – tövsiyələrdə auditin nəticələrinin qısa xarakterik təsviri, tələb olunan islah tədbirləri, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün məsul şəxslərin adı və onların həyata keçirilməsi müddətləri göstərilməlidir;
4. – rəylər bilavasitə müşahidə şurasına və Maliyyə-təftiş komissiyasına, rəylərin surətləri isə bankın İdarə Heyətinə və şöbə rəislərinə (rəyin yalnız müvafiq bölmələri) təqdim edilməlidir;
5. – daxili auditin səmərəliyi, daha çox tövsiyələrin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə, nəzarətin davam etdirilməsindən asılıdır. Müşahidə şurası nəzarəti yoxlamalar siyasətini formalaşdırmalıdır. Rəhbər heyət və daxili auditor sonradan nəzarət qaydalarını müəyyən etməlidirlər.

5) Auditin keçirilməsi müddəti:

Auditin keçirilməsi müddəti, adətən auditin keçiriləcəyi hər bir sahə ilə əlaqədar risk dərəcəsindən asılıdır. Audit ildə azı bir dəfə keçirilməlidir.

BÖLMƏ 7. BANKLARIN ÖHDƏLİKLƏRİ VƏ KAPITALI. BANKLARIN AKTİV ƏMƏLİYYATLARI

BANKLARIN ÖHDƏLİKLƏRİ

Bankların öhdəlikləri, banklar tərəfindən vəsaitlərin cəlb olunması və onun resurslarının formalaşması üzrə əməliyyatlarıdır. Bu əməliyyatların köməyi ilə banklar mənfəət əldə etmək məqsədiylə kredit verilməsi, qiymətli kağızlara sərmayə qoyulması və s. üçün vəsaitlər toplayırlar. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bank passivlərinin formalaşması və onların strukturunun optimallaşdırılması, öhdəliklərin mənbələrinin keyfiyyətə səmərəli idarə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bank öhdəlikləri likvidlik səviyyəsini əks etdirən ardıcılıqla və onların xarakteri üzrə qruplaşdıraraq mühasibat balansında əks olunur. Mühasibat balansına öhdəliklər və kapital üzrə maddələr aşağıdakı kimi əks olunur:

Öhdəliklər

1. Mərkəzi Bank qarşısında öhdəliklər;
2. Maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər;
3. Müştərilər qarşısında öhdəliklər;
4. Borc götürülmüş digər vəsaitlər;
5. Digər öhdəliklər.

Kapital

1. Nizamnamə kapitalı;
2. Ehtiyatlar;
3. Bölüşdürülməmiş mənfəət.

Öhdəliyin əsas xüsusiyyəti bankın borcunun olmasıdır. Öhdəlik, borcdur və ya müəyyən bir işi müəyyən şəkildə yerinə yetirmək və ya müəyyən şəkildə hərəkət etmək barədə verilmiş təminatdır. Öhdəliyin yerinə yetirilməsi aşağıdakı üsullarla həyata keçirilə bilər:

1. pul vəsaitlərinin ödənilməsi vasitəsilə;
2. digər aktivlərin verilməsi ilə;
3. xidmətlər göstərməklə;
4. bir öhdəliyin digəri ilə əvəz olunması vasitəsilə;
5. öhdəliyin kapitala keçirilməsi vasitəsilə.

Öhdəliklər həmçinin kreditorun hər hansı vəsait və ya əmlak üzərində öz hüquqlarının itirilməsi və ondan imtina etməsi kimi digər vasitələrlə də ödənilə bilər. Öhdəliklər keçmiş dövrlərin əməliyyatları (hadisələri) nəticəsində yaranır.

Bankların öhdəliklərinin tərkibi aşağıdakı kimidir: Azərbaycan Mərkəzi Bankının tələbləri; Kredit təşkilatların tələbləri; Tələb olunanadək depozitlər; Müddətli depozitlər; Digər borc götürülmüş vəsaitlər; Hesablanmış ödəniləcək faizlər; Subordinasiya olunmuş borclar və Digər öhdəliklər.

Öhdəliklər aşağıdakı hallarda qısamüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirilir:

- 1) öhdəliyin bankın əməliyyat prosesinin normal şəraitində ödənilməsi nəzərdə tutulduqda;
- 2) öhdəlik hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində ödənilməli olduqda.

Bütün digər öhdəliklər uzunmüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirilir.

Bank, faizlərin ödənilməsi də daxil olmaqla uzunmüddətli öhdəliklərini, hətta onlar hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində ödənilməli olduqda belə, aşağıdakı şərtlərdə, uzunmüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirir:

- 1) öhdəliyin ilkin müddəti on iki aydan artıq dövr təşkil etmişdirsə;
- 2) öhdəliyin uzunmüddətli əsasda yenidən maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulduqda;
- 3) bu niyyətlər yenidən maliyyələşdirmə müqaviləsi ilə və ya maliyyə hesabatlarının təsdiq olunmasına qədər ödəniş cədvəlinin dəyişilməsi haqqında müqavilə ilə təsdiq olunduqda.

Maliyyə hesabatlarında öhdəliklər aşağıdakı qaydada təsnifləşdirilir:

1. tələb olunanadək və 1 ayadək;
2. 1 aydan 3 ayadək;
3. 3 aydan 6 ayadək;
4. 6 aydan 1 ilədək;
5. 1 ildən yuxarı.

Bankın öhdəliklərində depozitlərlə (Depozit – müvafiq müqavilə şərtləri ilə faizlər və ya komissiyon haqqlar ödənilməklə və ya ödənilmədən müştərilərin (əmanətçilərin) tələbi ilə qaytarılmasını və ya başqa hesaba köçürülməsini nəzərdə tutan bankın balansında aparılan cari, əmanət (depozit) və ya digər hesaba qoyulmuş və ya köçürülmüş pul vəsaitidir) bağlı əməliyyatlar mühüm rol oynayır. İqtisadi məzmununa və istifadə müddətlərinə depozitlərin tərkibi iki hissədən ibarətdir: tələb olunanadək depozitlər və müddətli depozitlər. Tələb olunanadək depozit onun sahibi tərəfindən bank hesablarına köçürülən və onun sahibinin ehtiyac yarandıqda tələb etdiyi depozit formasıdır. Bu vəsaitlər cari depozit hesablarında saxlanılır. Müddətli depozitlər hesablara köçürülərkən müəyyən edilmiş müddət ərzində bank hesablarında saxlanılan vəsaitlərdir.

Müddətli depozitlər üzrə hesablara sertifikatlar, veksellər, əhalinin məqsədli və müddətli əmanət hesabları, həmçinin əvvəlcədən müddəti müəyyən edilməyən lakin asanlıqla təyin edilə bilən hesablar aiddir. Belə hesablara büdcə vəsaitlərinin saxlandığı və kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirildiyi və s. hesablar aid edilə bilər. Başqa banklardan alınmış depozitlər də müddətli adlanırlar, çünki belə vəsaitlər həmişə, bir qayda olaraq əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətə alınırlar.

Müddətli depozitlərin bir çox parametrləri, o cümlədən subyektləri, məbləğləri, müddətləri, qəbulu və qaytarılması qaydaları, istifadə üsulları kommersiya banklarının vəziyyətindən asılı olaraq çox fərqli və müxtəlif ola bilər. Bu, bankların öz fəaliyyətlərində seçmiş olduqları istiqamətlərdən, onların maliyyə vəziyyətindən və malik olduqları imicdən asılı olur.

Əmanət sahibləri verdikləri pul qədər banklardan alacaq olurlar. Başqa bir sözlə, pulunu banka qoyan bir kimsə banka kredit vermiş olur. Bir sıra ölkələrdə ödəmələrin böyük bir hissəsi (təxminən 90%) banklar vasitəsilə olur. Pulun banknot yerinə əmanət şəklində

bankda tutulması əmanətçiyə gəlir gətirir. Müddətləri baxımından əmanətləri aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür: müddətsiz əmanət, müddətli əmanət.

Banklardan istənilən an çıxarılmaq üzrə qoyulan əmanətlərə müddətsiz, müəyyən bir müddət sonunda götürülmə ilə qoyulan əmanətlərə isə müddətli əmanət deyilir. Tələb olunanadək depozitlər müxtəlif bank hesablarındakı vəsaitlərin sahibinin pul və hesablaşma sənədlərini yazmaqla birinci tələbdən əldə edə bilməsidir. Bunlara hüquqi şəxslərin cari və hesablaşma hesabında saxlanılan vəsaitlər, müxtəlif təyinatlı fondların vəsaitləri, hesablaşmalardakı vəsaitlər, digər kreditorların vəsaitləri, digər bankların müxbir hesablarındakı vəsaitlərin qalığı, fiziki şəxslərin tələb edilənədək əmanətlərdəki vəsaitləri və s. aiddir. Depozit sahiblərinin kateqoriyalarından asılı olaraq depozitləri hüquqi və fiziki şəxslərin depozitlərinə bölmək olar. Depozit əməliyyatının subyekti banklar və pulun sahibləri olan kreditorlar, obyekt isə banka verilən pullar sayılır. Bu hesabın sahibi üçün üstünlüyü onun yüksək likvidli olmasıdır. Ancaq onlar üzrə faizlər ya ödənilmir, ya da aşağı faiz müəyyən edilir.

Nəzərə alsaq ki, dünya bank təcrübəsində bankların cəlb etdiyi vəsaitlərin əsas hissəsini (təqribən 60-70 %-ni) müddətli depozitlər təşkil edir, bizdə müddətli depozitlərin ümumidepozitlərdə xüsusi çəkisi 2-3 dəfə aşağıdır. Müxtəlif növlü depozit və əmanətlər üzrə ödənilən faiz siyasəti stimullaşdırıcı rola malik olmalı və müştəriləri öz vəsaitlərini nəinki qısa müddətə, hətta uzun müddətə banklarda saxlamağa təhrik etməlidir.

Bankların əsas xərcləri depozit və əmanət xidməti ilə bağlıdır. Cəlb edilmiş vəsaitlərin tərkib hissəsindən biri də əmanət qoyuluşlarıdır. Yerli təcrübədə əmanət hesabları yalnız fiziki şəxslərə, xarici təcrübədə isə həm də qeyri-kommersiya təşkilatlarına və işgüzar firmalara da açılır. Fiziki şəxslər üçün açılan əmanət qoyuluşlarının müxtəlif növləri vardır: müddətli, uduşlu, məqsədli və s.

Azərbaycan Respublikasında mövcud bank qanunvericiliyinə uyğun olaraq əhalinin əmanətləri bütün banklar tərəfindən, onların nizamnaməsində belə əməliyyatların aparılması üçün Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının verdiyi lisenziya əsasında qəbul edilə bilər.

Əmanətçi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən bank əmanətçinin qoyduğu pul vəsaitini saxlamağı, əmanət üzrə faiz şəklində və bankların təklif etdiyi başqa formada gəlir ödəməyi, əmanətlə hesablaşmalar üzrə əmanətçinin tapşırıqlarını yerinə yetirməyi tutulmuş şərtlərlə və qaydada geri qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Banklar ilk növbədə müştərilərin vəsaitlərini cəlb etmək və ya onların vəsaitlərini özündə saxlamaq üçün onlara kifayət qədər yüksək faiz gəliri əldə etməyi təmin etməlidir. Digər tərəfdən isə banklar kifayət qədər yüksək faiz dərəcəsindən qaçmalıdırlar.

Hal-hazırda isə banklar depozit və əmanət əməliyyatları üzrə faiz siyasətini təyin etməkdə sərbəstdirlər. Kommersiya banklarının bu cür siyasətinə müəyyən amillər təsir göstərir. Bankların faiz dərəcəsinə təsir göstərən əsas amillərdən biri Mərkəzi Bankların apardığı uçot siyasətidir. Çünki uçot siyasətinin aşağı düşməsi və ya qalxması kommersiya banklarının ssuda və depozitləri üzrə faizlərinin aşağı düşməsinə və ya qalxmasına səbəb olur. Mərkəzi bankların açıq bazarda apardığı əməliyyatlar da kommersiya banklarının faiz siyasətinə təsir göstərən pul - kredit tənzimlənməsinin əsas metodlarından biridir.

Düzdür, bu gün depozit problemi ilk növbədə banka inamla bağlıdır. Ona görə də, depozitin səviyyəsi, artma meyli bu təsiri özündə demək olar ki, həmişə əks etdirir. Depozitlər içərisində vacib yeri tələb edilənədək depozitlər tutur. İnkişaf etmiş ölkələrdə müştərinin tələbi ilə nağdlaşdırılan və ya başqa hesaba dərhal köçürülən depozitlərdən vəsait çeklərlə silinir. Onu da qeyd edək ki, ödəmə dövryyəsinin böyük əksəriyyəti bu çeklərlə aparılır. Bu hesablar üzrə müştərilərə ya faizlər ödənilir, ya qanunvericiliklə qadağan olunur, ya da bankın xidmət haqqında güzəştləri ilə müşayiət olunur. Bu əmanətlərin təklifi vacib bank xidmətləri olduğundan ödəmə sistemi tez bir zamanda effektivliyini artırdı, işgüzar əməliyyatlar sadələşdi, tezləşdi və təhlükəsizləşdi. Bu gün banklar müddətli əmanətlər xidmətindən geniş istifadə edir. Müddətli əmanət dedikdə müəyyən müddətə bankın istifadəsinə verilən, tələb edilənədək əmanətdən daha yüksək faizli depozit başa düşülür. Bank «portfeli»ndə bankların 2 cür müddətli əmanət qəbul etdiyi göstərilir: xüsusi müddətli əmanətlər və götürülməsi barədə qabaqcadan xəbərdarlıq edilən əmanətlər. Qaydaya görə, bu əmanət növündəki vəsait müddət qurtaranadək (bloklaşdırılır) və bank tamamilə ondan istifadə edir. Vəsait vaxtında götürülməzsə, o cari hesabdakı kimi istifadə olunur. Adətən müddətlər 4 qrupa bölünür: 30-89 gün, 90-179, 180-359 və 360-dən çox. Bir qayda olaraq müddət uzandıqca faiz dərəcəsi artır. Amma uçot dərəcəsinin aşağı düşəcəyi proqnozu varsa, bu qayda pozula bilər. Faizin müddətlərarası dəyişilməsi şərtləri də ola bilər.

Əmanətlərlə (depozitlərlə) bağlı əməliyyatların uçotunun aparılması üçün metodoloji göstərişlər:

1. Əmanətlərin (depozitlərin) qəbul edilməsi zamanı aşağıdakı mühasibat yazılışı verilir:
Dt Kassa/ müxbir hesab/ müştərinin hesabı
Kt müvafiq müştərinin müvafiq əmanət (depozit) hesabı
2. Əmanətlərə (depozitlərə) dair ödəniləcək faizlərin hesablanması zamanı aşağıdakı mühasibat yazılışı verilir:
Dt müvafiq faiz xərcləri hesabı
Kt müvafiq hesablanmış faiz borcları hesabı
3. Əmanətlər (depozitlər) üzrə hesablanmış faizlərin ödənilməsi zamanı aşağıdakı mühasibat yazılışı verilir:
Dt müvafiq hesablanmış faiz borcları hesabı
Kt Kassa/ müxbir hesab/ müştərinin hesabı
4. Əmanətlərin (depozitlərin) qaytarılması zamanı aşağıdakı mühasibat yazılışı verilir:
Dt müvafiq müştərinin müvafiq əmanət (depozit) hesabı
Kt Kassa/ müxbir hesab/ müştərinin hesabı

Bir qayda olaraq bank balansının kapital hissəsinə aşağıdakılar daxildir: Adi səhmlər; İmtiyazlı səhmlər; Səhmlərin buraxılışından əldə edilmiş əlavə vəsaitlər; Aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi; Bölüşdürülməmiş mənfəət; İlin əvvəlindən cari tarixədək mənfəət.

Bankın məcmu kapitalı iki hissədən ibarət olur. Birincinin tərkibinə Nizamnamə kapitalı + Səhmlərin emissiyasından əlavə vəsait + Bölüşdürülməmiş xalis mənfəət (İdərəcəli kapital) və Cari ilin mənfəəti + Ümumi ehtiyatlar + Kapitalın digər vəsaitləri (İldərəcəli kapital).

Kapitalın məbləği kapitalın aktivlərin və öhdəliklərin həcmindən asılıdır. Kapital bankda

iştirak payı olan tərəflərin dividend alınması və ya kapitalın ödənilməsinə münasibətdə müxtəlif hüquqlara malik olma faktını əks etdirir. Mənfəət, bankın fəaliyyətinin effektivlik dərəcəsinin ölçüsü və ya investisiyalardan (səhmlərdən) daxil olan səmərənin ölçüsü üçün əsas kimi istifadə olunur. Mənfəətin ölçüsü ilə bilavasitə əlaqədar olan elementlər, gəlir və xərclərdir. Gəlir və xərclərin elementləri aşağıdakı kimi təyin olunur:

Gəlir – hesabat dövrü ərzində aktivlərin axıb gəlməsi və ya artması formasında və ya səhmdarların qoyuluşları ilə əlaqədar olmayan, kapitalın artmasına gətirib çıxaran öhdəliklərin azalması kimi təzahür edən iqtisadi səmərələrin artmasıdır. Gəlir anlayışına, daxil olan pul vəsaitləri və digər gəlirlər aiddir. Daxil olan pul vəsaitləri (mədaxil) bankın adi fəaliyyət prosesində yaranır və müxtəlif anlayışlarla, o cümlədən mükafatlar, faizlər, dividendlər, royalti və icarə haqqı adlandırılır. Digər gəlirlər, gəlir anlayışına cavab verən digər maddələri ifadə edir və bankın adi fəaliyyəti prosesində yarana və yaranmaya bilər. Bu gəlirlər özlüyündə iqtisadi səmərələrin artımını təşkil edir və öz xarakterinə görə daxil olan pul vəsaitlərindən fərqlənir. Digər gəlirlər, məsələn, əsas vəsaitlərin realizə olunmasından yaranan gəlirlərdən ibarətdir. Gəlir anlayışına həmçinin realizə olunmamış gəlirlər, yəni, bazar qiymətli kağızlarının yenidən qiymətləndirilməsindən yaranan gəlir və ya uzunmüddətli aktivlərin balans dəyərinin artmasından yaranan gəlir daxildir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda belə gəlirlər tanınarkən ayrı-ayrılıqda təqdim olunur, çünki bu gəlirlər haqqında məlumatlar iqtisadi qərarların qəbul olunması üçün faydalıdır. Müxtəlif növ aktivlər gəlir vasitəsilə əldə oluna və artırıla bilər. Buna misal olaraq, pul vəsaitlərini, debitor borcunu, təchiz olunmuş mallar və göstərilən xidmətlərin müqabilində alınan malları və göstərilən xidmətləri göstərmək olar. Gəlir öhdəliklərin tənzimlənməsi nəticəsində də yarana bilər.

Xərc – hesabat dövrü ərzində aktivlərin axıb getməsi və ya tükənməsi və ya səhmdarlar arasında paylanması ilə əlaqədar olmayan kapitalın azalmasına gətirib çıxaran öhdəliklərin artması kimi təzahür edən iqtisadi səmərələrin azalmasıdır. Xərc anlayışına itkilər və bankın adi fəaliyyət prosesində yaranan xərclər daxildir. Bankın adi fəaliyyət prosesində yaranan xərclərinə əmək haqqı və amortizasiya kimi digər xərclər də daxildir. İtkilərə, xərc anlayışına uyğun gələn və bankın adi fəaliyyət prosesində yarana bilən, gözlənilməyən xərclər aiddir. İtkilər iqtisadi səmərələrin azalmasını əks etdirir və buna görə də öz xarakterinə görə digər xərclərdən fərqlənir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda itkilər, müvafiq gəlirlər çıxılmaqla ayrı-ayrılıqda əks etdirilir. Çünki onlar haqqında məlumatlar iqtisadi qərarların qəbul olunması üçün faydalıdır.

Bank gəlir və xərcləri xarakterinə görə qruplaşdıraraq, əsas gəlir və xərc növlərini açıqlayan mənfəət və zərər haqqında hesabat təqdim etməlidir.

Mənfəət və zərər haqqında hesabatda aşağıdakı gəlir və xərc maddələri daxil edilməlidir:

- faiz gəlirləri;
- faiz xərcləri;
- aktivlər üzrə ehtimal olunan zərər üçün ehtiyatlar;
- qızıl və digər qiymətli metalların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə xalis gəlirlər;
- qiymətli kağızların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə xalis gəlirlər;
- valyuta mövqeyinin yenidən qiymətləndirilməsi üzrə xalis gəlirlər;
- xarici valyuta ilə dilinq əməliyyatları üzrə xalis gəlirlər;

- haqq və komissiya gəlirləri;
- haqq və komissiya xərcləri;
- digər əməliyyat gəlirləri;
- işçilərə sərf olunan xərclər;
- qeyri-maddi aktivlər və əsas vəsaitlər üzrə köhnəlmə xərcləri;
- əsas vəsaitlər üzrə təmir və saxlanma xərcləri;
- inzibati xərclər;
- digər xərclər;
- mənfəət vergisi üzrə xərc.

Aksiyanın emissiyası. Aksiya emissiyasından əldə edilən vəsait investisiya maliyyələşməsində istifadə olunan ən geniş maliyyə mənbəyidir və bu da aksioner cəmiyyət tərəfindən aksioner kapitalın cəlb olunmasında tətbiq olunur: şəxsi kapitalın artırılmasında, firmanın dəyişdirilməsində yeni aksiyaların buraxılması həyata keçirilir. Aksioner cəmiyyətin yeni aksiyalarının buraxılması yolu ilə bu həm köhnə, həm də yeni aksionerlər arasında yerləşdirilə bilər. Yeni aksiyaların əldə edilməsi zamanı hüquqi üstünlük köhnə aksionerlərə verilir. Bu cür təcrübə aksionerlərə kapitalda öz paylarını müəyyən səviyyədə qoruyub saxlamaq imkanı verir. Əgər köhnə aksionerlərin yeni aksiyalar almağa vəsaitləri olmazsa, aksiyalar yeni aksionerlər arasında yerləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsi kapitalın genişləndirilməsi başqa sözlə desək, bölünməmiş kapitalın kapitallaşdırılması yolu ilə də həyata keçirilə bilər. Bu zaman aksioner cəmiyyətin rəhbərliyi aksionerlərin razılığı ilə aksionerlərə dividend ödəməmək qərarını qəbul edir və vəsaiti müxtəlif fəaliyyətlərə yatırır.

Kapitalın artırılmasında gəlirin saxlanması ən sadə və ucuz vasitə hesab edilir. Belə ki, aksiyaların emissiyasından fərqli olaraq onların yerləşdirilməsi və əldə edilməsi heç bir xərc tələb etmir. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, gəlirin yenidən investisiyaya qoyulması aksiya kursuna mənfəət təsir göstərə bilər. Belə ki, dividend ödənişlərinin aramsızlığı aksiya kursunun ən vacib göstəricilərindən biridir. Gəlirin ödənilməməsi zamanı vəsaitlər elə yerləşdirilməlidir ki, o yüksək gəlir gətirsin və dividend ödənişlərinin xərcləri üzrə kompensasiya ödənilsin. Analoji olaraq yeni aksiyaların satışından əldə edilən gəliri investisiya zamanı gəlir əldə edilməsini, aksiya üzrə həmin dividendi və aksiya kursunu təmin etməlidir. Aksiyanın emissiyası və yerləşdirilməsi həmişə müəyyən xərclərlə bağlı olur.

İstiqrazların emissiyası. İnvestisiyanın maliyyə mənbələrindən biri əhalinin və kommersiya strukturlarının sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb olunmasına istiqamətlənmiş istiqrazların emissiyası ola bilər. İstiqraz vərəqəsinin müddəti investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin orta müddətindən uzun olmamalıdır.

Potensial investorlar üçün istiqrazın cəlbediciliyi onların yerləşdirilməsi şərtləri ilə müəyyən edilir. İstiqraz vərəqələrinin şərtlərinə aşağıdakılar aid edilir: borcun məbləği və müddəti, buraxılmış istiqrazların sayı, faiz dərəcəsinin səviyyəsi, faiz dərəcələrinin ödəniş şərtləri, ödənişin vaxtı, forması və qaydaları, kredit maraqlarının qorunması və s. Təklif olunan şərtlər investorlar üçün əlverişli olmalı və istiqrazın likvidliyini təmin etməlidir. İnvestisiya resursları mənbələrinin formalaşdırılması zamanı kapital cəlb olunmasında istifadə olunan müxtəlif vasitələrin üstünlük və çatışmamazlıqları nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, maliyyə resurslarının səfərbər edilməsində borc vəsaitləri ilə müqayisədə aksiyanın emissiyasının öz üstünlükləri vardır ki, bunlar da əsasən aşağıdakılardır:

- aksiya maliyyələşdirilməsi uzun müddət ərzində səhmdar kapitalın genişləndirilməsinə imkan verir;
- kredit münasibətlərindən fərqli olaraq aksiyaların yerləşdirilməsi üçün heç bir girov və zəmanət tələb edilmir;
- istiqrazlardan fərqli olaraq səhmdar cəmiyyət kifayət qədər gəlir olmadıqda adi aksiyalar üzrə dividend ödəməyə bilər;
- investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi zamanı aksiyanın buraxılması ilə kapitalın cəlb olunması həmin müddətdə vəsaitlərin ödənilməsi üçün imkan yaradacaqdır;
- dividend şəklində kifayət qədər gəlir əldə edilməsi və aksiyanın daha yüksək kursla satılması;
- aksioner cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək;
- cəmiyyətin fəaliyyətinə təsir göstərmək.

Çatışmayan xüsusiyyətləri isə aşağıdakılardır:

- dividend ödənilməməsi riski;
- aksiya kursunun aşağı düşməsi nəticəsində kapitalın itirilməsi riski;
- kiçik aksionerlərin səhmdar cəmiyyətin ümumi siyasətinə təsir edə bilməməsi;
- cəmiyyət ləğv olunan zaman kapitalın qaytarılmasında aksiyanın istiqrazdan fərqli olan sonunculuq növbəsi.

İstiqrazlara qoyuluşun da öz üstünlükləri vardır:

- istiqraz üzrə gəlirin həcmi təmin edilib və qabaqcadan məlumdur;
- cəmiyyət ləğv olunan zaman istiqrazlar aksiyalara nisbətən ilk növbədə olur.

İstiqraz qoyuluşun çatışmayan cəhətləri isə aşağıdakılardır:

- aksiyaya nisbətən az gəlirli olması;
- istiqraz sahibi olan şəxsin şirkətin idarə edilməsində iştirak edə bilməməsi.

Səhmlərin ilkin emissiya prosedurası aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- emitent tərəfindən qiymətli kağızların ixrac edilməsi qərarının qəbul edilməsi;
- emitent tərəfindən qiymətli kağızların emissiya layihəsinin hazırlanması və təsdiq edilməsi;
- qiymətli kağızların icraçısının dövlət qeydiyyatından keçməsi;
- emissiya layihəsi barədə məlumatları açıqlamaq;
- qiymətli kağızların şəhadətnamələrinin hazırlanması;
- ixracın nəticələri barədə hesabatın qeydiyyatdan keçməsi və onların elan edilməsi;
- Qiymətli kağızların qapalı səhmdar cəmiyyətdə yerləşdirilməsi halı üçün:
- emitent tərəfindən qiymətli kağızların ixrac edilməsi qərarının qəbul edilməsi;
- qiymətli kağızların ixracının və emissiya layihəsinin dövlət qeydiyyatından keçməsi;
- qiymətli kağızların yerləşdirilməsi;
- ixracın nəticələri barədə hesabatın dövlət qeydiyyatından keçməsi. Beləliklə, qiymətli kağızların emissiya prosesi bir neçə əsas mərhələlərdə formalaşır və birinci mərhələni hazırlıq mərhələsi hesab etmək olar.

SC təsis edilməmişdən qabaq yaradılacaq yeni təsis strukturunun əlverişli olub-olmadığı

məsələsi həll olunmalıdır. Hesabat və analizlər aparılmalıdır ki, yaratmış olduğumuz SC istehsal və təsərrüfat proseslərini daha effektiv şəkildə təşkil etməyə imkan verəcək və yenidən yaradılacaq SC-nin istehsal etdikləri mallar rəqabətə davam gətirəcək.

Səhm təkrar ixracı zamanı əldə edilən vəsait investisiya fəaliyyətinin finansmanında istifadə edilir. Bu zaman daha effektiv mənbə və finansman mexanizmi işlənilib hazırlanmalıdır. Bu zaman biz aksiya emissiya etməli, istiqraz buraxmalı, borc almalı və s. bu kimi məsələləri həll etməliyik. Əgər şirkət yeni emissiya keçirməyi planlaşdırırsa, onda aşağıdakıları müəyyən etməlidir:

- emissiyanın həcmi;
- Səhmlərin yerləşdirilməsi şərtləri;
- Səhm bazarında yerləşdirəcəyi emissiya qiyməti.

Səhm ixracı məsələsini həll etmək üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə analitik işlərin aparılması tələb edilir:

- şirkətin fəaliyyət göstərdiyi sahənin analizi (və yaxud da yeni yaradılacaq şirkətin fəaliyyət sahəsi);
- şirkətin fəaliyyət göstərdiyi sahədə vəziyyətin öyrənilməsi; SC-nin maliyyə vəziyyətinin analizi.

Belə hazırlıq vəziyyətinin nəticəsi olaraq qiymətli kağızın ixrac edilib-edilməməsi məsələsini həll edirik.

Əgər biz səhm ixrac edəcəyimizə qərar veririksə, onda aşağıdakı addımlar atılmalıdır:

- buraxılacaq səhmin növü müəyyən edilir;
- səhmin buraxılması təşkil edilir;
- səhmin emissiya və buraxılma vaxtı əsaslandırılır, aksiyanın ictimai ixracı üçün lazım olan pul vəsaiti müəyyən edilir.

Qanuna və nizamnaməyə uyğun olaraq səhmin buraxılması qərarını emitentin idarəetmə orqanı qəbul edir. Hazırlıq mərhələsi zamanı 2 ən mühüm sənəd tərtib edilməlidir: biznes planı və qiymətli kağızların emissiya layihəsi. Səhmin emissiya layihəsinin işlənilib hazırlanması prosesi ikinci mərhələ hesab edilir. Bu sənəd də əsasən yeni SC-nin yaradılması əlavə səhm ixrac edilən zaman mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu normativ sənəddə üç informasiya öz əksini tapmalıdır:

- emitent haqqında əsas məlumatlar;
- onun maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən məlumatların olması;
- ixrac ediləcək qiymətli kağızların xarakteristikası. Qiymətli kağızların emissiyasının 3-cü mərhələsi onların buraxılışının qeydiyyatdan keçməsidir.

Səhmin təkrar ixracının qeydiyyatdan keçməsi üçün lazım olan normativ sənədlər aşağıdakılardır:

- qeydiyyatdan keçməsi üçün ərizə;
- səhmin buraxılması qərarı;
- notariusda təsdiq edilən təsis sənədlərinin surətləri;
- emissiya layihəsi (2 nüsxə);
- ödəmə tapşırığının surəti (səhm əməliyyatına görə verginin ödənilməsi haqqında ödəmə tapşırığı surəti).

Qeydiyyatdan keçirən orqanın təqdim olunan sənədlərə heç bir iddiası olmadıqda

emitentə aşağıdakı sənədləri verir:

- qeydiyyatdan keçməsi barədə bəyanatın nüsxəsi;
- qiymətli kağızın dövlət qeydiyyatından keçməsi aktını təsdiq edən məktub və məktubda aşağıdakılar göstərməlidir: qeydiyyatdan keçmiş aksiyanın həcmi və xarakteristikası; tarix və dövlət qeydiyyat kodu.

Səhm emissiyasının dördüncü mərhələsi ondan ibarətdir ki, emitent emissiya layihəsi nəşr edir ki, bütün maraqlanan alıcılar informasiyaya sahib olsunlar.

Beşinci mərhələ isə səhmlərin realizasiyasıdır, yəni birinci alıcısına satılmasıdır. Bunu emitentin özü və yaxud da qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları olan anderrayterlər də edə bilirlər.

Səhm emissiyasının sonuncu mərhələsi ixracın nəticələri barədə hesabatın verilməsindən ibarətdir. Emitent 2 şəkildə hesabat hazırlamalıdır. Biri aksionerlər üçün, digəri isə dövlət orqanları üçün. Emitent aksionerlər qarşısında illik keçirilən iclasda hesabat verir, dövlət orqanları qarşısında isə qiymətli kağızların yerləşdirilməsi ərzində, həmçinin də bitdikdən sonra hesabat verir. Emitentin təqdim etdiyi hesabatda aşağıdakılar daxil edilməlidir.

- Səhm realizasiya qiyməti, sayı, növü və ödəmə forması;
- Yerləşdirmənin iştirakçıları barədə (banklar və investisiya institutları);
- Emitentin aksiyalarının nəzarət paketinin sahibi haqqında
- Nizamnamə kapitalında direktorlar şurası və idarə heyəti üzvlərinin payı və səhmlərin yerləşdirilməsi haqqında olan digər məlumatlar.

BANK KAPİTALI FUNKSIYASI

Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin maliyyələşməsi sistemində əsas anlayışlardan biri kapitaldır. Bu kateqoriyanın izah edilməsi üçün üç əsas yaxınlaşmanı müəyyən edirlər: iqtisadi, mühasibat və uçot-təhlil.

İqtisadi yaxınlaşma çərçivəsində kapitalın fiziki konsepsiyası yerinə yetirilir və cəmiyyətin gəlirlərinin universal mənbəyi olan və dövlət daxil olmaqla şəxsi (onun daşıyıcısından, yəni insandan uzaqlaşmayan), özəl, ictimai birliklərə bölünən resursların cəmi kimi geniş mənada nəzərdən keçirilir. Kapitalın iki son növünü, öz növbəsində, real və maliyyə növünə ayırmaq olar. Real kapital istehsal amillərində (binalar, maşınlar, nəqliyyat vasitələri, xammal və digərləri) ifadə olunur; maliyyə isə qiymətli kağızlarda və pul vəsaitlərində.

Müəssisə səviyyəsində yerinə yetirilən mühasibat yaxınlaşması çərçivəsində "kapital" termini xalis aktivlərin sinonimi kimi çıxış edir, onun həcmi isə müəssisənin aktivlərinin məbləği və onun öhdəliklərinin həcmi arasındakı fərq kimi hesablanır.

Uçot-təhlil yanaşması mahiyyət etibarilə iki əvvəlki yanaşmanın birləşməsidir və kapitalın fiziki və maliyyə konsepsiyalarının modifikasiyasından istifadə edir. Bu halda resurslar cəmi kimi kapital eyni vaxtda iki tərəfdən xarakterizə edilir: a) onun qoyulma istiqamətləri (kapital vahid müstəqil substansiya kimi mövcud deyildir və həmişə bəsi fiziki formaya salınır) və b) yaranma mənbələri kimi (kapital haradan alınmışdır və kimindir). Müvafiq olaraq kapitalın iki bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlifliyini ayırırlar: aktiv və passiv. Aktiv kapital – təsərrüfat subyektinin istehsal gücüdür və onun mühasibat balansının aktivində iki blok - əsas və dövriyyə kapitalları formasında formal olaraq təqdim edilmişdir. Passiv kapital – vəsaitlərin uzunmüddətli mənbələridir və onların hesabına subyektlərin aktivləri

formalaşmışdır; onlar xüsusi və borc kapitalına bölünmüşdür.

Xüsusi kapital üçüncü tərəflərin tələbləri ödənildikdən sonra müəssisə sahiblərinə çatan müəssisə aktivlərinin dəyərinin bir hissəsidir. Formal xüsusi kapital isə balans passivində bu və ya digər dərəcədə ifadə olunmur; onun əss komponentləri nizamnamə, əlavə və ehtiyat kapitalları, eləcə də paylaşılmamış gəlirdir.

Borc kapitalı isə üçüncü şəxslər tərəfindən müəssisəyə uzun müddətə verilən vəsaitlərin pul baxımından qiymətləndirilməsi deməkdir. Xüsusidən fərqli olaraq, borc kapitalı qaytarılmalıdır, qaytarılması şərti barədə onun yığılması vaxtında danışılır; o mənada daimidir ki, kapital təchizatçıları nöqteyi-nəzərindən borcun əsas məbləğinin nominal həcmi dəyişmir. Forml olaraq borc kapitalı balansın passivində müəssisənin üçüncü şəxslər qarşısında götürdüyü öhdəliklərinin cəmi kimi ifadə edilmişdir, onun əsas komponentləri isə uzunmüddətli kreditlər və borclardır.

Uçot-təhlil yanaşmasına əsasən kapitalın həcmi mühasibat balansının üçüncü və dördüncü bölmələrinin yekunlarının məbləği kimi hesablanır.

Maddi-əşya baxımından ifadə olunması nöqteyi-nəzərindən mənbələrin digər bütün növləri kimi kapitalın sahibi göstərilməmişdir, yəni o, müəssisənin müxtəlif aktivlərinə görə yayılmışdır. Bu mənada xüsusi və borc kapitalının olmasını heç bir vaxt belə təsəvvür etmək olmaz ki, hesablama hesabındakı vəsaitlərin bir hissəsi xüsusi, bir hissəsi isə borc vəsaitləridir.

Səhmdar tipli kommertiya təşkilatının yaradılması zamanı, bir qayda olaraq, yeganə maliyyələşmə mənbəyi nizamnamə kapitalıdır. Təşkilatın nizamnamə kapitalı onun əmlakının minimal ölçüsünü müəyyən edir. Biznesin bəzi təşkilati-hüquqi formaları üçün onun həcmi aşağıda məhdudlaşdırılır; o cümlədən, açıq cəmiyyətin minimal nizamnamə kapitalı (MNK) onun qeydiyyat tarixində əməyin ödənilməsi üçün minimal həcmi minqat məbləğindən aşağı, qapalı cəmiyyətin kapitalı isə MNK-nin yüzqat məbləğindən aşağı olmamalıdır.

Cəmiyyətin təsis edilməsi zamanı onun səhmləri cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilən müddət ərzində tam ödənilməlidir, bu zaman nizamnamə kapitalının 50%-dən çox olmyan hissəsinin cəmiyyətin yaradılması vaxtı, yerdə qalan hissəsinin isə onun qeydiyyatı alındığı andan il ərzində ödənilməsi lazımdır.

Əlavə kapitala müəssisənin əsas vəsaitlərinin, əsaslı tikinti obyektlərinin və digər əmlak obyektlərinin 12 aydan yuxarı sərfəli şəkildə istifadə edilməsi məbləği, eləcə də yerləşdirilmiş səhmlərin (səhmdar cəmiyyətin emissiya gəliri) nominal dəyərindən çox alınmış məbləğ daxildir.

Rezerv kapitalının yaradılması icbari olaraq ayrılan illik vəsaitlərin onlar üçün müəyyən edilmiş həcmə çatana qədər həyata keçirilir. Ayrılmış bu vəsaitlərin həcmi müəssisənin nizamnaməsində müəyyən edilir, lakin xalis gəlirin (vergilər üzrə büdcə ilə hesablaşmalardan sonra cəmiyyətin sərəncamında qalan gəlirlər) 5%-dən aşağı ola bilməz.

İlin nəticələrinə görə müəssisə tərəfindən əldə olunan gəlir səhmdar cəmiyyətdə səhmdarların ümumi toplantısının və ya məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdə iştirakçıların toplantısının qərarı ilə dividendlərin ödənilməsi, ehtiyat və digər fondların yaradılması, eləcə də ötən illərə görə itkilərin kompensasiya edilməsi və s. üçün bölüşdürülür. Bölüşdürülməyən

gəlir, mahiyyət etibarilə müəssisənin aktivlərinə yenidən investisiya edilir; o balansda xüsusi vəsaitlərin mənbəyi kimi göstərilir. Gəlirin yerdə qalan hissəsi isə səhmdarların növbəti iclasına qədər dəyişməz qalır.

Xüsusi kapital bilavasitə banka məxsus olan vəsaitlərdir. Xüsusi kapital öz çəkisinə görə ümumi kapitalda az bir hissəni təşkil etsə də, kredit təşkilatının normal fəaliyyətini təmin etmək üçün mühüm funksiyaları yerinə yetirir.

Bu funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir: müdafiə funksiyası, operativ funksiya, tənzimləmə funksiyası.

Müdafiə funksiyası. Məlum olduğu kimi, bank resurslarının 90%-ə qədəri əmanətçilər tərəfindən maliyyələşdirilir. Buna görə də kommersiya banklarının səhmdar kapitalının və ona bərabər tutulan vəsaitlərin əsas funksiyası əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsidir. Bu funksiya bankların ləğv olma biləcəyi və ya hər hansı bir səbəbdən öz fəaliyyətini dayandıra biləcəyi halda əmanətçilərə dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsinə nəzərdə tutur. Xüsusi kapital, bankların normal fəaliyyətini təmin edən resurs ehtiyatının yaradılması yolu ilə bankın ödəmə qabiliyyətini qoruyub saxlayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, zərərlər bütövlükdə kapital hesabına deyil, cari resurslar hesabına ödənilir, örtülür. Cari aktivlər kifayət etmədikdə, banklar bu məqsəd üçün xüsusi kapitaldan istifadə edə bilər. Firma, müəssisə və təşkilatlardan fərqli olaraq bank ödəmə qabiliyyətini qorumaq üçün bu vəsitəyə əl atmaqla bilir. Bankın səhmdar kapitalla təmin olunmaz olduğu bütün hallarda o ödəmə qabiliyyətli sayılır. Bu, o halda mümkündür ki, bankın aktivləri bütün öhdəliklərdən təmin olunmamış öhdəliklərin və səhmdar kapitalın cəmini çıxıldıqdan sonra qalan hissəsinə bərabər və ya ondan çox olsun.

Kapitalın müdafiə funksiyası postsovet məkanının ölkələrinin bank sistemləri üçün aktual və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Bu ölkələrdə hələ ki, tam sabit iqtisadi vəziyyət təmin edilmədiyinə, bank sistemlərində obyektiv və subyektiv səbəbdən rəqabətin gözlənilməz və sürətlə inkişaf etdiyinə, etibarlı, güclü informasiya bazası mövcud olmadığına, qeyri-düzgün bank siyasəti aparıldığına, əmanətlərin sığortası sisteminin olmadığına görə çox vaxt bankların sıradan çıxması və əmanətçilərin öz vəsaitlərini itirməsi halları baş verir. Ona görə də, bu cür halda hər bir bank üçün xüsusi kapitalın olması onun etibarlılığını, likvidliyini təmin edən ən vacib şərt kimi çıxış edir.

Operativ funksiya. Hər bir kommersiya bankına normal, səmərəli fəaliyyətə başlamaq üçün ilkin start kapitalı lazımdır. Həmin kapital bina, qurğular, torpaq sahələri, texniki vəsaitlər almaq və həmçinin nəzərdə tutulmayan itkilərin bağlanması operativ həll üçün etmək lazımdır. Bu məqsədi həyata keçirməyə müxtəlif mənbələrdən və xüsusi kapitaldan da istifadə oluna bilər. Bu halda o, operativ funksiyaları yerinə yetirmiş olur.

Tənzimləmə funksiyası. Bankların xüsusi vəsaiti qeyd olunan funksiyalara yanaşı həm də tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Bu funksiyaya əsasən, cəmiyyətin bankların səmərəli fəaliyyətində marağı və mövcud qanunların, qaydaların, icra mexanizminin banklar tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlara dövlət orqanlarının nəzarət etmək imkanları yaratması və mövcudluğu ilə bağlıdır. Bank resurslarının quruluşu müxtəlif əlamətlərdən - məsələn, onların ixtisaslaşma və universallaşma dərəcəsindən, fəaliyyət istiqaməti və xüsusiyyətlərindən, borc resursları bazasının vəziyyətindən və həmçinin ölkədəki iqtisadi vəziyyətdən asılıdır. Bir qayda olaraq, universal bankların fəaliyyətində qısamüddətli kreditləşmə əsas yer tutur.

Onlar cəlb etmə mənbəyi kimi qısamüddətli depozitlərə, investisiya bankları isə qiymətli kağızların alınmasına, müəssisələrin, səhmdar cəmiyyətlərin, dövlətin kapital qoyuluşları kimi istifadə etdikləri xüsusi məqsədli fondlara və digər kredit və maliyyə institutlarından alınan uzunmüddətli istiqrazlara üstünlük verirlər. Bankların əsas məqsədi isə daha etibarlı, sabit maliyyə vəziyyətinə malik müştərilərə kredit verməklə resurslarını artırmaq və güclü resurs bazası yaratmaqdan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün banklar aralarındakı fərqlərdən asılı olaraq resurs bazasını yalnız likvidlik təmin olduğu hallarda artırabilir. Bankların xüsusi vəsaitinin quruluşu öz keyfiyyət tərkibinə görə yekcins deyildir və il ərzində müxtəlif amillərin təsiri ilə dəyişə bilər. Bu amillərin biri əldə olunan mənfəətdən istifadə xarakteridir.

Avropa ölkələrində səhmdar kommersiya banklarının nizamnamə kapitalı satılmış səhmlərdən daxil olmuş vəsaitlər hesabına formalaşır. Lakin nizamnamə kapitalı təkcə daxil olmuş pul vəsaitləri hesabına deyil, həm də maddi və qeyri-maddi aktivlərin, həmçinin üçüncü şəxsin qiymətli kağızları hesabına da formalaşsa bilər. Təhlillər göstərir ki, bir çox bankların nizamnamə kapitalının 70%-dən çoxu maddi aktivlərin payına düşür. Bu isə bankların bu vəsaitlərdən kredit resursları kimi istifadə etmək imkanlarını azaldır, ödəmə qabiliyyətini və likvidliyini zəiflədir. Analoji vəziyyət nizamnamə kapitalında qeyri-maddi aktivlərin payı çox olduğu halda da özünü büruzə verir.

Bankların xüsusi kapitalı onların aktiv əməliyyatlarının artırılmasının mənbəyi, əsasıdır. Bu vəsaitlər olmadan bank özünün normal fəaliyyətini qura bilməz, ödəmə qabiliyyətini, likvidliyini təmin edə bilməz. Bir sözlə, kredit təşkilatçısı kimi onun mövcudluğu mümkün olmaz. Ona görə də hər bir bank üçün xüsusi kapital mənbələrinin tapılması və artırılması çox əhəmiyyətlidir. Belə mənbələr rolunda digər mənbələrlə yanaşı bankın ehtiyatları daxil olmaqla keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti, qiymətli kağızların əlavə buraxılışlarının yerləşdirilməsi, həmçinin yeni payçıların tapılması və cəlb edilməsi ola bilər.

Xüsusi kapitalın idarə edilməsi bankların yüksək mənfəət əldə etməsində və passivlərin dayanıqlığının təmin edilməsində yüksək əhəmiyyətə malikdir. Xüsusi kapitalın idarə edilməsinin mühüm üsullarından biri dividend siyasətidir. Ölkədə qeyri - sabit maliyyə vəziyyəti, həmçinin mükəmməl, inkişaf etməmiş fond bazarı şəraitində banklar adətən xüsusi kapital artımı mənfəətin toplanması hesabına təmin edirlər. Dividendlərin kapitallaşması səhmdar kapitalın artmamasının heç də hər zaman ən asan və daha ucuz başa gələn üsulu deyildir. Bununla yanaşı banklar düzgün olaraq müəyyən edirlər ki, onların səhmlərinin məzənnəsi ödənen dividendlərin səviyyəsindən asılıdır. Dividendlərin artımı səhmlərin məzənnələrinin artımına səbəb olur. Səhmlərdən yüksək gəlir əldə olunması əlavə səhm satışı hesabına kapitalın artımını təmin edir.

İri banklar pul resurslarının cəlb edilməsinin səmərəli metodu, üsulu kimi səhm emissiyasından istifadə edirlər. Kommersiya bankları həm adi səhmlərin, həm də imtiyazlı səhmlərin (müddətsiz, məhdud müddətli, adi səhmlərə mübadilə edilən) emissiyasını həyata keçirirlər.

Yüksək imicə malik olan iri banklar fond bazarında öz səhmlərini yerləşdirmək imkanına malik olurlar. Bu üsul ilə banklar səhmlərin məzənnəsi vasitəsi ilə manevr edərək dividendlərin səviyyəsini müəyyənləşdirir, səmərəli əməliyyatlar həyata keçirərək əlavə mənfəət əldə edirlər. Kiçik banklar üçün isə bu yol ilə əlavə resurs cəlb etmək çətinidir. Onlar üçün bu yolla xüsusi kapital artırmaqdan əmanətçilərin resurslarını cəlb etmək daha ucuzdur.

Xarici ölkələrin bank praktikasında xüsusi kapitalın artımı üsulu kimi istiqrazların buraxılmasından da istifadə edilir. Böyüyən və inkişaf etməkdə olan banklar öz inkişafını maliyyələşdirmək üçün uzunmüddətli kapitalla ehtiyac duyur və öz kapitalın strukturunda ona üstünlük verirlər. Bu ehtiyac istiqraz emissiyası vasitəsi ilə ödənilir.

1988-ci ilin iyul ayında Bazeldə (İsveçrədə) iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi bankları şəxsi kapitalın kifayətliliyinin ümumi hesablama qaydasını ("Kuka əmsalı") müəyyən etmişlər. Bu əmsal bankın şəxsi kapitalı ilə riskin səviyyəsi üzrə ölçülən balans və qeyri-balans aktivlər arasındakı minimum nisbəti müəyyən edir. 1994-cü ildə müxtəlif ölkələrin mərkəzi banklarında Kuka əmsalından kommersiya banklarının şəxsi kapitalının kifayətliliyinə dair tələblərin müəyyən olunması zamanı baza oriyentiri kimi istifadə olunmuşdur. Verilən normativin kəmiyyəti birinci dərəcəli kapitalla münasib olaraq 4%-dən az olmamalıdır; kommersiya bankının ümumi şəxsi kapitalının aktivlərə nisbəti riskin dərəcəsi ölçülməklə 8%-dən aşağı olmamalıdır.

Milli bankların şəxsi kapitalının kifayətlilik dərəcəsi ilə bağlı tələblərin hazırlanması zamanı verilən standartlardan Azərbaycanda da istifadə olunur. Hazırda, Azərbaycanda yeni bank açmaq üçün 10 milyon manat tələb edilir.

ÖHDƏLİKLƏRİN LİKVIDLİK GÖSTƏRİCƏLƏRİ

Likvidlik bankın balans və balansarxası öhdəliklərini (bundan sonra – öhdəliklər) yerinə yetirmək, cəlb olunmuş vəsait mənbələrində baş vermiş və/və ya gözlənilən dəyişiklikləri effektiv tənzimləmək, habelə əlavə xərclərə yol vermədən aktivlərin planlaşdırılmış artımını maliyyələşdirmək qabiliyyətidir. Yəni, bankın likvidliyi bankın ona təqdim oluna bilən maliyyə tələbləri üzrə öz aktivlərinin pul vəsaitlərinə çevrilməsi hesabına hesablaşma aparmaq qabiliyyətidir. Bankın likvidliyi onun bank öhdəliklərinin ödənişi üçün onda nəzəri cəhətdən kifayət qədər məbləğdə olan likvid aktivlərin olmasını nəzərdə tutur.

Bank likvidlik riski – planlaşdırılmış və gözlənilməyən öhdəliklərin vaxtında və effektiv yerinə yetirilə bilməməsi, əlavə likvid vəsaitin əldə edilməsi, həmçinin bankın aktivlərinin minimal zərərlə dərhal satılması üzrə imkanların azalması riskidir.

Likvidliyin təhlil edilməsi üçün ödəniş müddətlərinin bölgüsü, ödəniş müddəti eyni dövrə düşən aktiv və öhdəliklərin bölgüsüdür.

Bankın likvidliyi kredit resurslarının cəlb olunması və yerləşdirilməsi miqdarına və müddətinə uyğun olaraq müəyyən olunur. Belə ki, bank tərəfindən aktiv əməliyyatların aparılması nəticəsində nağd pulun daxil olması bankın borcunun ödənilməsi üçün vacib olan nağd pulun miqdarı və müddəti ilə nadir hallarda üst-üstə düşür.

Öhdəliklərin likvidlik göstəricisi, öhdəliklərin yerinə yetirilmə ehtimalına, həmçinin öhdəliklərin sahibinin banka verilmiş vəsaitləri tələb etmək hüququna əsasən müəyyən edilir. Bank tərəfindən cəlb edilmiş vəsaitlərin geri tələb edilməsi ehtimalı və hüququ nə qədər çox olarsa, öhdəliklərin likvidlik göstəricisi də bir o qədər yüksək olur. Öhdəliklər aşağıdakı likvidlik kateqoriyaları üzrə təsnifləşdirilir:

1. Yüksək likvidli (cari) öhdəliklər, bu öhdəliklərə bankların müxbir hesabları və "overnayt" depozitləri də daxil olmaqla bütün cari hesablar, tələbli depozitlər, ödəniş

müddəti 30 gün və ya bundan az olan müddətli öhdəliklər (o cümlədən, bankın buraxdığı qiymətli kağızlar), icra müddəti başa çatmış öhdəliklər, müqaviləyə əsasən vəsaitlərdən istifadəyə başlanması tarixinə məhdudiyyət qoyulmayan və geri çağırılı bilinməyən açılmış kredit xətləri aid edilir.

Mərkəzi Bankdan cəlb edilmiş borc vəsaitləri yüksək likvidli (cari) öhdəliklərə aid edilmir.

Müddəti başa çatmış öhdəliyin icrası bankdan tələb edilmədikdə və tərəflər arasında bağlanmış müqavilə şərtləri əsasında eyni müddətə uzadılmış hesab edildikdə, həmin öhdəlik yüksək likvid (cari) öhdəliklərə aid edilmir.

2. Orta likvidli öhdəliklər. Bu öhdəliklərə müddəti 30 gündən 365 günədək olan müddətli öhdəliklər (o cümlədən, bankın buraxdığı qiymətli kağızlar), ödəniş müddəti bir ildən çox olan, lakin müqaviləyə əsasən kreditora həmin öhdəliyi vaxtından əvvəl tələb etmək hüququ verən borc öhdəlikləri aid edilir.

3. Aşağı likvidli öhdəliklər. Bu öhdəliklərə müddəti 365 gündən çox olan öhdəliklər aiddir. Bank tərəfindən onun fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin idarə edilməsi və nəzarəti üzrə öhdəliklərin idarə olunması ən azı aşağıdakıları əhatə etməlidir: son illərin tendensiyaları, mövsümi amillər, faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsinə həssaslıq və digər makroiqtisadi amillər nəzərə alınmaqla bank tərəfindən cəlb edilmiş vəsaitlərin həcmnin monitorinqi; depozitlərin həcmnin monitorinqi (o cümlədən, bankların və digər hüquqi şəxslərin depozitləri, "overnayt" əməliyyatları); depozit və digər öhdəliklər üzrə ödəmə müddətlərinin monitorinqi; bankın əsas öhdəliklərinin kreditörələri üzrə daimi monitorinqin aparılması və onlarla əlaqələrin dəstəklənməsi; öhdəliyin növü, öhdəlik üzrə kreditör və onun yerləşdiyi ərazi nəzərə alınaraq öhdəliyin mənbələri üzrə cəmləşmənin monitorinqi; balansarxası öhdəliklərin monitorinqi.

Yüksək likvidli (cari) öhdəliklər kimi təsnifləşdirilmiş ödəniş müddəti 8 gündən 30 günədək olan öhdəliklər (o cümlədən, bankın buraxdığı qiymətli kağızlar) bankın ani likvidlik əmsalının hesablanması nəzərə alınmır.

likvidlik əmsalları

1. Yüksək likvidli aktivlərin ümumi aktivlərin məbləğinə olan nisbəti.
2. Cari aktivlərin yüksək likvidli (cari) öhdəliklərə olan nisbəti (cari likvidlik əmsalı). Cari aktivlərə yüksək likvidli aktivlərdən əlavə ödəniş müddəti 30 gün, yaxud bundan az olan aktivlər daxildir. 1-ci və 2-ci əmsalların azalma meylləri yüksək keyfiyyətli aktivlərin azalmasını, yaxud bankın adətən qısa müddətlərə cəlb edilmiş dəyişkən vəsait mənbələrinə daha çox arxalanmasını göstərir. Bu azalma təkcə likvidlik vəziyyətinin pisləşməsi meylini deyil, həmçinin maliyyələşdirmə strategiyasında baş vermiş məqbul hesab edilən dəyişiklikləri də göstərə bilər.
3. Yüksək likvidli (cari) öhdəliklərin aktivlərin ümumi məbləğinə olan nisbəti. Bu əmsal aktivlərin qısamüddətli öhdəliklərlə maliyyələşdirilməsi səviyyəsini ölçür. Bu rəqəmin yüksək olması bankın qeyri - sabit maliyyələşmə mənbələrindən yüksək asılı olmasını göstərir.
4. Yüksək likvidli (cari) öhdəliklərin ümumi öhdəliklərin məbləğinə olan nisbəti. Bu əmsal ilk problemlər yarandıqda bankı tərk edə biləcək vəsaitləri qiymətləndirir. Əgər bankda iri məbləğdə yüksək likvid öhdəliklər mövcuddursa, bank daha ciddi fəvqaladə likvidlik planı hazırlamalıdır.

5. Kreditlərin depozitlərə olan nisbəti. Bu əmsalda kreditlərə banklararası kreditlər istisna olmaqla digər müştərilərə verilmiş xalis kreditlər (zərərin ödənilməsi üçün yaradılmış məqsədli ehtiyatlar çıxılmaqla), depozitlərə isə bankların depozitləri istisna olmaqla bankda olan müştərilərin depozitləri aiddir. Bu əmsal bankın hesabına kredit portfelinin maliyyələşdirilməsi səviyyəsini qiymətləndirir. Əmsalın artımı bankın daha çox qeyri-sabit maliyyələşmə mənbələrinə (məsələn, qısamüddətli borclar) üstünlük verdiyini göstərir.
6. Girov qoyulmuş qiymətli kağızların bütün qiymətli kağızlara olan nisbəti. Bu əmsal likvidliyə olan tələbatı ödəmək üçün istifadə edilə bilməyən, girov qoyulmuş qiymətli kağızların faizlə ifadəsini göstərir.
7. Yerli maliyyə bazarlarından cəlb olunmuş vəsaitlərin cəminin xarici bazarlardan cəlb olunmuş vəsaitlərin cəminə olan nisbəti. Bu əmsal bankın yerli və xarici bazarlardan cəlb edilmiş vəsaitlərinin cəmləşməsinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulur.
8. Tələbli depozitlərin və bankların müxbir hesablarının sabit qalıqlarının cəminin öhdəliklərin ümumi məbləğinə nisbəti. Bu əmsal tələbli depozitlərin və müxbir hesabların sabit qalıqlarının öhdəliklərin hansı hissəsini təşkil etdiyini müəyyən edir. Sabit qalıq dedikdə bir il ərzində hesabda sabit olaraq qalan və hesabdan çıxarılmayan məbləğ başa düşülür.

Bankın likvidlik mövqeyinin effektiv proqnozlaşdırılması üçün bank ayda bir dəfədən az olmayaraq likvidlik vəziyyətinin stress-testini həyata keçirməlidir. Stress-testin ssenarisinin hazırlanmasında banka və onun fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə (bank əməliyyatlarının və məhsullarının növünə, cəlb edilmiş vəsaitlərin mənbələrinə) aid olan, bazarda cari və proqnozlaşdırılan vəziyyətlə bağlı fərziyyələr, habelə reyting agentlikləri tərəfindən verilmiş reytinglərin təsiri kimi meyarlar əsas götürülməlidir.

Stress-testin keçirilməsi zamanı müqavilə ilə müəyyən edilən müddətli aktiv və öhdəliklərin məbləğlərinin hər zaman onların likvid dəyərini real əks etdirmədiyi nəzərə alınır.

Öhdəliklər üzrə stress-test fərziyyələri aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. müddətli öhdəliklərin sahibləri tərəfindən vəsaitlərin vaxtından əvvəl geri götürülməsi;
2. cari və müxbir hesablarda vəsaitlərin azalması;
3. müştərilərin depozitlərinin valyutasının dəyişdirilməsi;
4. iri depozitlərin geri çağırılması;
5. banklar və digər maliyyə qurumlarından alınmış vəsaitlərin vaxtından əvvəl geri çağırılması;
6. kredit xətləri üzrə müqavilə şərtlərinin pozulması (vaxtından əvvəl bağlanması, nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin tam həcmdə və ya vaxtında ayrılması).

Bank tərəfindən likvidlik vəziyyətinin dəyişməsinin inkişafının "ən pis", "ən yaxşı" və "ehtimal olunan" ssenariləri tərtib olunmalı və yuxarıda qeyd olunan fərziyyələr daxil olmaqla hər bir ssenari üçün ayrıca meyarlar müəyyən edilməlidir.

Bundan əlavə bank rəhbərliyinin, habelə müvafiq səlahiyyətli əməkdaşlarının məlumatlandırılması məqsədilə hesabatlıq sistemi aşağıdakı məlumatları özündə cəmləşdirməlidir:

1. öhdəliklərin cəmləşməsi barədə məlumat: ən iri vəsait təminatçıları öhdəliklərin sahibləri, onların fəaliyyət sahələri və coğrafi ərazi üzrə toplanması, resursların növü

(cari hesab, müddətli depozit, banklararası kredit), vəsaitin məbləği, faiz dərəcəsi və digər məlumatlar;

2. ən qısa müddət ərzində satıla bilən aktivlərin siyahısı;
3. hazırda təminat qismində yerləşdirilmiş və əlavə vəsaitlər tələb olunarsa təminat qismində yerləşdirilə və ya gələcəkdə yenidən maliyyələşdirilə bilən aktivlərin siyahısı;
4. kreditlərin və digər öhdəliklərin geri qaytarılması, gələcəkdə əldə ediləcək əsas vəsaitlərin və uzunmüddətli investisiyaların maliyyələşdirilməsi üzrə plan (bankdaxili) və proqnozlar (bankdankənar təsir nəzərə alınmaqla);
5. aktivlərin gəlirliyi və bank əməliyyatlarının aparılması üçün müxtəlif resursların dəyəri (maliyyələşmə mənbələri üçün mövcud olan və proqnozlaşdırılan qiymətlər);
6. bazarda mövcud vəziyyətin, habelə öhdəliklərinin diversifikasiyası məqsədilə bankın bazara çıxış imkanlarının və qısa müddət ərzində aktivlərin satılmasını təmin edə bilmək bacarığının qiymətləndirilməsi üzrə mütəmadi məlumat.

BANK MƏCMU KAPİTALI

BANK KAPİTALININ VƏ ONUN ADEKVATLIĞININ HESABLANMASI QAYDALARI

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kommersiya bankları və xarici bankların yerli filialları (irəlidə - banklar) üçün kapitalın tərkib hissələrini (komponentlərini), habelə bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə müvafiq surətdə kapitalın adekvatlıq əmsallarını və onların hesablanması qaydalarını müəyyən edir. Qaydalarda "Məcmu kapitalın əsas məqsədi bank ləğv edildiyi zaman vəsaitini bölüşdürməklə depozitlər (əmanətlər) və ya digər kreditör borclar üzrə itkilərin ödənilməsi ilə onun öhdəliklərinin icrasını təmin etməkdir" kimi qeyd edilir. Bu vəsait bankın ödəmə qabiliyyətiyyətinin itirilməsinə gətirib çıxara bilən mümkün zərərləri azaldır və bank sisteminə əmanətçilərin və potensial investorların inamını artırır. Məcmu kapitalın formalaşması və artırılmasına yönəldilən vəsaitlər (investisiyalar) pul şəklində Azərbaycan Respublikasının milli valyutasında ödənilir. Bankın fəaliyyəti dövründə onun məcmu kapitalının minimum miqdarı Mərkəzi Bankın tələbindən, adekvatlıq əmsalları isə bu qaydalarda müəyyən edilmiş səviyyədən aşağı olarsa, zərərin baş verdiyi hallar istisna olmaqla bank kapitalının komponentləri azaldıla bilməz (o cümlədən dividendlərin nağd şəkildə verilməsi hesabına).

AMB kredit riskləri ilə yanaşı bank fəaliyyətinə aid olan digər riskləri (əməliyyat və valyuta riskini, daxili nəzarətin, yaxud ekspertizanın kifayət qədər olmaması riskini, ölkə riskini, aktivlərin eyni bir iqtisadi sahədə, yaxud coğrafi zonada cəmləşməsi riskini və s.), habelə bankın maliyyə vəziyyətini nəzərə alaraq onun minimum məcmu kapitalına və adekvatlıq əmsallarının səviyyəsinə qarşı tələbləri öhdəliklərinin təmin edilməsi məqsədi ilə fərdi qaydada artırma bilər.

Heç bir şəxs bankın nizamnamə kapitalında mühüm iştirak payını, o cümlədən nizamnamə kapitalındakı mövcud payını mühüm iştirak payına çatdıran əlavə payı, habelə mühüm iştirak payını artıraraq səsvermə hüququ olan səhmlərin və ya nizamnamə kapitalının 20 faizinə, 33 faizinə, 50 faizinə çatmasına və ya bu miqdarı keçməsinə, yaxud bankı həmin şəxsin törəmə strukturuna çevrilməsinə gətirib çıxaran iştirak payını AMB-nin qabaqcadan

icazəsini almadan əldə edə bilməz.

Hər bir bank məruz qaldığı kredit, bazar (o cümlədən, bazar riskinin tərkibinə daxil olan faiz və məzənnə riskləri), əməliyyat və likvidlik risklərinin xüsusiyyətinə uyğun məcmu kapitalın adekvatlığının qiymətləndirilməsi prosedurlarına və kapitalın adekvat səviyyədə saxlanması strategiyasına malik olmalıdır.

Məcmu kapitalın idarə edilməsi ilə bağlı strategiya və bankdaxili prosedurlar bankın idarə heyəti tərəfindən hazırlanmalı, Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilməli və bankın müvafiq əməkdaşlarına çatdırılmalıdır.

I dərəcəli kapital bankın əsas kapitalı hesab olunur və onun məbləği (aparılan "tutulmalardan" sonra) bankın hesablanmış məcmu kapitalında 50 faizdən az olmamalıdır.

I dərəcəli kapitalla aşağıdakı komponentlər daxil edilir:

1. Dövriyyəyə buraxılıb tam ödənilmiş adi səhmlər (bankın geri aldığı adi səhmlər çıxılmaqla);
2. Dövriyyəyə buraxılıb tam ödənilmiş qeyri-kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər;
3. Səhmlərin emissiyasından əmələ gələn əlavə vəsait (kapital artıqlığı);
4. Keçmiş illərin bölüşdürülməmiş xalis mənfəəti;
5. Bankın konsolidasiya olunmuş törəmə cəmiyyətlərində azlıq təşkil edən səhmdarların (payçıların) kapitalı;
6. Xüsusi subordinasiya borc öhdəlikləri.

Keçmiş illərin bölüşdürülməmiş xalis mənfəətinə aşağıdakılar daxil edilir:

1. Cari ilin zərəri çıxılmaqla bütün əvvəlki illərin yığılıb bölüşdürülməmiş mənfəəti;
2. Kapital ehtiyatları, yəni əvvəlki illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti hesabına yaradılmış fondlar.

II dərəcəli Kapital. II dərəcəli kapital **əlavə kapitaldır**. Bankın hesablanmış məcmu kapitalında II dərəcəli kapitalın məbləği I dərəcəli kapitalın məbləğindən (aparılan "tutulmalardan" sonra) çox olmamalıdır. Bundan artıq olan hissə məcmu kapitalın hesablanması zamanı nəzərə alınmır.

II dərəcəli kapitalla aşağıdakı komponentlər daxil edilir:

1. cari ilin bu tarixə olan mənfəəti;
2. ümumi ehtiyatlar (balans aktivlərinin və balansdankənar öhdəliklərin risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş məbləğinin (aparılan «tutulmalar»dan sonra) 1,25 faizinədək, lakin "adi" ehtiyatların məbləğindən çox olmayan hissəsi);
3. kapitalın digər komponentləri:
 - 3.1. kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər;
 - 3.2. ən azı 5 il müddətinə buraxılmış subordinasiya borc öhdəlikləri (ödənişinə qalan son 5 ildə II dərəcəli kapitalla daxil edilmək üçün onların məbləği hər il 20 faiz azaldılır). II dərəcəli kapitalın hesablanması zamanı nəzərə alınan subordinasiya borc öhdəliklərinin məbləği I dərəcəli kapitalın (aparılan "tutulmalar"dan sonra) 50%-dən çox olmamalıdır.

Bank məcmu kapitalının qiymətləndirmə prosesi. Bank mütəmadi olaraq məcmu kapitalını, onun adekvatlığını, məruz qaldığı riskləri və bu risklərin xüsusiyyətlərinin dəyişməsinin kapitalla təsirini qiymətləndirməlidir. Qiymətləndirmə prosesinə ən azı aşağıdakı əsas elementlər daxil olmalıdır:

1. bütün mühüm risklərin müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi və onların bankın məcmu kapitalının adekvatlığına təsirinin qiymətləndirilməsi;
2. bankın təyin edilmiş kapital adekvatlığı hədəflərinə nail olunmasının qiymətləndirilməsi;
3. məcmu kapitalın qiymətləndirilməsi sistemində istifadə edilən əsas fərziyyələrin həssaslığının və əsaslandırılmaların qiymətləndirilməsi;
4. risklər üzrə hesabatlar əsasında bankın gələcəkdə məcmu kapitala olan tələbatın qiymətləndirilməsi və lazım gəldikdə strateji planda (biznes planda) müvafiq düzəlişlərin edilməsi.

Qiymətləndirmənin nəticələri bankın rəhbərliyinə təqdim edilməlidir. Bununla əlaqədar bankda müvafiq hesabatlıq prosedurları müəyyən edilməlidir.

Bank məcmu kapitalın adekvatlığını təmin etmək məqsədilə kapitalın və risklərin idarə edilməsi prosesləri. Bank məcmu kapitalın adekvatlığını təmin etmək məqsədilə kapitalın və risklərin idarə edilməsi proseslərini müntəzəm olaraq təhlil etməlidir. Təhlil aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılmalıdır:

1. fəaliyyətinin xüsusiyyəti, həcmi və mürəkkəbliyi nəzərə alınmaqla məcmu kapitalın qiymətləndirilməsi prosesinin yararlığı;
2. məcmu kapitalın əsas risklər səviyyəsi ilə düzgün əlaqələndirilməsi;
3. qiymətləndirmə zamanı istifadə edilən məlumatların dürüstlüyü və dolğunluğu;
4. qiymətləndirmə zamanı istifadə olunan fərziyyə, model və ssenarilərin əsaslandırılması və etibarlılığı.

Risklərin və bankın məcmu kapitalının qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi proseslərinə ildə bir dəfədən az olmayaraq daxili audit vasitəsilə səmərəli nəzarət həyata keçirilməli və nəticələr barədə rəhbərliyə hesabat verilməlidir. Məcmu kapitalın strukturuna birinci (I) dərəcəli və ikinci (II) dərəcəli kapital daxildir.

Kapitaldan tutulmalar. Kapitalın adekvatlıq əmsalları hesablanmazdan əvvəl kapitaldan aşağıda göstərilənlər çıxılır ("tutulmalar" aparılır):

1. I dərəcəli kapitaldan – bütün "qeyri-maddi" aktivlərin xalis dəyəri;
2. Məcmu kapitaldan – bankın investisiyalar üçün yaratdığı "məqsədli" ehtiyatlar çıxılmaqla konsolidasiya olunmamış törəmə cəmiyyətlərinə, habelə digər hüquqi şəxslərin kapitalına vəsait qoyuluşları.

KAPİTALIN ADEKVATLIQ ƏMSALI

1988-ci ilin iyul ayında Bazeldə (İsveçrədə) iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi bankları şəxsi kapitalın kifayətliliyinin ümumi hesablama qaydasını ("Kuka əmsalı") müəyyən etmişlər. Bu əmsal bankın şəxsi kapitalı ilə riskin səviyyəsi üzrə ölçülən balans və qeyri-balans aktivlər arasındakı minimum nisbəti müəyyən edir. 1994-cü ildə müxtəlif ölkələrin mərkəzi banklarında Kuka əmsalından kommersiya banklarının şəxsi kapitalının kifayətliliyinə dair tələblərin müəyyən olunması zamanı baza oriyentiri kimi istifadə olunmuşdur. Verilən normativin kəmiyyəti birinci dərəcəli kapitala münasib olaraq 4%-dən az olmamalıdır; kommersiya bankının ümumi şəxsi kapitalının aktivlərə nisbəti riskin dərəcəsi ölçülməklə 8%-dən aşağı olmamalıdır.

Mərkəzi bankların şəxsi kapitalının kifayətlilik dərəcəsi ilə bağlı tələblərin hazırlanması zamanı verilən standartlardan Azərbaycanda da istifadə olunur. Hazırda Azərbaycanda yeni

bank açmaq üçün 10 milyon manat tələb edilir.

Bütün banklar məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalını 12 faizdən və I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalını 6 faizdən az olmayan səviyyədə saxlamağa borcludurlar.

Kapitalın adekvatlıq əmsalları hesablanmazdan əvvəl risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərdən aktivlər üzrə zərərin ödənilməsi üçün "məqsədli" ehtiyatlar ("tutulmalar") çıxılır.

Kapitalın adekvatlıq əmsallarına dair tələblər və onların hesablanması

Bütün banklar məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalını 12 faizdən və I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalını 6 faizdən az olmayan səviyyədə saxlamağa borcludurlar.

Məcmu kapitalın, risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərin və kapitalın adekvatlıq əmsallarının hesablanması aşağıdakı düsturlarla aparılır: Məcmu kapital = I dərəcəli kapital - I dərəcəli kapitaldan "tutulmalar" + II dərəcəli kapital - məcmu kapitaldan "tutulmalar";

Risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlər = risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş balans aktivləri + risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş balansdankənar öhdəliklər - risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərdən "tutulmalar";

2010-cu ilin sonuna Azərbaycan bank sisteminin məcmu kapitalının həcmi 1,9 mlrd. manat olmuşdur. I dərəcəli kapitalın məcmu kapitalda payı 80%, mənfəətin payı 8,9% olmuşdur.

Bank sisteminin məcmu kapital adekvatlığı yüksək səviyyədə qalmış (16,9%) və Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi minimal normanı (12%) xeyli üstələmişdir.

Aktivlərin və kapitalın artım tempində disbalansların neytrallaşdırılması, bank sisteminin sabitliyini təmin etmək, aktivlərin köpüklərinin yaranmasının qarşısını almaq, bank aktivlərinin sağlam artımını təmin etmək məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən 2010-cu ilin sonunda yeni levered əmsalı tətbiq olunmuşdur. Banklar levered əmsalını 8 faizdən az olmayan səviyyədə saxlamağa borcludurlar.

BANKLARIN AKTİV ƏMƏLİYYATLARI

Aktivlər - əvvəlki dövrlərdə baş vermiş hadisələr nəticəsində bank tərəfindən nəzarət edilən və gələcəkdə bank tərəfindən iqtisadi səmərə alınması gözlənilən vəsaitlərdir. Hər bir bankın məqsədi, maksimum mənfəət əldə etməkdir. Bunun üçün banklar aktiv əməliyyatlardan istifadə edir.

Aktivdə əks olunan gələcək iqtisadi səmərə banka aşağıdakı yollarla daxil olur:

1. aktiv, bank tərəfindən göstərilən xidmətlərdən ayrılıqda və ya digər aktivlərlə əlaqəli şəkildə istifadə olunduqda;
2. aktiv, digər aktivlərlə mübadilə olunduqda;
3. aktiv, öhdəliklərin ödənilməsi üçün istifadə olunduqda;
4. aktiv, bankın sahibləri arasında bölüşdürüldükdə.

Bir çox aktivlər, məsələn, əsas vəsaitlər fiziki formaya malikdir. Lakin fiziki forma, aktivin mövcudluğunu müəyyən etmək üçün əsas deyil, belə ki, patentlər və müəlliflik hüququ fiziki formaya malik olmamasına baxmayaraq, aktiv hesab olunur, çünki bank tərəfindən onlardan gələcəkdə iqtisadi səmərə əldə etmək gözlənilir və nəzarət olunur. Həmçinin mülkiyyət hüququnun olması da aktivin mövcudluğu üçün birinci dərəcəli hesab edilmir. Belə ki, əgər

4 *Levered əmsalı – bankın I dərəcəli kapitalının balans aktivlərinə və balansdankənar öhdəliklərə (qarantiyalar, zəmanətlər və kredit xətti üzrə öhdəliklərin icra olunmamış hissəsi) nisbəti kimi hesablanır.*

bank əldə olunması gözlənilən mənfəətə nəzarət edirsə, icarə olunan əmlak da aktiv kimi tanınır. Bankın aktivləri əvvəlki dövrlərin əməliyyatları və digər hadisələr nəticəsində yaranır. Yaranmış xərclər və yaradılmış aktivlər arasında sıx əlaqə mövcuddur, lakin bunlar uyğun olmaya da bilər. Belə ki, bank xərc həyata keçirdikdə, nəzərdə tutulur ki, bu xərc gələcəkdə mənfəət əldə etmək məqsədi güdür, lakin bu o demək deyil ki, aktiv kimi tanınan obyekt yaranmışdır. Həmçinin müvafiq xərclərin istisna olması, maddənin aktiv kimi tanınmasına mane olmur və mühasibat balansında tanına bilər.

Hər bir bank mühasibat balansında aparılan aktiv əməliyyatların xarakterinə əsaslanaraq, qısamüddətli və uzunmüddətli aktivlər ayrı-ayrılıqda təsnifləşdirilir.

Aktivlər aşağıdakı hallarda qısamüddətli aktiv kimi təsnifləşdirilir:

1. aktiv satılmaq üçün saxlanıldıqda və ya bankın əməliyyat prosesinin normal şəraitində istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulduqda;
2. aktiv əsas etibarilə kommersiya məqsədləri üçün və ya qısa vaxt müddətində saxlanıldıqda və hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində realizə edilməsi nəzərdə tutulduqda;
3. aktiv istifadəsi üzrə heç bir məhdudiyyət olmayan pul vəsaitləri və ya onların ekvivalenti hesab edildikdə.

Bütün digər aktivlər uzunmüddətli aktivlər kimi təsnifləşdirilməlidir. Bank aktiv və öhdəlikləri likvidlik səviyyəsini əks etdirən ardıcılıqla və onların xarakteri üzrə qruplaşdıraraq mühasibat balansında əks etdirilir.

Mühasibat balansına aşağıdakı aktiv maddələr daxil edilir:

- nağd pul və digər ödəniş vasitələri;
- qızıl və digər qiymətli metallar;
- Mərkəzi Bankdakı hesablar;
- maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər və avanslar;
- müştərilərə verilmiş kreditlər və avanslar;
- qiymətli investisiya kağızları;
- qeyri-maddi aktivlər;
- əsas vəsaitlər;
- digər aktivlər.

Aktivlər – bankın bütün kreditləri, investisiyaları, pul vəsaitləri və əmlakıdır (bank işində istifadə olunmayan əmlak da daxil olmaqla). Aktivlər standart və qeyri-standart aktivlər qrupuna bölünürlər. Standart aktivlər qrupuna “qənaətbəxş aktivlər” və “nəzarət altında olan aktivlər”, qeyri-standart aktivlər qrupuna “qeyri-qənaətbəxş aktivlər”, “təhlükəli aktivlər” və “ümitsiz aktivlər” aiddir.

Beləliklə, aktiv əməliyyatların nəticələri bankın balansının aktiv hissəsində əks etdirilir, bu göstəricilər əsasında bankın resurslarının yerləşdirilməsi xarakteri, onlardan istifadənin səmərəliliyi yoxlanılır və təhlil edilir.

Aktivlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas məqsədi bankın aktivlərinin keyfiyyətinin nəticələrinin sənədləşdirilməsidir. Qiymətləndirmə zamanı bütün riskli aktivlər, o cümlədən bütün kreditlər təhlil olunur və onlara Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması qaydalarına uyğun olaraq müvafiq reytinglər verilir.

(müvafiq təsnifləşdirmə kateqoriyalarına aid edilir). Bank müntəzəm keçirilən qiymətləndirmənin köməyi ilə problemlı aktivlər üzrə risklərin azaldılması üçün vaxtında lazımi tədbirlər görməli və kredit portfeli üzrə mümkün zərərləri minimuma endirməyə qadir olmalıdır.

Təsnifləşdirmə borclunun maliyyə vəziyyətinin təhlili, onun öz borcunu ödəmək qabiliyyəti və istəyi əsasında aparılır. Buna görə də borclunun öz borcunu ödəmək qabiliyyəti və istəyi çox mühüm amil hesab edilməklə təsnifləşdirmə zamanı nəzərə alınır⁵

I. Qənaətbəxş aktivlər. Qənaətbəxş aktivlər yüksək keyfiyyətli aktivlərdir. Bu kateqoriyaya aşağıdakı şərtlərin bir neçəsinə qaydaların 5.4.1-ci bəndində nəzərdə tutulan hal istisna olmaqla cavab verən aktivlər aiddir:

1. əsas məbləği və faizləri nağd vəsaitlə və ya onun əvəzedicilərinin girovu ilə (məsələn, bankda milli və sərbəst dönerli xarici valyutada yerləşdirilmiş depozitlərlə, xəzinə vekselləri ilə) tam təmin olunmuş kreditlər (bu şərt aktivin bu kateqoriyaya aid edilməsinə kifayətdir);
2. əsas məbləği və ya faiz borclarının qaytarılma müddəti kredit müqaviləsinə uyğun ödənilən (geçikdirilmiş borcu olmayan) işlək kreditlər;
3. əsas məbləği və ya faiz borclarının qaytarılma müddəti kredit müqaviləsində müəyyən olunmuş tarixdən 30 günədək gecikdirilmiş (vaxtı keçməmiş) 10 min manatadək təminatlı və məbləğindən asılı olmayaraq tam təminatlı işlək kreditlər;
4. sabit, likvid, yaxşı kapitallaşdırılmış, gəlirli və işgüzar borcalanlara verilmiş işlək kreditlər;
5. bank qarşısında öz borc öhdəliklərini uzun müddət müntəzəm yerinə yetirən etibarlı müştərilərə verilmiş işlək kreditlər.

"Qənaətbəxş aktivlər" kateqoriyasına aid edilmiş kreditlərin qaytarılması ilə bağlı heç bir problem olmasa da, banklar bu növ kreditlər üçün onun "qeyd olunmuş dəyər"inin 2 faizi həcmində adi ehtiyatlar yaradırlar.

II. Nəzarət altında olan aktivlər. Nəzarət altında olan aktivlərin potensial çatışmazlıqları vardır və onların aradan qaldırılmaması və ya qaydaya salınmaması aktivlərin keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb ola bilər. Bu kateqoriyaya aşağıdakı şərtlərin bir neçəsinə cavab verən aktivlər aiddir:

1. əsas məbləği və ya faiz borclarının qaytarılma müddəti kredit müqaviləsində müəyyən olunmuş tarixdən 60 günədək (vaxtı 30 günə kimi keçmiş) gecikdirilmiş 10 min manatdan yuxarı təminatlı işlək kreditlər;
2. əsas məbləği və ya faiz borclarının qaytarılma müddəti kredit müqaviləsində müəyyən olunmuş tarixdən 31 gündən 60 günədək (vaxtı 30 günə kimi keçmiş) gecikdirilmiş 10 min manatadək təminatlı işlək kreditlər;
3. əsas məbləği və ya faiz borclarının qaytarılma müddəti kredit müqaviləsində müəyyən olunmuş tarixdən 31 gündən 90 günədək (vaxtı 60 günə kimi keçmiş) gecikdirilmiş tam təminatlı işlək kreditlər;

5 Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması qaydaları - aktivlərin təsnifləşdirilməsi və aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyat fondlarının (irəlida - "ehtiyatlar") yaradılması qaydalarını müəyyən edir.

4. qaytarılma müddəti bir dəfə uzadılmış tam təminatlı və yığılma prosesində olan kreditlər. Lakin bu zaman faiz borcları kapitallaşdırılmamalı, onlar tam ödənilməli və kreditin vaxtının uzadılması borclunun maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi ilə əlaqədar olmamalıdır. Bunun üçün bankda borclunun maliyyə vəziyyətinin sağlam olmasını sübut edən maliyyə hesabatları olmalıdır;
5. borcalan maliyyə hesabatlarını (balans hesabatı, mənfəət və zərərlər haqqında hesabat və pul vəsaitinin hərəkəti barədə hesabat), yaxud krediti vaxtında ödəmək qabiliyyətini sübut edən digər əməliyyat sənədlərini və ya biznes-planını təqdim etmədikdə;
6. bankın təcrübəsinin kifayət qədər olmamasına və ya kredit və girov müqaviləsinin qeyri-adekvatlığına görə bankın lazımi qaydada nəzarət edə bilməyəcəyi kreditlər;
7. təminatın vəziyyətinin pisləşməsinin əlamətləri müşahidə olunduqda;
8. iqtisadi şəraitin dəyişkənliyinin borcluya təsir ehtimalı, yaxud artıq təsir göstərməyə başlaması müşahidə olunduqda;
9. borclunun əməliyyatlarında əlverişsiz meyillər meydana çıxdıqda (məsələn, borclunun satdığı məhsula tələbat aşağı düşdükdə, məhsulun istehsalına sərf olunan xammalın qiyməti artdıqda və s.).

Banklar "nəzarət altında olan aktivlər" kateqoriyasına aid edilmiş kreditlər üçün onun "qeyd olunmuş dəyər"inin 10 faizi həcmində adi ehtiyatlar yaradırlar.

III. Qeyri-qənaətbəxş aktivlər. Qeyri-qənaətbəxş aktivlərborcun tam ödənilməsini təhlükə qarşısında qoya bilən konkret problemlər xasdır. Müəyyən hallarda "qeyri-qənaətbəxş" aktivlərə borclu barədə bankın maliyyə informasiyası olmadığından (məsələn, bankdan ilk dəfə kredit götürən müştəri barədə və s.), yaxud təminatlar barədə adekvat sənədlərin olmaması səbəbindən normal risk dərəcəsini keçən aktivlər də aid edilir. Belə halların yaranması təminatı borcun ödənilməsinə yönəltməyə mane olur. Bu kateqoriyaya aşağıdakı şərtlərin bir neçəsinə cavab verən aktivlər aiddir:

- əsas məbləği və ya faiz borclarının qaytarılma müddəti kredit müqaviləsində müəyyən olunmuş tarixdən 61 gündən 120 günədək gecikdirilmiş təminatsız kreditlər;
- əsas məbləği və ya faiz borclarının qaytarılma müddəti kredit müqaviləsində müəyyən olunmuş tarixdən 91 gündən 180 günədək gecikdirilmiş tam təminatlı kreditlər;
- qeyri-ışlək kreditlər;
- qaytarılma müddəti iki dəfə uzadılmış (kredit müqaviləsi təkrarən iki dəfə rəsmiləşdirilmiş) tam təminatlı və yığılma prosesində olan kreditlər. Lakin ikinci dəfə "nəzarət altında olan aktivlər"də olduğu kimi faizlər kapitallaşdırılmamalı və tam ödənilməli, borclunun maliyyə vəziyyətinin sağlam olması isə maliyyə hesabatları əsasında sübut olunmalıdır;
- borclunun fəaliyyəti zamanı ona daxil olan pul axınları borca xidmət şərtləri ilə qeyri-adekvat olduqda;
- borclu zərərlə və ya kiçik mənfəətlə işlədikdə;
- təminatın vəziyyəti pisləşdikdə, yaxud təminat itirildikdə (natura formasında və ya hüquqi baxımdan);
- borcun əsas ödəniş mənbələri borcu ödəmək üçün kifayət etmədikdə və bank əlavə ödəniş mənbələri (məsələn, təminat, əmlakın satışı, borclu sahibkar tərəfindən yeni

kapitalın cəlb olunması və s.) axtarib tapmaq məcburiyyəti qarşısında qaldıqda.

Banklar "qeyri-qənaətbəxş aktivlər" kateqoriyasına aid edilmiş kreditlər üçün onun "qeyd olunmuş dəyər"inin 30 faizi həcmində məqsədli ehtiyatlar yaradırlar.

IV. Təhlükəli aktivlər. "Qeyri-qənaətbəxş" aktivlərə xas olan xüsusiyyətlərlə yanaşı, Təhlükəli aktivlərin yaxşı təminatı olmur (yəni texniki, hüquqi və ya iqtisadi səbəbdən girovun reallaşdırılması çətinləşir). Bu çatışmazlıqlar səbəbindən mövcud faktlar və şərtlər əsasında borcların tam geri qaytarılması böyük şübhə doğurur və onun ödəniş ehtimalı çox azdır. Lakin zərər ehtimalı yüksək olsa da, aktivı möhkəmləndirə biləcək "mühüm və kifayət qədər konkret amillər" müzakirədə olduğuna görə onun "ümitsiz aktivlər" kimi təsnifləşdirilməsi təxirə salınır. Müzakirədə olan "mühüm və kifayət qədər konkret amillərə" müəssisənin nəzərdə tutulan birləşməsi, satılması, yaxud ləğv edilməsi, gözlənilən əlavə kapital axını, əlavə təminatın əldə edilməsi və yenidən maliyyələşdirmə planları aiddir. Bu kateqoriyaya aşağıdakı şərtlərin bir neçəsinə bu Qaydaların 5.10.5-ci bəndində nəzərdə tutulan hal istisna olmaqla cavab verən aktivlər aiddir:

1. "qeyri-qənaətbəxş aktivlər" kateqoriyasında göstərilmiş şərtlərə malik olan aktivlər;
2. əsas məbləği və ya faiz borclarının qaytarılma müddəti kredit müqaviləsində müəyyən olunmuş tarixdən 121 gündən 180 günədək gecikdirilmiş təminatsız qeyri-ışlək kreditlər;
3. əsas məbləği və ya faiz borclarının qaytarılma müddəti kredit müqaviləsində müəyyən olunmuş tarixdən 181 gündən 360 günədək gecikdirilmiş tam təminatlı qeyri-ışlək kreditlər;
4. qaytarılma müddəti üç dəfə uzadılmış (kredit müqaviləsi təkrarən üç dəfə rəsmiləşdirilmiş) tam təminatlı kreditlər;
5. restrukturizasiya olunmuş kreditlər (bu şərt aktivin bu kateqoriyaya aid edilməsinə kifayətdir).

Banklar "təhlükəli aktivlər" kateqoriyasına aid edilmiş kreditlər üçün onun "qeyd olunmuş dəyər"inin ödənilməmiş məbləğinin 60 faizi həcmində məqsədli ehtiyat fondları yaradırlar.

V. Ümitsiz aktivlər. Ümitsiz aktivlərin keyfiyyəti çox aşağı olduğundan onların qaytarılması ümitsiz hesab edilir və dəyəri faktiki olaraq itirildiyi üçün bank aktivləri kimi onların uçotunun davam etdirilməsi özünü doğrultmur. Bu aktivlərin qismən ödənişi mümkün olsa da belə aktivlərin ödənilməsi cəhdləri uzun müddət tələb etdiyindən onların silinməsinə təxirə salmağın mənası yoxdur. Bununla belə, əgər bu aktivlər balansda saxlanılırsa, müvafiq qərar qəbul olunanadək onları tam bağlamaq üçün ehtiyatlar yaradılır. Belə kateqoriyaya aşağıdakı şərtlərin birinə və ya bir neçəsinə cavab verən aktivlər aiddir:

1. əsas məbləği və ya faiz borclarının qaytarılma müddəti kredit müqaviləsində müəyyən olunmuş tarixdən 180 gündən çox gecikdirilmiş təminatsız kreditlər;
2. təminatından asılı olmayaraq əsas məbləği və ya faiz borclarının qaytarılma müddəti kredit müqaviləsində müəyyən olunmuş tarixdən 360 gündən çox gecikdirilmiş kreditlər;
3. borclu borcunu ödəməyə qadir olmadıqda və borcun ödənilməsi üçün əlavə mənbələrin olmadığı müəyyən edildikdə;
4. qaytarılma müddəti üç dəfədən çox uzadılmış (kredit müqaviləsi təkrarən üç dəfədən çox rəsmiləşdirilmiş) kreditlər;

5. girovsuz (təminatı) və ya bazarın olmaması səbəbindən girovu satıla bilməyən kreditlər (bu şərtlər bu növ təsnifləşdirmə üçün yeganə əsas olmamalıdır);
6. borclu banka olan krediti ödəməkdən boyun qaçırdıqda (bu şərt bu növ təsnifləşdirmə üçün yeganə əsas olmamalıdır);
7. borclu müflis elan edildikdə;
8. müxbir bankın lisenziyası məcburi ləğv edildikdə;
9. borclu hər hansı bir səbəbdən artıq bizneslə məşğul olmadıqda və ya fəaliyyət göstərmədikdə (sahibkar hüquqi və fiziki şəxslərə kommersiya məqsədləri üçün verilmiş kreditlər üzrə);
10. borclunu tapmaq mümkün olmadıqda (qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada həmin şəxs haqqında əməliyyat axtarış tədbirlərinə başlanması üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarına müraciət olunduqda).

Banklar "ümitsiz aktivlər" kateqoriyasına aid edilmiş kreditlər üçün onun "qeyd olunmuş dəyər"inin 100 faizi həcmində məqsədli ehtiyatlar yaradırlar.

Təsnifləşdirmə prosesində təminatın rolu

Banklar təminata kreditlərin ödənilməsinin əsas mənbəyi kimi baxmamalıdır. Təminatın likvidliyinin və onun bazar dəyərinin aktivlərin təsnifləşdirilməsində əhəmiyyətini nəzərə alaraq banklar onun qiymətləndirilməsi üzrə daxili qaydalar hazırlayıb tətbiq edirlər. Bütün təminatlar aşağıdakı kimi likvid və qeyri-likvid qruplara bölünürlər:

Likvid təminata aşağıdakılar aiddir: Azərbaycan Respublikasının hökuməti adından Maliyyə Nazirliyi, yaxud qanunvericiliyə əsasən belə səlahiyyətlərə malik olan digər hökumət orqanları, habelə AMB tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlar və qeyd edilən orqanlar tərəfindən verilmiş şərtsiz qarantiyalar (zəmanətlər); bankın depozit hesabında olan və girov kimi saxlanılan milli və sərbəst dövrəli valyutalardakı pul vəsaitləri; İƏİT-ə daxil olan ölkələrin dövlət qiymətli kağızları; banka girov haqqında müqaviləyə əsasən verilən standartlaşdırılmış qiymətli metallar (külçələr).

Qeyri-likvid təminata aşağıdakılar aiddir: qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təminat kimi rəsmiləşdirilmiş girovlar; qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada rəsmiləşdirilmiş təminatın digər növləri.

Bank işində istifadə olunmayan aktivlərin (əmlakın) təsnifləşdirilməsi

Ödəməmələrə görə bankın balansına götürülmüş bank işində istifadə olunmayan daşınmaz əmlak aşağıdakı şərtlərdən asılı olaraq təsnifləşdirilir və onlar üçün ehtiyatlar yaradılır: ödəməmələrə görə bankın balansına götürülən daşınmaz əmlak dəyərindən asılı olmayaraq qeyri-sağlam aktivlərdir və onlar təhlil olunur; ödəməmələrə görə bank balansına götürülmüş daşınmaz əmlakı, habelə əvvəllər istifadə etdiyi əsas vəsaitləri istifadə olunmadığı andan 3 ildən artıq balansda saxlaya bilməz. Əks halda, AMB-nin "Bankların əsas vəsaitlərlə (əmlakla) apardıqları əməliyyatların tənzimlənməsi qaydaları" ilə müəyyən olunmuş əlavə müddətin verildiyi hal istisna olmaqla, bank daşınmaz əmlakı yaratdığı müvafiq ehtiyatlar hesabına balansdan silir.

Ödəməmələrə görə bankın mülkiyyətinə keçmiş tarixdən bank işində istifadə olunmayan daşınmaz əmlak aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir və onun üçün müvafiq xüsusi ehtiyatlar

yaradılır: daşınmaz əmlakın bazar dəyəri onun balans dəyərindən çox olduqda o, birinci il balans dəyəri məbləğində ən azı "qeyri-qənaətbəxş aktivlər" kimi təsnifləşdirilir; daşınmaz əmlakın bazar dəyəri balans dəyərindən az olduqda o, birinci il bazar dəyəri məbləğində ən azı "qeyri-qənaətbəxş aktivlər" kimi, fərq isə "ümitsiz aktivlər" kimi təsnifləşdirilir.

Bir illik müddət başa çatdıqdan sonra bankın balansında ödəməmələrə görə qalmış daşınmaz əmlak ən azı "təhlükəli aktivlər" kateqoriyasına aid edilir.

Üç illik müddət başa çatdıqdan sonra ödəməmələrə görə balansa götürülmüş daşınmaz əmlak (AMB-nin «Bankların əsas vəsaitlərlə (əmlakla) apardıqları əməliyyatların tənzimlənməsi qaydaları" ilə müəyyən olunmuş əlavə müddətin verildiyi hal istisna olmaqla) "ümitsiz aktivlər" kateqoriyasına keçirilərək balansdan silinir. Balansdan silinən daşınmaz əmlak müvafiq balansdankənar hesabda uçota alınır.

Ödəməmələrə görə balansa götürülmüş daşınar əmlakın təsnifləşdirilməsi və onun üçün müvafiq xüsusi ehtiyatın yaradılması aşağıdakı kimi həyata keçirilir: daşınar əmlak bank tərəfindən fərdi qaydada təhlil edilib təsnifləşdirilir.

Ödəməmələrə görə balansa götürülmüş bank işində istifadə olunmayan daşınar əmlak üzərində mülkiyyət hüququ əldə edildiyi tarixdən onun 120 gün müddətinə realizə edilməsi üçün bütün zəruri tədbirlər görülür. Ödəməmələrə görə bank balansa götürülmüş daşınar əmlaka dair mülkiyyət hüququ əldə etdiyi tarixdən etibarən onu aşağıdakı kimi təsnifləşdirir və onun üçün müvafiq xüsusi ehtiyatlar yaradır: daşınar əmlakın bazar dəyəri balans dəyərindən çox olduqda o, 60 gün ərzində balans dəyəri məbləğində ən azı «qeyri-qənaətbəxş aktivlər» kimi təsnifləşdirilir; daşınar əmlakın bazar dəyəri balans dəyərindən az olduqda o, 60 gün ərzində bazar dəyəri məbləğində ən azı «qeyri-qənaətbəxş aktivlər», fərq isə «ümitsiz aktivlər» kimi təsnifləşdirilir; 60 günlük müddət başa çatdıqdan sonra bankın balansında ödəməmələrə görə qalmış daşınar əmlak ən azı «təhlükəli aktivlər» kateqoriyasına aid edilir. 120 günlük müddət başa çatdıqdan sonra ödəməmələrə görə balansa götürülmüş daşınar əmlak «ümitsiz aktivlər» kimi təsnifləşdirilərək balansdan silinir. Balansdan silinən daşınar əmlak müvafiq balansdankənar hesabda uçota alınır. Ödəməmələrə görə götürülmüş əmlak (daşınmaz və daşınar) üzərində bank mülkiyyət hüququnu əldə etdikdə əmlak onun bazar dəyəri ilə kreditin ümumi dəyərinin müqayisəli aşağı məbləği ilə balansda uçota alınır.

Balansdankənar öhdəliklərin təsnifləşdirilməsi və ehtiyata dair tələblər.

İcrası mümkün ola bilən balansdankənar öhdəliklər gözlənilməyən risklərlə bağlı olduğundan banklar tərəfindən təsnifləşdirilir. Bu öhdəliklərə əsasən, kreditin verilməsinə dair öhdəliklər, kredit xətləri, qarantiyalar, akkreditivlər və banklar tərəfindən verilən digər potensial öhdəliklər aiddir. Bu qaydaların məqsədləri üçün balansdankənar öhdəliklərlə bağlı risklər kredit riskləri kimi tanınır və bu növ risklər və onun xüsusiyyətləri bank rəhbərləri tərəfindən nəzərə alınır. Bu məqsədlə gözlənilə bilən riskləri müəyyən etmək üçün bank qarşısında öhdəlik götürdüyü müştəridən borcu ödəmək qabiliyyətini müəyyən edə bilən maliyyə hesabatlarının təqdim olunmasını tələb edir. Müvafiq əməliyyatları həyata keçirən banklar aşağıdakıları nəzərə almaqla balansdankənar öhdəlikləri bu qaydaların 5-ci bəndində müəyyən olunmuş şərtlər əsasında təsnifləşdirirlər: təsnifləşdirmə balansdankənar öhdəliyin yarandığı tarixdən aparılır və onlar üzrə xüsusi ehtiyatlar borclunun gözlənilən öhdəliklərinin ödənilməsində potensial risk ehtimalı olduqda yaradılır; qarantiya, akkreditiv

və banklar tərəfindən verilən digər potensial öhdəliklər balans aktivlərinə çevrildiyi andan ən azı "nəzarət altında olan aktivlər" kateqoriyasına aid edilir; kredit xəttinin qalıq hissəsi ən azı, müqavilədə başqa şərtlər nəzərdə tutulmadığı halda, bank tərəfindən faktiki verilmiş hissənin təsnifləşdirmə kateqoriyasına aid edilir.

Bank mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün yaradılmış ehtiyatların aktivlər üzrə adekvatlığını müəyyən etmək üçün onları ayda ən azı bir dəfə qiymətləndirir. Ehtiyatların yaradılmaması və ya lazımi səviyyədə saxlanmaması faktları əmanətçilərin və digər kreditorların vəsaitlərini təhlükəyə məruz qoyur və qeyri-sağlam bank fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir.

Bankın aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün yaratdığı ehtiyatlar ayrıca bir aktiv üçün deyil, aktivlər qrupu üçün (kreditlər, banklararası tələblər, qiymətli kağızlar, debitor borcları, digər aktivlər və s.) nəzərdə tutulur. Yaradılmış ehtiyatlardan həmin qrupa daxil olan bütün aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün istifadə edilir.

Bu qaydaların hər hansı müddəası bank rəhbərliyinə və ya AMB-nin inspektorlarına aktivlərin keyfiyyəti ilə yanaşı, iqtisadi meylləri, mümkün zərərin həcmi və xarakterini, bank rəhbərliyinin idarəetmə qabiliyyətini və s. amilləri nəzərə almaqla ehtiyatların daha yüksək səviyyədə saxlamasına və ya onu tələb etməyə mane olmur. Bu zaman Qaydaların 5.2-ci bəndinin tələblərinə əməl olunur.

Mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatlar bankın xərclər hesabının debetləşdirilməsi yolu ilə yaradılır. Bu xərclər öz mahiyyətinə görə digər xərclərdən (məsələn, əmək haqqı, amortizasiya və s.) fərqlənmir və bankın bölüşdürülməmiş mənfəətinin və ya cari gəlirinin olub-olmamasından asılı deyildir. Aktivlərin qiymətləndirilməsinin nəticəsinə əsasən ehtiyat kifayət qədər olmadığı halda o, çatışmayan məbləğ qədər xərclər hesabının debetləşdirilməsi ilə artırılır. Banklar tərəfindən aktivlərin hər bir qrupu, kateqoriyası və ya sinfi üzrə "Ehtimal olunan zərərlər üzrə ehtiyatların yaradılmasına ayırma" adlı subhesabların açılması istisna olunmur.

Aktivlərin aylıq qiymətləndirilməsi zamanı onların keyfiyyətinin yaxşılaşması müəyyən edildikdə artıq yaradılmış ehtiyatlar müvafiq xərclər hesabının kreditləşdirilməsi yolu ilə azaldılır və ya xərc hesabında qalıq olmadığı halda gəlirlərə aid edilir.

Əvvəllər balansdan «ümitsiz aktivlər» kimi silinmiş (əsas borc məbləğində) və sonra onların ödənilməsi üçün banka daxil olan vəsait müvafiq xərclər hesabının azaldılmasına və ya xərc hesabında qalıq olmadığı halda gəlirlərə aid edilir.

Konkret aktiv üçün yaradılan məqsədli ehtiyatın məbləği həmin aktivin dəyərindən çıxılır. Konkret aktiv üçün yaradılan adi ehtiyatın məbləği isə hesabatlarda ayrıca maddə kimi "Kapital" hesablarında əks etdirilir.

Ehtiyatlar hesabında debet qalığının yaranmasına yol verilmir. Ehtiyatlar hesabına silinəcək aktivlər ehtiyat hesabının qalığından çox olduqda tələb olunan məbləğ əməliyyat günü ərzində xərclər hesabına yaradılır. Ehtiyatların "bölüşdürülməmiş mənfəət", yaxud kapitala aid olan digər maddələr hesabına yaradılmasına yol verilmir. Bir qrupa daxil olan "məqsədli ehtiyatlar"ın və "adi ehtiyatlar"ın öz aralarında bir-birinə köçürülməsinə icazə verilir.

Kreditlərin təsnifləşdirilməsi üzrə tələb olunan sənədlər. Banklar aktivlərin təsnifləşdirməsini və onlar üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün adekvat ehtiyatların yaradılmasını Muşahidə

Şurasının təsdiq etdiyi daxili qayda və prosedurlarına uyğun həyata keçirir.

Kreditlərin təsnifləşdirilməsi üçün aşağıdakı sənədlərin bir neçəsi və ya hamısı tələb olunur:

1. kreditin alınması üçün ərizə;
2. borçalanın maliyyə hesabatı (balans hesabatı, mənfəət və zərərlər haqqında hesabat və pul vəsaitinin hərəkəti barədə hesabat);
3. biznes-plan;
4. ipotekaya və ya digər girova dair hüquqi sənədlər;
5. kredit müqaviləsi və kreditin verilməsi haqqında başqa məlumatlar;
6. kredit vəsaitlərinin istifadəsi və geri qaytarılması üzrə monitoring və s.

AMB və bank tərəfindən aparılan təsnifləşdirmənin nəticələri fərqli olduqda bu məsələ AMB və həmin bank arasında müzakirəyə çıxarılır. AMB zəruri saydığı hallarda hesabatlar və ya aşkar olunmuş faktlar əsasında hər hansı bir aktivin təsnifləşdirilməsi ilə bağlı mümkün zərərlər üzrə ehtiyatların dəyişdirilməsini və ya artırılmasını banklardan tələb etmək hüququna malikdir. Həmin dəyişikliklərə aşağıdakılar əsas olur:

1. kreditlərin verilməsi üzrə bankın daxili qayda və prosedurlarında kredit risklərinin idarəedilməsinə dair adekvat qaydaların olmaması;
2. bank kreditlərinin sənaye sahələri, regionlar və s. üzrə cəmləşməsi;
3. eyni növlü kreditlər üzrə (məsələn, konkret sektorlara, sənaye sahələrinə və ya rayonlara verilən kreditlər) bankın faktiki itkilərinin mövcudluğu;
4. bankın kredit portfelinin ümumi vəziyyətinin pisləşməsi;
5. bank rəhbərliyinin problemlə aktivlərin qaytarılması, yaxud ödəməmələrə görə girova tutmanın yönəldilməsi üzrə təcrübəsinin olmaması;
6. AMB tərəfindən keçirilən yoxlamalarda borclunun və ya bankın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi ilə bağlı aşkar olunmuş digər faktlar və s.

AKTİVLƏRİN RISK DƏRƏCƏSİ ÜZRƏ ÖLÇÜLMƏSİ

Banklar bütün balans aktivlərini və balansdankənar öhdəliklərini növündən, xüsusiyyətindən, habelə borclunun kredit öhdəliyini təmin edən hər hansı təminatdan asılı olaraq müxtəlif risk dərəcələrinə aid edirlər. Aktivlər 0 %, 20 %, 50 % və 100 %-li risk dərəcələrindən (qruplarından) birinə aid edilir.

Balans aktivlərinin risk dərəcəsi üzrə ölçülməsi: Balans aktivlərinin risk dərəcəsi üzrə ölçülməsi üçün aktivlərin balans məbləği aşağıda göstərilən müvafiq risk əmsallarına vurulur və nəticələr toplanır.

Balans aktivləri risk qruplarına aşağıdakı xüsusiyyətlərindən asılı olaraq aid edilir:

1. 0 faizli (0,0 əmsallı) risk qrupu:

1.1. bankın kassalarında, xəzinələrində, onun nümayəndəlik, şöbə və filiallarında, mübadiləşöbələrində, bankomatlarda və yolda olan nağd Milli və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (bundan sonra-İƏİT) ölkələrinin (Əlavə№ 1) sərbəst dönerli valyutası və bank metalları;

1.2. bankın AMB və ya onun ərazi idarələrindəki müxbir hesablarında və məcburi ehtiyatlarında olan vəsait;

1.3. Azərbaycan Respublikasının hökumətinə qarşı olan birbaşa tələblər, hökumət və AMB tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlar, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondunun buraxdığı təmin edilmiş qiymətli kağızlar;

1.4. İƏİT ölkələrinin hökumətlərinin və mərkəzi banklarının buraxdıqları qiymətli kağızlar və onlara qarşı olan birbaşa tələblər;

1.5. kreditin bankın hesablarında faktiki olaraq girov qoyulmuş milli və İƏİT ölkələrinin sərbəst dönerli valyutası və bank metalları ilə təmin olunmuş hissəsi.

2. 20 faizli (0,2 əmsallı) risk qrupu:

2.1. İƏİT ölkələrində qeydə alınmış depozit və ya digər maliyyə-kredit təşkilatlarına qarşı tələblər, o cümlədən banklararası kreditlər, depozitlər, bu təşkilatlarda olan müxbir hesab qalıqları və onlar tərəfindən qeyd-şərtsiz təmin olunmuş digər aktivlər;

2.2. İƏİT ölkələrinin yerli hakimiyyət, yaxud bələdiyyə orqanları tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlarla təmin olunmuş tələblərin və ya aktivlərin onlara uyğun hissəsi. Bu tələblərin ödənilməsi mənbəyi kommersiya layihələrindən gəlirlər hesabına deyil, ümumi büdcə daxilolmaları hesabına olur;

2.3. Dünya Bankına, Beynəlxalq Valyuta Fonduna, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankına, Asiya İnkişaf Bankına, İslam İnkişaf Bankına və Qara Dəniz Ticarət və İnkişaf Bankına qarşı olan birbaşa tələblər, yaxud aktivlərin bu təşkilatlar tərəfindən qeyd-şərtsiz təmin olunmuş hissəsi;

2.4. Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və Asiya İnkişaf Bankı tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızların nominal dəyəri ilə deyil, bazar dəyəri ilə təmin olunmuş aktivlər və ya aktivlərin onlara uyğun olan hissəsi;

2.5. Azərbaycan Respublikasının hökuməti, AMB, yaxud İƏİT ölkələrinin hökumətləri və mərkəzi bankları tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızların nominal dəyəri ilə deyil, bazar dəyəri ilə təmin olunmuş aktivlər və ya aktivlərin onlara uyğun olan hissəsi;

2.6. aktivlərin tam və ya hər hansı bir hissəsi, əgər onlar üçüncü şəxs tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlarla təmin olunmuşsa və bu qiymətli kağızların ödənilməsinə öz növbəsində Azərbaycan Respublikasının hökuməti, AMB, yaxud İƏİT ölkələrinin hökumətləri və mərkəzi bankları tərəfindən qeydşərtsiz təminat verilmişsə;

2.7. Azərbaycan Respublikasının hökuməti, AMB və yaxud İƏİT ölkələrinin hökumətləri və mərkəzi bankları tərəfindən üçüncü şəxslərin banka olan borclarının tam və ya hər hansı bir hissəsinin ödənilməsi üçün verilmiş qeydşərtsiz təminat məbləğində olan hissəsi.

3. 50 faizli (0,5 əmsallı) risk qrupu:

3.1. İƏİT ölkələrinin yerli hakimiyyət, yaxud bələdiyyə orqanları tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlarla təmin olunmuş tələblərin və ya aktivlərin onlara uyğun hissəsi. Bu tələblərin ödənilməsi mənbəyi kommersiya layihələri üzrə alınan gəlirlər hesabına olur.

4. 100 faizli (1,0 əmsallı) risk qrupu:

4.1. yuxarıdakı qruplarda göstərilən kredit və tələblərdən başqa bütün digər kreditlər və tələblər;

4.2. Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası, yerli hakimiyyət və bələdiyyə orqanları tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlarla təmin edilmiş kreditlər;

4.3. bütün əsas vəsaitlər, o cümlədən bank işində istifadə olunmayan əsas vəsaitlər;

4.4. yığılma prosesində olan ödəniş alətləri;

4.5. İƏİT ölkələrinə daxil olmayan depozit və ya digər maliyyə-kredit təşkilatlarına qarşı tələblər, o cümlədən banklararası kreditlər, depozitlər, bu təşkilatlarda olan müxbir hesab qalıqları və onların bankda olan nağd valyutası;

4.6. yuxarıda göstərilən risk qruplarına aid edilməmiş digər aktivlər.

LİKVID AKTİV VƏ ÖHDƏLİKLƏRİN TƏSNİFATI

Aktivin likvidlik göstəricisi, onun yüksək likvidli aktivə çevrilməsinə sərf edilən müddətə və bu zaman yarana bilən zərərə əsasən müəyyən edilir.

Aktivlər aşağıdakı likvidlik kateqoriyaları üzrə təsnifləşdirilir:

1. Yüksək likvidli aktivlər – bu kateqoriyaya milli və sərbəst dövrəli xarici valyutada olan nağd vəsaitlər, Azərbaycan hökuməti və Mərkəzi Bankı tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlar, Mərkəzi Bankın nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondunun buraxdığı təmin edilmiş qiymətli kağızlar, Mərkəzi Bankda saxlanılan normadan artıq məcburi ehtiyatlar, Mərkəzi Bankda, habelə bütün yerli banklarda və yüksək reytingə malik olan xarici banklarda olan müxbir hesablar, “overnayt” depozitləri aid edilir.
2. Orta likvidli aktivlər – bu aktivlərə banklararası bazarın qısamüddətli maliyyə alətləri, yerli və xarici banklarda, digər maliyyə institutlarında yerləşdirilmiş depozitlər, bank metalları, yerli bankların, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (bundan sonra – İƏİT) ölkələrinin hökumətlərinin və mərkəzi banklarının buraxdıqları qiymətli kağızlar, habelə investisiya reytinginə malik olan və repo əməliyyatları üzrə alınmış qiymətli kağızlar, müddəti 30 günədək olan kreditlər aid edilir.
3. Aşağı likvidli aktivlər - qısa müddət ərzində minimal zərərlə yüksək likvidli aktivə çevrilə bilməyən aktivlər aid edilir (orta likvidli aktivlərə aid edilən kreditlər istisna olmaqla verilmiş digər kreditlər, yüksək və orta likvidli aktivlərə aid edilən qiymətli kağızlar istisna olmaqla digər qiymətli kağızlar, əsas vəsaitlər, digər hüquqi şəxslərdə iştirak payı və s.).

Bank tərəfindən onun fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin idarə edilməsi və nəzarəti üzrə Öhdəliklərin idarə olunması ən azı aşağıdakıları əhatə etməlidir:

1. müxbir hesablardakı qalıqların monitorinqi;
2. kreditləşmə həcmnin monitorinqi;
3. kredit portfelinin keyfiyyətinin monitorinqi;
4. kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin monitorinqi;
5. bankın qiymətli kağızlar portfelinin monitorinqi;
6. repo əməliyyatları üzrə alınmış qiymətli kağızların monitorinqi;
7. təminat qismində istifadə oluna bilən aktivlərin monitorinqi;
8. likvidliyin adekvat səviyyədə saxlanması məqsədilə satıla bilən əsas və digər qeyri-likvid vəsaitlərin monitorinqi.

Bankın likvidlik mövqeyinin effektiv proqnozlaşdırılması üçün bank ayda bir dəfədən az olmayaraq likvidlik vəziyyətinin stress-testini həyata keçirməlidir.

Stress-testin ssenarisinin hazırlanmasında banka və onun fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə (bank əməliyyatlarının və məhsullarının növünə, cəlb edilmiş vəsaitlərin mənbələrinə) aid olan, bazarda cari və proqnozlaşdırılan vəziyyətlə bağlı fərziyyələr, habelə reyting agentlikləri

tərəfindən verilmiş reytinglərin təsiri kimi meyarlar əsas götürülməlidir.

Stress-testin keçirilməsi zamanı müqavilə ilə müəyyən edilən müddətli aktiv və öhdəliklərin məbləğlərinin hər zaman onların likvid dəyərini real əks etdirmədiyi nəzərə alınır.

Aktivlər üzrə Stress-test üçün fərziyyələr aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. aktivlər üzrə stress-test;
2. kreditlərin vaxtında qaytarılmaması və ya gecikdirilməsi (kredit riski ilə əlaqədar yaranan likvidlik riski);
3. Mərkəzi Bank tərəfindən məcburi ehtiyat normasının dəyişdirilməsi;
4. bankda likvid aktivlərin həcmnin azalması;
5. bazarda likvid aktivlərin dəyərində dəyişikliklərin müşahidə olunması.

Aktiv və öhdəliklərə təsir edən fərziyyələr: -faiz dərəcəsinin dəyişməsi; inflyasiya dərəcəsinin dəyişməsi; valyuta məzənnəsinin kəskin dəyişməsi.

Bank tərəfindən likvidlik vəziyyətinin dəyişməsinin inkişafının "ən pis", "ən yaxşı" və "ehtimal olunan" ssenariləri tərtib olunmalı və yuxarıda qeyd olunan fərziyyələr daxil olmaqla hər bir ssenari üçün ayrıca meyarlar müəyyən olunur.

KREDİTLƏŞMƏNİN İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ

Bankın əsas əməliyyatlarından biri onun aktiv əməliyyatıdır. Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə banklar cəlb etdikləri vəsaitləri ehtiyacı olanlar arasında yerləşdirərək kreditor sifətində çıxış edirlər. Kredit əməliyyatı pul vəsaitlərini müvəqqəti istifadə etmək üçün qaytarmalı və ödənilmək şərti ilə yerləşdirilməsində kreditor və debitor arasındakı münasibətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kreditləşmə prosesi bankın keyfiyyətli və yüksək gəlirli kredit portfelinin təşkilində bank üçün ciddi bir işdir. Dəqiq təşkil edilmiş kreditləşmə prosesi kredit riskini minimuma endirməyə imkan verir. Bank fəaliyyətində bütün risklər bir-birilə sıx surətdə əlaqədardır. Ancaq kredit riski bank fəaliyyətindəki bütün risklərin meydana çıxmasına təkan verən amildir. Ona görə bankın sağlam fəaliyyət göstərməsi bilavasitə kredit prosesinin düzgün təşkilindən asılıdır.

Kreditləşmə prosesini iki mərhələyə bölmək olar: birinci mərhələdə kreditin verilib-verilməməsinə müəyyən etmək üçün müştərinin təqdim etdiyi kredit ərizəsi dəqiq təhlil edilir. Bundan sonra bank ilə müştəri arasında kredit münasibətinin tənzimlənməsi üçün kredit müqaviləsi imzalanır. Kreditləşmə prosesinin birinci mərhələsi məsuliyyətli mərhələ sayılır. Belə ki, bank bu mərhələdə kredit riskinin yaranmasının qarşısını almaq imkanına malikdir.

Kreditləşmə prosesinin ikinci mərhələsində bank verilmiş kreditin məqsədli istifadə edilməsi üçün borc alanın cari fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Banklar kreditləri, hüquqi şəxslərdə olduğu kimi, fiziki şəxslər arasında da təminatlılıq, qaytarılmalı, müddətlilik, ödəncilik prinsipləri əsasında yerləşdirirlər.

Fiziki şəxslərin kreditləşdirilməsinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafındakı rolu olduqca mühümdür və bu rol daim artmaqdadır. Əhalinin kreditləşməsinin artırılması istehlakçıların ödəniş qabiliyyətini artırmaqla ilk növbədə ölkədə, istehsal olunmuş məhsulların tez satılmasına, əmtəə dövriyyəsinin sürətlənməsinə, makroiqtisadi səviyyədə inflyasiyanın və işsizliyin səviyyəsinin minimuma endirilməsinə, istehsalın inkişafına, son olaraq milli gəlirin

artmasına müsbət təsir göstərir. Belə ki, müəssisə, firma, təşkilat istehsal və ya təklif etdiyi məhsul və xidmətlərin reallaşdırılmasını sürətləndirir və istehsalın inkişafında fasiləsizlik prosesini yaratmış olur. Bu da yığılan vergilərin və son nəticədə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasına müsbət təsir göstərmiş olur. Digər tərəfdən əhalinin kreditləşdirilməsi (ipoteka krediti) ölkədə mənzil probleminin həllinə də müsbət təsir göstərmiş olur. Qeyd etdiyimiz kimi, xarici bank təcrübəsində əhaliyə verilən kreditin növlərindən biri də təhsilə verilən kreditdir. Ölkədə təhsilin inkişafı ilk növbədə dolayı yolla əmək məhsuldarlığının artmasına imkan verir. Daha sonra əhalinin kreditləşdirilməsinin ölkənin sosial probleminin həllində rolu da danılmazdır. Belə ki, əhali istehlak və ipoteka krediti vasitəsilə özünün istehlak xarakterli ehtiyacını ödəməklə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafını yaxşılaşdırmış olur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə banklar tərəfindən fiziki şəxslərə verilən kreditlər arasında ən çox yayılanı istehlak və ipoteka kreditidir. Bu növdə kreditlər banklara gəlirlərini artırmağa imkan verir. İstehlak krediti kreditləşmənin ən sərfəli növlərindən biridir. Ona görə də istehlak kreditinin istər-istəməz gələcəkdə bankların və bank xidmətlərinin idarə edilməsində mühüm rol oynayacağı danılmazdır. Bu növ kredit əhalinin istehlak tələblərinin təmin edilməsinə istiqamətlənib. O, əmtəə və pul formasına malikdir.

İstehlak krediti bahalı və riskli xarakter daşımaqla iqtisadi vəziyyətdən, istehlakçının gəlirlərindən və təhsilindən bilavasitə asılıdır. İstehlak krediti üzrə müəyyən olunmuş faiz dərəcəsi digər bank kreditləri ilə müqayisədə yüksək olur. Bunu ilk növbədə istehlak kreditinin «pərakəndə» xarakter daşması ilə izah etmək olar. Lakin dünya və yerli bank təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, əhali tərəfindən istehlak tələbatını ödəmək üçün həmişə bank kreditinə ehtiyac duyulur. İstehlak krediti də qısamüddətli və uzunmüddətli olmaqla iki yerə ayrılır. İstehlak məqsədi üçün verilən kreditləri birbaşa və dolayı kreditlərə bölmək olar. Birbaşa kreditləşmə zamanı müqavilə birbaşa bank və müştəri arasında bağlanılır. Dolayı istehlak krediti zamanı isə bank və müştəri arasında digər bir təşkilat vasitəçilik edir. Belə təşkilatlara misal olaraq ticarət müəssisələrini, mağazaları, firmaları və s. misal göstərə bilərik. Bu zaman kredit müqaviləsi müştəri ilə vasitəçi təşkilat arasında bağlanılır. Ssuda isə bankdan alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin bank təcrübəsində banklar dolayı istehlak kreditindən geniş istifadə edirlər. Çünki kreditləşmənin bu növü banklara hər şeydən əvvəl risklik səviyyəsini aşağı salmağa imkan verir. İnkişaf etmiş ölkələrdə son dövrlər kateqlorların və avtomobillərin (avtomobilin dəyərinin 10 %-i əvvəlcədən ödənməklə 23 ilə, bəzən də, məsələn, Böyük Britaniya kimi ölkədə 30 il müddətinə verilir) əldə edilməsi məqsədilə verilən istehlak krediti geniş yayılmışdır.

ABŞ və digər qərb ölkələrində istehlak kreditinin istifadəsini tənzimləyən xüsusi hüquqi norma və qaydalar mövcuddur. Məsələn, ABŞ-da mövcud olan belə qaydalardan biri bank tərəfindən müştərinin kredit qabiliyyətinin müəyyən edilməsində əsas meyarları müəyyən edir. Yəni müştərinin kredit qabiliyyəti bank sistemi vasitəsilə qiymətləndirilərkən müştəri haqqında informasiyanın bank tərəfindən necə istifadə olunması, müştəri haqqında hansı informasiyanın bank tərəfindən tələb oluna bilməsi və s. bu qaydada öz əksini tapmışdır.

KREDİT TƏLƏBLƏTİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Kredit tələblərinin dəyərləndirilməsi. Kreditləşdirmə, banklar baxımından mənfəətli, mənfəətli olduğu qədər də riskli bir funksiyadır. Şübhəsiz, verilən hər kredit, dəyişik ölçüdə də olsa bir risk ünsürü daşıyır. Kreditləşdirmədə prosesi və risk aşağıda göstərilən səbəblərdən qaynaqlanır:

- 1) Gələcəyin sağlam şəkildə təhmin edilməməsi;
- 2) Təbii fəlakətlər (yanğın, su basqını, zəlzələ və s.);
- 3) Kredit alan firmanın istehsal etdiyi mal və xidmətlərə qarşı istehlakçıların tələbində dəyişmələr;
- 4) İstehsal və bölgü metodlarında texnoloji dəyişmə və dəyişmələr nəticəsində kredit alan firmanın rəqabət gücünün zəifləməsi;
- 5) Ümumi iqtisadi həyatdakı dəyişmələrin (konyuktura hərəkətləri) firmaların satışları və mənfəətinə neqativ təsiri;
- 6) Kredit alan firmaların apardıqları təməl siyasətlər (maliyyələşmə, istehsal, marketinq və b. mövzularda), xətalər, digər bir sözlə menecment xətaları;
- 7) Hökumətin qərarlarının kredit alan firmaların ödəmə güclərinə neqativ təsiri;
- 8) Kredit alana aid şəxsi faktorlar;
- 9) Beynəlxalq uyuşmazlıqlar nəticəsində firmaların zərərlərə düşməsi.

Kredit tələb edənlər haqqında məlumat mənmələri aşağıdakılardır:

- Qarşılıqlı görüşmə;
- Şirkətin maliyyədurumu;
- Firmanın bankda mövcud dosyesi;
- Ticarət ünvan qeydiyyatı;
- Risk mərkəzi təşkilatından alınan bilgilər;
- Vergi bəyannaməsi;
- Bazar araşdırmaları;
- Digər bilgi qaynaqları.

Kredit təhlilində məqsədlər. Kredit tələbinin məqsədi kredit tələb edənin, kreditin müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq geri ödəmə gücünə və arzusuna sahib olub - olmadığını müəyyən etməkdir.

Firmalarda finansman ehtiyacı doğuran başlıca səbəblər:

- firmanın sürətlə böyümə trendində olması
- firmanın zərər etməsi və ya mənfəətin yetərsiz olması
- firmanın yüksək səviyyədə dividend dağıtımı
- firmanın sabit qiymətlərə yapmış olduğu investisiyaların qısamüddətli fondlarla qarşılanması.
- Mövsümlük hərəkətlər.

Kredit tələblərinin rədd etmə səbəbləri və imtina etmə aşağıdakılardır:

- Kredit tələb edənlərlə əlaqədar;
- Bankın kredit siyasətindən qaynaqlanan rədd səbəbləri;
- Qanunauyğun rədd.

1. Kredit tələb edənlərlə əlaqədar imtinanın səbəbləri:
 - Kredit tələbinin firmanın məsuliyyətli orqanları tərəfindən yapılmaması;
 - Fırmanın cari likvid durumunun borc ödəməyə əlverişli olmaması;
 - Fırmanın öz sərmayəsinin yetərsiz, borc öz sərmayə nisbətinin yüksək olması;
 - Bankın şirkətin idarəetmə sistemindən rahatsızlığı;
 - Fırmanın satış həcmının və fəaliyyət nəticələrinin konyukturaya bağlılığı;
 - Fırmanın innovasiya fəaliyyətə keçməsi;
 - Bank tərəfindən araşdırmalar nəticəsində firma sahiblərinin mənəvi durumlarının zəifliyi.
2. Bankların kredit siyasətindən qaynaqlanan rədd səbəbləri:
 - İstənilən kreditin müddətinin uzun olması;
 - Tələb edilən kredit məbləğinin çox az və ya çox yüksək olması;
 - İstənilən kreditin, bankın verməyə planlaşdırdığı kredit növlərindən olmaması;
 - Fırmanın fəaliyyətdə bulunduğu iş sahəsinin bankın kredit verdiyi sektorlara daxil olmaması;
 - Kredit tələb edən şirkətin bankın əmanətçisi olmaması;
 - Fırmanın kreditin müəyyən nisbətə əmanət şəklində bankda saxlamaması.

BALANS:

Aktivlər	1-ci il	2-ci il	3-cü il
Nağd pul			
Mərkəzi Banka qarşı tələblər			
Kredit təşkilatlarına qarşı tələblər			
Qiymətli kağızlar və investisiyalar			
Müştərilərə ümumi kreditlər və lizinqlər			
Kredit itkiləri üzrə ehtiyatlar			
Müştərilərə verilmiş xalis kreditlər və lizinqlər			
Əsas vəsaitlər (amortizasiya çıxılmaqla)			
Hesablanmış alınacaq faizlər			
Qeyri-maddi aktivlər (amortizasiya çıxılmaqla)			
Digər aktivlər			
Aktivlərin cəmi			
Öhdəliklər			
Tələb olunanadək depozitlər			
Müddətli depozitlər			
Kredit təşkilatlarının tələbləri			
Mərkəzi Bankın tələbləri			
Digər borc götürülmüş öhdəliklər			
Hesablanmış ödəniləcək faizlər			
Subordinasiya olunmuş borclar			
Digər öhdəliklər			
Öhdəliklərin cəmi			
Kapital			
Adi səhmlər			
İmtiyazlı səhmlər			
Səhmlərin buraxılışından əldə edilmiş əlavə vəsaitlər			
Aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi			
Bölüşdürülməmiş mənfəət			
Kapitalın Cəmi			
Öhdəliklər və kapitalın cəmi			
Gözlənilməyən maddələr			
Dövr üçün xalis gəlir			

PUL AXINLARI HAQQINDA HESABAT

Əməliyyat fəaliyyətindən nağd pul axını	1-ci il	2-ci il	3-cü il
Alınmış (ödənilmiş) xalis faizlər və komisiya haqqı			
Alınmış dividendlər			
Dilinq əməliyyatlarından gəlir (zərər)			
Xarici valyuta əməliyyatlarından gəlir (zərər)			
Digər əməliyyatlardan daxilolmalar			
Əmək haqqı və müavinətlər			
İnzibati xərclər			
Digər əməliyyat xərcləri			
Əməliyyat aktivlərində artım (azalma)			
Azərbaycan Mərkəzi Bankında məcburi ehtiyatlar			
Kredit təşkilatlarına qarşı tələblər			
Müştərilərə verilmiş kreditlər			
Digər aktivlər			
Əməliyyat öhdəliklərində artım (azalma)			
Azərbaycan Mərkəzi Bankın və kredit təşkilatlarının tələbləri			
Müştərilərin tələbləri			
Digər öhdəliklər			
Mənfəət vergisindən əvvəl əməliyyat fəaliyyətindən gələn xalis nağd pul axını			
Ödənilmiş mənfəət vergisi			
Əməliyyat fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
İnvestisiya fəaliyyətindən nağd pul axını			
Alınmış (satılmış) xalis qiymətli kağızlar			
Alınmış (satılmış) səhmlər			
Alınmış (satılmış) əsas vəsaitlər			
Alınmış (satılmış) qeyri-maddi aktivlər			
İnvestisiya fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən nağd pul axını			
Ödənilmiş dividendlər			
Buraxılmış (geri alınmış uzunmüddətli) depozit sertifikatları			
Buraxılmış (geri alınmış uzunmüddətli) borc öhdəlikləri			
Buraxılmış (geri alınmış) səhmlər			
Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Nağd pulda və nağd pul ekvivalentlərində azalma/artım			
İlin əvvəlində nağd pul və nağd pul ekvivalentləri			
İlin sonunda nağd pul və nağd pul ekvivalentləri			

BANK KREDİTLƏŞDİRMƏ PRİNSİPLƏRİ

Layihə

Bankın kredit pulları ayırdığı həyata keçirilən layihə mütləq kommersiya layihəsi olmalıdır, yəni mənfəət gətirmək potensialına qadir və bu mənfəət faiz ödəmək və kreditin özünün qaytarılması üçün kifayət etməlidir. Əlbəttə, sizin kimi, bankın əməkdaşlarını da ekologiya, mədəniyyət, aztəminatlılara yardım problemləri narahat edir. Lakin onlar həmişə yadda saxlayır ki, kredit şəkilində verilən pulları bank müştərilərdən alır, və o onları faizlə qaytarmağa məcburdur.

Müddət

Kreditləşmə müddəti çox da böyük olmamalıdır, yaxşı olar ki, o 1 ildən artıq olmasın. Bank kreditləşmə üçün müştərilərdən aldığı vəsaitləri istifadə etdiyinə görə, onların verildiyi müddəti təxminən müştərilərin depozitlərinin cəlb olunma müddətinə uyğun gəlməlidir. Müasir şəraitdə, praktiki olaraq heç bir Azərbaycan bankının sərəncamında “uzun” müştəri vəsaitləri yoxdur, sadəcə hələlik onlar bizim iqtisadiyyatda mövcud deyil. Bu səbəbdən, praktiki olaraq, Rusiya bankının iri uzunmüddətli investisiya kreditinin istənilən verilmə halı hadisəyə çevrilir. Onu verən bank isə likvidliliyin, yəni öz öhdəlikləri üzrə yubatmadan, dəqiq və vaxtında ödəmək iqtidarını itirilməsinin hiss olunan riskini öz üzərinə götürür.

Maneələr

Aşağıdakı hallarda bank kredit alma üzrə sifarişinizi dərhal rədd edə bilər:

- təklif etdiyiniz layihənin həyata keçirilməsinin texniki imkanları heç də aydın deyil;
- məhsulunuzun satılma imkanlarını təsdiqləyən sənədlər yoxdur;
- bank üçün qəbul oluna biləcək kreditin təminatı yoxdur – kifayət qədər qiymətli və tələbata malik olan girov, etibarlı zəminlik və təminat;
- mülkiyyət məsələləri aydın deyil, yaxud kreditin alınmasının zəruriliyi haqqında qərar verən vəzifəli şəxslərin səlahiyyətləri şübhə doğurur.

SIFARIŞƏ BAXARKƏN ÖZÜNÜ NECƏ APARMALI?

Qayda I.

Əvvəl bank təxmin edir ki, istədiyiniz məbləğ həqiqətən sizə lazımdır və siz onu vaxtında qaytarmaq niyyətindəsiniz. Heç bir halda yol verməyin ki, onun əməkdaşlarında bu məsələdə hansısa şübhələr yaransın. Əgər məlum olsa ki, sizin layihənin gerçəkləşməsi üçün real lazım olanla müqayisədə həddindən artıq məbləğ istəmisiz, yaxud sizin kreditin qaytarılmasını göstərdiyiniz müddət həddindən artıq optimistiktir, şübhələr qaçılmazdır.

Qayda II.

Bankın əməkdaşlarını tələsdirməyin. Kreditləşmə əksər Azərbaycan banklarının fəaliyyət növü və əsas gəlir mənbəyidir. Eyni zamanda, Azərbaycan Mərkəzi bankının məlumatlarına əsasən, bankların müflisliyinin 80% kreditlərin qaytarılmamağı ilə bağlıdır. Hətta iqtisadi cəhətdən nisbətən uğurlu ABŞ kimi ölkədə, bankirlər zarafat edir. "Yaxşı kredit – artıq ödənilmiş kreditdir", onun verilməsini isə "ümidin təcrübə üzərində qələbə"si adlandırırlar. Ona görə də istənilən normal bankda kreditləşmə məsələlərinin həllində tələskənlik tamamilə istisna olunur və nə qədər ki kredit işində heç olmasa bir aydınlaşdırılmamış məsələ qalır, son qərar qəbul olunmur.

Qayda III.

Əlavə suallara cavab verməyə və əlavə sənədləri təqdim etməyə hazır olun. Bir də təkrar edək, əvvəlki işin bütün aspektlərini özü üçün aydınlaşdırmayınca, bank son qərarı qəbul etməyəcək. Sizin əməkdaşlığa hazır olmağınız mütləq qeyd olunacaq və sizin xeyrinizə hesaba alınacaq.

Daha nə isə...

Kreditin alınması üzrə sizin sifarişin cəlbədiciliyini artırmaq mümkündür. Bunun üçün bir-iki sadə üsulu bilmək lazımdır.

Başlanğıc üçün, bu mümkün olduğu təqdirdə, təklif etdiyiniz layihəyə şəxsi vəsaitlərinizin bir hissəsini qoyun. Bankın əməkdaşı həmişə öz işinizə inamınızın dərəcəsini, sizin şəxsən qoyduğunuz vəsaitlərin miqdarına uyğun qiymətləndirir. Müəllifin özünün bir qəpik də qoymadığı layihəni kreditləşdirmək üçün bankın çox tutarlı əsasları olmalıdır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda sizin qoyuluşların mütləq məbləğindən daha çox, sərəncamınızda olan vəsaitlərin ümumi həcmində onun payı rol oynayır.

Amma bu mümkün olmadıqda isə, heç olmasa kredit almağa ümid etdiyiniz bankda hesablaşma hesabı açın. Digər bərabər şərtlərdə bank həmişə onda işlək hesablaşma hesabı açan müştəriyə üstünlük verəcək.

Birinci, ona görə ki, bu hesab üzrə vəsaitlərin hərəkəti haqqında məlumatlar bir növ kredit tarixçəsi kimi çıxış edir və onların təhlili borc alanın real maliyyə durumunu kifayət qədər dəqiqliklə qiymətləndirməyə imkan verir.

İkinci, kreditlərə tələbat, demək olar ki, həmişə təklifdən çoxdur və istənilən bank kreditləşməni müştərilərin cəlb edilməsinin əlavə vasitəsi kimi istifadə olunmasına çalışır. Ona görə, əgər istədiyiniz kredit sizə həqiqətən lazımdırsa, əvvəlcə bankda sizin hesablaşma hesabının açılması haqqında təklifinə hazır olun.

Bizim məsləhətlərə əməl etsəniz, hökmən sizə lazım olan krediti ala biləcəksiniz. Lakin heç kim uğursuzluqdan sığortalanmayıb, ələlxüsus da söhbət puldan gedəndə. Axı sizin kredit almağınıza, bizim hələ adlarını çəkmədiyimiz səbəblər mane ola bilər.

Sualtı daşlar

Təcrübədə belə olur ki, bank sizə kredit verməkdən imtina etməyə məcbur olur, baxmayaraq ki, buna görə sizdən az təəssüflənir. İş ondadır ki, bank işinin təməl prinsiplərindən biri qoyuluşların diversifikasiyasıdır, yəni, sadəcə desək "yumurtaların hamısını bir səbətə qoymama" qaydasına əməl olunmalıdır.

Bu prinsipi rəhbər tutaraq, peşəkarlıqla çalışan banklar, vəsaitlərin müxtəlif maliyyə alətləri və müxtəlif növ kreditlərə yerləşdirilməsinin həcmələrini tənzimləyən limitlər sistemini müəyyən edir. Onların sırasına bank filiallarının verə biləcəyi kreditlərin məbləğlərinə limitlər, habelə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin kreditləşməsinə məbləğlər daxildir. Onlara riayət olunma bankın daxili nəzarət xidməti tərəfindən yoxlanılır, hansının rəhbəri Azərbaycan Mərkəzi Bankının tələblərinə uyğun olaraq bankın birinci şəxsinin müavini olmalıdır. Buna görə də bankın əməkdaşından: "Təəssüflənirəm, lakin sizin üçün kreditləşmə limiti hələlik bitib" – eşidəndə, hiddətlənməyə tələsməyin.

Kredit verilməsindən imtinanın bir səbəbi də iqtisadiyyatda vəziyyətin ümumi pisləşməsi ola bilər. Qeyri-sabitlik və maliyyə sarsıntıları dövründə banklar vəsaitlərin yerləşdirilməsi üzrə bütün əməliyyatların həcmələrini minimuma endirməyə üstünlük verir. Onların davranışını təhlükənin zəif əlamətində tısqanığın özünün qınında gizlənilməsi hərəkətinə oxşatmaq olar. Lakin xarici təhlükəyə belə reaksiya tamamilə əsaslıdır. Yaxşı bankda həmişə yadda saxlayırlar ki, onun sağlamlığı, öz vəsaitlərini ona etibar edən müştərilərin maliyyə sağlamlığı ilə sıx bağlıdır və özünü sığortalamağı və daha az mənfəət götürməyi, risk etmək və tərəfdarlarının rifahını təhlükə altına salmaqdan üstün tuturlar.

KREDIT YERLƏŞDİRİLMƏLƏRİNİN RISK ZONALARI

Seqmentasiya meyarları	Kredit yerləşdirmələrinin risk zonası	Az riskli və müəllif tərəfindən kredit yerləşdirmələrinin istiqamətləri kimi tövsiyə olunan zonalar
Kredit verilmə subyektləri	Kredit yerləşdirmələrinin iki iri sahədə konsentrasiyası: kənd təsərrüfatı və sənaye	Əhaliyə kredit
Kredit verilmə müddəti	Uzunmüddətli kreditlər	Qısamüddətli kreditlər
Təminatın olması və onun xarakteri	Təmin olunmayan kreditlər	Təmin olunmuş kreditlər
Kredit götürənin krediti ödəmə qabiliyyəti	Aşağı kredit ödəyicilik qabiliyyəti	Yüksək kredit ödəyicilik qabiliyyəti
Kredit götürənin sahə mənsubiyyəti	Kənd təsərrüfatı, sənaye	Ticarət və ictimai iaşə, tikinti, mənzil və kommunal təsərrüfatı
Kreditlərin bağlanma mənbələri və metodları	Kreditin və faizlərin müddətin sonunda bağlanması	Kreditin istifadə müddəti ərzində bərabər paylarla ödənilməsi

**BANKIN KREDIT PORTFELİNİN KEYFİYYƏTİ VƏ
ONUN QIYMƏTLƏNDİRMƏ ÖLÇÜSÜ**

Kredit portfeli keyfiyyətli olmalıdır. İstənilən bankın vəzifəsi sadəcə kredit portfelinin deyil, keyfiyyətli kredit portfelinin formalaşdırılmasındadır.

“Kredit portfelinin keyfiyyəti” anlayışının açılması üçün “keyfiyyət” termininə müraciət edək:

Keyfiyyət:

- 1) Şəxsin və ya əşyanın mahiyyətini təşkil edən bütün xüsusiyyət və ya maliklik (60, səh.86);
- 2) Xüsusiyyətlərin məcmusu, məhsulların, materialların, xidmətlərin, işlərin onları xarakterizə edən əlamətləri, onların təyinatına və onlara qarşı qoyulan tələblərə müvafiq olmaları;
- 3) Obyektiv olaraq mövcud olan xüsusiyyət xasiyyətnamələrin məcmusu, hansı ki, səviyyəsi məhsulun istehlak dəyəri ilə müəyyən edilir, göstəricilərlə şərtləndirilir (37, səh.343).

“Keyfiyyət” termininin göstərilən tərifindən çıxış etməklə demək olar ki, keyfiyyət anlayışı onun başqalarından fərqlərini göstərməli, onun üstünlüklərini müəyyən etməlidir.

Keyfiyyətli kredit portfeli bankın işinin sabitliyini və gəlirliliyini, eləcə də əmanətçilərin vəsaitlərinin təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Bu heç də o demək deyildir ki, qazancla işləyən

və əmanətçiləri qarşısında öhdəliklərini vaxtında və minimal risqlə yerinə yetirən bank keyfiyyətli kredit portfelinə malikdir. Eyni zamanda analoji bank da mövcud ola bilər ki, icazə verilən risk çərçivəsində daha çox gəlir əldə etsin.

Kredit portfellərinin keyfiyyətlərini müqayisə etmək üçün onların keyfiyyətlərinin ölçülməsinin müvafiq ölçü sistemlərinə malik olmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kredit portfelinin keyfiyyətinin ölçülməsi məsələsi bu günə qədər alimlər və praktiklər tərəfindən kifayət qədər tədqiq edilməyib. Lakin müəyyən işlər bu problemə toxunub.

Kredit portfelinin keyfiyyətinin ölçülməsi dərəcələrindən biri, hansı ki, bir çox alimlər tərəfindən də qeyd edilir bu, kredit riskidir. Kredit riski anlayışı iqtisadi ədəbiyyatda kifayət qədər işıqlandırılıb. Onlardan bəzi əhəmiyyətli olanlarını nəzərdən keçirək:

- Kredit riski – bu bank aktivlərinin hissəsinin dəyərinin, xüsusilə də kreditlərin azalması və ya sıfıra düşməsi ehtimalıdır;
- Kredit riski – bu əsas borcun və verilmiş məbləğ üzrə faizlərin ödənilməməsi təhlükəsidir;
- Kredit riski – bu borc alan müştəri tərəfindən banka olan borcun qaytarılması zamanı və ya vaxtında qaytarılmaması halında yaranan potensial itkidir. Riskin proqnozlaşdırılması, məsələn, kredit qabiliyyətli olmasından ibarət olması, müştərinin hüquq müəyyən edən qabiliyyətli olmasının yoxlanmasını, onun maliyyə vəziyyətini, kredit tarixçəsini və onun təklif etdiyi təminatın keyfiyyətini əhatə edir;
- Kredit riski – borc götürən tərəfindən kredit müqaviləsinin ilkin şərtlərinin yerinə yetirilməməsi, yəni əsas borc məbləğinin və onun faizlərinin, müqavilədə nəzərdə müəyyən edilən müddətdə geri qaytarılmaması (tam və ya qismən) ;
- Kredit riski özlüyündə əsas bank riskini əks etdirir ki, onun idarə edilməsi bankın fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən edən həlledici amildir.

Kredit riski Azərbaycan Respublikasının MB normativ sənədləri ilə də müxtəlif cür izah edilir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MB NORMATİV SƏNƏDLƏRİNƏ ƏSASƏN KREDİT RİSQİNİN TƏYİN EDİLMƏSİ

Azərbaycan Respublikası MB-nın Normativ sənədləri	İzahları
Kredit riskinə məruz qalan bank aktivləri üzrə mümkün itkilərin qarşılınması üçün xüsusi ehtiyatın formalaşdırılması və istifadəsi qaydası: t.e.	Kredit riski dedikdə müqavilə ilə nəzərdə tutulan müddətdə banka çatdırılmalı olan, borclu tərəfindən əsas borcun və faizlərin ödənilməməsi təhlükəsidir
Bank aktivləri və qeyri bank maliyyə-kredit təşkilatlarının mümkün itkilərin qarşılınması üçün xüsusi ehtiyatın formalaşdırılması və istifadəsi haqqında	Kredit riski dedikdə bankın boclunun bank qarşısındakı müqavilə şərtlərinə və ya qanunvericiliyə müvafiq olaraq maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirməməsi, vaxtında və ya tam olaraq yerinə yetirməməsi səbəbindən bankın itkilərinin (ziyanının) yaranması riski başa düşülür
Balansda əks etdirilməyən aktivlər və əməliyyatlar üzrə bankların və qeyri-bnk maliyyə-kredit təşkilatlarının mümkün itkilərinin qarşılınması üçün xüsusi ehtiyatın formalaşdırılmasının və istifadəsinin qaydaları haqqında Təlimat: .e.	Kredit riski – borclu (kontragent) tərəfindən müqavilə şərtləri və ya qanunvericiliklə və yaxud da bank tərəfindən öz şərti öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə müəyyən edilən öhdəliklərinin bank qarşısında yerinə yetirilməməsi, yaxud tam və vaxtında yerinə yetirilməməsi səbəbindən ziyanın yaranması təhlükəsidir

İlkin olaraq kredit riski borclu tərəfindən öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi təhlükəsi kimi izah edilirdi, sonrada – borclu tərəfindən maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi, yaxud vaxtında və ya tam olaraq yerinə yetirilməməsi nəticəsində yaranan ziyan kimi izah edildi.

Gördüyümüz kimi, kredit riski kreditin əsas xüsusiyyəti onun geri qaytarılması ilə birbaşa əlaqəlidir. Bizim nəzər-nöqtəmizə görə kredit riskinin təqdim edilən anlayışları bankın qeyri-keyfiyyətli kredit siyasəti səbəbindən ziyanların yaranma bilməsi ehtimalını nəzərə almır (misal üçün, kredit portfelinin kifayət qədər diversifikasiya edilməməsi).

Kredit riski hər bir kredit sövdələşməsi, hər bir müştəri üzrə konkret olaraq, eləcə də bütövlükdə kredit portfeli üzrə qiymətləndirilə bilər.

Hər bir kredit sövdələşməsi üzrə kredit riskinin qiymətləndirilməsi məsələsi Azərbaycan Respublikasının Milli bankının normativ hüquqi sənədləri ilə işlənilib. Konkret müştəriyə görə kredit riskinin qiymətləndirilməsinə xarici bank təcrübəsində daha çox rast gəlinir və ondan ibarətdir ki, mümkün olan itkilərin həcmi kredit alanın reputasiyasından (reytingindən) çıxış edərək hesablanır və müqavilənin şərtlərindən asılı deyildir. Misal üçün, eyni bir müştəriyə iki kredit verilibsə, bunlardan biri təmin edilib, digəri isə yox, onda hər iki kredit üçün risk səviyyəsi eyni olacaq, belə ki, kredit alan eyni şəxsdir.

Bütövlükdə kredit riskinin kredit portfelinə əsasən, qiymətləndirilməsi məsələsi nə normativ hüquqi sənədlərdə, nə də ölkə iqtisadi ədəbiyyatında kifayət qədər araşdırılmayıb.

Kredit üzrə kredit riskinin qiymətləndirilməsi bank tərəfindən kredit aktivinin əldə edilməsi anında həyata keçirilir. Qeyd edilən mərhələdə bankın işi göstərilən krediti düzgün

kvalifikasiya etməkdən və onun kredit riskinin səviyyəsinə görə fərqlənən beş aktiv qrupdan birinə aid edilməsindən ibarətdir.

Bu və ya digər krediti, kredit riskinə məruz qalan müəyyən aktiv qrupuna aid etmək üçün müvafiq klasifikasiya ölçülərinin olamsı zəruridir:

- nömrə sistemi;
- bal sistemi;
- dəyərində görə risk qrupları üzrə göstəricilərin ölçülməsi metodu;
- skoring sistemi;
- yekcins kreditlər portfeli metodu;
- qarışıq formalar.

Keyfiyyət qruplarının müəyyən edilməsinin əsas formaları nömrə və bal sistemləridirlər. Nömrə sistemin ondan ibarətdir ki, hər bir risk qrupundan ötrü göstəricilərin məhdudlaşdırılması müəyyən edilir ki, bunun əsasında onun konkret kredit portfelinə aid edilməsi baş verir (E qoşması).

Nömrə sistemi ekspert rəyinə əsasən qurulur və bunu sayla ifadə etmək olduqca çətindir. Bizim fikrimizə görə qeyd edilən sistemin ən böyük qüsuru bundan ibarətdir. Ekspert rəyinin genişliyi və mümkün ziddiyyətliliyi kredit portfelinin elementlərinin klasifikasiya edilməsinə imkan vermir (auditorlar və bank işçiləri portfelin klfifikasiya edilən elementinə fərqli qiymət verə bilərlər). Keyfiyyət müəyyən edilməsinin sistemi hər nə qədər subyektiv olursa, o bir o qədər də etibarsız ola bilər.

Göstərilən çatışmazlıqları kredit portfeli elementlərinin bal sistemi ilə klasifikasiya edilməsi aradan qaldırmalıdır. O, hər şeyi anlayışı əvvəlcədən reqlamentləşdirilən bir rəqəmə gətirib çıxarır (J qoşması).

Reytinqin dəyəri çoxsaylı reqressiyalar metodu ilə təhili məlumatlar amili əsasında müəyyən edilməlidir (riyazi statistikada çoxsaylı reqressiya metodları hazırlanıb, hansı ki, bir neçə dəyişənin axtarılan nəticəyə təsir etmək imkanı təhlil edilib. Çoxsaylı reqressiya metodu tədqiqatçıya imkan verir ki, "ən yaxşı olan nədir ..." sualına cavab alsın). Hazırlanmış hüddüd dəyərləri daima nəzərdən keçirilməlidir və istifadə edilən qiymətləndirmə sistemi öz səmərəliliyini itirməməlidir. Bal sisteminin təməl ideyası ondan ibarətdir ki, bank "yaxşı" kreditləri "pis" kreditlərdən keçmişdə kreditlər almış daha böyük müştəri qruplarının təhlil edilməsi yolu ilə maliyyə, iqtisadi və motivasiya amillərini bir-birindən ayıra bilsin. Lakin hazırlanmış sistem iqtisadi və digər amillərin dəyişməsi halında səhv də ola bilər ki, bu da bir daha onun mütəmadi olaraq nəzərdən keçirilməsinin vacibliyinə dəlalət edir.

Bal sistemindən başlıca olaraq fiziki şəxslərə verilmiş kredit borclarının kvalifikasiya edilməsi zamanı istifadə edilir. Onun mühüm xasiyyətlərindən biri avtomatik olaraq tətbiq edilməməsi, banka məxsus olan xüsusiyyətlərdən, onun müştərilərindən, qanunvericilik və ölkənin ənələri nəzərə alınmaqla çıxış etməklə hazırlanmasıdır.

Bizim fikrimizcə bal sisteminin üstünlükləri bunlardır:

- İstifadənin sadəliyi;
- Sistemin cəldhərəkətli olması, qısa zaman ərzində böyük həcmdə informasiyanı həll edə bilməsi;

- Qiymətləndirməni həyata keçirən bank əməkdaşının təcrübəli olmasına tələbin olmaması;
- Qərar qəbul edilən zaman subyektivizmin payının az olması.

Kreditlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin bal sisteminin əsas çatışmamazlığı bizim qənaətimizə görə, onun ayrı-ayrı kreditlərə və kredit alanlara münasibətdə pis adaptasiya olmasıdır, eləcə də kritik, lakin sona qədər imkansız olmayan amilləri nəzərə alınmamasıdır – kredit alan tərəfindən verilən ilkin məlumatların səhihliyi, kredit alanın bocu qaytarmaq istəyi (maliyyə imkanı deyil).

Nömrə və bal sistemlərinin müsbət və mənfi cəhətlərini nəzərə almaqla kredit qoyuluşlarının keyfiyyətinin dəyərləndirilməsinin hansı sisteminin daha kamil və dəqiq olmasının məqsədə uyğun olmasıdır.

Rusiya təcrübəsində nömrə sistemi qiymətləndirmədə tətbiq edilir:

- Kredit alanın maliyyə vəziyyəti;
- Borcun xidmət edilməsi.

Kredit alanın maliyyə vəziyyətinin və borcun xidmət edilməsinin keyfiyyətindən asılı olaraq, girov nəzərə alınmaqla kreditin keyfiyyəti və ona bərabər tutulan tələblər müəyyən edilir. Bu zaman kredit alanın mümkün olan fəaliyyət imkanları da nəzərə alınır. Məsələn, kredit alanın maliyyə vəziyyəti yaxşı kimi qiymətləndirilə bilməz, əgər onun bank hesabları üzrə sənədlər əsasında cari ödənilməmiş borcları, büdcə qarşısında bağlanmamış borcları, büdcədən kənar fondlara borcları, işçiləri qarşısında əmək haqqına görə və ya gizli itkilərə görə (məsələn, hazır məhsulun qeyri-likvid ehtiyatları və ya tutulmalı olan ümitsiz tələblər) mövcuddursa və s. Vaxtı keçmiş borcun olması və ya gizlədilmiş itkilərin mövcudluğu kredit alanın maddi vəziyyətinin pisləşməsinə sübut edir və təqdim ediləcək kredit üzrə kredit risqinin yüksək olmasına dəlalət edir.

III dərəcə keyfiyyətdən artıq olmayan kreditləri, borc xidməti üzrə müəyyən öhdəliklər üzrə imkanların nəzərə alınması ilə təqdim etmə haqqında müqavilələri (məsələn, kreditin vaxtında əvvəl bağlanması) faiz ödənilməsindən azad və ya Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən müəyyən edilmiş səviyyədən də az səviyyədə faizlərin azaldılması kreditlərinə aid etmək vacibdir. Kredit alanın göstərilən haldakı fəaliyyəti kredit portfelinin gəlirliyinin azalmasına bilavasitə təsir edir.

Kredit keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin sadələşdirilməsi üçün eyni xüsusiyyətlilərə, məsələn Rusiya Mərkəzi bankı yekcins ssudalar anlayışını tətbiq edir. Yekcins portfeldə qruplaşdırılan ssudalara aid edilənlər bütün borc alanlara, kredit təşkilatının daxili qaydaları ilə müəyyən edilən standart şərtlərlə təqdim edilənlər aiddir, həm də ki, hər bir ssudanın həcmi müəyyən edilmiş parametrlərə müvafiqdir. Kreditlərin yekcins olmasının əlamətləri (məsələn, fiziki şəxslərə, kiçik biznes müəssisələrinə verilən kreditlər), eləcə də onların kredit müəssisəsinin öz vəsaitlərinin 0,1% həddində nəzərə çarpmayan həcmdə olması kredit təşkilatı tərəfindən müstəqil şəkildə müəyyən edilir.

Azərbaycan bank təcrübəsində konkret kredit üzrə kredit risqinin qiymətləndirilməsi zamanı hazırda tətbiq edilən ölçülər aşağıdakılardır:

- Borclunun öz öhdəliklərini icra edə bilməsi qabiliyyəti;
- Təminatın keyfiyyəti və kifayətliliyi;

- Prolonqasiya sayı;
- Vaxtı keçmiş borcun müddət uzunluğu.

Borclunun, qiymətli kağızlar üzrə emitentin, şərti öhdəliklər üzrə kontragentin öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilmək qabiliyyəti, onların maliyyə vəziyyətinin kompleks şəkildə və obyektiv olaraq dəyərləndirilməsi yolu qiymətləndirilir (təmiz aktivlərin həcmi, maliyyə göstəricilərinin nəticələri, likvidlik əmsalları, ödəniş qabiliyyətliliyi, işgüzar fəallığın (çevikliliyin, rentabelliliyin) göstəriciləri və s.), eləcə də borclunun, qiymətli kağızlar üzrə emitentin, şərti öhdəliklər üzrə kontragentin bank qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilmək imkanlarına təsir edə biləcək xarici amillər (stran risk haqqında məlumat, başqa şəxslər qarşısında götürülmüş öhdəliklər, borclunun, qiymətli kağızlar üzrə emitentin, şərti öhdəliklər üzrə kontragentin çalışdığı bazarın konyükturu, öz sahəsi üzrə rəqabətlik vəziyyəti və işgüzar reputasiya, istifadə edilən texnologiyalar, təchizatçı, alıcı və digər dövlət subsidiyalı kontragentlərdən asılılığı, borclunun, qiymətli kağızlar üzrə emitentin, şərti öhdəliklər üzrə kontragentin məhkəmə araşdırmalarına cəlb edilməsi və bankın əlində olan, borclunun, qiymətli kağızlar üzrə emitentin, şərti öhdəliklər üzrə kontragentin maliyyə çətinliklərinə gətirib çıxara biləcək digər neqativ məlumatlar) əsasında qiymətləndirilir.

Borclunun, qiymətli kağızlar üzrə emitentin, şərti öhdəliklər üzrə kontragentin – Azərbaycan Respublikasının qeyri-rezidentinin borcunu qaytara bilməsi qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən müəyyən edilmiş və onların nəşrlərində çap edilən reytinglər, eləcə də onların internet şəbəkələrində yerləşdirilən reytinglər nəzərə alınmalıdır.

Borclunun, zaminin (zamin duranın) qiymətli kağızlar üzrə emitentin, şərti öhdəliklər üzrə kontragentin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı bank ölkə və beynəlxalq təcrübədəki yanaşmaların tətbiq edilməsi ilə yanaşı öz sistemini də formalaşdırı bilər.

Kontragent bankın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı bankın gəlirlilik göstəriciləri və fəaliyyətinin rentabelliliyi, qeydiyyatdan keçərək yerləşdiyi ölkənin ərazisindəki nəzarət orqanları tərəfindən müəyyən edilən iqtisadi normativlər və digər tələblərə cavab verməsi, beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən verilmiş olan, kontragent bankı xarakterizə edən reytinglər və digər göstəricilərdən istifadə edilə bilər.

Kreditlər üzrə borcların vaxtında qarşılanmasının təmin edilməsinin keyfiyyət və kifayətliliyi, fiziki şəxslərin kreditləri üzrə borclar istisna olmaqla, girovun və (və ya) mülkiyyətin qiyməti və likvidliyi ilə, o cümlədən mülkiyyət hüququ, bankın adına keçiriləntitul hüququ, pul depoziti zəmanətinin ölçüsü, sığorta geri qaytarılması, zəmanət (qarantiya), zaminin (qarantın) ödəniş qabiliyyətli olması, geri qaytarılmama (ödənilməmə) riski halında və (və ya) kreditin geri qaytarılmasının (ödənişin) yubadılması halında sığorta təşkilatının ödəniş qabiliyyətli olması ilə müəyyən edilir.

Kreditlər üzrə borcların təminliliyinin keyfiyyəti və kifayətliliyindən asılı olaraq, fiziki şəxslərə verilən kreditlər, mikrokreditlər üzrə borclar istisna edilməklə təmin edilmiş, kifayət və təmin edilməyəne bölünürlər.

Təmin edilmişlərə həyata keçirilməsi şübhə doğurmayan girov, qarant (zəmanət), bankın adına tutul hüququnun keçirilməsi (mülkiyyət hüququ) aid edilir.

Həmçinin təmin edilmişlərə pul vəsaitlərinin sərbəst mübadilə edilə bilən valyutada (valyuta aktivindən asılı olmayaraq) yaxud Azərbaycan rublunda olan zəmanətli pul

depozitləri, məhdud mübadilə edilən valyutada olan (əgər zəmanət depoziti valyutası aktiv valyutası ilə üst-üstə düşürsə) və kreditlər üzrə konkret borcun risqin qiyməndirilməsi anında müəyyən edilən, borcun əsas məbləğinin qarşılanması üçün kifayət edən məbləğ həcmində alınmış zəmanət depozitinin məbləği, faizlərin ödənməsi (ilkin müqavilə üzrə 12 aydan çox olan müddətə verilmiş kreditlər üzrə müqaviləyə əsasən yaxın 12 ay ərzində ödənilməli olan faizlər) də aid edilir.

Kreditlər üzrə kifayət qədər təmin edilməyən borclar qismən təminata malik olan, real (bazar dəyəri) faizlər də nəzərə alınmaqla borcun 70%-dən çox olanlardan (ilkin müqavilə üzrə 12 aydan çox olan müddətə verilmiş kreditlər üzrə müqaviləyə əsasən yaxın 12 ay ərzində ödənilməli olan faizlər) ibarətdir. Həmçinin kifayət qədər təmin edilməyən borclara geri qaytarılmama (ödənilməmə) və (və ya) geri qaytarmanın (ödənişin) yubadılması bank tərəfindən sığortalanan borclar aid edilir.

Kreditlər üzrə təmin edilməyən borclara təminatı və ya real (bazar) qiyməti olmayan, təminatı faizlərdə də nəzərə alınmaqla borcun 70% və daha aşağı hissəsini qarşılayan (ilkin müqavilə üzrə 12 aydan çox olan müddətə verilmiş kreditlər üzrə müqaviləyə əsasən, yaxın 12 ay ərzində ödənilməli olan faizlər) və (və ya) realizə edilməsi imkanları şübhəli olanlar aid edilir.

Kreditlər üzrə borcların təmin edilən, kifayət qədər təmin edilməyən və ya təmin edilməyənlərə aid edilməsi bir neçə növün əlamətlərinin mövcud olması halında onların ümumi dəyərinin qiymətləndirilməsini nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Ayrı-ayrılıqda hər bir kredit üçün hesablanmış olan kredit risqlərinin həcmələrini cəmləməklə bütövlükdə kredit portfeli üçün kredit risqinin səviyyəsini müəyyən etmək olar. Bizim tərəfimizdən belə bir risqin hesablanması düsturu hazırlanmışdır:

$$KP_{kn} = \frac{E^a K \Pi_i - KP_i}{KP} \cdot 100, (1.1)$$

KP

burada, KP_{kp} - bütün kredit portfeli üçün kredit risqi, %-lə;

KP – bütün kredit portfelinin həcmi;

KP_i - i qrupu aktivlərinə kvalifikasiya edilmiş, kredit risqinə məruz qalan kredit portfeli böyüklüyü;

KP_i – kredit risqinə məruz qalan i qrupu aktivləri üçün kredit risqinin səviyyəsidir;

N – kredit risqinə məruz qalan aktivlər qrupunun sayıdır.

Qeyd etmək vacibdir ki, yuxarıda göstərilən dəyərlərlə (borclunun borcu qaytara bilmək qabiliyyəti, təminatın keyfiyyəti və kifayətliliyi, prolonqasiyaların sayı və vaxtı, ötmüş borcluluq müddətinin uzunluğu) və (1.1.) düsturu ilə hesablanmış olan kredit risqinin səviyyəsi iki kredit portfelindən hansının daha keyfiyyətli olmasının müəyyən edilməsi üçün istifadə edilə bilməz. Bu onunla əlaqədardır ki, kredit risqinin göstərilən səviyyəsi bankən mümkün olan itkilərinin səviyyəsini tam olaraq əhatə etmir, ona görə ki, bu, əsasən kredit portfelinə daxil olan elementlərin keyfiyyəti ilə şərtləndirilib. O, bankın bütövlükdə kredit portfeli üzrə formalaşdırılan kredit siyasətinin keyfiyyətini nəzərə almır.

Bütövlükdə kredit portfeli üzrə kredit risqinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi bankın kredit siyasətində zəif yerlərin aşkarlanmasına xidmət etməlidir. Bu və ya digər strukturla

kredit portfelinin formalaşdırılması tam praktiki olaraq bankın kredit siyasəti ilə şərtləndirilir. Baxmayaraq ki, bankın bu məsələnin həllində azadlığı Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən məhdudlaşdırılıb, bu özünü kredit risqlərinin məhdudlaşdırılmasının normativlərində göstərir. Onları nəzərdən keçirək.

1. Bir borclu üçün kredit risqinin maksimal ölçüsünün normativi (qarşılıqlı əlaqəli borclular qrupu). Bankın borcluya olan tələblərinin cəmi məbləğinin faizlə mütənasibliyini və bankın normativ sərmayəsini göstərir. Bankın dövlət qeydiyyatından keçməindən sonrakı iki il ərzində bir borclu üzrə kredit risqinin maksimal həcmi normativ sərmayənin 20%-dən çox ola bilməz, sonrakı fəaliyyət illərində isə 25%. Əgər bir borcluya görə kredit risqinin ölçüsü bankın kapital normativinin 10%-dən çoxdursa bu risk böyük kimi nəzərdən keçirilir. Böyük kredit risqlərinin cəmi böyüklüyü bankın normativ sərmayəsinin ölçüsündən altı dəfədən artıq olmamalıdır.
2. Bir insayderə görə kredit risqinin maksimal ölçüsünün normativləri. İnsayderin dərəcəindən asılı olaraq (fiziki şəxs, fərdi sahibkar, hüquqi şəxs), hüquqi şəxsin qeydiyyata alınmasından keçən illərin sayından asılı olaraq qeyd edilən normativ bankın normativ sərmayəsinin 2 və 15% arasında dəyişə bilər. İnsayderlər üçün kredit risqlərinin cəmi həcmi isə müvafiq olaraq bankın normativ sərmayəindən 5 və 50%-dən artıq olmamalıdır.
3. "A" qrupuna daxil olmayan ölkələrdə yerləşdirilən vəsaitlər üzrə kredit risqinin maksimal normativi. Bankın normativ sərmayəsinin 100%-i həcmində müəyyən edilir.

Qeyd etmək vacibdir ki, bizim qənaətimizə görə, bankın kredit portfelinin cəmi böyüklüyünü məhdudlaşdırmağa xidmət etməli olan daha bir göstərici bankın normativ sərmayəsinin kifayətlilik normatividir. O, bankın normativ sərmayəsinin müəyyən edilmiş faiz dərəcəindən və bankın öz üzərinə götürdüyü risqlərdən ibarətdir. Sərmayənin kifayətlilik normativi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$DK = \frac{HK}{KP+A} - 100,$$

$$KP+A (OP+PP)$$

burada, DK – normativ sərmayənin kifayətliliyi;

HK – normativ sərmayənin ölçüsü;

KP – aktivlərin cəmi məbləği və kredit risqinin səviyyəsinə əsasən qiymətləndirilən yaradılmış ehtiyatların məbləğinin çıxılması nəzərə alınmaqla balansdankənar öhdəliklərdir (kredit risqinin böyüklüyü);

PP – aktivlərin ümumi məbləği və bazar risqinin səviyyəsinə görə qiymətləndirilən yaradılmış ehtiyatların çıxılmasını nəzərə almaqla balansdankənar öhdəliklərdir (bazar risqinin böyüklüyü);

OP – əməliyyat risqinin böyüklüyü;

A – dövlət qeydiyyatına alınmasından sonrakı iki il ərzində fəaliyyət göstərən banklar üçün 8,3-ə bərabər olan rəqəm və 12,5 fəaliyyətin sonrakı illəri üçün. KP böyüklüyünü hesablamaq bankın bütün aktivləri yeddi qrupa bölünür. Birinci qrupa risksiz aktivlər daxildir, sonuncuya isə həddən artıq çox riskli olanlar. Hər bir qrupa kredit riskinin müvafiq dəyəri verilib: 0%-dən 150%-ə kimi. Nəzərə alaraq ki, 150%-ə bərabər olan kredit riski səviyyəsi daha çox şərti böyüklüyü nəzərdə tutur. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bankların daha çox etibarlı

olan aktivlərə qoyuluşlar edilməsinin stimullaşdırılması nəzərdən keçirilən normativin təyinatındadır. Kredit portfelinin nə qədər böyük həcmi yeddinci qrupda təmsil olunacaqsa, bank bir o qədər kiçik ölçüdə kredit portfeli formalaşdırma biləcək.

Beləliklə, yuxarıda nəzərdən keçirilən normativlər kredit portfeli strukturunun formalaşdırılması üçün banklara müəyyən çərçivələr çəkirlər. Göstərilən çərçivələrin daxilində banklar müstəqil kredit siyasəti yeridə bilirlər. Məlumdur ki, onun keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi üçün müvafiq göstəricilər sistemi lazımdır. Bizim fikrimizcə, belə göstəricilərin sırasında mütləq şəkildə kredit portfelinin səviyyəsini xarakterizə edənləri də olmalıdır. Belə bir hal təsəvvür edək ki, (1.1) düsturu ilə hesablanmış olan kredit riskinin səviyyəsi "A" və "B" kredit portfellərinin böyüklük bərabərlikləri ilə üst-üstə düşür. Bu zaman "A" kredit portfelinə kredit alanlar, eləcə də sahələr üzrə yaxşı diversifikasiya edilmiş olan çoxlu sayda xırda kreditlər daxildir, "B" kredit portfeli isə bir sahənin müştərilərinə verilmiş olan iri kreditlərlə təmsil olunur (misal üçün, kənd təsərrüfatına). Aydın ki, fəvqəladə halların yaranması halında (misal üçün, qeyri-qənaətbəxş hava şəraiti səbəbindən məhsuldarlığın olmaması) "B" kredit portfeli üçün itkilərin böyüklüyü "A" portfelində olanlardan daha çox olacaq, çünki sonuncu daha yaxşı diversifikasiya edilib və kənd təsərrüfatı üzrə kreditlər burada çoxluq təşkil etmir.

Bankın kredit siyasətinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə edilməsi lazım olan göstəricilərin tam siyahısı təqdim edilən işin üçüncü fəslində nəzərdən keçirilir.

Kredit portfelinin gəlirlilik səviyyəsi kredit portfelinin keyfiyyətinin qiymətinin ölçülməsi üçün ikinci ölçü vahididir (kredit riskinin səviyyəsindən sonra). Belə ki, bankın fəaliyyət göstərməsinin əsas məqsədi imkan verilən səviyyədə risklərlə gəlir əldə etmək olduğundan kredit portfelinin gəlirliliyi onun keyfiyyətinin ölçülməsinin əsas ölçü vahidlərindən biridir. Kredit portfelinin elementlərini iki qrupa bölmək olar: gəlir gətirən və gəlir gətirməyən aktivlər. Axırncı qeyd edilən qrupa faizsiz kreditlər, dondurulmuş faizlərlə olan kreditlər və faiz ödənişlərinə görə uzunmüddətli təxirə salınmış olan kreditlər daxildir. Xarici ölkələrin təcrübəsində faizlər üzrə borcun uzun müddətli təxirə salınması onların hesablanmasından imtina ilə tətbiq edilir, belə ki, burada əsas amil götürürlən əsas məbləğin geri qaytarılmasıdır. Kredit portfelinin gəlirlilik səviyyəsi təkcə təqdim edilmiş kreditlər üzrə fəzi dərəcələri ilə deyil, həm də faizlərin və əsas borc məbləğinin vaxtında ödənilməsi ilə müəyyən edilir.

Kredit portfelinin gəlirliliyinin aşağı və yuxarı sərhəddi vardır. Aşağı sərhəd bankın həyata keçirdiyi əməliyyatın maya dəyərinin və kredit portfelinə qoyulmuş ehtiytlara görə ödənilməli olan faizin məbləği ilə müəyyən edilir. Yuxarı sərhəd kifayətlilik marjının səviyyəsidir. Marja kifayətlilik səviyyəsinə görə hər bir bank üçün fərddir və hər bir çalışan aktivin, o cümlədən kredit portfelini formalaşdıran orta səmərəliliyi göstərir (təmiz gəlir faizi). Faiz marjası xərclərin qarşılanması, risklər və gəlirlərin əldə edilməsi üçün təyin edilib.

Kredit portfelinin likvidlik səviyyəsi. Belə ki, bankın likvidlik səviyyəsi onun aktivlərinin keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. İlk növbədə kredit portfelinin onda çox mühümdür ki, bank tərəfindən təqdim edilən kreditlər müqavilə ilə nəzərdə tutulan müddətdə geri qaytarılsın və ya bankın həmin kreditləri və ya onların bir hissəsini, onların keyfiyyət və gəlirlərinə satmaq imkanı olsun. Yaxşı qruplara klassifikasiya edilmiş kreditlərin payı nə qədər çox olarsa, bankın likvidliyi də bir o qədər yüksək olar.

Kredit portfelinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin ölçülərinə nəzər yetirdikdən sonra kredit portfelini keyfiyyətinin tərifini verək .

Keyfiyyətli kredit portfelini. Bu kredit portfelini tərkib və strukturuna görə minimal kredit riskini əks etdirməklə kifayət qədər gəlirlilik səviyyəsinə və bank likvidliliyinə malikdir. Göstərilən terminin belə başa düşülməsi bankların kredit portfelinin keyfiyyətini hərtərəfli qiymətləndirməyə və onların kredit siyasətini proqnozlaşdırmağa imkan verəcək. İki kredit portfelinin müqayisə edilməsi üçün aşağıda verilmiş kompleks göstəricilər təyin edilməlidir:

- Ayrı-ayrı kredit portfelini elementləri üzrə kredit riskinin səviyyəsi;
- Bütövlükdə kredit portfelinə görə kredit riskinin səviyyəsi;
- Kredit portfelinin gəlirlilik səviyyəsi;
- Kredit portfelinin likvidlik səviyyəsi.

Bizim tərəfimizdən belə bir göstərici hazırlanmışdır. O, göstərilən işin üçüncü fəslində təsvir edilib.

AZƏRBAYCAN BANKLARINDA KREDİTLƏRİN VERİLMƏSİ QAYDALARI ⁶

Kredit strategiyası. Bankın kredit strategiyası onun ümumi strateji baxışı əsasında formalaşmalıdır. Kredit strategiyası cəlb olunmuş vəsaitlərin strukturu, kadr və informasiya resurslarının yetərliyi və adekvatlığı nəzərə alınmaqla kreditlərin növləri üzrə (ipoteka, istehlak, kommersiya) bankın kredit resurslarının yerləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edir. Strategiyada kredit portfelinin diversifikasiyası (iqtisadi sektorlar, coğrafi ərazilər, valyuta növləri, kreditlərin müddəti və gəlirliliyi), qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olan borcalanlarla əməkdaşlığa yol verilməməsi və digər kreditləşmə fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər üzrə bankın mövqeyi ifadə edilir. Kredit strategiyası bankın ixtisaslaşması ilə cəmləşmə səviyyəsinin məhdudlaşdırılması arasında tarazlığın təmin edilməsi və kredit fəaliyyətinin yalnız mərkəzləşdirilmiş qaydada və ya filiallar tərəfindən də həyata keçirilməsi kimi strateji məsələləri əhatə etməlidir.

Kreditlərin verilməsi meyarları. Bank tərəfindən kredit sifarişlərinin qiymətləndirilməsi meyarları kreditlərin həcmi, müddəti, onlarla bağlı risklərin səviyyəsi, borcalanın fəaliyyət növü və digər amillərlə müəyyən edilir. Meyarlar ən azı aşağıdakı amillər üzrə qruplaşdırılır:

1. Kreditin məqsədi və ödənişlərin mənbəyi;
2. Borcalanla və onun sifariş etdiyi kreditlə bağlı riskin səviyyəsi;
3. Kreditin, habelə onun müqabilində təklif olunan təminatın bazar və iqtisadi dəyişikliklərə qarşı həssaslığı;
4. Borcalanın kredit tarixi, habelə tarixi məlumatlar və müxtəlif ssenarilər nəzərə alınmaqla nağd vəsait axını proqnozlarına əsasən borcalanın cari kredit qaytarma qabiliyyəti;
5. Kommersiya kreditləri üzrə fəaliyyət sahəsində borcalanın təcrübə və bilikləri;
6. Kreditin növü ilə bağlı iqtisadi / bazar sektorunun vəziyyəti və həmin sektorda borcalanın vəziyyəti;

⁶ AR MB. Banklarda kreditlərin verilməsi qaydaları- ölkədə fəaliyyət göstərən kommersiya banklarında və xarici bankların yerli filiallarında (bundan sonra - banklar) kredit riski və kreditlərin verilməsi üzrə bankların daxili strategiya və qaydalarına dair minimum tələbləri müəyyən edir.

7. Kredit müddəti ərzində kredit müqaviləsinə düzəlişlər edilməsi imkanı da daxil olmaqla kreditin şərtləri və müddəti;
8. Təminatın adekvatlığı və zərurət yarandıqda onun realizasiyası və ya istifadə edilməsi.

Borcalana kredit ilk dəfə verildikdə bank borcalanın nüfuzunu və öhdəlik götürmə qabiliyyətini nəzərə almalıdır. Lakin borcalanın yüksək nüfuzu ona kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edilməsinə yeganə əsas olmamalıdır. Hüquqi şəxslər tərəfindən təqdim olunmuş kredit sifarişi qiymətləndirilərkən bank sifarişçinin korporativ idarəetmə sisteminin mövcudluğu və onun adekvat olmasını kredit riskinin ölçülməsində nəzərə almalıdır. Bank müəyyən edilmiş meyarlara əsaslanaraq hər bir borcalana (fiziki şəxslər, o cümlədən hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər istisna olmaqla) bankdaxili reyting verməlidir.

Kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalar. Kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalar kredit işini hərtərəfli tənzimləməli və kredit əməliyyatları aparılan zaman işdə rəhbər tutulmalıdır. Hər bir bank kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalarda apardığı kredit əməliyyatlarının xarakterini və mürəkkəbliyini nəzərə alaraq aşağıdakı məsələləri əks etdirməlidir:

Səlahiyyət bölgüsü. Bankdaxili qaydalarda kreditlərin verilməsi funksiyasını yerinə yetirən strukturların dəqiq səlahiyyət bölgüsü müəyyən edilməlidir. Bankdaxili strukturlara və ayrı-ayrı əməkdaşlara kredit sifarişlərinə rəy verilməsi və müvafiq qərarın qəbul edilməsi səlahiyyəti verilərkən qüvvədə olan bank qanunvericiliyinin tələbləri, əməkdaşların iş təcrübəsi və ixtisas səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

Maraqlar münafiqliyinin yaranmasına yol verməmək məqsədilə bankda kredit riskinin qiymətləndirilməsi, o cümlədən kreditlərin təsnifləşdirilməsi funksiyası kredit portfelinin keyfiyyətinə, habelə normativlərə, prudensial hesabatlılığa, bankdaxili tələb və limitlərin icrasına nəzarət funksiyasından müstəqil olmalıdır. Bank qeyd olunan funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün məsul şəxslər və ya struktur bölmələr müəyyən etməlidir.

Bankın rəhbərliyi təşviqetmə siyasəti ilə kredit siyasəti arasında ziddiyyətin yaranmasına yol verməməlidir (müəyyən olunmuş kredit limitlərinə riayət etmədən verilmiş kreditlərin sayının və məbləğlərinin artırılması əlavə mükafatlandırılmamalıdır).

Kreditlər üzrə limitlər və kreditlərin cəmləşməsi. Bankdaxili qaydalar kreditlərin bütün məlum cəmləşmələri üzrə (kreditlərin növləri, aidiyyəti olan şəxslər, iqtisadiyyatın sektorları, coğrafi zonalar və s.) limitlər, müntəzəm monitoring və hesabat tərtib edilməsi ilə əlaqədar tələbləri müəyyən etməlidir.

Limitlər müəyyənləşdirilərkən bank tərəfindən hər bir kredit növü üzrə tələb olunan gəlirlik səviyyəsi və kredit portfelinin, habelə kreditlərin verilməsi üçün cəlb edilmiş vəsaitlərin həssaslığının qiymətləndirilməsinin nəticələri nəzərə alınmalıdır.

Bankdaxili qaydalarda kredit portfelinə və ya məcmu kapitalla nisbətə bank tərəfindən Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi prudensial tələblər nəzərə alınmaqla ən azı aşağıdakı limitlər müəyyən edilməlidir:

1. hər bir növü üzrə kreditin maksimum məbləği və növlər üzrə kreditlərin cəmləşməsi;
2. kreditlərin ümumi həcmnin depozitlərin həcminə nisbəti;
3. kreditlərin ümumi həcmnin depozitlərin və cəlb edilmiş digər vəsaitlərin cəminə nisbəti;

4. bir borcalan və bir-biri ilə əlaqəli borcalanlar qrupu üzrə kreditin maksimum məbləği və bu cür kreditlərin cəmləşməsi;
5. coğrafi yerləşmə üzrə kreditlərin cəmləşməsi, o cümlədən bir ölkə və ya bir-biri ilə sıx əlaqədə olan ölkələr üzrə cəmləşmə;
6. kreditlərin əsas valyuta növləri üzrə cəmləşməsi;
7. aidiyyəti olan şəxslərə verilən kreditin maksimum məbləğ və bu cür kreditlərin cəmləşməsi;
8. borcalanlar statusu üzrə kreditlərin cəmləşməsi (hüquqi, fiziki şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər);
9. təminatın növü üzrə cəmləşmə (daşınmaz əmlak, qiymətli kağızlar və s.);
10. eyni ödəmə müddətləri olan kreditlərin cəmləşməsi;
11. təminatçısı eyni olan kreditlərin cəmləşməsi;
12. qeyri-işlək kreditlərin cəmləşməsi;
13. təminatsız (blank) kreditlərin maksimum məbləği və bu cür kreditlərin cəmləşməsi;
14. filial tərəfindən verilən kreditlərin maksimum məbləği və bu cür kreditlərin cəmləşməsi (filiala bu növ əməliyyatlara icazə verildikdə).

Kreditlərin mühüm cəmləşməsi barədə rəhbərliyə mütəmadi olaraq məlumat təqdim olunmalıdır. Müəyyən olunmuş limitlərdən artıq məbləğdə, habelə bank üçün yeni olan sahəyə kreditlər yalnız Müşahidə Şurasının razılığı əsasında verilməlidir. Belə kreditlər verilərkən bankın üzərinə götürdüyü riskin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üçün əlavə prosedurlar olmalıdır.

Kreditləşmə sahələri və növləri. Kredit strategiyasına əsasən və müxtəlif kredit növlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bank hər bir kredit növü üzrə kreditlərin verilməsi, monitorinqi və onlara nəzarət üzrə fərqli qaydalar müəyyən etməlidir.

Bankın mövcud kredit strategiyasında nəzərdə tutulmayan digər kredit növlərinə tələbat yarandıqda onların verilməsi üzrə prosedurlar müəyyən edilməlidir.

Qeyri-rezidentlərə və respublikadan kənarda fəaliyyət göstərən şəxslərə kreditlər verilərkən bank tərəfindən kreditorun mənşə və ya fəaliyyət göstərdiyi ölkə ilə bağlı riskin ölçülməsi və monitorinqi üzrə prosedurlar bankdaxili qaydalarda öz əksini tapmalıdır.

Kreditləri xarici valyutada verildikdə (ölkədaxilində və ölkədənkənar) belə kreditlərlə bağlı yaranan xarici valyuta riski, habelə beynəlxalq əməliyyatlarda yaranan transfer riski də nəzərə alınmalıdır.

Bank kreditin məqsədyönlü istifadəsini müəyyən etmək məqsədilə kredit sifarişinin qiymətləndirilməsi zamanı müştərilərin fəaliyyətinin təhlilini aparmalı, habelə kreditə xidmət dövründə bu fəaliyyətin daimi monitorinqini həyata keçirməli və müvafiq tədbirlər görməlidir. Bank tərəfindən müştəri fəaliyyəti təhlil edilərkən Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin "Müştərini Tanı" standartını rəhbər tutmalıdır.

Kreditlərin ödəniş müddətləri və şərtləri. Kreditin (əsas borc və faiz məbləğləri) ödəniş müddəti kreditin məqsədindən, növündən, ödəmə mənbəyindən, borcalanın fəaliyyətinin mövsümi / dövrü xarakterindən, habelə real pul axınlarının proqnozundan asılı olaraq müəyyən edilməlidir.

Bankdaxili qaydalarda kreditlərin ödənilməsi müddətlərinin uzadılmasına, qanunvericiliyə uyğun olaraq vaxtından əvvəl ödənişlərin bank tərəfindən tələb edilməsinə dair ümumi şərtlər müəyyən edilməli və kredit müqaviləsində öz əksini tapmalıdır.

Bankdaxili qaydalarda kredit üzrə ödənişlər anuitet formasında nəzərdə tutulduqda anuitet ödənişlərin vaxtından əvvəl aparılması şərtləri və bu zaman anuitetlərin yenidən hesablanması və ödənilməsi (anuitet ödənişlərin məbləğinin azaldılması və/və ya ödəniş müddətinin qısaldılması) qaydaları müəyyən edilməlidir.

Bankdaxili qaydalarda ilkin ödəniş (kredit hesabına alınan əmlakın dəyərinin bir hissəsinin borcalan tərəfindən öz vəsaiti hesabına ödənilməsi) nəzərdə tutulduqda, bu ödənişlərə dair minimal tələblər müəyyən edilməlidir.

Kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi. Bankdaxili qaydalarda ayrı-ayrı kreditlər və onların müxtəlif növləri üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilən iqtisadi və bazar şərtləri, habelə müxtəlif amillər nəzərdə tutulmalıdır. Banklar kreditlərə tətbiq ediləcək faiz dərəcələrini müəyyənləşdirərkən resursların dəyərini, kreditlərə xidmət xərclərini, ümumi inzibati xərcləri, mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatı və yetərli miqdarda mənfəəti, portfel üzrə itkiləri, eləcə də əlavə komissiyon haqlarının tutulub-tutulmamasını nəzərə almalıdırlar.

Kreditin növündən asılı olaraq bank faiz dərəcələrinin minimum və maksimum həddini istifadə etdikdə bu zaman onların istifadəsi meyarlarını müəyyən etməlidir.

Güzəştlər. Bankda güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi üçün müvafiq meyarlar müəyyən edilməlidir. Güzəştli kreditlərin verilməsi praktikası, yəni eyni növ kredit və borcalanlarla müqayisədə digər borcalanlara daha sərfəli şərtlərlə kreditlərin verilməsi dəqiq prosedurlaşdırılmalı və bankın ümumi kredit strategiyası, habelə bank qanunvericiliyinin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Təminatın (kredit öhdəliklərinin icrasının təmin edilməsi üsulunun) qiymətləndirilməsi və götürülməsi. Təminatın dəyəri bankı kredit əməliyyatı üzrə dəyən zərərdən qorumaq üçün kifayət etməli, eyni zamanda kreditlərin qaytarılması üçün yeganə və əsas mənbə olmamalıdır. Kreditin qaytarılması üçün əsas borcalanın sağlam maliyyə vəziyyəti və fəaliyyəti dövründə əldə etdiyi pul vəsaiti olmalıdır.

Kreditlər təminatla və ya təminatsız (blank) şərtlərlə verilə bilər. Təminatsız kreditlərin verilməsi üzrə bank tərəfindən ayrıca meyarlar müəyyən edilməlidir. Təminatsız kreditlər yalnız krediti qaytarma qabiliyyəti və nüfuzu yüksək səviyyədə olan borcalana onun gəlirliyinin adekvat olması müəyyən edildikdə verilməlidir. Təminatsız kreditlər verdikdə bank borcalanın daha uzunmüddətli maliyyə hesabatlarını (fiziki şəxslər üçün əmək haqqı və/və ya rəsmi qaydada təsdiq edilmiş fiziki şəxsin digər mənbələrdən aldığı gəlirlər barədə arayış) və kredit tarixini əldə etməlidir. Maliyyə hesabatları (arayışlar) sifarişin təqdim edilməsi tarixindən fiziki şəxslər üçün ən azı əvvəlki altı aylıq dövrü, hüquqi şəxslər üçün isə iki illik dövrü əhatə etməlidir.

Bankdaxili qaydalarda girov şəklində götürüləcək təminatın bazar dəyərinin kredit məbləğinə olan nisbətinin məqbul əmsalları müəyyənləşdirilməlidir.

Təminat girov şəklində götürülərkən bankdaxili qaydalarda girovun qiymətləndirilməsinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq bankın mütəxəssisi və ya kənar qiymətləndirici tərəfindən aparılmasına dair prosedurlar müəyyən edilməlidir. Girovun qiymətləndirilməsi üçün bankın əməkdaşlarının və ya kənar qiymətləndiricilərin cəlb edilməsi üzrə meyarlar müəyyən edilməlidir. Qiymətləndirməni həyata keçirən bankın əməkdaşları

müvafiq bilik səviyyəsinə və təcrübəyə malik olmalıdırlar. Bankda qiymətləndirmənin aparılması üçün cəlb edilən kənar qiymətləndiricilərin peşəkarlığına, təcrübə və ixtisasına qarşı tələblər, habelə onların seçilməsi mexanizmləri müəyyən edilməlidir. Məbləği bankın məcmu kapitalının 5%-dən yuxarı olan borcalana və ya bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupuna verilən kreditlər üzrə girov ən azı iki kənar qiymətləndirici tərəfindən ayrıca qiymətləndirilməlidir. Bu zaman qiymətlər fərqli olduqda bank tərəfindən girovun aşağı olan qiyməti əsas götürülməlidir.

Girovla təmin olunmuş kreditlərdən dəyən zərərin minimallaşdırılması üçün təminatın bazar dəyəri konservativ yanaşma, qiymətləndiricinin seçilməsi isə sərt meyarlar əsasında müəyyən edilməlidir.

Kredit üzrə təminat qəbul edildikdə bank girov kimi götürülmüş əmlak üzrə bütün texniki və hüquqi sənədlərin təqdim olunmasını tələb etməlidir. Bank təminatla bağlı təqdim edilmiş sənədlərlə təminatın faktiki mövcudluğu və keyfiyyəti arasında uyğunsuzluğu aşkar etmək, borcalan tərəfindən təminatın adekvat vəziyyətdə saxlanmasını təmin etmək məqsədilə bankdaxili qaydalarda müvafiq tədbirləri (yerlərdə dövrü yoxlamaların aparılması və s.), habelə təminatın sığortalanmasına dair tələbin irəli sürülməsi hallarını əks etdirilməlidir.

Kreditlər qiymətli kağızlarla təmin olunduqda, bank bu kağızların real dəyəri və satış imkanlarını nəzərə alaraq onların qiymətləndirilməsi qaydalarını müəyyən etməlidir.

Bankdaxili qaydalarda təminatın əvəzləşdirilməsinin, habelə yeni təminatın dəyərinin kreditin məbləğinə olan nisbətinin dəyişdirilməsi üzrə mümkün hallar, meyar və prosedurlar müəyyən edilməlidir. Bundan əlavə, bank öz siyasətinə və Mərkəzi Bankın müvafiq tələblərinə uyğun yeni təminatın dəyərinin kreditin məbləğinə olan nisbətinin minimum səviyyəsini təyin etməlidir.

Borcalan tərəfindən girov şəklində təqdim olunmuş əmlakın əvəz edilməsinə zərurət yarandıqda bank yeni təminatın dəyərinin kreditin ödənilməmiş məbləğinə olan nisbətinin əvvəlki səviyyədən aşağı olmasına yol verməməlidir.

Kredit qiymətli kağızlarla, zəminliklə, qərantiyalarla və ya bank depozitləri ilə təmin olunduqda bank bu təminatlar üzrə müddətlərini nəzərdən keçirməlidir. Belə təminatın müddəti kreditin qaytarılma müddətindən az olduqda və ya borcalan tərəfindən bu təminatın əvəz edilməsinə zərurət yarandıqda bank yeni təqdim olunmuş təminat üzrə keyfiyyət və likvidlik göstəricilərinin, habelə təminatın dəyərinin kreditin ödənilməmiş məbləğinə nisbətinin ilkin təminat göstəricilərindən az olmamasını təmin edilməlidir.

Yeni təminatın qiymətləndirilməsi və onun barəsində qərarın qəbul edilməsi üzrə banka yetərli vaxt verilməsi üçün yeni təminat ilkin təminatın vaxtı başa çatmamışdan əvvəl təqdim olunmalıdır.

Kreditin müddəti başa çatanadək real bazar dəyərinin təyin edilməsi və təminatın likvidliyinin monitorinqi üçün təminat mütəmadi olaraq bank tərəfindən yenidən qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə bank təminatının mütəmadi olaraq yenidən qiymətləndirilməsi zəruri olan kreditlərin məbləğini, habelə yenidənqiymətləndirmənin dövriliyini bankdaxili qaydalarda müəyyən etməlidir. Bankdaxili qaydalarda təminatın qiymətində müşahidə olunan mənfi meyillərə reaksiya vermə prosedurları müəyyən edilməlidir. Bankda təminatın qiymətləndirilməsi qrafiki, hesabatlıq sistemi və qiymətləndirmənin həyata keçirilməsinə məsul şəxslər müəyyən edilməlidir.

İstehlak və mikrokreditlər üzrə girova nəzarətin həyata keçirilməsi üçün belə girovların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bankda ixtisaslaşmış bankdaxili sistem qurulmalıdır. Həmin sistem girovun verilmiş kreditin şərtlərinə və müddətinə adekvat olmasına nəzarəti təmin etməlidir.

Qarantıya və ya zəminliklə təmin olunmuş kreditlərin verilməsi üçün bank qarant (zəmin) haqqında ətraflı maliyyə məlumatlarının təqdim olunmasını tələb edir. Bu zaman tələb olunan məlumatın tərkibi kreditlərin verilməsinə dair bankdaxili qaydalarda öz əksini tapmalıdır.

Borcalanlar haqqında maliyyə məlumatı. Bankdaxili qaydalarda borcalanların krediti qaytarmaq qabiliyyətini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə həm kreditlər verilməzdən əvvəl, həm də kreditlər verildikdən sonra maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi tələbi müəyyən olunmalıdır. Borcalan hüquqi şəxs olduqda ondan başa çatmış maliyyə ili üzrə auditdən keçmiş hesabatların, vergi orqanlarına verilən hesabatların, pul vəsatinin hərəkəti barədə hesabatın və digər hesabatların təqdim edilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Fiziki şəxslər üçün maliyyə hesabatları qismində əmək haqqı və/və ya rəsmi qaydada təsdiq edilmiş fiziki şəxsin digər mənbələrdən aldığı gəlir barədə arayış tələb olunmalıdır. Qanunvericilikdə hüquqi şəxslərin hesabatlarının Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun təqdim olunması nəzərdə tutulduqda bu hesabatların təqdim edilməsi bank tərəfindən şərt kimi müəyyən olunmalıdır.

Borcalanın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi sənədləşdirilməlidir. Zərurət yarandıqda banklar borcalan haqqında maliyyə məlumatlarının qiymətləndirilməsi üçün müstəqil ekspertləri, məsləhətçiləri cəlb edə bilərlər.

Bankdaxili qaydalarda borcalanın maliyyə məlumatlarının əhatə tamlığının və mötəbərliyinin təsdiqi üçün onun digər tərəflər qarşısında borc, zəminlik və digər müqavilə üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Bu məqsədlə banklar Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrinin məlumatlarından istifadə edə bilərlər. Bundan əlavə, banklar auditorlardan, reyting agentliklərindən, vergi və digər dövlət orqanlarından və s. mənbələrdən əlavə məlumatlar əldə edə bilər.

Borcalanın maliyyə vəziyyətinin monitorinqi kredit üzrə borc ödənilənədək həyata keçirilməlidir.

Bir borcalana və bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupuna kreditlərin verilməsi. Kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edərkən bank tərəfindən bir neçə borcalanın maliyyə və idarəetmə baxımından borcalanlar qrupu təşkil etdiyi araşdırılmalıdır. Bundan əlavə bank tərəfindən bir borcalana və ya bir-biri ilə əlaqəli borcalanlar qrupuna müxtəlif fəaliyyət növü üzrə kreditlərin verilməsi hallarının aşkara çıxarılması üzrə qaydalar müəyyən edilməlidir. Bir borcalana və ya bir-biri ilə əlaqəli borcalanlar qrupuna kreditlərin verilməsi qaydaları müəyyən edilərkən bank Mərkəzi Bankın müvafiq normativ xarakterli aktlarının tələblərini nəzərə alınmalıdır.

Banka aidiyyəti olan şəxslərə və aidiyyəti olan şəxslər adından hərəkət edən şəxslərə kreditlərin verilməsi. Bankdaxili qaydalarda banka aidiyyəti olan şəxslərə və aidiyyəti olan şəxslər adından hərəkət edən şəxslərə (bundan sonra aidiyyəti olan şəxslər) kreditlərin verilməsi üçün şərtlər və məhdudiyyətlər müəyyən edilməlidir. Bu şərtlər və məhdudiyyətlər bank qanunvericiliyinə, o cümlədən Mərkəzi Bankın müvafiq normativ xarakterli aktlarına uyğun olmalıdır. Bankdaxili qaydalarda banka aidiyyəti olan şəxslərə kreditlər verilən zaman

onlar üçün eyni kreditqaytarma imkanları olan digər borcalanlara nisbətən güzəştli şərtlərin nəzərdə tutulmadığı qeyd olunmalıdır.

Banka aidiyyəti olan hüquqi şəxsin kredit sifarişini qiymətləndirərkən bank onun auditor rəyi ilə təsdiq edilmiş ən azı son iki illik maliyyə hesabatlarının təqdim olunmasını tələb etməlidir.

Bankda aidiyyəti olan şəxs ona verilən kreditin qiymətləndirilməsində, təsdiq edilməsində və verildikdən sonra ona nəzarət prosesində iştirak edə bilməz. Bu şəxslərə verilən kreditlər yalnız təminatlı kredit olmalıdır.

Bankdaxili qaydalarda banka aidiyyəti olan şəxslərə verilmiş kreditlər barədə Müşahidə Şurasına hesabatlıq sistemi, habelə hesabatların dövriliyi müəyyən edilməlidir.

Sindikativ və birgə kreditlərin verilməsi. Bank sindikativ və birgə kreditlərin verilməsində iştirakçı bank qismində çıxış etdikdə üzərinə götürdüyü riskin adekvat qiymətləndirilməsində təşkilatçı bankın və ya digər iştirakçı bankların birgə qiymətləndirməsinə deyil, kredit sifarişinin tam həcmdə özü tərəfindən aparılan hərtərəfli təhlilinə əsaslanmalıdır. Qeyd olunan məsələ bankın daxili qaydalarında öz əksini tapmalıdır.

Banklararası kreditləşdirmə. Bankdaxili qaydalarda banklararası kreditləşdirməni həyata keçirmək üçün ayrıca prosedurlar müəyyən edilməlidir. Həmin prosedurlarda ən azı aşağıdakılar öz əksini tapmalıdır:

- borcalan banklar üzrə kredit limitləri və bu limitlərin müəyyən edilməsi əsasları;
- banklararası kreditlər xüsusi şərtlər, o cümlədən bazar şərtlərindən fərqli olan dərəcələr əsasında verildikdə, həmin şərtlərin əsaslandırılması;
- bankın müvafiq təminatlar təqdim etmək imkanının qiymətləndirilməsi;
- banklararası kreditlərin cəmləşməsi;
- bank holding şirkəti ilə bağlı risk üzrə limitin müəyyən edilməsi;
- xarici ölkələr və valyutalarla bağlı risklərin nəzərə alınması.

Balansdankənar öhdəliklər. Bankdaxili qaydalarda bank tərəfindən götürülmüş digər öhdəliklərin, o cümlədən bank tərəfindən verilmiş qarantiyaların, açılmış akkreditivlərin, yaxud bunlara oxşar alətlərin məqsədləri və onlardan istifadə edilməsi halları ətraflı əks olunmalıdır. Bu cür vasitələrin verilməsi şərtləri, onların sənədləşdirilməsi və onlar barədə hesabat təqdim edilməsi üçün tələblər müəyyən edilməlidir. Sənədləşdirmə kreditin verilməsi üçün istifadə edilən məlumat formasında aparılmalıdır. Akkreditivlər barəsində isə əlavə sənədləşmənin aparılması üzrə tələblər (aparılmış ödənişlər, məhsulun hansı ölkədə istehsal olunduğunu təsdiq edən sənəd, ödəniş tələbnaməsi, qaimələr, alınan əşyanın sığorta sənədləri və beynəlxalq praktikada qəbul olunmuş qaydalara müvafiq surətdə tələb olunan digər sənədlər) nəzərdə tutulmalıdır.

Kreditlər üzrə mümkün zərərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyat. Bankdaxili qaydalarda kreditlərdən dəyə bilən zərərlər üzrə yaradılmalı olan xüsusi ehtiyatın adekvatlığının qiymətləndirilməsi üzrə müvafiq proseduralar, o cümlədən qiymətləndirmənin keçirilməsi müddətləri və bunun üçün məsul şəxslər müəyyənləşdirilməlidir.

Kredit portfelinin keyfiyyətinə nəzarət. Bankdaxili qaydalarda kredit portfelinə müntəzəm nəzarət edilməsi tələbi məcburi şərt kimi müəyyən edilməlidir. Nəzarətin keçirilməsi üçün məsul olan şəxslər və müddətlər təyin olunmalıdır.

Kredit portfelinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün bank müxtəlif qiymətləndirmə üsullarının tətbiqi məqsədilə kreditləri müxtəlif meyarlara əsasən qruplaşdırır (istehlak kreditləri, fiziki şəxslərə verilmiş kredit kartları, və s.). Bank tərəfindən təsadüfi, proporsional, statistik seçim vasitəsilə qeyd olunan qruplardan bir neçə kredit seçilir və onların hərtərəfli qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Qiymətləndirmə zamanı seçilmiş kreditlər üzrə əldə edilmiş keyfiyyət parametrləri həmin qrupa proporsional şəkildə aid edilir.

Məbləğindən və növündən asılı olmayaraq aşağıdakı kreditlər fərdi olaraq hərtərəfli qiymətləndirilməlidir:

- hüquqi şəxslərə verilmiş bütün kreditlər;
- bank səhmdarlarına və banka aidiyyəti olan şəxslərə verilmiş bütün kreditlər;
- verildiyi tarixdən sonra faiz dərəcələri, ödəniş və digər şərtləri dəyişdirilmiş bütün kreditlər;
- faizlərin və/və ya əsas borc məbləğinin ödənilməsi 30 gündən çox gecikdirilmiş bütün kreditlər, o cümlədən faizləri kapitallaşdırılmış və ya müddəti uzadılmış kreditlər;
- qeyri-standart kreditlər kimi təsnifləşdirilmişdir bütün kreditlər;
- qeyri-işlək kreditlər;
- bankdaxili qaydalarda müəyyən edilmiş digər kreditlər.

Kredit portfelinin keyfiyyətinin təhlili aşağıdakıları da əhatə etməlidir:

- borcalanların sayı, kreditlərin orta müddəti və kreditin orta faiz dərəcəsi;
- kredit portfelinin bölgüsü, o cümlədən müxtəlif növlərdəki kreditlərin ümumi sayının və ümumi məbləğinin təhlili (valyutalar, ödəmə müddətləri (qısamüddətli və ya uzunmüddətli), fəaliyyət növləri, mülkiyyət növləri (dövlət, xüsusi, bələdiyyə), borcalanların statusu (hüquqi və ya fiziki şəxslər), və s. üzrə).

Bank kredit portfelinə nəzarət çərçivəsində problemlı kreditlərin erkən xəbərdarlıq sistemini qurmalı və aşkar edilmiş problemlərin aradan qaldırılması üçün prosedurlar müəyyən etməlidir.

Bank kredit portfelinin kənar iqtisadi, maliyyə və bazar riskləri ilə bağlı amillərinə, o cümlədən faiz dərəcəsinin dəyişməsi, valyuta məzənnəsi, likvidlik göstəricilərinə, iqtisadi sektorlar üzrə dövrü-mövsümi göstəricilərə, qiymətlərin dəyişməsi proqnozuna həssaslıq səviyyəsinin ölçülməsi mexanizmini hazırlamalı və mütəmadi olaraq qiymətləndirməlidir. Qiymətləndirmə mexanizmi kimi stress-testləşdirmənin keçirilməsi, ssenarilərin təhlili və digər riyazi üsullar istifadə edilə bilər. Bank bu üsulların aktuallığını və adekvatlığını mütəmadi olaraq qiymətləndirməlidir.

Kredit portfelinin həssaslığının qiymətləndirilməsinin nəticələri barədə məlumat müvafiq qərarın qəbul edilməsi üçün İdarə Heyətinə və Müşahidə Şurasına təqdim olunmalıdır. Bankdaxili qayda və limitlərə yenidən baxılarkən kredit portfelinin həssaslığının qiymətləndirilməsinin nəticələri nəzərə alınmalıdır.

Bankın rəhbərliyinə hesabatların təqdim olunması. Bankdaxili qaydalarda kredit riski və kreditlərin idarə olunmasının müxtəlif tərəfləri, o cümlədən borcun tutulması tədbirləri və kredit portfelinin keyfiyyətinin təhlili nəticələri barədə müvafiq daxili komitələrə, İdarə Heyətinə və Müşahidə Şurasına verilən hesabatların formaları, növləri və onların təqdim olunma müddətləri, habelə aşkar edilmiş uyğunsuzluqların

aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi üzrə prosedurlar müəyyən edilməlidir. Hesabatlar kifayət qədər müfəssəl olmalı və elə tərtib edilməlidir ki, rəhbərliyin müxtəlif səviyyələri, o cümlədən Müşahidə Şurası müvafiq sahələrdə və bankdaxili struktur bölmələrdə risk amillərini, habelə bankın ümumi fəaliyyətini qiymətləndirə bilsin.

Bankdaxili qaydalarda filialların kreditlərlə bağlı hesabatların baş ofisə təqdim edilməsi prosedurları müəyyən olunmalıdır.

İstehlakçıların hüquqlarının qorunması. Bankdaxili qaydalarda kreditin alınması üçün meyarlar, habelə kreditin verilməsindən imtinanın əsasları müəyyən edilməlidir. Nəticədən asılı olmayaraq kredit almaq üçün təqdim edilmiş bütün yazılı sifarişlər bankdaxili qeydiyyat jurnalında əks olunmalıdır. Kredit sifarişinin qəbul edilmə və ya qiymətləndirilmə mərhələlərində bank potensial borcalanla görüş keçirməlidir.

Kredit verildikdə borcalanla bank arasında kredit müqaviləsi imzalanır. Kredit müqaviləsində ən azı aşağıdakılar asan oxunan və aydın şəkildə göstərilməlidir:

- kreditin məqsədi və dəqiq təyinatı;
- kreditin şərtləri (kreditin məbləği, müddəti, kredit müddətindən asılı olmayaraq illik faizi, komissiyon haqları (əgər nəzərdə tutulursa), bank tərəfindən tələb olunan digər ödənişlər);
- kreditin qaytarılma qrafiki;
- kreditlərin ödənilməsi müddətlərinin uzadılmasına, habelə vaxtından əvvəl ödənişlərin bank tərəfindən tələb edilməsinə, habelə borcalan tərəfindən kreditin vaxtından əvvəl ödənilməsinə dair şərtləri;
- kredit müddəti ərzində əlavə və dəyişikliklərin edilməsi qaydası;
- tərəflərin hüquq və vəzifələri;
- tərəflərin məsuliyyəti;
- mübahisələrin həlli qaydası.

Kreditin təminatı ilə bağlı sənədlər qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq rəsmiləşdirilməli və müvafiq hallarda dövlət qeydiyyatına alınmalıdır.

Müqavilələr bağlananadək bank yuxarıda göstərilən məsələlərlə bağlı borcalana ətraflı izahat verməlidir və bu barədə müqavilədə qeyd etməlidir.

Kreditin növündən asılı olaraq bank tərəfindən sifarişlərə baxılması və kreditin verilməsi üzrə qərarların qəbul edilməsinin maksimum müddəti müəyyənləşdirilməli və sifarişçiyə həmin müddət ərzində cavab verilməsi təmin edilməlidir.

Qeydiyyat jurnalında qeyd olunmuş sifarişlər üzrə kreditin verilməsindən imtina edildikdə, bank sifarişi təqdim edən fiziki və ya hüquqi şəxsə imtinanın səbəblərini göstərməklə aydın şəkildə yazılı cavab verməlidir.

Kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edərkən bank sifarişin iqtisadi faydasına və onun bankın strateji məqsədlərinə uyğun olmasına əsaslanmalıdır və bu zaman borcalanların irqi, milliyyəti, dini, dili, cinsi, mənşəyi, əqidəsi, siyasi və sosial mənsəbiyyətinə görə ayrı-seçkiliyinə (diskriminasiyasına) yol verməməlidir. Kreditin verilməsindən imtina edilməsi barədə bankın sifarişçiyə rəsmi cavab məktubunda bu qərarın ayrı-seçkilik səbəbindən qəbul edilmədiyi bildirilməlidir.

İmtina məktubunda bank tərəfindən sifarişçinin yazılı icazəsi olmadan onun biznes layihəsinin üçüncü tərəfə açıqlanmayacağı öhdəliyin götürülməsi qeyd olunmalıdır.

Bankda istehlakçıların şikayət reyestri tərtib edilməli və bu reyestrə bütün yazılı və elektron formatda təqdim edilmiş şikayətlərin qeydiyyatı aparılmalıdır. Reyestrə şikayətin verilmə tarixi, şikayətçi və şikayətin məzmunu barədə məlumat, bank tərəfindən görülmüş tədbirlər və şikayətin cari vəziyyəti əks etdirilməlidir.

Bankda həmin reyestrin mövcudluğu, habelə şikayət ərizələrinin təqdim edilməsi qaydası barədə məlumat ictimaiyyətə açıqlanmalı və bankın internet sahifəsində yerləşdirilməlidir.

Məlumatın istehlakçılara açıqlanması. Kreditin növlərindən asılı olaraq hər bir kreditin alınması üçün tələb olunan sənədlərin siyahısı tərtib edilməli və istehlakçılara açıqlanmalıdır. Əlavə olaraq ipoteka kreditlərinin verilməsi şərtləri haqqında məlumat, xüsusilə də sosial ipoteka və dövlət vəsaitləri hesabına verilən digər güzəştli kreditlər haqqında məlumatlar ayrıca açıqlanmalıdır.

İstehlakçılar üçün məlumatların təqdim edilməsi məqsədi ilə bankın yerləşdiyi binada qaytarılmalı kreditlərin məbləğinin hesablanması (əsas borcun və anuitet ödənişlər zamanı kredit üzrə ödəniləcək faizin ümumi məbləği) və borc alanın minimal gəlirinə dair tələblərin nümunələri olmalıdır.

Problemlı kreditlərin tənzimlənməsi. Bankdaxili qaydalarda bank tərəfindən problemlı kreditlərin tənzimlənməsi öz əksini tapmalıdır. Öz fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq bank problemlı kreditlər anlayışını və kreditlərin problemlı kimi təsnifləşdirilməsi üçün meyarları müəyyən etməlidir.

Aşağıdakı hallar kreditin statusunun pisləşməsinin səbəbləri kimi qiymətləndirilə bilər:

- bank tərəfindən tələb edilən maliyyə məlumatlarının vaxtında təqdim edilməməsi;
- kredit üzrə faizlərin və əsas məbləğin vaxtında ödənilməməsi;
- borcalanın vəsait axınında təqdim edilmiş proqnozla və biznes-planla uyğunsuzluğun yaranması;
- borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi;
- kreditin əsas borc məbləğinin və faizinin ödəmə müddətinin uzadılması üçün müraciət;
- borcalana qarşı məhkəmə iddialarının qaldırılması;
- borcalanın bankla görüşməkdən imtina etməsi;
- Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrindən borcalanın ödəniş qabiliyyətinin pisləşməsi haqqında məlumatların alınması;
- borcalanın ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsiri ola bilən hər hansı digər məlumatın əldə edilməsi.

Tənzimləmə zamanı hər bir kredit və borcalan fərdi qaydada nəzərdən keçirilməlidir. Bankdaxili qaydalarda ən azı aşağıdakı tənzimləmə tədbirləri əks olunmalıdır:

- borcalan tərəfindən əlavə maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsinə, əlavə təminatın verilməsinin təmin olunmasına yönəldilmiş tədbirlər;
- borcalanın maliyyə imkanlarını və ödəmə qabiliyyətini gücləndirmək yollarının tapılması istiqamətində borcalanla birgə tədbirlərin görülməsi (məsləhətçi xidmətlərinin cəlb edilməsi, əməliyyat xərclərinin azaldılması və/və ya gəlirlərin artırılması, aktivlərin satılması proqramının hazırlanması, müəssisənin yenidən təşkili, borcun

- restrukturizasiyası proqramının hazırlanması, kreditin şərtlərinin dəyişdirilməsi və s.);
- kredit üzrə borcalanın öhdəliklərinin başqa fiziki və ya hüquqi şəxsə ötürülməsi;
 - borcun qaytarılması üçün qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada kredit təminatına tələbin yönəldilməsi.

Bankda problemlı kreditlərin, xüsusilə qeyri-işlək kreditlərin ümumi məbləği və ya kredit portfelinə nisbəti müəyyən edilmiş həddə çatdıqda bank kreditləşmə fəaliyyətini məhdudlaşdırmalı və müvafiq sağlama tədbirlərini həyata keçirməlidir.

Borcun gecikdirilməsi, ödənilməsi və silinməsi. Bankdaxili qaydalarda Mərkəzi Bankın prudensial tələbləri nəzərə alınmaqla kreditlərin növlərindən və gecikdirilmə müddətindən asılı olaraq faizləri hesablanmayan statusa keçirilməsi halları və səbəbləri müəyyənləşdirilməli, habelə bu barədə müvafiq hesabatların əlaqəli daxili komitələrin, İdarə Heyətinin və Müşahidə Şurasının müzakirəsinə verilməsi tələbləri müəyyən edilməlidir (problemlı kreditlər haqqında hesabatda pisləşmənin səbəbləri, mümkün zərərlər və kreditlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi tədbirləri barədə ətraflı məlumat verilməlidir və s.).

Bankdaxili qaydalarda borcun tutulması, sonrakı ardıcıl və daha ciddi tədbirlərin görülməsi üzrə tələblər və prosedurlar nəzərdə tutulmalıdır.

Restrukturizasiya olunmuş kreditlər istisna olunmaqla banklarda vaxtı keçmiş kreditlərin əsassız olaraq yeni kreditlərlə əvəz edilməsi praktikasına yol verilməməlidir. Borcalana əvvəllər verilmiş kreditlər ümitsiz borclar kimi xüsusi ehtiyatlar hesabına balansdan silinmişdirsə, bu borcalana yeni kreditin verilməsi müstəsna hallarda və ciddi təhlilin aparılması əsasında yalnız əvvəllər verilmiş kreditlərin tam ödənilməsi şərti ilə nəzərdə tutula bilər.

Banklarda Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarına uyğun olaraq kreditlərin təsnifləşdirilməsini və ümitsiz borcların silinməsini təmin edən daxili qaydalar müəyyən edilməlidir.

Kreditlərin restrukturizasiyası. Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarında qeyd edilən restrukturizasiya olunmuş kreditlərin təsnifləşdirilməsi üzrə tələblər nəzərə alınmaqla banklar tərəfindən borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi ilə əlaqədar kreditlərin restrukturizasiyası üzrə qaydaları hazırlanmalıdır.

Kredit dosyesinin (tarixçəsinin) məzmunu. Bankda bütün borcalanlar üzrə kredit dosyesi (tarixçəsi) aparılmalıdır. Müştərilər üzrə məlumatların məxfiliyi qorunmalı və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, üçüncü tərəfə açıqlanmamalıdır.

Menecment İnformasiya Sistemi. Bankda kredit riski səviyyəsini və istiqamətlərini, kreditlərin verilməsi, idarə edilməsi və nəzarət tələblərini, habelə kredit portfelinin və balansdankənar öhdəliklərin keyfiyyətini özündə əks etdirən adekvat Menecment İnformasiya Sistemi (MİS) olmalıdır. MİS kredit portfelinin tərkibi və strukturu barədə məlumatları təqdim etməli, risklərin cəmləşməsini və limitlərə riayət olunmasını müəyyən etməlidir. MİS bankın müvafiq səlahiyyətli əməkdaşlarını və rəhbərliyini kredit riski üzrə göstəricilərin müəyyən edilmiş kritik həddə çatması barədə məlumatlandırmalıdır.

Fiziki şəxslərə təqdim olunmuş kreditlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilmə sistemi

Grup	Göstəricilər
Kredit götürənin maliyyə vəziyyəti	Gəlirin ölçüsü Kredit və digər öhdəliklərin olması Avtomobilin olması Şəxsi daşınmaz əmlakın olması
Kredit götürənin sosial vəziyyəti	Ailə vəziyyəti ailə üzvləri haqqında məlumat təhsil
Kredit götürənin peşə fəaliyyəti	İş yeri Peşə, vəzifə Fəaliyyət sahəsi Fasiləsiz əmək stajı
Kredit götürənin şəxsi xarakteristikası	Yaş Cins
Kredit tarixçəsi, kredit üzrə informasiya	Kredit götürənin kredit tarixçəsi Kreditin məqsədi Kreditin ölçüsü Kreditin müddəti Bankla qarşılıqlı münasibətlər (müşərinin bank hesabında qalıqların məbləği) Mənfi hallar (müşərinin işini itirməsi, uzunmüddətli əmək qabiliyyətini itirmə)

Ev təsərrüfatlarının borc yükü və transmissiya

Ev təsərrüfatları resursların bölgü xüsusiən də, əmanətlərin yığılması və xərclənməsi üzrə davranışı vasitəsilə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rola malikdir. Belə ki, ev təsərrüfatları bank depozitlərinə, qiymətli kağızlara, daşınmaz əmlaka və digər aktivlərə vəsait yatırmaqla vəsaitlərinin yığılmasını təşkil edirlər, digər tərəfdən maliyyə və qeyri-maliyyə təşkilatlarından vəsaiti əldə etməklə istehlakı maliyyələşdirirlər. Ev təsərrüfatlarına aşağıdakı transmissiya kanalları vasitəsilə təsir olunur.

- Faiz dərəcəsi kanalı. Mərkəzi bank faiz dərəcələrini aşağı saldıqda fiziki şəxslər vəsaitləri faiz gətirməyən aktivlərə yatırmaq üçün daha çox borclanırlar və bununla da istehlakın həcmi yüksəlmiş olur.
- Kredit kanalı. Yürüdülmən sərt monetar siyasətin nəticəsi olaraq banklar faiz dərəcələrini yüksəldirlər və fiziki şəxslərin kredit əldə etmə imkanları məhdudlaşır.
- Valyuta məzənnə kanalı. Valyuta məzənnəsinin dəyərsizləşməsi nəticəsində yerli məhsullar idxal edilən məhsullara nisbətən daha ucuz olur ki, bu da daxili tələbi stimullaşdırır. Lakin, valyuta məzənnəsinin dəyərsizləşməsi ev təsərrüfatlarının xarici valyutada olan borc yükünü artırmış olur.
- Zənginlik kanalı. Ev təsərrüfatlarının aktivlərinin qiymətinin artması nəticəsində onlar daha çox təminatla malik olurlar ki, bu da daha çox borclanmaya səvq edir.

Ev təsərrüfatları borclanmaqla istehlak xərclərini qarşılamaq imkanlarını artırmış olurlar. Bu zaman daşınmaz əmlakın alqısı asanlaşır, maliyyə təşkilatlarının əlavə gəlir mənbəyi və bank sektorunun portfelinin diversifikasiyası üçün şərait yaranır. Lakin, ev təsərrüfatlarının borc yükünün artması iqtisadiyyatı böhran və qeyri-stabilliyə qarşı həssas edir.

Mənbə: "Household debt: implications for monetary policy and financial stability", May 2009, BIS

Kontrsiklik kapital ehtiyatlanması

7 sentyabr 2009-cu il tarixində mərkəzi bankların və nəzarət orqanlarının rəhbərləri tərəfindən minimal kapital tələblərindən yüksək kontrsiklik kapital barədə razılıq əldə edilmişdir. Kontrsiklik ehtiyatlanma iqtisadi tsikldən asılı olaraq nizamnamə kapitalının 0-2,5% həcmində müəyyən olunur. Kontrsiklik ehtiyatlanmadan istifadənin əsas məqsədi sistem riskini yaradan izafi kredit artımı dövründən və gələcəkdə ola biləcək potensial zərərdən bank sektorunun müdafiəsidir. Kontrsiklik ehtiyatlanma vasitəsi ilə bankın fəaliyyət göstərdiyi makroiqtisadi mühit nəzərə alınır.

Kontrsiklik ehtiyatlanma 4 əsas məqsədi müəyyən edir:

- minimal kapital tələblərinin izafi tsikliyinə məhdudlaşdırılması;
- qabaqlayıcı ehtiyatlanma siyasəti;
- stress zamanı kapital buferindən istifadə;
- bank sektorunun izafi kredit artımından qorunması.

Mənbə: Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsi

BÖLMƏ 8. BANK RİSKİ VƏ RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASI

BANKLARIN ÜZLƏŞDİYİ ƏSAS RİSK NÖVLƏRİ

Bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı bankların üzləşdiyi əsas risk növləri və onların yaranması səbəbləri aşağıdakılardır:

1. kredit riski. Bu risk borcalanın bank qarşısında öhdəliyinin vaxtında və ya tam icra olunmaması nəticəsində yaranır;

2. bazar riski. Bu risk bazarda faiz dərəcələrinin, valyuta məzənnələrinin, qiymətli kağızların və əmtəələrin dəyərində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar yaranır. Bazar riskinin aşağıdakı alt kateqoriyalı mövcuddur:

2.1. faiz dərəcəsi riski. Faiz dərəcələrinin əlverişsiz dəyişməsi ilə əlaqədar yaranan risk;

2.2. valyuta riski. Xarici valyuta məzənnələrinin əlverişsiz dəyişməsi ilə əlaqədar yaranan risk;

2.3. kapital riski. Bankın aldığı qiymətli kağızların dəyərinin əlverişsiz dəyişməsi ilə əlaqədar yaranan risk;

2.4. əmtəə riski. Bazarda əmtəələrin qiymətinin əlverişsiz dəyişməsi ilə əlaqədar yaranan risk;

3. likvidlik riski. Bu risk planlaşdırılmış və gözlənilməyən öhdəliklərin vaxtında və effektiv yerinə yetirilə bilməməsi nəticəsində yaranır;

4. əməliyyat riski. Bu risk bank əməkdaşları tərəfindən yol verilmiş nöqsan və səhvlər, informasiya sistemi və texnologiyalarda baş vermiş problem və çatışmazlıqlar, habelə bankdankənar hadisələrlə əlaqədar yaranır. Əməliyyat riskinin aşağıdakı alt kateqoriyalı mövcuddur:

4.1. insan resursu riski. Bankın əməkdaşları tərəfindən bilərəkdən və ya bilmədən bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı mövcud hüquqi aktların pozulması, səhv və nöqsanlara yol verilməsi nəticəsində yaranan risk;

4.2. IT riski. Bankın informasiya sistemi və ya texnologiyalarında baş verən problemlərlə əlaqədar yaranan risk;

4.3. hüquqi risk. Hüquqi aktların, o cümlədən nəzarət orqanının və vergi orqanlarının hüquqi aktlarının tələblərinin pozulması, tam, vaxtında və ya düzgün tətbiq edilməməsi, bankın daxili qaydalarının qəbul edilməməsi, habelə daxili qaydalarda ziddiyyət və boşluqlar nəticəsində yaranan risk;

4.4. komplayens riski. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi sahəsində olan hüquqi aktlara, o cümlədən nəzarət orqanının və maliyyə monitorinqi orqanının tələblərinə riayət edilməməsi nəticəsində yaranan hüquqi risk;

4.5. kənar risk - üçüncü tərəf və ya təbiətin vurduğu ziyan nəticəsində yaranan risk;

5. strateji risk - bu risk strateji hədəflərin düzgün seçilməməsi nəticəsində yaranır;

6. nüfuz riski - bu risk banka qarşı etimadın azalması və mənfi ictimai rəy nəticəsində yaranır;

7. layihə riski - bu risk bankın nəzərdə tutduğu layihələri icra zamanı səhvlər və kənar amillərin təsiri nəticəsində icra edə bilməməsi və ya qarşısına qoyduğu hədəflərə çatmaması kimi qəbul edilir.

Banklar əməliyyatlarının növünə, həcmində, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və mühitinə, mürəkkəbliyinə və üzləşdiyi risklərə adekvat risklərin idarə edilməsi sistemi yaradır. Risklərin idarə edilməsi sistemi aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

1. risklərin idarə edilməsi strategiyası və risk iştahası bəyannaməsi;
2. risklərin idarə edilməsinin təşkilati strukturu;
3. risklərin idarə edilməsi siyasəti, o cümlədən risklərin idarə edilməsinin müdafiə xətləri;
4. risk limitləri;
5. yeni məhsul və xidmətlər üzrə risklərin idarə edilməsi;
6. məlumatların icmallaşdırılması və risk hesabatlığı;
7. fəvqəladə hallar planı.

AÇIQ VALYUTA MÖVQEYİ RİSKİ VƏ RİSKƏ MƏRUZ DƏYƏR METODU

Bu bölmədə bankların ən çox məruz qaldıqları Açıq Valyuta Mövqeyi (Open Currency Position) riskindən və bazar risklərinin ölçülməsində ən çox istifadə olunan Riskə Məruz Dəyər (Value at Risk) metodundan bəhs edəcəyik.

Açıq Valyuta Mövqeyi riski

Əgər bankın bir valyutada balans aktivlərinin cəmi ilə balans öhdəliklərinin cəmi arasında bərabərsizlik (fərq) varsa, o zaman o valyutada bankın balans mövqeyi açıqdır. Valyutada balans üzrə aktivlərin cəmi öhdəliklərin cəmindən çox isə o valyutada bankın balans mövqeyi açıq uzun (long position), əksinə, aktivlərin cəmi öhdəliklərin cəmindən azdırsa, o zaman o valyutada balans mövqeyi açıq qısa (short position) olur.

Əgər bankın bir valyutada mövqeyi açıq uzundursa, o zaman o valyutanın kursunun ucuzlaşması nəticəsində bank itki əldə edir. Əksinə bir valyutada mövqe açıq qısaadırsa, o zaman o valyutanın kursunun bahalaşması bankın itki ilə üzləşməsinə səbəb olur. Risk, zərərə və itkiyə yol açabiləcək bir hadisənin ortaya çıxma ehtimalı olduğu üçün bankın hər hansı bir valyutada mövqeyi açıq isə o zaman valyuta riski var olacaqdır. Bu valyuta riskinə Açıq Valyuta Mövqeyi riski deyilir və bu risk valyutada olan balans üzrə açıq mövqedən meydana gəlir. Açıq Valyuta Mövqeyi riski bankların ən çox məruz qaldığı risklərdən biridir.

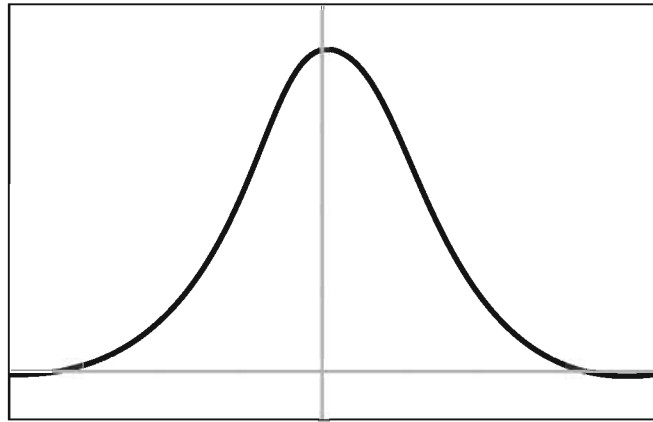
Riskə Məruz Dəyər metodu

Banklar məcburən və ya istəyərdən müxtəlif valyutalarda mövqe açırlar. Dolayısıyla da banklar açıq olan mövqe səbəbindən risklərə məruz qalırlar. Məzənnələrin dəyərlərində baş verəbiləcək dəyişmələrin müəyyən bir zaman dilimi içərisində valyuta mövqeyinə təsirini öncədən təxmin ediləbilməsi banklar üçün çox vacibdir. Bank açıq tutduğu mövqedən nə qədər itki edəcəyini dolayısıyla riskə məruz dəyəri müəyyən ehtimallar ilə hesablamalıdır. Açıq Valyuta Mövqeyi riskini ölçmək üçün istifadə olunan metod Riskə Məruz Dəyər metodudur. Riskə Məruz Dəyər, verilmiş müddət ərzində müəyyən əminliklə ehtimal olunan zərərin, itkinin maksimum məbləğidir. Riskə Məruz Dəyər maliyyə bazarlarında qiymətlərin

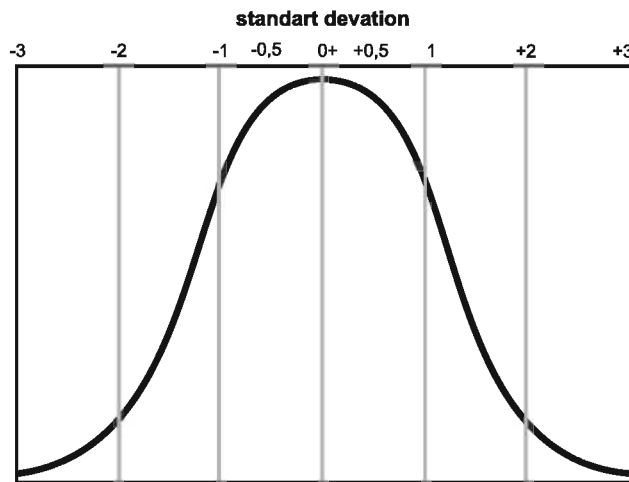
volatilitiyindən (volatility) yəni dalğalanmasından, dəyişkənliyindən meydana gələcək maksimum itkiləri ölçən metoddur.

Qeyd etdiyimiz kimi, Riskə Məruz Dəyər müəyyən bir zaman aralığında müəyyən bir əminlik səviyyəsində gözlənilən maksimum itkini ifadə edir. Tərifdən görüldüyü kimi Riskə Məruz Dəyər zaman aralığı və əminlik səviyyəsi kimi iki faktoru özündə cəmləşdirir. Zaman aralığı açıq mövqeyin bağlanılmasına qədər keçən müddətdir. Açıq Valyuta Mövqeyindən məruz qaldığımız itkinin hesabladığımız Riskə Məruz Dəyərdən kiçik qalmasının hansı ehtimalla etibarlı olduğu əminlik səviyyəsindən irəli gəlir. Burada normal paylanma (normal distribution) və bu paylanmanın xüsusiyyətləri əhəmiyyət qazanır.

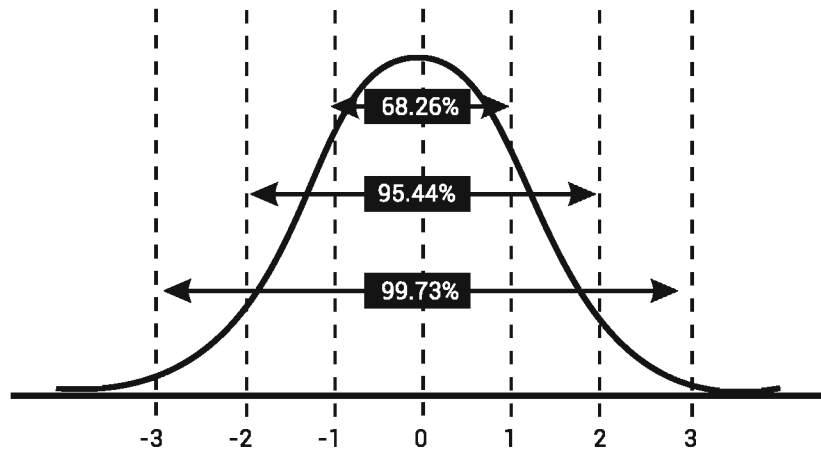
Normal paylanma elə bir paylanmadır ki, o, ortalamaya görə simmetrikdir və ədədi orta, median və mod bir-birinə bərabərdir. Bu dəyərlər bir əyri ilə göstərildiyində eyni nöqtədə kəsişirlər. Mod, bir ədədlər silsiləsində ən çox təkrarlanan ədəddir. Median isə, bir ədədlər silsiləsində kiçikdən böyüyə və ya böyükdən kiçiyə sərəlandığında ortadakı ədəddir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi normal paylanma əyrisinin kəsişmə nöqtəsinin sağ və sol tərəfləri bir-birinə simmetrikdir. Normal paylanma əyrisinin sağ və solu sonsuza qədər uzanır lakin taban xəttini kəsmir. Aşağıda normal bir paylanmanın qrafiki verilmişdir:

Normal paylanma əyrisinin təpə nöqtəsində standart kənarlaşma (standart deviation) "0" qəbul edilir.

Standart normal paylanma elə bir paylanmadır ki, o paylanmada ortalama dəyər "0", varyans isə "1" dir. Normal paylanmadakı dəyərlərin 68%-i (-1,+1), 95%-i (-2,+2) və 99%-i isə (-3,+3) standart kənarlaşma dəyərləri arasında yer alır:

Riskə Məruz Dəyər hesablamalarında fərqli əminlik səviyyələri seçilir. Əminlik səviyyəsi seçilərkən bazarın volatilliyi nəzərə alınmalıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə bazarları çox dalğalı olduqlarından bu ölkələrdə əminlik səviyyəsi yüksək, əksinə, inkişaf etmiş ölkələrdə isə maliyyə bazarları az dalğalı olduqlarından bu ölkələrdə əminlik səviyyəsi aşağı seçilir. Amma, bir standart olaraq əminlik səviyyəsi 99% seçilir. Bazel Komitəsi (Basel Committee) tövsiyyə edir ki, əminlik səviyyəsi mümkün qədər yüksək seçilməlidir. Əminlik səviyyəsi nə qədər yüksək seçilərsə Riskə Məruz Dəyər bir o qədər yüksək olacaqdır.

Riskə Məruz Dəyərin hesablanmasında istifadə olunan metodlar parametrik və parametrik olmayan metodlar olmaq üzrə iki sinifə bölünür. Parametrik metoda Varyans-Kovaryans metodunu, parametrik olmayan metoda isə Tarixi Simulasiya metodunu misal gətirmək olar. Parametrik metodlar olaraq bilinən metodlar gəlirin normal paylandığı hipotezi altında bir əminlik səviyyəsinə bağlıdır. Parametrik olmayan metodda isə gəlir hər hansı bir parametərə bağlı deyildir. Başqa bir sözlə gəlir paylanma ilə əlaqədar olaraq hər hansı bir hipotezə əsaslanmır. Riskə Məruz Dəyəri hesablamaq üçün ən çox istifadə olunan bu iki metod üzərində duracağıq.

Parametrik metod: Varyans - Kovaryans metodu

Bu metodda mövqenin dəyərinə təsir edən parametrlər müəyyən olunur və müəyyən bir əminlik səviyyəsində meydana gələcək dalğalanmalardan hərəkət edərək maksimum itki dəyəri hesablanır.

Fərz edək ki, bankın Avro (EUR) valyutasında balans aktivlərinin cəmi 3,750,000 EUR, öhdəliklərinin cəmi isə 5,730,000 EUR dur. Avroda valyuta mövqeyi açıq və qısadır. Açıq mövqe -1,980,000 EUR dur. Dolayısıyla avro məzənnəsinin yuxarı qalxması nəticəsində itki olacaqdır.

Parametrik metod ilə Riskə Məruz Dəyəri hesablamağa bizə ən az son iki ay üçün valyuta kursları lazımdır. Mərkəzi Bankın internet sahifəsindən avro valyutasının son iki aylıq

məzənnələrini əldə edirik. Varyans-Kovaryans metodunu tətbiq etmək üçün məzənnələrin paylanması normal paylanma olması vacibdir. Əks halda əldə etdiyimiz Riskə Məruz Dəyər doğru nəticə verməyəcəkdir. Paylanmanın normal paylanma olub-olmadığını aşkar etmək üçün skines (skewness) və kurtosis (kurtosis) anlayışlarından istifadə edəcəyik. Skines paylanmanın simmetrikliliyini göstərən bir ədəddir. Əgər skines sıfıra bərabər olarsa paylanma simmetrik, sıfırdan kiçik yəni mənfi ədəd olarsa paylanma sağa meyilli və son olaraq sıfırdan böyük yəni müsbət ədəd olarsa paylanma sola meyilli olacaqdır. Kurtosis ədədi isə paylanmanın sivriliyi və ya basıqlığı ilə bağlı bir dəyərdir və əgər, kurtosis 3 isə o halda paylanma normal, 3-dən kiçik olarsa paylanma sivri və 3-dən böyük olarsa paylanma basıq bir paylanma olacaqdır. Skines hesablamaq üçün Excel proqramında SKEW və kurtosis hesablamaq üçün isə KURT funksiyalarından istifadə edə bilərik. Məzənnələrin skines və kurtosis ədədlərini hesablasaq aşağıdakını əldə edirik:

Cədvəl 18

Məzənnə	Skines	Kurtosis	Mod	Median	Ortalama
0.9896	0.062914	-1.100738	0.992600	0.987500	0.987745
0.9929					
0.9926					
0.9912					
0.9994					
0.9958					
0.9955					
0.9979					
0.9916					
1.0054					
1.0036					
1.0005					
1.0046					
0.9983					
0.9913					
0.9926					
0.9965					
0.9964					
0.9990					
0.9878					
0.9872					
0.9794					
0.9820					
0.9851					
0.9821					
0.9706					
0.9741					

0.9779					
0.9762					
0.9763					
0.9843					
0.9785					
0.982					
0.9843					
0.9847					
0.9723					
0.9745					
0.9783					
0.9812					
0.9763					

Göründüyü kimi, skines 0.062914 və kurtosis -1.100738 dirlər. Skines "0" dan və kurtois isə "3" dən fərqlidir. Eyni zamanda qeyd etmişdik ki, normal paylanmada ədədi orta, median və mod birbirinə bərabərdir. Burada isə bu dəyərlər hamısı birbirindən fərqlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, paylanma normal bir paylanma deyildir. Buna baxmayaraq bu paylanmayı normallaşdırı bilərik. Bunun üçün Excel proqramında NORMDIST funksiyasından istifadə edirik. Bu funksiya paylanmayı müəyyən olunmuş ortalama dəyər (ədədi orta) və standart kənarlaşma (standart deviation) ilə normal bir paylanmaya döndərir. Amma hər bir paylanma normal bir paylanmaya dönüştürülə bilmir. NORMDIST funksiyasından istifadə etmək üçün bizə ortalama dəyər və standart kənarlaşma dəyərlərini hesablamaq lazımdır. Ədədi ortalamanı hesablamaq Üçün bu məzənnələri toplayıb onların sayına bölürük. Ədədi ortalama aşağıdakı formül ilə hesablayırıq:

$$\bar{r} = \frac{\sum_{i=1}^n r_i}{n}$$

Burada, - məzənnələrin sayı, - məzənnələr və - bu məzənnələrin ortalamasıdır. Ortalamanı əldə etdikdən sonra standart kənarlaşmanı hesablamaq üçün varyansı (variance) hesablamaq lazımdır. Varyans, bu məzənnələrin hər birinin ortalamadan nə qədər uzaqda olduğunu göstərən statistiki bir dəyərdir. Varyansı hesablamaq üçün bütün kursların ortalamadan olan fərqlərinin kvadratlarını hesablayıb toplayırıq və daha sonra onların sayının 1 əksiyyəsinə bölürük. Varyansı hesablamaq üçün aşağıdakı formül istifadə olunur:

$$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (r_i - \bar{r})^2}{n - 1}$$

Burada, - bu məzənnələrin varyansıdır. Daha sonra isə standart kənarlaşmanı hesablamaq lazımdır. Standart kənarlaşma qeyd olunan ədədin, bizim məsələdə məzənnənin, ümumi ədədlər toplusunun orta rəqəmindən kənarlaşmanı göstərir. Standart kənarlaşma, varyansın kök altında dəyəri olub aşağıdakı formül ilə hesablanır:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (r_i - \bar{r})^2}{n - 1}}$$

Burada, - bu məzənnələrin standart kənarlaşmasıdır. Hesablamanın ətraflı izahı aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 19

Məzənnə	Ortalama	Ortalamadan uzaqlığın kvadratı	Varyans	Standart kənarlaşma
0.9896	0.987745	0.000003	0.000092	0.009607
0.9929		0.000027		
0.9926		0.000024		
0.9912		0.000012		
0.9994		0.000136		
0.9958		0.000065		
0.9955		0.000060		
0.9979		0.000103		
0.9916		0.000015		
1.0054		0.000312		
1.0036		0.000251		
1.0005		0.000163		
1.0046		0.000284		
0.9983		0.000111		
0.9913		0.000013		
0.9926		0.000024		
0.9965		0.000077		
0.9964		0.000075		
0.9990		0.000127		
0.9878		0.000000		
0.9872		0.000000		
0.9794		0.000070		
0.9820		0.000033		
0.9851		0.000007		
0.9821		0.000032		
0.9706		0.000294		
0.9741		0.000186		
0.9779		0.000097		
0.9762		0.000133		
0.9763		0.000131		
0.9843		0.000012		
0.9785		0.000085		
0.982		0.000033		
0.9843		0.000012		
0.9847		0.000009		
0.9723		0.000239		
0.9745		0.000175		
0.9783		0.000089		

0.9812		0.000043		
0.9763		0.000131		

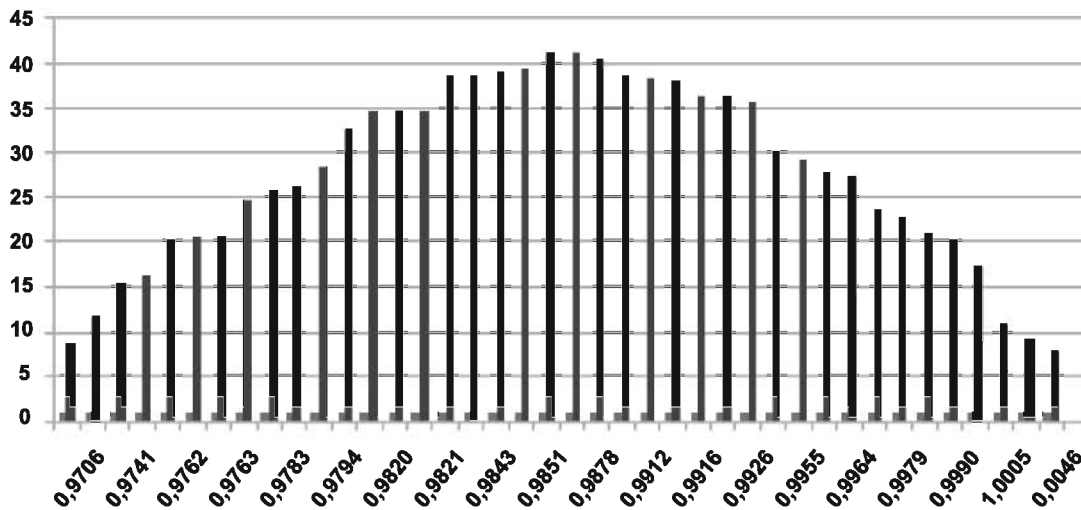
Varyans və standart kənarlaşmanı uyğun olaraq VAR və STDEV olan Excel funksiyaları vasitəsilə hesablaya bilərik. NORMDIST funksiyası ilə paylanmağı normallaşdıraraq:

Cədvəl 20

Məzənnə	Normallaşdırma
0.9706	8.679791
0.9723	11.630619
0.9741	15.336293
0.9745	16.232839
0.9762	20.280087
0.9763	20.527860
0.9763	20.527860
0.9779	24.574571
0.9783	25.596838
0.9785	26.107256
0.9794	28.384241
0.9812	32.700969
0.9820	34.444118
0.982	34.444118
0.9821	34.651969
0.9843	38.512614
0.9843	38.512614
0.9847	39.044348
0.9851	39.516574
0.9872	40.939891
0.9878	41.003517
0.9896	40.265621
0.9912	38.498580
0.9913	38.356293
0.9916	37.908544
0.9926	36.203996
0.9926	36.203996
0.9929	35.634254
0.9955	29.844742
0.9958	29.106331
0.9964	27.605015

0.9965	27.352319
0.9979	23.782814
0.9983	22.764593
0.9990	21.000887
0.9994	20.008548
1.0005	17.362802
1.0036	10.868363
1.0046	9.143826
1.0054	7.903067

Paylanmanın qrafiki aşağıdakı şəkildə olacaqdır:

Varyans-kovaryans metodu ilə Riskə Məruz Dəyər (RMD) aşağıdakı şəkildə hesablanır:

$$RMD = \text{Açıq Mövqe} * \sigma * \alpha$$

Burada, σ - standart kənarlaşma, α - isə əminlik səviyyəsidir. Burada, α , qeyd edildiyi kimi normal paylanmada 95% əminlik səviyyəsinə uyğun olan 1,645 dəyərində bərabərdir. Bənzər şəkildə normal paylanmada 99% əminlik səviyyəsinə uyğun gələn dəyər 2,326 dır. Bizim halda açıq mövqe -1,980,000 EUR və standart kənarlaşma 0.009607 dirlər. Dolayısıyla,

$$RMD_{95\%} = 31\,689.33 \quad \text{və} \quad RMD_{99\%} = 44\,808.14$$

olacaqdır. Əldə etdiyimiz Riskə Məruz Dəyər o deməkdir ki, 1 gün içində 99% əminlik səviyyəsi ilə itkimizin maksimum məbləği 44 808.14 AZN olacaqdır. İtkimizin bu məbləğdən çox olma ehtimalı isə 1% dir. Əgər hesabladığımız 1 günlük Riskə Məruz Dəyəri kök altında əldə tutma müddətinə (zaman aralığına) vurarsaq o zaman o müddət üçün Riskə Məruz Dəyəri taparıq. Formul bu şəkildə olacaqdır:

$$RMD = \text{Açıq Mövqe} * \sigma * \alpha * \sqrt{t}$$

Burada, t - zaman aralığıdır və ya başqa bir deyimlə əldə tutma müddətidir.

Parametrik olmayan metod: Tarixi Simulasiya metodu

Bu metod tarixin təkrar edəcəyi məntiqinə əsaslanır. Bu metoddə məzənnələrin tarixi dəyərləri istifadə edilərək Riskə Məruz Dəyər hesablanır. Yəni, sabahkı günün geridə buraxdığımız günlər kimi olacağını ehtimal edərək və keçmiş günlərin məzənnələrini və itkilərini istifadə edərək sabahkı gün üçün itki məbləğini hesablaya bilərik. Buradada bir əminlik səviyyəsi olacaqdır.

Fərz edək ki, bankın Funt (GBP) valyutasında balans aktivlərinin cəmi 9,750,000 GBP öhdəliklərinin cəmi isə 7,350,000 GBP dir. Funt da valyuta mövqeyi açıq və uzundur. Açıq mövqe 2,400,000 GBP dir. Dolayısıyla funt məzənnəsinin aşağı düşməsi nəticəsində itki olacaqdır.

Tarixi simulasiya metodu ilə Riskə Məruz Dəyəri hesablamaq üçün bizə ən az son iki ay üçün valyuta kursları lazımdır. Mərkəzi Bankın internet sahifəsindən funt valyutasının son iki aylıq məzənnələrini əldə edirik. Daha sonra bu məzənnələrin günbəgün dəyişimlərini hesablayırıq. Dəyişimi hesablamaq üçün aşağıdakı formul istifadə edilir:

$$(m\acute{a}z\acute{e}nn\acute{e}_{bug\acute{u}n} - m\acute{a}z\acute{e}nn\acute{e}_{d\acute{u}n\acute{e}n})/m\acute{a}z\acute{e}nn\acute{e}_{d\acute{u}n\acute{e}n}$$

Daha sonra açıq mövqe bu məzənnə dəyişimlərinə vurularaq mövqe yenidən qiymətləndirilir. Ardından bu yenidən qiymətləndirmələr böyükdən kiçiyə doğru sıralanır. Sıralamadan sonra toplam neçə sətir var isə o rəqəm 95% və ya 99%-ə vurulur. Bizim misalda toplam 39 sətir vardır. Bu rəqəmi 95% və ya 99%-ə vurarsaq uyğun olaraq təqribən 37 və 38 alacağıq. 37-ci sətirdəki məbləğ 95% ehtimalla, 38-ci sətirdəki məbləğ isə 99% ehtimalla Riskə Məruz Dəyərdir. Hesablamanın ətraflı izahı aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 21

Məzənnə	Dəyişmə	Təsir	Sıralama	Açıq Mövqe	Riskə Məruz Dəyər (95%)
					-23994.29
1.2701				2400000	
1.2732	0.244%	5857.81	18861.63		Riskə Məruz Dəyər (99%)
1.2653	-0.620%	-14891.61	14618.70		-25023.70
1.2597	-0.443%	-10621.99	12821.94		
1.2696	0.786%	18861.63	12310.65		
1.2641	-0.433%	-10396.98	10817.77		
1.2642	0.008%	189.86	10390.46		
1.2603	-0.308%	-7403.89	9730.50		
1.2477	-1.000%	-23994.29	9118.25		
1.2541	0.513%	12310.65	8200.46		
1.2608	0.534%	12821.94	5857.81		
1.2634	0.206%	4949.24	4949.24		
1.2682	0.380%	9118.25	4016.90		

1.2647	-0.276%	-6623.56	3831.72		
1.2589	-0.459%	-11006.56	3800.48		
1.2579	-0.079%	-1906.43	3708.82		
1.2630	0.405%	9730.50	3125.51		
1.2650	0.158%	3800.48	2707.49		
1.2660	0.079%	1897.23	2145.99		
1.2528	-1.043%	-25023.70	1897.23		
1.2537	0.072%	1724.14	1724.14		
1.2527	-0.080%	-1914.33	189.86		
1.2547	0.160%	3831.72	-1906.43		
1.2568	0.167%	4016.90	-1914.33		
1.2541	-0.215%	-5155.95	-5155.95		
1.2410	-1.045%	-25069.77	-5457.20		
1.2424	0.113%	2707.49	-6623.56		
1.2480	0.451%	10817.77	-7403.89		
1.2371	-0.873%	-20961.54	-7426.71		
1.2292	-0.639%	-15326.17	-10396.98		
1.2334	0.342%	8200.46	-10507.54		
1.2280	-0.438%	-10507.54	-10621.99		
1.2242	-0.309%	-7426.71	-11006.56		
1.2295	0.433%	10390.46	-12786.57		
1.2314	0.155%	3708.82	-14891.61		
1.2286	-0.227%	-5457.20	-15326.17		
1.2302	0.130%	3125.51	-20961.54		
1.2313	0.089%	2145.99	-23994.29		
1.2388	0.609%	14618.70	-25023.70		
1.2322	-0.533%	-12786.57	-25069.77		

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, analoji olaraq əldə etdiyimiz Riskə Məruz Dəyər o deməkdir ki, 1 gün içində 99% əminlik səviyyəsi ilə itkimizin maksimum məbləği 25 023.70 AZN olacaqdır. İtkimizin bu məbləğdən çox olma ehtimalı isə 1% dir.

LİKVIDLİK RİSKİNİN YARATDIĞI FAİZ RİSKİ, GAP VƏ DURASIYA ANALİZLƏRİ

Bu bölmədə bankların ən çox məruz qaldıqları digər bir risk olan Likvidlik Riskinin Yaratdığı Faiz riskindən və bu riskin ölçülməsində ən çox istifadə olunan Gap və Durasiya analizlərindən bəhs edəcəyik.

Likvidlik Riskinin Yaratdığı Faiz Riski

Likvidlik risklərindən biridə Aktiv və Öhdəliklər arasında ödəniş müddətləri üzrə məbləğ fərqi (uçurumdan, boşluqdan, qəpdən) yaranan likvidlik riskidir. Əgər, Aktiv və Öhdəliklər arasında ödəniş müddətləri üzrə məbləğ fərqi müsbətdirsə o halda izafi likvidlik və ya təkrar investisiya riski (re-investment risk) vardır. Yəni, müsbət qəp nəticəsində yaranan məbləği bazarda təkrar əlverişli faiz dərəcəsi ilə yerləşdirmə riski mövcuddur. Əgər, Aktiv

və Öhdəliklər arasında ödəniş müddətləri üzrə məbləğ fərqi mənfidirsə o zaman yenidən maliyyələşmə riski (re-financing risk) vardır. Bir başqa deyimlə, mənfə qəp nəticəsində yaranan məbləği bazardan mümkün qədər aşağı faiz dərəcəsi ilə cəlb etmə riski mövcud olacaqdır. Likvidlik riskinin yaratdığı faiz riski, bütün valyutalar üzrə faizli aktiv və öhdəliklər arasında ödəniş müddətləri üzrə məbləğ fərqindən yaranan riskdir.

Fikirləri cəmləyərsək, hər bir valyuta üzrə faizə həssas Aktiv və Öhdəliklərin məbləğləri arasında fərq mənfə isə o interval üzrə likvidlik çatışmamazlığı riskinin yaratdığı faiz riski mövcud olacaqdır. Yəni yenidən maliyyələşmə riski faiz riskini meydana gətirəcəkdir. Intervallar üzrə fərq mənfə olduqda o halda faiz dərəcəsinin artması (bahalaşması) nəticəsində bank itki ilə üzləşəcəkdir. Analoji olaraq, hər bir valyutada intervallar üzrə faizə həssas Aktiv və Öhdəliklərin məbləğləri arasındakı fərq müsbət isə o interval üzrə izafi likvidlik riskinin yaratdığı faiz riski mövcud olacaqdır. Yəni təkrar investitsiya riski faiz riskini meydana gətirəcəkdir. Intervallar üzrə fərq müsbət isə o zaman faiz dərəcəsinin düşməsi (ucuzlaşması) nəticəsində bank itki ilə üzləşəcəkdir.

Likvidlik riskinin yaratdığı faiz riskini ölçmək üçün aşağıdakı iki metoddan istifadə edilir:

- Gap metodu
- Dursiya analizi

Gap metodu

Bu metodun digər bir adı yenidən qiymətləndirmə metodudur. Gap analizi, bankların likvidlik riski səbəbindən məruz qaldıqları faiz dərəcəsi risklərini ölçmək üçün yaradılan ilk metodlardan biridir. Bu metod vasitəsi ilə faizə həssas aktiv və öhdəliklər aktual (bazarda mövcud) faiz dərəcələri ilə yenidən qiymətləndirilir və faizlərin dəyişməsi nəticəsində yaranan itki hesablanır.

İlk öncə likvidlik riskinin mövcud olub olmadığına baxaq. Bunun üçün Bankın hər bir valyutada olan aktiv və öhdəliklərinin manat ekvivalentində müddətlər üzrə hesabatı hazırlanır. Bu hesabat ödəniş müddəti eyni dövrə düşən aktiv və öhdəliklərin bölgüsüdür. Bölgü cədvəli 1 aya qədər, 1 aydan 3 aya qədər, 3 aydan 6 aya qədər, 6 aydan 9 aya qədər, 9 aydan 1 ilə qədər, 1 ildən 3 ilə qədər, 3 ildən 5 ilə qədər, 5 ildən artıq və qeyri-müəyyən ödəniş vaxtı intervalları şəklində tərtib edilir. Qeyri işlək kreditlər, ödəmə müddəti bitmiş lakin ödənilməmiş qiymətli kağızlar və investitsiyalar, digər müddətsiz faizli aktiv və öhdəliklər bölgü (boşluq) hesabatında qeyri-müəyyən ödəniş müddətinə aid edilir. Daha sonra uyğun intervallar üzrə Aktiv və Öhdəliklərin məbləğləri bir-birindən çıxarılaraq fərq tapılır. Eyni ödəniş müddətinə aid olan aktiv və öhdəliklərin fərqi likvidlik qəpi, boşluğu (gap) adlanır. Gap aşağıdakı şəkildə hesablanır:

$$GAP_i = A_i - \bar{O}_i$$

Burada, GAP_i , i -ci interval üzrə boşluq, A_i , i -ci interval üzrə aktivlər, $\bar{O}_i$, i -ci interval üzrə öhdəliklərdir. Aşağıdakı cədvələ diqqət yetirək:

Kumulyativ olaraq hər növbəti interval üzrə fərqi baxıldıqda bir öncəki interval və ya intervallar üzrə məbləğ fərqləridə toplanaraq kumulyativ faizə həssas fərq hesablanır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi hər bir valyuta üzrə Aktiv və Öhdəliklərin məbləğləri arasında

Aktivlər üzrə daxilolmalar	1 aya qədər	1-3 ay arası	3-6 ay arası	6-9 ay arası	9-12 ay arası	1-3 il arası	3-5 il arası	5 ildən yuxarı	Qeyri müəyyən
Nağd vəsait	11 000								
Nostro müxbir hesablar	17 000								
Qıymətli kağızlar	7 000	3 000	2 500	2 000	3 000	5 000			
Banklararası kreditlər və depozitlər	9 000	5 000							
Digər maliyyə təşkilatlarından daxilolmalar		2000		3 500					
İnvestisiyalardan daxilolmalar									
Müştəri kreditlərindən daxilolmalar	27 000	17 000	22 000	39 000	37 000	43 000	42 000	5 000	27 000
Digər daxilolmalar									
Toplam aktivlər üzrə daxilolmalar	71 000	27 000	24 500	44 500	40 000	48 000	42 000	5 000	27 000
Öhdəliklər üzrə ödəniləcəklər									
Müştərilərin cari hesabları	65 000								
Vostro müxbir hesablar	4 000								
Banklar qarşısında kredit və depozit öhdəlikləri		3 000		2 500	7 000	6 000	1 000		
Digər maliyyə təşkilatları qarşısında öhdəliklər									
Qıymətli kağızlar üzrə öhdəliklər									
Xarici layihələr üzrə öhdəliklər	500	500	500	500	1 500	4 500	500	4 500	
Yerli layihələr üzrə öhdəliklər		2 000		3000		2 500			
Müştəri əmənləri	7 000	13 000	31 000	27 000	37 000	42 000	47 000		
Digər öhdəliklər									
Toplam öhdəliklər üzrə ödəniləcəklər:	76 500	18 500	31 500	33 000	45 500	55 000	48 500	4 500	
Likvidlik qəpi	(5 000)	8 500	7 000	11 500	5 500	7 000	6 500	500	27 000
Kumulativ likvidlik qəpi	(5 500)	3 000	4 000	7 500	2 000	5 000	11 500	11 000	16 000
Balansdankənər öhdəliklər daxil olmaqla likvidlik qəpi									
Açılmış kredit xəttləri	2 000	3 500	1 500	4 500	2 500	3000			
Likvidlik qəpi	(7 500)	5000	(8 500)	7 000	(8 000)	(10 000)	(6 500)	500	27000
Kumulativ likvidlik qəpi	(7 500)	(2 500)	(11 000)	(4 000)	(12 000)	(22 000)	(28 500)	(28 000)	(1000)

fərq mənfi isə o interval üzrə likvidlik çatışmamazlığı riski mövcud olacaqdır. Yuxarıdakı cədvəldə göründüyü kimi bir ilə qədər olan müddətdə [0,1], [3,6] və [9,12] intervalları üzrə uyğun olaraq – 5 500 000, -7 000 000 və -5 500 000 manat məbləğlərində mənfi qəp mövcuddur. Bənzər olaraq hər bir valyutada intervallar üzrə Aktiv və Öhdəliklərin məbləğləri arasındakı fərq müsbət isə o interval üzrə izafi likvidlik riski mövcud olacaqdır. Yuxarıdakı cədvəldə göründüyü kimi ilə qədər olan müddətdə [1,3] və [6,9] intervalları üzrə uyğun olaraq 8 500 000 və 11 500 000 manat məbləğlərində müsbət qəp mövcuddur.

İndi likvidlik riskinin yaratdığı faiz riskinin mövcud olub olmadığına baxaq. Bu məqsədlə Bankın hər bir valyutada olan faizə həssas aktiv (interest rate sensitive assets) və faizə həssas öhdəliklərinin (interest rate sensitive liabilities) manat ekvivalentində müddətlər üzrə hesabatı hazırlanır. Hesabat, yuxarıda likvidlik qəp hesabatının hazırlanması metodu ilə eynidir, lakin, buradakı fərq bütün aktiv və öhdəlikləri deyil sadəcə faizə həssas aktiv və öhdəliklərin nəzərə alınmasıdır. Bu hesabat ödəniş müddəti eyni dövrə düşən faizə həssas aktiv və öhdəliklərin bölgüsüdür. Daha sonra uyğun intervallar üzrə faizə həssas Aktiv və Öhdəliklərin məbləğləri bir-birindən çıxarılaraq fərq tapılır. Eyni ödəniş müddətinə aid olan aktiv və öhdəliklərin fərqi faizə həssas likvidlik qəpi, boşluğu (gap) adlanır. Gap aşağıdakı şəkildə hesablanır:

$$FHGAP_i = FHA_i - FHÖ_i$$

Burada, , i-ci interval üzrə faizə həssas qəp, , i-ci interval üzrə faizə həssas aktivlər, , i-ci interval üzrə faizə həssas öhdəliklərdir. Yuxarıdakı cədvəldə sadəcə faizə həssas aktiv və öhdəlikləri nəzərə alarsaq aşağıdakı cədvəl formalaşır:

Bənzər şəkildə hər bir valyuta üzrə faizə həssas Aktiv və Öhdəliklərin məbləğləri arasında fərq mənfi isə o interval üzrə likvidlik çatışmamazlığı riskinin yaratdığı faiz riski mövcud olacaqdır. Cədvəldə göründüyü kimi bir ilə qədər olan müddətdə [3,6] və [9,12] intervalları

Cədvəl 23

Fəaliyyət aktivləri üzrə daxilolmalar	1 aya qədər	1-3 ay arası	3-6 ay arası	6-9 ay arası	9-12 ay arası	1-3 il arası	3-5 il arası	5 illikdən yuxarı	Qeyri müəyyən
Qıymətli kağızlar	7 000	3 000	2 500	2 000	3 000	5 000			
Banklararası kreditlər və depozitlər	9 000	5 000							
Digər maliyyə təşkilatlarından daxilolmalar		2 000		3 500					
İnvestisiyalardan daxilolmalar									
Müştəri kreditlərindən daxilolmalar	27 000	17 000	22 000	39 000	37 000	43 000	42 000	5 000	27 000
Toplam fəaliyyət aktivləri üzrə daxilolmalar	43 000	27 000	24 500	44 500	40 000	48 000	42 000	5 000	27 000
Fəaliyyət öhdəlikləri üzrə ödəniləcəkliklər									
Banklar arasında kredit və depozit öhdəlikləri		3 000		2 500	7 000	6 000	1 000		
Digər maliyyə təşkilatları qarşısında öhdəliklər									
Qıymətli kağızlar üzrə öhdəliklər									
Xarici layihələr üzrə öhdəliklər	500	500	500	500	1 500	4 500	500	4 500	
Yerli layihələr üzrə öhdəliklər		2 000				3 000	2 500		
Müştəri əmanətləri	7 000	18 000	31 000	27 000	37 000	42 000	47 000		
Toplam fəaliyyət öhdəlikləri üzrə ödəniləcəkliklər	7 500	18 500	31 500	33 000	45 000	55 000	48 500	4 500	
Faizə həssas likvidlik qəpi	35 000	8 500	(7 000)	11 500	(5 000)	(7 000)	(6 500)	500	(27 000)
Kumulyativ faizə həssas likvidlik qəpi	35 000	44 000	(37 000)	48 500	43 000	36 000	29 500	30 000	57 000

üzrə uyğun olaraq – 7 000 000 və -5 500 000 manat məbləğlərində mənfi qəp mövcuddur. Intervallar üzrə fərq mənfi olduğu halda faiz dərəcəsinin artması (bahalaşması) nəticəsində bank itki ilə üzləşəcəkdir. Analoji olaraq hər bir valyutada intervallar üzrə faizə həssas Aktiv və Öhdəliklərin məbləğləri arasındakı fərq müsbət isə o interval üzrə izafi likvidlik riskinin yaratdığı faiz riski mövcud olacaqdır. Yuxarıdakı cədvəldə göründüyü kimi ilə qədər olan müddətdə [0,1], [1,3] və [6,9] intervalları üzrə uyğun olaraq 35 000 000,

8 500 000 və 11 500 000 manat məbləğlərində müsbət qəp mövcuddur. Analoji olaraq intervallar üzrə fərq müsbət isə o zaman faiz dərəcəsinin düşməsi (ucuzlaşması) nəticəsində bank itki ilə üzləşəcəkdir.

Gap ratio

Gap ratio aşağıdakı şəkildə hesablanır:

$$\text{Gap Ratio} = \frac{FHA}{FHÖ}$$

Əgər **Gap Ratio >1** isə isə re-investment (təkrar investitsiya) faiz riski, yox əgər **Gap Ratio <1** isə re-financing (təkrar maliyyələşmə) faiz riski vardır deməkdir.

Gap ratio limitləri

Beynəlxalq praktikada Gap Ratio aşağıdakı intervalda saxlanır:

$$0.8 < \text{Gap Ratio} < 1.2$$

Bu interval Bankların daha məqbul bir faiz riskini qəbul etməyə və faiz riskini idarə etməyə imkan verir.

Intervallar	1 aya qədər	1-3 ay arası	3-6 ay arası	6-9 ay arası	9-12 ay arası	1-3 il arası	3-5 il arası	5 ildən yuxarı	Qeyri müəyyən
Faizə həssas marja	4 860	2 210	1 040	4 420	2 840	3 385	2 870	760	4590
Faiz dərəcəsi 1% düşərsə itki		49	22	10	44	28	34	2 29	8 46

Cədvəldən göründüyü kimi misal olaraq [6,9] ay intervalında faiz dərəcəsi 1% aşağı düşərsə o zaman 44 000 manat məbləğində itki olacaqdır.

Durasiya metodu

Gap modelinin əksikliyi ondadır ki, bu modeldə faizə həssas aktiv və öhdəlikləri balans (muhasibatlıq) dəyərləri ilə ələ alınır. Müəyyən müddət aralıqları içindəki dəyərlər, məsələn, müştərilərin kredit faiz ödəmələri və müştərilərə depozit faiz ödəmələri bu hesablama nəzərə alınmır. Bu halda daha dəqiq və effektiv metod olan durasiya analizi metodu tətbiq edilə bilər.

Durasiya, bir maliyyə aktivindən əldə edilə biləcək bütün pul axınlarının bu aktivin müddət sonuna qədər ağırlıqlı ortalama müddətidir. Bir başqa ifadə ilə durasiya, pul axınlarına görə ortalama müddətdir, yəni, durasiya maliyyə aktivinin ortalama müddətidir. Durasiya bir maliyyə aktivinin effektiv müddətidir. Bu tip durasiyaya Macaulay durasiyada deyilir.

Durasiyanın hesablanma formulu aşağıdakı kimidir:

$$Durasiya = \frac{\sum_{t=1}^n PV_t \times t}{\sum_{t=1}^n PV_t}$$

Burada, - bugünkü dəyərlər, t - isə pul axınlarının sayıdır.

Bugünkü və Gələcək dəyərlər

$$FV = PV \times (1 + r)^n$$

$$PV = \frac{FV}{(1 + r)^n}$$

Burada, FV - gələcək dəyər (future value), PV - indiki dəyər (present value), r - faiz dərəcəsi və t - pul axınlarının sayıdır.

Durasiyanın formulu

Yuxarıdakı qeyd olunanları nəzərə alsaq durasiyanın bir başqa hesablanma formulu aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$Durasiya = \frac{\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1 + r)^t} \times t}{\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1 + r)^t}}$$

Burada, - lər pul axınları, n - pul axınlarının sayı, r - faiz dərəcəsidir.

Durasiya hesablama

Fərz edək ki, bank 10 000 AZN krediti 12 ay müddətinə 20% ilə verir. Ödəniş forması hər rüb əsas məbləğdən bərabər miqdarda və hesablanmış faizlər şəklində olsun. Ödəniş cədvəli aşağıdakı şəkildə olacaqdır:

Cədvəl 26

Aylar	Əsas məbləğ üzrə ödəniş	Faiz məbləği üzrə ödəniş	Toplam ödəniş
1	833	167	1000
2	833	153	986
3	833	139	972
4	833	125	958
5	833	111	944
6	833	97	931
7	833	83	917
8	833	69	903
9	833	56	889
10	833	42	875
11	833	28	861
12	833	14	847

Yuxarıdakı cədvəldə məbləği 10 000 manat, faiz dərəcəsi 20% və müddəti 12 ay olan kredit, hər ay sabit 833 manat və qalıq məbləğin faizləri şəklində ödəniş qrafiki yer alır. Burada cəmi ödəniş sütünü bizim üçün pul axınları (CF) olacaqdır. Bunu diqqətə alaraq

$$PV = \frac{CF_t}{(1+r)^t}$$

formulu ilə indiki dəyərləri (PV) hesablayaq:

Cədvəl 27

CF	PV	PV*t
1 000	984	984
986	954	1 908
972	925	2 776
958	897	3 588
944	870	4 348
931	843	5 056
917	817	5 716
903	791	6 328
889	766	6 894
875	742	7 417
861	718	7 897
847	695	8 337

Bu cədvəldəki dəyərləri və durasiyanın formülünü nəzərə alaraq hesablama apararsaq durasiya

$$\begin{aligned} Durasiya &= \frac{\sum_{t=1}^n PV_t \times t}{\sum_{t=1}^n PV_t} \\ &= 6.12 \end{aligned}$$

əldə ediləcəkdir. Dolayısıyla məbləği 10 000 manat, faiz dərəcəsi 20% və müddəti 12 ay olan kredit, hər ay əsas məbləğdən bərabər və qalıq məbləğin faizləri şəklində ödəniş olunduqda o kreditin durasiyası, yəni orta müddəti 6.12 ay olacaqdır.

Başqa bir misal olaraq bu dəfə yenə 10 000 AZN kredit 12 ay müddətinə 20% ilə verilsin. Bu dəfə ödəniş forması annuitet formasında olsun Ödəniş cədvəli aşağıdakı kimi olacaqdır:

Cədvəl 28

Aylar	Əsas məbləğ üzrə ödəniş	Faiz məbləği üzrə ödəniş	Toplam ödəniş
1	760	167	926
2	772	154	926
3	785	141	926
4	798	128	926
5	812	115	926
6	825	101	926
7	839	87	926
8	853	73	926
9	867	59	926
10	882	45	926
11	896	30	926
12	911	15	926

Ümumi ödəniş sütunu bizim üçün pul axınları (CF) olacaqdır. Bunu diqqətə alaraq indiki dəyərləri (PV) hesablayaq:

Cədvəl 29

CF	PV	PV*t
926	911	911
926	896	1 792
926	882	2 645
926	867	3 468
926	853	4 264
926	839	5 033
926	825	5 776
926	812	6 493
926	798	7 185
926	785	7 852
926	772	8 496
926	760	9 116

Bu cədvəldəki dəyərləri durasiyanın formulunda nəzərə alarsaq durasiya,

$$\text{Durasiya}=6.30$$

əldə ediləcəkdir. Məbləği 10 000 manat, faiz dərəcəsi 20% və müddəti 12 ay olan kredit annuitet formasında ödəniş olunduqda o kreditin durasiyası 6.30 ay olacaqdır.

Əgər, kredit 1 il müddətinə əsas məbləğ və faizlər müddət sonu ödənilmək şərti ilə verilərsə o halda bu kreditin durasiyası 1 il olacaqdır. Çünkü, bu halda sadəcə 1 dəfə pul axını olacaqdır.

Kredit portfelinin durasiyasını hesablamaq üçün hər bir kreditin durasiyası hesablanır və ağırlıqlı ortalama metodu ilə portfelin durasiyası tapılır. Bənzər hesablamanı depozit portfeli üçündə etmək olar. Dolayısı ilə hər bir faiz hesablanan aktiv və öhdəliyin durasiyası asanlıqla hesablanı bilər.

Əgər depozit portfelimiz müddət sonu ödənilən depozitlərdən ibarət isə o halda depozit portfelimizin durasiyası portfelin müddətinə bərabər olacaqdır. Depozitlər üzrə bir neçə nümunə qeyd edək.

- 5 000 AZN məbləğində, 10% dərəcəsi ilə 12 ay müddətinə yerləşdirilmiş və faizlərin aylıq olaraq ödənilədiyi depozitin durasiyasına baxaq:

Cədvəl 30

Aylar	Əsas məbləğ üzrə ödəniş	Faiz məbləği üzrə ödəniş	Toplam ödəniş	CF	PV	PV* t
1-		42	42	42	41	41
2	-4	24	2	42	41	82
3	-4	2	42	42	41	112
4	-	42	42	42	40	42
5	-	42	42	42	40	42
6	-4	2	42	42	40	42
7	-4	42	2	42	39	42
8	-4	42	2	42	39	42
9	-	42	42	42	39	42
10	-4	42	2	42	38	42
11	-4	42	2	42	38	42
12	5 000	42	5 042	5 042	4 564	54 765

Bu depozitin durasiyası 11.47 ay olacaqdır.

- 5 000 AZN məbləğində, 10% dərəcəsi ilə 12 ay müddətinə yerləşdirilmiş və faizlərin rüblük olaraq ödənilədiyi depozitin durasiyasına baxaq:

Aylar	Əsas məbləğ üzrə ödəniş	Faiz məbləği üzrə ödəniş	Toplam ödəniş	CF	PV	PV ^{*t}
1	-	-	-	-	-	-
2	-	-	-	-	-	-
3	-	125	125	125	122	366
4	-	-	-	-	-	-
5	-	-	-	-	-	-
6	-	125	125	125	119	714
7	-	-	-	-	-	-
8	-	-	-	-	-	-
9	-	125	125	125	116	1 044
10	-	-	-	-	-	-
11	-	-	-	-	-	-
12	5 000	125	5 125	5 125	4 639	55 671

Bu halda depozitin durasiyası 11.57 ay olacaqdır.

Durasiya ilə Faiz riskinin əlaqəsi

Bir maliyyə aktivini (kredit, qiymətli kağız və s.) faiz riskindən qorumaq üçün, faiz dərəcələrindəki dəyişmənin maliyyə aktivinin qiyməti (dəyəri) üzərindəki təsiri, maliyyə aktivindən müəyyən periodlarda əldə ediləcək pul axınlarının təkrar investitsiyası (təkrar investitsiya riski) üzərindəki faiz dərəcələrinin dəyişilməsinin təsiri ilə qarşılanı bilər. Bu hal durasiya anlayışının tətbiq olunması ilə edilə bilər.

Durasiya qəp

Durasiya qəp, Aktiv və Öhdəliklərin durasiyaları arasında ödəniş müddətləri üzrə məbləğ fərqi. Durasiya qəp metodu faiz dərəcələrinin dəyişməsindən yaranan riskləri ölçmək üçün istifadə olunan bir metoddur. Bir başqa ifadə ilə bu metod, bazar faiz dərəcələri dəyişdiyi zaman faizə həssas aktivlərin və öhdəliklərin dəyərlərinin dəyişməsinin faiz dərəcələrinə təsirinin ölçülməsi metodudur. Durasiya qəp aşağıdakı şəkildə hesablanır:

$$DUR_{GAP_i} = DUR_{AKT_i} - DUR_{\ddot{O}HD_i} \times \frac{\ddot{O}HD_i}{AKT_i}$$

Burada, i -ci interval üzrə durasiya qəp, i -ci interval üzrə faizə həssas aktivlərin durasiyası, i -ci interval üzrə faizə həssas öhdəliklərin durasiyası, i -ci interval üzrə faizə həssas aktivlər, i -ci interval üzrə faizə həssas öhdəliklərdir. Həm aktivlərin həm də öhdəliklərin durasiyaları yuxarıda verilən misallara istinadən asanlıqla hesablanı bilər.

Durasiya qəp ilə əlaqədar aşağıdakı hipotezləri söyləyə bilərik:

- Durasiya qəpi müsbət isə o halda bank faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssasdır. Bu halda faiz dərəcələri yüksəldikdə aktivlər öhdəliklərə nəzərən daha çox dəyər itirəcəklər və faiz dərəcələri düşərsə bu halda aktivlər öhdəliklərə nəzərən daha çox dəyər qazanacaqlar.
- Durasiya qəpi mənfi isə bu zaman bank bir daha faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssasdır. Analoji olaraq faiz dərəcələri yüksəldikdə öhdəliklər aktivlərə nəzərən daha

çox dəyər itirəcəklər və faiz dərəcələri düşərsə bu halda öhdəliklər aktivlərə nəzərən daha çox dəyər qazanacaqlar.

Durasiya qəpi ilə əlaqədar aşağıda qeyd olunan bəzi çətinliklər vardır:

- Müştərilərin vaxtından əvvəl kredit ödənişləri planlanmış pul axınlarını pozabilər
- Müştərilərin gecikdirilmiş kredit ödəməmələri planlanmış pul axınlarını pozabilər
- Vaxtından əvvəl depozit çıxarılması planlanmış pul axınlarını pozabilər
- Bəzi aktiv və öhdəliklər üçün pul axınları dəqiq təyin olunmaya bilər

Durasiya gap analizi

Aktiv və öhdəlikləri həmçinin onların durasiyalarını ələ alağ:

Cədvəl 32

Aktivlər	Məbləğ	Durasiya
Nəğd vəsait	11 000	0
Nastro müxbir hesablar	17 000	0
Qiymətli kağızlar	22 500	0,7
Banklararası kreditlər və depozitlər	14 000	0,1
Digər maliyyə təşkilatlarından daxilolmalar	5 500	0,5
İnvestisiyalardan daxilolmalar	0	0
Müştəri kreditlərindən daxilolmalar	276 000	1,5
Digər daxilolmalar	0	0
Toplam aktivlər	346 000	

Öhdəliklər	Məbləğ	Durasiya
Müştərilərin cari hesabları	65 000	0
Vostro müxbir hesablar	4 000	0
Banklar qarşısında kredit və depozit öhdəlikləri	19 500	1,2
Digər maliyyə təşkilatları qarşısında öhdəliklər	0	0
Qiymətli kağızlar üzrə öhdəliklər	0	0
Xarici layihələr üzrə öhdəliklər	13 000	2,7
Yerli layihələr üzrə öhdəliklər	7 500	1,0
Müştəri əmanətləri	204 0000	1,6
Digər öhdəliklər	0	0
Toplam öhdəliklər	313 000	

Həm aktivlərin və həm də öhdəliklərin ortalama durasiyasını hesablamaq üçün,

$$DUR_{AKT} = \sum_i A_i \times D_i \quad \text{və} \quad DUR_{\text{ÖHD}} = \sum_i \ddot{O}_i \times D_i$$

formullarından istifadə edə bilərik. Burada, DUR_{AKT} və $DUR_{\text{ÖHD}}$ uyğun olaraq aktivlərin və öhdəliklərin ortalama durasiyalarıdır. A_i - lər uyğun olaraq aktiv və öhdəlik maddələri, $\ddot{O}_i$ - lər isə onların durasiyalarıdır. Bu düsturlardan istifadə edərək həm aktivlərin həm də öhdəliklərin ortalama durasiyalarını hesablasaq,

$$DUR_{AKT} = 1.25 \quad \text{və} \quad DUR_{\text{ÖHD}} = 1.28$$

əldə edərik. Əldə etdiyimiz bu dəyərləri durasiya qəp formulunda nəzərə alsaq,

$$DUR_{GAP} = DUR_{AKT} - DUR_{\text{ÖHD}} \times \frac{\ddot{OHD}}{AKT} = 1.25 - 1.28 \times \frac{313\,000}{346\,000} = 0.092$$

əldə edilir.

Faiz dərəcələrinin dəyişməsi nəticəsində meydana gələn xalis gəlir/xərc aşağıdakı şəkildə hesablanır:

$$\Delta NW = -DUR_{GAP} \times \frac{\Delta i}{i + 1}$$

Burada, ΔNW - xalis gəlir və ya xərc (net worth), i - faiz dərəcəsinin dəyişməsi, Δi - isə faiz dərəcəsidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, durasiya qəpi müsbət isə o halda bank faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssasdır. Bu halda faiz dərəcələri yüksəldikdə aktivlər öhdəliklərə nəzərən daha çox dəyər itirəcəklər və faiz dərəcələri düşərsə bu halda aktivlər öhdəliklərə nəzərən daha çox dəyər qazanacaqlar.

Fərz edək ki, aktivlər üzrə orta faiz dərəcəsi 10% - dir və orta faiz dərəcəsi 1% artmış olsun. O halda,

$$\Delta NW = -DUR_{GAP} \times \frac{\Delta i}{i + 1} = -0.092 \times \frac{0.01}{1 + 0.1} \approx -0.00084 = -0.084\%$$

edəcəkdir. Faiz dərəcəsinin 1% yüksəlməsi nəticəsində bankın itkisi,

$$\Delta NW = \% \Delta NW \times AKT = -0.084\% \times 346\,000\,000 = -290\,640$$

manat olacaqdır.

KREDİT PORTFELİNİN DİVERSİFİKASIYASI VƏ KONSENTRASIYA RİSKİ

Bankların aktivlərində ən çox yer alan Kredit portfelinin müxtəlif analitik metodlar ilə analizindən, təhlilindən danışacağıq. Beləki, bankların kredit portfelinin konsentrasiya risklərindən qorumaq üçün istifadə olunan Kredit Portfelinin Diversifikasiyası və portfelin analizi üçün müasir analitik metodlar olan Miqrasiya Matrisi və Roll-Rate analizlərindən eləcə də Vintaj təhlillərindən bəhs edəcəyik.

Bildiyimiz kimi Kredit risklərin idarə edilməsi sistemi, kredit risklərinin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, ölçülməsi, tənzimlənməsi və onlara dair hesabatlılığı əks etdirən bir prosesdir. Kredit portfelinin konsentrasiya riskinə məruz qalıb-qalmamasını müəyyən etmək üçün kredit portfelinin diversifikasiyası hesabatı tərtib olunmalı və təyin olunmuş diversifikasiya limitlərindən kənarlaşmalara baxmaq lazımdır. Kredit portfelinin diversifikasiyası portfelin konsentrasiya risklərindən qorumaq üçün hazırlanmış və kreditlərin müxtəlif meyarları üzrə kredit portfelində şaxələnməsidir. Konsentrasiya riski kredit portfelində kreditlərin müxtəlif subyektləri üzrə cəmləşmənin artması halında yaranan riskdir. Bu risk aşağıdakı alt risk növlərindən ibarətdir:

- i. İqtisadi sektorlar üzrə konsentrasiya* – kredit portfelində eyni bir sektorda fəaliyyət göstərən müştərilərə verilmiş kreditlərin xüsusi çəkisinin artması nəticəsində yaranan risk.
- ii. Regionlar üzrə konsentrasiya* – eyni regionda fəaliyyət göstərən müştərilərə verilmiş kreditlərin xüsusi çəkisinin portfeldə artması nəticəsində yaranan risk.
- iii. Müddətlər üzrə konsentrasiya* – eyni müddət aralıqlarında verilmiş kreditlərin xüsusi çəkisinin portfeldə artması nəticəsində yaranan risk.
- iv. Məbləğlər üzrə konsentrasiya* – müxtəlif məbləğ intervalları üzrə verilmiş kreditlərin xüsusi çəkisinin portfeldə artması nəticəsində yaranan risk.
- v. Valyutalar üzrə konsentrasiya* – müxtəlif valyutalar üzrə verilmiş kreditlərin xüsusi çəkisinin portfeldə artması nəticəsində yaranan risk.
- vi. Təminatlar üzrə konsentrasiya* – müxtəlif təminat növləri üzrə verilmiş kreditlərin xüsusi çəkisinin portfeldə artması nəticəsində yaranan risk.
- vii. Müştəri tipləri üzrə konsentrasiyası* – bir müştəri qrupuna aid və ya bir-biri ilə əlaqələri olan müştərilərə verilmiş kreditlərin portfeldəki xüsusi çəkisinin artması nəticəsində yaranan risk.
- viii. Kredit məhsulları üzrə konsentrasiya* – müxtəlif kredit məhsulları üzrə verilmiş kreditlərin xüsusi çəkisinin portfeldə artması nəticəsində yaranan risk.

Bankın kredit portfelini iqtisadi regionlarda meydana gələcək zəlzələ, sel basması, meşə yanğınları və s. kimi təbiət hadisələri nəticəsində yaranan itkilərdən qorumaq üçün mütləq olaraq portfel diversifikasiya olunmalı və konsentrasiya riskinə məruz qoyulmamalıdır. Bənzər olaraq iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında baş verəbiləcək durğunluq, geriləmə, defolt və s. kimi iqtisadi proseslərdə portfelin ciddi itkilərə məruz qalmaması üçün portfel iqtisadi sektorlar üzrə diversifikasiya olunmalıdır. Kredit portfelinin diversifikasiya hesabatını və limitlərini regionlar və iqtisadi sektorlar üzrə nümunə olaraq aşağıdakı kimi hazırlamaq olar:

İqtisadi Regionlar	Portfel çəkisi	Sektorlar	Portfel çəkisi
Bakı-Abşeron	22%	Sənaye-İstehsal	20%
Mərkəzi Aran	5%	Neft-Qaz	15%
Dağlıq Şirvan	7%	Ticarət-Xidmət	10%
Gəncə-Qazax	15%	Tikinti-İnşaat	11%
Lənkəran-Astara	11%	Maliyyə	3%
Quba-Xaçmaz	15%	Səhiyyə	7%
Şəki-Zaqatala	7%	Təhsil-Tədris	5%
Yuxarı Qarabağ	5%	Rəbətə-İnformasiya	9%
Kəlbəcər-Laçın	3%	Kənd Təsərrüfatı	15%
Naxçıvan	10%	Nəqliyyat	5%
Toplam	100%	Toplam	100%

Bankın istehlak və ya biznes kreditləşməsi üzrə strategiyasına uyğun olaraq müştəri qrupları və kredit məhsulları üzrə kredit portfelinin diversifikasiya hesabatını və limitlərini nümunə olaraq aşağıdakı kimi hazırlamaq olar. Misal olaraq qeyd edək ki, bank daha çox korporativ bankçılıq istiqamətində fəaliyyət göstərir və Sahibkar fiziki və hüquqi şəxslərə eləcədə riteyl və biznes kreditləri üzrə portfelin diversifikasiyası aşağıdakı kimi ola bilər:

Müştəri tipləri	Portfel çəkisi		Portfel çəkisi
Fiziki şəxslər	30%	Nağd pul	15%
Sahibkar fiziki şəxslər	20%	Kredit kartı	5%
Hüquqi şəxslər	50%	İpoteka	10%
Toplam	100%	Mikrokredit	10%
		Dövriyyə vəsaitləri	30%
		Avadanlıq kreditləri	20%
		İnvoys maliyyələşmə	10%
		Faktoring	10%
		Layihə kreditləri	20%
		Toplam	100%

Valyutalar üzrə diversifikasiya	Portfel çəkisi
AZN	70%
USD	25%
EUR	5%
Toplam	100%

Bənzər olaraq kredit portfelinin məbləğ və müddətlər üzrə diversifikasiya formasını və limitlərini nümunə olaraq aşağıdakı formada hazırlamaq olar. Qeyd edək ki, bank daha çox qısa və orta müddətli kreditlərdə maraqlıdır və daha çox kiçik və orta həcmli kreditlər bankın Kredit siyasətində öz əksini tapmışdır

Müddətlər	Portfel çəkisi	Məbləğlər	Portfel çəkisi
12 aya qədər	22%	10,000 AZN qədər	25%
12-18 ay arası	20%	10,000 - 50,000 AZN arası	20%
18-24 ay arası	17%	50,000 - 200,000 AZN arası	15%
24-36 ay arası arası	15%	200,000 - 500,000 AZN arası	15%
36-48 ay arası	10%	500,000 - 1,000,000 AZN arası	15%
48-60 ay arası	9%	1,000,000 AZN yuxarı	10%
60 aydan yuxarı	7%		
Toplam	100%	Toplam	100%

Əsas məsələ olaraq qeyd edim ki, kredit portfelinin diversifikasiya hesabatına müxtəlif limitlər təyin etdikdə mütləq olaraq bankın Strategiyası göz önünə alınmalıdır. Xüsusilə strategiyadan irəli gələrək Kredit siyasəti düzgün hazırlanmalıdır. Bank korporativ və kommersiya bankçılıq seqmentində fəaliyyət göstərəcək isə o zaman kreditlərin müddətləri uzun və məbləğləri isə orta və iri həcmli olacaqdır. Yuxarıda verilən nümunədə olduğu kimi **Müddətlər və Məbləğlər üzrə diversifikasiya limitləri** korporativ və kommersiya bankçılıq seqmentində fəaliyyət göstərən bank üçün heçdə əlverişli deyildir və kreditləşməyə ciddi maneə törədəcəkdir.

Bənzər olaraq əgər bankın Kredit siyasətində daha çox fiziki şəxslərin kreditləşməsi və istehlak kredit məhsullarının satışı nəzərdə tutulubsa o zaman yuxarıda verilən nümunədə olduğu kimi **Müştəri tipləri və Məhsul növləri üzrə diversifikasiya limitləri** birmənalı olaraq Kredit siyasətinə tərs olacaqdır.

Yekun olaraq bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, Kredit portfelini üzrə Diversifikasiya limitləri müəyyən edilərkən mütləq şəkildə Bankın strategiyası, Kredit və Faiz siyasətləri ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə diversifikasiya hesabatı üzrə limitlər qeyri-işlək olacaqdır. Bu halda da kredit portfelinin konsentrasiya riskindən qorumaq mümkün olmayacaqdır.

Miqrasiya matrisləri

Miqrasiya matrisi (migration matrix) başqa adı ilə tranzistiya, keçid matrisi (transition matrix) bankın kredit portfelinin gecikmə günləri üzrə bir gecikmə intervalından digər gecikmə intervalına keçidini, tranzistiyasını göstərən analitik hesabatdır. Bu hesabat kredit portfelinin əsas risk metrikalarından, alətlərindən biridir. Miqrasiya matrisi bir dövr ərzində mövcud olan kreditlərin növbəti dövrlər üzrə vəziyyətini göstərir.

gecikmə günü	kredit sayı	bağlanılmış	cari	1 – 30	31 – 60	61 – 90	91 – 120	121 – 150	151 – 180	181 – 210	211 – 240	241 – 270	271 – 300	301 – 330	331 – 360	> 361
cari (0 gün)	17,816	123	17,459	234	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1 – 30	1,234	12	345	855	22	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
31 – 60	53	5	14	23	4	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
61 – 90	36	2	3	5	14	6	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0
91 – 120	31	1	2	2	1	4	5	16	0	0	0	0	0	0	0	0
121 – 150	19	0	0	0	1	2	2	5	9	0	0	0	0	0	0	0
151 – 180	21	0	0	0	0	0	0	0	0	21	0	0	0	0	0	0
181 – 210	20	0	0	0	0	0	2	2	1	0	15	0	0	0	0	0
211 – 240	28	0	0	0	0	0	0	0	1	0	4	23	0	0	0	0
241 – 270	29	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	26	0	0	0
271 – 300	35	2	4	0	5	0	2	0	0	2	0	5	5	10	0	0
301 – 330	27	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	25	0
331 – 360	16	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	15

Beləcə, miqrasiya matrisini əldə edirik. Matrisdəki kredit saylarını və gecikmə günlərini bu şəkildə izah edə bilərik:

- 2021-ci ilin Mart ayının sonuna kredit portfelində 17 816 sayda işlək, vaxtı keçməmiş (gecikməsi olmayan) kredit vardır. 30 gündən sonra yeni Aprel ayının sonuna bu 17 816 ədəd kreditin 123 ədədi bağlanılmış, 17 459 ədədi olduğu kimi qalıb və gecikmir, 234 ədədi 1 – 30 gün arası gecikmədədir.
- 2021-ci ilin Mart ayının sonuna kredit portfelində 1 – 30 gün arası gecikən 1 234 sayda kredit olmuşdur. 30 gündən sonra yeni Aprel ayının sonuna bu kreditlərdən 12 ədədi bağlanılmış, 345 ədədi gecikmədən çıxmış, 855 ədədi olduğu kimi qalmış və 22 ədədi 31 – 60 gün arası gecikməyə keçmişdir.

Bənzər şəkildə digər satışları da oxumaq olar. İndi bu miqrasiya matrisini faiz olaraq göstərək.

gecikmə günü	kredit sayı	bağlanmış	cari	1 - 30	31 - 60	61 - 90	91 - 120	121 - 150	151 - 180	181 - 210	21 - 240	24 - 270	27 - 300	301 - 330	331 - 360	> 361
cari (0 gün)	17,816	0.7%	98.0%	1.3%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
1 - 30	1,234	1.0%	28.0%	69.3%	1.8%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
31 - 60	53	9.4%	26.4%	43.4%	7.5%	13.2%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
61 - 90	36	5.6%	8.3%	13.9%	38.9%	16.7%	16.7%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
91 - 120	31	3.2%	6.5%	6.5%	3.2%	12.9%	16.1%	51.6%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
121 - 150	19	0.0%	0.0%	0.0%	5.3%	10.5%	10.5%	26.3%	47.4%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
151 - 180	21	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	100.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
181 - 210	20	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	10.0%	10.0%	5.0%	0.0%	75.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
211 - 240	28	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	3.6%	0.0%	14.3%	82.1%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
241 - 270	29	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	3.4%	0.0%	6.9%	89.7%	0.0%	0.0%	0.0%
271 - 300	35	5.7%	11.4%	0.0%	14.3%	0.0%	5.7%	0.0%	0.0%	5.7%	0.0%	14.3%	14.3%	28.6%	0.0%	0.0%
301 - 330	27	0.0%	3.7%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	3.7%	92.6%	0.0%
331 - 360	16	6.3%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	93.8%

Miqrasiya matrisini formalaşdırmaq üçün ilk öncə kredit portfelinin müəyyən bir tarixə (cari tarixdən ən az bir 30 gün əvvələ olmalıdır) 0, 1-30, 31-60, 61-90, ..., 301-330 və 331-360 gecikmə günləri üzrə bölgüsünü hazırlayırıq. Buraya həm bu intervallar üzrə portfeldə olan kreditlərin sayını həm də məbləğini ayrı-ayrı daxil etmək olar. Bu şəkildə say və məbləğə görə iki ayrı hesabat hazırlamış oluruq. Bu gecikmə günləri üzrə bölgünü matrisin birinci sütununa şaquli (vertikal) olaraq daxil edirik. Daha sonra yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixdən 30 gün sonrasına həmin kreditlərin daxil olduğu kredit portfelinin 1-30, 31-60, 61-90, ..., 301-330, 331-360 və 360 gündən çox gecikmə günləri üzrə bölgüsünü hazırlayırıq. Bu gecikmə günləri üzrə bölgünü matrisin birinci sətrinə üfüqü (horizontal) olaraq daxil edirik. Yekunda aşağıdakı formada bir matris əldə etmiş olacağıq:

Matrisdəki kredit saylarını və gecikmə günlərini bu şəkildə izah edə bilərik:

- 2021-ci ilin Mart ayının sonuna kredit portfelinə 17 816 sayda gecikməsi olmayan kredit vardır. Aprel ayının sonuna bu kreditlərin təxminən 0,7%-i bağlanmış, 98%-i olduğu kimi qalıb və gecikmir, 1,3%-ə qədəri isə 1 – 30 gün arası gecikməyə keçmişdir.
- 2021-ci ilin Mart ayının sonuna kredit portfelinə 1 – 30 gün arası gecikən 1 234 sayda kredit olmuşdur. Aprel ayının sonuna bu kreditlərin 1%-i bağlanmış, 28%-i gecikmədən çıxmış, 69,3%-i olduğu kimi qalmış və 1,8%-i isə 31 – 60 gün arası gecikməyə keçmişdir.

Matrisdən göründüyü kimi bu analiz forması müəyyən dövrlər üzrə bankın kredit portfelinin gecikmə günlərindəki kreditlərinin nə qədərini və ya neçə faizinin bağlanıldığını, cari statusda qaldığını və 30 gün sonrası dövrlərə miqrasiyasını, keçidiyini göstərir. Bu miqrasiya matrisində əsas diqqət edəcəyimiz məqam gecikən kreditlərin neçə faizinin 30 gün sonra gecikmə intervalına düşməsidir. Əgər gecikən kreditlər bağlanır və ya cari gecikməyə statusa keçirsə o zaman filial, kredit və problemli kreditlər strukturu portfeli yaxşı idarə edir. Əks təqdirdə gecikən kreditlər növbəti gecikmə intervallarına keçirsə və bu keçid faizləri yüksək isə bu onu göstərir ki, kreditlər verilərkən düzgün analiz olunmayıb, gecikmələr ilə məşğul olunmur və yekun olaraq portfel yaxşı idarə olunmur. Bu hal kredit risklərinin getdikcə artmasına və nəticədə bankın itkilərlə üzləşməsinə səbəb olacaqdır. Bu miqrasiya matrisi mütəmadi olaraq hazırlanmalı, diqqətlə incələnməli və yekunda tədbirlər alınmalıdır.

Roll-rate analizi

Roll-rate hər hansı bir gecikmə intervalında olan kreditlərin digər gecikmə intervalına keçməsi faizidir, digər bir ifadə ilə əmsalidir. Yəni, kreditlərin işlək və gecikmə günləri üzrə 0, 1 - 30, 31 - 60, 61 - 90, ..., 330 - 360 intervallarından 1 - 30, 31 - 60, 61 - 90, ..., 330 - 360, 360 dan yuxarı intervallara keçid, miqrasiya faizidir. Roll-rate analizini etmək üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi gecikən kreditlərin Miqrasiya matrisi hazırlanır və yuxarıda qeyd olunan gecikmə intervallarında növbəti gecikmə intervallarına keçid xanalarına baxılır. Yuxarıdakı misal üzrə baxsaq Roll-rate hesabatımız aşağıdakı kimi olacaqdır:

gecikmə günü	1 – 30	31 – 60	61 – 90	91 – 120	121 – 150	151 – 180	181 – 210	211 – 240	241 – 270	271 – 300	301 – 330	331 – 360	> 361
cari (0 gün)	1.3%												
1 – 30		1.8%											
31 – 60			13.2%										
61 – 90				16.7%									
91 – 120					51.6%								
121 – 150						47.4%							
151 – 180							100%						
181 – 210								75%					
211 – 240									82.1%				
241 – 270										89.7%			
271 – 300											28.6%		
301 – 330												92.6%	
331 – 360													93.8%

Matrisdən görüldüyü kimi Roll-rate, Miqrasiya matrisinin diaqonalını göstərir. Hesabatdan görüldüyü kimi gecikməsi olmayan kreditlərin 1,3%-i 1 - 30 gün intervalına, 1 - 30 gün gecikmədə olan kreditlərin 1,8%-i 31 - 60 gün aralığına, 31 - 60 gün gecikən kreditlərin 13,2%-i 61 - 90 gün gecikmə intervalına, 61 - 90 gün gecikən kreditlərin 16,7%-i 91 - 120 gün gecikmə aralığına və s. keçmişdir. Bu hesabatda diqqət edəcəyimiz yüksək Roll-rate əmsallarıdır. Görüldüyü kimi, 151 - 180 gün intervalından 181 - 210 gün intervalına keçid faizi 100%, 241 - 270 gün intervalından 271 - 300 gün intervalına keçid faizi 89,7% və 331 - 360 gün intervalından 360 gündən yuxarı intervala keçid faizi 89,7% dir. Yüksək Roll-rate intervalları diqqətlə incələnməli, problemlərin həll olunmamasının səbəbləri araşdırılmalı və tədbirlər görülməlidir.

Vintaj təhlili

Vintaj təhlili (vintage analysis) verilmiş kreditlərin verildiyi tarix, məhsul, filial, mütəxəssis və digər meyarlar üzrə keyfiyyətinin təhlil etmək üçün istifadə olunan bir analitik metodudur. Vintaj təhlili vasitəsilə müxtəlif aylarda verilmiş kreditlərin keyfiyyətini ölçmək və digər aylarda verilən kreditlər ilə müqayisə edərək satışın və kreditlərin keyfiyyətini müqayisə etmək mümkündür. Bu şəkildə aylar üzrə kredit satışlarını müqayisə edərək hansı ayda satışın keyfiyyətinin yaxşı və ya pis olduğunu müəyyən etmək mümkündür.

Vintaj təhlili metodu ilə hazırlanan hesabatlar kredit portfelini idarə etmək nöqteyi-nəzərdən aşağıdakı məlumatları özündə əks etdirir:

1. ***Kredit məhsullarının keyfiyyəti*** – hər bir kredit məhsulunun keyfiyyətini ölçmək mümkündür. Hansı məhsulun daha çox itkiyə səbəb olduğu hesabatdan əldə etmək olur.
2. ***Filialların satışının keyfiyyəti*** – hər bir filialın satdığı kreditlərin keyfiyyətini ölçmək mümkündür. Hansı filialın satışının daha çox problemli kreditlər olduğu hesabatdan əldə etmək olur.
3. ***Kredit mütəxəssislərin keyfiyyəti*** – hər bir kredit mütəxəssisinin satdığı kreditlərin keyfiyyətini ölçmək mümkündür. Hansı mütəxəssisin və ya ekspertin zəif analizlər etdiyi və düzgün anderahtinq edə bilməməsini aşkar etmək olur.
4. ***Regionlar üzrə kreditlərin keyfiyyəti*** – hər bir region üzrə verilən kreditlərin keyfiyyətini ölçmək mümkündür. Hansı regionda verilən kreditlərin daha çox gecikmədə olmasını müəyyən etmək olur.
5. ***Kredit kampaniyaların keyfiyyəti*** – hər bir kredit kampaniyası üzrə verilən kreditlərin keyfiyyətini ölçmək mümkündür. Hansı kampaniyaların daha çox gecikməyə və ya itkiyə səbəb olduğunu müəyyən etmək olur.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Vintaj təhlili, kreditləri müxtəlif meyarlar ilə analiz edib nəticələr əldə edərək gələcəkdə həmin səhvləri təkrar etməmək üçün olduqca faydalı bir analitik hesabat formasıdır. Dolayısıyla, Vintaj təhlili müxtəlif arqumentlər üzrə kredit verilməsi gələcəkdə problemlər yarada biləcəyini göstərən analiz formasıdır.

Vintaj təhlilini aparmaq üçün ilk öncə qərar verməliyik ki, hansı aylar üzrə verilmiş kreditləri ələ alırıq. Ola bilər ki, hansısa kampaniyanın effektivliyini, hansısa periodda verilən kreditləri və ya regionlarda satılan kreditləri nəzərə alaq. Bu meyarları yuxarıda qeyd edildiyi kimi çoxaltmaq mümkündür. Biz 2021 - ci ildə hər bir ay üzrə verilən bütün kreditləri ələ alacağıq. Bunun üçün 2021 - ci ilin Yanvar, Fevral, Mart, ..., Dekabr aylarında verilən kreditləri ayrı-ayrı əldə edirik. Bu kreditləri matrisin birinci sütununa şaquli olaraq daxil edirik. Yanvar ayında verilən kreditlərin 30 gündən çox gecikməyə düşməsi Mart ayında, Fevral ayında verilən kreditlərin 30 gündən çox gecikməyə düşməsi Aprel ayında və s. olacaqdır. Daha sonra Mart, Aprel, ..., Dekabr aylarında yuxarıda qeyd olunan aylar üzrə verilən kreditlərdən hansılarının vaxtı keçmiş (30 gündən çox gecikən) statusda olub olmamasına baxırıq. Bu vaxtı keçmiş kreditləri matrisin birinci sətrinə üfüqü olaraq daxil edirik. Yekunda aşağıdakı formada bir matris əldə etmiş olacağıq:

aylar	kredit sayı	mart 2021	aprel 2021	may 2021	iyun 2021	iyul 2021	avgust 2021	sentyabr 2021	oktyabr 2021	noyabr 2021	dekabr 2021
yanvar 2021	150	15	14	13	7	4	3	0	0	0	0
fevral 2021	230		21	20	17	15	15	15	14	12	10
mart 2021	275			7	7	7	6	5	4	4	4
aprel 2021	360				14	8	6	0	0	0	0
may 2021	310					17	15	14	8	7	4
iyun 2021	425						43	43	42	40	40
iyul 2021	210							14	7	6	4
avgust 2021	200								23	13	12
sentyabr 2021	355									23	23
oktyabr 2021	375										34
noyabr 2021	400										
dekabr 2021	275										

Beləcə, yuxarıdakı formada matris əldə edirik. Matrisi aşağıdakı şəkildə izah edə bilərik:

- Yanvar ayında verilən kreditlərinin 15 ədədi Mart ayında, 14 ədədi Aprel ayında, 13 ədədi May ayında və s. 30 gündən çox gecikmədədir.
- Fevral ayında verilən kreditlərinin 21 ədədi Aprel ayında, 20 ədədi May ayında, 17 ədədi iyun ayında və s. 30 gündən çox, gecikmədədir.

Bənzər olaraq eyni şəkildə digər satışları da oxumaq olar. İndi bu matris hesablarını faiz formasında göstərək:

aylar	kredit sayı	mart 2021	aprel 2021	may 2021	iyun 2021	iyul 2021	avgust 2021	sentyabr 2021	oktyabr 2021	noyabr 2021	dekabr 2021
yanvar 2021	150	10%	9%	9%	5%	3%	2%	0%	0%	0%	0%
fevral 2021	230		9%	9%	7%	7%	7%	7%	6%	5%	4%
mart 2021	275			3%	3%	3%	2%	2%	1%	1%	1%
aprel 2021	360				4%	2%	2%	0%	0%	0%	0%
may 2021	310					5%	5%	5%	3%	2%	1%
iyun 2021	425						10%	10%	10%	9%	9%
iyul 2021	210							7%	3%	3%	2%
avgust 2021	200								12%	7%	6%
sentyabr 2021	355									6%	6%
oktyabr 2021	375										9%
noyabr 2021	400										
dekabr 2021	275										

Matrisdəki faizləri bu şəkildə izah edə bilərik:

- Yanvar ayında verilən kreditlərinin 10%-i Mart ayında, 9%-i Aprel ayında, 9%-i May ayında və s. 30 gündən çox gecikmədədir.
- Fevral ayında verilən kreditlərinin 9%-i Aprel ayında, 9%-i May ayında, 7%-i İyun ayında və s. 30 gündən çox gecikmədədir.

Bu hesabatla diqqət etdikdə görürük ki, İyun ayında verilən kreditlərin ortalama olaraq 10%-i 30 gündən çox gecikmədədir. Niyə məhz bu ayda verilən kreditlərin 10%-nin 30 gündən çox gecikmədə olması araşdırılmalıdır. 2021 - ci ildə ən çox kredit İyun ayında verilmişdir. Böyük ehtimalla Satış strukturu hansısa bir yay kampaniyası keçirilmişdir. O zaman kampaniyanın şərtlərini diqqətli araşdırmaq lazımdır. Bir başqa hal olaraq da ola bilsin hansısa kredit mütəxəssisi kreditlərin verilməsində saxtakarlıq (fraud) etmişdir. Əgər hansısa aylar üzrə verilən kreditlərdə bu kimi iri gecikmə faizləri aşkar olunarsa o zaman hesabat filial, məhsul, kredit mütəxəssisi, region və s. meyarlar üzrə hazırlanmalı və analiz edilməlidir.

Bu tipli matris hesabatları mütəmadi olaraq hazırlanmalı, diqqətlə incələnməli və yekunda tədbirlər alınmalıdır. Ortaya çıxan neqativ hallardan nəticələr çıxarılmalıdır. Yeni məhsul yaradılanda, kampaniyalar keçiriləndə və s. bu hallar nəzərdə tutulmalıdır.

Off-site və On-site monitoringlər

Verilmiş kreditlər üzrə ödənişləri təhlükə altına ata biləcək mümkün risklərin öncədən aşkar edilməsi məqsədilə kreditlərin monitoringləri keçirilməlidir. Verilmiş kreditlər üzrə monitoringlərin mütəmadi keçirilməsi, borcalanın ödəmə qabiliyyəti risklərini və krediti ödəməyə hazır olmamasını öncədən aşkar edilməsini təmin edir və borcalanın Bank qarşısında kredit öhdəliklərinin yerinə yetirməsinə nəzarət olunmasına imkan yaradır. Eyni zamanda monitoringlər verilən kreditlərdə filialın və ya mütəxəssisin hansısa bir saxtakarlığının ortaya çıxarılmasında xidmət edir. Kredit portfelinin monitoringinin mütəmadi keçirilməsi bankda ümumi kreditləşmə prosesində olan nöqsanların aşkar edilməsini təmin edir və eyni zamanda kreditləşmə prosesinin qəbul olunmuş qaydalara uyğun aparılmasına nəzarət etmək imkanı yaradır. Monitoring olunacaq kreditlərin seçilməsi zamanı ümumi olaraq çalışmaq lazımdır ki, seçilmiş kreditlər bütün məhsulları, məbləğləri, regionları, iqtisadi sektorları və s. əhatə etsin.

Off-site (ofisdə) monitoringləri həyata keçirtmək üçün xüsusilə istehlak kreditlərində eyni məhəllədə, qəsəbədə, kənddə və ərazidə yaşayan müştərilər üzrə konsentrasiya (cəmləşmə) halının olub-olmaması yoxlanılmalıdır. Paralel olaraq eyni iş yerində çalışan müştərilər üzrə konsentrasiya halının olub-olmaması da analiz olunmalıdır. Biznes kreditləri üzrə eyni ticarət mərkəzlərində və ya sənaye bölgələrində cəmləşmələrin olub-olmamasına mütləq baxılmalıdır.

On-site monitoringlər verilmiş kreditlərin yerində təkrar analizinin (re-credit, re-analysis) aparılması deməkdir. Xüsusilə kommersiya və korporativ kreditlərin biznes təhlillərinin və maliyyə analizlərinin kredit verildikdən aylar sonra təkrar aparılması və kredit verilən an ilə müqayisəsi olduqca faydalı nəticələr verməkdədir. Müştərinin biznes fəaliyyətinin və maliyyə

vəziyyətinin müsbət və ya mənfi istiqamətdə dəyişdiyi bu monitorinqlərdən çıxan önəmli nəticələr olacaqdır. Əgər hər hansı bir iqtisadi sektorda problem olduqda, portfelin bu sektor üzrə cəmləşmiş borcalanları müəyyənləşdirilir və monitoring edilir. Eyni zamanda ölkənin hər hansı bir yerində süküntü işləri aparıldıqda, portfelin təminat üzrə süküntü aparılan məkanda cəmləşmiş borcalanları eləcədə ipoteka predmetləri monitoring olunmalıdır.

KREDİT PORTFELİNİN RİSKƏ MƏRUZ DƏYƏRİ VƏ GÖZLƏNİLƏN İTKİ ANALİZİ

Bu məqalədə Bankların faizə həssas aktivlərinin ən başlıcası olan Kredit portfelinin riskə məruz dəyəri və Gözlənilən itki analizindən danışacağam. Belə ki, bankların kredit portfelinin riskə məruz dəyərini (CrVAR) hesablayacağıq və eyni zamanda Gözlənilən İtki (Expected Loss - EL) və onun komponentləri olan Defolt Ehtimalı (Probability of Default – PD) və Defolt Anında Yaranacaq İtkinin (Loss Given Default – LGD) hesablanmasıdan bəhs edəcəm.

Riskə Məruz Portfel

Riskə məruz portfel (Portfolio at Risk - PAR), gecikmədə olan kredit məbləğinin ümumi kredit məbləğinə (portfelinə) nisbətində bərabərdir. Bu əmsal kreditlərin gecikmə günlərinə (30, 60, 90, 120, 180, 270, 360 və s.) görə qruplaşdırır. Gecikmə qrupları bir ilədək aylıq və 1 ildən uzun müddətlərdə isə illik əhatə etməlidir. Müxtəlif gecikmə günlərinə uyğun PAR əmsalı vasitəsi ilə kredit portfelinin cari vəziyyəti və trendinin istiqaməti müəyyən edilir. Əgər gecikmə əmsallarında kəskin pisləşmə hiss olunarsa (məsələn ay ərzində 1% artım) bu halda gecikən kreditlər daha ətraflı statistiki metodlar ilə analiz olunub gecikmənin səbəbləri müəyyən olunmalı və zəruri tədbirlər görülməlidir.

Cədvəl 4.1
Risk altındakı portfel (PAR) – nümunə

Gecikmə günləri	7 – 30	31 – 90	91 – 180	181 – 270	271 – 360	> 360
Gecikən portfel	5,723,673	2,196,865	2,692,723	4,281,974	894,405	20,813,491
Toplam Kredit portfeli	187,766,157					
Risk altındakı portfel (PAR)	3.0%	1.2%	1.4%	2.3%	0.5%	11.1%
Toplam PAR	19.5%					
Toplam PAR (AZN)	36,603,130					

İflasa Ekvivalent Risk

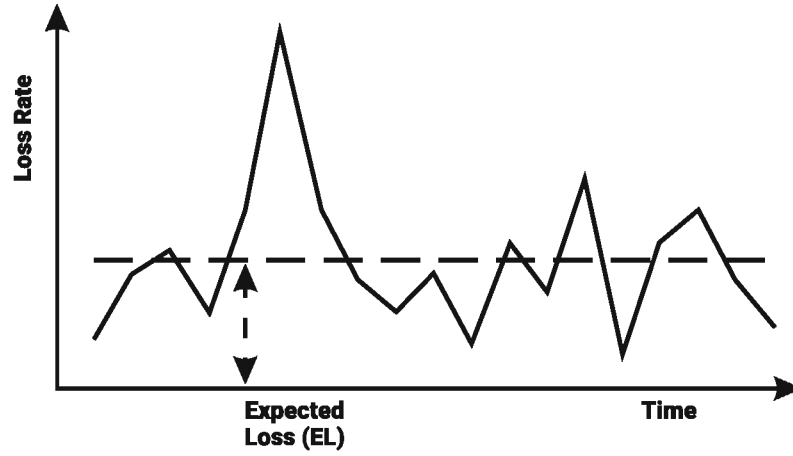
İflasa Ekvivalent Risk (Default Equivalent Risk – DER), hər bir gecikmə qrupuna defolt olma ehtimalı verilməklə ümumi kredit portfelinin potensial defolt həcmi proqnozlaşdırılır. İflas olma ehtimalı bankın empirik məlumatları əsasında müəyyən edilir. Gecikmə dövrü artdıqca bu ehtimal da yüksəlir və gecikmə müddəti bir ildən artıq olan vaxtı keçmiş kredit qrupları üzrə 100% kimi müəyyən edilir. Defolt ehtimalını hesablamaq üçün Migrasiya (migration matrix) və ya Tranzisiya (transition matrix) matrisindən istifadə etmək olar.

Defolta ekvivalent risk (DER) – nümunə

Gecikmə günləri	7 – 30	31 – 90	91 – 180	181 – 270	271 – 360	> 360
Defolt ehtimalı (PD)	1%	5%	20%	50%	80%	100%
Defolta ekvivalent risk (DER)	0.03%	0.1%	0.3%	1.1%	0.4%	11.1%
Toplam DER	13.0%					
Toplam DER (AZN)	24,375,626					

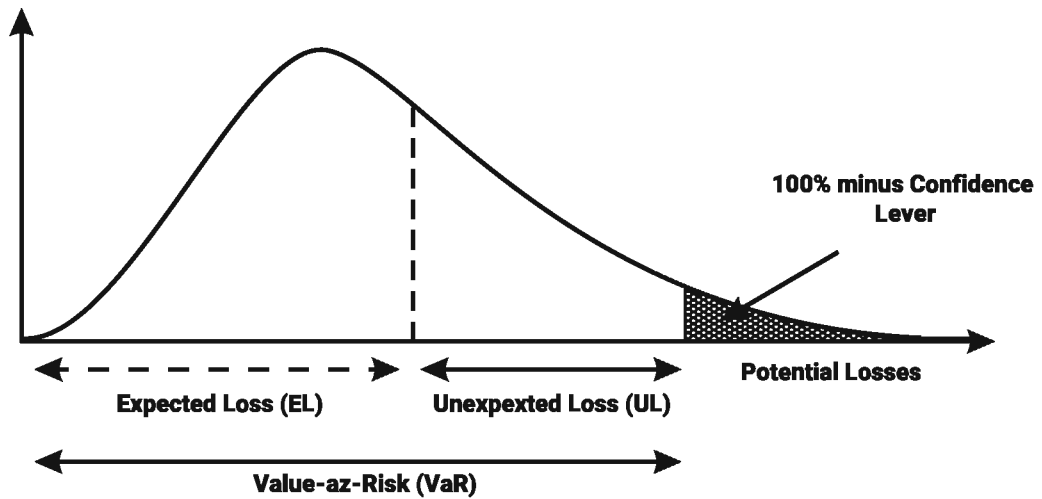
Gözlənilən itki

Gözlənilən itki (Expected Loss – EL), müəyyən bir müddət ərzində portfəldən gözlədiyimiz orta kredit itkisidir. Bir bankın müəyyən bir periodda məruz qalacağı zərərlər əvvəlcədən bilinməsədə, banklar məqbul səviyyədə gözlənilən itkini proqnoz edə bilirlər. Bu zərərlər gözlənilən zərərlər adlanır və aşağıdakı diaqramda qırıq xətlərlə göstərilmiş sahənin altındakı itkilərin ortalamasıdır:

Şekildəki qırıq xəttin üstündəki itkilər hər il baş vermir, lakin itki olduqda potensial olaraq çox böyük ola bilər. Banklar gözlənilməz zərərlərin (Unexpected Loss - UL) indi və sonra baş verəcəklərini bilirlər, amma itkilərin vaxtını və şiddətini əvvəlcədən bilmirlər. Bu cür itkiləri qarşılamaq üçün kapital tələb olunur. Təsəvvür edə biləcəyimiz ən pis hal, bankların bütün kredit portfelini bir ildə itirməsidir. Bu bir risk hadisəsi olsa da, lakin mümkünsüzdür və ona qarşı kapital saxlamaq iqtisadi cəhətdən səmərəsizdir. Banklar riskə qarşı tutduqları kapitalı minimuma endirmək istəyirlər, çünki risk kapitalının azaldılması gəlirli investisiyalara yönəldilə bilən vəsaitləri çoxaldır. Digər tərəfdən, bir bankın kapitalı nə qədər az olsa, onun öz borc öhdəliklərini ödəyə bilməməsi ehtimalı daha yüksəkdir. Yəni müəyyən bir ildə itkilərin mənfəət və mövcud kapital ilə örtülməməsi bankı müflisləşdirəcəkdir. Beləliklə, banklar və rəqulyatorlar ehtiyat kapitalının risklərini və qazanclarını diqqətlə tarazlaşdırmalıdır.

Bir bankın nə qədər kapitalla sahib olacağını müəyyənləşdirmək üçün bir sıra yanaşmalar mövcuddur. Bazəl II üçün qəbul edilən IRB (internal ratings based) yanaşması bankın müflisləşməsinə yönəlmişdir. Statistik metodlar ilə zərərin miqdarını əvvəlcədən müəyyən edilmiş ehtimal ilə təxmin etmək mümkündür. Gözlənilən və gözlənilməyən zərərlərin və riskə məruz dəyərin diaqramını aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Qeyd etdiyimiz kimi, gözlənilən itki, müəyyən edilmiş dövr ərzində zərərin məbləğinə bərabərdir. Yəni müəyyən dövr ərzində gözlənilən itki məbləğidir. Bu model kredit portfelinin gözlənilən itkisini və portfel üzrə yaradılmalı olan ehtiyat məbləğini hesablamaq üçün istifadə edilir. Gözlənilən itki modelində zərər 3 risk parametrin, defolt ehtimalı (PD), defolta məruz dəyər (EAD) və defoltun verə biləcəyi zərərin (LGD) funksiyasıdır.

PD, EAD və LGD hər biri ya individual və ya sektor borcalanları səviyyəsində hesablanı bilər. Gözlənilən itki aşağıdakı formulla hesablanır:

$$EL = PD * EAD * LGD$$

Gözlənilən itkini faiz ilə göstərsək formul bu şəkildə olacaqdır:

$$EL_{\%} = PD * LGD$$

Hər bir parametr iqtisadi faktorlardan asılı olmayaraq hesablanmalıdır və bu halda iqtisadi təsirlər daha dinamik formada analiz edilir.

EAD, kreditin qalığı və ya defolta məruz qalan dəyərdir. PD, müəyyən olunmuş müddət ərzində defoltun baş vermə ehtimalıdır. PD hər bir məhsul növü üzrə tarixi məlumatlara əsaslanaraq hesablanı bilər. LGD, borcalanın defolta düşdüyü təqdirdə bu kreditdən yaranan itkidir. LGD-nin digər bir adı itki əmsalıdır (Loss Rate – LR). LGD aşağıdakı formul ilə hesablanır:

$$LGD = 1 - RR$$

Burada, RR (recovery rate) kreditin bərpa əmsalı və ya digər bir ifadə ilə kreditin təminatla təmin olunma faizidir. RR bu şəkildə hesablanır:

$$RR = \text{girovun dəyəri} * k / \text{kredit məbləği}$$

k əmsalı qiymətli metallar üçün 80%, daşınmaz əmlak üçün 60%, avtomobil üçün 40% və daşınar əmlak / avadanlıq üçün 20% götürülə bilər. Sadə nümunə olaraq LGD – ni belə hesablaya bilərik: risk altındakı kreditin qalıq məbləği 100 000 manat və təminatın bazar dəyəri 60 000 manat olsun. Bu halda kreditin 40 000 manatı təminatsız olaraq qalır və LGD əmsalı 40 000 / 100 000 və ya 40% təşkil edir.

Gözlənilən itki hesablanması (nümunə)

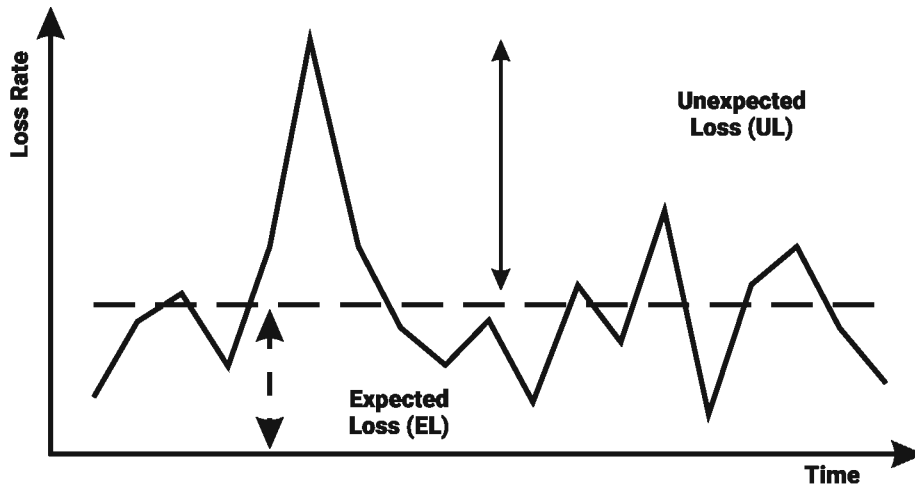
Fərz edək bank 2 000 000 manat kredit verib və cari günə kreditin qalığı 1 700 000 manat təşkil edir. 1 700 000 manat defolta məruz qalan dəyərdir (EAD). Bankın daxili reyting modelinə görə növbəti il ərzində müştərinin 5% defolt olma ehtimalı (PD) vardır. Defolt hadisəsi baş verərsə defolt anında təxmini zərər nisbəti (LGD) 30% dir. İndi gözlənilən zərəri hesablayaq:

$$EL = PD * EAD * LGD = 5\% * 1\,700\,000 * 30\% = 25\,500$$

Dolayısıyla, 1 700 000 manat qalığı olan bir kredit üzrə 5% defolt olma ehtimalı ilə defolt anında zərimiz 25 500 manat olacaqdır.

Gözlənilməyən itki

Gözlənilməyən itki (Unexpected Loss – UL), bir il içində defolt nəticəsində yaranacaq itkilərin standart xətasıdır. Gözlənilməyən itki eyni zamanda gözlənilən itkinin dəyişkənliyi (volatility) kimi də ifadə edilə bilər. Digər bir ifadə ilə gözlənilməyən itki ortalama itkinin üzərindəki itkinin ortalamasıdır. Aşağıdakı şəkildə qırıq xətlərlə göstərilmiş sahənin üstündəki itkilərin ortalamasıdır:

Gözlənilməyən itki aşağıdakı formulla hesablanır:

$$UL = EAD * [(PD * \sigma_{LGD}^2) + (LGD^2 * \sigma_{PD}^2)]^{1/2}$$

Burada,

$$\sigma_{LGD}^2 = LGD * (1 - LGD) / 4$$

və

$$\sigma_{PD}^2 = PD * (1 - PD)$$

olub σ_{LGD}^2 defolt anındakı itkinin variasiyası və σ_{PD}^2 isə defolt ehtimalının variasiyasıdır. Gözlənilməyən itki müəyyən bir əminlik səviyyəsində (confidence level) ortalamadan standart kənarlaşma (standart deviation) kimi hesablanır və buna eyni zamanda Kredit VaR (Value at Risk) deyilir. σ_{LGD}^2 və σ_{PD}^2 eyni zamanda uyğun olaraq itki əmsalının (LGD) və defolt ehtimalının (PD) standart kənarlaşmalarıdır.

Gözlənilməyən itki hesablanması (nümunə)

Yuxarıdakı misala uyğun olaraq defolt ehtimalı (PD) və zərər dərəcəsi (LGD), müvafiq olaraq 6% və 20% standart kənarlaşmalara malikdirlər. İndi gözlənilməz zərəri hesablayaq:

$$UL = EAD * [(PD * \sigma_{LGD}^2) + (LGD^2 * \sigma_{PD}^2)]^{1/2} = 1\,700\,000 * (5\% * 20\%^2 + 30\% * 6\%^2)^{1/2} = 94\,346$$

Dolayısıyla, 1 700 000 manat qalığı olan bir kredit üzrə 5% defolt olma ehtimalı, 30% zərər əmsalı və müvafiq olaraq 6% və 20% standart kənarlaşmalar ilə defolt anında zərərimiz 94 346 manat olacaqdır.

Defolt ehtimalının hesablanması

Hər bir gecikmə qrupuna defolt olma ehtimalı (PD) verilməklə ümumi portfelin potensial defolt həcmi proqnozlaşdırmaq mümkündür. İflas olma ehtimalları (PD) bankın empirik məlumatları əsasında qurulmuş miqrasiya matrislərinə əsasən müəyyən edilir. Gecikmə dövrü artdıqca bu ehtimal da yüksəlir və gecikmə müddəti 360 gündən artıq olan kredit qrupları üzrə defolt ehtimalı 100%-ə yaxınlaşır.

Defolt ehtimalını hesablamaq üçün öncəliklə Roll rate əmsallarını hesablamaq lazımdır. Roll-rate hər hansı bir gecikmə intervalında olan kreditlərin digər gecikmə intervalına keçməsi faizidir, digər bir ifadə ilə əmsalıdır. Yəni, kreditlərin işlək və gecikmə günləri üzrə

0, 1 - 30, 31 - 60, 61 - 90, ..., 330 - 360 intervallarından uyğun olaraq 1 - 30, 31 - 60, 61 - 90, ..., 330 - 360, 360 dan yuxarı intervallara keçid, miqrasiya faizidir. Roll-rate analizini etmək üçün gecikən kreditlərin Miqrasiya matrisi hazırlanır və gecikmə intervallarından növbəti gecikmə intervallarına keçid xanalarına baxılır.

Öncəliklə Miqrasiya matrislərini formalaşdıraraq. Miqrasiya matrisi (migration matrix) başqa adı ilə tranzistiya, keçid matrisi (transition matrix) bankın kredit portfelinin gecikmə günləri üzrə bir gecikmə intervalından digər gecikmə intervalına keçidini, tranzistiyasını göstərən analitik hesabatdır. Bu hesabat kredit portfelinin əsas risk metrikalarından, alətlərindən biridir. Miqrasiya matrisi bir dövr ərzində mövcud olan kreditlərin növbəti dövrlər üzrə vəziyyətini göstərir.

Miqrasiya matrisini formalaşdırmaq üçün ilk öncə kredit portfelinin müəyyən bir tarixə (cari tarixdən ən az bir 30 gün əvvələ olmalıdır) 0, 1-30, 31-60, 61-90, ..., 301-330 və 331-360 gecikmə günləri üzrə bölgüsünü hazırlayırıq. Buraya həm bu intervallar üzrə portfeldə olan kreditlərin sayını həm də məbləğini ayrı-ayrı daxil etmək olar. Bu şəkildə say və məbləğə görə iki ayrı hesabat hazırlamış oluruq. Bu gecikmə günləri üzrə bölgünü matrisin birinci sütununa şaquli (vertikal) olaraq daxil edirik. Daha sonra yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixdən 30 gün sonraya həmin kreditlərin daxil olduğu kredit portfelinin 1-30, 31-60, 61-90, ..., 301-330, 331-360 və 360 gündən çox gecikmə günləri üzrə bölgüsünü hazırlayırıq. Bu gecikmə günləri üzrə bölgünü matrisin birinci sətrinə üfüqü (horizontal) olaraq daxil edirik. Yekunda aşağıdakı formada bir matris əldə etmiş olacağıq:

gecikmə günü	kredit sayı	bağlanılmış	cari	1 – 30	31 – 60	61 – 90	91 – 120	121 – 150	151 – 180	181 – 210	211 – 240	241 – 270	271 – 300	301 – 330	331 – 360	> 361
cari (0 gün)	17,816	123	17,459	234	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1 – 30	1,234	12	345	855	22	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
31 – 60	53	5	14	23	4	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
61 – 90	36	2	3	5	14	6	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0
91 – 120	31	1	2	2	1	4	5	16	0	0	0	0	0	0	0	0
121 – 150	19	0	0	0	1	2	2	5	9	0	0	0	0	0	0	0
151 – 180	21	0	0	0	0	0	0	0	0	21	0	0	0	0	0	0
181 – 210	20	0	0	0	0	0	2	2	1	0	15	0	0	0	0	0
211 – 240	28	0	0	0	0	0	0	0	1	0	4	23	0	0	0	0
241 – 270	29	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	26	0	0	0
271 – 300	35	2	4	0	5	0	2	0	0	2	0	5	5	10	0	0
301 – 330	27	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	25	0
331 – 360	16	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	15

Beləcə, miqrasiya matrisini əldə edirik. İndi bu miqrasiya matrisini faiz olaraq göstərik.

Beləcə, miqrasiya matrisini əldə edirik. İndi bu miqrasiya matrisini faiz olaraq göstərik.

gecikmə günü	kredit sayı	bağlanmış	cari	1 – 30	31 – 60	61 – 90	91 – 120	121 – 150	151 – 180	181 – 210	21 – 240	24 – 270	27 – 300	301 – 330	331 – 360	> 361
cari (0 gün)	17,816	0.7%	98.0%	1.3%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
1 – 30	1,234	1.0%	28.0%	69.3%	1.8%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
31 – 60	53	9.4%	26.4%	43.4%	7.5%	13.2%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
61 – 90	36	5.6%	8.3%	13.9%	38.9%	16.7%	16.7%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
91 – 120	31	3.2%	6.5%	6.5%	3.2%	12.9%	16.1%	51.6%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
121 – 150	19	0.0%	0.0%	0.0%	5.3%	10.5%	10.5%	26.3%	47.4%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
151 – 180	21	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	100.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
181 – 210	20	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	10.0%	10.0%	5.0%	0.0%	75.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
211 – 240	28	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	3.6%	0.0%	14.3%	82.1%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%
241 – 270	29	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	3.4%	0.0%	6.9%	89.7%	0.0%	0.0%	0.0%
271 – 300	35	5.7%	11.4%	0.0%	14.3%	0.0%	5.7%	0.0%	0.0%	5.7%	0.0%	14.3%	14.3%	28.6%	0.0%	0.0%
301 – 330	27	0.0%	3.7%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	3.7%	92.6%	0.0%
331 – 360	16	6.3%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	93.8%

Matrisdən göründüyü kimi bu analiz forması müəyyən dövrlər üzrə bankın kredit portfelinin gecikmə günlərindəki kreditlərinin nə qədərini və ya neçə faizinin bağlanıldığını, cari statusda qaldığını və 30 gün sonrakı dövrlərə miqrasiyasını, keçidini göstərir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Roll-rate hər hansı bir gecikmə intervalında olan kreditlərin digər gecikmə intervalına keçməsi faizidir, digər bir ifadə ilə əmsaldır. Digər bir ifadə ilə Roll-rate əmsalları Miqrasiya matrisinin diaqonalındakı əmsalları təşkil edir. Yuxarıdakı misal üzrə baxsaq Roll-rate hesabatımız aşağıdakı kimi olacaqdır:

Cədvəl 45

gecikmə günü	1 – 30	31 – 60	61 – 90	91 – 120	121 – 150	151 – 180	181 – 210	211 – 240	241 – 270	271 – 300	301 – 330	331 – 360	> 361
cari (0 gün)	1.3%												
1 – 30		1.8%											
31 – 60			13.2%										
61 – 90				16.7%									
91 – 120					51.6%								
121 – 150						47.4%							
151 – 180							100%						
181 – 210								75%					
211 – 240									82.1%				
241 – 270										89.7%			
271 – 300											28.6%		
301 – 330												92.6%	
331 – 360													93.8%

Matrisdən göründüyü kimi Roll-rate, Miqrasiya matrisinin diaqonalını göstərir. Hesabatdan göründüyü kimi gecikməsi olmayan kreditlərin 1,3%-i 1 - 30 gün gecikmədə olan kreditlərin 1,8%-i 31 - 60 gün gecikməsi olan kreditlərin 13,2%-i 61 - 90 gün gecikmə intervalına, 61 - 90 gün gecikmə kreditlərin 16,7%-i 91 - 120 gün gecikmə aralığına və s. keçmişdir. Roll-rate hesabatımız qısa formada aşağıdakı kimi olacaqdır:

Cədvəl 46

Gecikmə günü	Roll rate
cari (0 gün)	1.3%
1 – 30	1.8%
31 – 60	13.2%
61 – 90	16.7%
91 – 120	51.6%
121 – 150	47.4%
151 – 180	100%
181 – 210	75%
211 – 240	82.1%
241 – 270	89.7%
271 – 300	28.6%
301 – 330	92.6%
331 – 360	93.8%

İndi defolt olma ehtimallarını hesablayaq. Bir gecikmə intervalı üzrə defolt olma ehtimalını hesablamaq üçün o gecikmə intervalını özündən sonrakı bütün gecikmə intervallarının Roll-rate əmsallarını bir-birinə vurmaq lazımdır. Bu metoda uyğun olaraq defolt olma ehtimallarının (PD) hesablanması aşağıdakı cədvəldə qeyd edildiyi kimi hesablaya bilərik:

Cədvəl 47

Gecikmə günü	Roll rate	PD
cari (0 gün)	1.30%	0.00%
1 – 30	1.80%	0.00%
31 – 60	13.20%	0.07%
61 – 90	16.70%	0.56%
91 – 120	51.60%	3.36%
121 – 150	47.40%	6.50%
151 – 180	100%	13.72%
181 – 210	75%	13.72%
211 – 240	82.10%	18.29%
241 – 270	89.70%	22.28%
271 – 300	28.60%	24.84%
301 – 330	92.60%	86.86%
331 – 360	93.80%	93.80%

Nəticə olaraq hər bir gecikmə intervalı üzrə gecikən kreditlərin defolt ehtimallarını hesablamış olduq. İndi hesabladığımız defolt ehtimallarını və gözlənilən itki formulunu istifadə edərək hər bir gecikmə intervalı üzrə gözlənilən itkiləri hesablayaq:

Cədvəl 48

Gecikmə günü	PD	EAD	LGD	EL = PD x EAD x LGD
cari (0 gün)	0.00%	17,816	40%	0
1 – 30	0.00%	1,234	40%	0
31 – 60	0.07%	53	40%	0
61 – 90	0.56%	36	40%	0
91 – 120	3.36%	31	40%	0
121 – 150	6.50%	19	40%	0
151 – 180	13.72%	21	40%	1
181 – 210	13.72%	20	40%	1
211 – 240	18.29%	28	40%	2
241 – 270	22.28%	29	40%	3
271 – 300	24.84%	35	40%	3
301 – 330	86.86%	27	40%	9
331 – 360	93.80%	16	40%	6

Yekun olaraq hər bir gecikmə intervalı üzrə gecikən kreditlərin (say olaraq) 40% itki əmsalı (LGD) və hər bir gecikmə intervalına uyğun defolt ehtimalları (PD) ilə gözlənilən itkilərini hesablamış olduq.

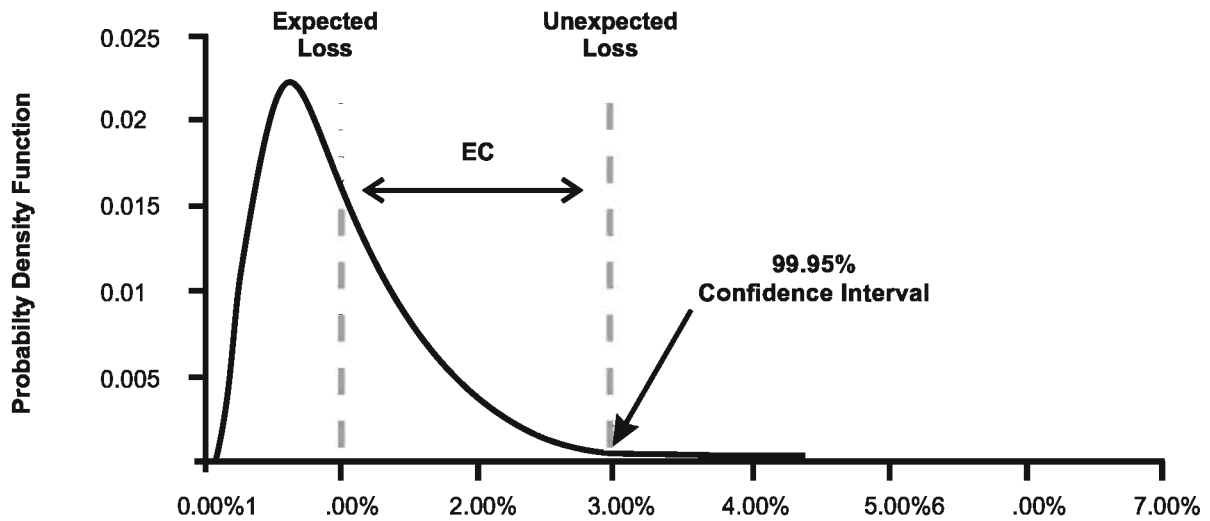
Kredit portfelinin riskə məruz dəyəri

Kredit portfelinin riskə məruz dəyəri (Credit Value at Risk – CrVaR), əvvəlcədən müəyyən edilmiş dövr üçün hesablanmış əminlik dərəcəsi ilə ehtimal olunan zərərin maksimum məbləğini ifadə edir. Tərifdən göründüyü kimi Riskə Məruz Dəyər zaman aralığı və əminlik səviyyəsi kimi iki faktoru özündə cəmləşdirir. İstənilən riskə məruz dəyər modeli tətbiq edilərkən əminlik dərəcəsi kimi minimum olaraq 95% və ya 99% götürülür. CrVaR-ın hesablanması zamanı aşağıdakı formul istifadə edilir:

$$CrVaR = UL + EL$$

İqtisadi kapital

İqtisadi kapital (Economic Capital - EC) dedikdə, gözlənilməz zərərlərin (UL) bağlanması üçün tələb olunan kapital məbləği başa düşülür. Yəni gözlənilməz zərərlərə qarşı ayrılmış rezervlər iqtisadi kapitalı təşkil edir. İqtisadi kapitalı qrafik üzərində aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

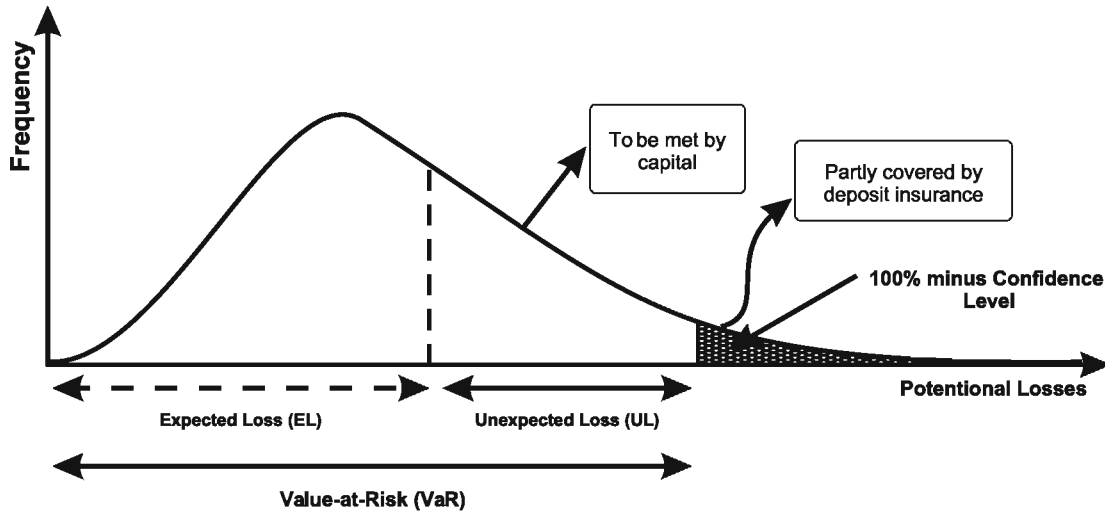
CrVaR metodu iqtisadi kapitalı hesablamaq üçün istifadə edilir. İqtisadi kapitalı hesablamaq üçün aşağıdakı formuldən istifadə edilir:

$$EC = CrVaR - EL$$

və ya

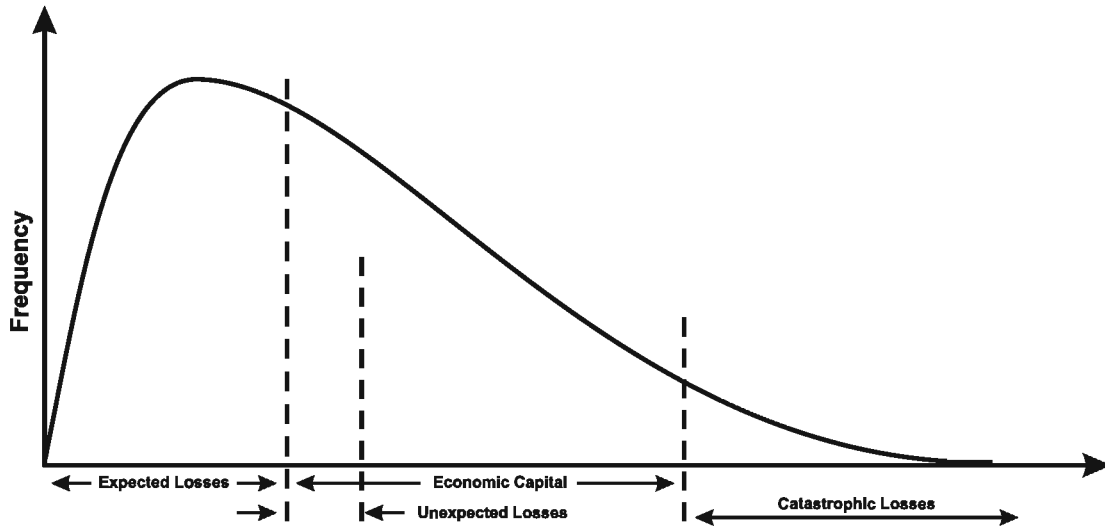
$$EC = UL$$

Bank gözlənilən itkilər qarşısında kredit ehtiyatları və gözlənilməyən itkilər qarşısında isə iqtisadi kapital yaradır. Bunu aşağıdakı qrafik ilə göstərə bilərik:

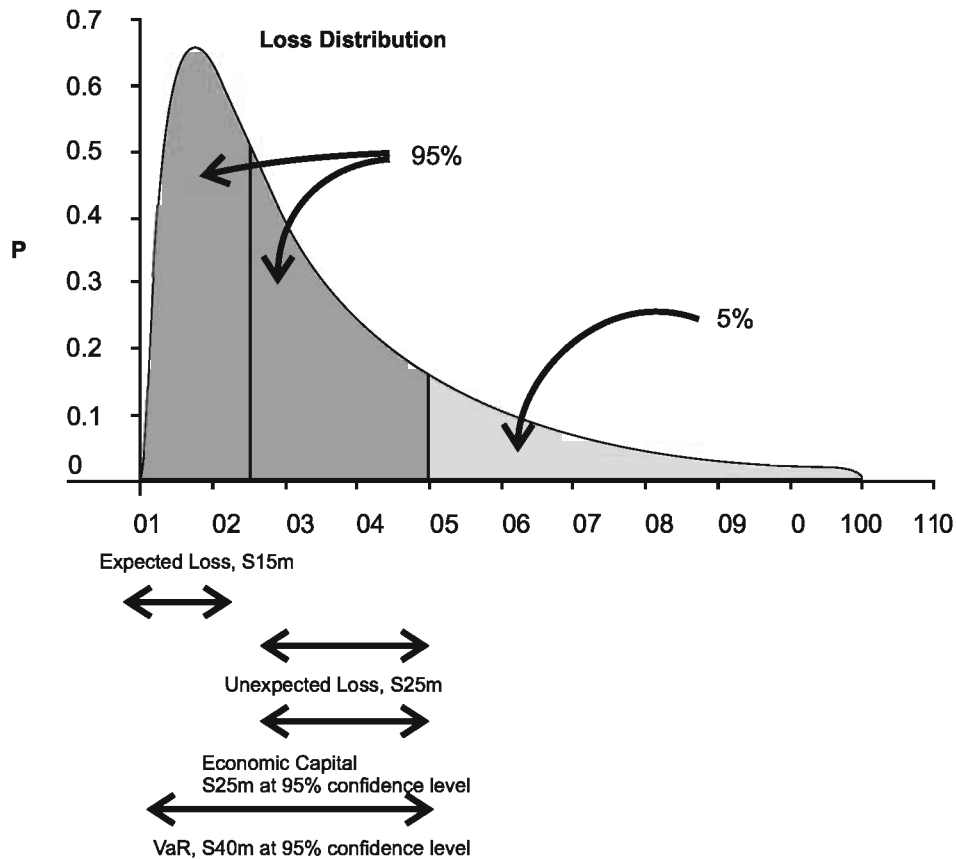

İtki dağılımı

İtki dağılımı (Loss distribution), gözlənilən və gözlənilməyən itkilərin və eyni zamanda kredit portfelinin riskə məruz dəyərindən kənarda qalan itkilərin toplam dağılımıdır. Bunu aşağıdakı diaqramda göstərə bilərik:

İtki dağılımı, həm kredit ehtiyatlarını, iqtisadi kapitalı və həm də müstəsna zərərləri (exceptional loss) özündə cəmləşdirir. Müstəsna zərərlər, müntəzəm olaraq baş verməyən qeyri-adi bir hadisə ilə əlaqəli baş verən itkidir. Bizim nümunə və yanaşmalarda bu CrVaR ilə əhatə olunmayan 5% və 1% hissəni əhatə edir. Bunu misal olaraq aşağıdakı diaqramla göstərə bilərik:

ƏMƏLIYYAT RİSKLƏRİ ƏMƏLIYYAT RİSKLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜZRƏ BAZEL YANAŞMLARI

Banklarda Əməliyyat Risklərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Bazel Yanaşmalarının araşdırılması, bu yanaşma və metodların tətbiqi və əməliyyat risklərinin ölçülməsi üçün itki məlumat bazasının yaradılması metodologiyasından ibarətdir. Bu məqsədlə Əməliyyat risklərinin ölçülməsi üçün tətbiq olunan yuxarıdan-aşağıya və aşağıdan-yuxarıya yanaşma metodları incələnməmişdir. Tədqiqat işində Əsas Göstəricilər və Standart yanaşmalar əsasında banklar üzrə konkret hesablamalar aparılmış və nəticə olaraq Bankın Əməliyyat Riskinə Məruz Dəyəri (OprVAR) tapılmışdır. Əməliyyat riskləri bankların ən çox məruz qaldığı risklər olduğundan və eyni zamanda digər bir çox risklərin səbəbkarı kimi əhəmiyyət daşıdığından tədqiqat işi olduqca əhəmiyyət kəsb edir.

Əməliyyat riskləri qeyri-adekvat və ya uğursuzluqla nəticələnmiş bankdaxili proseslərdən, insanlardan, sistemlərdən və bankdankənar hadisələrin nəticəsində yaranan risk olaraq bankların ən çox məruz qaldığı risklərdəndir. Əməliyyat riskləri insanların səhvi, informasiya sistemində uğursuzluqlar, qeyri-adekvat və yetərsiz prosedurlar, daxili nəzarətdə boşluqlar, fırıldaqçılıq halları eləcədə təbii fəlakətlərdən irəli gəlir və gözlənilməz maliyyə itkilərinə səbəb olur. Əməliyyat riskləri eyni zamanda digər bir çox risklərin səbəbkarı, yaradıcısı kimi əhəmiyyət daşıyır. Əməliyyat riski bütün məhsullar və biznes fəaliyyətində mövcuddur və bu səbəbdən banklarda əməliyyat risklərinin idarə banklar üçün prioritet məsələlərdən biridir.

Risk hadisələrinin təsnifləşdirilməsi

Bazel Komitəsi (Basel Committee) əməliyyat risklərini risk hadisələrinin növlərinə görə və biznes xəttinə görə qruplara ayırır. Bazel Komitəsi 7 risk hadisəsi tipi müəyyən edir və digər tərəfdən risk hadisələri baş verdiyi biznes xəttinə görə də ayrılırlar:

Cədvəl 40

Risk hadisələri

Risk hadisəsi tipləri	Biznes xəttinə görə risk hadisəsi
- o Daxili fırlıdaqçılıq - o Xarici fırlıdaqçılıq - o İşəgötürmə qaydaları və iş yerinin təhlükəsizliyi - o Müştərilər, məhsullar və iş qaydaları - o Aktivlərə dəyən fiziki zərərlər - o Biznesdə dayanmalar və sistem xətalrı - o İcra, çatdırılma və proseslərin idarə olunması	- o Korporativ maliyyə - o Bazar əməliyyatları və satış - o Parakəndə bankçılıq - o Kommersiya bankçılıq - o Ödəniş və hesablaşmalar - o Agentlik və saxlama-seyfi xidmətləri - o Aktivlərin idarə olunması - o Fərdi brokerlik xidmətləri

Bazel Komitəsi Əməliyyat risklərini aşağıdakı dörd alt risk kateqoriyası üzrə təsnifləşdirilir:

- İnsan Resursu riski
- İnformasiya Texnologiyaları riski
- Proses riski
- Hüquqi risklər
- Kənar risklər

Əməliyyat risklərinin idarə edilməsi

Əməliyyat risklərinin idarə edilməsi sistemi, əməliyyat risklərinin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, ölçülməsi, tənzimlənməsi və onlara dair hesabatlılığı özündə əks etdirən prosesdir.

Əməliyyat risklərinin idarə edilməsinin məqsədi Bankın əməliyyat risklərinə məruz qalma ehtimalını müəyyən etmək, onların səbəblərini başa düşmək, bu risklərə qarşı kapital ehtiyatlılığı yaratmaq, onların əvvəlcədən proqnozlaşdırılmasına kömək edəcək daxili və xarici meylləri müəyyən etməkdir.

Əməliyyat risklərinin ölçülməsi metodları davamlı olaraq inkişaf etsə də bu metodlar bazar və kredit risklərinin ölçülməsi metodlarında olduğu qədər dəqiq və geniş deyil. Bu baxımdan əməliyyat risklərinin dəqiq ölçülməsindən daha çox onların qiymətləndirilməsi müzakirə mövzudur.

Əməliyyat riskinin yaranmasına səbəblər

Əməliyyat riskinin yaranmasına səbəb olan daxili amillər sırasına aşağıda qeyd edilənlər daxildir:

- Bankın təşkilatı strukturu daxilində bölmələr və işçilər arasında vəzifə bölgüsü sahəsində, bank əməliyyatları və digər əqdlərin icrası qaydası və prosedurunda,

- onların sənədləşdirilməsi və uçota alınmasında olan çatışmamazlıqlar;
- Bankın əməkdaşlarının müəyyən edilmiş qayda və prosedurlara riayət etməməsi;
- Bankda daxili nəzarətin səmərəsizliyi;
- Bankın əməkdaşlarının Bankın maraqlarına zidd olan təsadüfi və ya qəsdən törədilən hərəkətləri;
- Sistem və avadanlıqların işində baş verən xəta və nasazlıqlar.

Əməliyyat riskinin yaranmasına səbəb olan xarici amillər sırasına aşağıda qeyd edilənlər daxildir:

- Fiziki /və ya hüquqi şəxslərin Bankın maraqlarına zidd olan təsadüfi və ya qəsdən törədilən hərəkətləri;
- Bankın nəzarətindən kənarda olan sistem və avadanlıqların işində baş verən xəta və nasazlıqlar;
- Bankın nəzarətindən kənarda olan mənfi xarakterli xarici amillər.

Əməliyyat risklərinin müəyyən edilməsi mənbələri və alətləri

Əməliyyat risklərini müəyyən edilməsi aşağıdakı metod və hesabatlarla aparılır:

- Bankın struktur bölmələrinə göndərilən "Özünüqiymətləndirmə Sorğuları" (Self Assessment);
- Bankın struktur bölmələrinin rəhbərləri və əməkdaşları ilə intervyuların keçirmək;
- Seminarlar təşkil edərək strukturlarla birgə müzakirələr aparmaq;
- Biznes proseslərini monitoring və təhlil etmək;
- Daxili Audit hesabatlarını nəzərdən keçirtmək;
- Kreditlərin monitoringi üzrə tərtib edilmiş aktları nəzərdən keçirtmək;
- Əməliyyatlarda "4 göz" prinsipinin pozulduğu məqamları izləmək;
- Daxili qaydaları əməliyyat riski nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirmək;
- "Help Desk" moduluna edilmiş müraciətləri təhlil etmək;
- Gizli Müştəri Sorğusu hesabatını nəzərdən keçirmək;
- Müştəri şikayətlərinin analizi;
- İşçilər arasında keçirilən daxili sorğu hesabatını nəzərdən keçirmək;
- Daxili nəzarət sistemlərini təhlil etmək;
- İş yüklərinin təhlili;
- Bankın apardığı reklam kampaniyalarının və promo aksiyaların izlənilməsi;
- Bankın aidiyyəti strukturları tərəfindən aylıq əsasda təqdim etdikləri hesabatlar.

Özünüqiymətləndirmə sorğusu

"Özünüqiymətləndirmə" anket forması Risklərinin İdarə Edilməsi Strukturu tərəfindən tərtib edilir. Bu anket formasında Bankda baş verə biləcək əməliyyat riskləri sıralanır. İnsan resursları, informasiya texnologiyaları, proses və kənar əməliyyat risklərini yaradan faktorlar və bunlara uyğun sub-faktorlar sorğuda göstərilir. Anket formasında baş vermiş əməliyyat riski müvafiq faktora uyğun olaraq yazıldıqdan sonra əməliyyat riskinin baş vermə tezliyi aşağıdakı şəkildə göstərilir:

- İldə bir neçə dəfə baş verir
- Rübə bir neçə dəfə baş verir
- Ayda bir neçə dəfə baş verir
- Həftədə bir neçə dəfə baş verir
- Hər gün baş verir
- Hər gün bir neçə dəfə baş verir
- Baş vermir

Strukturlar nöqsanı əhəmiyyət dərəcəsinə görə qiymətləndirdiyi zaman Banka dəyən zərər, müştəri itkisi, vaxt itkisi və s. amilləri nəzərə alırlar. Beləliklə rəqəmlərlə işarələnən keyfiyyət göstəriciləri kəmiyyət göstəricilərinə çevrilir və baş vermiş əməliyyat risklərinin əhəmiyyətinin nə dərəcədə olduğu müəyyən edilir. Bu proses ildə iki dəfə bankın bütün strukturlarının iştirakı ilə həyata keçirilir.

İntervyuların keçirilməsi

Bankın struktur bölmələrinin rəhbərləri və əməkdaşları ilə intervyular keçirərək Bankda baş verən risk hadisələri və baş verməsi ehtimal olunan əməliyyat riskləri haqqında qarşılıqlı müzakirələr aparılır. Bu intervyular zamanı eyni zamanda Risk və Nəzarət özünüqiymətləndirmə Sorğusunun nəticələri müzakirə olunur.

İtki məlumat bazası

Əməliyyat risklərinin ölçülməsi üçün itki məlumat bazasına (loss data base) ehtiyac vardır. İtki məlumat bazası tarixi itki məlumatlarını özündə əks etdirən bir bazadır. Bankın ölçüsünə, biznes fəaliyyətinin istiqamətlərinə, məhsul və xidmətlərin mürəkkəbliyinə, risk profilinə uyğun olaraq bankda əməliyyat riskləri üzrə zərərlər barədə mərkəzləşdirilmiş məlumat bazası yaradılır. Zərərlər barədə məlumatların toplanması, məlumat bazasına daxil edilməsi və əməli məqsədlə risklərin idarə edilməsi bölməsi daxilində məsul şəxs təyin edilir. Zərərlər barədə məlumat bazası bankın bütün biznes sahələrini və əməliyyat risklərini əhatə etməklə kəmiyyətlə ifadə olunur. Əməliyyat riskləri üzrə zərərlərin müəyyən edilməsi, zərərlər barədə məlumatların məsul şəxslərə ötürülməsi və məlumat bazasından istifadəsi prosesləşdirilir. Qeyd olunan bazanın mövcud olması məlumatları analiz etməyə, gələcəkdə baş verə biləcək hadisələri yüksək tezlikli az təsirli və aşağı tezlikli yüksək təsirli risklər üzrə qruplaşdırmağa imkan verir.

Əməliyyat riski növləri təkrarlanma tezliyindən və bank əməliyyatlarına təsiri baxımından xarakterizə olunur. Belə ki, bank öz əməliyyat riskini idarə etməsini yüksək tezlikli az təsirli və aşağı tezlikli yüksək təsirli risklər üzərində cəmləşdirir.

Əməliyyat riskləri üzrə zərərlər barədə məlumatlar ən azı aşağıdakı mənbələrdən toplanır:

- əməliyyatı həyata keçirən və ya təsdiq edən şəxs və ya strukturadan (departament, filial, şöbə və s.) ötürülmüş məlumatlar;
- daxili audit və kənar audit yoxlamaları, habelə bankda aparılan digər yoxlamaların nəticələri;
- üçüncü şəxs tərəfindən ötürülmüş və ya insayder məlumatlar;
- müştəri şikayətləri və müraciətləri;

- digər mənbələr;
Məlumat bazasına zərərlər barədə ən azı aşağıdakı məlumatlar daxil edilir:
- ümumi zərərin məbləği və valyutası;
- xarici valyutada olan ümumi zərərlərin məbləğinin milli valyutada ifadəsi;
- zərərin və ya ehtiyatların bankın mənfəət və zərər hesablarında uçota alındığı tarix;
- zərər üzrə bərpa olunan məbləğ və bərpa olunma tarixi;
- xalis zərər (ümumi zərərdən bərpa olunan məbləğ çıxılır);
- bir əməliyyat üzrə maksimum zərər;
- zərərin baş vermə səbəbi (yeni risk növü, nəzarət sistemində boşluq və s.) və təsnifatı (insan amili, sistem və kənar risk);
- risk hadisəsinin təsviri;
- risk hadisəsinə müəyyən edən şəxs və ya struktur;
- risk hadisəsi baş verən struktur;
- risk hadisəsinin baş verdiyi tarixi;
- risk hadisəsinin aşkar olunma tarixi;
- risk hadisəsinin aradan qaldırılması üçün tədbir;
- risk hadisələrinin növləri;
- biznes sahələrinin növləri;
- tədbirin icra tarixi;
- tədbirin icra statusu;
- zərərlər barədə məlumatı daxil edən şəxs;
- əməliyyat riskinin növü (insan amili, IT, hüquqi, kənar);

Bank hər bir əməliyyat riski hadisəsi üzrə yaranmış ümumi zərəri və zərər üzrə bərpa olunan məbləğləri müəyyən edir və məlumat bazasına daxil edir. Ümumi zərərlərin hesablanması zamanı aşağıdakılar nəzərə alınır:

- əməliyyat risk hadisəsi nəticəsində bank tərəfindən 3-cü şəxsə ödənilən bir başa ödənişlər;
- risk hadisəsi nəticəsində yaranmış əməliyyat xərcləri (məsələn, hüquqi məsləhət və məhkəmə xərcləri və ya təchizatçılara ödənilən haqlar və.s), o cümlədən təmir və ya bərpa xərcləri;
- əməliyyat riskinin təsiri nəticəsində yaradılmış ehtiyatlar və ya hesablanmış digər xərcləri;
- bankın mənfəət və zərər hesablarında zərər kimi tanınmayan, lakin risk hadisəsi nəticəsində faktiki itki kimi tanınan və müvəqqəti olaraq araşdırılması məqsədilə bankın tranzit hesablarında uçota alınmış gözlənilən zərərlər (müəyyən olunmamış məbləğlər və ya araşdırılan əməliyyatlar və s.);
- Əməliyyat riski hadisələrindən sonra onların qarşısının alınması və ya risklərin minimallaşdırılması məqsədilə risklərin idarə olunmasının və biznesin inkişafının təkmilləşdirilməsinə çəkilən xərclər ümumi zərərlərin hesablanmasında nəzərə alınmır;

Zərərər barədə məlumatlar bankın biznes sahələrinin və risk hadisələrinin birinci, ikinci və üçüncü səviyyələri üzrə toplanır:

Cədvəl 50

Risk hadisələrinin səviyyəsi

• biznes sahələrinin 1-ci səviyyəsi	bankın əsas fəaliyyət istiqamətlərini əhatə edir (korporativ maliyyələşmə, ticarət və investisiya, istehlak bankçılığı, kommersiya bankçılığı, ödənişlər və hesablaşmalar, agentlik xidmətləri).
• risk hadisələrinin 1-ci səviyyəsi	zərərlərin baş verməsinə səbəb olan əsas hadisələri əhatə edir (daxili dələduzluq, xarici dələduzluq, iş münasibətləri və iş yerinin təhlükəsizliyi, müştərilər, məhsullar və biznes münasibətlər, aktivlərə fiziki dəyən ziyan, fəaliyyətin dayanması və sistem xətalari, proseslərin idarə edilməsi).
• 2-ci səviyyə	biznes fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və zərərlərin baş vermə hadisələrinin növləri daxildir.
• 3-cü səviyyə	biznes fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və zərərlərin baş vermə hadisələri üzrə növlərin tərkib hissələridir.

Azərbaycanda bankların nəzarət orqanı olan Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası Əməliyyat riski üzrə zərərər barədə məlumatların yığılması haqqında qayda layihəsi hazırlamışdır və bu qayda banklarda əməliyyat riski üzrə zərərər barədə məlumatların yığılması qaydasını müəyyən edir.

Əməliyyat riskləri üzrə hadisə tipləri

Əməliyyat riski hadisələri yüksək tezlikli – zəif təsirli (high frequency - low impact) və aşağı tezlikli – böyük təsirli (low frequency - high impact) hadisələrə ayrılırlar. Yüksək tezlikli – zəif təsirli hadisələr tez-tez rast gəlinir və elə də böyük olmayan itkilərlə nəticələnir. Aşağı tezlikli – böyük təsirli hadisələr nadir hallarda rast gəlinir, lakin, itki olduqca yüksək olur. Əməliyyat risklərinin dəqiqliklə ölçülməsi üçün hər iki hadisə qrupunun məlumat bazasında adekvat formada təmsil olunmağına ehtiyac var. Adətən daxili məlumatlar aşağı tezlikli - böyük təsirli hadisələrin az təmsil olunması ilə xarakterizə olunur.

Dünyada fəaliyyət göstərən maliyyə institutlarının bir çoxu aşağı tezlikli - böyük təsirli hadisələrə məruz qalmayıblar, bu baxımdan onlarda bu qrup üzrə data olmur. Belə olan

halda data tələbatını ödəmək üçün adətən xarici məlumat bazalarından və ya müəssisənin rəhbərlik tərəfindən hazırlanmış müxtəlif senarilərdən istifadə edirlər.

Beynəlxalq maliyyə institutları və müxtəlif ölkələrin bankları data problemini həll etmək üçün assosiasiyalar, təşkilatlar yaradır və anonimlik prinsipi əsasında özlərində baş verən əməliyyat itkilərini bu məlumat bazasına yerləşdirirlər. Bu öz növbəsində onlara həmin məlumat bazasında onlara lazım olan məlumatları almağa imkan verir. Dünyadakı bəzi xarici məlumat bazaları aşağıdakılardır:

1. Qərargahı İsveçrənin Sürix şəhərində yerləşən ORX (Operational Riskdata Exchange)
2. Britaniya Banklar Assosiasiyasının nəzdində GOLD (Global Operational Loss Database)
3. İtaliya Banklar Assosiasiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən DIPO (Database Italiano Perdite Operative)

Xarici datanın istifadə edilməsinin aşağıdakı çətinlikləri vardır:

1. Qaydalara görə banklar və digər institutlar bazalara məlumat yerləşdirərkən müəyyən limit həddindən aşağı olan itkiləri bura daxil etmirlər.
2. Məlumat yerləşdirən banklar bir qayda olaraq qoyulmuş limitdən yuxarı olsa belə bəzi itkiləri gizlətməyə meyillidirlər, lakin böyük itkilər adətən qalmaqallara səbəb olduğu üçün onların gizlədilməsi bəzən mümkün deyil.

Bu tip məlumat bazalarında yüksək tezlikli – zəif təsirli hadisələr bazada daha az təmsil olunur ki, bu da əməliyyat riskləri üçün daha böyük kapital tələbinin formalaşmasına səbəb ola bilər və nəticədə banklar vəsaitlərdən səmərəli istifadə edə bilməzlər.

Əməliyyat risklərinin ölçülməsi

Əməliyyat risklərinin ölçülməsinə iki yanaşma mövcuddur:

- **yuxarıdan-aşağıya** (*top-down approach*)
- **aşağıdan-yuxarıya** (*bottom-up approach*)

Yuxarıdan - aşağıya yanaşması

Yuxarıdan - aşağıya yanaşma daha çox əməliyyat risklərinin hissələrinə ayrılmadan ölçülməsi üçün istifadə olunur. Yuxarıdan - aşağıya ölçülmə metodları ilə risk üzrə iqtisadi kapitalla (economic capital) olan ehtiyacı müəyyən etmək olar, lakin bu kapitalın müəssisənin ayrı-ayrı biznes istiqamətləri üzrə ayrılması üçün digər alətlərdən istifadə edilməsinə ehtiyac vardır.

Yuxarıdan-aşağıya metodların tətbiqi prinsipi bundan ibarətdir ki, əvvəlcə müəssisə üçün risk əlaməti olan bir göstərici (dəyişən) müəyyənləşdirilir və o asılı dəyişən kimi qəbul edilir. Bu göstərici gəlirlər, xərclər, mənfəət və.s. ola bilər. Sonra bazar və kredit risk faktorları ilə bu göstərici arasında olan statistik əlaqə reqressiya yolu ilə modelləşdirilir. Modeldə izahedici dəyişənin variasiyasının (dispersiyasının) izah olunmayan hissəsinin əməliyyat risklərinin nəticəsində meydana çıxdığı qəbul edilir.

Yuxarıdan-aşağıya modellərə aşağıdakı növbəti bir neçə modeli misal göstərmək olar:

- Gəlirə əsaslanan modellər
- Xərclə əsaslanan modellər
- Risk profili modelləri

Gəlirə əsaslanan modellərdə risk göstəricisi kimi müəssisənin gəlirləri qəbul edilir və çox faktorlu modellərdəki kimi reqressiya qurulmaqla gəlirlərin volatilliyinin tərkibindən bazar və kredit risk faktorlarının təsirləri çıxarılır, qalan volatillik əməliyyat riski hesab olunur.

Xərəcə əsaslanan modellərdə xərclərin əməliyyat risklərinin əsas göstəricisi olması ideyası üzərində qurulub və xərclərin volatilliyi müəyyən düzəlişlərdən sonra əməliyyat riski kimi qəbul edilir. Bu modellərin əsas çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, əməliyyat risklərinin hər biri özünü xərclərdə biruzə vermir və üstəlik bəzi xərclər əməliyyat risklərinin azalmasına səbəb olur (məsələn, progressiv proqram təminatının alınması, sığorta xərcləri və.s.)

Risk profili modelləri digərlərindən fərqli olaraq əməliyyat riski göstəricisi kimi birbaşa əməliyyat riski ilə bağlı göstəriciləri araşdırır. Bu göstəricilərə müəyyən dövr ərzində səhv aparılmış əməliyyatların sayı, bunlar nəticəsində yaranan itkilər, işçilərin dövryyə əmsalı, vakansiyaların ümumi iş yeri sayına nisbəti, vaxtından artıq iş saatlarının miqdarı, işçilərin orta yaşı və.s. Bu göstəricilərin bir qismi birbaşa əməliyyat hadisələrinin nəticəsində yaranırsa, digər bir qismi onlara yol açan göstəricilərdir.

Yuxarıdan – aşağıya yanaşmanın ən bilinən metodları aşağıdakılardır:

- **Əsas göstəricilər yanaşması** (basic indicator approach)
- **Standart yanaşma** (standardized approach)

Əsas göstəricilər yanaşması

Bu yanaşma əməliyyat risklərinin ölçülməsi metodları arasında ən sadə və ümumiləşdirilmiş metoddur. Əsas göstərici kimi burada bankın son 3 il üzrə gəliri nəzərdə tutulur. Belə ki, Bankın son üç ildəki ortalama gəliri (zərərlə işlədiyi il hesablamada həm gəlir, həm də say olaraq nəzərə alınmır) α (alfa) əmsalına vurularaq bankın əməliyyat risklərinin həcmi tapılır. Bazel Komitəsinə görə α əmsalı 15%-ə bərabərdir. Hesablamanın riyazi təsviri aşağıda göstərilmişdir:

$$K_{BIA} = \sum_{i=1}^n (GI_i \times \alpha) / n$$

Burada, GI - toplam gəlir, $\alpha = 15\%$, n - isə son üç ildə Bankın gəlirlə işlədiyi illərin sayıdır. α - əmsalı bankın risk mövqeyinə görə standartdan kənarda seçilə bilər. Beləliklə, bu metoddan istifadə edərək Bankın əməliyyat riskinə məruzluğu ölçülür və müvafiq kapital ehtiyatı ayrılır.

Nümunə olaraq yerli banklardan birinin gəlirləri üzərində Əsas göstəricilər yanaşmasını tətbiq etsək aşağıdakı nəticəni alırıq:

Əsas göstəricilər yanaşması

İllər	Gəlirlər	Ədədi orta	Ədədi orta x α
2016	31,000,000	34,333,333	5,150,000
2017	33,000,000		
2018	39,000,000		

Əldə olunmuş hesablamaya görə Bankın Əməliyyat Riskinə Məruz Dəyəri (OprVAR) Əsas göstəricilər yanaşması metodu ilə 5 150 000 AZN - dir və bu həcmdə kapital ehtiyatı ayrılmalıdır.

Standart yanaşma

Standart yanaşmada öncə bank fəaliyyəti aşağıdakı əsas biznes istiqamətlərinə bölünür:

- Riteyl Bankçılıq Əməliyyatları
- KOS Bankçılıq Əməliyyatları
- Korporativ Bankçılıq Əməliyyatları
- Maliyyə Bazarı Əməliyyatları
- Forex və Brokerage xidmətləri
- Hesablaşma və Klirinq xidmətləri

Bu biznes istiqamətləri bir birilərindən fərqli dərəcədə riskə məruz qalırlar. Hər bir biznes istiqamətləri üzrə bankın son 3 ildə əldə etdiyi gəlirlər Avtomatlaşdırılmış Bank Sistemindən (ABS) əldə edilir. Daha sonra hər biznes istiqamətləri üçün ortalama gəlirlər hesablanır. Ardından bu biznes istiqamətləri üçün risk çəkili, əmsalları müəyyən edilir. Risk çəkili müəyyən edildiyi zaman Məlumat İtki Bazasından istifadə edilir. Daha sonra hər bir biznes istiqaməti üzrə hesablanmış ortalama gəlirlər uyğun olaraq risk çəkiliyə vurulur. Hesablamaların riyazi təsviri aşağıda göstərilmişdir:

$$K_{SA} = \sum_{i=1}^n (GI_i \times \beta_i) / n$$

Burada, GI - uyğun olaraq hər bir biznes qolu üzrə toplam gəlir, β - hər bir biznes qoluna uyğun risk çəkili, n - isə son üç ildə Bankın gəlirlə işlədiyi illərin sayıdır. Beləliklə, bu metoddan istifadə edərək Bankın əməliyyat riskinə məruzluğu ölçülür və müvafiq kapital ehtiyatı ayrılır.

Hər bir biznes qoluna uyğun risk çəkisi yəni, β əmsalı nümunə olaraq aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Biznes xətti	β əmsalı
Riteyl Bankçılıq Əməliyyatları	12%
KOS Bankçılıq Əməliyyatları	15%
Korporativ Bankçılıq Əməliyyatları	15%
Maliyyə Bazarı Əməliyyatları	12%
Forex və Brokerage Xidmətləri	15%
Hesablaşma və Klirinq Xidmətləri	18%

Nümunə olaraq yerli banklardan birinin 2018 – ci il gəlirləri üzərində Standart yanaşmanı tətbiq etsək aşağıdakı nəticəni alırıq:

Nümunə 2.

Standart yanaşma

Gəlir maddələri	2018	β	Gəlir x β	Toplam zərər
Fiziki şəxslərlə əməliyyatlar üzrə faiz gəlirləri	4,100,000	12%	492,000	6,837,000
Fərdi sahibkarlarla əməliyyatlar üzrə faiz gəlirləri	1,200,000	15%	180,000	
Hüquqi şəxslərlə əməliyyatlar üzrə faiz gəlirləri	16,500,000	15%	2,475,000	
Xəzinədarlıq əməliyyatları üzrə faiz gəlirləri	13,800,000	12%	1,656,000	
Qeyri faiz gəlirləri, köçürmələr daxil olmaqla	11,300,000	18%	2,034,000	

Beləliklə əldə olunmuş hesablamaya görə Bankın Əməliyyat Riskinə Məruz Dəyəri (OprVAR) Standart yanaşma metodu ilə 6 837 000 AZN - dir və bu həcmdə kapital ehtiyatı ayrılmalıdır.

Aşağıdan – yuxarıya yanaşma

Aşağıdan – yuxarıya yanaşma modeli daha çox əməliyyat risklərini bankın müxtəlif biznes vahidləri, bölmələri arasında mikro səviyyədə axtarılması ilə aparılır. Bu metodla hər bir bankdaxili biznes proses mərhələ - mərhələ monitorinq edilir və yenidən baxılır.

Aşağıdan-yuxarıya modellər özləri də iki qrupa bölünür:

- proseslər yanaşması
- həqiqi yanaşma

Proseslər yanaşması

Aşağıdan – yuxarıya modellərdən ən bilinən yanaşma proseslər yanaşmasıdır. Proseslər yanaşması zamanı bankda pul götürmə, pul köçürmə, valyuta mübadiləsi, depozit hesabına mədaxil, xəzinədarlıq əməliyyatları, satış, təhlil və digər əməliyyatlar tərkibinə daxil olan proseslərə görə ayrılır. Daha sonra əməliyyat riskinin mənbəyi olaraq proseslərin hər hansı birində işçilər tərəfindən yol verilmiş səhvlər və onların sayı, proseslərin düzgün olmaması və bunun nəticəsində yaranan risklər və onların sayı və belə hadisələr zamanı banka dəyən ziyan müəyyən olunur. Bu yanaşma bankda hər hansı əməliyyatı tərkibinə daxil olan proseslərə görə ayırır. Misal olaraq, bankdan hüquqi şəxsə nağd pul verilməsi banka nağd pul çəkinin gətirilməsi, onun əməliyyatçı tərəfindən yoxlanması, şöbə müdiri tərəfindən təsdiqlənməsi və sonda müştərinin təqdim etdiyi kontrol marka əsasında kassa tərəfindən vəsaitin verilməsini özündə birləşdirir. Bank burada əməliyyat riskinin mənbəyi olaraq proseslərin hər hansı birində işçilər tərəfindən yol verilmiş və ya çekdə işçilər tərəfindən təyin edilməmiş səhvlərin sayını, və yaxud da belə hadisələr zamanı banka dəyən ziyanı qəbul edə bilər.

Belə riskləri qiymətləndirmək üçün səbəb-nəticə şəbəkələri, əlaqə modelləri, etibarlılıq modelləri istifadə oluna bilər. Son nəticə olaraq əməliyyat riskinə səbəb olan biznes vahidi və ya bölmə müəyyən edilir və problemin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülür.

Həqiqi yanaşma

Həqiqi yanaşma daha çox statistikanın elementlərini özündə birləşdirir və əməliyyat itkilərinin ehtimal paylanmalarının qurulmasını nəzərdə tutur. Bu metoda itki paylanmalarının qurulması kimi iki yanaşma mövcuddur:

- Empirik
- Parametrik

Empirik yanaşma sadəcə itkilərin məlumat bazası əsasında əməliyyatlar üzrə Riskə Məruz Dəyərin təyin olunmasını nəzərdə tutur.

Parametrik yanaşma daha detallı analizdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi əməliyyat riski hadisələri həm tezliyi və də təsir gücü ilə xarakterizə olunur və əksər hallarda təsir və tezlik bir-birinə tərs mütənəsbib olur. Parametrik yanaşma hadisələrin tezliyi və təsirinin

ayrı-ayrılıqda modelləşdirilməsi, onlar üçün ehtimal paylanmaların qurulması və alınmış iki ehtimal paylanmanın müxtəlif xüsusi funksiyaların köməyi ilə birləşdirilərək vahid funksional formaya gətirilməsini nəzərdə tutur.

Adətən, hadisələrin tezliyi üçün Binomial və ya Puasson paylanmaları, təsirinin modelləşdirilməsi üçün isə Loqnormal və ya Vaybul paylanmaları istifadə olunur. Əlavə olaraq böyük maliyyə institutları əvvəldə adı çəkilən matrisin hər bir xanası üzrə bunu həyata keçirirlər və sonda korrelyasiya əmsalları əsasında müxtəlif xanaları birləşdirərək bank üçün ümumi risk ölçüsü müəyyən edirlər.

Əməliyyat risklərinin azaldılması

Əməliyyat riskinin idarə olunması işinin məram və məqsədlərinə nail olmasını aşağıda qeyd edilmiş metodlar vasitəsi ilə təmin etmək olar:

- Sərhəd göstəricilər (limitlər) sistemi
- Səlahiyyətlər və qərarların qəbulu sistemi
- Məlumat sistemi
- Monitorinq sistemi
- Nəzarət sistemi

Stress testlər

Stress test, bankdaxili və bankdankənar əvvəllər müşahidə olunmuş və ya bankın fəaliyyətinə potensial təsir edə biləcək hadisələrin bankın maliyyə vəziyyətinə potensial təsirinin qiymətləndirilməsi üçün aparılan analizdir. Stress testlərin iki məqsədi vardır; bunlardan birincisi risk üzrə zərərlərin ödənilməsi üçün kapitalın yetərliliyinin yoxlanılması, ikincisi isə risklərin azaldılması məqsədi ilə zəif tərəflərin müəyyən olunmasıdır.

Stress testlərin iki növü vardır:

- Həssaslıq testi
- Ssenari təhlili

Həssaslıq testi, bankdaxili və bankdankənar, əvvəllər müşahidə olunmuş və ya bankın fəaliyyətinə potensial təsir edə biləcək, ehtimal olunan və ölçülə bilən hadisədir (şokdur).

Ssenari təhlili, bir neçə şokun bankın maliyyə vəziyyətinə potensial təsirinin qiymətləndirilməsi təhlilidir.

Azərbaycan banklarında aşağıdakı ssenarilər üzrə stress testlər həyata keçirilməlidir:

- İşçilərin kütləvi şəkildə işdən çıxmaları;
- Müəyyən bir bölgədəki işçi heyətinin infeksiya xəstəliyə tutulması;
- Qeyri- normal hava və yol şərtlərində işçilərin işə gəlməməsi;
- Kadr çatışmamazlığı və iş yükünün artıqlığı;
- SWIFT, AZIPS və ya XÖHKS sistemlərində nasazlıq və ya sistemin çökməsi.
- Təcili pul köçürmə sistemləri sistemlərində nasazlıq və ya sistemin çökməsi.
- KÖMİS sistemlərində nasazlıq və ya sistemin çökməsi.
- Avtomatlaşdırılmış Bank Sisteminin durması;
- Bankomatlarda şəbəkənin olmaması;
- Ehtiyat mərkəzi ilə əlaqədar testlər;

- Server otağı ilə əlaqədar testlər;
- Prosessinq mərkəzi ilə əlaqədar testlər (müvcud olan banklarda).

Stress testlər

Ölkənin kommersiya bankları üçün SWIFT, AZIPS və ya XÖHKS sistemlərində nasazlıq və ya sisteminin dayanması ssenarisi üzrə stress test aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir. Bunun üçün öncəliklə qeyd edilən hesablaşma (SWIFT, AZIPS və ya XÖHKS) sistemləri üzrə müəyyən bir dövrdə toplam gəlir Avtomatlaşdırılmış Bank Sistemindən əldə edilir. Daha sonra əldə olunmuş bu gəlir dövr üzrə iş günlərinin sayına bölünərək 1 günlük gəlir hesablanır. Ardından əldə edilmiş 1 günlük gəlir gün ərzindəki iş saatlarının toplamına bölünərək 1 saatlıq gəlir hesablanır. Yekun olaraq hesablaşma sistemlərinin şəbəkə və daxili sistem nasazlıqları səbəbindən 1 saatlıq və 1 günlük fasilələri zamanı banka dəyə biləcək maddi zərər çıxarılır.

Bənzər şəkildə təcili pul köçürmə sistemlərində nasazlıq və ya sisteminin çökməsi, KÖMİS sistemlərində nasazlıq və ya sistemin çökməsi və Bankomatlarda şəbəkənin olmaması ssenarisi üzrə eyni metod ilə stress testlər həyata keçirilir.

Əməliyyat risklərinin azaldılması və fəvqəladə hallar planı

Əməliyyat risklərinin azaldılması yolları aşağıdakılardır:

İnsan Resursları (İR) riski üzrə:

- Ehtiyat kadrların hazırlanması
- İş yükünün ölçülməsi və tədbirlərin görülməsi
- Mütəmadi olaraq təlimlərin keçirilməsi
- Mütəmadi olaraq qiymətləndirmələrin keçirilməsi
- Filial rəhbərlərinin və işçilərin mütəmadi olaraq rotasiyası
- Fərdi karyera planının hazırlanması və tətbiqi
- Bonus sisteminin hazırlanması və tətbiqi
- Sosial tədbirlərin keçirilməsi

İnformasiya Texnologiyaları (İT) riski üzrə:

Proqram təminatı ilə bağlı:

1. Lisenziyalı proqramların istifadəsi;
2. Pulsuz proqram təminatlarından (freeware) istifadə;
3. Proqramların vaxtlı-vaxtında yenilənməsi (update);
4. Proqramların istifadəsi ilə bağlı təlimlərin keçirilməsi;
5. Baş vermiş proqram təminatı problemlərinin səbəbləri araşdırılmalı və aradan qaldırmaq üçün tədbirlərin görülməsi;

Avtomatlaşdırılmış Bank Sisteminin dağılması və informasiya itkisi riski ilə bağlı:

1. Ehtiyat mərkəzinin yaradılması;

2. Verilənlər bazasının gündəlik, həftəlik, aylıq və illik ehtiyat surətlərinin bank daxili saxlanması;
3. Gündəlik, həftəlik, aylıq və illik ehtiyat surətlərinin kənar yaddaş qurğularında saxlanması;
4. IT sistemlərinin ehtiyat surətlərinin Ehtiyat Mərkəzində saxlanması;
5. Ehtiyat mərkəzinin dövrü olaraq test edilməsi;
6. İtmiş məlumatın bərpasını həyata keçirtmək üçün proqram təminatı;
7. Məlumat itkisinə gətirib çıxarmış səbəbləri aradan qaldırmaq üçün tədbirlərin görülməsi;
8. ABS istifadə təlimlərinin keçirilməsi.

Daxili şəbəkə və avadanlıqların nasaz olması və ya işləməməsi riski ilə bağlı:

1. Ehtiyat şəbəkənin yaradılması və istifadə qaydaları;
2. Ehtiyat avadanlıqların alınması və istifadəyə hazır hala gətirilməsi;
3. Server və kompüter avadanlıqlarında dövrü olaraq profilaktika işlərinin aparılması;
4. Avadanlıqların istifadəsi ilə bağlı təlimlərin keçirilməsi;
5. Baş vermiş nasazlığın səbəbləri araşdırılmalı və aradan qaldırmaq üçün tədbirlərin görülməsi.

Autsorsinq risklərinin azaldılması

1. Autsorsinq şirkətinin fəaliyyətinin monitorinqi;
2. Ehtiyat olaraq yeni autsorsinq şirkətinin seçilməsi.

IT təhlükəsizlik üzrə:

1. Məlumatlara giriş imkanlarının məhdudlaşdırılması;
2. *Informasiya sisteminə icazəsiz girişə qarşı mühafizə sisteminin yaradılması;*
 - 2.1. Avadanlıq Firewall-nun qurulması (məs. Cisco Firewall)
 - 2.2. Proqram Firewall-nun qurulması (məs. Microsoft ISA Server)
3. Şəbəkə hücumlarını müəyyən edən IPS və IDS sistemlərinin tətbiqi
4. Bankın serverlərinin və işçi stansiyalarında (client. antivirus proqramlarının istifadəsi
5. *Informasiya sistemi tərəfindən icazəsiz əməliyyatların icrasını durduran mühafizə sisteminin yaradılması;*
 6. Təkrar olunan hərəkətlərin avtomatik icrası;
 7. İstifadəçi hüquqlarının müəyyən edilməsi;
 8. İstifadəçilərin hərəkətlərinin qeydiyyatı və monitorinqi;
 9. Təhlükəsizlik avadanlıqlarına dəstək və profilaktika işlərinin aparılması;
 10. Bütün sistemlər üzrə təhlükəsizlik jurnallarının (log management. analizi mexanizmi tətbiqi;
 11. Sistem inzibatçıları istifadəçi parollarını əldə etmək imkanına malik olmamalı;
 12. Əməliyyat sisteminin normal iş rejimi zamanı uzaqdan idarə etmə imkanı mövcud olmamalı.

İT Təhlükəsizlik xidmətini həyata keçirən struktur bölməsi tərəfindən verilmiş tövsiyələr diqqətlə nəzərə alınmalıdır. İT və İT Təhlükəsizlik Strukturları tərəfindən qaydalar üzrə daxili seminarlar keçirilməlidir. İT sistemlərinin istifadəsinə yönəlik qaydalar və treyning materialları hər bir əməkdaşın rahatlıqla əldə edə bilməsi üçün İnternetdə yerləşdirilməlidir. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İT Standartının izlənməsi və bankın İT infrastrukturunun bu standartlara cavab verməsinin dövrü monitorinqi keçirilməlidir.

ISACA (Information Systems Audit and Control Association) tərəfindən hazırlanmış COBIT (Control Objectives for Information and Related Technology) standartlarının izlənməsi və bankın İT infrastrukturunun bu standartlara cavab verməsinin dövrü monitorinqi keçirilməlidir.

Proses riskləri üzrə:

- 4 göz prinsipinin tətbiqi;
- Bankdaxili prosedurların və blok sxemlərin (flow chart) hazırlanması;
- Bankdaxili prosedurlar üzrə təlim və prezentasiyaların keçirilməsi;
- Bankdaxili prosedurların tətbiqi üzrə nəzarətin gücləndirilməsi.

Yüksək riskli əməliyyatlar daha təcrübəli işçilər tərəfindən həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə risklərin minimallaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- Sənədləşmə prosesinin sadələşdirilməsi;
- Bankın sistemində əməliyyatların standartlaşdırılması;
- Biznes fəaliyyətindəki rolların dəqiqləşdirilməsi;
- Əməliyyatların nəzarətinin izlənməsi;
- Vəzifə təlimatlarının hazırlanması;
- Biznes proseslərinin təkmilləşdirilməsi;
- Biznes proseslərinin bəzi sferalarının avtomatlaşdırılması;
- Üçüncü tərəflərə ötürülən xidmətlərin diversifikasiyası

Əməliyyat riskləri üzrə əsas risk göstəriciləri

Əməliyyat risklərini idarə etmək və daima nəzarətdə saxlamaq üçün **əməliyyat riskləri üzrə əsas göstəricilərin** (KRI - Key Risk Indicators) təyin olunması və dövrü olaraq izlənməsi zəruridir. Əməliyyat üzrə əsas risk göstəriciləri aşağıdakı kimi təyin olunması beynəlxalq praktikada tövsiyə olunur:

İT riski üzrə əsas göstəricilər (indikatorlar):	- Avtomatlaşdırılmış Bank Sisteminin (ABS) işləməmə vaxtı; - Avtomatlaşdırılmış Bank Sisteminin yenilənmə tezliyi; - Proqram təminatının işləməmələrinin sayı; - -Proqram təminatının yenilənmələrinin sayı; - Düzgün ötürülməmiş məlumatların faiz nisbəti; - Sistemin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə istiqamətləndirilmiş tədbirlərin sayı; - Sistemdəki texniki pozuntuların aradan qaldırılmasına sərf olunan orta vaxt; - Şəbəkədəki sınımların sayı; - Enerji təminatının kəsilməsinin sayı; - Kompüter avadanlıqlarında edilmiş dəyişikliklərin və texniki baxışların sayı; - İT sistemi qrafikinə gərginliyinin qiymətləndirilməsi.
İR riski üzrə əsas göstəricilər (indikatorlar):	- İşdən çıxan işçilərin cari işçilərə nisbəti; - Cari işçilərin ştatda olmalı işçilərə nisbəti; - Vəzifəsi artanların və azalanların sayı; - Rüb ərzində könüllü olaraq işdən çıxanların sayı; - Rüb ərzində işdən çıxarılanların sayı; - Rüb ərzində verilən xəbərdarlıq və töhmətlərin sayı; - Təlimə göndərilən əməkdaşların sayı; - Sui-istifadə hallarının sayı; - Rotasiya olunan işçilərin sayı.
Proses riski üzrə əsas göstəricilər (indikatorlar):	- Çatışmayan qaydaların sayı; - Yenilənməmiş qaydaların sayı; - Prosedurdankənar aparılan əməliyyatların sayı; - Prosedur pozuntularının sayı; - Prosedurlar üzrə verilən təlimlərin sayı.

Əməliyyat riskləri üzrə hesabatlıq

Azərbaycanda kommersiya bankları üçün aşağıdakı risk hesabatlıq tövsiyyə olunur:

Hesablaşmalar və Kliring üzrə:

- Digər strukturlardan Hesablaşmalar Departamentinə təqdim edilmiş sərəncamlar üzrə

edilmiş səhvlər haqqında hesabat.

- Müştəri Xidməti Strukturları tərəfindən ölkə daxilinə və xaricinə pul köçürmələri üzrə təqdim edilmiş sərəncamlarda ortaya çıxan səhvlər və əskikliklər haqqında hesabat.

İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi üzrə:

- Kadr çatışmamazlığı nəticəsində işin keyfiyyətli icra olunmaması və ya ümumiyyətlə həyata keçirilməməsi nəticəsində yaranan problemlər haqqında hesabat
- İş yükünün artıqlığı nəticəsində işdə çoxlu səhvlərə yol verilməsi və ya işin keyfiyyətli icra olunmaması ilə nəticələnən səhvlər haqqında hesabat.
- İşçinin peşəkar bilik və təcrübəsinin azlığı nəticəsində çoxlu səhvlərə yol verilməsi və ya işin keyfiyyətli icra olunmaması ilə nəticələnən səhvlər haqqında hesabat.
- Komanda daxili münasibətin, o cümlədən rəhbərlərlə işçilərin və işçilərin öz aralarında ünsiyyətin düzgün qurulmaması nəticəsində yaranan problemlər haqqında hesabat.
- Şəxsi maddi maraqlar üzrə işçinin öz vəzifəsindən sui-istifadə etməsi nəticəsində yaranan problemlər haqqında hesabat.
- Bank və kommersiya sirlərinin yayılması nəticəsində bankın imicinə mənfi təsir göstərən və ya müştəri itgisi ilə nəticələnən səhvlər haqqında hesabat.
- İşdən gedən və işə gələn əməkdaşlar haqqında hesabat.

İnformasiya Texnologiyaları üzrə:

- Avtomatlaşdırılmış Bank Sistemində baş vermiş nasazlıqlar və ya bu sistemin çökməsi haqqında hesabat;
- İnformasiya texnologiyaları proqramlarının nasaz olması və ya vaxtında yenilənməməsi səbəbindən yaranmış problemlər haqqında hesabat;
- Server və kompüter sistemlərinin tam və ya düzgün işləməməsi nəticəsində yaranan nöqsanlar haqqında hesabat;
- Bank daxili şəbəkənin və telefon xətlərinin nasaz və işləməməsi nəticəsində yaranan nöqsanlar haqqında hesabat;
- Kənar mənbələr tərəfindən təmin olunan xidmətlərin kəsilməsi, keyfiyyətin aşağı olması və göstərilən xidmətlərin adekvat olmaması nəticəsində yaranan nöqsanlar haqqında hesabat;
- Şəbəkəyə və proqrama edilmiş dəyişikliklər (güncəlləmələr və yenilənmələr) haqqında hesabat.
- Server və Kompüter avadanlıqlarına edilmiş dəyişikliklər haqqında hesabat.

İnformasiya Texnologiyaları Təhlükəsizliyi üzrə:

- IT avadanlıqlarının təhlükəsizliyi;
- Verilənlərin təhlükəsizliyi;
- Ehtiyat sürətlərin və arxivlərin təhlükəsizliyi;
- İnformasiya sisteminə icazəsiz giriş;
- Firewall avadanlığı və proqram təminatı;
- Şəbəkə hücumları;
- İstifadəçilər tərəfindən icazəsiz əməliyyat cəhdləri;

- *Məlumat təhlükəsizliyi.*

Nəzarət və Komplayns üzrə:

- *Verilmiş kreditlər üzrə baş verən nöqsanlar ilə bağlı hesabat.*
- *Aparılmış monitorinqlər zamanı aşkar olunmuş nöqsanlar ilə bağlı hesabat.*

Digər sorğular üzrə:

İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi Strukturu tərəfindən "İşçilər arasında daxili sorğu" (işçi məmnuniyyəti sorğusu) keçirilməlidir.

Satış Strukturu tərəfindən "Gizli Müştəri Sorğusu" (müşəri məmnuniyyəti sorğusu) keçirilməlidir.

Əməliyyat risklərinin idarə edilməsi üzrə fundamental prinsiplər

Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin "Əməliyyat risklərinin idarə edilməsi prinsipləri" adlı sənədi əməliyyat risklərinin effektiv idarə edilməsi üçün lazımi dizayn və prinsiplərdən bəhs edir. Bu sənəddə idarəetmə, risklərin idarə edilməsi mühiti və məlumatların açıqlanmasının rolu haqqında 11 prinsipin ətraflı izahı verilmişdir.

o Prinsip 1. Risklərin idarə edilməsi mədəniyyəti formalaşdırılmalıdır.

o Prinsip 2. Əməliyyat risklərinin idarə edilməsi üzrə çərçivə yaradılmalı və ümumi risklərin idarə edilməsi sistemine inteqrasiyası təmin edilməlidir. Bankın həcmi, mürəkkəbliyi və eləcə də risk profilindən asılı olaraq bu üç xətt üzrə fəaliyyət fərqli formalarda təşkil olunmalıdır.

I. İdarəetmə

Direktorlar Şurası (Board of Directors)

o Prinsip 3. Mövcud çərçivəni mütəmadi olaraq nəzərdən keçirməli və təkmilləşdirməlidir.

o Prinsip 4. Bankın öz üzərinə götürə biləcəyi riski ("risk iştahası") mütəmadi olaraq qiymətləndirməlidir.

İdarə Heyəti (Senior Management)

o Prinsip 5. Aydın, effektiv və sağlam idarəetmə strukturu hazırlayaraq Direktorlar Şurasının təsdiqinə təqdim etməlidir.

II. Risklərin idarə edilməsi mühiti

Müəyyənləşdirmə və qiymətləndirmə

o Prinsip 6. Bütün bank məhsulları, fəaliyyətləri, prosesləri və sistemləri üzrə potensial risklər müəyyənləşdirilməli və qiymətləndirilməlidir.

o Prinsip 7. Yeni məhsullar, fəaliyyətlər, proseslər və sistemlər üzrə əməliyyat risklərini qiymətləndirən təsdiq proseduru olmalıdır.

Monitoring və hesabatlılıq

o Prinsip 8. Əməliyyat risklərinin idarə edilməsi üzrə mövcud vəziyyət mütəmadi olaraq qiymətləndirilməlidir.

Nəzarət və risklərin azaldılması

o Prinsip 9. Banklar lazımi daxili nəzarətə, risklərin azaldılması və transferi üzrə strategiyaya sahib olmalıdır.

Biznes elastikliyi və davamlılığı

o Prinsip 10. Banklar böhran zamanı davamlı fəaliyyəti təmin edən və itkiləri məhdudlaşdıran biznes elastikliyinə və iş planına sahib olmalıdır.

III. Məlumatların açıqlanması

o Prinsip 11. Bankların ictimaiyyətə açıqladığı informasiya səhmdarların əməliyyat risklərinin idarəetmə sistemini qiymətləndirməsinə imkan yaratmalıdır.

Mənbə: "Principles for the sound management of operational risk", Basel Committee on Banking Supervision, June 2011

RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASI ÜZRƏ ERKƏN XƏBƏRDARLIQ SİSTEMLƏRİ

Riskin müxtəlif baxışlardan və yanaşmalardan tərifləri

Risk, ehtimal olunan və ya gözlənilməz hadisələrin baş verməsi nəticəsində yaranan xərclərin (zərərin) bankın kapitalına mənfi təsir göstərməsi ehtimalıdır. Bir başqa yanaşma ilə Risk, zərər, itkiyə və ya təhlükəyə səbəb olacaq bir hadisənin ortaya çıxma ehtimalıdır.

Gələcəkdə ortaya çıxması gözlənilən, amma, meydana gəlib gəlməyəcəyi mütləq olaraq bilinməyən və ortaya çıxdığı halda itkiyə və ya təhlükəyə səbəb olacaq bir hadisələr risk daşıyır. Gözlənilməyən zərərlər kimi gözlənilməyən gəlirləri ehtiva edən bu statistik tərif banklar üçün ifadə edilərsə gözlənilən gəlirdən kənarlaşmalar (itkilər) risk adlanır.

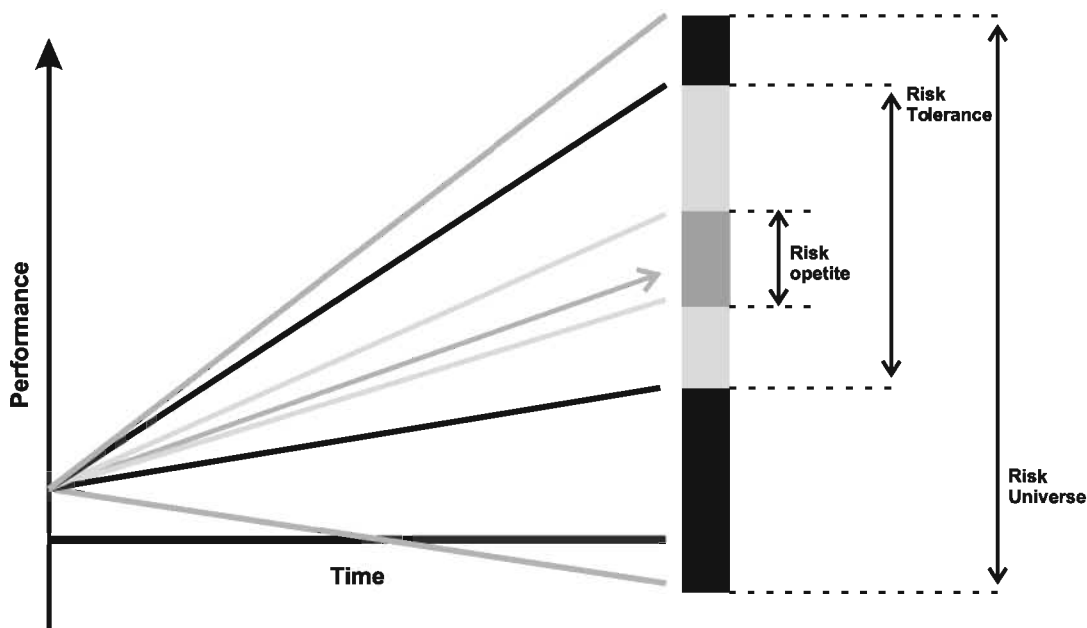
Risk, nəzərdə tutulan gəlirin, mənfəətin daxil olmaması, zərərin, ziyanın baş verməsi ehtimalıdır. Statistika elmi yanaşması ilə Gözlənilən nəticə ilə reallaşan nəticə arasındakı kənarlaşma risk deməkdir.

Risk limitləri

Risk götürmə qabiliyyəti, kapital, likvidlik və digər prudensial tələbləri pozmamalı şərti ilə bankın götürə biləcəyi riskin maksimum həcmidir. Riskin qəbul edilməsi, kapitalın adekvatlığına dair tələblərə riayət etmək şərti ilə bankın kapitalı hesabına mümkün zərərlərin qarşılınmasıdır. Risk limiti, bankın hər bir fəaliyyət növü üzrə qəbul edilən riskin maksimal həddidir.

Risk iştahı və tolerantlığı

Risk iştahı, bankın strateji hədəflərinə çatmağı üçün risk götürmə qabiliyyəti çərçivəsində qəbul etmək istədiyi riskin həcmidir. Risk iştahı, bankın müəyyən bir gəlir üçün üzərinə götürməyə hazır olduğu risk səviyyəsidir. Risk tolerantlığı, heç bir addım atılmağını tələb etməyən maksimum riskin həcmidir. Bunu qrafik üzrə aşağıdakı şəkildə ifadə edə bilərik:

RİSK BACARIĞI, TOLERANSI VƏ İŞTAHI

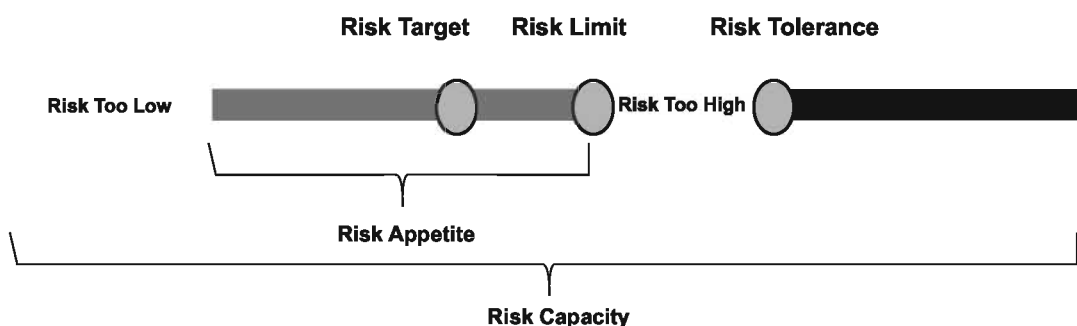
Risk bacarığı (Risk capacity) bankın resursların, əməliyyat mühitinin və maraqlı tərəflərin qarşısındakı öhdəliyini nəzərə alaraq alabiləcəyi maksimum risk məbləğidir, risk almaq bacarığıdır.

Risk toleransı (Risk tolerance) siyasətləri, limitləri və səlahiyyətləri istifadə edərək təyin edilən standartlar və ya hədəflərdən qəbul edilə bilən kənarlaşma səviyyəsidir, riskin həddini və ya sərhədini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir.

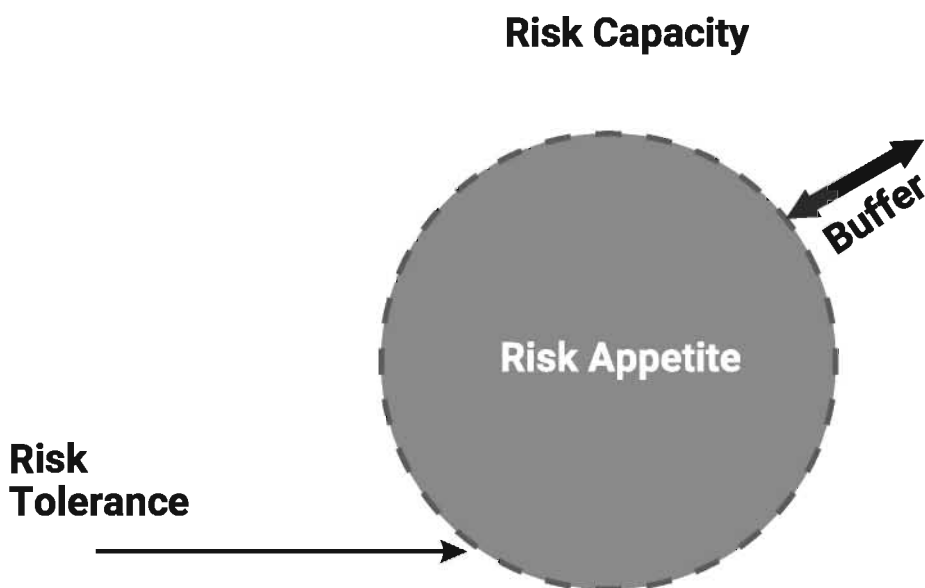
Risk iştahi (Risk appetite) bir bankın strateji hədəflərini yerinə yetirmək üçün qəbul etmək istədiyi riskin miqdarıdır, risk götürməyə hazır olmaqdır.

Risk səviyyələri diapazonunu aşağıdakı vizualda göstərə bilərik:

Risk alma dairəsini aşağıdakı şəkildə vizual göstərə bilərik:

Erkən xəbərdarlıq sistemləri

Erkən xəbərdarlıq sistemləri

Bankda hər bir risk növünə daimi nəzarəti həyata keçirən monitoring sistemi yaradılır. Risklərin daimi monitoringi Erkən Xəbərdarlıq Sistemi (Early Warning System) vasitəsilə aparılır. Erkən xəbərdarlıq sistemi bank fəaliyyətində istifadə edilən müxtəlif əmsal və faktorların onlar üzrə müəyyən edilmiş limitlərə yaxınlaşması nəticəsində müxtəlif təhlükələrin yaranma ehtimalları və risklər barədə məlumatların verilməsini təmin edir.

Erkən xəbərdarlıq sisteminin qurulması

Erkən xəbərdarlıq sisteminin qurulması prudensial normativlərin pozulması üzrə erkən xəbərdarlığın qurulması, Bazar və Likvidlik riskləri üzrə limitlərin pozulması üzrə erkən xəbərdarlığın qurulması, Kredit və Kapital riskləri üzrə limitlərin pozulması üzrə erkən xəbərdarlığın qurulması və Əməliyyat riskləri üzrə limitlərin pozulması üzrə erkən xəbərdarlığın qurulması və tədbirlər planının hazırlanmasını əhatə edir.

Əsas risk indikatorları

Əsas risk indikatorları (Key Risk Indicators) bankın məruz qaldığı riskləri ölçmək üçün istifadə olunan göstəricilər və ya metrikalardır. Indikatorlar, erkən xəbərdarlıq sistemi kimi hər bir risk növü üzrə bankın riskə məruz qalma səviyyəsindən çox olduqda çıxan siqnallar və ya xəbərdarlıqlardır. Bu şəkildə, indikatorlar riskləri izləməyə və böhranların qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün erkən tədbirlər görməyə kömək edir. Əsas risk indikatorları ölçülə bilən və kvantitativ olmalıdır.

Valyuta riski növləri

Valyuta riskləri əsasən aşağıdakı iki alt risk növü üzrə təsnifləşdirilir:

- Açıq valyuta mövqeyi riski
- Likvidlik riskinin yaratdığı valyuta riski

Valyuta riski üzrə risk indikatorları:

Valyuta riski üzrə erkən xəbərdarlıq əmsalları aşağıdakılardır:

- Açıq valyuta mövqeyi riski əmsalı
- Kumulyativ açıq valyuta mövqeyi riski əmsalı
- Qapalı valyuta mövqeyi riski əmsalı
- Kumulyativ qapalı valyuta mövqeyi riski əmsalı

Açıq valyuta mövqeyi riski əmsalı

Hər bir sərbəst dövrəli valyutalar üzrə balans açıq valyuta mövqeyi aşağıdakı şəkildə təbiiq etmək olar.

Cədvəl 53

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
-10%	+10%	-7%	+7%

Kumulyativ açıq valyuta mövqeyi riski əmsali

Toplam sərbəst dönərli valyutalar üzrə balans məcmu açıq valyuta mövqeyi aşağıdakı şəkildə tətbiq etmək olar.

Cədvəl 54

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
-20%	+20%	-15%	+15%

Qapalı valyuta mövqeyi riski əmsali

Hər bir qapalı valyutalar üzrə balans açıq valyuta mövqeyi aşağıdakı şəkildə tətbiq etmək olar.

Cədvəl 55

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
-7%	+7%	-5%	+5%

Cədvəl 56

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
-14%	+14%	-10%	+10%

Kumulyativ qapalı valyuta mövqeyi riski əmsali

Toplam qapalı valyutalar üzrə balans məcmu açıq valyuta mövqeyi aşağıdakı şəkildə tətbiq etmək olar.

Faiz riski növləri

Faiz riskləri əsasən aşağıdakı iki alt risk növü üzrə təsnifləşdirilir:

- Faizlərin xarakterinə görə yaranan faiz riski
- Likvidlik riskinin yaratdığı faiz riski

Faiz riski üzrə risk indikatorları:

Faiz riski üzrə erkən xəbərdarlıq əmsalları aşağıdakılardır:

- Müddətli Faiz riski əmsalı
- Kumulyativ müddətli faiz riski əmsalı

Müddətli faiz riski əmsalı

$$\frac{[(0-3) \text{ aylıq müddətlər üzrə faizli aktivlər} - (0-3) \text{ aylıq müddətlər üzrə faizli öhdəliklər}]}{\text{(məcmu kapital)}}$$

Cədvəl 57

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
-10%	+10%	-7%	+7%

Kumulyativ müddətli faiz riski əmsalı

$$\frac{[(0-12) \text{ aylıq müddətlər üzrə faizli aktivlər} - (0-12) \text{ aylıq müddətlər üzrə faizli öhdəliklər}]}{\text{(məcmu kapital)}}$$

Cədvəl 58

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
-20%	+20%	-17%	+17%

Likvidlik riskinin növləri

Likvidlik riskləri əsasən aşağıdakı iki alt risk növü üzrə təsnifləşdirilir:

- İzafe likvidlik və ya təkrar investisiya riski
- Likvidlik çatışmamazlığı və ya yenidən maliyyələşmə riski

Likvidlik riski üzrə risk indikatorları:

Likvidlik riski üzrə erkən xəbərdarlıq əmsalları aşağıdakılardır:

- Likvidliklə örtülmə əmsalı
- Ani likvidlik riski əmsalı
- Likvidlik riski əmsalı
- Xalis stabil maliyyələşmə əmsalı

Likvidliklə örtülmə əmsalı

Yüksək likvidli aktivlərin yüksək likvidli öhdəliklərə nisbəti (30 günlük) aşağıdakı şəkildə tətbiq etmək olar.

Cədvəl 59

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
100%		110%	

Ani likvidlik riski əmsalı

Yüksək likvidli aktivlərin yüksək likvidli öhdəliklərə nisbəti (30 günlük) aşağıdakı şəkildə tətbiq etmək olar.

Cədvəl 60

		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Tələb limiti
30%		40%	

Likvidlik riski əmsalı

$[(0-6) \text{ aylıq müddətlər üzrə aktivlər} - (0-6) \text{ aylıq müddətlər üzrə öhdəliklər}] / (\text{məcmu kapital})$ aşağıdakı şəkildə tətbiq etmək olar.

Cədvəl 61

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
-10%	+10%	-9%	+9%

Xalis stabil maliyyələşmə əmsalı

Stabil maliyyələşmə üçün mövcud olan məbləğin Stabil maliyyələşmə üçün lazım olan məbləğə nisbəti aşağıdakı şəkildə tətbiq etmək olar.

Cədvəl 62

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
100%		110%	

Kredit riski üzrə risk indikatorları:

Kredit riski üzrə erkən xəbərdarlıq sistemləri aşağıdakılardır:

- Vaxtı keçmiş kredit əmsalı
- Qeyri işlək kredit əmsalı
- Gecikən kredit əmsalı
- Açıq kredit riski əmsalı
- Əlaqədar borcalanlar krediti əmsalı
- Aidiyyətli borcalanlar krediti əmsalı
- Kapitalın ödəməmə əmsalı
- Kredit portfelinin keyfiyyəti
- Ehtiyatla örtülmə əmsalı

Vaxtı keçmiş kredit əmsalı

Vaxtı keçmiş kreditlərin (30 gündən çox gecikən) ümumi kredit portfelinə nisbəti

Cədvəl 63

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	20%		17%

Qeyri işlək kredit əmsalı

Qeyri işlək kreditlərin (90 gündən çox gecikən) ümumi kredit portfelinə nisbəti

Cədvəl 64

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	5%		3%

Gecikən kredit əmsalı

Gecikən kreditlərin (7-30 gün arası) ümumi kredit portfelinə nisbəti

Cədvəl 65

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	5%		3%

Açıq kredit riski əmsali

(Qeyri standard kreditlər - məqsədli ehtiyatlar) / (məcmu kapital)

Cədvəl 66

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	10%		7%

Əlaqədar borcalanlar krediti əmsali

Bir borcalan və bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupuna verilən kreditlərin I dərəcəli kapitala nisbəti

Cədvəl 67

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq
Normativ	Maksimum	Maksimum
• təminatlı kreditlər üzrə	25%	20%
• təminatsız kreditlər üzrə	10%	7%
• təminatlı və təminatsız məcmu kreditlər üzrə	25%	20%

Aidiyyatı borcalanlar krediti əmsali

Aidiyyatı borcalanlara verilən kreditlərin məcmu kapitala nisbəti

Cədvəl 68

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq
Normativ	Maksimum	Maksimum
• hüquqi şəxslər üzrə	10%	8%
• fiziki şəxslər üzrə	3%	2%
• hüquqi və fiziki məcmu şəxslər üzrə	20%	17%

Kredit portfelinin keyfiyyəti

Hesabat tarixinə yaradılmış ümumi ehtiyatları kredit portfelinə nisbəti

Cədvəl 69

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	15%		10%

Ehtiyatla örtülmə əmsalı

Məqsədli ehtiyatların qeyri qənaətbəxş kredit portfelinə nisbəti

Cədvəl 70

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
25%		27%	

Kredit portfelinin diversifikasiyası

Mikro, kiçik, orta və iri biznes kreditlərinin qalığının kredit portfelinə nisbəti

Cədvəl 71

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	70%		60%

Cədvəl 72

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	30%		20%

İstehlak, avto və ipoteka kreditlərinin qalığının kredit portfelinə nisbəti

Təminat növünə görə kreditlərin qalığının kredit portfelinə nisbəti

Cədvəl 73

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq
Təminat	Maksimum	Maksimum
• Daşınmaz əmlak	45%	40%
• Daşınar əmlak	15%	12%
• Qiymətli kağızlar	10%	7%
• Qiymətli metallar	8%	5%
• Zəminlik / Qarantiya	15%	12%
• Təminatlı	7%	5%

İqtisadi sektora görə kreditlərin qalığının kredit portfelinə nisbəti

Cədvəl 74

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq
İqtisadi sektor	Maksimum	Maksimum
• Təmir, tikinti, inşaat	20%	17%
• Sənaye və istehsal	32%	27%
• Ticarət və xidmət	22%	18%
• Kənd təsərrüfatı və emalı	18%	15%
• Digər sektorlar	8%	5%

Kapital riski üzrə risk indikatorları:

Kapital riski üzrə erkən xəbərdarlıq sistemləri aşağıdakılardır:

- Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı üzrə limit
- I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı üzrə limit
- Leverec əmsalı üzrə limit
- Kapitalın ödəməmə əmsalı

Kapitalın adekvatlıq əmsalı üzrə limit 1

Məcmu kapitalın risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə nisbəti

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq
Normativ	Minimum	Minimum
• Sistem əhəmiyyətli bankların məcmu kapitalın adekvatlığı	12%	15%
• Digər bankların məcmu kapitalın adekvatlığı	10%	13%

Kapitalın adekvatlıq əmsalı üzrə limit 2

I dərəcəli kapitalın risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə nisbəti

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq
Normativ	Minimum	Minimum
• Sistem əhəmiyyətli bankların I dərəcəli kapitalının adekvatlığı	6%	
	5%	
• Digər bankların I dərəcəli kapitalının adekvatlığı		

Leverec əmsalı üzrə limit

Bankın I dərəcəli kapitalının balans aktivlərinə və bankın hesablarında girov qoyulmuş milli valyuta ilə, xarici valyuta ilə və ya bank metalları ilə təmin olunmuş hissəsi istisna olmaqla, balansdankənar öhdəliklərinə nisbəti

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq
Normativ	Minimum	Minimum
• Sistem əhəmiyyətli bankların leverec əmsalı	5%	7%
	4%	6%
• Digər bankların leverec əmsalı		

Kapitalın ödəməmə əmsalı 1

Hesabat ili ərzində yaradılacaq ümumi ehtiyatların məcmu kapitalla nisbəti

Cədvəl 78

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	25%		20%

Kapitalın ödəməmə əmsalı 2

Qeyri işlək kreditlərin məcmu kapitalla nisbəti

Risk iştahası üzrə limitlər

Cədvəl 79

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	10%		7%

Risk iştahası üzrə limitlər aşağıdakılardır:

- Kredit riskləri üzrə risk iştahası limiti
- Valyuta riskləri üzrə risk iştahası limiti
- Kapital riskləri üzrə risk iştahası limiti
- Kredit riskləri üzrə risk iştahası limiti
- Əməliyyat riskləri üzrə risk iştahası limiti

Kredit riskləri üzrə risk iştahası limiti

Kredit portfeli üzrə itki məbləği (silinmiş kreditlər - bərpa olunan kreditlər) / illik ortalama kredit portfeli

Cədvəl 80

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	5%		3%

Valyuta riskləri üzrə risk iştahası limiti

Açıq valyuta mövqeyi riski üzrə itki məbləği: itki məbləği / balans mövqeyi məbləği

Cədvəl 81

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	1%		0.7%

Faiz riskləri üzrə risk iştahası limiti

Müddətli faiz riski üzrə itki məbləği: itki məbləği / 0-6 aylıq müddətlər üzrə qəp

Cədvəl 82

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	0.7%		0.5%

Kapital investisiyaları üzrə risk iştahası limiti

Kapital riski üzrə itki məbləği: itki məbləği / kapital investisiyalarının qalığına nisbəti

Cədvəl 83

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	2%		1.5%

Əməliyyat riskləri üzrə risk iştahası limiti

Əməliyyat riski üzrə itki məbləği: toplam əməliyyat riskləri üzrə itki / bankın illik gəliri

Cədvəl 84

Tələb limiti		Erkən xəbərdarlıq	
Minimum	Maksimum	Minimum	Maksimum
	3%		2%

Erkən xəbərdarlıq sistemlərinə nəzarət

Risk siyasəti ilə təyin edilmiş limitlərə əməl edilməsinə və rəqulyatorun normativ göstəricilərinə əməl edilməsinə nəzarəti Risklərin İdarə Edilməsi Strukturu həyata keçirilir.

Toplam risk səviyyəsinə strateji nəzarəti Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti aparır. Toplam riskin səviyyəsinə taktiki nəzarəti Bankın struktur vahidləri, Risklərin İdarə Edilməsi, Aktiv və Passivlərin İdarə Edilməsi, Kredit və İnformasiya Texnologiyaları komitəsi tərəfindən həyata keçirilir. Toplam riskin səviyyəsinə operativ nəzarət isə Risklərin İdarə Edilməsi eləcədə Komplayns və Nəzarət Strukturları tərəfindən həyata keçirilir.

Erkən xəbərdarlıq sistemlərinin monitorinqi

Risklərin monitorinqi riskin səviyyəsinin artmasının qarşısını almaq üçün aparılır. Risklərin monitorinqi erkən xəbərdarlıq sistemi ilə aparılmalıdır. Erkən xəbərdarlıq alətləri kimi istifadə edilən limitlər hər rüb Risklərin İdarə Edilməsi Komitəsi tərəfindən izlənilməlidir.

Riskin monitorinqi valyuta mövqeyi, likvidlik hesabatı, kredit portfeli, balans hesabatı, mənfəət və zərər haqqında hesabat və digər bankdaxili hesabatları təhlil etməklə aparılır. Əsas risk indikatorları hər bir risk növü üzrə müəyyən periodlarla günlük, həftəlik və aylıq olaraq Risklərin İdarə Edilməsi Strukturu tərəfindən hesablanmalı və xəbərdarlıq limitinin aşıldığı hallarda aidiyyəti struktura məlumat verilməlidir.

Bazar və Likvidlik riskləri üzrə əsas risk indikatorları rüblük əsasda Aktiv və Passivlərin İdarə Edilməsi Komitəsi tərəfindən izlənilməlidir. Analoji olaraq Kredit və Kapital riskləri üzrə əsas risk indikatorları rüblük əsasda Kredit Komitəsi tərəfindən izlənilməlidir. Əməliyyat və digər risklər üzrə əsas risk indikatorları və ümumi olaraq risklərə məruz qalma səviyyəsi rüblük əsasda Risklərin İdarə Edilməsi Komitəsi tərəfindən izlənilməlidir.

Risk limitlərinin pozulması

Risk götürmə limitləri pozulmağına görə aidiyyəti limit üzrə Bankın struktur vahidləri, Risklərin İdarə Edilməsi, Aktiv və Passivlərin İdarə Edilməsi, Kredit və İnformasiya Texnologiyaları komitələri aidiyyəti üzrə məsuliyyət daşıyırlar. Bankda risk götürmə limitləri pozulduğu zaman fəvqəladə hal elan olunur və yaranan risklərin qarşısının alınması və limitlərin normativlərə bərpası üçün tədbirlər görülür. Fəvqəladə hal zamanı yaranan risklərin qarşısının alınması və risk götürmə limitlərinin bərpası üçün aparılacaq tədbirlər bankın Risk Matrisində yer alır.

RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ SİYASƏTİ

Risklərin idarə edilməsi siyasətində ən azı aşağıdakılar əhatə olunmalıdır:

1. risklərin idarə edilməsi işinin təşkili, o cümlədən səlahiyyətlərin bölgüsü;

2. bankın fəaliyyət növləri, biznes prosesləri və informasiya sistemləri üzrə risklərin idarə edilməsi prosesi. Bu zaman risklərin idarə edilməsinin müdafiə xətləri nəzərə alınır:

2.1. birinci müdafiə xətti – fəaliyyətləri banka birbaşa risklər yaradan bütün qruplar – bankın müştərilərinə xidmət göstərən, məhsul və xidmətlərin inkişafını həyata keçirən struktur bölmələr, habelə bankın filial və şöbələri daxildir. Birinci müdafiə xəttinin əsas məsuliyyətləri aşağıdakılardır:

2.1.1. bütün risklərin idarə olunması və əlaqədar nəzarət tədbirləri ilə bağlı məsuliyyətlik;

2.1.2 təkmilləşdirmə, o cümlədən resursların bölüşdürülməsi və prioritetləşmə qərarları vasitəsilə risklərin müəyyənləşdirilməsindən başlayaraq bütün mərhələləri əhatə edən risklərin idarə olunması.

2.2. ikinci müdafiə xətti: bankda risklərin idarə edilməsi, hüquqi və komplayens risklərinin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirən struktur bölmələr daxildir. Hüquqi və komplayens risklərinin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirən bölmə bankın fəaliyyətinin hüquqi və tənzimləmə tələblərinə uyğunluğuna nəzarət edir, habelə hüquqi və komplayens risklərinin idarə edilməsi üçün siyasət və prosedurları hazırlayır;

2.3. üçüncü müdafiə xətti: birinci və ikinci müdafiə xəttini qiymətləndirmək səlahiyyəti olan müstəqil daxili audit bölməsindən və kənar auditorlardan ibarətdir. Daxili audit bölməsi prosedur və mexanizmlərin effektiv və təkmil olması, habelə onların uyğun şəkildə icrasının risk əsaslı və ümumi auditini həyata keçirir.

Risklərin idarə edilməsi siyasəti bütün müdafiə xətlərinin öz fəaliyyətlərində gündəlik qərarlar verərkən qəbul etdikləri risklərin məqbul səviyyədə olması üçün sağlam risk mədəniyyətinin qurulmasını tələb edir. Risklərin idarə edilməsi siyasətinə ən azı ildə bir dəfə yenidən baxılır və tələb olunduqda müvafiq dəyişikliklər edilir.

BÖLMƏ 9. BANKLARDA İNSAN RESURLARI İQTİSADİYYATI. BANK FƏALİYYƏTİNDƏ MARKETİNG İDARƏETMƏ SİSTEMİ

BANKLARDA İNSAN RESURLARI İQTİSADİYYATI⁷

İqtisadiyyatın qloballaşması və beynəlmiləşməsinin güclənməsi, texniki tərəqqi, informasiya texnologiyasının inkişafı, rəqabətin gücləndirilməsi və eyni zamanda əməkdaşlıq, əmək bazarında demografik və maarifləndirici irəliləyişlər nəticəsində iqtisadiyyatda və bankların iqtisadi strategiyasında növbəti struktur irəliləyişlər olur:

- demərkəzləşdirmə və qərarların qəbul olunmasının struktur bölmələrə verilməsi vasitəsi ilə bankların struktur uyğunlaşması güclənir;
- bankların iqtisadi beynəlmilləşdirilməsi artır;
- fəaliyyətin effektivliyi və fəaliyyətin təminatına xərclərin minimallaşdırılması bankların strategiyasının ən əhəmiyyətli məqsədinə çevrilir.

Bu dəyişikliklər, öz növbəsində, bankların işçi heyəti ilə iş təcrübəsində dəyişikliklərə səbəb olur. Onlardan ən əhəmiyyətlisi aşağıdakılardan ibarətdir:

- innovasiya qabiliyyəti, yaradıcılıq və uzunmüddətli oriyentasiya bankların menecmentinin lazımı komponentinə çevrilir;
- idarəetmə üslubu, dəyərlər sistemi və bankların menecerlərinin ixtisas-davranış profili bürokratikdən sahibkara qədər dəyişir;
- insanlar və onların qabiliyyətləri bankların ən qiymətli ehtiyatlarıdır. Personaldan istifadənin effektivliyinin artması bankların strateji məsələsidir. İnsanın potensial (intellektual və sosial) inkişafı xərclər deyil, investisiyalar maddəsinə çevrilir;
- kadrlarla ənənəvi iş bankın insan ehtiyatlarının iqtisadiyyatına dəyişir.

Bankın insan ehtiyatlarının iqtisadiyyatının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanlara rəqabət mübarizəsində bankın kapitalı kimi baxılır ki, onları strateji məqsədlərə nail olmaq üçün yerləşdirmək, əsaslandırmaq, başqa ehtiyatlarla (maliyyə, informasiya) birlikdə inkişaf etdirmək lazımdır.

Bankın insan ehtiyatları iqtisadiyyatı (İRİ) bankın və onun işçilərinin arasında bütün iqtisadi münasibətləri əhatə edir. İnsan ehtiyatları iqtisadiyyatı "kadrlar şöbəsinin" ənənəvi təcrübəsiylə müqayisədə insanlarla işin daha yüksək mərhələsini təşkil edir. İnsanlarla (insan ehtiyatları iqtisadiyyatları) innovasiya işinin "kadrlar şöbəsinin" ənənəvi təcrübəsindən əsas fərqləri cədvəldə qeyd edilmişdir. Cədvəl 85 -də qeyd edilmişdir.

7 *Bank işi. Dərslik. prof. Z.F. Məmmədov elmi rəhbərliyi ilə hazırlanan Bank işi dərslisi. Bakı, 2016.*

**Bankda “kadrlar şöbəsinin” ənənəvi təcrübəsinin insan ehtiyatları
iqtisadiyyatından əsas fərqləri**

“Kadrlar şöbəsinin” ənənəvi təcrübəsi	İnsan ehtiyatları iqtisadiyyatı
İşçi heyətin iqtisadiyyatının funksiyası kadrlar şöbəsində cəmləşib, işçi heyətin idarə edilməsi funksiyası isə şöbə rəhbərləri tərəfindən həyata keçirilir	İşçi heyətin iqtisadiyyatının demərkəzləşmiş funksiyası. Bölmə rəhbəri bölmənin bütün ehtiyatlarının idarə edilməsinə və məqsədlərə nail olunmasına cavabdehdir. İşçi heyətlə iş üzrə mütəxəssislər (psixoloqlar, sosioloqlar, kadrlar üzrə mütəxəssislər) menecmentə (bölmə rəhbərlərinə və ümumilikdə banka) dəstək göstərirlər
Kadr planlaşdırılması – bankın planının və ona reaksiyanın nəticəsidir; əlaqə birtərəflidir	İnsan ehtiyatlarının planlaşdırılması tamamilə biznes-planlaşdırmağa inteqrasiya edib; əlaqə ikitərəflidir
Məqsəd- lazımi vaxtda lazımi yerdə lazımi insanların olmasını təmin etmək və lazımsız insanlardan azad olmaq.	Məqsəd- mövcud insan ehtiyatların, şirkətin strategiyası və məqsədlərilə insan potensialının birləşdirilməsi. Əməkdaşlar – bu biznes ehtiyatı ilə yanaşı, rəqabət mübarizəsində üstünlük amili və investisiya obyektidir
Bankın kadr siyasəti sahibkarlar və bankın işçi heyəti arasında iqtisadi güzəştə nail olunmasına yönəlib	Bankın insan ehtiyatları siyasəti bütöv güclü korporativ mədəniyyətinin inkişafına və cari ehtiyaclarını əhatə edən işgüzar mühitlə tarazlaşdırılmasına yönəlib.

BANKLARDA İNSAN RESURSLARI SİYASƏTİ

Bankın kadr siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsinə fəaliyyətin aşağıdakı növləri daxildir:

- kadrlarla işin konsepsiyasının hazırlanması;
- kadrların inkişafının planlaşdırılması;
- bankın və aparatın ali rəhbər kadrlarının seçilməsi və yerləşdirilməsi;
- ali rəhbər edən vəzifələrə kadrların ehtiyatının hazırlığı konsepsiyasının formalaşması və planlaşdırılması;
- rəhbərlər və onların müavinləri vəzifəsinə kadr ehtiyatının hazırlanması;
- orta ixtisaslı və mütəxəssis kadrların hazırlanması və yenidən ixtisaslaşması;
- kadrların hazırlanması və yenidən ixtisaslaşması sahəsində ali məktəblərlə, ixtisasın artırılması mərkəzləriylə və digər strukturlarla əlaqə;

- hazırlıq və kadrların yenidən hazırlanması sisteminin maliyyələşdirilməsi.

İşçi heyətin iqtisadiyyatının ənənəvi funksiyası kimi kadrlarla iş növbəti xüsusiyyətlərə malikdir:

- *fragmentarlıq, epizodiklik və ya, ən azı, hər bir ayrı-ayrı əməkdaşla işdə dəyişkənlik.* Kadrlar xidmətləri ayrı-ayrı işçilərlə gündəlik məşğul olmur və əsasən tələb olunduqca, marketinqdən və işəgötürmədən başlayaraq işdən azad olunmaya və ya pensiyaya gedişin rəsmiləşdirilməsinə qədər məşğul olur;
- *fəaliyyətin əsasən köməkçi xarakteri.* Kadrlarla iş onların bilavasitə idarə edilməsindən deyil, işçi heyətin seçilməsi, təlimi və konsultasiyasından ibarətdir;
- *rəhbər səlahiyyətlərin müqayisəli məhdudluğu.* Kadrlar şöbəsinin rəhbərləri ümumiyyətlə bölmə rəhbərlərindən daha az rəhbərlik səlahiyyətlərinə malikdirlər. İnsan resurslarının iqtisadiyyatı funksiyalarının reallaşdırılması zamanı bankın personalıyla iş üzrə departamentin vəzifələri bunlardır:
 - bank strategiyasının hazırlanmasında iştirak;
 - əməkdaşların seçilməsi, işə götürülməsi və yerləşdirilməsi;
 - əməkdaşların motivasiyası və mükafatlandırılması;
 - əməkdaşların attestasiyası, əməyinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
 - korporativ iqlimin formalaşması;
 - təlim və insan ehtiyatlarının inkişafı;
 - işçilərin ixtisasının artırılması.

"İşçi heyət tərəfindən iqtisadiyyatın kadr funksiyasının" "insan ehtiyatlarının iqtisadiyyatının funksiyasına" transformasiyası obyektiv iqtisadi proseslərlə şərtləndirilib: rəqabət kəskin artdı, xərclərin azalmasına təzyiq gücləndi, təşkilati strukturlar dəyişdi, yalnız demərkəzləşdirmə deyil, həm də horizontal integrasiya (sonuncuya informasiya texnologiyalarında müvəffəqiyyətlər imkanı yaratdı) ehtiyacı artdı, biliklərin rolu və yüksək ixtisaslı peşəkarlar üçün mübarizə kəskin artdı.

Son zamanlar insan resursları iqtisadiyyatına yüksək diqqətin səbəbləri arasında bunlar ayrılır: bankın strategiyası ilə personalın inkişaf proseslərinin obyektiv əlaqəsi, ixtisaslaşdırılmış menecerlərin işə götürülməsində çətinliklər, əməkdaşların ixtisaslaşdırılmanın yeni məqsədlərinə daha elastik, daha asan uyğunlaşma ehtiyacı, işçi heyətin bank biznesinin məqsədləri ilə sıx əlaqəsi, nəticələrin və onların mükafata təsirinin qiymətləndirilməsinə böyük aksent, işçi heyətin planlaşdırılmasında daha mükəmməl metodologiya və təcrübəyə ehtiyac.

İqtisadi cəhətdən effektiv şirkətlərin təcrübəsi insan resursları⁸³ iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən bir sıra əhəmiyyətli prinsipləri təklif etməyə imkan verdi;

- əməkdaşların seçilməsi, işə götürülməsi və yerləşdirilməsinin effektiv sistemi;

3 Управление персоналом в условиях социальной рыночной экономики/Под научной ред. Проф. Д-ра Маттеа, д-ра Шмидта – М.Изд-во МГУ, 1997, с 41.

Bankın inkişaf mərhələləri və işçi heyət tərəfindən iqtisadiyyatın funksiyasının dəyişməsi arasında qarşılıqlı əlaqə

Bankın inkişaf mərhələsi	Bankın əsas xarakteristikaları	İşçi heyətin iqtisadiyyatının əsas xarakteristikaları
Mərhələ I: Bankın yaradılması	Bank yenidən yaradılmışdır, sahibkarlıqla fərqlənir, sahibkar tərəfindən idarə olunur	Şəxsi işlərin aparılması, əmək haqqının ödənilməsi, işəgötürmə və işdən azad olma; kadrlarla iş tez-tez qeyri-formaldır; bütün kadr işləri əl ilə aparılır
Mərhələ II: funksional artım	Bank ixtisaslaşması; bölmələr və bazar artır; təşkilat strukturu formallaşdırılıb.	İnkişafa dəstək üçün lazımı işçilərin axtarılması; spesifik vəzifə üçün təlim; kadrlar şöbəsinin müdiri yaranır; maaş və s. üzrə məlumatların işlənməsi avtomatlaşdırılır. Korporativ mədəniyyət hələ formalaşmayıb
Mərhələ III: Nəzarət edilən artım	Səmərəli administrasiya; bank fəaliyyəti diversifikasiya edilir; bank məhsulları bazarında rəqabət mövqeləri güclənir	İşçi heyətlə iş üzrə bölmənin daha yüksək statusa malik rəhbəri; ixtisas profilləri daxil olmaqla daha çox kadr informasiyası, avtomatlaşdırılmışdır; peşəkarlığın artması; kadr funksiyası onu əhatə edən işgüzar mühitə tədricən inteqrasiya edir, onun barəsində yaxşı məlumatlanıb; işçi heyətin iqtisadiyyatı bankın fəaliyyətinin planlaşdırılan nəticələrinə daha çox yönəldilmiş olur.
Mərhələ IV: Funksional inteqrasiya	Diversifikasiya, demərkəzləşdirmə, bank strukturu — bank biznes-proseslərinin ətrafında, matrisa idarə olunması; yeni informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi	Personalın iqtisadiyyatı müxtəlif funksiyaların (təlim, mükafatlandırma, işəgötürmə və işdən azad edilmə, kommunikasiya və s.) inteqrasiyasına yönəldilmişdir; bankın işçi heyətinin inkişafının uzunmüddətli planlaşdırılması; mühitin xarici dəyişməsi məlumdur və dəyişikliklərin idarə edilməsinə inteqrasiya olunub. İşçi heyətlə iş təcrübəsi sərbəstdir.
Mərhələ V: Strateji inteqrasiya	Əməkdaşlıq, korporativ mədəniyyət; funksiyalararası horizontal inteqrasiya; tez-tez baş verən dəyişikliklərə böyük uyğunlaşma; strateji planlaşdırma; struktur — yerli və funksional menecerlər tərəfindən və onların komandaları tərəfindən xidmət edilən gəlirin mərkəzləri ətrafında	İşçi heyətin iqtisadiyyatı bankın strategiyası ətrafında qurulub və onun tərkib hissəsidir; xarici mühitin sistemli analizi və onun mümkün təsirinin qiymətləndirilməsi; idarəetmə qərarlarının qəbulunda aktiv rol; insan resurslarının inkişafının uzunmüddətli planlaşdırılması; effektivliyə yönəlmə; işçi heyətin iqtisadiyyatının idarə edilməsi bankın idarə heyətinin sədrinin və ya onun birinci müavininin səlahiyyətinə daxildir.

- əməkdaşlarla münasibətdə motivasiya və əmək haqqının ödənilməsi sistemi ədalətli, başqa firmalarla münasibətdə rəqabətə davamlıdır və yaxşı idarə olunandır;
- mükafat fərdi əməyinin və bölmənin/qrupun effektivliyinin nəticələrinə əsaslanır;
- işçilərin vəzifədə inkişafı, təlimi, yerdəyişməsi və vəzifə artımı onların əməyinin nəticələrinə, ixtisaslaşmasına, qabiliyyətlərinə maraqlarına və firmanın ehtiyaclarına uyğun olaraq həyata keçirilir;
- məşğulluq biznesin ehtiyaclarıyla, məhsuldarlığın fərdi səviyyəsiylə, qabiliyyətlərlə və ixtisaslaşma ilə bağlıdır;
- fərdi problemlər tez, ədalətli və effektiv həll edilir.

Sadalanın prinsiplər tam ölçüdə həmçinin bankların insan ehtiyatları iqtisadiyyatına aid edilə bilər. Bankın işçi heyəti ilə praktik iş olduqca müxtəlifdir və şərti olaraq növbəti tərkib hissələrinə bölünə bilərlər: kadr siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi; kollektivin sosial inkişafının idarə edilməsi; bürokratik kadr işi.

Bank kollektivinin sosial inkişafının idarə edilməsinə fəaliyyətin aşağıdakı növləri daxildir:

- bankın sosial proqramlarının hazırlanması və koordinasiyası;
- əməkdaşların əmək haqqının ödənilməsi konsepsiyasının hazırlanması;
- əməkdaşların əmək haqqının ödənilməsi və tarifləri üzrə normativ materialların hazırlanması;
- kollektiv müqavilələrin və tarif razılaşmalarının hazırlanması, tariflərin və maaşın koordinasiyası;
- sosial stimulların və zəmanətlərin reallaşdırılmasında vahid siyasətin təminatı, əməkdaşlara xidmətin göstərilməsi;
- tibbi xidmətin koordinasiyası;
- əmək kollektivlərinin şuralarıyla əlaqə.

Bankın işçi heyəti ilə bürokratik kadr işinə daxildir:

- kadrların (qəbulu, çıxarılma, yerdəyişməsi) hərəkətinin rəsmiləşdirilməsi, müqavilələrin hazırlanması;
- kadrlarla iş üzrə korporativ normativ və metodik materialların hazırlanması;
- pensiyaların rəsmiləşdirilməsi.

Bankın işçi heyətinin iqtisadiyyatının funksiyasının inkişafında kadrların iqtisadiyyatından insan resurslarının iqtisadiyyatına təkamülün tendensiyalarını qeyd etmək olar ki, onlar personalla iş üzrə bölmənin əməkdaşlarının funksiyalarının dəyişikliyinə növbəti tendensiyalara yaxınlaşırlar.

1. Biznes planının istehsal aspektlərinə reaksiyalar kimi kadrların planlaşdırılmasından - bankın biznes-planlaşdırmasına tamamilə birləşdirilmiş insan resurslarının planlaşdırılmasına.

2. Kadr siyasətinin aksenti kadrların seçimindən və yerləşməsindən bankın formalaşmasında və insan resurslarının inkişaf strategiyasının reallaşdırılmasında iştiraka doğru yerini dəyişir. Əgər qiymət rəqabəti bankın məqsədidsə, əmək bazarı isə iş qüvvəsinə ehtiyacları təmin edə bilmirsə, o zaman işçi heyətin iqtisadiyyatının innovasiya sistemi kimi insan ehtiyatlarının iqtisadiyyatı insan ehtiyatlarının lazımi keyfiyyətinin təmin edilməsi üçün əməkdaşların inkişafı və

motivasiya və bank və işçi heyətin məqsədləri arasında balansın nailiyyəti yoluyla ən yaxşı mexanizmə çevrilir. İnsan ehtiyatları iqtisadiyyatına strateji yanaşma zamanı işi daha yaxşı yerinə yetirə bilənlərin cəlb edilməsi, motivasiyası, inkişafı və onların dəstəklənməsi bankların innovasiya strategiyalarına keçidi zamanı vacib işdir. Əməkdaşların məqsədyönlü, ziyalı və yaradıcı komandası bu gün tez-tez bankları bir-birindən əlverişli fərqləndirir.

3. Fraqmentar kadr funksiyalarının icra edilməsindən bank menecmentinin insan resurslarının iqtisadiyyatı məsələlərinin və işçi heyətin menecment problemlərinin həllinə köməyə cəlb edilməsinə qədər. Bir sıra əvvəlki kadr funksiyalarını arxada saxlayaraq, bankın işçi heyəti ilə iş üzrə şöbəsi özünə yeni əhəmiyyətli funksiyanı əlavə etdi - ona tabe olan insan resurslarının inkişafında və ən yaxşı istifadəsində menecmentə yardım etmə. Menecmentin bankın gələcək insan potensialının inkişafına fəal cəlb edilməsi bu funksiyanın bir hissəsidir. İnsan resurslarının iqtisadiyyatı sahəsində mütəxəssis idarəetmə problemlərini və həll etməyə və əməkdaşlara rəhbərlik etməkdə kömək edən yüksək ixtisaslı məsləhətçi və ali menecment məsləhətçisi olmalıdır. Bununla əlaqədar insan ehtiyatlarının iqtisadiyyatı sahəsində mütəxəssislər əməkdaşların seçilməsində, onların motivasiyasında, karyeranın inkişafında və müxtəlif təşkilatı-mədəni dəyişikliklərin həyata keçirilməsində daha çox daxili məsləhətçiyə çevrilirlər.

4. İnsan ehtiyatlarının iqtisadiyyatını idarə edən şəxs funksiyalarının ixtisaslaşdırılması. İnsan ehtiyatlarının iqtisadiyyatını idarə edən şəxsən artan rolu, onun statusunun idarə etmənin ali dərəcəli menecerinə qədər artması seçmə, yerləşdirmə, inkişaf, motivasiya, irəliləmə və insan potensialından istifadə texnikasının mürəkkəbləşməsi bu peşəni bankın dirçəlməsi və müvəffəqiyyəti üçün ən əhəmiyyətli peşələrdən biri edir.

5. Bankın xarici mühitə uyğunlaşmasına böyük aksent. Uyğunlaşmaya elastiklik və qabiliyyət bu gün bank biznesinin əsas xarakteristikalarını təşkil etdiyindən, və şirkətin insan ehtiyatları - insanlar əsas baryer olduğundan (dəyişikliklər amili kimi) insan resurslarının iqtisadiyyatının ən əhəmiyyətli funksiyalarından biri işçi heyətin bankda təşkilat dəyişikliklərinə uyğunlaşma qabiliyyətinin inkişafı olur.

Bir qayda olaraq, uyğunlaşma qabiliyyəti işçi heyətin daha yüksək təhsil səviyyəsi, daha geniş ixtisaslaşdırılma, yenidən öyrənmək qabiliyyəti, yaradıcılıq səviyyəsi və innovasiyalılığı ilə bağlıdır. Bu bankın əməkdaşlarının qiymətləndirilmə və seçilməsi, treninqi və intellektual və sosial potensialının inkişafı metodları və texnikası nöqtəyi-nəzərindən daha mürəkkəb məsələləri qarşıya qoyur.

6. Sosial əməkdaşlıq və əmək münasibətlərinin genişlənməsi və dərinləşməsi insan ehtiyatları iqtisadiyyatının daha əhəmiyyətli funksiyasına çevrilir. Bazar iqtisadiyyatında sosial əməkdaşlıq yalnız etik anlayış kimi deyil, həm də təşkilat prinsipi kimi nəzərdən keçirilir. O sosial kontekstdə qarşılıqlı asılılığın və həmrəyliyin tanınmasını, həmçinin ayrı-ayrı müxtəlif növ ictimai qrupların sosial marağının tanınması və nəticə kimi onlara idarə etmə qərarlarının qəbulunda iştirak etmək hüquqlarının verilməsini bildirir. Bankın miqyaslarında bu sahiblərin, menecmentin və əməkdaşların qarşılıqlı asılılığının tanınmasını və əməkdaşlara onların statusunun dəyişməsinə aid olan idarə etmə qərarlarının qəbulunda iştirak etmək hüquqlarının verilməsini bildirir.

7. İnsan ehtiyatlarının inkişafı və səmərəli istifadəsinin ən əhəmiyyətli amilləri kimi prinsiplər və motivasiya sistemi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Sosial bazar iqtisadiyyatı şəraitində motivasiyanın ən əhəmiyyətli prinsipi bunlardır:

- qarşılıqlı etibar atmosferinin yaradılması, qəbul edilən qərarların inandırıcılığı və menecment və əməkdaşlar kollektivinin əks əlaqəsi;
- işçi heyətin məşğulluğunun saxlanması;
- məşğulluq, vəzifədə irəliləmə, əməkdaş tərəfindən nail olunmuş nəticələrdən asılı olaraq əmək haqqının artımı üçün bərabər imkanlar;
- sağlamlığın müdafiəsi, normal əmək şəraitinin təmin edilməsi;
- təlim;
- əmək məhsuldarlığının artmasından gəlirlərin maddəli işçilər və sahibkarlar arasında ədalətli bölünməsi.

Əmək haqqına gəlinə isə onun dəyişən hissəsi artır və insanın həyat ehtiyaclarının təmin olunması üçün daha da əhəmiyyətli və hətta onu qısamüddətli effektivliyə görə mükafatlandırmaq üçün elastik olur. Bütün sadalanan tendensiyalar işçi heyətin iqtisadiyyatı funksiyasını keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qaldırdı.

Bankın insan resursları iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli hissədən⁹¹ ibarətdir:

- insan ehtiyatlarının inkişafı;
- insan resurslarından istifadə;
- insanın və onun potensialının inkişafı üçün ətraf mühitin, həmçinin istifadə üçün əlverişli şəraitin formalaşması.

Onun rolunun bankın strateji funksiyasının səviyyəsinə qədər artmasından sonra insan resurslarının iqtisadiyyatında ən əhəmiyyətli və yeni tendensiya, işçi heyətin ixtisasının (təlim) fragmentar artırılmasının daha integral konsepsiyaya bankın insan resurslarının inkişafına təkamülüdür. İnsan ehtiyatlarının inkişafında məqsəd bankın məqsədləri və strategiyasına uyğun olaraq yaxşı hazırlanmış və əsaslandırılmış işçilərlə təmin edilməsidir. Adi təlim bu məsələnin öhdəsindən gələ bilməyəcək. Böyük banklar işçi heyətin hazırlanmasına daha çox sərmayə qoyur, çünki xarici əmək bazarı və təhsil sistemi getdikcə onların ehtiyaclarını daha az təmin edir. Onlar rəqabət mübarizəsində insan resurslarının inkişafına investisiyaların artmasını öz əsas silahı kimi görürlər. İnsan resurslarının inkişafını təcrübədən keçirən banklar bir qayda olaraq, daha yüksək effektivliklə fərqlənirlər. Belə banklarda karyera perspektivləri və motivasiya sistemi daha yaxşıdır, işçi heyət dəyişkənliyi daha azdır, işdən məmnunluq dərəcəsi daha yüksəkdir.

Strategiyanın hazırlanmasından başqa, bankın insan resurslarının inkişafına bilavasitə işçi heyətin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması, yeni işçilərin ixtisasının vaxtında artırılması, təlim və tədris üzrə başqa təşkilatlarla əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, personalın attestasiyası və tədris ehtiyaclarının müəyyən edilməsi, peşəkar irəliləyiş sistemi daxildir.

İnsan ehtiyatlarının inkişafının sistemində fəaliyyətin yeni sferası korporativ mədəniyyət, onun daimi təhlili və yaxşılaşdırılmasıdır. Belə mədəniyyətin əhəmiyyətli xarakteristikaları,

9 1 Управление персоналом в условиях социальной рыночной экономики/ Под научной ред. Проф. Д-ра Марра, д-ра Шмидта – М.Изд-во МГУ, 1997 с.49-50

məsələn, açıq işgüzar ünsiyyət və horizontal əlaqələr, qəbul edilən qərarların izahatına, ali menecmentin əlçatanlığına, qeyri-formallığa, innovasiyalara və yaradıcılığa yönəlmiş idarəetmə üslubu ola bilər.

Bankın işçi heyətinin iqtisadiyyatının «kadrlar şöbəsi təcrübəsindən» "insan ehtiyatları iqtisadiyyatına" onların üstünlükləri və çatışmazlıqları ilə analoji müxtəlif transformasiyasının alternativləri "İnsan ehtiyatlarının idarə edilməsi funksiyalarının alternativ yolları" ilə 87 sayılı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 87

Bankın işçi heyətinin iqtisadiyyatının «kadrlar şöbəsi təcrübəsindən» "insan ehtiyatları iqtisadiyyatına" transformasiyasının alternativləri

Keçid yolları	Leyhinə arqumentlər	Əleyhinə arqumentlər
1. İşçi heyət üzrə bütün yeni mütəxəssislərin muzzla tutulması	İnsan ehtiyatları iqtisadiyyatı sahəsində yeni ixtisasların tez alınması (1-2 il)	İnsan ehtiyatları iqtisadiyyatı funksiyası ilə alt bölmə rəhbərlərinin dəstəklənməsinin kütləvi dayandırılması
2. İşçi heyət ilə iş üzrə alt bölmənin əməkdaşlarına təkrar təlim keçilməsi	Cüzi işdən azad edilmələr işçi heyətlə iş davam edir, ştata xərclər sabitdir	Qüvvədə olan mütəxəssislər yeni ixtisasa yiyələnmə bilmir və ya istəmirlər
3. İnsan ehtiyatları iqtisadiyyatı sahəsində bəzi mütəxəssislərin funksiyalarının icrasının menecerlərə öyrədilməsi	Menecer və tabe şəxsləri yaxınlaşdırır, birincilər sonuncuların problemlərini yaxşı bilir	Menecerlər bunu istəmir, onların vaxtı yoxdur, onlar insan ehtiyatları iqtisadiyyatı funksiyalarına məhəl qoymur, onların birbaşa öhdəlikləri bundan zərər çəkir
4. İnsan ehtiyatları iqtisadiyyatı üzrə xarici məsləhətçilərin dəvət edilməsi	Ən yaxşı ekspertiza həmişə əlçatandır, dəyişikliklər tez baş verir	Çox bahadır, işçi heyətlə mütəxəssislər tərəfindən zəif mənimsəmə, "yadlara" onların tövsiyələrinin həyata keçirilməsi çətindir
5. İşçi heyət ilə iş üzrə mövcud əməkdaşlar ştatına xarici ekspertlərin tətbiqi.	İşçi heyətin idarə olunmasının dəstəklənməsinə davam edərək, yeni təcrübə əlavə edir. İşçi heyət ilə iş üzrə bütün əməkdaşlar ştatı təlim edici təşkilata çevrilir	Öz əməkdaşlarının stressinə və işdən çıxmalarına səbəb olur, dəyişkənliklərə müqavimətə səbəb olur, işçi heyətin iqtisadiyyatının funksiyasının transformasiyasını bitirmək üçün 2-5 il lazımdır.

İnsan resurslarının inkişafı xərclər maddəsindən investisiyalar obyektinə çevrildiyindən, istənilən investisiyalar kimi o kapital verilməsinin daimi qiymətləndirilməsini tələb edir, yəni insan ehtiyatlarının inkişafına xərclərin bankın effektivliyinə necə təsir etdiyini və gələcəkdə necə təsir edəcəyinin qiymətləndirilməsini tələb edir.

Sosial bazar iqtisadiyyatı şəraitində bankın işçi heyəti ilə işdə xüsusiyyətlər mövcuddur. İqtisadiyyatın bank sahəsinin nəticələri¹⁰¹ və spesifikasına əsaslanaraq onlardan bəzilərinin qısa təhlilini göstərək.

Bankın işçi heyəti ilə işin idarə olunmasında məqsədlər, effektivlik meyarları, strategiya və planlaşdırılma

İşçi heyətin iqtisadiyyatı üzrə müasir ədəbiyyatda bu barədə fikir birliyi mövcuddur ki, işçi heyətin iqtisadiyyatının idarə edilməsi sahəsində qərarların qəbul olunması zamanı həm iqtisadi aspektlər (məsələn, işçi heyətə xərclər), həm də sosial aspektlər nəzərə alınmalıdır (məsələn, ədalətli əmək haqqı, kafi əmək şəraiti və s.). Məqsədə nailiyyət dərəcəsi qərarın keyfiyyətinin meyarı olduğundan, göstərilən aspektlər bankın işçi heyətinin idarə edilməsinin effektivliyinin məqsəd və meyarlarının formulunda öz əksini tapmalıdır. Məqsəd müəyyən vaxt müddəti vasitəsilə istənilən idarəetmə obyektinin arzuolunan vəziyyətinin təsviri deməkdir. Məqsədlərin yönəldici funksiyanı yerinə yetirməsi üçün onlar konstruktiv xülasə edilmiş olmalıdır, yəni məqsədin nailiyyəti dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verən (məhsuldarlığın) effektivliyinin meyarlarının təsvirini özündə əks etdirməlidir.

Bankın işçi heyətinin iqtisadiyyatı sahəsində məqsədlərin konstruktiv təsviri üçün aşağıdakıları müəyyən etmək lazımdır:

- bank təşkilatının inkişafı üçün işçi heyətin iqtisadiyyatının idarə edilməsinin məqsədlərinin rolu necədir;
- işçi heyətin iqtisadiyyatı sahəsində kim və hansı iqtisadi məqsədlərə nail olmaq istəyir və bu məqsədlərdən hansıları bankın məqsədinə çevrilir;
- bankın işçi heyətinin iqtisadiyyatının idarə edilməsi sayəsində iqtisadi və sosial effektivliyin meyarları necə konkretləşir;
- hansı amillər bu məqsədlərin nailiyyətinə təsir edirlər;
- onların uyğunsuzluğu zamanı iqtisadi və sosial məqsədlərdə əks etdirilmiş maraqların balansına necə nail olunur.

Görünür ki, işçi heyətin idarə edilməsinin məqsədləri bankın inkişafının məqsədlərinin bir hissəsidir. Bankın səhmdarları, menecmenti, əməkdaşları və müştərilərinin tələbləri, həmçinin xarici sistemlərin (dövlət, iqtisadi, korporativ, ictimai və s.) bankın «davranışına» tələbləri məqsəd güman etmə prosesinin başlanğıc nöqtəsidir.

Bankın Direktorlar şurası tərəfindən səlahiyyət verilmiş orqan tərəfindən (şəxs tərəfindən) həyata keçirilməli olan məqsəd güman etmə prosesində, bankın davamlı inkişaf trayektoriyasının formalaşması əsasında tələblərin balansı əldə edilir. Bu trayektoriya bankın məqsədli vəziyyətlərinin konstruktiv təsvirlərinin vaxtı üzrə qarşılıqlı əlaqəli

101 1 Управление персоналом в условиях социальной рыночной экономики/ Под научной ред. Проф. Д-ра Марра, д-ра Шмидта – М.Изд-во МГУ, 1997 с.62 и далее

sistemini təşkil edir. Təsvirin konstruktivliyi iqtisadi və sosial effektivliyin meyarlar sisteminin formalaşmasını bildirir ki, onlar bankın işinin və onun menecment keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərin nail olunması dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunmalıdır. Bankın işçi heyətinin idarə edilməsi sahəsində məqsəd güman etmə prosesinə bunlar daxildir: əgər iqtisadi və sosial məqsədlər bir-biri ilə rəqabət aparırsa, onda adətən iqtisadi məqsədlər qrupu sosial məqsədlər qrupundan üstündür, çünki bankın kapital sahiblərinin nisbi hakimiyyəti muzzla işləyənlərdən daha güclüdür və bankın (top-menecerlər) rəhbərliyi öz maraqlarında əməkdaşlardan çox sahibkarlara yönəldir. Qərarlar qəbul edən (menecerlər və işçi heyət şöbəsinin əməkdaşları, bankın idarə heyəti) şəxslərin öz fəaliyyətlərində hazırlanmış məqsədləri rəhbər tuta bilməsi üçün iqtisadi və sosial effektivlik meyarları konkretləşdirilməlidir.

Bankın işçi heyətinin iqtisadiyyatın idarə edilməsinin iqtisadi məqsədlərinin nail olunmasının effektivliyinin əsas keyfiyyət meyarı "işin nəticəsi /xərclər" nisbətidir.

Bankın işçi heyətinin işinin müəyyən nəticəsinin nail olunmasına təsir edən müxtəlif amillər üç əsasla birləşə bilər: əməkdaşların səmərəli iş qabiliyyətləri, onların işi yerinə yetirməyə, həmçinin təşkilat şəraitinə (çərçivə) hazırlıq (cəhdi) dərəcəsi. Səmərəli iş qabiliyyətini xarakterizə edən parametrlər iki yerə bölünür: peşəkar (hazırlıq / təhsil; qabiliyyət / bacarıqlar; təcrübə) və fərdi (fiziki / psixi sağlamlıq; yorulma; yüklənmələrə dözümlülük, uyğunlaşmaq, komandada işləmək və öz işini digərləri ilə əlaqələndirmək, münaqişələrin öhdəsindən gəlmək qabiliyyəti). İşləmə cəhdi (hazırlıq) bankda mükafatlandırma, işin məzmunu, rəhbərliyin stili kimi stimullar sistemindən asılıdır. belələr mükafat kimi, işin saxlanması (məzmunu), rəhbərliyin stili. Təşkilati çərçivələr təhlil edilən işçi heyətin işində istifadə edilən bölmələrdə kolleqaların və ya işçi qrup (komanda) üzrə kolleqaların əməyinin nəticələrini; tətbiq edilən texnologiyanın növ və keyfiyyətini; iş yerini əhatə edən iş şəraitini; iş prosesinin təşkilatı və koordinasiyasını nəzərdə tutur.

Bankın işçi heyətə xərcləri aşağıdakılardan formalaşır:

- görülmüş iş (əmək haqqı, mükafatlar) üçün mükafata xərclər;
- bankın müxtəlif həyata keçirdiyi sosial xərclər (bankın öz əməkdaşlarına sosial xidmətləri): qanuna, tarif müqaviləsinə əsasən, şəxsi könüllü təşəbbüs ilə;
- pul stimullarıyla bağlı olmayan xərclər (məsələn peşəkar təkmilləşdirməyə xərclər);
- işçi heyətlə (məsələn, işçi heyətlə iş üzrə bölmənin saxlanması xərclər) işə xərclər.

Xərclərin göstərilən növlərinin ölçüsü haqqında qərarların əsasında nəticənin onlardan asılılığı haqqında fərziyyə və ya personalın sosial motivasiyasını artırmaq arzusu durur. İşçi heyətin iqtisadi cəhətdən effektiv istifadəsi əməkdaşları tərəfindən görülmüş işin və işçi heyətə xərclərin əlverişli (bank sahəsi üzrə orta statistikdən pis deyil) nisbətində ifadə edilir. Buna görə də işçi heyəti iqtisadiyyatın idarə edilməsi siyasəti çərçivəsində hər iki nöqtəyi-nəzərdən təhlil etmək lazımdır: o, personalın işinin nəticəsinə və ona xərclərə necə təsir edir. Bu iki məsələnin təcrid edilmiş müzakirəsi səhv qərarlara gətirib çıxara bilər.

Belə təhlükə məsələn, xərclərin kompleks maddələrinin ölçüsünün təhlili zamanı var ki, onun çərçivəsində işçi heyətə "artıq" görünə bilən (həmçinin işdən azad olunma yolu ilə) xərclər aşkar edilir və azalır. Əslində belə yolla bütövlükdə bankın iqtisadi effektivliyini pisləşdirmək olar, hərçənd ki "iqtisadiyyat" alınmışdı. "İşin nəticəsi / xərclər" nisbəti ilə

yanaşı, strateji iqtisadi məqsədlərin nailiyyətinin effektivlik göstəriciləri istifadə olunmalıdır ki, onlar işçi heyətin bankın uzunmüddətli mövcudluğu və inkişafında əməyini əks etdirərdilər. İşçi heyətin sabitliyi və elastikliyi belə göstəricidir. Sabitlik personal tərkibinin ardıcılığında həm icranın keyfiyyəti, həm də həcmi nöqtəyi-nəzərindən əməkdaşlar tərəfindən onlara tapşırılmış işin gərginlik və münaqişələr olmadan icrasının etibarlılığında konkretləşdirilir. İşçi heyətin elastikliyi haqqında o hallarda danışmaq olar ki, əməkdaşlar xarici dəyişikliklər zamanı öz işini yeni şəraitə uyğunlaşdırma bilirlər. Elastiklik həmçinin problemlərin yeni həllərini hazırlamaq və onları həyata həyata keçirməkdə, təşkilat dəyişikliklərinə fəal köməkdə və innovasiya konsepsiyalarının reallaşdırılması üçün lazım olduğu münaqişələrə getməyə hazır olmaqda təzahür edilir. Sabitlik və elastiklik tez-tez rəqabət münasibətindədir: effektivliyin hər iki göstəricisi eyni zamanda tam həcmdə nail oluna bilmir.

Bankın işçi heyətinin rəhbərliyinin vəzifəsi şərait dinamikalarını nəzərə alaraq onlar arasında balans tapmaqdan ibarətdir. Sabitlik və elastiklik dərəcəsi «nəticə / xərclər» nisbətinə təsir edir, lakin bu təsir tez-tez yalnız müəyyən edilmiş müvəqqəti laqla və müşahidəçi üçün çətin həyata keçirilən formada təzahür olunur, çünki səbəb nəticə əlaqələri aydın deyil.

Bankın işçi heyətinin idarə edilməsinin sosial məqsədlərinin nail olunmasının effektivliyinin əsas keyfiyyət meyarları əməkdaşların əmək şəraitinin mənfəəti və müsbət amilləri xidmət edir:

a) qarşısı alınmalı mənfəəti amillər:

- iş yerində əməyin qeyri-əlvərişli şəraiti, stres vəziyyətləri, iş vaxtının qeyri-əlvərişli qrafiki, zehni və fiziki yüklənmələrlə bağlı zərər;
- sağlamlığa zərər (bədənin və psixosomatik xəstəliklər, işdə bədbəxt hadisələr) qoyulan (verilən);
- şəxsiyyətə vurulan zərər (qabiliyyətlərin azalması, işdən azad vaxtda laqeydlilik, alkoqolizm və s.);

b) həyata keçirilməli müsbət amillər:

- zamanətli mövcudluq, lazımi yaşayış səviyyəsinin (etibarlı iş yeri, müvafiq maaş, sosial xidmətlər) təmin edilməsi;
- fərdi qabiliyyətlərin reallaşdırılması/inkişafı;
- azadlığın və müstəqilliyin müəyyən dərəcəsi (məsələlər sahəsini, onların icrasının metodikasını və işin intensivliyini, iş vaxtı və s. müəyyən edən qərarlar qəbul etmək imkanı);
- tanınma, müvəffəqiyyət, təsir (bankda və onun həddləri xaricində);
- bankda sosial əlaqə və xoş mühit (kommunikasiya, məlumatlandırılma üçün imkanlar, müdiriyyətlə və kolleqalarla münasibətlərin nisbi konfliktsizliyi, həmçinin maraqların ziddiyyətləri zamanı münaqişələrin həlli imkanları)

Bankın işçi heyətinin iqtisadiyyatı sahəsində siyasətin iqtisadi və sosial effektivliyi qarşılıqlı əlaqəlidir ki, bu iki səbəblə izah olunur:

1) əməkdaşlar üçün stimullar şəklində sosial effektivliyi yalnız o zaman təmin etmək olar ki, bankın mövcudluğu etibarlıdır və o gəlir alır;

2) iqtisadi effektivliyə yalnız o halda nail olmaq olar ki, əməkdaşlar öz iş qüvvəsini bankın

sərəncamına versinlər, lakin onlar adətən bunu yalnız onların iqtisadi və sosial ehtiyaclarının təminatının müəyyən səviyyəsindən başlayaraq etməyə hazır olurlar.

Bankın işçi heyətinin iqtisadiyyatının inkişafının iqtisadi və sosial məqsədləri bir-birini tamamlayaraq, eyni zamanda öz aralarında rəqabət apara bilərlər. Buna görə onların nailiyyətinin arzu olunan dərəcələri arasında nisbəti müəyyən etmək lazımdır. Bankın sahibləri və əməkdaşlarının maraqlarının balansının nail olunma yalnız o zaman realdır ki, iki maraqlı tərəflərdən biri daha çox sosial məqsədə, digəri isə iqtisadi məqsədə cəhd etsin. nailiyyətinə cəhd edir, güzəştli qərarı münasib hesab edirlər.

Həm nəzəri, həm də praktik planda növbəti məsələ durur: bankın işçi heyətinin iqtisadiyyatının idarə edilməsinin çoxsaylı aspektlərini necə əlaqələndirmək olar ki, onların əməkdaşlara, xüsusilə onların əmək motivasiyasına və ixtisaslaşdırılmasına təsirini daha yaxşı stimullaşdırmaq və optimallaşdırmaq olsun. Tamamilə aydın görünür ki, işçi heyətlə işdə iqtisadi alətlərin təcrid edilmiş, uyğunlaşdırılmamış istifadəsi problemlər və arzu edilməyən nəticələrə səbəb ola bilər.

Məsələn, əgər bank yeni bank məhsullarının hazırlamasını tapşırmaq üçün uzun müddətə ixtisaslaşdırılmış mütəxəssisləri işə götürmək istəyirsə, sadəcə personalın cəlb edilməsi üzrə müvafiq tədbirlər görmək və xarici əmək bazarında lazımi mütəxəssislər tapmaq azdır. Bu mütəxəssislər qarşısında onların potensial səviyyəsinə uyğun olan və sərbəst yanaşma tələb edən məsələlər kompleksini qoymaq çox əhəmiyyətlidir. Mütəxəssislərə öz ixtisas səviyyəsini dəstəkləmək və artırmaq imkanı verilməlidir; təşviq sistemi burda vacib rol oynayır ki, bu o qədər cazibədar olmalıdır ki, mütəxəssislər ilk fürsət düşdükdə digər banka getməsinlər.

Beləliklə, əməkdaşların konkret məqsədli qrupuna müvafiq olan bankın işçi (bu nümunədə bu personalın seçilməsi və cəlb edilməsi, məsələlərin bölgüsü, əməkdaşların inkişafı və təşviqi üzrə tədbirlər) heyətinin iqtisadiyyatının vahid alətlər kombinasiyasını yaradaraq bankın işçi heyətinin iqtisadiyyatının müxtəlif alətlərini uyğunlaşdırmaq lazımdır. Heç olmasa bir alət (məsələn, işçi heyətin seçilməsi və ya əmək haqqı sistemi) uğursuz olan kimi digər alətlərdən istifadədə uğursuzluq gözləmək lazımdır. Bankın personalının iqtisadiyyatı idarə etməsinin ümumi konsepsiyasına ayrı elementləri birləşdirmək personalı iqtisadiyyatı idarə etmənin strategiyasının hazırlaması əsasında olar.

Ayrı-ayrı elementləri bankın işçi heyətinin iqtisadiyyatının idarə edilməsinin ümumi konsepsiyasına işçi heyətin iqtisadiyyatının idarə edilməsi strategiyasının hazırlanması əsasında birləşdirmək olar. Bankın işçi heyətinin iqtisadiyyatının idarə edilməsi strategiyası anlayışı altında əməkdaşlarla bağlı bankın işçi heyəti ilə iş üzrə bölmə tərəfindən həyata keçirilən bankın inkişafının stratejilərin nailiyyətinə yönəldilmiş təşkilat hərəkətlərinin proqnozlaşdırılan məcmusunu başa düşmək təklif edilir.

Bankın heyətinin iqtisadiyyatının idarə edilməsində planlaşdırmanın məqsədi – plan dövründə aşağıdakılara imkan verən tədbirlər sisteminin müəyyən edilməsidir:

- lazımi heyətin mövcudluğunun təmin edilməsi;
- vəzifələrin və onları yerinə yetirən insanların qarşılıqlı uyğunluğunun tənzimlənməsi;
- bu insanların həm şəxsi imkan və istəklərinə, həm də istehsal zərurətinə uyğun müəyyən ixtisas səviyyəsinin təmin edilməsi;

- bu insanların bankın kompleks fəaliyyətində fəal, əsaslandırılmış iştirakının təmin edilməsi.

İşçi heyətin iqtisadiyyatının idarə edilməsində planlaşdırılmanın başlanğıc nöqtəsi – bankın inkişafının strateji məqsədinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilən plan dövründə bankın fəaliyyət məqsədinin dəqiqləşdirilməsidir. Daha sonra, bankın inkişaf strategiyasına əsaslanaraq, heyətə dair siyasətə formalaşdırılır və heyət sahəsində ayrı-ayrı tədbirlərin keçirilməsinin ardıcılığı haqqında qərar qəbul edilir. İnkişaf strategiyaları mülkiyyətçilərin (səhmdarların), bir qayda olaraq, bankın müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid ümumi qərarlarını əhatə edir və uzunmüddətli xarakterə malikdir. Orta müddətli və qısa müddətli tədbirlərin planlaşdırılması isə, plan dövrü üçün nəzərdə tutulan konkret vəzifələrdən asılı olaraq, bankın top-menecmenti tərəfindən həyata keçirilir.

Heyətin iqtisadiyyatının idarə edilməsində planlaşdırmanı aşağıdakı aralıq tədbirlərə bölmək olar: 1) ilkin vəziyyətin təhlili, buraya heyət sahəsində yaranmış vəziyyətin, bankda ümumi vəziyyətin və əmək bazarında konyunkturanın təhlili, həmçinin tətbiq edilən alətlərin və heyətin iqtisadiyyatı və menecmenti sahəsində aparılan tədbirlərin təhlili daxildir; 2) məqsədlər sisteminin dəqiqləşdirilməsi. Hətta bankın inkişaf məqsədlərinə sisteməlik düzəliş edilməsi prosesi planlaşdırma zamanı qarşıya qoyulan məqsədləri dəqiqləşdirmək zərurətindən azad etmir. Məqsədlərin dəqiqləşdirilməsinin əhəmiyyətli elementi əvvəlki mərhələdə planlaşdırılan məqsədlərin həyata keçirilməsinin əldə olunan səviyyəsinin istənilən səviyyəyə uyğun olub-olmamasının qiymətləndirilməsidir. Məqsədlərin dəqiqləşdirilməsi zamanı həm də məşğulluq, təhsil və peşə hazırlığı siyasəti, sosial siyasət və bankda əməyin ödənilməsi siyasəti kimi əlaqədar sahələr qeyd olunur; 3) planlaşdırılan məqsədlərə nail olunmasını təmin edən tədbirlər sisteminin planlaşdırılması. Heyətlə işin ayrı-ayrı tərkib hissələri hər zaman bir-biri ilə sıx bağlıdır. Buna baxmayaraq, məhz heyət sahəsində siyasət problemlərinin kompleksliliyi nəticəsində aralıq problemlərin uğurlu həlli üçün ilkin mərhələdə onların ayrılması və ayrıca təhlil edilməsi tələb olunur. Təcrübədə, bir qayda olaraq, heyətlə təmin etmə, peşə təhsili və ixtisasın artırılması, heyətin istifadə edilməsi üzrə və s. tədbirlər ayrılır.

Heyətə tələbatın müəyyən edilməsi zamanı lazımi əməkdaşların sayı və keyfiyyəti haqqında məlumat təqdim edilməlidir və burada heyətə tələbatın təmin edilməsi vaxtı və yeri haqqında məlumatlar dəqiqləşdirilməlidir. Heyətə cari (bugünkü) tələbat bank bölmələrinin keyfiyyət və kəmiyyət strukturundan, gələcək tələbat isə bankın inkişafı üzrə planlaşdırılan proseslərdən, bankın heyətinin yaş strukturundan, əməkdaşların mümkün istəklərinin planlaşdırılmış uçotundan asılıdır. Heyətə cari və gələcək tələbat arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə var. Heyətə tələbatın müəyyən edilməsinin xeyli problemləri heyətə tələbatın müəyyən edilməsinin proqnoz xarakterli olması ilə bağlıdır. Heyətə tələbatın müəyyən edilməsinin əsasını bütün bank çərçivəsində yerinə yetirilməsi tələb olunan vəzifələrin keyfiyyət təhlili təşkil edir. Hər bir vəzifəyə görə, heyətə keyfiyyət tələbatının müəyyən edilməsinə aşağıdakılar daxildir: bank məhsullarının reallaşdırılması (tələblərin təhlili) üzrə bankın proqramının yerinə yetirilməsi üçün əməkdaşlardan tələb olunan bilik, bacarıq və davranış tərzlərinin üzə çıxarılması; bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə

yerinə yetirilməsi üçün əməkdaşların malik olması tələb olunan bacarıqların müəyyən edilməsi (əməkdaşlar qarşısında qoyulan vəzifələrin məzmunundan irəli gələn tələblərə əsaslanaraq). Tələblərin təhlilinin və bacarıqların təhlilinin nəticələrinin müqayisə edilməsi keyfiyyət xarakterli uyğunlaşma tədbirlərinin (heyətin inkişafı, əməkdaşların tutduğu vəzifələrin dəyişdirilməsi, heyətin ixtisar edilməsi) işlənilib hazırlanması üçün məlumat bazasıdır. Aydın ki, bankların hal-hazırda üzləşdiyi xarici mühitdə daimi dəyişikliklər şəraitində gələcəkdə tələb olunan qabiliyyətlərin proqnozu yüksək dərəcəli qeyri-müəyyənliklə bağlıdır. Lakin bu, bankı gələcək üçün heyətə keyfiyyət tələbatını müəyyən etmək və bunun əsasında müvafiq tədbirlər işləyib hazırlamaq zərurətindən azad etmir. Eyni zamanda işlənilib hazırlanan tədbirlər təsir qüvvəsinin itirilməməsi üçün kifayət qədər geniş təsir spektrinə malik olmalıdır.

Lakin tələb olunan ayrı-ayrı qabiliyyətlərin müxtəlifliyi bankın əslində pərakəndə mücərrəd qabiliyyətlərə deyil, özündə mümkün qədər bütün lazımi qabiliyyətləri optimal surətdə birləşdirə bilən şəxsiyyətə ehtiyac duyduğu anlamına gəlir. Heyətə tələbatın hesablama qiymətlərinin müəyyən edilməsinin ən mühüm vasitələri təşkilati planlar və ştat cədvəlləri, həmçinin iş həcmnin planlaşdırılan artımı barədə məlumatdır. Təşkilati planlar və ştat cədvəlləri əsasında heyətə tələbatın müəyyən edilməsinin başlanğıc nöqtəsi ştat cədvəlidir. Bu, təşkilati məqsədlərin təhlilinin və sintezinin nəticəsidir. Bu zaman heyətə tələbatın və təşkilati fəaliyyətin müəyyən edilməsi arasında mövcud olan sıx əlaqə xüsusilə aydın şəkildə üzə çıxır.

BANK FƏALİYYƏTİNDƏ MARKETİNG İDARƏETMƏ SİSTEMİ

Dünya bank sferasına marketing istehsal sahəsindən təxminən on il sonra gəldi. XX əsrin 60-cı illərinin sonu-70-ci illərin əvvəllərindən maliyyə bazarlarında, o cümlədən bank məhsulları və xidmətləri bazarlarında rəqabət mübarizəsinin xeyli kəskinləşməsinə səbəb olan ciddi dəyişikliklər baş verməyə başladı. Bu dəyişikliklər hər şeydən əvvəl aşağıdakı amillərlə şərtlənmişdir:

1. dünyanın müxtəlif ölkələrində bankların, xüsusilə də bazarlarda rəqabəti olan banklara rəqabət yaradan qeyri-bank maliyyə strukturlarının miqdarının sürətlə artması;
2. bank və maliyyə strukturlarının qovuşması və xırda və orta müəssisələrin nisbətən iriləri tərəfindən udulması nəticəsində onların iriləşməsi;
3. bank sahəsinin özündə xidmətlərin diversifikasiyası;
4. bank sistemi daxilində, habelə banklarla qeyri-bank müəssisələrində həm əhali, təşkilat və müəssisələrin vəsaitlərinin cəlb edilməsi, həm də onlara kredit və borcların verilməsi hissəsində rəqabətin xeyli kəskinləşməsi;
5. bankların kommersiya fəaliyyətinin beynəlmilləşməsi prosesinin son onilliklərdə xeyli sürətlənməsi və dünyanın yeni ölkələrini əhatə etməsi. Bu proses dünyanın ən böyük banklarının və qeyri-bank müəssisələrinin nisbətən zəif olan yerli banklarla rəqabəti ilə səciyyələnir;
6. bir çox ölkələrdə bank fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin güclənməsi ki, bu da qiymət rəqabətinin məhdudlaşdırılmasında təzahür edir. Belə şəraitdə banklar təklif etdikləri xidmətləri bazara irəlilətməyə məcbur olurlar;

7. yeni informasiya texnologiyaları və kommunikasiya vasitələrinin meydana gəlməsi və sürətlə inkişafı banklara və başqa maliyyə müəssisələrinə həm öz ölkəsində, həm də xaricdə əvvəlkindən daha çox müştərilərə maneəsiz çıxış təmin etdi, habelə ən müasir informasiya texnologiyaları əsasında təklif edilən yeni xidmətlər üzrə rəqabətə təkan verdi.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, sənayedə və ticarətdə marketing fəaliyyətinin zəngin təcrübəsinə baxmayaraq, Qərb banklarının özləri də marketingin təkamül inkişaf yolunu bütünlüklə keçdilər. Əvvəlcə onlar onun ayrı-ayrı elementlərindən geniş istifadə edir və onu yalnız müştərilərin tələbinin öyrənilməsi, həvəsləndirilməsi və cəlb edilməsi vasitəsi kimi nəzərdən keçirirdilər. Yalnız 1980-ci illərdə bank marketinginin konsepsiyası təşəkkül taparaq, kommersiya banklarının idarə edilməsinin əsasına çevrildi. Banklar öz marketing xidmətlərini, informasiya yığımı və emalı sistemlərini yaradıb banka xarici mühit dəyişikliklərinə uyğunlaşmağa və rəqabət mübarizəsində müvəffəqiyyəti təmin etməyə kömək edəcək marketing proqramlarını işləyib hazırlayır və nəzarət edirlər.

Marketing üzrə məşhur Amerika mütəxəssisi F.Kotler bank marketinginin inkişafında beş mərhələni fərqləndirir:

- reklamdan istifadə, ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulması, bank xidmətlərinin bazara irəliləməsi istiqamətində başqa tədbirlərdən istifadə edilməsi;
- müştərilər üçün dostluq atmosferinin yaradılması;
- innovasiyalar: bazarda rəqibləri arxada qoymaq üçün yeni bank məhsullarının işlənilib hazırlanması. Bu yolla müxtəlif növ plastik kartlar, yeni kredit və depozit növləri, başqa yeni xidmətlər meydana çıxır;
- bankın rəqabət üstünlüklərinin təyin edilməsi və onun rəqiblərə nisbətdə bazardakı yeri. Bank xidmətlərinin nisbətən birtipliliyi şəraitində rəqabətin kəskinləşməsi bank məhsullarının diferensiyasına, məqsədli bazarların və bankın rəqabət üstünlüklərinin təyininə səbəb olur. Banklar bazarın məqsədli segmentlərinə xidmət göstərməyə keçid edir;
- marketing planlarının analizinin, planlaşdırılmasının və icrası üzərində bank nəzarəti sisteminin yaradılması. Banklar marketing planlarını işləyib hazırlayır və nəzarət edirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, 1990-cı illərin sonlarında Amerikanın bir çox bankları marketingin üçüncü və ya dördüncü, bəziləri hətta birinci inkişaf mərhələsində idilər. Hərçənd ki, marketing üzrə mütəxəssislərin fikrincə, ayrı-ayrı banklar və bütövlükdə bank sahəsi tez dəyişən mühitdə rəqiblərin əhatəsində uğurla işləmək istəyirlərsə, beşinci mərhələyə doğru hərəkət etməlidirlər.

BANK ƏDƏBİYYATLARINDA MARKETING ANLAYIŞI

Xarici və yerli xüsusi ədəbiyyatda marketingə, o cümlədən bank marketinginə verilən təriflər çoxdur. Belə ki, Amerikanın idarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasında kommersiya banklarında marketing dedikdə bankın bazarın və onun inkişaf istiqamətlərinin təhlili və bazara təsir üsullarının təyini kimi iki əsas aspektdən ibarət olan kompleks davranış proqramı başa düşülür.

Prof. Z.F. Məmmədov hesab edir ki, Bank marketinqini hədəf müştərilərin ehtiyaclarını ən yaxşı şəkildə qarşılaya biləcək bank işi xidmətlərinin təmin edilməsi prosesinə təsir edən bank işi strategiyaları sistemi kimi başa düşmək olar. Bank marketinqi banklar, müştərilər və cəmiyyət arasındakı mənfəətlərin nəzərə alınması əsasında məhsullar, müştərilərin tələbləri və rəqiblərin fəaliyyətləri ilə xidmətlər arasındakı mühüm qarşılıqlı əlaqədə saxlanılır.

Rusiya tədqiqatçıları bank marketinqini bazarın öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması əsasında bank məhsullarının yaradılması və satışının təşkilinin konkret istehlakçıların tələbatlarının təmin edilməsi və gəlir əldə edilməsinə yönələn kompleks sistemi kimi səciyyələndirir.

Digərləri onu müəyyən alətlər dəstinin (bazarın tədqiqi, reklam, xidmətin irəlilədilməsi, satışların həvəsləndirilməsi, satış sonrası nəzarət) köməyi ilə bank məhsulunun müştəriyə çatdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyət kimi səciyyələndirirlər. Üçüncüləri bank marketinqini bazarın və iqtisadi konyunkturanın, müştərinin tələbatlarının öyrənilməsinə və təklif edilən xidmətlərin onlara uyğunlaşdırılmasına yönəlmiş bank fəaliyyəti idarəetməsinin bazar konsepsiyası kimi şərh edirlər.

Qərb mütəxəssislərinin fikrincə, maliyyə xidmətləri getdikcə bazarların və istehlakçıların təsiri altına düşür. Sırf bazar yönümlü banklara daha çox rast gəlinir. Bunlar istehlakçıların maliyyə xidmətlərinə olan tələbatında baş verən dəyişikliklərə daha həssas, başqa banklarla və qeyri-bank maliyyə təşkilatları ilə rəqabət mübarizəsinə daha yaxşı hazırlanmış banklardır. Buna görə də bank menecerləri üçün xarici mühitin öyrənilməsinə, müştərilərin və bütün maraqlı şəxslərin arzularını nəzərə alaraq yeni məhsulların işlənilib hazırlanmasını əsas götürən marketinqin əhəmiyyəti artır. Marketinq də bank işində ümumi idarəetmə, maliyyə və texnologiya ilə yanaşı, uğurun strateji amillərindən birinə çevrilir.

Bizim fikrimizcə, Bank marketinqi məqsədli istehlakçıların bank mallarına (məhsullara, xidmətlərə) olan tələbatının kompleks tədqiqi, formalaşdırılması və təmin edilməsi sistemidir ki, onun da köməyi ilə bankın bazar hədəflərinə (rentabellik, likvidlik, gəlir və s. üzrə), habelə sosial məqsəd və öhdəliklərə nail olunur.

BANK MARKETİNGİNİN İQTİSADI VƏ FƏLSƏFİ PRİNSİPLƏRİ

Marketinq yalnız məhsul və xidmətlərin satışı aktı deyil. Bu, həm də ilkin hazırlığı, dərindən təhlil tələb edən müəyyən bir fəlsəfədir. Marketinq təkcə məhsulun satışı aktı deyil. Bu, bankın dəqiq ilkin hazırlığı, düşünmə və analizi, bankın ali icraçılardan başlayıb aşağı halqalarda qurtaran bir çox bölmələrinin fəal hərəkətlərini tələb edən strategiyaları və fəlsəfəsidir.

Marketinq fəlsəfəsi bankla müştərinin münasibətlərini keyfiyyət baxımından dəyişir.

Əgər əvvəllər bank əmanətçilərə və borcalanlara bank məhsullarının standart dəstinə təklif edirdisə, bu gün o, xidmətlərin xüsusi olaraq konkret müştəri qruplarına – böyük korporativ firmalara, xırda müəssisələrə, fiziki şəxslərin ayrı-ayrı kateqoriyalarına (tələbələrə, gənc ailələrə, pensionerlərə) və s. ünvanlanan yeni növlərini işləyib hazırlamalıdır. Bu zaman bankın diqqət mərkəzində həmişə müştərilərin real tələbatları durmalıdır. Bu məhsula real tələbat yoxdursa, onda onu təklif etmək, xüsusən də zorla istehlakçılara yeritmək lazım deyil.

Mal və xidmətlərin reallaşdırılması bazar şəraitində işləyən istənilən müəssisənin fəaliyyətinin ən mühüm mərhələsidir. Bank rəhbərliyinin siyasətinin və onun bütün xidmətlərinin işində məqsəd müştərini cəlb etmək, öz xidmətlərinin satış sferasını genişləndirmək, bazarı ələ keçirmək və nəticədə əldə edilən gəliri artırmaqdır.

Maliyyə bazarında rəqabət o qədər güclənmişdir ki, ona tab gətirmək üçün banklar bank məhsullarının tam dəstini satmağı bacarmalıdırlar. Məqsəd müştəriyə bir piştaxtadan xidmət göstərməklə bir növ bank univermağını yaratmaqdan ibarətdir. Marketingə gəlcə, bank üçün ən əhəmiyyətli yaxşı dizaynı olan və istehlakçıya rahat çatdırılan yeni məhsulları işləməkdir. Marketing strategiyasından və satış texnikasından istifadə bankın təşkilati strukturunun ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Eyni zamanda banklar xidmətləri məcburi yeritməkdən imtina edir və diqqətini müştərilərin ehtiyaclarının maksimal şəkildə təmin olunmasında cəmləşdirir.

Bank marketingi bazarın ətraflı öyrənilməsinə, bank xidmətləri istehlakçıların dəyişən meyllərinin, zövqlərinin və üstün tutmalarının təhlilini nəzərdə tutur.

Əgər marketingi idarəetmənin funksiyası kimi nəzərdən keçirmiş olsaq, onda onun bir neçə prinsipini fərqləndirmək olar. Onların hamısı tam həcmdə bank sferasına da şamil olunur (cədvəl. 88.).

Bank marketinqinin prinsipləri

Marketing prinsipləri	Prinsipin bank sferasında məzmunu
Bazar konyunkturasının nəzərə alınması	Bankın inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması və tələblə təklifin, habelə ayrı-ayrı bank xidmətləri bazarlarında qiymətlərin dinamikası əsasında operativ qərarların qəbulu
Malların istehsalının və xidmətlərin göstərilməsinin bazarın tələblərinə maksimal dərəcədə uyğunlaşdırılması	Xidmətlərin məzmununun təyini, keyfiyyətin artırılması, müştərinin tələbatlarına uyğun olaraq daha müxtəlif bank məhsullarının təklif edilməsi
Bazara məqsədyönlü təsir	Bank xidmətlərinə tələbatı formalaşdırmaq üçün müştəri ilə əlaqənin müxtəlif üsullarından istifadə edilməsi, bank xidmətlərinin faydalılığının geniş şəkildə izah edilməsi
Marketing məqsədlərinin uzunmüddətli xarakteri	Bank bazarının tədqiqinin, proqnozunun böyük əhəmiyyəti, bank sferasında strateji planlaşdırmanın inkişaf etdirilməsi
İfadəli kommersiya nəticəsinə tuşlanma	Yalnız bütövlükdə deyil, həm də ayrı-ayrı segmentlərdə bankın rentabelli fəaliyyətinin təmin edilməsi, bank xidmətlərinin hər növündən gəlir əldə edilməsi, bank xidmətlərinin maya dəyərinin mütəmadi izlənilməsi

Bank marketinqinin prinsiplərinə əsaslanaraq onu müştərilərin tələbatlarını və bankın rentabelli fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə bank məhsulları (xidmətləri) bazarında fəaliyyət kimi səciyyələndirmək olar.

Bank marketinqinin məqsədi bankın maliyyə bazarının tələblərinə və dəyişən xarici şəraitə uyğunlaşdırılması üçün zəruri şəraitin yaradılması hesabına rəqabətə davamlılığının və gəlirliliyinin artırılmasıdır.

Faktiki olaraq, marketinq bankla bazar arasında bağlayıcı halqadır ki, onun da köməyi ilə bazar, onun spesifikasi, müştərilərin arzu və tələbatları haqqında, rəqabət barədə müxtəlif informasiya əldə etmək və bazara müxtəlif metodlarla təsir göstərmək olar. Başqa sözlə, marketinqin köməyi ilə bankın bazar subyektləri ilə düz və əks əlaqələri reallaşır.

Bankın rəqabət qabiliyyətliliyinin əsas amilini bank fəaliyyətinin peşəkar idarə edilməsi təşkil etməyə başlayır ki, bu da bazar, yəni müştərilər, rəqiblər, xarici mühitin digər amilləri barədə biliklərə əsaslanır. Qeyd etmək olar ki, bank sənayesinin və maliyyə bazarında rəqabətin inkişafı nəticəsində bank fəaliyyəti şəraitinin pisləşməsi, alıcılar bazarının formalaşması bankları bank marketinqi ilə fəal məşğul olmağa vadar etdi.

Bank marketinqinin məqsəd və vəzifələri bilavasitə bu və ya digər bankın fəaliyyətinin ümumi məqsəd və vəzifələrindən irəli gəlir ki, bunlar da onun maliyyə xidmətləri bazarında rolu və rəqabət mövqeyi, xarici mühit amillərinin təsiri, resurs potensialı, missiyası və s. ilə şərtlənir.

Bank fəlsəfəsi dedikdə onun müştərilər, səhmdarlar, dövlətin iqtisadiyyatı, vətəndaşlar və bütövlükdə cəmiyyət üçün əhəmiyyəti, yəni onun mövcudluğunun və iqtisadi və sosial fəaliyyət nəticələrinin əsaslandırılması başa düşülür. Bank fəlsəfəsi onun məqsəd və vəzifələrinin formalaşdırılması, strategiya və planlarının işlənməsi üçün çıxış nöqtəsidir. O, kollektivi birləşdirməyə və əməkdaşların səylərini əsas və vahid istiqamətdə cəmləşdirməyə kömək edir.

Bankın fəlsəfəsi əsasında onun məqsəd və vəzifələri formalaşır. Bankın fəaliyyətinin məqsədləri onun işinin konkret istiqamətlərini əks etdirir.

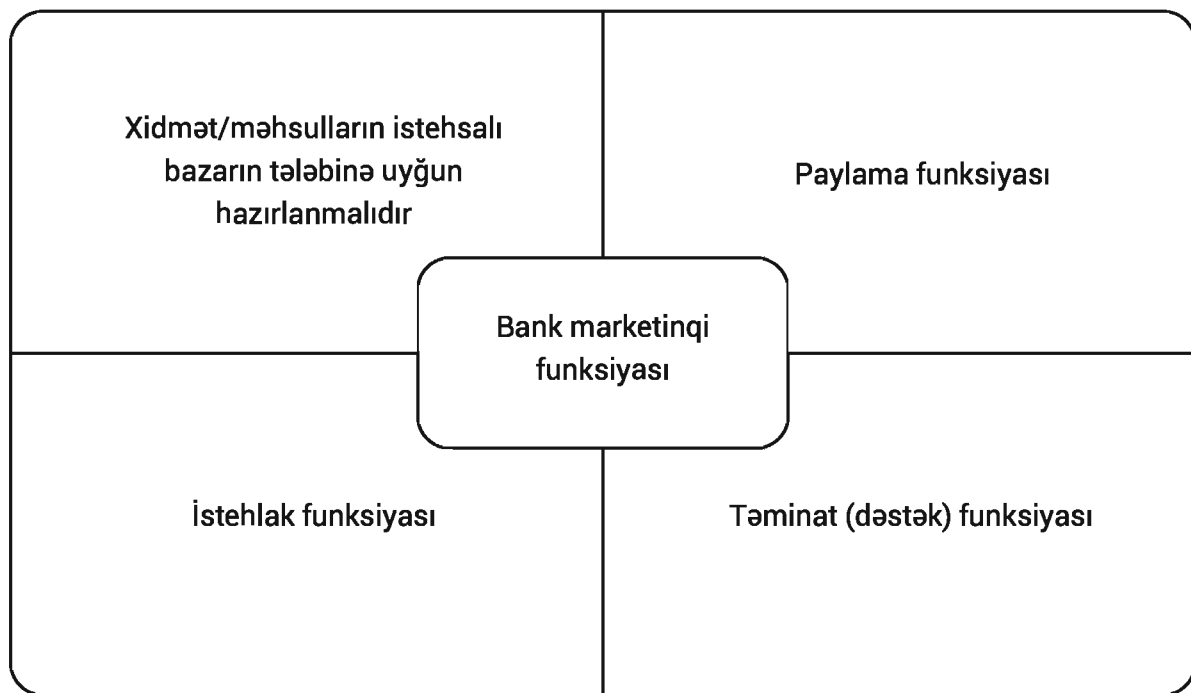
Beləliklə, bank marketinqinin fəlsəfəsi müştərinin real tələbatlarını nəzərə alaraq ən əlverişli bank məhsulları bazarlarının (mövcud və gələcək) axtarışdır. Bu proses bankın dəqiq qoyulmuş məqsədlərinin, onlara nail olma yol və üsullarının formalaşdırılmasını, planların reallaşdırılması üçün konkret tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur.

BANK FƏALİYYƏTİNDƏ MARKETİNGİN FUNKSIYASI

Marketing bazar tələblərini, istəklərini və istiqamətlərini, müştərilərin ehtiyacları ilə bağlı hər hansı dəyişiklikləri müəyyən etmək üçün bazarı tədqiq edir. Bu səbəbdən onlar müxtəlif bazarların artan ehtiyaclarını ödəmək üçün daha çox cəlbedici olan və daha çox xeyir gətirən yeni məhsullar və xidmətlər hazırlaya bilər. Bank marketinqinin paylama funksiyası seçilmiş müştərilər üçün bank məhsulları və xidmətlərinin təşkil edilməsi prosesini əhatə edir. Onun məzmununa potensial müştərilərin araşdırılması və seçilməsi, bank məhsulları / xidmətlərinin seçilməsi və istifadəsində müştərilərin istiqamətləndirilməsi və onlara köməklik göstərilməsi, müştəri xidməti sahələrində fəaliyyətlərin təşkil edilməsi, müştərilərin tələblərini qarşılamaq üçün yeni paylama kanallarını inkişaf etdirməkdən ötrü axtarışların həyata keçirilməsi daxildir.

Məhsullar bir çox faktorlardan ibarətdir, lakin onlar arasında ən mühümü məhsul / xidmətlərin keyfiyyəti və münasib qiymətlərdir. Bu funksiya həmçinin tam şəkildə müəyyən edir ki, əməliyyatlar göstərilənlərə: müştərilərin başa düşülməsi, müştərilərlə əlaqələrin qurulması, müştərilərə yaxınlaşmaq, təlimat proseduralarından istifadə edərək məhsul / xidmətlərin təqdim edilməsinə uyğun yerinə yetirilməlidir.

Təminat funksiyası - əlverişli şəraitin yaradılması ilə bağlı funksionallığın təmin edilməsi bank biznesində marketingin mühüm funksiyasıdır. Təmin edilmiş fəaliyyətlərə reklamlar, təbliğat və müştəri konfransları daxildir.

BANK FƏALİYYƏTİNDƏ MARKETİNG "4 P"-ALƏTLƏRİ

Marketingə bazar alətləri nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, onda xarici banklar onu çoxdan tətbiq edirlər, Azərbaycan bankları isə buna tədricən yiyələnirlər – yeni məhsul işləyib hazırlayır, öz xidmətlərinin qiymətlərini müəyyən edir, məhsulun satış sistemini və bazara irəlilədilməsini təyin edirlər, yəni öz fəaliyyətində marketing miksini və ya marketing kompleksinin "4 P"-nin (product, price, place, promotion) hamısından istifadə edirlər.

<i>Bank xidmətləri istehlakçılarının məqsədli bazarının arzu olunan reaksiyasının əldə edilməsi üçün istifadə edilən marketing alətləri dəsti</i>			
Bank məhsulu	Qiyməti	İrəlilətmə	Yayma
Xassələr Xidmət	Tariflər Kredit və faizlərin ödəniş qrafikləri	Reklam Şəxsi irəlilətmə Satışın həvəsləndirilməsi İctimaiyyətlə əlaqələr	Bölgü kanalları Bazarın əhatələnməsi Satış nöqtələrinin olduğu yer
<i>Bankın məqsədli bazarı</i>			
Tələbatlar	Müştərinin xərcləri	Bank məhsulları haqqında bilikləri	Rahatlıq və vaxta qənaət

Beləliklə, Bank marketingi məqsədli istehlakçıların bank mallarına (məhsullara, xidmətlərə) olan tələbatının kompleks tədqiqi, formalaşdırılması və təmin edilməsi sistemidir ki, onun da köməyi ilə bankın bazar hədəflərinə (rentabellik, likvidlik, gəlir və s. üzrə), habelə sosial məqsəd və öhdəliklərə nail olunur.

BÖLMƏ 10. BANK SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ TƏRKİBİ, PUL VƏSAİTLƏRİNİN HƏRƏKƏTİ VƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ

BANKLARDA MÜHASİBAT UÇOTUNUN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında mühasibat uçotunun aparılması qaydaları Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında mühasibat uçotunun təşkili və aparılması qaydalarını müəyyən edir.

Banklarda mühasibat uçotunun əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. bankın fəaliyyəti, aktivləri, öhdəlikləri və kapitalın vəziyyəti haqqında maliyyə hesabatlarının daxili istifadəçilərinə - rəhbərliyə, təsisçilərə, bankın iştirakçılarna (payçılarna, səhmdarlarına) habelə xarici istifadəçilərə - investorlara, kreditorlara, nəzarət və dövlət orqanlarına, maliyyə hesabatlarının digər istifadəçilərinə dolğun, tam, düzgün və təfəssilatı ilə məlumatların təqdim olunması;
2. aparılan bütün bank əməliyyatları haqqında, tələb və öhdəliklərin mövcudluğu və bank tərəfindən istifadə olunan maddi və maliyyə resursları haqqında ətraflı, tam və düzgün uçotun aparılması;
3. bankın aktivlərinin mövcudluğu və hərəkəti, nağd pul və digər qiymətlilərin saxlanması, əmək resurslarının, xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərin səmərəli istifadəsi, habelə bank tərəfindən aparılan digər əməliyyatlar üzrə nəzarətin təmin olunması.

Banklarda mühasibat uçotu MHBS-yə əsasən müəyyən olunmuş prinsiplərə - hesablama metodu, fasiləsizlik, şəffaflıq (aydınlıq), əhəmiyyətlilik, etibarlılıq və müqayisəlilik prinsiplərinə uyğun həyata keçirilir.

Bank bütün əməliyyatlarının, aktivlərinin və öhdəliklərinin mütəmadi olaraq inventarizasiyasını aparmalı və nəticələri tam şəkildə mühasibat uçotu hesablarında əks etdirməlidir. Bank tərəfindən aparılmış əməliyyatlar aid olduğu hesabat dövründə tanınmalı və bankın gündəlik balansında əks olunmalıdır. Hesabat dövrünün əvvəlinə olan balans və balansdankənar hesabların qalıqları əvvəlki dövrün sonuna olan qalıq məbləğlərinə uyğun olmalıdır.

Mühasibat uçotunun aparılmasında bank aşağıdakıları təmin etməlidir:

1. bankın və müştərilərin pullarının və maddi qiymətlilərinin qorunmasını;
2. hesabat dövrü ərzində həyata keçirilən əməliyyatların, aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsinin əks olunmasını təmin edən uçot siyasətinin dəyişilməz olaraq qalmasını;
3. hesabat dövrü ərzində bankın bütün əməliyyatlarının, habelə aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiya nəticələri də daxil olmaqla uçotda tam şəkildə əks olunmasını;
4. hesablama metoduna uyğun olaraq gəlir və xərclərin aid olduğu hesabat dövrünə aid edilməsini;
5. kapital qoyuluşları üzrə uçotun və xərclərin uçotunun bir-birindən fərqləndirilməsini.

Bankın mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına, qanunvericiliyə riayət olunmasına bank rəhbərliyi məsuliyyət daşıyır. Bank rəhbərliyi mühasibat uçotunun düzgün aparılması

üçün zəruri şərait yaratmalı, habelə uçot sənədlərinin və məlumatların rəsmiləşdirilməsi və təqdim edilməsi qaydası üzrə bankın uçot siyasətinin tələblərinin uçota aidiyyəti olan bütün bölmələr, xidmətlər və işçilər tərəfindən yerinə yetirilməsini təmin etməlidir.

Banklarda mühasibat uçotunun aparılmasına bankın baş mühasibi başçılıq edir və o, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərir. Bankın baş mühasibi vəzifəsinə «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyən olunmuş tələblərə cavab verən şəxs təyin edilir.

Bankın baş mühasibi qüvvədə olan qanunvericilik aktlarını, Mərkəzi Bankın normativ xarakterli sənədlərini, bankın daxili qaydalarını öz işində rəhbər tutur və MHBS-yə uyğun olaraq müəyyən olunmuş mühasibat uçotunun ümumi metodoloji prinsiplərə əməl olunmasına məsuliyyət daşıyır.

Baş mühasib aşağıdakıları təmin etməlidir:

1. bankın həyata keçirdiyi bütün əməliyyatlara, o cümlədən bankın özünün fəaliyyətinə aid əməliyyatlara nəzarəti və onların maliyyə hesabatlarında və baş kitabda müvafiq uçot registrlərində əks etdirilməsini;
2. şəxsi hesablarda olunan düzəlişlərə nəzarət edilməsini;
3. mədaxil və məxaric hesabları üzrə əməliyyatların aparılmasına nəzarət edilməsini;
4. bankın rəhbərliyinə mühasibat uçotu məsələlərinə dair operativ məlumatın verilməsini;
5. müəyyən olunmuş müddətlərdə maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsini;
6. bankın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin həyata keçirilməsini (digər bölmələr və xidmətlərlə birlikdə).

Baş mühasib gündəlik olaraq aşağıdakıları yoxlamalıdır:

1. kassa əməliyyatlarının yekununu;
2. gündəlik balansı və dövriyyə məlumatlarını;
3. bank sənədlərinin, şəxsi hesabların, yoxlama cədvəllərinin, habelə hesabatların düzgün formalaşdırılmasını və saxlanmasını.

Baş mühasib bank rəhbərliyi ilə birlikdə mal və qiymətlilərin, pulların mədaxil və məxarici üçün əsas olan sənədləri, habelə hesablaşma sənədlərini imzalayır. Göstərilən sənədlər baş mühasibin imzası olmadıqda etibarsız sayılır və icraya qəbul edilmir. Bank rəhbərliyi ayrı-ayrı uçot sahələri üzrə sənədləri imzalamaq hüququnu yazılı sərəncamla digər müvəkkil şəxslərə verə bilər.

Təşkilatçılıq və nəzarət funksiyalarını icra edən bankın rəhbərləri müvəqqəti olaraq işdə olmadıqda baş mühasib onların vəzifələrini, habelə mühasibat əməliyyatlarının bilavasitə yerinə yetirilməsi üzrə vəzifələri həyata keçirə bilməz.

Mühasibat xidmətinin təşkili. Banklarda mühasibat xidmətinin işi, mühasibat bölməsinin (departamentinin, idarəsinin) yaradılması, ixtisaslaşdırılmış şöbələrin təşkil edilməsi, işçilərə əməliyyatçı hüquqların verilməsi prinsipi əsasında təşkil edilir.

Mühasibat bölməsinin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. mühasibat işinin, sənəd dövryyəsinin, pul və qiymətlilərin saxlanmasına, aparılan əməliyyatların qanuniliyinə və bankın müştərilərinə xidmət üzrə bankdaxili nəzarətin düzgün və səmərəli təşkil edilməsi;
2. xarici valyutada aparılan əməliyyatların mühasibat uçotunun və bu əməliyyatlara nəzarətin düzgün təşkil edilməsi;

3. mühasibat uçotu üzrə bankın daxili audit və digər yoxlamaları zamanı müəyyən edilmiş nöqsanların aradan qaldırılmasına nəzarətin həyata keçirilməsi;
4. kreditor borcların ödənilməsi və debitor borcunun tutulması, habelə yaranmış zərərin silinməsi prosesinə nəzarətin həyata keçirilməsi və bu məbləğlərin maliyyə hesabatlarında əks olunması barədə rəyin hazırlanması;
5. uçot və əməliyyat məsələləri üzrə müştərilərin şikayətlərinə baxılması;
6. bankın maliyyə hesabatının yoxlanılması və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatının tərtib olunması;
7. mühasibat uçotu üzrə müvafiq kadrların hazırlanması, onların ixtisas və biliklərinin, iş təcrübəsinin təkmilləşdirilməsində iştirak edilməsi.

Bankçılığın təməl prinsipi aşağıdakılardır: likvidlik, təhlükəsizlik və mənfəət. Bankçılıqda likvidlik bir bankın minimum zərərlə ola biləcək əmanət çəkimlərini ödəyəbilmə və eyni anda bazarın kredit ehtiyacını qarşıya bilmə gücüdür. Bankçılıqda təhlükəsizlik, kapitalın yetərli və bank aktivlərinin keyfiyyətliliyi əsas şərtlərdən biridir.

Bank kapitalının yetərli olması əmanətçilərin banka olan güvənini, bankın kredit müştərisinin keyfiyyəti isə bankın təhlükəsizliyini təmin edir.

Bankların mənfəəti, kredit müştərisindən aldığı faiz ilə əmanətçiyə ödədiyi faiz arasındakı fərkdir. Bazar prinsipləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən və biznes quruluşu olan bankların ən son məqsədləri, təhlükəsizlik və likvidliyi arasında optimallığı təmin edərək bankın mənfəətini maksimizə etməkdir. Ancaq bu üç prinsipin bir-biri ilə asanca uyğunlaşmamağı da bir həqiqətdir.

Bank menecmentinin məqsədi gəlirliliyi maksimuma çatdırmaq və riskləri minimuma endirməkdir. Bir bankın ən təməl məqsədi aktiv və öhdəliklərini sabit və yüksək bir xalis faiz marjında saxlayaraq idarə etməkdir. Banklar aktiv – öhdəlik mövqelərini idarə edərək sahibləri üçün qazanc istehsal edirlər. Bankın təməl gəliri çeşidli aktiv maddələrindən qazandığı faiz gəliridir. Bu faiz gəliri qiymətli kağız gəlirləri və bankçılıq xidmət gəlirləri tərəfindən tamamlanır. Bankın əsas xərcləri isə əmanətlər üçün ödədiyi faiz xərcləridir. Əmanətin miqdarına və strukturuna ən önəmli təsir edən ünsür müştərinin sədaqətidir.

Bankın uçot siyasəti - bank tərəfindən maliyyə hesabatlarının hazırlanıb təqdim edilməsi üçün qəbul olunmuş konkret prinsiplər, əsaslar, şərtlər, qaydalar və təcrübədir. Bankın uçot siyasəti maliyyə hesabatlarına tətbiq edilən bütün uçot qaydalarına uyğun olmalı və aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. qərar qəbul edilməsində istifadəçilərin ehtiyacları üçün münasib olmalıdır;
2. etibarlı olmalıdır, belə ki, bu siyasət:
 - bankın maliyyə vəziyyətini və nəticələrini dəqiq şəkildə təqdim edir;
 - hadisə və əməliyyatların yalnız hüquqi formasını yox, həmçinin iqtisadi məzmununu əks etdirir;
 - neytraldır;
 - hərtərəflidir;
 - istənilən mənada tamdır.

Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqəli olan elementlər – aktivlər, öhdəliklər və kapital hesab olunur. Bu elementlər aşağıdakı qaydada müəyyən olunur:

1. Aktivlər - əvvəlki dövrlərdə baş vermiş hadisələr nəticəsində bank tərəfindən nəzarət edilən və gələcəkdə bank tərəfindən iqtisadi səmərə alınması gözlənilən vəsaitlərdir.
2. Öhdəliklər - əvvəlki dövrlərdə baş vermiş hadisələrdən yaranan və tənzimlənməsi bankdan iqtisadi səmərəyə malik vəsaitlərin əks-axınına gətirib çıxaran cari borclardır.
3. Kapital - bankın öz vəsaitləridir və bankın bütün öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra onun aktivlərdə qalan payıdır.

Maliyyə hesabatlarında aktiv və öhdəliklər aşağıdakı qaydada təsnifləndirilməlidir: tələb olunanadək və 1 ayadək; 1 aydan 3 ayadək; 3 aydan 6 ayadək; 6 aydan 1 ilədək; 1 ildən yuxarı.

Aktivlər. Aktivdə əks olunan gələcək iqtisadi səmərə banka aşağıdakı yollarla daxil olur:

1. aktiv, bank tərəfindən göstərilən xidmətlərdən ayrılıqda və ya digər aktivlərlə əlaqəli şəkildə istifadə olunduqda;
2. aktiv, digər aktivlərlə mübadilə olunduqda;
3. aktiv, öhdəliklərin ödənilməsi üçün istifadə olunduqda;
4. aktiv, bankın sahibləri arasında bölüşdürüldükdə.

Bir çox aktivlər, məsələn, əsas vəsaitlər fiziki formaya malikdir. Lakin fiziki forma aktivin mövcudluğunu müəyyən etmək üçün əsas deyil, belə ki, patentlər və müəlliflik hüququ fiziki formaya malik olmamasına baxmayaraq, aktiv hesab olunur, çünki bank tərəfindən onlardan gələcəkdə iqtisadi səmərə əldə etmək gözlənilir və nəzarət olunur. Həmçinin mülkiyyət hüququnun olması da aktivin mövcudluğu üçün birinci dərəcəli hesab edilmir. Belə ki, əgər bank əldə olunması gözlənilən mənfəətə nəzarət edirsə, icarə olunan əmlak da aktiv kimi tanınır. Bankın aktivləri əvvəlki dövrlərin əməliyyatları və digər hadisələr nəticəsində yaranır. Yaranmış xərclər və yaradılmış aktivlər arasında sıx əlaqə mövcuddur, lakin bunlar uyğun olmaya da bilər. Belə ki, bank xərc həyata keçirdikdə nəzərdə tutulur ki, bu xərc gələcəkdə mənfəət əldə etmək məqsədi güdür, lakin bu o demək deyil ki, aktiv kimi tanınan obyekt yaranmışdır. Həmçinin müvafiq xərclərin istisna olması maddənin aktiv kimi tanınmasına mane olmur və mühasibat balansında tanına bilər.

Aktivlərin gəlirliliyi təhlildə istifadə edilən digər bir əmsaldır. O, aktiv portfelinin səmərəliliyini qiymətləndirir və bankın məruz qaldığı risk dərəcəsinin və əldə edilən fəaliyyətinin nəticələrinin ən yaxşı göstəricisidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əmsalın göstəricisi cari ildə yüksək ola bilər, lakin eyni zamanda kredit portfelinin keyfiyyətinin aşağı olması səbəbindən növbəti ildə keçən ilə nisbətən çox aşağı düşə bilər. Buna görə də əmsalın göstəricilərini bir neçə il üzrə müqayisə etmək daha məqsədəuyğundur. Bəzi banklar Aktivlərin Gəlirliliyi əmsalını iki cür hesablayırlar: biri cəmi aktivlərə, digəri isə məhsuldar aktivlərə görə (kredit və investisiya kimi gəlir gətirən aktivlər): və bunlar arasında müqayisə aparmaqla qeyri-məhsuldar aktivlərin səviyyəsi haqqında məlumat əldə olunur.

Öhdəliklər. Öhdəliyin əsas xüsusiyyəti bankın borcunun olmasıdır. Öhdəlik - borcdur və ya hər hansı bir işi müəyyən şəkildə yerinə yetirmək və ya müəyyən şəkildə hərəkət etmək barədə verilmiş təminatdır. Öhdəliyin yerinə yetirilməsi aşağıdakı üsullarla həyata keçirilə bilər:

1. pul vəsaitlərinin ödənilməsi vasitəsi ilə;
2. digər aktivlərin verilməsi ilə;

3. xidmətlər göstərməklə;
4. bir öhdəliyin digəri ilə əvəz olunması vasitəsilə;
5. öhdəliyin kapitala keçirilməsi vasitəsilə.

Öhdəliklər kreditorun hər hansı vəsait və ya əmlak üzərində öz hüquqlarının itirilməsi və ondan imtina etməsi kimi digər vasitələrlə də ödənilə bilər. Öhdəliklər keçmiş dövrlərin əməliyyatları (hadisələri) nəticəsində yaranır.

Banklar müxtəlif ödəmə müddətlərinə malik depozitlər və kreditlər verir. Banklar öz öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirmək iqtidarında olmalıdır. Əks təqdirdə, əmanətçilər arasında çaxnaşma yarana bilər və bu hal müştərilərin bankla apardığı əməliyyatlar zamanı vacib olan etibarını azaldır. Məhz bu səbəbdən bank nəzarəti orqanları likvidlik məsələləri ilə əlaqədar banklara likvidlik əmsalları təyin etmişlər.

Kapital. Kapitalın qalıq kimi təyin olunmasına baxmayaraq, mühasibat balansında təsnifləndirilməlidir. Belə təsnifləndirmə bankda iştirak payı olan tərəflərin dividend alınması və ya kapitalın ödənilməsinə münasibətdə müxtəlif hüquqlara malik olma faktını əks etdirir. Mühasibat balansında göstərilən kapitalın məbləği aktivlərin və öhdəliklərin həcmindən asılıdır.

Kapitalın gəlirliliyi əmsalı kapitalın səmərəliliyini qiymətləndirir. Bu, investorlar üçün mühüm əmsaldır. Bir çox banklar kapitalın gəlirliliyi əmsalını planlaşdırırlar. Asanlıqla başa düşmək olar ki, potensial investor risk səviyyəsi eyni olmaq şərtilə kapitalın gəlirliliyi yüksək olan banka investisiya qoymaqda daha maraqlı olacaq. Bəzi banklar kapitalın gəlirliliyi əmsalının vergidən əvvəl, digərləri isə vergidən sonra mənfəətə əsasən hesablayırlar. Vergidən sonra mənfəətin vergidən əvvəl mənfəətə nisbəti bankdakı vergi idarəetməsinin göstəricisidir. Bu da həmçinin investorlar üçün mühüm əmsaldır.

MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN NƏTİCƏLƏRİ

Mənfəət, bankın fəaliyyətinin effektivlik dərəcəsinin ölçüsü və ya investisiyalardan (səhmlərdən) daxil olan səmərənin ölçüsü üçün əsas kimi istifadə olunur. Mənfəətin ölçüsü ilə bilavasitə əlaqədar olan elementlər - gəlir və xərclərdir. Gəlir və xərclərin elementləri aşağıdakı kimi təyin olunur:

1. Gəlir – hesabat dövrü ərzində aktivlərin axıb gəlməsi və ya artması formasında və ya səhmdarların qoyuluşları ilə əlaqədar olmayan, kapitalın artmasına gətirib çıxaran öhdəliklərin azalması kimi təzahür edən iqtisadi səmərələrin artmasıdır.
2. Xərc – hesabat dövrü ərzində aktivlərin axıb getməsi və ya tükənməsi və ya səhmdarlar arasında paylanması ilə əlaqədar olmayan kapitalın azalmasına gətirib çıxaran öhdəliklərin artması kimi təzahür edən iqtisadi səmərələrin azalmasıdır.

Gəlir. Gəlir anlayışına, daxil olan pul vəsaitləri və digər gəlirlər aiddir. Daxil olan pul vəsaitləri (mədaxil) bankın adi fəaliyyət prosesində yaranır və müxtəlif anlayışlarla, o cümlədən mükafatlar, faizlər, dividendlər, royalti və icarə haqqı adlandırılır. Digər gəlirlər gəlir anlayışına cavab verən digər maddələri ifadə edir və bankın adi fəaliyyəti prosesində yarana və yaranmaya bilər. Bu gəlirlər özlüyündə iqtisadi səmərələrin artımını təşkil edir və öz xarakterinə görə daxil olan pul vəsaitlərindən fərqlənmir. Digər gəlirlər, məsələn, əsas vəsaitlərin realizə olunmasından yaranan gəlirlərdən ibarətdir. Gəlir anlayışına həmçinin

realizə olunmamış gəlirlər, yəni, bazar qiymətli kağızların yenidən qiymətləndirilməsindən yaranan gəlir və ya uzunmüddətli aktivlərin balans dəyərinin artmasından yaranan gəlir daxildir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda belə gəlirlər tanınarkən ayrı-ayrılıqda təqdim olunur, çünki bu gəlirlər haqqında məlumatlar iqtisadi qərarların qəbul olunması üçün faydalıdır. Müxtəlif növ aktivlər gəlir vasitəsilə əldə oluna və artırıla bilər. Buna misal olaraq, pul vəsaitlərini, debitor borcunu, təchiz olunmuş mallar və göstərilən xidmətlərin müqabilində alınan malları və göstərilən xidmətləri göstərmək olar. Gəlir öhdəliklərin tənzimlənməsi nəticəsində də yarana bilər.

Mədaxil mühüm qiymət göstəricilərindən biridir. Əgər gəlirin miqdarına digər göstəricilərdən ayrıca baxılırsa, o zaman çətin ki, bankın maliyyə səmərəliliyi haqqında əsaslandırılmış nəticəyə gəlmək olar. Buna görə də təhlil zamanı rentabellik əmsallarından istifadə olunur. Onlardan biri xüsusi olaraq şəxsi kapitalın rentabelliği (ROE), aktivlərin rentabelliği (ROA), xalis faizsiz marja, faizsiz marja, bankın əməliyyat gəlirinin xalis marjası kimi göstəricilərin hesablanması və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Xalis faizli marja (XFM) faizli spreadin bankın aktivlərinə nisbəti kimi nəzərə alınır. Faizli spread – bankın faizli gəlirləri ilə xərcləri arasındakı fərkdir. Xalis faizsiz marja (XFM) faizsiz spread ilə bank aktivləri məbləği arasındakı nisbət kimi müəyyən olunur. Faizsiz spread bankın faizsiz gəlirləri ilə faizsiz xərcləri arasındakı fərqə bərabərdir. Analoji olaraq bankın əməliyyat gəlirinin xalis marjası nəzərdə tutulur. Verilən əmsallar analitikə göstərəcəkdir ki, bankın menecer və əməkdaşları bank xərclərinin artım sürəti ilə müqayisədə gəlirlərin artım sürətinin saxlanması nə dərəcədə müvəffəqiyyətlə təmin edirlər. Əlbəttə, daha əhəmiyyətli göstərici xalis faizli marjadır.

Bankların ümumi gəlirini aşağıdakı formada göstərə bilərik:

Ümumi gəlir = əməliyyat gəliri + qeyri bank gəliri (qeyri əməliyyat gəlirləri).

Bankın aktiv gəlirliliyinə təsir göstərən başlıca amil-marjadır. Marja - gəlirin yüzə neçə faizinin bankın əlində qalmasını göstərən göstəricidir.

Faiz tarifiinin dəyişkənlik riskinin təsir gücünü göstərmək üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə etmək olar: Xalis faiz gəliri = faiz gəliri - faiz məsrəfləri.

Ümumiyyətlə, bankların əsas gəlir mənbəyi: kreditlərdən əldə etdikləri faiz, ən önəmli xərcləri isə əmanətə ödədikləri faizdir. Ancaq bankların digər fəaliyyətlərindən əldə etdikləri gəlirlər də bank mənfəətini artırma biləcək həcməldədir. Banklar mənfəətlərini artırma bilmək üçün 3 əsas vəzifəni yerinə yetirməlidirlər:

1. gəlirlərin artırılması;
2. məsrəflərin nəzarət altına alınması;
3. riski minimizə etmək və nəzərdə saxlamaq.

Xərclər. Xərc anlayışına itkilər və bankın adi fəaliyyət prosesində yaranan xərclər daxildir. Bankın adi fəaliyyət prosesində yaranan xərclərinə əmək haqqı və amortizasiya kimi digər xərclər də daxildir. İtkilərə xərc anlayışına uyğun gələn və bankın adi fəaliyyət prosesində yarana bilən və gözlənilməyən xərclər aiddir. İtkilər iqtisadi səmərələrin azalmasını əks etdirir və buna görə də öz xarakterinə görə digər xərclərdən fərqlənir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda itkilər, müvafiq gəlirlər çıxılmaqla ayrı-ayrılıqda əks etdirilir. Çünki onlar haqqında məlumatlar iqtisadi qərarların qəbul olunması üçün faydalıdır.

Kapitalın saxlanması təmin edən düzəlişlər. Aktivlər və öhdəliklərin hesabatda yenidən qiymətləndirilməsi və təkrar olaraq əks olunması kapitalın artmasına və ya azalmasına səbəb olur. Bu artma və azalmalar mənfəət və zərər haqqında hesabatda daxil edilmir. Bu maddələr kapitala, kapitalın saxlanması təmin edən düzəlişlər kimi və ya yenidən qiymətləndirmənin ehtiyatları kimi daxil edilir.

Kommersiya bankının xərcləri - bank fəaliyyətinin təminatı və əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün çəkilən xərcləri əhatə edir. Bankın xərcləri = faiz xərcləri + qeyri-faiz xərcləri. Faiz xərcləri - cəlb edilmiş vəsaitlər üçün ödənen faizlərin məbləğidir. Qeyri-faiz xərclərinə daxildir: əməliyyat xərcləri - poçt və teleqraf xərcləri, valyuta əməliyyatları üzrə xərclər, müxbir hesablar üzrə ödənilən xərclər; bank fəaliyyətinin təminatı üçün - idarə aparatlarının saxlanması, təsərrüfat (amortizasiya ayırmaları, icarə haqqı və s.); sair xərclər - cərimə, keçən il üzrə faiz və komisiya ödəmələri.

Ümumiyyətlə, faiz xərcləri ümumi xərclərin 70%-ni təşkil edir.

Ümumi xərclərin həcmnin azaldılması banklara aşağıdakı üstünlükləri verir: resurs baza strukturunun optimallaşması və qeyri-faiz xərclərinin azaldılması.

Bank idarəçilərinin xərclər mövzusunda diqqət edəcəkləri ən önəmli nöqtə - idarə xərcləridir. Xüsusilə də cərimələrin azaldılmasına və ya onu sıfıra endirmək məsələsi bank menecmenti qarşısında duran ən başlıca vəzifədir.

Bilindi ki, nəzarətə götürülə biləcək əsas xərclər əmanətə ödənilən faiz, personal xərclər və batan kreditlərdən ibarətdir.

Banklar işçilərinin səmərəliliyini artırmaq üçün metodlar axtarmalı və risklərini minimuma endirə bilməlidir. Batan kredit nisbəti az olan bankların personal xərcləri də nisbətən daha az olacaq.

Əmanət xərcləri də riskli kredit portfelindən və aşağı mənfəət normasından təsirlənəcək. Bu şərtlərdə banka borc mənbəyi saxlayanlar aldıkları riskə qarşı daha çox gəlir tələb edəcəklər və nəticədə bu riskə qarşılıq istənilən pul xərcləri artıracaq.

Mənfəət əmsalı

Nisbət	Ölçü
Fəaliyyət xərcləri Fəaliyyət gəlirləri	
Faiz gəliri - faiz xərcləri Kreditlər və investisiyalar	Gəlir yaradıcı aktiv - Mənfəət
Qeyri-faiz gəlir qeyri-faiz xərc	Bankların kreditlər və investisiyalar xaricində qazanc gücü
Real sektoru olan kreditlər Məcmu kreditlər	Bank kredit nisbəti
Dividend / Xalis gəlir	Mənfəətin paylanması nisbəti
Xalis mənfəət / Kapital	Kapital gəlirliyi
Xalis mənfəət / Orta məcmu aktivlər	Aktiv gəlirliyi

Likvidlik əmsalı

Nisbət	Ölçü
Kredit / Əmanət	Əmanətlə fonqlanan kredit nisbəti
Əmanət + digər borc mənbələri / Kapital	Digər fondlara baxımlılıq
Gəlir gətirici aktivlər/məcmu aktivlər	Ümumi likvidlik
Kreditlər / Gəlir gətirən aktivlər	Gəlir gətirici aktivlərin dəyişkənliyi
Hazır dəyərlər / Aktivlər	Gerçək likvid aktivlər

Kapital yetərlik əmsalı

Nisbət	Ölçü
Kapital / Aktiv	Qaldırac (leverage)
Kapital / Kreditlər	Qaldırac və borc strukturundakı meyl
Kapital / Əmanət	Sərmayə strukturu
Borc mənbələri / Kapital	Qaldırac

MALİYYƏ HESABATLARININ MƏQSƏDİ VƏ TƏRTİB OLUNMA PRİNSİPLƏRİ

Maliyyə hesabatlarının məqsədi - bankın maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin nəticələri və maliyyə vəziyyətində dəyişiklikləri əks etdirən məlumatların təqdim olunmasıdır. Maliyyə hesabatları bank tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların strukturlaşdırılmış təqdimatını, fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir və maliyyə hesabatları istifadəçilərinin düzgün iqtisadi qərarlar qəbul etməsinə şərait yaradır.

Maliyyə hesabatlarının tərtib olunma prinsipləri.

Hesablama metodu. Maliyyə hesabatları hesablama metodu ilə tərtib olunmalıdır. Hesablama metoduna müvafiq olaraq, əməliyyat və hadisələr baş verdiyi zaman (pul vəsaitlərinin və ya onun ekvivalentinin daxil olması və ya ödənilmə dərəcəsi üzrə yox) tanınır və aid olduqları dövrün maliyyə hesabatlarına daxil edilir. Hesablama metoduna əsasən, tərtib olunmuş maliyyə hesabatları, istifadəçiləri ödəmələrlə və pul vəsaitlərinin alınması ilə bağlı nəinki əvvəlki əməliyyatlar haqqında, həmçinin gələcək ödəmələr və alınması gözlənilən pul vəsaitlərini əks etdirən vəsaitlər haqqında məlumatlarla təmin edir. Beləliklə, hesablama metodu ilə tərtib olunmuş maliyyə hesabatları istifadəçilər üçün iqtisadi qərarların qəbul edilməsində kifayət qədər vacib olan keçmiş əməliyyatlar və həmçinin gələcək hadisələr barədə məlumatla təmin edir.

Fəaliyyətin fasiləsizliyi. Maliyyə hesabatları bankın hazırda fəaliyyət göstərməsini və gələcəkdə də fəaliyyətini davam etdirməsini nəzərə alaraq fəaliyyətin fasiləsizlik prinsipinə əsasən tərtib edilməlidir. Yəni bu prinsipə əsasən, nəzərdə tutulur ki, bankın fəaliyyətini ixtisara salmaq və ya ləğv etmək istəyi və ehtiyacı yoxdur. Əgər belə istək və ya ehtiyac olarsa, maliyyə hesabatları başqa əsasla hazırlanmalıdır və tətbiq olunan əsas açıqlanmalıdır.

Maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xüsusiyyətləri.

Şəffaflıq (aydınlıq). Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların əsas keyfiyyət göstəricisi onun istifadəçilər üçün aydın olmasıdır. Bu prinsipə əsasən tərtib olunmuş maliyyə hesabatları, istifadəçilərdə bankın maliyyə vəziyyəti, aparılan əməliyyatların nəticələri, pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə düzgün və qərəzsiz təsəvvür yaradır.

Münasiblik. Məlumatların faydalı olması üçün onun iqtisadi qərarlar qəbul edən istifadəçilər üçün münasibliyi zəruridir. Məlumatlar istifadəçilərə keçmiş, indiki və gələcək dövrlər üzrə hadisələri qiymətləndirərək iqtisadi qərarlar qəbul edilməsinə təsir göstərdikdə, habelə keçmiş qiymətləndirilmələri təsdiq etdikdə və ya aradan qaldırılmasına təsir etdikdə münasib hesab olunur.

Əhəmiyyətlilik. Məlumatların münasibliyinə onun xarakteri və əhəmiyyətliliyi böyük təsir göstərir. Bu prinsipə əsasən, hər bir əhəmiyyətli maddə maliyyə hesabatlarında ayrı-ayrılıqda əks olunmalıdır. Əhəmiyyətli olmayan məbləğlər analogi xarakterli məbləğlərlə birləşdirilməli və ayrıca təqdim olunmamalıdır.

Etibarlılıq. Məlumatların əhəmiyyətli olması üçün etibarlı olması vacib şərtidir. Məlumatlar mühüm səhv və qeyri-obyektivlikdən azad olduqda və istifadəçilər üçün inandırıcı olduqda etibarlı hesab olunur.

Düzgün təqdimat. Maliyyə hesabatlarında məlumatların etibarlı olması üçün əməliyyat və hadisələr düzgün təqdim olunmalıdır.

Mahdiyyətin formadan üstünlüyü. Əməliyyat və hadisələrin düzgün əks etdirilməsi üçün əməliyyat və hadisələr, onların təkcə hüquqi forması ilə deyil, həmçinin mahiyyəti və iqtisadi reallığı nəzərə alınmaqla təqdim olunmalıdır.

Neytrallıq. Etibarlılığı təmin etmək məqsədi ilə maliyyə hesabatlarında olan məlumatlar neytral və obyektiv olmalıdır. Əgər məlumatın və ya onun təqdimat formasının seçilməsi, nəzərdə tutulmuş məqsədlərin əldə olunmasına və qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərmirsə, maliyyə hesabatları neytral hesab edilir.

Ehtiyatlılıq. Ehtiyatlılıq, aktivlərin dəyərinin və ya gəlirlərin məbləğinin artırılmasına, passivlərin dəyərinin və ya xərclərin məbləğinin aşağı salınmasına yol verməmək məqsədilə qeyri-müəyyənlik şəraitində qiymətləndirmələr üçün zəruri olan qərarların qəbulu zamanı ehtiyatla hərəkət etmək deməkdir. Lakin ehtiyatlılıq prinsipinə riayət edilməsi gizli (artıq) ehtiyatların yaradılması, əsaslı surətdə aktivləri (gəlirləri) azaltmaq və ya öhdəlikləri (xərcləri) artırmağı tələb etmir. Çünki bu halda maliyyə hesabatları neytral olmaz və nəticədə etibarlılıq keyfiyyətinə cavab verməz.

Tamliq. Etibarlılığı təmin etmək məqsədi ilə maliyyə hesabatlarındakı məlumatlar tam olmalıdır və bankın maliyyə vəziyyətini və maliyyə nəticəsini tam şəkildə əks etdirməlidir. Buraxılmış hər hansı bir məlumat bütövlükdə məlumatların yanlış olmasına gətirib çıxarar və nəticədə onun münasiblik baxımından etibarsız və qeyri-mükəmməl edə bilər.

Müqayisəlilik. Məlumatlar istifadəçilərə müxtəlif dövrlərə aid maliyyə vəziyyətindəki meylləri və fəaliyyət nəticələrini qiymətləndirmək üçün müqayisəli şəkildə təqdim edilməlidir. İstifadəçilər həmçinin müxtəlif bankların maliyyə vəziyyətlərini, fəaliyyətinin nəticələrini və maliyyə vəziyyətindəki dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün müqayisə etmək imkanına malik olmalıdırlar.

Keyfiyyət xüsusiyyəti kimi müqayisəliliyin vacib şərtini, istifadəçilərin maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında istifadə olunan uçot siyasəti, uçot siyasətində aparılan istənilən dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin nəticələri haqqında məlumatlandırılmasını təşkil edir.

Məlumatların münasibliyinin və etibarlılığının məhdudlaşdırılması.

Vaxtli-vaxtılıq. Məlumatın təqdimatında əsassız gecikdirilmə baş verərsə, həmin məlumat əhəmiyyətini itirə bilər. Məlumatların vaxtli-vaxtında təqdim olunması üçün bəzən əməliyyatların və digər hadisələrin bütün aspektlərini araşdırmadan təqdim olunması zəruri olur. Bu da etibarlılıq səviyyəsini aşağı salır. Əksinə, əgər hesabatlar bütün aspektləri araşdırılmaq üçün saxlanılırsa, məlumatlar kifayət qədər etibarlı olur, lakin istifadəçilər üçün az faydalı ola bilər, çünki istifadəçilərin iqtisadi qərarlar qəbul etməsi gecikdirilə bilər. Münasiblik və etibarlılıq arasında tarazlığın əldə olunması istifadəçilərin iqtisadi qərarlar qəbul etmək tələbatının ən yaxşı təmin olunmasıdır. Bu səbəbdən hər hansı bir hadisənin qarşısını almaq məqsədilə və ya düzgün iqtisadi qərarlar qəbul edilməsi üçün məlumatlar vaxtli-vaxtında təqdim olunmalıdır.

Səmərə və məsrəflər arasında tarazlıq. Səmərə və məsrəflər arasında tarazlıq – keyfiyyət xüsusiyyəti yox, prinsipial məhdudiyyətdir. Bu prinsipə əsasən, məlumatlardan əldə ediləcək səmərə onun alınmasına çəkilən məsrəflərdən artıq olmalıdır.

Dəqiq və obyektiv təqdimat. Maliyyə hesabatları bankın maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin nəticələri və maliyyə vəziyyətində dəyişikliklər haqqında dəqiq və obyektiv məlumatları təqdim etməlidir.

MALİYYƏ HESABATLARININ ELEMENTLƏRİ

Maliyyə hesabatları əməliyyatların və digər hadisələrin nəticələrini onların iqtisadi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən kateqoriyalarda birləşdirərək əks etdirməlidir. Bu kateqoriyalar maliyyə hesabatlarının elementləri adlanır. Mühasibat balansında maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqəli olan elementlər - aktivlər, öhdəliklər və kapital hesab edilir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda fəaliyyətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqəli olan elementlər - gəlirlər və xərclər hesab edilir.

Mühasibat balansında, mənfəət və zərər haqqında hesabatda bu elementlər təsnifləndirilir. Təsnifləndirmənin aparılmasındakı məqsəd istifadəçilərə iqtisadi qərarlar qəbul etmək üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasıdır.

MALİYYƏ HESABATI ELEMENTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Qiymətləndirilmə – maliyyə hesabatının elementlərinin tanınmalı olduğu, mühasibat balansına, mənfəət və zərər haqqında hesabatda daxil olunmalı pul məbləğlərinin müəyyən edilməsi prosesidir. Maliyyə hesabatlarında bir sıra müxtəlif qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunur. Bu metodlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. **Alqının faktiki dəyəri.** Aktivlər onlara görə ödənilmiş pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin məbləğləri üzrə və ya aktivlərin alınması zamanı təklif olunan ədalətli dəyərlə tanınır. Öhdəliklər borc üzrə öhdəliyin əvəzinə alınan mədaxil məbləği üzrə və ya bəzi hallarda ödənilməsi gözlənilən pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin məbləğləri üzrə tanınır. Məsələn, gəlir vergisi.
2. **Bərpa olunma dəyəri.** Aktivlər, bu aktivin və ya ekvivalent aktivin mövcud alınması şərtində ödənilməli olan pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin məbləği üzrə əks olunur. Öhdəliklər bu öhdəliyi mövcud ödənilməsi şərtində tələb olunan pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin diskont olunmamış məbləğləri üzrə əks olunur.
3. **Mümkün satış qiyməti (ödəmə).** Aktivlər mövcud normal şəraitdə satışdan əldə oluna bilən pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin məbləğləri üzrə əks olunur. Öhdəliklər isə onların ödənilməsi dəyərləri üzrə, yəni normal şəraitdə öhdəliklərin ödənilməsi üçün çəkilməsi nəzərdə tutulan pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin diskont olunmamış məbləğləri üzrə əks olunur.
4. **Diskont olunmuş dəyər.** Aktivlər normal şəraitdə bu aktiv vasitəsilə yaranması ehtimal olunan pul vəsaitlərinin gələcək xalis daxil olmalarının diskont olunmuş dəyəri üzrə əks olunur. Öhdəliklər normal şəraitdə öhdəliklərin ödənilməsi üçün tələb olunması ehtimal olunan pul vəsaitlərinin gələcək xalis ödənişlərinin diskont olunmuş dəyəri üzrə əks olunur.

Banklar tərəfindən ən çox istifadə olunan əsas ölçü - faktiki dəyər ölçüsüdür. Adətən, faktiki dəyər digər qiymətləndirmə metodları ilə qarşılıqlı olunaraq istifadə olunur. Məsələn, ehtiyatlar adətən maya dəyərindən aşağı və satışın mümkün xalis satış qiyməti üzrə hesaba alınır, bazar qiymətli kağızları onların bazar dəyəri üzrə, pensiya üzrə öhdəliklər onların diskont olunmuş məbləği üzrə tanınır.

MALİYYƏ KAPİTALININ SAXLANMASI KONSEPSİYASI VƏ MƏNFƏƏTİN MÜƏYYƏN OLUNMASI

Maliyyə kapitalının saxlanması konsepsiyasına görə, ilin sonunda xalis aktivlərin məbləğindən bütün ayırmalar və dövr ərzində mülkiyyətçilərin ödəmələri çıxıldıqdan sonra qalan məbləğin ilin əvvəlində olan xalis aktivlərin məbləğindən artıq olan hissəsi əldə edilmiş mənfəət hesab olunur. Maliyyə kapitalının saxlanması nominal pul vahidləri və ya daimi alıcılıq qabiliyyəti vahidi ilə ölçülür. Kapitalın saxlanması konsepsiyası bankın saxlamaq istədiyi kapitalın necə müəyyən olunmasını nəzərdən keçirir. Kapitalın saxlanması konsepsiyası kapital konsepsiyaları ilə mənfəət konsepsiyaları arasında əlaqəni müəyyən edir, mənfəətin ölçülməsi istiqamətini göstərir. Bu konsepsiya bankın mənfəətindən kapitalla və kapitaldan qaytarılması arasında fərqi müəyyənləşdirilməsi üçün əsasdır. Nəticə etibarilə, mənfəət – xərclərin (o cümlədən kapitalın saxlanması üçün zəruri olan təshihlərin məbləği) gəlirlərdən çıxıldıqdan sonra yerdə qalan qalıq məbləğidir. Əgər xərclər gəlirdən artıqdırsa, fərq zərər kimi tanınır.

Bank mənfəəti – kommersiya bankının maliyyə nəticəsinin fəaliyyətidir, yəni gəlirlərin xərcləri üstləməsidir. Kommersiya banklarının mənfəətlərinin təhlili aşağıdakı istiqamətdə aparılır:

1. Bankın cari dövəmdə mənfəətinin səviyyəsi;
2. Xalis mənfəətin təhlili;
3. Bank fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və bank əməliyyatlarının növləri üzrə əldə olunan mənfəətin təhlili.

Bank fəaliyyətinin ən səmərəli göstəricisi rentabellikdir. Bankın rentabellik səviyyəsi rentabellik əmsalı ilə ölçülür. Bank rentabelliyyənin ümumi göstəricisi bankın ümumi mənfəətliyini və ya 1 manat gəlirə düşən mənfəətin payını müəyyən etməyə imkan verir.

MALİYYƏ HESABATLARININ TƏRİKİBİ

Maliyyə hesabatlarının tam dəstinə aşağıdakılar daxildir:

1. mühasibat balansı;
2. mənfəət və zərər haqqında hesabat;
3. kapitalın strukturunda dəyişikliklər haqqında hesabat;
4. pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
5. uçot siyasəti və izahat qeydləri.

Bank maliyyə hesabatlarından başqa, fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin əsas xarakterini, maliyyə vəziyyətini və qarşılaşdığı əsas qeyri-müəyyənlikləri əks etdirən rəhbərliyin maliyyə şərtlərini təqdim edə bilər.

Mühasibat balansı. Hər bir bank mühasibat balansında aparılan əməliyyatların xarakterinə əsaslanaraq, qısamüddətli və uzunmüddətli aktivləri və öhdəlikləri ayrı-ayrılıqda təsnifləşdirərək əks etdirməlidir.

Qısamüddətli aktivlər. Aktivlər aşağıdakı hallarda qısamüddətli aktiv kimi təsnifləndirilməlidir:

1. aktiv satılmaq üçün saxlanıldıqda və ya bankın əməliyyat prosesinin normal şəraitində istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulduqda;

2. aktiv əsas etibarlı ilə kommersiya məqsədləri üçün və ya qısa vaxt müddətində saxlanıldıqda və hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində realizə edilməsi nəzərdə tutulduqda;
3. aktiv istifadəsi üzrə heç bir məhdudiyyət olmayan pul vəsaitləri və ya onların ekvivalenti hesab edildikdə.

Bütün digər aktivlər uzunmüddətli aktivlər kimi təsnifləndirilməlidir.

Qısamüddətli öhdəliklər. Öhdəliklər aşağıdakı hallarda qısamüddətli öhdəliklər kimi təsnifləndirilməlidir:

1. öhdəliyin bankın əməliyyat prosesinin normal şəraitində ödənilməsi nəzərdə tutulduqda;
2. öhdəlik hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində ödənilməli olduqda.

Bütün digər öhdəliklər uzunmüddətli öhdəliklər kimi təsnifləndirilməlidir.

Bank, faizlərin ödənilməsi də daxil olmaqla uzunmüddətli öhdəliklərini, hətta onlar hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində ödənilməli olduqda belə, aşağıdakı şərtlərdə uzunmüddətli öhdəliklər kimi təsnifləndirməlidir:

1. öhdəliyin ilkin müddəti on iki aydan artıq dövr təşkil etmişdirsə;
2. öhdəliyin uzunmüddətli əsasda yenidən maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulduqda;
3. bu niyyətlər yenidən maliyyələşdirmə müqaviləsi ilə və ya maliyyə hesabatlarının təsdiq olunmasına qədər ödəniş cədvəlinin dəyişilməsi haqqında müqavilə ilə təsdiq olunduqda.

Qısamüddətli öhdəliklərdən çıxarılan hər hansı bir öhdəliyin məbləği mühasibat balansına edilən qeydlərdə (bu təqdimatı əsaslandıran məlumatlarla birlikdə) açıqlanmalıdır.

Mühasibat balansında təqdim edilməli olan məlumatlar. Bank aktiv və öhdəlikləri likvidlik səviyyəsini əks etdirən ardıcılıqla və onların xarakteri üzrə qruplaşdıraraq mühasibat balansında əks etdirməlidir. Mühasibat balansına aşağıdakı aktiv və passiv maddələr daxil edilməlidir:

Aktivlər

- nağd pul və digər ödəniş vasitələri;
- qızıl və digər qiymətli metallar;
- Mərkəzi Bankdakı hesablar;
- maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər və avanslar;
- müştərilərə verilmiş kreditlər və avanslar;
- qiymətli investisiya kağızları;
- qeyri-maddi aktivlər;
- əsas vəsaitlər;
- digər aktivlər.

Öhdəliklər

- Mərkəzi Bank qarşısında öhdəliklər;
- maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər;
- müştərilər qarşısında öhdəliklər;

- borc götürülmüş digər vəsaitlər;
- digər öhdəliklər.

Kapital

- nizamnamə kapitalı;
- ehtiyatlar;
- bölüşdürülməmiş mənfəət.

Bank mühasibat balansında maliyyə aktivləri və öhdəliklərinin hər bir sinfi üçün ədalətli dəyəri açıqlamalılardır. Əlavə maddələr, başlıqlar və aralıq məbləğlər tələb olunduqda və ya bankın maliyyə vəziyyətinin dəqiq təqdimatı üçün əhəmiyyətli olduqda, mühasibat balansında əks etdirilməlidir. Aktiv və öhdəliklər digər uçot qaydalarında tələb olunan hallar istisna olmaqla, əvəzləndirilməməlidir.

Mühasibat balansında və ya ona dair qeydlərdə təqdim edilməli olan məlumatlar. Bank mühasibat balansında və ya ona dair qeydlərdə təqdim edilmiş hər bir maddənin təsnifatını açıqlamalılardır. Mühasibat balansının hər bir maddəsi öz xüsusiyyətinə və baş bankın, əlaqəli törəmə müəssisənin, assosiasiya edilmiş müəssisənin və digər əlaqəli tərəflərin kreditor və debitor borclarının məbləğləri təsnifat üzrə maddələrə bölünməlidir. Bank mühasibat balansında və ya qeydlərdə aşağıdakı məlumatları açıqlamalılardır:

- a. səhmdar kapitalın hər bir sinfi üçün:
 - buraxılışına icazə verilmiş səhmlərin sayını;
 - buraxılmış və tam ödənilmiş, həmçinin buraxılmış, lakin tam ödənilməmiş səhmlərin sayını;
 - səhmin nominal dəyəri haqqında məlumatı;
 - dövrüyyədə olan səhmlərin sayının ilin əvvəlinə və sonuna müqayisəsini;
 - müvafiq siniflə əlaqədar hüquqları, imtiyazları və məhdudiyyətləri, həmçinin dividendlərin bölüşdürülməsi və kapitalın ödənilməsi üzrə məhdudiyyətləri;
 - bankın özünə və ya törəmə, yaxud assosiasiya edilmiş müəssisələrə məxsus olan səhmləri;
 - şərtlər və məbləğ də daxil edilməklə opsiya və ya satış sazişləri üzrə buraxılış üçün nəzərdə tutulmuş səhmləri;
- b. sahibkarların kapitalı dairəsində hər bir ehtiyatın xarakterini və məqsədini;
- c. dividendlər təqdim edildikdə, lakin rəsmi şəkildə ödəniş üçün təsdiq edilmədikdə öhdəliyə daxil edilən (və ya daxil edilməyən) məbləği;
- d. imtiyazlı kumulyativ səhmlər üzrə hər hansı tanınmamış dividendlərin məbləğini.

Mənfəət və zərər haqqında hesabat. Bank gəlir və xərcləri xarakterinə görə qruplaşdıraraq, əsas gəlir və xərc növlərini açıqlayan mənfəət və zərər haqqında hesabat təqdim etməlidir. Mənfəət və zərər haqqında hesabat aşağıdakı gəlir və xərc maddələri daxil edilməlidir:

- faiz gəlirləri;
- faiz xərcləri;
- aktivlər üzrə ehtimal olunan zərər üçün ehtiyatlar;
- qızıl və digər qiymətli metalların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə xalis gəlirlər;
- qiymətli kağızların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə xalis gəlirlər;

- valyuta mövqeyinin yenidən qiymətləndirilməsi üzrə xalis gəlirlər;
- xarici valyuta ilə dilinq əməliyyatları üzrə xalis gəlirlər;
- haqq və komissiya gəlirləri;
- haqq və komissiya xərcləri;
- digər əməliyyat gəlirləri;
- işçilərə sərf olunan xərclər;
- qeyri-maddi aktivlər və əsas vəsaitlər üzrə köhnəlmə xərcləri;
- əsas vəsaitlər üzrə təmir və saxlanma xərcləri;
- inzibati xərclər;
- digər xərclər;
- mənfəət vergisi üzrə xərc.

Bank əməliyyatları nəticəsində yaranan hər bir əsas gəlir və xərc növləri istifadəçilər tərəfindən bankın işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilə bilməsi üçün ayrı-ayrılıqda açıqlanmalıdır. Bank mənfəət və zərər haqqında hesabatda, yaxud ona edilən qeydlərdə gəlir və xərclərin təsnifləşdirilməsindən istifadə edərək təhlilini təqdim etməlidir. Gəlir və xərc maddələri yalnız aşağıdakı hallarda əvəzləşdirilə bilər:

- digər uçot qaydaları ilə tələb olunduqda;
- eyni və ya analoji əməliyyat və hadisələrdən yaranan mənfəət (zərər) və müşayiətedici xərclər əhəmiyyətli olmadıqda. Bu halda bu məbləğlər birləşdirilir və əhəmiyyətlik prinsipinə uyğun əks olunur.

Kapitalın strukturunda dəyişikliklər haqqında hesabat. Bankın maliyyə hesabatlarında kapitalın strukturundakı dəyişikliklər haqqında məlumatlar ayrıca bir forma şəklində təqdim edilməlidir. Bu hesabatda bankın kapitalını təşkil edən maddələr üzrə məlumatlar ayrı-ayrılıqda təsnifləndirilərək, hesabat dövrünün əvvəlinə, hesabat dövrü ərzində və hesabat dövrünün sonuna olan göstəriciləri əks etdirilməlidir.

Maliyyə Hesabatlarının Təhlili və Ratio Metodu

Kommersiya (SME) və korporativ kreditlərin eləcə də investisiya layihələrinin analizləri zamanı kredit mütəxəssislərinin və investisiya menecerlərinin ən çox ehtiyac duyduğu Maliyyə Hesabatlarının Təhlilindən, daha dəqiq qeyd etsək, Nisbət (Ratio) və ya başqa bir adı ilə Əmsal Analizindən bəhs edəcəm.

Maliyyə cədvəllərinin analizi zamanı aşağıdakı 4 əsas metoddan istifadə edilir:

1. Üfüqi və ya müqayisəli analiz (Horizontal analysis)
2. Şaquli analiz (Vertical analysis)
3. Meyllilik və ya tendensiya analizi (Trend analysis)
4. Nisbət, əmsal və ya rasyo analizi (Ratio analysis)

Bu məqalədə Maliyyə Cədvəllərinin Analizində daha çox istifadə olunan Rasyo Analizi haqqında ətraflı məlumatlar veriləcəkdir.

Şirkətin Balans və Mənfəət - Zərər hesabatlarının maddələri arasında nisbətlər qurularaq aparılan analizə Nisbət və ya Rasyo Analizi deyilir. Rasyo analizində Balans və Mənfəət - Zərər hesabatlarının bir-biri ilə əlaqəli olan maddələri bir-birinə bölünərək nisbətlər qurulur və bu nisbətlərin dəyərləri incələnilir. Rasyo analizi 4 qrupa bölünür:

- Likvidlik rasyoları (Liquidity ratios)
- Maliyyə və ya borcluluq rasyoları (Financial or Solvency ratios)
- Fəaliyyət və ya əməliyyat rasyoları (Activity or Operational ratios)
- Mənfəətlik rasyoları (Profitability ratios)

Likvidlik Rasyoları

Likvidlik rasyoları bir şirkətin qısa müddətli borc ödəmə gücünü ölçmək üçün istifadə olunur. Likvidlik rasyoları aşağıdakılardır:

- Cari Likvidlik Əmsalı və ya Cari rasyo (Current ratio)
- Ani Likvidlik Əmsalı və ya Cəld rasyo (Quick or Acid test ratio)
- Nağd rasyo (Cash ratio)
- Stok və ya Ehtiyat asılılıq rasyosu (Stock or Inventory Dependency Ratio)

Cari Rasyo

Cari Likvidlik Əmsalı və ya Cari rasyo (Current ratio - CR), Dövriyyə vəsaitlərinin (Current Assets - CA) Qısa müddətli öhdəliklərə (Short term liabilities - SL) bölünməsi ilə hesablanır:

$$CR = CA / SL$$

Burada Cari Aktivlər bütün dövriyyə vəsaitləridir və kassa, hesablaşma hesabları (bank hesabları), 1 ilə qədər olan debitor borcları, verilmiş avanslar, mal ehtiyatları və 1 ilə qədər olan digər dövriyyə aktivlərindən ibarətdir. Qısa müddətli öhdəliklərə 1 ilə qədər olan kreditor borcları, alınmış avanslar, 1 ilə qədər olan maliyyə və kredit borcları və 1 ilə qədər olan digər öhdəliklər aiddir. Cari likvidlik əmsalı bir mənalı olaraq 1-dən böyük olmalıdır. Əgər bu nisbət 1-dən böyük isə o halda şirkət və ya müəssisə öz qısa müddətli öhdəliklərini ödəyə bilmə qabiliyyətinə malikdir. Əks halda yəni nisbət 1-dən kiçik isə bu zaman şirkət və ya müəssisə öz qısa müddətli öhdəliklərini ödəyə bilmə qabiliyyətinə malik olmayacaqdır. Bu nisbətin 1,5-dən az olmaması arzu olunandır və kafi sayılır.

Cəld Rasyo

Ani Likvidlik Əmsalı və ya Cəld rasyo (Quick ratio - QR), Ehtiyatlar (Inventories - I) istisna olmaqla dövriyyə vəsaitlərinin qısa müddətli öhdəliklərə bölünməsi ilə hesablanır:

$$QR = (CA - I) / SL$$

Burada mal ehtiyatları dedikdə xammal, yarımfabrikat, hazır məhsullar və ticarət üçün alınmış məhsullar başa düşülür. Şirkətin dövriyyə vəsaitləri içərisində ən gec pula çevrilən vəsaitlər mal ehtiyatlarıdır. Bu nisbətin mənası odur ki, şirkət və ya müəssisə mal ehtiyatlarını satmadan öz qısa müddətli öhdəliklərini ödəyə bilmə qabiliyyətinə malikdir yoxsa yox. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bənzər şəkildə bu nisbətin 1-dən az olmaması arzu olunandır.

Cəld rasyo ola biləcək bir böhran əsnasında Cari rasyoya nəzərən, daha yaxşı bir göstərici olaraq qəbul edilir.

Nağd rasyo

Nağd rasyo (Cash ratio - CSR), Nağd və nağd ekvivalentli cari aktivlərin (Cash and cash equivalence assets - CEA) qısamüddətli öhdəliklərə bölünməsi ilə hesablanır:

$$CSR = CEA / SL$$

Burada, Nağd və nağd ekvivalentli cari aktivlər dedikdə kassa, hesablaşma hesabları (bank hesabları) və əgər varsa qiymətli kağızlar başa düşülür. Bu nisbətin mənası odur ki, şirkət və ya müəssisə iqtisadi şəraitdə hər hansı bir çətinlik əsnasında mal ehtiyatlarını satmadan və debitor borclarını və verdiyi avansları geriye almadan ilkin mərhələdə öz qısa müddətli öhdəliklərinin nə qədərini ödəyəbilmə qabiliyyətinə malikdir. Bu rəsyə likvidliyi daha dar mənada ölçən bir nisbətdir.

Bu nisbətin 0,3-dən az olmaması arzu olunandır. Nisbətin yüksək olması müəssisənin borc ödəmə gücünü göstərərək pulun işlədilmədiyi mənasına da gəlir. Yəni demək olar ki, Nağd rəsyosu yüksək (məsələn 3 və s.) olan firmalar aktivlərini kifayət qədər məhsuldar istifadə etmirlər.

Stok rəsyə

Stok və ya Ehtiyat asılılıq rəsyosu (Stock ratio - SR), Ehtiyatların Net fəaliyyət kapitalına (Net working capital - NWC) bölünməsi ilə hesablanır:

$$SR = 100 \times I / NWC$$

Burada Net fəaliyyət kapitalı (xalis işlək kapital) dedikdə Dövriyyə vəsaitləri ilə qısamüddətli öhdəliklərin fərqi qəbul edilir:

$$NWC = CA - SL$$

Net fəaliyyət kapitalı özündə bir likvidlik göstəricisidir. Belə ki, əgər Net fəaliyyət kapitalı sıfırdan böyükdürsə, o halda şirkət qısamüddətli borc ödəmə gücünə malikdir. Əks halda Net fəaliyyət kapitalı sıfırdan kiçikdirsə, o halda şirkətin dövriyyə vəsaitləri qısa müddətli borcları ödəməkdə yetersizdir. Stok rəsyosunun mənası ondan ibarətdir ki, bu nisbəti hesablamaqla Net fəaliyyət kapitalının nə dərəcədə mal ehtiyatlarından asılı olduğu ölçülür. Belə ki, əgər bu nisbət 100%-dən çoxdursa, (məsələn 150% və s.) o halda şirkətin Net fəaliyyət kapitalının böyük ölçüdə mal ehtiyatlarından asılı olduğu deməkdir. Bu isə şirkətin reallıqda qısamüddətli borc ödəmə gücünün nə qədər çətin olduğunun işarəsidir. Bu nisbətin 100%-dən az olması arzu olunandır.

Maliyyə rəsyoları

Maliyyə rəsyoları bir şirkətin maliyyələşməsində xarici borclardan və mənbələrdən nə dərəcədə istifadə olunduğunu ölçmək üçün istifadə olunur. Maliyyə rəsyoları aşağıdakılardır:

- Leverec əmsalı (Leverage ratio)
- Borclanma əmsalı (Debt ratio)
- Kapitalın adekvatlıq əmsalı (Capital adequacy ratio)
- Cari öhdəliklərin aktivlərə olan nisbəti
- Maddi aktivlərin kapitalla olan nisbəti

Leverec əmsalı

Leverec əmsalı (Leverage ratio - LR) Toplam öhdəliklərin (Liabilities - L) Kapitalla (Capital - C) bölünməsi ilə hesablanır:

$$LR = 100\% \times L / C$$

Burada öhdəliklər dedikdə bütün qısa və uzun müddətli öhdəliklər başa düşülür. Uzun müddətli öhdəliklərə 1 ildən daha uzun müddətə olan kreditor borcları, 1 ildən daha uzun

müddətə olan maliyyə və kredit borcları və digər 1 ildən daha uzun müddətə olan öhdəliklər başa düşülür. Kapital dedikdə isə biznesə qoyulmuş şəxsi sərmayələr və yığılmış mənfəət başa düşülür. Bu rəsyə vasitəsilə şirkətin bütün borclarının kapitalından çox olub olmaması ölçülür. Yəni şirkətin malik olduğu kapitalın borcları əhatə edib etmədiyini göstərir. Bu əmsal ən çox 100% olmalıdır. Əgər nisbətin dəyəri 100%-dən çoxdursa, bu o deməkdir ki, şirkətin aktivlərinin ən az yarısından çoxu xarici borclanmalar ilə formalaşmışdır. Belə olan halda, aktivlər üzərində şirkətin sərmayədarlarından daha çox ona borc verənlər söz sahibidir. Qeyd edildiyi kimi, nisbətin mənası şirkətin kapitalının onun borclarını ödəyəbilmə imkanında olub olmadığı deməkdir.

Borclanma əmsalı

Borclanma əmsalı (Debt ratio - DR) Öhdəliklərin (Liabilities – L) Aktivlərə (Assets - A) bölünməsi ilə hesablanır:

$$DR = 100\% \times L / A$$

Bu nisbət aktivlərin nə qədərlik hissəsinin kənar mənbələrdən (borclardan) maliyyələşdiyini göstərir. Bu əmsal ən çox 50% olmalıdır. Əgər nisbətin dəyəri 50%-dən çoxdursa, bu o deməkdir ki, şirkətin aktivlərinin ən az yarısından çoxu xarici borclanmalar ilə formalaşmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, belə olan halda aktivlər üzərində şirkətin sərmayədarlarından daha çox ona borc verənlər söz sahibidir.

Kapitalın adekvatlıq əmsalı

Kapitalın adekvatlıq əmsalı (Capital adequacy ratio - CAR) Kapitalın (Capital - C) Aktivlərə (Assets – A) bölünməsi ilə hesablanır:

$$CAR = 100\% \times C / A$$

Bu rəsyə vasitəsilə şirkətin kapitalının aktivlərin nə qədər hissəsini əhatə etdiyi ölçülür. Bu əmsalın çox olması arzu olunandır. Nisbət nə qədər yüksəkdirsə, bu o deməkdir ki, şirkətin aktivlərinin böyük bir hissəsi onun kapitalı hesabına formalaşmışdır. Xüsusilə böhran vəziyyətində bu nisbətin yüksək olması şirkətin dayanıqlığı üçün müsbət haldır.

Cari öhdəliklərin aktivlərə olan nisbəti

Cari öhdəliklərin aktivlərə olan nisbəti (Current liabilities to assets ratio - CLR) Cari Öhdəliklərin və ya başqa bir adıyla, Qısamüddətli öhdəliklərin (Current Liabilities – CL) Aktivlərə (Assets - A) bölünməsi ilə hesablanır:

$$CLR = 100\% \times CL / A$$

Bu nisbət, aktivlərin nə qədərlik hissəsinin Qısa müddətli öhdəliklərdən maliyyələşdiyini göstərir. Əgər şirkətin uzunmüddətli öhdəlikləri yoxdursa, o halda bu əmsal ən çox 50% olmalıdır. Əgər nisbətin dəyəri 50%-dən çoxdursa, bu o deməkdir ki, şirkətin aktivlərinin ən az yarısından çoxu Qısa müddətli öhdəliklər ilə maliyyələşmişdir və bu arzu olunan hal deyildir.

Qısa müddətli öhdəliklərin Aktivləri maliyyələşməsində payı maksimum 30% olması xarici maliyyə təşkilatları tərəfindən ümumi bir meyyar olaraq qəbul edilmişdir. Bunun xaricində, Dövriyyə vəsaitlərini Qısamüddətli öhdəliklərlə və Əsas vəsaitləri isə Uzunmüddətli öhdəliklər, eləcə də Kapital ilə maliyyələşməsi ən doğru yanaşmadır.

Maddi aktivlərin kapitala olan nisbəti

Maddi aktivlərin kapitala olan nisbəti (Tangible assets to capital ratio - TAR) Maddi aktivlərin (Tangible assets - TA) Kapitala bölünməsi ilə hesablanır:

$$TAR = 100\% \times TA / C$$

Burada Maddi aktivlər dedikdə 1 ildən daha uzun müddətli aktivlər başa düşülür və buraya ofis və istehsalat binaları, torpaq sahələri, biznes avadanlıqları və kompyuter texnikası başa düşülür. Bu nisbət vasitəsilə şirkətin maddi aktivlərinin maliyyələşməsində xarici borclardan nə dərəcədə istifadə olunub olunmaması ölçülür. Başqa bir ifadə ilə desək, maddi aktivlərin nə qədərlik qisminin kapital tərəfindən qarşılandığını ölçməkdir. Əgər nisbət 100%-dən çoxdursa, o halda maddi aktivlərinin maliyyələşməsində xarici borclardan istifadə olunduğu anlaşılar. Lakin yüksək texnoloji avadanlıqlar istifadə edən şirkətlərin, xüsusilə sənaye müəssisələrində bu nisbətin 100%-dən böyük olması normal qarşılanmalıdır. Belə olan halda maddi aktivlərinin maliyyələşməsində xarici uzun müddətli borclardan istifadə olunması arzu olunandır.

Leverec əmsalı, Borclanma əmsalı və Kapitalın adekvatlıq əmsalı ödəmə qabiliyyəti (gücü) əmsalları (Solvency ratios) kimidə bilinir.

Fəaliyyət rasyoları

Fəaliyyət rasyoları bir şirkətin aktivlərini nə dərəcədə məhsuldar istifadə edib etmədiyini ölçmək üçün istifadə olunur. Fəaliyyət rasyoları aşağıdakılardır:

- Mal ehtiyatlarının orta satılma müddəti (Inventory turnover ratio)
- Debitorların orta yığım müddəti (Receivables turnover ratio)
- Kreditorların orta yığım müddəti (Payables turnover ratio)
- Nağd pulun konversiya dövrü (Cash conversion cycle)
- Aktivlərin dövriyyə əmsalı (Assets turnover ratio)
- Cari aktivlərin dövriyyə əmsalı (Current assets turnover ratio)
- Kapitalın dövriyyə əmsalı (Capital turnover ratio)

Mal ehtiyatlarının orta satılma müddəti

Mal ehtiyatlarının orta satılma müddəti (Inventory turnover ratio - ITR) Mal ehtiyatların (Inventories - I) Satılmış malın maya dəyərində (Cost of good sales – CGS) bölünməsi və 365 günə vurulması ilə hesablanır:

$$ITR = 365 \times I / CGS$$

Burada Mal ehtiyatları dedikdə xammal ehtiyatları, yarımfabrikatlar, hazır məhsullar və ticarət üçün alınmış məhsullar başa düşülür. Satılan malın maya dəyəri isə satılmış (istehsal olunmuş) malların və ya göstərilmiş xidmətlərin maya dəyəridir. 365 rəqəminə gəlincə isə bu rəqəm təhlil olunan dövrdən asılı olaraq dəyişilə bilər. Yəni 1 il üçün 365 gün, yarım il üçün 180 gün, rüblük üçün 90 gün və aylıq üçün 30 gün nəzərə alınır. Satılmış malın maya dəyərinin Mal ehtiyatlarına bölünməsi ilə Mal ehtiyatlarının neçə dəfədən bir satıldığı tapılır. Başqa bir ifadə ilə desək, ehtiyatların bir il içərisində neçə dəfə dövr etdiyi hesablanır. İlin, yəni 365-in bu dəfəyə (nisbətə) bölünməsi ilə mal ehtiyatlarının neçə gündən bir satıldığı hesablanır. Satılan malın növünə görə bu nisbətin dəyəri analiz edilir. Yəni, əgər

gündəlik istehlak olunan ərzaq malları satılırsa, o halda dəyərin az (məsələn 30 gün və s.) və ya əgər satılan mal mebel və ya məişət və kompyuter avadanlığı isə o zaman dəyərin çox (məsələn 60 gün və s.) olması məntiqlidir.

Bir firma üçün anbarda mal ehtiyatı saxlamağın xərci vardır. Bunun xaricində uzun müddət anbarda qalan mal ehtiyatı xarab olma, dəbdən düşmə və s. təhlükəsi ilə üz-üzə qala bilər. Mal ehtiyatlarının orta satılma müddəti nə qədər aşağı olsa, bir o qədər müsbət haldır.

Debitorların orta yığım müddəti

Debitorların orta yığım müddəti (Receivables turnover ratio - RTR) Debitor borclarının (Receivables - R) Satışlara (Sales - S) bölünməsi və 365 günə vurulması ilə hesablanır:

$$RTR = 365 \times R / S$$

Burada Debitor Borclar dedikdə kreditlə və nisyə satılmış mallar başa düşülür. Satışlar isə analiz olunan müddət ərzində mal satışları və ya göstərilmiş xidmətlərdir. Yuxarıda apardığımız mühakiməyə uyğun olaraq Satışların debitor borclarına bölünməsi ilə Debitor borclarının neçə dəfədən bir alındığı (yığıldığı) tapılır. Başqa bir ifadə ilə desək, şirkətlərin bir il müddətində alacaqlarını satışları ilə neçə dəfə dövr etdiklərini göstərən bir nisbətdir. İlin, yəni 365-in bu dəfəyə (nisbətə) bölünməsi ilə debitor borcların neçə gündən bir yığıldığı hesablanır. Debitor borcların orta yığım müddəti nə qədər qısadırsa (məsələn 30 gün və s.), bir o qədər yaxşıdır. Uzun müddətli debitorların orta yığım müddəti (məsələn 90 gün və s.) olması arzu olunmazdır və ya biznesin tipinə görə mülahizə aparılabilir. Debitorların orta yığım müddəti nə qədər aşağı olsa, bir o qədər müsbət haldır. Bir şirkət alacaqlarını sürətli bir şəkildə toplaya bilirsə (yığırsa), onun likvidliyi yüksək qəbul edilir və şirkət bu sayədə maddi çətinlik içinə girməz.

Kreditorların orta yığım müddəti

Kreditorların orta yığım müddəti (Payables turnover ratio - PTR) Kreditor borcların (Payables - P) Satılmış malın maya dəyərində (Cost of good sales - CGS) bölünməsi və 365 günə vurulması ilə hesablanır.

$$PTR = 365 \times P / CGS$$

Burada Kreditor borcları dedikdə şirkətin təchizatçılara olan borcları başa düşülür. Analoji olaraq Satılmış malın maya dəyərinin kreditor borclarına bölünməsi ilə Kreditor borclarının neçə dəfədən bir ödəndiyi tapılır. İlin, yəni 365-in bu dəfəyə (nisbətə) bölünməsi ilə kredit borclarının neçə gündən bir ödənilməsi hesablanır. Kreditor borclarının orta yığım müddəti nə qədər uzundursa (məsələn 90 gün və s.), bir o qədər yaxşıdır. Bu o deməkdir ki, satışdan əldə olunmuş vəsait təkrar dövriyyəyə buraxılır və bu arzu olunan haldır. Kreditorların orta yığım müddəti nə qədər aşağı olsa bir o qədər müsbət haldır.

Nağd pulun konversiya dövrü

Nağd pulun konversiya dövrü (Cash conversion cycle – CCC) Mal ehtiyatlarının orta satılma müddəti (ITR) ilə Debitorların orta yığım müddətinin (RTR) cəmindən Kreditorların orta yığım müddəti (PTR) çıxılmaqla hesablanır:

$$CCC = ITR + RTR - PTR$$

Bilindiyi kimi, Mal ehtiyatlarının orta satışı və Debitorların orta yığımı dövriyyədən çıxan nağd pulun nə qədər müddətdən sonra dövriyyəyə nağd pul kimi geri qayıtdığını göstərir. Kreditorların orta yığımı isə faktiki olaraq dövriyyədən çıxan nağd pulu xarakterizə edir. Dövriyyəyə mədaxil olan nağd pullar ilə dövriyyədən məxaric olan nağd pulların fərqi dövriyyədəki nağd pulun siklini (dövrünü) göstərir.

Aktivlərin dövriyyə əmsalı

Aktivlərin dövriyyə əmsalı (Assets turnover ratio - ATR) Satışların (Sales - S) Aktivlərə (Assets - A) bölünməsi ilə hesablanır:

$$ATR = S / A$$

Satışların Aktivlərə bölünməsi ilə Aktivlərin neçə dəfədən bir dövr etdiyi tapılır. Aktivlərin dövriyyə əmsalı nə qədər yüksək olarsa (məsələn 4 və s.), bir o qədər yaxşıdır.

Aktivlərin dövriyyə əmsalı şirkətin sahib olduğu varlıqlar (aktivlər) ilə təşkil etdiyi satışın həcmi ölçən bir əmsaldır. Bu nisbət həmçinin bizə aktivlərə həddindən artıq investisiya edilib edilmədiyini, yəni şirkətlərin aktiv həcmi üçün lazımsız yerə böyüdülməyib böyüdülmədiyini göstərir.

Cari aktivlərin dövriyyə əmsalı

Cari aktivlərin dövriyyə əmsalı (Current assets turnover ratio - CATR) Satışların (Sales - S) Cari aktivlərə (Current Assets - CA) bölünməsi ilə hesablanır:

$$CATR = S / CA$$

Analoji olaraq Satışların Cari aktivlərə bölünməsi ilə Cari aktivlərin neçə dəfədən bir dövr etdiyi tapılır. Bu nisbət artdıqca müəssisənin səmərəliliyi artır. Cari aktivlərin dövriyyə əmsalı nə qədər yüksək olarsa (məsələn 12 və s.), bir o qədər yaxşıdır.

Cari aktivlərin dövriyyə əmsalı şirkətin fəaliyyətini aparması üçün zəruri olan minimum dövriyyə vəsaitləri (kassa, avans, debitor borcu və mal ehtiyatı) ilə hansı nisbətdə satış həcmi etdiyini ölçən bir rasyodur. Dövriyyə vəsaitləri satışların artması ilə bərabər artacaqdır.

Kapitalın dövriyyə əmsalı

Kapitalın dövriyyə əmsalı (Capital turnover ratio - CTR) Satışların (Sales - S) Kapitala (Capital - C) bölünməsi ilə hesablanır:

$$CTR = S / C$$

Bənzər olaraq Satışların Kapitala bölünməsi ilə Kapitalın neçə dəfədən bir dövr etdiyi tapılır. Kapitalın dövriyyə əmsalı nə qədər yüksək olarsa (məsələn 6 və s.), bir o qədər yaxşıdır.

Kapitalın dövriyyə əmsalı şirkətin kapitalı ilə təşkil etdiyi satışın həcmi ölçən bir əmsaldır. Bu əmsal şirkətin kapitalını nə qədər səmərəli istifadə etdiyinin bir göstəricisidir. Əmsalın aşağı olması izafi kapitalın mövcudluğundan və ya kapitalın effektiv istifadə olunmamasından xəbər verir. Şirkətin ya kapitalı azaltması (məsələn dividend paylayaraq) ya da satılan məhsulun və ya göstərilən xidmətlərin çeşidinin artırması istiqamətində tədbirlər alması tövsiyə edilir.

Mal ehtiyatlarının orta satılma müddəti, Debitorların və Kreditorların orta yığım müddətləri eləcə də Cari aktivlərin və Aktivlərin dövryyə əmsalları hesablanarkən, əgər varsa, dövrün əvvəlinə və sonuna olan Mal ehtiyatları, Debitor və Kreditor borclar, eləcə də Cari aktivlər və Aktivlər ələ alınır və bunların ortalamaları alınaraq daha dəqiq nəticələr almaq olar. Məsələn, ilin əvvəlinə və sonuna olan mal ehtiyatları ələ alınaraq onun ortalaması hesablanaraq və Mal ehtiyatlarının orta satılma müddəti formulunda istifadə olunarsa, daha dəqiq nəticə əldə edilir.

Mənfəətlik rasyoları

Mənfəətlik rasyoları bir şirkətin fəaliyyəti nəticəsində yetərli miqdar mənfəət əldə edib etmədiyini ölçmək üçün istifadə olunur. Mənfəətlik rasyoları aşağıdakılardır:

- Aktivlərin mənfəətlik rasyosu (Return on assets)
- Kapitalın mənfəətlik rasyosu (Return on equity)
- Satışların mənfəətlik rasyosu (Return on sales)

Aktivlərin mənfəətlik rasyosu

Aktivlərin mənfəətlik rasyosu (Return on Assets - RoA) əldə edilmiş Mənfəətin (Net profit - NP) Toplam aktivlərə (Total Assets - TA) bölünməsi ilə hesablanır:

$$RoA = 100\% \times NP / TA$$

Burada Mənfəət dedikdə gəlirlərdən maya dəyərini, bütün xərcləri, faiz, vergi və amortizasiyanı çıxıldıqdan sonra qalan məbləğdir. Toplam aktivlər isə Dövryyə vəsaitləri (Cari aktivlər) ilə Əsas vəsaitlərin (Sabit aktivlər) cəmidir. Bu əmsal ilə şirkətin aktivlərinə nisbətə yetərli miqdarda mənfəət əldə edib etmədiyi analiz edilir. Aktivlərin mənfəətlik rasyosu ilə şirkətlərin sahib olduqları bütün aktivlərin hansı nisbətdə effektiv istifadə edildiyini göstərir.

Kapitalın mənfəətlik rasyosu

Kapitalın mənfəətlik rasyosu (Return on Equity - RoE) əldə edilmiş mənfəətin Məcmu kapitalla (Total Equity - TE) bölünməsi ilə hesablanır:

$$RoE = 100\% \times NP / TE$$

Burada Məcmu Kapital dedikdə isə şirkətin biznesə qoyulmuş şəxsi sərmayələri və yığılmış mənfəət başa düşülür. Bu əmsal ilə şirkətin kapitalına nisbətə yetərli qədər mənfəət əldə edib etmədiyi təhlil olunur. Kapitalın mənfəətlik rasyosu müəssisənin uğurlu idarə olunması analizində əhəmiyyətli bir göstəricidir.

Satışların mənfəətlik rasyosu

Satışların mənfəətlik rasyosu (Return on Sales - RoS) əldə edilmiş mənfəətin Satışlara (Total sales - TS) bölünməsi ilə hesablanır:

$$RoS = 100\% \times NP / TS$$

Burada Satışlar analiz olunan müddət ərzində mal satışları və ya göstərilmiş xidmətlərdir. Bu əmsal ilə şirkətin satışlarına nisbətə yetərli həcmdə mənfəət əldə edib etmədiyi analiz olunur.

Yekun olaraq bütün rasyolar (əmsallar), şirkətin fəaliyyət göstərdiyi sektordakı digər şirkətlərin eyni rasyolarının ortalaması ilə müqayisə olunaraq əmsalın yetərli və ya yetərsiz olduğu şərh edilə bilər. Eyni zamanda şirkətin daha öncəki maliyyə hesabatlarına (əgər varsa) aid əmsalları ilə müqayisə edərək artma ya da azalma və onun səbəbi mütləq araşdırılmalıdır.

MALİYYƏ HESABATLARININ İSTİFADƏÇİLƏRƏ TƏQDİM EDİLMƏSİ

Hər bir bank maliyyə hesabatlarının və qanunla nəzərdə tutulmuş digər məlumatların qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada istifadəçilərə açıqlanmasını təmin etməlidir.

(Banklarda korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi Qaydaları 15-1. Məlumatların istifadəçilərə təqdim edilməsi) isə beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi çərçivəsində bankın fəaliyyəti ilə bağlı əlavə olaraq açıqlanması tələb olunan məlumatların tərkibi və istifadəçilərə təqdim edilməsi qaydası müəyyən edilir.

Məlumatların açıqlanmasının əsas məqsədi məlumat istifadəçilərini iqtisadi qərarlar qəbul edərkən maliyyə vəziyyəti ilə bağlı apardıqları qiymətləndirmənin nəticələrinə və qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərə bilən, bununla da müxtəlif bankları səmərəli müqayisə etməyə imkan verən informasiya ilə təmin etməkdir.

Qanunla qorunan məlumatlar istisna olmaqla hər bir bank öz istəyi ilə fəaliyyəti barədə əhəmiyyətli hesab etdiyi digər məlumatları da açıqlaya bilər.

Məlumatlar mötəbərlik, anlaşıqlılıq, operativlik, əhəmiyyətlilik, aktuallıq, müqayisəlilik prinsiplərinə uyğun olmalı, açıqlanarkən şəffaflıq və kommersiya maraqlarının qorunması arasında tarazlıq saxlanılmalıdır.

Məlumatların açıqlanması qaydası və dövriliyi, məlumatların tərkibi və istifadəçilərə çatdırılması qaydası, habelə bu proseslərin daxili nəzarətlə əhatə olunması mexanizmi bu Qaydaların tələbləri nəzərə alınmaqla, bankın Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş daxili qaydalarla müəyyən edilməlidir.

Banklar tərəfindən aşağıdakı qrup məlumatlar açıqlanmalıdır:

1. bank və onun fəaliyyəti barədə ümumi məlumat;
2. bank kapitalının strukturu və adekvatlığı barədə məlumat;
3. bank risklərinin idarə edilməsi barədə məlumat.

Bank və onun fəaliyyəti barədə aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

1. bankın inkişaf strategiyası;
2. bankın qarşısında duran məqsəd və hədəflər;
3. banka verilmiş reytinglər barədə məlumat: reyting agentliyinin adı, reytingin verilməsi tarixi, bankın cari və əvvəlki reytingi;
4. bankın Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti və Audit Komitəsinin sədri və üzvlərinin adı, soyadı, telefon nömrəsi, elektron poçt ünvanı, onların təhsili və ixtisası barədə məlumat;
5. bankın son maliyyə ili üzrə auditini həyata keçirən kənar auditor haqqında məlumat, onun seçilməsi qaydası və meyarları;
6. bankın korporativ idarəetmə sistemi haqqında məlumat (bankın təşkilati strukturu, idarəetmə orqanlarının səlahiyyəti, daxili audit və onun səlahiyyətləri, maliyyə idarəetməsi, hesabatlıq və daxili nəzarət prosesləri);

7. bankın kapitalında mühüm iştirak payına malik olan səhmdarların siyahısı və onların iştirak payları;
8. minoritar səhmdarların (bankda qərarların qəbul edilməsinə birbaşa təsir göstərə bilməyən xırda səhmdarlar) sayı və bankın kapitalında onların ümumi payı;
9. banka aidiyyəti olan şəxslərlə və aidiyyəti şəxs adından hərəkət edən şəxslərlə (hüquqi və fiziki şəxslər) bağlanmış əqdlərinin məbləği və bu məbləğin bankın məcmu kapitalına olan nisbəti;
10. bankın dividend siyasəti;
11. bank holdingə daxildirsə, onun daxil olduğu holdingin və həmin holdingə daxil olan digər təşkilatların adları və holdingin kapitalında paylarının məbləği;
12. bank törəmə təşkilatdırsa, onun baş təşkilatının adı, bu təşkilatın digər törəmə və iştirak payı olan təşkilatlarının adları, onların kapitalında olan payının məbləği və xüsusi çəkisi;
13. bankın törəmə təşkilatları barədə məlumat (adı, hüquqi statusu, fəaliyyət istiqamətləri) və iştirak payı olan digər təşkilatların adları və hər birində bankın payının məbləği və xüsusi çəkisi.

Kapitalın strukturu və adekvatlığı barədə aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

1. məcmu kapitalın məbləği;
2. bankın birinci və ikinci dərəcəli kapitalının məbləği və onun elementləri;
3. bankın məcmu kapitalından tutulmalar;
4. risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərin həcmi;
5. məcmu və birinci dərəcəli kapitalın adekvatlığı üzrə Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş tələblər və bankın faktiki göstəriciləri.

Bankın məruz qaldığı hər bir əhəmiyyətli riskin idarə edilməsi üzrə məqsəd və siyasətini əks etdirən aşağıdakı məlumat açıqlanmalıdır:

1. strategiya və proseslər;
2. risklərin idarə edilməsini həyata keçirən strukturlar və onların səlahiyyətləri;
3. hesabatlıq sistemləri;
4. risklərin ölçülməsi sistemləri və metodları;
5. riskin azaldılması üzrə siyasət və alətlərin effektivliyinə nəzarət prosesləri.

Bankın məruz qaldığı kredit riski barədə aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

1. vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği və kredit portfelində xüsusi çəkisi;
2. qeyri-standart kreditlərin cəmi və hər bir kateqoriya üzrə məbləği və kredit portfelində xüsusi çəkisi (vaxtı keçmiş və qeyri-standart kreditlər barədə məlumat açıqlanarkən Mərkəzi Bankın "Aktivlərin təsnifləndirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması Qaydaları"nda həmin kreditlərə verilmiş anlayışlar da göstərməlidir);
3. kreditlər üzrə yaradılmış adi və məqsədli ehtiyatların məbləği və kredit portfelinə nisbəti;
4. balansdankənar öhdəliklərin cəmi və növləri üzrə məbləği;
5. kreditlərin, o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlərin regionlar üzrə coğrafi bölgüsü;
6. kreditlərin, o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlərin iqtisadi sektorlar üzrə bölgüsü;

7. iri kredit borclarinin məbləği və məcmu kapitala nisbəti.

Bankın məruz qaldığı bazar riski barədə aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

1. faiz dərəcəsi riski;
2. xarici valyuta riski , o cümlədən açıq valyuta mövqeyi;
3. maliyyə bazarlarında baş verə biləcək şoklara (məzənnə, faiz və kredit riskləri) qarşı bankın dayanıqlığı üzrə keçirilmiş stress-testləşdirmədə tətbiq olunan ssenarilər və onların nəticələri barədə məlumat.

Bankın məruz qaldığı likvidlik riski barədə aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

1. hər bir valyuta üzrə aktivlərin və öhdəliklərin ödəniş müddətlərinin bölgüsü barədə məlumat;
2. likvidlik riskinin idarə edilməsi metodları.

Hər bir bank məlumatları istifadəçilərə təqdim etmək üçün internet informasiya ehtiyatlarını yaratmalı və kütləvi informasiya vasitələrində internet saytının ünvanı barədə elan yerləşdirməlidir.

Açıqlanan məlumatlar bankın internet saytında, əhatə və təsir dairəsi geniş olan kütləvi informasiya vasitələrində yerləşdirilməli, habelə məlumat istifadəçilərinin sorğularına əsasən heç bir xərc tələb olunmadan bilavasitə onların özlərinə təqdim edilməlidir.

Açıqlanan məlumatlar bankın İdarə Heyətinin sədri və baş mühasibi tərəfindən imzalanır.

Hər bir bank yerləşdiyi binada (filialda, şöbədə) müştərilərə xidmət göstərilən və onlara aydın görünən yerlərdə məlumatların açıqlanması barədə yazılı formada elan yerləşdirməlidir. Bu elanda açıqlanan məlumatlarla bağlı sorğuların cavablandırılmasına məsul şəxs barədə də informasiya verilməlidir (onun adı, soyadı, telefon nömrəsi, elektron poçt ünvanı).

Məlumatlar aşağıdakı müddətlərdə açıqlanmalıdır:

1. bank və onun fəaliyyəti barədə ümumi məlumat, habelə məruz qaldığı risklər barədə məlumat - ildə bir dəfədən gec olmayaraq bu məlumatlarda mühüm dəyişikliklər baş verdikdə - yarım ildə bir dəfədən gec olmayaraq;
2. bank kapitalının strukturu və adekvatlığı barədə məlumatlar – rübdə bir dəfədən gec olmayaraq, növbəti rübün birinci ayı ərzində.

PUL VƏSAİTLƏRİNİN HƏRƏKƏTİ

Bazar iqtisadiyyatı zamanı pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin əhəmiyyəti üç səbəblə müəyyən edilir: hərəkətsizlik (müəssisənin cari fəaliyyətinin maliyyə təminatının zəruriliyi); ehtiyatlılıq (gözlənilməz ödənişlərin yerinə yetirilməsi); spekulativlik (əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış, lakin sərfəli hesab edilən layihədə iştirak etmək imkanı);

Pul vəsaitlərinin səmərəli şəkildə idarə edilməsi sistemi dörd iri blokdan ibarətdir:

1. maliyyə dövrünün hesablanması;
2. pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlil edilməsi;
3. pul axınlarının proqnozlaşdırılması;
4. pul vəsaitlərinin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili cari, investisiya və maliyyə fəaliyyəti nəticəsində pul axınının saldosunu müəyyən etməyə imkan verir. Onun köməyiylə fəaliyyətin hansı növlərinin daxil olan pul vəsaitlərinin və azalan pul vəsaitlərinin əsas həcmi əmələ gətirməsi barədə

təsəvvür əldə etmək olar. Təhlildə daha çox pul hesablarının debeti (pul vəsaitlərinin axını) və pul hesablarının krediti (pul vəsaitlərinin çoxalması) ilə əlaqədar bütün əməliyyatların identifikasiyasını nəzərdə tutan "birbaşa" metodu yayılmışdır. Mühasibat uçotu sistemində müvafiq sövdələşmələrin identifikasiyası fəaliyyətin vacib növləri (cari, investisiya və maliyyə) üzrə pul vəsaitlərinin azalmasının və çoxalmasının qruplaşmasını təmin edir.

Pul axınlarının proqnozlaşdırılması. Bu blok mənacə onunla müəyyən edilir ki, maliyyə xarakterli bir çox qərarlar, məsələn, investisiya və dividendlərin ödənilməsi vaxtında yığılmalı olan iri məbləğdə pul vəsaitlərinin eyni vaxtda azalmasını nadir hallarda tələb etmir. Pul axınlarının proqnozlaşdırılması biznes planlaşmasının mütləq atributu və ümumiyyətlə, potensial və (və ya) strateji investorlar ilə qarşılıqlı əlaqələndirir.

Pul axınlarının proqnozlaşdırılması metodikası üzrə prosedurların standart ardıcılığı belədir: daxil olan pul vəsaitlərinin yarım dövrlər üzrə proqnozlaşdırılması; pul vəsaitlərinin yarım dövrlər üzrə azalmasının proqnozlaşdırılması; xalis pul axınının (həddindən artıq çoxluq / çatışmazlıq) yarım dövrlər üzrə hesablanması; yarım dövrlər baxımından uzunmüddətli (qısamüddətli) maliyyələşmədə ümumi tələbatın müəyyən edilməsi.

Pul vəsaitlərinin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi pul vəsaitlərinin daim çatışmazlığı vəziyyətlərindən özünü qorumaq arzusu və əlavə gəlir əldə edilməsi məqsədilə hansısa işə boş pul vəsaitlərini qoymaq arzusu arasında razılığın əldə edilməsi zəruriyyətindən irəli gəlir. Artıq qalmış pul vəsaitlərinin optimallaşdırılması üçüncü bir sıra metodlar mövcuddur. Daha çox Baumol, Miller Orr, Stoun metodları və Monte-Karlo metodu üzrə imitasiyalı modelləşdirmə məşhurluq qazanmışdır. Onların mahiyyəti pul vəsaitləri qalığının müxtəlif şəkildə dəyişilməsi keçidi haqqında tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Bu keçidin həddlərindən kənara çıxılması ya pul vəsaitlərinin likvid qiymətli kağızlara çevrilməsini, ya da əks proseduru nəzərdə tutur.

Bank sistemində - Pul vəsaitlərinin hərəkəti¹¹.

Bank sistemində - Pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatın məqsədi maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin bankın pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin hərəkəti, bu istiqamətdə bankın fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsinə xidmət göstərməkdir.

Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri əsasən investisiya və ya digər məqsədlər üçün deyil, qısamüddətli maliyyə öhdəliklərinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur. İnvestisiyalar pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi təsnifləndirilmək üçün müəyyən məbləğdə pul vəsaitlərinə asanlıqla çevrilmək qabiliyyətinə malik olmalıdır və dəyərin dəyişməsinə nəticəsində əhəmiyyətli riskə məruz qalmamalıdır. Yəni investisiyalar, pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi yalnız o zaman tanınır ki, ilkin tarixdən 3 ay və ya daha qısa müddətli ödəmə müddətinə malik olsun. Pul vəsaitlərinin hərəkətinə pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentindən ibarət olan maddələr arasındakı hərəkət aid edilmir, çünki bu komponentlər bankın əməliyyat, investisiya və ya maliyyə fəaliyyətinin bir hissəsi deyil, bankın pul əməliyyatının tənzimlənməsi və nəzarətinin bir hissəsi hesab olunur.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatda, dövr ərzində pul vəsaitlərinin hərəkəti

11 Daha geniş bax: Azərbaycan Respublikasının bank sistemində pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatın tərtib olunması Qaydaları

əməliyyat, investisiya və ya maliyyə fəaliyyəti üzrə təsniflənir və əks etdirilməlidir. Bankın əməliyyat, investisiya və ya maliyyə fəaliyyətindən əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti onun fəaliyyətinin xarakterinə uyğun şəkildə əks etdirilməlidir. Fəaliyyət növləri üzrə təsnifat, istifadəçilərə bu fəaliyyətin bankın maliyyə vəziyyətinə təsirini, bankın vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin məbləğini qiymətləndirmək imkanı verən məlumatla təmin edir. Bu məlumat həmçinin fəaliyyət növləri arasında olan qarşılıqlı əlaqənin qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

Eyni əməliyyat müxtəlif cür təsniflənir və bilər. Məsələn, kreditlərin pul vasitəsilə ödənişi həm əsas borcu, həm də faizləri əks etdirir. Bu zaman faizləri əks etdirilən hissə əməliyyat fəaliyyəti, əsas məbləği əks etdirən hissə isə maliyyə fəaliyyəti kimi təsnifləşdirilir.

Əməliyyat fəaliyyəti. Əməliyyat fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti əsasən bankın mənfəət gətirən əsas fəaliyyət sahələrindən yaranır. Əməliyyat fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- xidmətlərin göstərilməsi üzrə pulların daxil olması;
- icarə gəlirləri, qonorarlar, komissiyalar və digər gəlirlərdən pulların daxil olması;
- mal və xidmətlərə görə pul ödənişləri;
- işçilərə ödəmələr və onların adından pul ödəmələri;
- maliyyə və investisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar olmadıqda mənfəətdən vergi ödənişlərinin kompensasiyası və ya pul ödənişləri;
- dilinq məqsədləri üçün imzalanmış müqavilələr üzrə ödənişlər və pulların daxil olması.

Bank dilinq məqsədləri üçün qiymətli kağızlara və kreditlərə malik olduqda bu qiymətli kağızlar alınıb satılmaq üçün əldə olunmuş vəsaitlər kimi təsniflənir və onların alış və ya satışından əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti əməliyyat fəaliyyəti kimi təsniflənir.

İnvestisiya fəaliyyəti. İnvestisiya fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkətinin ayrı-ayrılıqda açıqlanması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki pul vəsaitlərinin investisiya fəaliyyəti nəticəsində hərəkəti çəkilmiş xərclərin gələcək gəlirliyini və pul vəsaitlərinin hərəkətinin yaranması üçün nəzərdə tutulmuş mənbələrə doğru istiqamətlənmə dərəcəsini əks etdirir.

İnvestisiya fəaliyyətindən əldə olunan pul vəsaitləri hərəkətinə aşağıdakılar aiddir:

- əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin və digər uzunmüddətli aktivlərin alınması üçün pul ödənişləri;
- əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından daxil olan pul vəsaitləri;
- digər bankların pay və ya borc alətləri və birgə müəssisələrdə iştirak paylarının əldə olunması üçün ödənilən pul vəsaitləri (pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi nəzərdə tutulan, dilinq məqsədləri üçün müəyyən olunmuş alətlərə görə ödənişlər istisna olmaqla);
- digər bankların pay və ya borc alətləri və birgə müəssisələrdə iştirak paylarının satılması üzrə daxil olan pul vəsaitləri (pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi nəzərdə tutulan, dilinq məqsədləri üçün müəyyən olunmuş alətlərə görə ödənişlər istisna olmaqla);
- digər tərəflərə verilmiş avanslar və kreditlər (maliyyə sektoruna verilmiş avanslar və kreditlər istisna olmaqla);
- digər tərəflərə verilmiş avanslar və kreditlərin ödənilməsi üzrə daxilolmalar (maliyyə

sektoruna verilmiş avanslar və kreditlər istisna olmaqla);

- forvard, opsiya, svoplar və imzalanan digər müddətli müqavilələr üzrə ödənilən pul vəsaitləri (müqavilələrin diling məqsədləri üçün imzalanması və ya daxil olmaların maliyyə fəaliyyəti kimi təsnifləşdirilməsi hallarından başqa);
- forvard, opsiya, svoplar və imzalanan digər müddətli müqavilələr üzrə daxil olan pul vəsaitləri (müqavilələrin diling məqsədləri üçün imzalanması və ya daxil olmaların maliyyə fəaliyyəti kimi təsnifləşdirilməsi hallarından başqa).

Maliyyə fəaliyyəti. Maliyyə fəaliyyətindən yaranan pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumatların banka kapital investisiyasından əldə olunan pul vəsaitlərinin gələcək hərəkətinə olan tələbatların proqnozlaşdırılması üçün vacibliyini nəzərə alaraq, ayrı-ayrılıqda açıqlanması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Maliyyə fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkətinə aşağıdakılar aiddir:

- səhmlərin və digər pay alətlərinin emissiyasından pulların daxil olması;
- bankın səhmlərinin alınması və ya geri ödənilməsi üçün sahibkarlara pul ödənişləri;
- istiqrazlar, borc kağızları, veksellər, girov kağızları və digər qısamüddətli və uzunmüddətli borc alınma qiymətli kağızlar üzrə vəsaitlərin daxil olması;
- kredit məbləğinin pul ödənişləri;
- maliyyə icarəsində borcun azaldılması üzrə icarəçinin pul ödənişləri.

Əməliyyat fəaliyyətindən əldə olunan pul vəsaitləri hərəkətinin təqdim olunması

Bankın əməliyyat fəaliyyətindən əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti pulların daxil və xaric olmasının əsas növlərini ayrı-ayrılıqda əks etdirməlidir. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin bu cür açıqlanması istifadəçiləri pul vəsaitlərinin gələcək hərəkətinin qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan məlumatla təmin edir. Bu məlumatlar aşağıdakı mənbələrin hər hansı birindən əldə olunur:

- bankın uçot qeydlərindən;
- dövr ərzində ehtiyatlarda və debitor (kreditor) borclarda, digər qeyri-pul maddələrində dəyişiklikləri, investisiya və maliyyə pul axınları yaradan digər maddələrdə dəyişiklikləri nəzərə almaqla mənfəət və zərər haqqında hesabatda faizlər şəkilində olan gəlirlərin (analoji gəlirlər) və faizlərin ödənilməsinə xərclərin (analoji xərclər) və digər maddələrin təshih edilməsi yolu ilə.

Faiz və dividendlər

Alınmış və ödənilmiş faiz və dividendlərdən əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti ayrı-ayrılıqda açıqlanmalıdır. Onların hər biri əməliyyat, investisiya və ya maliyyə fəaliyyəti kimi vaxtaşırı olaraq ardıcıl şəkildə təsnifləndirilməlidir. Dövr ərzində ödənilən faizlərin ümumi məbləği, kapitallaşdırılmasından və ya mənfəət və zərər haqqında hesabatda xərc kimi tanınmasından asılı olmayaraq, pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatda açıqlanır. Maliyyə hesabatlarında ödənilən və ya alınan faiz və dividendlər pul vəsaitlərinin əməliyyat hərəkəti kimi təsnifləndirilməlidir. Ödənilən dividendlər maliyyə mənbələrinin cəlb olunmasına qoyulan xərclər hesab edildiyindən pul vəsaitlərinin maliyyə hərəkəti kimi təsnifləşdirilir.

Mənfəətdən vergi

Mənfəətdən vergi ilə əlaqədar yaranan pul vəsaitləri hərəkətləri ayrı-ayrılıqda açıqlanmalı və həmin pul vəsaitlərinin maliyyə və ya investisiya fəaliyyəti ilə konkret əlaqəsi olmadıqda əməliyyat fəaliyyətindən əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti kimi təsnifləşdirilməlidir.

Qeyri - pul əməliyyatları

Pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin istifadəsini tələb etməyən investisiya və maliyyə əməliyyatları pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatda daxil edilməlidir. Belə əməliyyatlar maliyyə hesabatlarında investisiya və maliyyə fəaliyyətləri barədə bütün münasib məlumatlarla təmin edilməklə açıqlanmalıdır. İnvestisiya və maliyyə fəaliyyətlərinin mühüm hissəsi bankın kapital strukturuna və aktivlərinə təsir etməsinə baxmayaraq, pul vəsaitlərinin cari hərəkətinə birbaşa təsir etmir. Bu maddələr cari dövrdə pul vəsaitlərinin hərəkətinə təsir etmədiyinə görə pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatdan çıxarılmalıdır. Qeyri-pul əməliyyatlarına aşağıdakılar aiddir:

- aktivlərin müvafiq öhdəliklər və ya maliyyə icarəsi vasitəsilə birbaşa alınması;
- səhmlərin buraxılması hesabına müəssisənin (bankın) alınması;
- borc öhdəliklərinin səhmlərə çevrilməsi.

Pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin tərkibi

Bank pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin tərkibini balansda göstərilmiş ekvivalent maddələrlə pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatdakı məbləğlərin tutuşdurulmasını və pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərini müəyyən edən mühasibat prinsipləri əsasında açıqlamalıdır.

Maliyyə hesabatları

Mənfəət və zərərlər haqqında hesab

	1-ci il	2-ci il	3-cü il
1	2	3	4
Faiz gəliri	X	X	X
Müştərilərə verilmiş kreditlər üzrə faizlər			
Azərbaycan Mərkəzi Bankına və kredit təşkilatlarına olan tələblər üzrə faizlər			
Qiymətli kağızlar üzrə faizlər			
Maliyyə lizinqi			
Digər faiz gəlirləri			
Faiz gəlirinin cəmi			
Faiz xərcləri	X	X	X
Depozitlər üzrə faizlər			
Azərbaycan Mərkəzi Bankından alınmış kreditlər üzrə faizlər			
Kredit təşkilatlarından alınmış kreditlər üzrə faizlər			
Qiymətli kağızlar üzrə faizlər			
Digər faiz xərcləri			
Faiz xərclərinin cəmi			
Xalis faiz gəliri (zərər)			
Qeyri-faiz gəliri	X	X	X
Komissiyon haqları			
Digər hüquqi şəxslərin kapitalında iştirakdan və investisiyalardan gəlir			
Digər əməliyyat və qeyri-faiz gəlirləri			
Qeyri-faiz gəlirinin cəmi			
Qeyri-faiz xərcləri	X	X	X
Əmək haqqı və müavinətlər			
Əsas vəsaitlərlə bağlı xərclər			
Digər əməliyyat və qeyri-faiz xərcləri			
Qeyri-faiz xərclərinin cəmi			
Xalis qeyri-faiz gəliri (zərər)			
Xalis mənfəət (zərər)			
İtkilər üzrə ehtiyatlara ayırmalar (xərclər)			
Bank fəaliyyəti ilə bağlı olmayan qeyri-adi gəlirlər (xərclər)			
Vergilərdən və bank fəaliyyəti ilə bağlı gözlənilməyən gəlirlər (xərclərdən) əvvəl xalis mənfəət (zərər)			
Vergilər			
Vergilərdən sonra xalis mənfəət (zərər)			
Gözlənilməyən gəlirlər (xərclər)			
Dövr üçün xalis mənfəət (zərər)			

Balans

	1-ci il	2-ci il	3-cü il
1	2	3	4
AKTİVLƏR			
Nağd pul			
Azərbaycan Mərkəzi Bankına qarşı tələblər			
Kredit təşkilatlarına qarşı tələblər			
Qiymətli kağızlar və investisiyalar			
Müştərilərə verilmiş ümumi kreditlər və lizinqlər			
Kredit itkiləri üzrə çıxılmış ehtiyatlar			
Müştərilərə verilmiş xalis kreditlər və lizinglər			
Əsas vəsaitlər (amortizasiya çıxılmaqla)			
Hesablanmış alınacaq faizlər			
Qeyri-maddi aktivlər (amortizasiya çıxılmaqla)			
Digər aktivlər			
Aktivlərin cəmi			
ÖHDƏLİKLƏR			
Azərbaycan Mərkəzi Bankının tələbləri			
Kredit təşkilatların tələbləri			
Tələb olunanadək depozitlər			
Müddətli depozitlər			
Digər borc götürülmüş vəsaitlər			
Hesablanmış ödəniləcək faizlər			
Subordinasiya olunmuş borclar			
Digər öhdəliklər			
Öhdəliklərin cəmi			
KAPITAL			
Adi səhmlər			
İmtiyazlı səhmlər			
Səhmlərin buraxılışından əldə edilmiş əlavə vəsaitlər			
Aktivlərin yeindən qiymətləndirilməsi			
Bölüşdürülməmiş mənfəət			
İlin əvvəlindən cari tarixədək mənfəət			
Kapitalın cəmi			
Öhdəliklər və kapitalın cəmi			

Nağd pul axınları haqqında hesabat

	1-ci il	2-ci il	3-cü il
1	2	3	4
Əməliyyat fəaliyyətindən nağd pul axını			
Alınmış (ödənilmiş) xalis faizlər və komissiya haqqı			
Alınmış dividendlər			
Dilinq əməliyyatlarından gəlir (zərər)			
Xarici valyuta əməliyyatlarından gəlir (zərər)			
Digər əməliyyatlardan daxilolmalar			
Digər əməliyyatlar üzrə ödəmələr			
Əmək haqqı və müavinətlər			
İnzibati xərclər			
Əməliyyat aktivlərində artım (azalma)			
Azərbaycan Mərkəzi Bankında məcburi ehtiyatlar			
Kredit təşkilatlarına qarşı tələblər			
Müştərilərə verilmiş kreditlər			
Digər aktivlər			
Əməliyyat ödəliklərində artım (azalma)			
Azərbaycan Mərkəzi Bankının və kredit təşkilatların tələbləri			
Müştərilərin tələbləri			
Digər öhdəliklər			
Mənfəət vergisindən əvvəl əməliyyat fəaliyyətindən gələn xalis nağd pul axını			
Ödənilmiş mənfəət vergisi			
Əməliyyat fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
İnvestisiya fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Satılmış (alınmış) xalis qiymətli kağızlar			
Satılmış (alınmış) səhmlər			
Satılmış (alınmış) əsas vəsaitlər			
Satılmış (alınmış) qeyri-maddi aktivlər			
İnvestisiya fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Ödənilmiş dividendlər			
Buraxılmış (qeri alınmış) depozit sertifikatları			
Buraxılmış borc öhdəlikləri			
Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Nağd pulda və nağd pul ekvivalentlərində azalma/artım			
İlin əvvəlinə nağd pul və nağd pul ekvivalentləri			
İlin sonuna nağd pul və nağd pul ekvivalentləri			

Səhmdarların iştirak payı barədə hesabat

	İmtiyazlı səhmlər	Adi səhm- lər	Səhm-lərin buraxı- lışından əldə edilmiş əlavə vəsait-lər	Bölüşdü- rilməmiş mənfəət	Cəmi
Balans, 31 dekabr 2019 cü il					
Planlaşdırılan səhm buraxılışı	xxx	xxx	xxx	xxx	
Cari ilin bölüşdürülməmiş mənfəəti	xxx	xxx	xxx		
Ödənilməsi planlaşdırılan nağd dividend					
Cəmi:					
Balans, 31 dekabr 2020-ci il					
Planlaşdırılan səhm buraxılışı	xxx	xxx	xxx	xxx	
Cari ilin bölüşdürülməmiş mənfəəti	xxx	xxx	xxx		
Ödənilməsi planlaşdırılan nağd dividend					
Cəmi:					
Balans, 31 dekabr 2021- ci il Planlaşdırılan səhm buraxılışı					
Cari ilin bölüşdürülməmiş mənfəəti	xxx	xxx	xxx	xxx	
Ödənilməsi planlaşdırılan nağd dividend	xxx	xxx	xxx		
Cəmi:					

Prudensial məlumatlar və bankın üzləşdiyi risklər barədə məlumatlar

1. Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat

min manatla

	Hesabat dövrü	Ötən ilin sonu
1	Aktivlər:	
1.1	Nağd pul vəsaitləri və ekvivalentləri, o cümlədən blokləşdirilmiş nağd vəsait	
1.2	Ticarət və investisiya qiymətli kağızları	
1.3	Banklar və digər maliyyə institutlarındakı depozitlər	
1.4	Banklar və digər maliyyə institutlarına verilən kreditlər	
1.5	Müştərilərə verilmiş kreditlər	
1.5.1	a) istehlak kreditləri	
1.5.2	b) biznes kreditləri	
1.5.3	c) daşınmaz əmlak kreditləri	
1.5.4	d) digər kreditlər	
1.5.2	(Mümkün zərərlər üçün yaradılan məqsədli ehtiyat)	
1.5.3	Müştərilərə verilmiş kreditlər (xalis)	
1.6	Əmlak və avadanlıqlar	
1.7	Qeyri-maddi aktivlər	
1.8	Təxirə salınmış vergi aktivləri	
1.9	Balansdankənar aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün məqsədli ehtiyat	
1.10	Digər aktivlər	
2	Öhdəliklər:	
2.1	Depozitlər	
2.1.1	a) fiziki şəxslərin depozitləri	
2.1.2	b) hüquqi şəxslərin depozitləri	
2.2	Mərkəzi bank və dövlət fondları qarşısında öhdəliklər	
2.3	Kredit təşkilatları və digər maliyyə institutları qarşısında öhdəliklər	
2.4	Borc qiymətli kağızları	
2.5	Cari vergi öhdəlikləri	
2.6	Təxirə salınmış vergi öhdəliyi	
2.7	Subordinasiya borc öhdəlikləri	
2.8	Digər öhdəliklər	
3	Kapital:	
3.1	Səhmdar kapitalı	
3.2	Səhmin qiymətinin dəyişməsindən gəlir (zərər)	
3.3	Bölüşdürülməmiş mənfəət	
3.4	Ümumi ehtiyatlar:	
3.4.1	a) kreditlər, lizinqlər və digər tələblər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün adi ehtiyatlar	
3.4.2	b) əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsindən adi ehtiyatlar	
3.4.3	c) digər ümumi ehtiyatlar	
4	Cəmi öhdəliklər və kapital	

2. Mənfəət və zərər haqqında hesabat

		Cari dövr	min manatla Keçən ilin müvafiq dövrü
1	Faiz gəlirləri:		
1.1	Müştərilərə verilmiş kreditlər		
1.2	Banklar və digər maliyyə institutlarına verilən kreditlər üzrə faiz gəlirləri		
1.3	Banklar və digər maliyyə institutlarındakı depozitlər üzrə faiz gəlirləri		
1.4	Ticarət və investisiya qiymətli kağızları üzrə faiz gəlirləri		
1.5	Digər faiz gəlirləri		
2	Faiz xərcləri:		
2.1	Depozitlər üzrə faizlər		
2.2	Mərkəzi bank və dövlət fondları qarşısında öhdəliklər üzrə faiz xərcləri		
2.3	Cəlb edilmiş kreditlərə görə ödənilən faizlər		
2.4	Pul bazarı alətlərinə ödənilən faizlər		
2.5	Qiymətli kağızlar üzrə faizlər		
2.6	Digər faiz xərcləri		
3	Xalis faiz gəliri(zərəri)		
4	Qeyri-faiz gəlirləri:		
4.1	Alınan haqq və kommissiya gəliri		
4.2	Xarici valyutadan gəlir/zərər (məzənnə dəyişməsi daxil olmaqla)		
4.3	Qiymətli kağızların satışından və yenidən qiymətləndirilməsindən gəlir/zərər		
4.4	Digər gəlirlər		
5	Qeyri-faiz xərcləri:		
5.1	Əmək haqqı və digər kompensasiya növləri üzrə xərclər		
5.2	Ümumi və inzibati xərclər		
5.3	Amortizasiya xərcləri		
5.4	Digər xərclər		
6	(Mümkün zərərlər üçün yaradılan məqsədli ehtiyatlar)		
7	Mənfəət vergisindən əvvəlki mənfəət(zərər)		
8	Mənfəət vergisi		
9	Dövr üzrə xalis mənfəət		

3. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat min manatla

	Cari hesabat dövrü	Əvvəlki hesabat dövrü
1	Əməliyyat fəaliyyəti ilə əlaqədar pul vəsaitlərinin hərəkəti	
1.1	Alınmış faizlər	
1.2	Ödənilmiş faizlər	
1.3	Alınmış haqq və kommissiyalar	
1.4	Ödənilmiş haqq və kommissiyalar	
1.5	Xarici valyuta əməliyyatlarından xalis gəlir	
1.6	Xarici valyutada törəmə maliyyə alətlərindən realizasiya olunmuş xalis gəlir	
1.7	Ödənilmiş əmək haqqı və digər kompensasiyalar	
1.8	Ödənilmiş ümumi və inzibati xərclər	
1.9	Ümitsiz borclardan daxilolmalar	
1.10	Alınmış digər əməliyyat gəlirləri	
1.11	Ödənilmiş digər əməliyyat xərcləri	
2	Əməliyyat aktivlərində və öhdəliklərində dəyişikliklərdən əvvəl bank fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti	
2.1	<i>Əməliyyat aktivlərindən xalis artım/azalma</i>	
2.1.1	Banklara verilmiş kreditlərdə və depozitlərdə xalis artım (azalma)	
2.1.2	Müştərilərə verilmiş kreditlərdə xalis artım (azalma)	
2.1.3	Digər aktivlərdə xalis artım (azalma)	
2.2	<i>Əməliyyat öhdəliklərindən xalis artım/azalma</i>	
2.2.1	Banklardan və digər maliyyə təşkilatlarından cəlb olunan depozitlər üzrə xalis artım (azalma)	
2.2.2	Mərkəzi Bank üzrə öhdəliklərdə xalis artım (azalma)	
2.2.3	Müştərilərin depozitləri və cari hesablarında xalis artım (azalma)	
2.2.4	Digər öhdəliklərdə xalis artım (azalma)	
3	Mənfəət vergisindən əvvəl bank fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti	
3.1	Ödənilmiş mənfəət vergisi	
4	Əməliyyat fəaliyyəti ilə əlaqədar generasiya/istifadə edilən xalis pul vəsaitləri	
5	İnvestisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar pul vəsaitlərinin hərəkəti	
5.1	Əmlak və avadanlıqların alınması və avans ödənişləri	
5.2	Əmlak və avadanlıqların satılmasından daxilolmalar	
5.3	Qeyri-maddi aktivlərin alınması	
5.4	Qeyri-maddi aktivlərin satılmasından daxilolmalar	
5.5	Alınmış dividendlər	
5.6	Satış üçün nəzərdə tutulan investisiya qiymətli kağızlarının satılması və geri alınması	
5.7	Digər	
6	İnvestisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar generasiya/istifadə olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti	
7	Maliyyələşdirmə fəaliyyəti ilə əlaqədar pul vəsaitlərinin hərəkəti	

7.1	Digər borc öhdəliklərinin əldə olunması	
7.2	Digər borc öhdəliklərinin ödənilməsi	
7.3	Subordinasiya borclarının əldə olunması	
7.4	Subordinasiya borclarının ödənilməsi	
7.5	Səhmdar kapitalının buraxılmasından daxilolmalar	
7.6	Digər maliyyə öhdəliklərinin cəlb edilməsi (ödənilməsi)	
8	Maliyyələşdirmə fəaliyyəti ilə əlaqədar yaradılan/istifadə olunan pul vəsaitləri	
9	Dövrün əvvəlinə pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri	
10	Pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentlərində xalis artma/ (azalma)	
11	Məzənnə dəyişikliyin pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentlərinə təsiri	
12	Dövrün sonuna pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri	

Cədvəl 99

44. Kapital strukturunda dəyişikliklər haqqında hesabat min manatla

1	1. I dərəcəli kapital (Əsas kapital) (Məcmu kapitalın 50 faizdən az olmamalıdır)	
1.1	adi səhmlər (tam ödənilmiş paylar)	
1.2	qeyri-kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər	
1.3	səhmlərin emissiyasından əmələ gələn əlavə vəsait	
1.4	bölüşdürülməmiş xalis mənfəət (zərər), cəmi	
1.4.1	əvvəlki illərin mənfəəti (zərəri)	
1.4.2	(çıx) cari ilin zərəri	
1.4.3	kapital ehtiyatları (fondları)	
1.5	digər	
2	I dərəcəli kapitaldan tutulmalar	
3	Tutulmalardan sonra I dərəcəli kapitalı (1 - 2)	
4	II dərəcəli kapital	
5	Məcmu kapital (3+4)	
6	Məcmu kapitaldan tutulmalar :	
7	Tutulmalardan sonra məcmu kapital (5-6)	
8	Risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş yekun aktivlər	
		<i>faizlə</i>
9	I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı (3:8) x 100	
10	Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı (7:8) x 100	

Faktiki illik faiz dərəcəsinin (FİFD) hesablanması metodologiyası

A. FİFD-in hesablanması aşağıda göstərilmiş riyazi tənlik vasitəsilə hesablanır:

$$S = \sum_{k=1}^n A_k \left(1 + \left[\frac{x}{m}\right]\right)^{t-k}$$

S – borcalana verilən xalis kredit məbləği, yeni ayrılmış kredit və banka ödənilmiş cari tutulmalar arasındakı fərq;

K – pul axanının (ödənişinin) sıra nömrəsi;

N – pul axanlarının (ödənişlərinin) sayı;

X – Faktiki illik faiz dərəcəsi.

M – illik ödəniş intervalı

A_k – kredit müqaviləsi üzrə k – ci pul axanlarının (ödənişlərinin) cəmi. İki istiqamətli pul axanları əks riyazi işarələrlə, yeni xaric olan pul axanı "mənfi", daxil olan pul axanı isə "müsbət" işarələri ilə hesaba daxil edilir;

B. FİFD-in hesablanmasına aşağıdakı xərc maddələri daxil edilmir:

a) kredit müqaviləsinin şərtləri ilə əlaqədar deyil, ölkə qanunvericiliyinin tələblərindən irəli gələn xərclər (məsələn, icbari sığorta, notarial xərclər və s.);

b) kreditin əldə edilməsini məhdudlaşdırmayan sığorta xərcləri;

c) banka əvvəlcədən məlum olmayan sığorta haqları;

d) sığorta şirkətinin müştərinin öz istəyi ilə seçilməsi imkanı olduqda tətbiq olunmuş sığorta haqları (bu xərc banka məlum olmadıqda);

e) borcalanın kredit müqaviləsinin şərtlərinə əməl etməməsi ilə bağlı (məs. ödənişlərin gecikdirilməsinə görə cərimələr) yaranan biləcək xərclər;

f) həcmi və/və ya müddəti borcalanın qərarından və/və ya davranışından asılı olan, kreditin xidmət alınması üzrə müqavilədə nəzərdə tutulmuş ödənişlər, o cümlədən:

i. kredit borcunun müəyyən və ya tam hissəsinin vaxtından əvvəl bağlanması üzrə komissiyon xərcləri;

ii. borcalan üçün müəyyən edilmiş overdraft limitinin aşılması üzrə komissiyon tutulmalar;

iii. kredit borcunun vəziyyəti barədə məlumatın əldə edilməsi üzrə ödənişlər;

iv. kredit kartları üzrə konvertasiya, emeliyyatların dayandırılması və bu kimi digər tutulmalar.

C. Kredit kartları (xətti) vasitəsilə ayrılan kreditlər üzrə FİFD-in hesablanması aşağıdakılar nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

a) kredit müqaviləsi borcalana kreditin istifadəsi üzrə sərbəst davranışa imkan yaratdıqda, kreditin tam məbləğdə müqavilənin qüvvəyə mindiyi gün istifadə edilməsi nəzərə alınır;

b) kredit müqaviləsində kreditin istifadəsi üzrə sərbəst davranış müəyyən edildikdə və bu əsasda fərqli faiz dərəcəsi və komissiya tələbi tətbiq olunduqda, hesablama tətbiq oluna biləcək ən yüksək tələblər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir;

c) kredit müqaviləsi üzrə borcalanın ödəniş qrafiki nəzərdə tutulmadıqda aşağıdakılar fərz olunur:

i. kreditin müddətinin bir il olması

ii. ödənişlərin aylıq əsasda və bərabər ödənişlərlə həyata keçirilməsi

d) kredit müqaviləsi üzrə ödəniş qrafikində yalnız müddət müəyyən edildikdə ödənişlərin həcmi isə sərbəst olduqda (yəni, müqavilə üzrə müəyyən edilmədikdə), ən kiçik ödənişin (yalnız faiz ödənişlərinin) həyata keçiriləcəyi və əsas məbləğin müddətin sonunda ödəniləcəyi fərz olunur.

IV Hissə

SİĞORTA İŞİ

“SİĞORTA FƏALİYYƏTİ HAQQINDA” QANUNUN ƏSASLARI

Sığorta qanunvericiliyinin əsasını “Sığorta fəaliyyəti haqqında” qanun təşkil edir. Bu qanun 25 dekabr 2007-ci il tarixində qəbul edilmiş, 13 mart 2008-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Yeni qanun qüvvəyə mindiyinə görə, 25 iyun 1999-cu il tarixli “Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 02.10.2008-ci il tarixli, 699-III QD nömrəli Qanununa əsasən qüvvədən düşmüşdür.

Adı çəkilən qanundan verilmiş çıxarışda sığorta qanunvericiliyi deyərək nəyin başa düşüldüyünə diqqət yetirək:

- “Azərbaycan Respublikasının sığorta qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsindən, bu Qanundan və onun əsasında qəbul edilən normativ hüquqi aktlardan, icbari sığorta qanunlarından, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir;
- Sığorta bazarının tənzimləyici orqanı Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində, bu Qanunda və icbari sığorta qanunlarında nəzərdə tutulan hallarda sığorta bazarının tənzimlənməsi üzrə normativ xarakterli aktlar qəbul etmək, həmçinin sığortaçılar və sığorta vasitəçiləri üçün normativləri müəyyən etmək səlahiyyətinə malikdir;
- İcbari sığorta qanunlarında fərqli müddəaların nəzərdə tutulduğu hallar istisna olmaqla, icbari sığorta növlərinin həyata keçirilməsindən irəli gələn münasibətlər bu Qanunla və Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənilir”.

Qəbul edilmiş qanun 15 fəsil və 135 maddədən ibarət olmaqla aşağıdakıları müəyyən edir:

- Sığorta sisteminin inkişafını, sığorta fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və bu fəaliyyətin lisenziyalasdırılmasının prosedur qaydasını;
- Sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının (sığortaçı, təkrarsığortaçı, sığorta vasitəçiləri) fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və prinsiplərini;
- Sığorta sahəsində dövlət tənzimlənməsinin və nəzarətinin hüquqi və iqtisadi əsaslarını.

Qeyd olunmalıdır ki, yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, mühüm əhəmiyyət kəsb edən sığorta terminlərinin izahı və sığorta şirkətinin idarəetmə orqanları haqqında ilk geniş təfəsilat bu qanunda öz əksini tapmışdır. İdarəetmə orqanlarının vəzifə və səlahiyyətləri, sığorta şirkətinin korporativ idarəetmə sistemi və sığorta şirkətinin rəhbər işçiləri haqqında qeyd olunan müvafiq bəndlərin öz əksini tapması, bu qanunun əvvəlki qanunvericilik aktlarından daha təfəsilatı və spesifik xarakteri izah olunur. Bu qanun ilk dəfə sığorta şirkətinin rəhbər işçilərinə qoyulan peşəkar tələbləri irəli sürdü, sığorta şirkətinin rəhbər işçilərinin xüsusi bilik və bacarıqlarının təsdiqləndiyi halda müvafiq rəhbər vəzifəyə təyin olunması məsələsini gündəmə gətirdi. Məsələn, hər hansı bir sığorta şirkətinin idarə heyətinin sədrinin təhsil və təcrübə səviyyəsi, daxili audit xidməti rəhbərinin təhsil və təcrübə səviyyəsi, baş mühasibinin təhsil və təcrübə səviyyəsinə olan tələblər müəyyən olundu. Bununla yanaşı, sığorta şirkətinin

qanunvericiliklə müvafiq rəhbər işçisi sayılan əməkdaşlarının tənzimləyici orqan tərəfindən attestasiya edilməsi, imtahan nəticələrinin uğurlu olacağı təqdirdə müvafiq vəzifəyə təyin olunması tələbi qoyuldu. Qeyd olunduğu kimi, adı çəkilən qanunda korporativ idarəetmə ilə bağlı müəyyən dəyişikliklərin edilməsinə baxmayaraq, qanunda korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müəyyən boşluqlar bu günədək qalmaqdadır. Məsələn, sığorta şirkətlərinin daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər tam axıra qədər müəyyən olunmamış və aparıcı təcrübələrlə uyğunlaşdırılmamışdır. Çünki daxili nəzarət sistemi həm sığorta şirkətlərində, həm də bütün sektorlarda davamlı şəkildə aparılan bir prosesdir ki, bu da özündə həm nəzarət obyektlərini, həm də nəzarət subyektlərini birləşdirir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, daxili nəzarət sisteminin effektiv fəaliyyəti üçün onun əsas iştirakçılarının, o cümlədən menecmentin, funksional nəzarətin, daxili auditin və risklərin idarə olunması bölməsinin paralel olaraq, öz funksiya və səlahiyyətləri çərçivəsində birgə fəaliyyət göstərməsi vacibdir. Qeyd olunmalıdır ki, artıq beynəlxalq təcrübədə sığorta şirkətlərinin daxili nəzarət sisteminin əsas iştirakçılarından hesab olunan daxili audit bölməsinin fəaliyyətinin son illərdə daha çox risk yönümlü audit istiqamətində aparılması beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən tələb kimi qoyulmuşdur. Korporativ idarəetmədə əməl olunması zəruri olan prinsiplərdən biri, ilkin olaraq "risklərin idarə olunması" bölməsi tərəfindən müxtəlif xarakterli risklərin müəyyən olunması, onların tənzimlənməsi üzrə nəzarət mexanizmlərinin yaradılmasına təkan verməsidir. Prosesin növbəti mərhələsində daxili nəzarət sisteminin digər əsas iştirakçısı sayılan "daxili audit" tərəfindən yaradılmış nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığının qiymətləndirilməsi aparılır. Dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması fonunda "risklərin idarə olunması" bölməsi korporativ idarəetmənin tərkib hissəsi kimi nəinki təkcə maliyyə sektorunda, eləcə də iqtisadiyyatın digər sektorlarında da əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda baş verən global iqtisadi proseslər onu göstərir ki, iri sığorta şirkətləri rəqabət əsaslı işgüzar mühitdə davamlı fəaliyyət göstərmək, biznesi inkişaf etdirmək və ya şirkətin maliyyə sabitliyini qorumaq üçün kompleks tədbirlər proqramları tətbiq edirlər. İşgüzar dairələr daxili və xarici amillərin təsirindən doğan risklərin vaxtında aşkar edilməsi, onların rəşional idarə olunması məqsədilə daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılması məqsədi ilə küllü miqdarda maliyyə vəsaitləri xərclənir.

"Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 14-cü və Mülki Məcəllənin 885-ci maddələrinə əsasən, aşağıdakı sığorta sahələri mövcuddur: • Sığortaçıların fəaliyyət istiqamətlərinə görə, həyat sığortası və qeyri-həyat sığortası, • Sığorta obyektinə görə, şəxsi sığorta və əmlak sığortası. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının "Sığorta fəaliyyəti haqqında" qanununda göstərilir ki, sığorta sahələri qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş sığorta siniflərinə bölünür. Həyat sığortası sahəsinə aid olan sığorta sinifləri sığorta obyektinə görə yalnız şəxsi sığortaya aiddir. Şəxsi sığortanın obyektləri sığortalının və ya sığorta olunanın aşağıdakılarla bağlı əmlak mənafeəlidir: • Həyat və sağlamlıq; • Əmək qabiliyyəti; • Pensiya təminatı. Şəxsi sığorta zamanı həm sığortalı özü, həm də müqavilədə göstərilən başqa şəxs (sığorta olunan) sığortalana bilər.

ELMI ƏDƏBİYYATLARDƏ «SİĞORTA» ANLAYIŞI

Sığorta – sığortalının və ya sığorta olunanın əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, həmçinin qanunla qadağan olunmayan fəaliyyəti, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində riskin ötürülməsinə və ya bölüşdürülməsinə əsaslanan münasibətlər sistemidir.

Başqa sözlə, Sığorta hər hansı itkiyə məruz qalmış şəxsi buna səbəb olmuş hadisədən əvvəlki maliyyə vəziyyətinə qaytarmaq üçün təminatla təmin edən vasitədir. Sığorta sığortalının və ya sığorta olunanın əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, həmçinin qanunla qadağan olunmayan fəaliyyəti, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində riskin ötürülməsinə və ya bölüşdürülməsinə əsaslanan münasibətlər sistemidir.

Elmi ədəbiyyatlarda "Sığorta" anlayışının əsas tərifini 4 aspektdə qeyd edə bilərik:

1) ictimai münasibətlər sistemi kimi sığorta sığortaçı tərəfindən sığorta haqları hesabına təsərrüfat subyektlərinə və əhaliyə müəyyən hadisələrin (sığorta hadisələrinin) baş verməsi nəticəsində dəyən əmlak və digər zərərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan məqsədli sığorta fondunu yaradarkən yaranan iqtisadi, maliyyə, hüquqi, sosial, informasiya və digər münasibətlərin məcmusudur;

2) fəaliyyət növü kimi sığorta sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan hadisələrin baş verməsi ilə əlaqədar sığorta fondu yaratmaq və sığorta edənə dəymiş ziyanın əvəzini ödəmək üçün sığortaçı tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemidir;

3) biznes növü kimi sığorta, sığorta fəaliyyətini həyata keçirmək üçün lisenziyası olan ixtisaslaşmış təşkilat (sığortaçı) tərəfindən sığorta hadisələri baş verdikdə hüquqi və fiziki şəxslərin (sığortaedənlərin) sığorta haqları hesabına əmlak ziyanının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan sığorta fondunun formalaşdırılmasını, habelə mənfəət götürmək üçün fondun müvəqqəti sərbəst ehtiyatlarından istifadəni (müəyyən şərtlərlə) nəzərdə tutur;

4) sığorta sığortaçı ilə sığorta müqaviləsini bağlayıb müvafiq sığorta haqqını (mükafatı) ödəməklə sığortaedənin öz əmlak maraqlarını zərər və ziyandan qoruması kimi müəyyən edilə bilər.

SİĞORTA SİSTEMİ VƏ SİĞORTA BAZARININ İŞTİRAKÇILARI

Sığorta sistemi sığorta bazarının iştirakçılarından və maliyyə bazarlarına nəzarət orqanından ibarətdir. Sığortaçılar, təkrar sığortaçılar, sığorta vasitəçiləri, aktuarilər, müstəqil auditorlar, müstəqil ekspertlər və sığorta sahəsində yardımçı fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarıdır. Sığortalılar, sığorta olunanlar və faydalanan şəxslər sığorta bazarının digər iştirakçılarıdır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı "Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 95.3-cü maddəsinə əsasən, sığortaçıların, sığorta vasitəçilərinin, o cümlədən xarici sığortaçıların və xarici sığorta brokerlərinin, onların Azərbaycan Respublikasındakı nümayəndəliklərinin, aktuarilərin, habelə sığorta sahəsində yardımçı fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin və müvafiq müstəqil ekspertlərin reyestrini aparır.

Sığortaçı ilə bağladığı tapşırıq müqaviləsində başqa cür nəzərdə tutulmamışdırsa, sığorta agenti sığortaçının adından və onun verdiyi səlahiyyətlər daxilində sığorta müqavilələrinin

bağlanmasında, davam etdirilməsində və ya yenilənməsində, habelə tərəflər arasında danışıqların aparılmasında vasitəçilik fəaliyyəti göstərən fiziki, yaxud hüquqi şəxsdir.

Sığorta brokeri sığorta məsələləri, o cümlədən danışıqların aparılması, sığorta müqaviləsinin davam etdirilməsi və ya yenilənməsi, risklərin yerləşdirilməsi ilə əlaqədar vasitəçilik fəaliyyəti göstərən, sığorta müqavilələrinin bağlanmasına və sığorta tələbinə dair məsləhətlər verən fiziki, yaxud hüquqi şəxsdir.

Xarici təkrarsığortaçı öz ölkəsinin qanunlarına əsasən təkrarsığorta fəaliyyətini həyata keçirmək hüququ olan xarici hüquqi şəxsdir. Aktuari iqtisadi-riyazi hesablamalar aparmaqla sığorta haqlarının hesablanmasının əsaslarını müəyyən edən, həmçinin sığorta ehtiyatlarını hesablayan mütəxəssisdir.

HƏYAT VƏ QEYRİ-HƏYAT SIĞORTASI

"Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 14.2-ci maddəsinə əsasən, həyat sığortası sığorta obyektinə görə şəxsi sığortaya aid olan beş növ sığorta sinfini özündə birləşdirir:

1. Həyatın ölüm halından sığortası - sığorta olunan öldükdə sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sinfə aid olan məhsullar sığorta bazarında daha çox "həyatın müddətli sığortası" adı ilə tanınır. Həyatın müddətli sığortası – istənilən səbəbdən ölüm halı baş verdikdə müştəridən maddi olaraq asılı olan yaxınlarının maddi cəhətdən sarsılmaması üçün nəzərdə tutulmuş bir sığorta məhsuludur. Hamının həyatda daim qayğı ilə yanaşdığı, həm maddi, həm mənəvi dəstəyinə ehtiyacı olduğu doğma insanlar var. Xüsusilə ailə başçısı olan valideynləri daim narahat edən hisslər mövcuddur ki, bunlar övladların təhsili, ailənin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı planlar və s. ola bilər. İnsanları narahat edən bu kimi fikirlərdən uzaqlaşmaq üçün "həyatın müddətli sığortası" sığorta növü var. Bu məhsul müştərinin istənilən səbəbdən ölümü halında onun ailəsinə əvvəlcədən müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş bütöv sığorta məbləğini birdəfəlik ödənməsini təmin edir.
2. Həyatın yaşam sığortası - sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddətdə sığorta olunanın öldüyü, yaxud sığorta müqaviləsində müəyyən edilmiş yaşa, müddətə qədər yaşadığı halda sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu məhsul sığortanın yığım funksiyasını özündə əks etdirən, investisiya xarakterli bir sığorta məhsuludur və hal hazırda sığorta şirkətləri bu məhsulu üç illik müqavilə əsasında təklif edirlər. Yerli sığorta bazarında bu sinif üzrə təqdim olunan məhsul hazırda ən populyar həyat sığorta məhsulu hesab olunur və rentabelliği baxımından mövcud sərmayə alətlərinin vəd etdiyi gəlirliliyi dəfələrlə üstələyir. Bu səbəbdən qeyd olunan məhsul sabit və rəsmi əmək haqqı olan vətəndaşlar üçün yüksək gəlirlilik vəd edən yeganə investisiya aləti kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna ödənməli olan məbləğin müəyyən hissəsi sığortalının hesabında qalır; Ödənməli olan gəlir vergisi sığortalının hesabında qalır; Müəyyən olunmuş müddət bitdikdə, yığılmış pul vəsaitlərini investisiya olunmuş gəlirlərlə birlikdə sığortalı əldə edir; Müqavilə müddəti bitməmiş, ölüm hadisəsi baş verdiyi halda yaşam sığortası üzrə nəzərdə tutulmuş sığorta məbləği həcmində sığortalının ailə üzvləri maddi təminat əldə edirlər.

3. Annuitet sığortası - sığorta olunanın müəyyən yaşa çatması, yaşı, əlilliyi, 18 yaşadək sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu və ya xəstəliyi ilə əlaqədar əmək qabiliyyətini Modulun adı: Sığorta qanunvericiliyi 26 itirməsi, ailə başçısını itirməsi, işsiz qalması və şəxsi gəlirlərinin azalmasına, yaxud itirilməsinə səbəb olan digər hallarda pensiya, yaxud renta şəklində dövrü sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Göstərilən həyat sığortası siniflərindən "annuitet sığortası" sinfi istisna olmaqla digər sığorta sinifləri üzrə müxtəlif sığorta məhsulları yerli sığorta bazarında mövcuddur. Qanun qüvvəyə mindiyi gündən bu günə qədər bazarda "annuitet sığortası"sinfinə aid olan heç bir məhsul yoxdur. Bu onunla izah olunur ki, ölkəmizdə bu sinfə aid olan məhsulların satışını tənzimləyən mexanizmlər mövcud deyil. Məsələn, bu sığorta sinfi izahından göründüyü kimi, sığortalıya pensiya şəklində dövrü sığorta ödənişlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Deyilənləri belə başa düşmək olar ki, digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi özəl pensiya fondlarının fəaliyyətindən yararlanmaqla sığortalı fərqli pensiya ödənişləri ala bilər. Bu, o halda mümkündür ki, ölkədə mövcud qanunvericilik bazası Dövlət pensiya fondundan (Dövlət Sosial Müdafiə Fondu) başqa, özəl pensiya fondlarının fəaliyyətinə də məhdudiyyət yaratmasın, və s.
4. Əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından sığorta - sığorta olunanın xəstəlik və ya bədbəxt hadisə nəticəsində əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirdiyi halda, onun itirilmiş gəlirinin əvəzini ödəmək məqsədi ilə sığorta ödənişlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sığorta sinfi ilə bağlı bazarda könüllü sığorta məhsulları mövcuddur və eyni zamanda elə məhsullar var ki, onlar həm göstərilən sığorta sinfi üzrə təminatları, eyni zamanda digər sığorta sinfinin verdiyi təminatları özündə cəmləşdirir. Buna misal olaraq, həyat sığorta məhsulu hesab olunan "işəgötürənin məsuliyyət sığortası" bazarda yeganə icbari sığorta məhsuludur. Bu məhsulu daha çox "İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta" Qanunu kimi tanıyırsınız (bu məhsul üzrə ətraflı məlumat üçüncü təlim nəticəsi üzrə məlumatlarda əks olunmuşdur).
5. Sağalmaz xəstəliklərdən sığorta - sığorta olunanın xəstəlik və ya bədbəxt hadisə nəticəsində əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirdiyi halda, onun itirilmiş gəlirinin əvəzini ödəmək məqsədi ilə sığorta ödənişlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bazarda bu sığorta sinfinə aid olan məhsullar əsasən sığortalının kritik xəstəliklərlə üzləşdiyi zaman maddi və mənəvi çətinliklərinin aradan qaldırılmasını təmin etmək üçün hazırlanan sığorta məhsuludur. Son dövrlərdə adı çox çəkilən xərçəng, insult, miokard infarktı, böyrək çatışmazlığı, iflic və aorto-koronar şuntlama ehtiyacı yaradan ürək xəstəliyi kimi arzuolunmaz xəstəliklərlə üzləşdikdə həm çox böyük maddi çətinliklər, həm də bu maddi çətinliklərin doğma insanlar üçün yaratdığı mənəvi stress istənilən insan üçün ağır yük ola bilər. Bu sığorta təminatını almaqla kritik xəstəliklərin diaqnozu vaxtı birdəfəlik iri məbləğdə təminat və müalicə üçün lazım olan pul vəsaiti sığortalıya ödənilir.

QEYRİ-HƏYAT SİĞORTASININ ƏSASLARI

Qeyri-həyat sığortası sahəsinə aid olan sığorta sinifləri həm şəxsi, həm də əmlak sığortasına aid ola bilər (MM-nin 885.4-cü maddəsi). Qeyri-həyat sığortası özündə aşağıdakı sığorta siniflərini birləşdirir:

1. Fərdi qəza sığortası - sığorta olunan bədbəxt hadisə nəticəsində öldükdə, ümumi, yaxud peşə əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirdikdə, yaxud bədbəxt hadisə nəticəsində sağlamlığına başqa cür xəsarət dəydikdə, müqavilədə müəyyən edilən məbləğdə, həmçinin sığorta olunanın əlavə xərclərinin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Yerli bazarda bu sığorta sinfinə aid olan məhsullar əsasən könüllü sığorta məhsullarıdır. Əhali arasında çox da populyar deyil.

Qeyri-həyat sığortası sinifləri.

1. Tibbi sığorta – tibbi sığorta proqramına daxil edilən tibbi xidmətlərə görə, sığorta olunanın tibb müəssisələrinin ona göstərdiyi xidmətlərlə əlaqədar yaranan xərclərinin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur; 2020-ci ilin əvvəlindən tibbi sığortanın ölkədə icbari şəkildə tətbiq olunması qərarı verilməsinə baxmayaraq, tibbi sığortanın könüllü növü bazarda korporativ məhsul olaraq daha çox tanınır. Ona görə də, böyük şirkətlər tərəfindən öz əməkdaşlarının tibbi sığortaya cəlb olunması əməkdaşlar üçün motivasiya elementi kimi qiymətləndirilir və işəgötürənin cəlbediciliyini daha da artırır.

2. Səfər sığortası – sığorta olunanın ölkə daxilində və ölkədən xaricə səfər zamanı xəstələnməsi, yaxud bədbəxt hadisə nəticəsində sağlamlığının pozulması ilə əlaqədar zəruri olan tibbi xərclərin, habelə sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş səfər zamanı ortaya çıxan digər itkilərinin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sığorta növü əsasən könüllü sığorta məhsulu kimi tanınır. Bu həm ölkədən xaricə gedənlər üçün, həm də ölkəyə xaricdən gələnlər üçün tətbiq oluna bilər. Bəzi ölkələrə giriş zamanı bu sığorta növü tələb edildiyindən həmin ölkəyə səfər edənlər bu sığortanı əvvəlcədən əldə edirlər. Məsələn, Avropa Birliyi dövlətlərinə viza almaq üçün təqdim olunan müxtəlif sənədlərlə yanaşı, həmin dövr üçün səfər sığortasının əvvəlcədən olması vacib şərtlərdən hesab olunur.

3. Əmlakın yanğından və digər risklərdən sığortası – əmlakın, onun ərazisində və (və ya) içərisində yerləşən başqa əmlakla birlikdə, yaxud ayrılıqda yanğın və ya digər hadisələr nəticəsində zədələnməsi, məhv olması, yaxud hər hansı formada itkisi ilə bağlı sığortalının əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sığorta sinfi üzrə bazarda həm könüllü, həm də icbari sığorta məhsulları mövcuddur. Bu sığorta sinfi üzrə icbari sığorta məhsullarının satışı potensialdan dəfələrlə aşağıdır və satışların aşağı olmasının əsas səbəbi satışlar üzrə nəzarət mexanizmlərinin olmamasıdır.

4. Avtonəqliyyat vasitələrinin sığortası – onun zədələnməsi, məhv olması, həmçinin qaçırılması və ya oğurlanması nəticəsində sığortalının əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini

nəzərdə tutur. Bu sığorta sinfi üzrə həm könüllü, həm də icbari sığorta məhsulları mövcuddur. Avtomobilin icbari sığortası üzrə mövcud olan məhsul, demək olar ki, bazarda ən populyar sığorta məhsuludur. Avtomobilin könüllü "kasko" sığortasının satışı mövcud potensialdan dəfələrlə aşağıdır. Bu da əsasən avtomobil sahiblərinin sığortaya inamının az olmasından və avtomobil sahiblərinin sığortaya izafi xərc kimi baxmasından irəli gəlir.

5. Dəmiryol nəqliyyatı vasitələrinin sığortası – onun zədələnməsi, məhv olması, həmçinin qaçırılması və ya oğurlanması nəticəsində sığortalının əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sığorta sinfi üzrə sığorta bazarında təqdim olunan məhsullar çox məhduddur. Nəzərə alsaq ki, inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, Dəmir Yolları dövlətin nəzarətində olan bir təşkilatdır və bununla bağlı icbari qaydada sığortanın olması daha məqsəduyğun hesab oluna bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə Dəmir Yolları şirkətlərinin böyük əksəriyyəti özəl olduğundan dəmiryol nəqliyyat vasitələrinin sığortası özəl şirkətlərin marağındadır.

6. Hava nəqliyyatı vasitələrinin sığortası – onun zədələnməsi, məhv olması, həmçinin qaçırılması və ya oğurlanması nəticəsində sığortalının əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sığorta sinfi üzrə sığorta məhsulları yerli bazarda bir şirkət tərəfindən təqdim olunur, bu da əsasən yerli hava şirkətlərinin sayının məhdud olması ilə bağlıdır. Bu sığorta növü üzrə inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta haqları böyük həcmdədir və ildən-ilə avia şirkətlər böyüdükcə bu sığorta növü üzrə də toplanan sığorta haqlarının həcmi böyüyür. Hava nəqliyyatı vasitələrinin qiyməti əhəmiyyətli dərəcədə olduğundan (adətən, milyonlarla USD-də olur), bu vasitələrin təkrar sığortası mütləq qaydada həyata keçirilir.

7. Su nəqliyyatı vasitələrinin sığortası – onun zədələnməsi, məhv olması, həmçinin qaçırılması və ya oğurlanması nəticəsində sığortalının əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sığorta növü üzrə də yerli bazarda yığımlar çox cüzdür. Bu həm ölkəmizdə su nəqliyyatı vasitələrinin sayının az olması ilə əlaqədardır, həm də bununla bağlı icbari sığorta məhsullarının olmaması ilə bağlıdır.

8. Yüklərin (nəqliyyat) sığortası – daşıma üsulundan asılı olmayaraq yükün zədələnməsi, korlanması, məhv olması, yaxud hər hansı formada itkisi nəticəsində sığortalının əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Hal-hazırda bu növ sığorta məhsulları da yerli sığorta bazarında çox zəif inkişaf etmişdir. Ölkə daxilində daşınan yüklər demək olar ki, sığortaya cəlb olunmur. Bu sahibkarlar tərəfindən izafi xərc kimi qiymətləndirilir. Yerli nəqliyyat şirkətləri tərəfindən xaricə daşınan yüklərin isə bir hissəsi sığortaya cəlb olunur. Yük sığortasının qiyməti, daşınan yükün hansı məsafəyə getməsindən asılı olaraq, hansı nəqliyyat vasitəsi ilə daşınmasından asılı olaraq, eyni zamanda daşınan yükün keyfiyyətindən və xüsusiyyətlərindən (məsələn, tez xarab olan ərzaq məhsulları, tez sına bilən mallar və s.) asılı olaraq dəyişir.

9. Titul sığortası – digər şəxslərin hər hansı bir əmlaka mülkiyyət hüququnun mübahisələndirilməsi ilə əlaqədar qaldırıldıqları iddiaları əsasında həmin əmlaka mülkiyyət

hüququnun itirilməsi ilə əlaqədar sığortalının əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sığorta sinfini qısa şəkildə izah etməli olsaq, bunu mülkiyyət hüququnun itirilməsi kimi qiymətləndirmək olar. Bu sığorta sinfi Qanunvericilikdə 2016-cı ildə dəyişiklik olduğunda əlavə olunmuşdur. Qanunvericilikdə dəyişiklik olunmasına baxmayaraq, bazarda belə bir sığorta məhsulu bu günə qədər tanınmır və satış həcmi demək olar ki, sıfır səviyyəsindədir.

10. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin sığortası - yanğın, təbii fəlakətlər, xəstəliklər, ziyanvericilərin yayılması və hücumu nəticəsində kənd təsərrüfatı bitkilərinin və (və ya) məhsullarının tam və ya qismən məhv olması ilə əlaqədar sığorta olunanın əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sığorta sinfi üzrə könüllü məhsullar bazarda demək olar ki, çox az tanınır, icbari məhsullar üzrə qanunvericiliyin 2020-ci il ərzində tətbiq olunması gözlənilir.

11. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının sığortası - yanğın, təbii fəlakətlər, ziyanvericilərin yayılması və hücumu, yoluxucu xəstəliklər nəticəsində kənd təsərrüfatına aid edilən heyvanların və quşların, dovşanların, arı ailələrinin, xəz dərilə və hətə heyvanların məhv olması ilə əlaqədar sığorta olunanın əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sığorta sinfi üzrə könüllü məhsullar bazarda demək olar ki, çox az tanınır, icbari məhsullar üzrə qanunvericiliyin 2020-ci il ərzində tətbiq olunması gözlənilir. Bundan öncə bazarda mövcud olan könüllü məhsullar şirkətlər üçün zərərlə işlədiyinə görə tez bir zamanda bu məhsulların satışı dayandırılmışdır.

12. Əmlak sığortasına aid olan mülki məsuliyyətin sığortası üzrə siniflər - Bu sığorta sinfi üzrə icbari sığorta məhsulu mövcud olmasına baxmayaraq, satışların həcmi mövcud potensialdan dəfələrlə aşağıdır.

13. Əmlak sığortasına aid olan kredit sığortası üzrə siniflər - Bu sığorta növü üzrə məhsullar əsasən banklar tərəfindən satılır. Adətən banklarda kredit götürən şəxslər tərəfindən qoyulan girovun sığortalanmasını nəzərdə tutur. Bu sığorta məhsulu könüllü məhsul hesab olunur və bankların öz riskinin sığortalanması kimi qiymətləndirilir.

14. Titul sığortası - digər şəxslərin hər hansı bir əmlaka mülkiyyət hüququnun mübahisələndirilməsi ilə əlaqədar qaldırıldıqları iddiaları əsasında həmin əmlaka mülkiyyət hüququnun itirilməsi ilə əlaqədar sığortalının əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sığorta sinfini qısa şəkildə izah etməli olsaq, bunu mülkiyyət hüququnun itirilməsi kimi qiymətləndirmək olar. Bu sığorta sinfi Qanunvericilikdə 2016-cı ildə dəyişiklik olduğunda əlavə olunmuşdur. Qanunvericilikdə dəyişiklik olunmasına baxmayaraq, bazarda belə bir sığorta məhsulu bu günə qədər tanınmır və satış həcmi demək olar ki, sıfır səviyyəsindədir.

15. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin sığortası - yanğın, təbii fəlakətlər, xəstəliklər, ziyanvericilərin yayılması və hücumu nəticəsində kənd təsərrüfatı bitkilərinin və (və ya) məhsullarının tam və ya qismən məhv olması ilə əlaqədar sığorta olunanın əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sığorta sinfi üzrə könüllü məhsullar bazarda demək olar ki, çox az tanınır, icbari məhsullar üzrə qanunvericiliyin 2020-ci il ərzində tətbiq olunması gözlənilir.

16. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının sığortası - yanğın, təbii fəlakətlər, ziyanvericilərin yayılması və hücumu, yoluxucu xəstəliklər nəticəsində kənd təsərrüfatına aid edilən heyvanların və quşların, dovşanların, arı ailələrinin, xəz dərilə və hışı heyvanların məhv olması ilə əlaqədar sığorta olunanın əmlak mənafeələrinə dəyən zərərin əvəzinin tam və ya qismən ödənilməsi miqdarında sığorta ödənişinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sığorta sinfi üzrə könüllü məhsullar bazarda demək olar ki, çox az tanınır, icbari məhsullar üzrə qanunvericiliyin 2020-ci il ərzində tətbiq olunması gözlənilir. Bundan öncə bazarda mövcud olan könüllü məhsullar şirkətlər üçün zərərlə işlədiyinə görə tez bir zamanda bu məhsulların satışı dayandırılmışdır.

17. Əmlak sığortasına aid olan mülki məsuliyyətin sığortası üzrə siniflər - Bu sığorta sinfi üzrə icbari sığorta məhsulu mövcud olmasına baxmayaraq, satışların həcmi mövcud potensialdan dəfələrlə aşağıdır. 16. Əmlak sığortasına aid olan kredit sığortası üzrə siniflər - Bu sığorta növü üzrə məhsullar əsasən banklar tərəfindən satılır. Adətən banklarda kredit götürən şəxslər tərəfindən qoyulan girovun sığortalanmasını nəzərdə tutur. Bu sığorta məhsulu könüllü məhsul hesab olunur və bankların öz riskinin sığortalanması kimi qiymətləndirilir.

18. Əmlak sığortasına aid olan qarışıq maliyyə risklərinin sığortası - Bu sığorta sinfi üzrə könüllü məhsullar bazarda mövcud olsada, satışların həcmi çox aşağıdır.

Sığorta sistemində dövlət tənzimlənməsi və nəzarət

Sığorta fəaliyyətinin dövlət üçün əhəmiyyəti, müvafiq olaraq onun dövlət tənzimlənməsinin əhəmiyyəti bir sıra səbəblərlə izah olunur.

Birincisi, kommersiya (sahibkarlıq) fəaliyyətinin bir növü olmaqla, sığorta həm də mühüm sosial funksionu - vətəndaşların, hüquqi şəxslərin və bütövlükdə dövlətin sığorta edənlərin həyatına, sağlamlığına, əmlak maraqlarına, ətraf mühitə zərər vura biləcək gözlənilməz neqativ nəticələrdən qorumaq funksionunu yerinə yetirir.

İkincisi, sığorta fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin zəruriliyi sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinin spesifikasiyi ilə şərtlənir ki, bu spesifikasiy da sığortaedənlərin vəsaitləri hesabına sığorta fondunun yaradılmasından və qanunla və müqavilə ilə müəyyən edilmiş hallarda bu fondun yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir .

Sığorta fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi dövlət tərəfindən sığorta bazarının fəaliyyət göstərməsi üçün şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu şərait daxilində subyektləri qərar verməkdə azaddırlar. Eyni zamanda bu sahədə dövlət tənzimləmə sisteminə tənzimləmə metod və alətləri, tənzimləmənin qanunvericilik bazası və institusional element - nəzarət orqanı daxildir.

Dövlət tənzimlənməsinin məqsədləri aşağıdakılardır: ölkədə sığorta bazarının etibarlı və stabil fəaliyyətinin təmin edilməsi; sığortanın köməyi ilə ölkədə sosial və iqtisadi stabilliyin yaxşılaşdırılması; sığorta bazarında rəqabət mühitinin yaradılması.

Dövlət sığorta fəaliyyətini aşağıdakı metodların köməyi ilə tənzimləyir: sığorta sahəsində qanun və digər normativ aktların qəbul edilməsi; sığorta bazarı iştirakçılarının sığorta qanunvericiliyinə əməl etməsinə müvəkkil edilmiş dövlət orqanları tərəfindən nəzarət; sığortaçıların maliyyə stabilliyinin tənzimlənməsi və sığorta xidmətlərinin istehlakçıları qarşısında onların öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi; müəyyən edilmiş

tələbləri yerinə yetirməyən sığorta işi subyektlərinə qarşı hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi.

Beynəlxalq təcrübədə sığorta bazarının dövlət tənzimlənməsinə iki əsas yanaşma mövcuddur. Yanaşmaların hər biri müəyyən bir hüquq sistemi – “kontinental” və “ingilis-american” hüquq sistemi çərçivəsində reallaşır. “Kontinental” hüquq sistemi (Almaniya, Fransa, İtaliya, İspaniya, Yaponiya və digər ölkələrdə mövcuddur) bazar subyektlərinin fəaliyyətinin qanunvericiliklə sərt tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Bu zaman hüququn əsas mənbələrini qanun və məcəllələr təşkil edir. Kontinental hüquq sistemi çərçivəsində sığorta işinin ciddi tənzimlənməsi modeli qüvvədədir. Bu model sığortaçıların fəaliyyətinin bütün tərəflərinin ətraflı tənzimlənməsi və sığorta əməliyyatlarını apararkən qanuna riayət olunmasına sistemli nəzarətin həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur.

“İngilis-american” hüquq sistemində (ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya, Kanada və digər ölkələrdə qüvvədədir) qanun hüququn yeganə mənbəyi deyil. Əsas qanunla yanaşı, məhkəmə presedenti də mühüm rol oynayır. Təsərrüfat həyatının əksər tərəfləri kodifikasiya edilməmişdir. Qanunvericilik ətraflı reqlamentləşdirmə olmadan ən ümumi şərtləri, iqtisadi fəaliyyətin hüquqi çərçivələrini müəyyən edir, sığorta əməliyyatlarının sərt tənzimlənməsi, sığorta tariflərinin təsdiqlənməsi və s. mövcud deyil. Belə ki, Fransada bədbəxt hadisələrdən sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinə nəzarət 1905-ci il qanunu əsasında, həyatın sığortası təşkilatlarına nəzarət – yenə də 1905-ci ilin başqa bir qanunu əsasında həyata keçirilirdi. Almaniya da sığorta nəzarəti haqqında xüsusi qanun 1901-ci ildə, Avstriya da – 1921-ci ildə, İsveçrədə – 1885-ci ildə qəbul edilmişdir.

Xarici təcrübə tərəfindən təklif olunan sığorta işinin hüquqi tənzimləmə modellərini nəzərdən keçirib belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycanda sığorta fəaliyyətinin inkişafı üçün müəyyən tənzimləmə metodları digər ölkələrdən götürülə bilər, lakin Azərbaycanda sığorta işinin inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu spesifikasiyalar Azərbaycanda sığorta bazarının nisbətən yaxın zamanlarda təşəkkül tapması ilə əlaqədardır.

Beləliklə, Azərbaycanda sığorta fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi və nəzarətinin məqsədi səmərəli fəaliyyət göstərən sığorta xidmətləri bazarının formalaşdırılması və inkişafını təmin etmək, müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı sığorta təşkilatlarının fəaliyyəti üçün lazımı şəraiti yaratmaq, sığorta hüquq münasibətlərinin bütün subyektlərinin hüquqlarını və qanuni maraqlarını qorumaqdır.

Hal-hazırda Azərbaycanda sahibkarlıq təşəbbüsü və sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinə dövlət nəzarəti prinsiplərinə əsaslanan sığorta bazarı xidmətləri formalaşmışdır. Onların əsasında sığorta hüquq münasibətləri iştirakçıların maraqlarının qorunması durur.

Sığorta bazarı iştirakçıların fəaliyyətinə nəzarət mexanizmi sektorun fəaliyyətinin proaktiv və riskəsaslı prinsiplər əsasında qiymətləndirilməsinə deyil, əsasən qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılmasına yönəlmişdir. Sığorta bazarı iştirakçılarına dair kapital tələbləri bazar iştirakçıların risk profilinə uyğunlaşdırılmamışdır. Bu isə bazar iştirakçıların xarici şoklara qarşı həssaslığının yüksək olmasını şərtləndirir. Qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrdə tənzimləmə “Solvency II” standartları əsasında müəyyən olunur ki, burada ehtiyatların yaradılması və kapitalın hesablanması riskəsaslı yanaşmalar əsasında həyata keçirilir. Mütərəqqi təcrübəyə əsasən “Solvency II” standartlarına keçid müəyyən

bir dövr ərzində baş verir. Sığorta sektorunda prudensial hesabatlılıq sisteminin inkişaf etdirilməsi imkanları mövcuddur. Şirkətlər tərəfindən təqdim olunan rüblük hesabatlar risklərin vaxtında müəyyən edilməsini və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsini məhdudlaşdırır. Hesabatların əhatə dairəsinin və dərinliyinin inkişafı da zəruridir. MBNP sığorta sistemi üzrə nəzarət və tənzimləmə mexanizmini ənənəvi modeldən riskəsaslı modelə transformasiya etməklə ayrı-ayrı bazar iştirakçılarının və ümumilikdə sektorun dayanıqlılığının artırılmasına nail ola bilər[6]. 2016-cı ildə yeni tənzimləyici orqan (Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası) yaradıldıqdan sonra həmin vaxta qədər Maliyyə Nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən "Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətinin" funksiya və vəzifələri adı çəkilən quruma ötürüldü. Eyni zamanda yeni yaradılmış tənzimləyici orqana digər funksiya və vəzifələrlə yanaşı sığorta bazarına nəzarət etmək səlahiyyəti də verildi. Bununla yanaşı, sığorta nəzarəti orqanı sığorta bazarının tənzimlənməsi üzrə sığorta qanunvericiliyinə müvafiq olan normativ hüquqi aktlar qəbul etmək, həmçinin sığortaçılar və sığorta vasitəçiləri üçün normativləri müəyyən etmək səlahiyyətinə malikdir. 2019-cu ilin sonunda Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tənzimləyici orqan olaraq ləğv edildi və səlahiyyətlər Mərkəzi Banka ötürüldü.

Sığorta sektorunda dövlət tənzimlənməsi və nəzarətinin vəzifələri:

- Sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi və sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- Sığorta işini, həmçinin sığorta bazarını tənzimləmək və sığorta fəaliyyətinə nəzarət;
- Sığorta işinin qanunvericilik bazasını möhkəmləndirmək, icbari sığorta növlərini və beynəlxalq sığorta sistemində Azərbaycan Respublikasının iştirakının prinsiplərini müəyyən etmək;
- Sığortaçıların, sığortalıların, sığorta olunanların, faydalanan şəxslərin və sığorta bazarının digər iştirakçılarının hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin, habelə dövlətin maraqlarının qorunması üçün tədbirlər həyata keçirmək;
- «Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə əməl edilməsini təmin etmək;
- Sığortaçıların, sığorta vasitəçilərinin, o cümlədən xarici təkrarsığortaçıların və xarici sığorta brokerlərinin, habelə sığorta sahəsində yardımçı fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin və müvafiq müstəqil ekspertlərin reyestrini aparmaq.

Sığorta fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin formaları:

- Lisenziyalasdırma (ilkin nəzarət);
- Dövri hesabatlar (dövri və ya kameral nəzarət);
- Səyyar yoxlamalar (yekun nəzarət).

Sığorta nəzarəti orqanı:

- İcrası məcburi olan tədbirlər barədə yazılı göstəriş, təqdimat verir;
- Sanksiyalar tətbiq edir.

Sığorta nəzarəti orqanının sanksiyaları:

- Sığortaçını, sığorta vasitəçisini, həmçinin onların rəhbər işçilərini inzibati məsuliyyətə

cəlb etmək: yuxarıda göstərilənlərdən hər hansı biri tərəfindən qanun və qaydaların tələblərinin pozulması halı baş verdikdə tənzimləyici orqan tərəfindən müəyyən məbləğdə cərimələnmənin tətbiqi və (və ya) rəhbər işçilərin işdən kənarlaşdırılması kimi sərt qərarların verilməsi nəzərdə tutulur;

- Lisenziyanın qüvvəsini məhdudlaşdırmaq: istənilən sığorta növü üzrə, istər qanunvericiliyin tələblərinin, istərsə də sığorta qaydalarının ciddi şəkildə pozulması halları baş verdikdə müvafiq sığorta növünün satışı üzrə həmin şirkətə qadağalar tətbiq oluna bilər. Bu, şirkətə verilmiş lisenziyanın digər sığorta növlərinin satışı üzrə hüquqlarını məhdudlaşdırılması anlamına gəlmir;
- Lisenziyanın qüvvəsini dayandırmaq: sığorta şirkətindən və ya sığorta vasitəçisindən tənzimləyici orqana şikayət daxil olduqda, həmin şikayətdə göstərilən halın araşdırılması ilə bağlı müvafiq tədbirlərin görülməsi. Tənzimləyici orqan tərəfindən aparılan araşdırma başa çatana və müvafiq qərar verilənə qədər bu və ya digər sığorta məhsullarının satışına qadağa qoyula bilər. Bu şirkətin sığortalılar qarşısındakı öhdəliklərini məhdudlaşdırmır və bu müddət ərzində baş verəcək istənilən hadisə ilə bağlı şirkət öz öhdəliklərini yerinə yetirməlidir. Bu kimi hallarda araşdırmanın nəticəsindən asılı olaraq verilən qərarlar müxtəlif ola bilər;
- Lisenziyanı ləğv etmək: istər sığortaçılar, istərsə də sığorta vasitəçiləri üçün ən ağır sanksiya növü hesab edilən bu addım sığorta şirkəti və ya sığorta vasitəçisi tərəfindən ciddi qanun pozuntularına, o cümlədən sığorta dələduzluğu hallarına, maliyyə fırıldaqlarına, əsasız olaraq sığorta ödənişindən imtina hallarına və buna bənzər hallara yol verildikdə tətbiq edilir.

MALİYYƏ SİSTEMİNİN STRUKTURUNDA SİĞORTA BAZARININ YERİ VƏ ROLU

Müasir iqtisadiyyatda sığorta xidmətlərinin rolu kəskin şəkildə artdığından, sığorta bazarının vəziyyəti və inkişaf tendensiyaları bu gün olduqca aktual bir mövzudur. Maliyyə sistemi bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan aşağıdakı üç komponentdən ibarətdir: maliyyə bazarları, maliyyə institutları (maliyyə vasitəçiləri) və maliyyə tənzimləyiciləri (maliyyə bazarı tənzimləyiciləri). Maliyyə sistemi iqtisadi artımı stimullaşdırmaqla, bazarın əsas subyektlərinin iqtisadi nəticələrinə təsir göstərməklə, bununla da ümumi rifah səviyyəsini müəyyənləşdirməklə iqtisadiyyatda başlıca rol oynayır. Bu, infrastrukturun mövcudluğu şəraitində mümkündür. Həmin infrastruktur vasitəsilə maliyyə ehtiyatlarına (bir qayda olaraq, fond formasında) malik olan subyektlər bu ehtiyatları digər subyektlər arasında bölüşdürür.

Maliyyə sisteminin əsas infrastruktur elementlərindən biri sığorta bazarıdır. Sığorta maliyyə-təsərrüfat həyatının ən davamlı formalarından biridir. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, sığorta təşkilatlarının sərəncamında olan pul vəsaitləri maliyyə bazarının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir və cəmiyyətdə stabilliyin maddi təminatı kimi xidmət göstərir, həm də ondan təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə sərmayə qoymaq üçün istifadə edilə bilər.

Azərbaycan maliyyə sisteminin cəmi aktivlərində bankların və bank olmayan kredit təşkilatlarının payı 2019-cı ildə müvafiq olaraq 88 faiz və 9,7 faiz, sığorta şirkətlərinin cəmi aktivlərdə payı isə 2,3 faiz təşkil etmişdir.

Azərbaycan maliyyə sisteminin seqmenti olan sığorta bazarında 2010–2015-ci illərdə orta illik artım tempi 20 faiz təşkil etmişdir. 2015-ci ildə Azərbaycanda sığorta haqlarının həcmi artaraq 444 milyon manat olmuşdur.

Bununla belə, sığorta haqlarının ÜDM-də xüsusi çəkisi cəmi 0,8 faizdir. Bank sektorundan yüksəkəsillilik sığorta şirkətlərinin başlıca riski hesab olunur.

Azərbaycanda sığorta bazarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi ilk növbədə zəruri normativ-hüquqi bazanın olmasından asılıdır. Azərbaycanda sığorta fəaliyyəti kifayət qədər çoxlu sayda qanunvericilik aktları: Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, qanunlar ("Sığorta fəaliyyəti haqqında", "Azərbaycanda vətəndaşların tibbi sığortası haqqında", "Sənişinlərin icbari şəxsi sığortası haqqında"), Azərbaycan hökumətinin qərar və sərəncamları, Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin normativ-hüquqi aktları, habelə Azərbaycan Mərkəzi Bankının əmr və təlimatları ilə tənzimlənir.

Hazırda Azərbaycanın sığorta bazarında 20 sığorta, bir təkrarsığorta şirkəti fəaliyyət göstərir. Onlardan 4-ü həyat, 16-si isə qeyri-həyat sığorta şirkətidir. Hal-hazırda bazardakı bütün yığımların 73%-i (414.9 milyon manat) könüllü sığortanın, 27%-i (153.6 milyon manat) icbari sığortanın payına düşüb. Ödəmələr üzrə könüllü sığortanın payı 73.5% (137.3 milyon manat), icbari sığortanı payı isə 26.5% (49.6 milyon manat) təşkil etmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanın on aparıcı sığorta şirkətinin yığımları 508,99 milyon manat (ümumi sığorta yığımlarının 89,54%-i) təşkil etmişdir.

Sığorta sektorunda nəzarətin riskəsaslı yanaşmaya uyğun aparılması sağlam maliyyə sisteminin formalaşdırılması baxımından faydalı ola bilər.

Sığorta bazarının müasir inkişaf mərhələsində sığortaçının ofis vəzifələrinin idarə edilməsi üçün proqram komplekslərinin aktiv inkişafı, biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması və buludlu İnternet texnologiyalarına keçid müşahidə olunur. İnternetdən satış kanalı olaraq istifadə edilməsi sığorta sahəsinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinə və sığortaçının xərclərinin azalmasına səbəb olur. Bu proseslər İnternet istifadəçilərinin sayının artması, sığorta sferasında sığortaedənlərin fəaliyyətinin dəyişməsi ilə şərtlənir ki, bu da xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq sığortaçıların fəaliyyətində çevikliyi tələb edir.

AZƏRBAYCANIN SIĞORTA BAZARI

Azərbaycanın iqtisadi potensialının reallaşdırılması çoxsaylı risklərlə - həm təbii və texnogen fəlakətlərlə, həm də cəmiyyətin təsərrüfat və sosial həyatına xas olan risklərlə, habelə riskləri standart idarəetmə sxemlərində nəzərdə tutulmayan digər risklərlə xarakterizə olunan yeni iqtisadi şəraitdə uzunmüddətli milli siyasətin həyata keçirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sığorta bazarı alqı-satqı obyektinə kimi sığorta müdafiəsinin çıxış etdiyi, buna tələb və təklifin formalaşdığı xüsusi sosial-iqtisadi mühit, iqtisadi münasibətlərin müəyyən bir sahəsidir. Hər hansı digər mal, iş və xidmətlər bazarı kimi, sığorta bazarı da tsiklikliyə, sığorta xidmətlərinin qiymətlərinin aşağı düşməsinə və artımda qanuna uyğun iqtisadi tərəddüdlərə meyillidir.

Sığorta bazarının inkişafı qeyri-müəyyənliklərdən və risklərdən qorunmağa kömək etməklə, eləcə də daxili yığımın toplanması üçün investisiya kanalı təmin etməklə ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafına töhfə verir. Lakin Sığorta bazarının genişlənməsi, əhalinin sığorta

təminatı almayan hissəsinin sığorta məhsulları ilə əhatə olunması, maliyyə xidmətlərinə çıxışın artırılması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin dəstəklənməsi məqsədilə yeni sığorta məhsullarının yaradılmasına ehtiyac vardır. Azərbaycanda sosial bazar təsərrüfatı modelinin formalaşdırılması iqtisadiyyatda müvafiq dəyişikliklərin həyata keçirilməsini, milli maliyyə institutlarının modernləşdirilməsini və ölkənin global maraqları və onun müəyyən inkişaf tendensiyaları ilə şərtlənən digər dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tutur. Pandemiya şəraitində dövlətin maliyyə sabilliyinin təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət əldə edir.

SİĞORTA BAZARINDA YAŞANAN ƏSAS PROBLEMLƏR

Sığorta sektoru aktivlərinin milli maliyyə sferasının ümumi aktivlərindəki payı 2% -dən çox deyil. Bu, çox azdır. Bu gün tənzimləyici qarşısında 2020-ci ilə qeyri-neft ÜDM-də sığorta yığımının payını 1,8% -ə (indiki 0.8% qarşı) artırmaq kimi vəzifə qoyulmuşdur. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi ölkədə yeni iş yerlərinin açılmasından asılıdır. Bundan əlavə, sığorta sektorunun investisiya və yeni texnoloji işləmələrə ehtiyacı var. Birləşmə, dinamizm, yeni icbari sığorta növlərinin tətbiqi, islahatlar və innovasiyalara açıqlıq əsas tendensiyaya çevrilməlidir.

2021 ci ilin sonuna qədər sığorta haqlarının payının 1,4% -ə çatacağı gözlənilir. Sığorta bazarında digər bir problemi təklif olunan xidmətlərin az olmasıdır. Dünyada 300-dən çox sığorta məhsulu istifadə olunursa, Azərbaycanda cəmi 40 sığorta məhsulu istifadə olunur. Mikro sığorta, birgə sığorta, icbari tibbi sığorta, aqrar sığorta inkişaf etdirilməli, habelə bu sahənin qanunvericilik bazasında dəyişikliklər edilməlidir.

Bundan əlavə, daşınmaz əmlakın sığorta yığımının artırılması üçün ehtiyatlar mövcuddur. Aparılmış hesablamalara görə, uçot sisteminin modernləşdirilməsi daşınmaz əmlakın sığortası üzrə yığımları 200-300 milyon manat artırmağa imkan verəcək. Məsələn, qonşu ölkələrdə daşınmaz əmlak sığortasından alınan yığımın payı ümumi yığımın 20% -ni təşkil edir.

Sığorta yığımının ümumi artımı əsasən həyatın sığortalanmasına marağın artması ilə əlaqədardır. Ümumilikdə 2019 ci ildə 21 sığorta şirkəti 568 milyon manatdan çox məbləğdə vəsait toplamışdır ki, bu da ötən ilin analoji dövrü ilə müqayisədə 37% çoxdur. Qlobal miqyasda sığorta bazarının artacağı və buna həm həyat, həm də qeyrihəyat sığortasının töhfə verəcəyi gözlənilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə sığorta penetrasiyası (sığorta haqlarının ÜDM-ə nisbəti) səviyyəsinin aşağı, ÜDM-in artım tempinin yüksək olması bu ölkələrdə sığorta bazarının artım tempinin daha yüksək olmasına imkan verəcəkdir. İnkişaf etməkdə olan bazarlarda xüsusən də həyat sığortasının ikirəqəmli inkişaf tempinə malik olması gözlənilir.

Son illərdə sığorta sektorunun maliyyə dərinliyinin artmasına baxmayaraq, Asiya İnkişaf Bankının maliyyə inklüzivliyi üzrə sorğusunun nəticələrinə görə, müştərilərin 58 faizi sığorta xidmətləri barədə məlumatlı deyil və bu müştərilərin təxminən yarısının (49 faiz) sığorta şirkətlərinə inamı aşağıdır. Bu hal sığorta fəaliyyətini məhdudlaşdırmaqla bir çox müştəriləri, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərini yüksək riskə məruz qoyur. Sığorta bazarının genişlənməsi, əhalinin sığorta təminatı almayan hissəsinin sığorta məhsulları ilə əhatə olunması, maliyyə xidmətlərinə çıxışın artırılması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin dəstəklənməsi məqsədilə yeni sığorta məhsullarının yaradılmasına ehtiyac vardır.

Biz hesab edirik ki, 2020-ci ildə Azərbaycanın sığorta bazarı, xüsusən də daşınmaz əmlak və aqrar sığortası yolu ilə inkişaf etməkdə davam edəcəkdir. Artıq dövlət tərəfindən bu istiqamətdə çox işlər görülür. Gələn il bank kreditləşməsinin aktivləşəcəyi gözlənilir, bunun nəticəsində isə avtonəqliyyat vasitələrinin satışı artacaq, bu fonda da kasko sığortasının artmasını proqnozlaşdırmaq olar.

Sığortanın başqa bir növü - Azərbaycanda satışına keçən il başlanılan intellektual mülkiyyətin sığortalanması – hələ ki, populyar deyil. Məsələ burasındadır ki, çox az şirkətin bu məhsuldan xəbəri var və şirkətlər onlarla yalnız Azərbaycanda əmtəə nişanının qeydiyyatı çərçivəsində gömrük orqanları üçün sənədləri hazırlayarkən və kontrafakt məhsulla mübarizə çərçivəsində qarşılaşırlar (Dövlət Gömrük Komitəsi bu sığortanın əmtəə nişanının qeydiyyatı çərçivəsində sənədləşdirilməsini tələb edir).

Ekspertlər hesab edirlər ki, hal-hazırda məhsul əsasən Azərbaycana müxtəlif məhsulları ixrac edən və kontrafaktla ciddi mübarizə aparan iri xarici şirkətlərin marağına səbəb ola bilər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bəzi xarici şirkətlər, məsələn, Unilever, bu sığorta məhsulunu artıq əldə etmişdir. Azərbaycan şirkətlərinə gəldikdə patentlərin alınması prosesini sadələşdirmək lazımdır. Bu, ölkədə intellektual mülkiyyətin sayını artırmağa, sonra da onun sığortası barədə düşünməyə imkan verəcəkdir.

Azərbaycanın sığorta bazarının xüsusiyyətlərinə, kənd təsərrüfatı şəraitinə və dövlət siyasətinə uyğun olan kənd təsərrüfatı sığortası modelinin seçilməsi və tətbiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kənd təsərrüfatı sığortası mexanizmi kifayət qədər böyük institut olduğundan onun formalaşdırılması və yaradılması zamanı dövlətin kənd təsərrüfatı ilə bağlı strateji siyasəti, kənd təsərrüfatı infrastrukturunun əhəmiyyəti və s. amillər diqqətdə saxlanılmalıdır. Aqrar sığorta bir çox ölkələrdə geniş yayılmışdır. Bu, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları qorumaq üçün bir mexanizmdir. Azərbaycanda aqrar sığorta haqqında qanun 2019-cu ilin iyununda qəbul edilmişdir. Avqust ayında Prezident İlham Əliyevin Fərmanı ilə Azərbaycanda aqrar sığorta sisteminin təşkili, inkişafı və dayanıqlığını təmin etmək məqsədini güdən Aqrar Sığorta Fondu yaradıldı. Fond qanunun qüvvəyə mindiyi ildən sonrakı ildə, 2020-ci ilin yanvar ayında işə başlamışdır.

Qlobal miqyasda sığorta bazarının artacağı və buna həm həyat, həm də qeyrihəyat sığortasının töhfə verəcəyi gözlənilir. Azərbaycan sığorta bazarında xüsusən də həyat sığortasının ikirəqəmli inkişaf tempinə malik olması gözlənilir.

Sığorta Bazarının ən strateji layihəsi ölkədə İcbari Tibbi Sığorta sisteminin tətbiqidir. Bu sistemin tətbiqi həm sığorta bazarının kəskin böyüməsinə, həm onun ictimai və sosial əhəmiyyətinin artmasına səbəb olacaqdır.

RƏQƏMSAL MARKETİNG SİĞORTA SEKTORUNDA İNKİŞAF TRENDLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Bu gün dünya bank sektoru rəqəmsal transformasiyanın lap episentrindədir və rəqəmsal gələcəkdə rəqabətə dözümlü olmaq fikrində olan ənənəvi banklar müştərilərin tələbatının təmin edilməsində daha dinamik, çevik və effektiv olmaq üçün yeni rəqəmsal transformasiya texnologiyalarının axtarışına çox böyük səylər göstərir.

Rəqəmsal marketing bu gün sığorta sənayesində inkişaf trendlərindən biridir. İstehlakçılar onlayn kanallara kütləvi miqrasiyanı davam edərkən, sığorta işində sövdələşmə həyata keçirərkən rəqəmsal xidmətlər gözləyirlər. Bu rəqəmsal tendensiyadan yararlanma bilməyən firmalar bugünkü istehlakçı ilə əlaqəni itirmək riski altındadırlar.

Rəqəmsal reklam xərcləri son illərdə xeyli artmışdır. Sığorta agentləri, məsələn, məhsul və ya xidmətdə maraqlı olan insanlarla əlaqə axtarırlar. Əgər onların coğrafi ərazilərində hər hansı şəxs sığorta satın alırsa və atdıqları ilk addım şəhərdəki yerli agentliyə baş çəkmə deyil, İnternetdə sürətli axtarış olmuşdursa, onda agentlər bu istehlakçı uğrunda rəqabət apara biləcək vəziyyətdə olmalıdırlar. Bunu onlar rəqəmsal marketingin köməyi ilə edə bilirlər.

Rəqəmsal sığorta marketinginin başqa bir böyük üstünlüyü agentlərin sorğuları emal edə biləcəyi sürət və səmərəlilikdir. Onlar formaları real vaxt rejimində ala və bir neçə dəqiqə ərzində istehlakçıya geri zəng edə bilirlər. İqtisadiyyatın tam rəqəmləşdirilməsi şəraitində sığorta təşkilatlarında marketingin inkişafının əsas istiqaməti məhsul və xidmətlərin personallaşdırılmasıdır.

Personallaşdırılmış marketingdə lider olanlar hansı müştərilərin daha dəyərli olduğunu müəyyən etməkdən başlayırlar. Bir sığortaçı üçün bu, şirkətin əməkdaşlıq təcrübəsi olan avtomobil müştəriləri, digəri üçün - perspektivli yeniyetmə sürücülər ola bilər. Auditoriyanın spesifikasiyini, üstünlüklərini, təcrübəsini təhlil edərək, şirkət onlara hər iki tərəf üçün qarşılıqlı faydalı olacaq fərdi şərtləri təklif edə bilər, çünki şirkət müəyyən müştəri ilə əlaqəli risklər haqqında daha aydın təsəvvürlərə malikdir, müştəri isə məxsusi olaraq ona hesablanmış təklif alır.

Fərdi marketing sığortaçılara qüvvədə olma müddətinin başa çatdığı polislərin tamlığını yüksəltməkdə və rəqəmsal şirkətlər tərəfindən artan rəqabət şəraitində yeni polislərin çarpaz satışını həyata keçirməkdə köməklik edə bilər. Əksər sığortaçıların start inqrediyentləri - güclü analitik və marketing komandaları, müştərilər haqqında zəngin məlumatları və öz müştəriləri ilə çoxsaylı ünsiyyət kanalları var. Düşünülmüş təcrübələr, məqsədyönlü komandalar və səmərəli menecment sayəsində sığortaçılar qısa müddət ərzində əhəmiyyətli nəticələr əldə edə bilirlər. Bazarda artıq tarixi məlumatlara əsasən, hər bir alıcı üçün ayrıca şəkildə personallaşdırılmış tarif seçməyə imkan verən belə bir proqram həlləri mövcuddur.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, müasir iqtisadi şəraitdə, yəni şirkətlərin eyni məhsulla öz mal və xidmətlərinin uğurla irəlilədilməsi və satışı üçün qeyri-standart yanaşmaları düşünməli olduqları bir şəraitdə sığortada marketing mühüm rol oynayır.

BANCASSURANCE KONSEPSİYASI: BANK VƏ SİĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN İNTEQRASIYASI

Bankların və sığortaçıların qarşılıqlı əlaqəsi müasir maliyyə bazarı üçün əhəmiyyətlidir. Lakin banklarla uzunmüddətli münasibətlərin qurulmasında üstünlüyü yalnız innovativ əməkdaşlıq növlərinə hazır olan və birgə biznesin aparılması üzrə unikal şərtləri təklif edən sığorta şirkətləri əldə edə bilər. Həmçinin yeni, daha sərfəli alternativ maliyyə alətləri təklif olunmalıdır. Qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlıq üçün həm sığortaçı, həm də bank üçün gəlirli məhsullar sırası diversifikasiya edilməlidir. Bankların və sığorta şirkətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin müasir formalarından biri bank- sığorta sintezi, yəni həm sığorta, həm də bank məhsullarının satışı məqsədilə bankların və sığortaçıların inteqrasiyası prosesidir. Eyni zamanda satış kanallarının birləşməsi, bank risklərinin sığortalanması, bir-birinin daxili maliyyə ehtiyatlarına çıxışı baş verir.

Bunun sayəsində sinergetik effekt əldə olunur. Sığorta mexanizmləri bank fəaliyyəti prosesində yarana biləcək bütün riskləri sığortaçının üzərinə qoya bilər. Bank risklərinin kompleks sığortalanması xaricdə geniş yayılıb, bəzən isə ümumiyyətlə vacib sayılır. Sığortanın bu növü bank fəaliyyəti prosesində yaranan risklərin böyük hissəsini "bağlamağa" imkan verir. Bu, uzunmüddətli inkişaf məqsədi güdən və öz imici və nüfuzunun qeydinə qalan istənilən bankın kompleks risk-menecment sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Bu, Azərbaycan bank sığortası bazarı üçün yaxın gələcəyin aktual probleminə çevrilir.

"BANK- SİĞORTA" (BANCASSURANCE) MODELİ ANLAYIŞININ NƏZƏRİ MƏZMUNU

"Bank -sığorta" termini ilk dəfə Fransada yaranmışdır. Burada kommersiya bankları ilə sığorta şirkətləri arasında əməkdaşlıq digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq daha tez başlamışdır. Termin əvvəlcə sığorta məhsullarının bank şəbəkəsi vasitəsilə adi satışının adlandırılması üçün istifadə edilirdi. Son zamanlar isə bu termin bank və sığorta sahələri arasında bütün növ münasibətlərin təsvir edilməsi üçün istifadə olunur.

Banklar vasitəsilə sığorta xidmətlərinin təqdim edilməsi baş verir («bancassurance» termini Fransada tətbiq edilmişdir). Buna banklara və sığorta şirkətlərinə hüquqi müstəqilliyini saxlamaqla bir-birinin əhəmiyyətli səhm paylarına malik olmağa imkan verən normativ aktların qəbul edilməsi zəmin yaratmışdır.

Xüsusi elmi ədəbiyyatda "bank- sığorta" anlayışı dar və geniş mənada nəzərdən keçirilir. "Ekspert PA" reyting agentliyinin tədqiqatlarında bank sığortası dedikdə sığorta məhsullarının bank satış kanalı vasitəsilə satılması, həmçinin bankların öz risklərinin sığortalanması başa düşülür. Bu, funksional nöqteyi-nəzərdən dar mənada bank sığortasıdır.

Fikrimizcə, buraya fiziki şəxslərin kommersiya banklarında olan əmanətlərinin icbari sığortası ilə bağlı spesifik xidmətlər də daxil edilməlidir.

Unutmayaq ki, "bazar" anlayışının özü təkcə sığorta xidmətlərinin deyil, həm də bankların təklif etdiyi xidmətlərin satıcılarının və alıcılarının mövcudluğunu nəzərdə tutur. Buna görə də, bizim fikrimizcə, dar mənada "bank sığortası" anlayışına sığorta şirkətlərinin istehlakçısı olduğu bank xidmətlərini: hesablaşma-kassa xidmətlərini və sığorta şirkətinin müvəqqəti sərbəst olan pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi üzrə xidmətləri də daxil etmək doğru olardı.

Eyni zamanda onun məzmununun tərifinə dörd əsas yanaşmanı qeyd etmək olar:

- kommersiya banklarının risklərinin sığortalanması;
- sığorta məhsullarının bank şəbəkəsi vasitəsilə satışı;
- həm bank, həm də sığorta məhsullarının eyni müştəri bazasına distribusiyası;
- kommersiya bankı ilə sığorta şirkəti arasında bütün münasibətlərin integrasiyası.

Bank sığortası dedikdə, satış kanallarının birləşməsi, bankların risklərinin sığortalanması, bir-birinin daxili maliyyə ehtiyatlarına çıxış əsasında həm sığorta, həm də bank məhsullarının satışı məqsədilə kommersiya banklarının və sığortaçıların integrasiyası prosesidir.

Bank- sığorta anlayışına dar mənada bank sığortasını təşkil edən elementlərdən başqa, geniş mənada bankın sığorta şirkətinin kapitalında, habelə sığorta şirkətinin bankın kapitalında iştirakından ibarət olan integrasiya tərkib hissəsi də daxildir.

Bank- sığorta dedikdə, kommersiya banklarının həyata keçirdiyi əməliyyat növü başa düşülür. Bu, bankların sığorta sahəsinə nüfuz etməsidir və mövcud sığorta şirkətlərinin alınmasından və ya bank filialları şəbəkəsi vasitəsilə sığorta polislərinin satışı sisteminin təşkilindən ibarətdir.

Bundan başqa, bank -sığorta bazarının əsasını strateji tərəfdaşlığın prinsipləri təşkil etməlidir:

- hüquq bərabərliyi, tərəflərin maraqlarına hörmət və nəzərə alınması;
- tərəflərin müqavilə münasibətlərində iştirakda maraqlı olması;
- idarəetmə strukturu və funksiyalarının vəhdəti və s.

"Bank –sığorta" modeli – iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bank sisteminin mühüm komponentlərindən biridir. Ayrı-ayrı ölkələrdə və coğrafi regionlarda bank sığortasının inkişaf səviyyəsi aşağıdakılarla bağlıdır:

- maliyyə münasibətlərinin təşkilinin mövcud tarixi ənənələri ilə;
- milli qanunverici məhdudiyyətlərlə;
- bankların və sığorta şirkətlərinin xarici relevant mühitdə fəaliyyətinin yeni şərtləri ilə.

"Bank sığorta" modelini tətbiq edən müasir mərkəzlər – Qərbi Avropa (Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya, İspaniya, İtaliya), ayrı-ayrı Asiya ölkələri (Yaponiya, Sinqapur, Honkonq, Tailand, Malayziya) kimi regionların inkişaf etmiş ölkələridir. Son onillik "bank sığorta" modellərinin tətbiqi Şərqi Asiya, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində, özəlliklə Cənubi Afrikada sürətli yayılması ilə yadda qalmışdır.

Son on il ərzində Fransa, İspaniya, Portuqaliya, İtaliya və Belçikada sığorta məhsullarının banklar vasitəsilə satışı maliyyə biznesinin ən uğurlu istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Avropa banklarının təxminən 90% "bank sığorta" modelini tətbiq edir. Fransada bankların, demək olar ki, 100%-i "bank sığorta" əməliyyatlarını həyata keçirir. Satılan sığorta məhsullarının əksəriyyəti bankların müştərilərinin həyat sığortası ilə bağlıdır. Məsələn, İspaniyada bank sığortası həyat sığortası üzrə toplanan sığorta haqqının 65%-dən çoxunu, Fransada – 60%-ni, Belçika və İtaliyada 50%-ni təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Almaniya və ABŞ-da banklarla sığorta təşkilatlarının birgə fəaliyyətinə qoyulan qanunverici məhdudiyyətlər səbəbindən bank sığortası təcrübəsi mövcud deyil.

Argentina, Çili, Braziliya, Meksika kimi inkişaf edən ölkələrdə bank sığortası geniş yayılmış

filial şəbəkəsinə malik xarici maliyyə institutlarının və bankların qarşılıqlı əlaqəsi hesabına inkişaf edir.

1985-ci ildə Britaniya və Fransanın sığorta şirkətləri banklarla ilk strateji alyanslarını yaratmışdır: Britaniyanın Standard Life sığorta şirkəti Bank of Scotlanda sərmayə qoymuş, Fransanın GAN şirkəti isə Credit Industriel et Commercialı almışdır. 1980-ci ildə Fransada Banque Nationale de Paris Paribas özünün Natio Vie sığorta şirkətini yaratdı. Bank sığorta integrasiyasının bu forması özünü doğrultdu. Buna sübut – hal hazırda da Fransada dominant mövqə tutan Paribas qrupunun səmərəli fəaliyyətidir. Həmin mərhələdə Qərbi Avropa ölkələrində bank sığorta modelinin sürətli inkişafı baş verir: 1986-2018-ci illərdə Fransada bankların həyat sığortası üzrə məhsulların satışından gəliri 12 dəfə, orta hesabla ildə 28% artmışdır. Avropa sığorta və təkrar sığorta federasiyasının (The European insurance and reinsurance federation) məlumatına görə, 2008-2018-ci illərdə bank sığorta konsepsiyası Fransanın maliyyə bazarında daha səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Burada sığorta məhsullarının bank şöbələri və filialları şəbəkəsi vasitəsilə satış payı 60%-dən çox olmuşdur.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində bank sığorta modelinin inkişafı Qərbi Avropa modeli prinsipləri nəzərə alınmaqla baş verir.

Əksər Qərbi və Şimali Avropa ölkələrində "bank sığorta" modeli zəif inkişaf etmiş və ya inkişaf edir – həyat sığortası üzrə haqların ümumi həcmində "bank sığorta" əməliyyatının payı 10-47% həddində dəyişir. Yalnız Fransada təhlil olunan göstərici son dörd il ərzində 60%-dən çox olmuşdur. Cənubi Avropa ölkələrində sığorta bankı bazarı inkişaf etmiş sayılır.

Həyat sığortası üzrə haqların ümumi həcmində bank sığorta ən böyük payı Portuqaliyada (2013-cü ildə 74,1%), İspaniyada (71,4%), İtaliyada (71,9%) qeyd olunur.

Avropa sığorta və təkrar sığorta federasiyasının (The European insurance and reinsurance federation) məlumatına görə, qeyri-həyat (non-life) sığortası sahəsində bank sığortasının ən böyük payı Portuqaliyada (15,3%), Fransada (12%) və İspaniyada (10,2%) müşahidə olunur.

Beləliklə, inkişaf etmiş Avropa ölkələrində bank sığortası əsas etibarilə həyat sığortası üzrə bank xidmətlərinin birləşdirilməsinə yönəldilib.

ABŞ-da həyat sığortası xidmətlərinin bank şəbəkələri vasitəsilə yüksək satış templəri tendensiyaşının müşahidə edilməsinə baxmayaraq, istehlakçılar adətən bankları sığorta məhsullarının satışı ilə əlaqələndirmir. Əməkdaşlıq ümumi satışlar barədə razılaşmalara əsaslanır. Bank sığortası sahəsi ABŞ-da ənənəvi olaraq tənzimlənmiş sayılır: 1993-cü ildən etibarən Qlass-Stiqal qanunu qüvvədə olmuş, 1956-cı ildə müəyyən olunmuş məhdudiyyət bank holding şirkətləri haqqında qanunla tamamlanmışdır. Bank sığortasının perspektivləri Qlass-Stiqall qanununu ləğv edən Qremm-Liç-Blayli qanunu qəbul edildikdən sonra artdı. ABŞ-da bank sığortasının kifayət qədər inkişaf etməməsinin səbəbləri aşağıdakılardır: maliyyə sənayesinin yüksək fragmentasiya dərəcəsi; vahid informasiya sisteminin bir neçə maliyyə vasitəçisi tərəfindən istifadəsinin məhdudlaşdırılması; sığorta agentləri və brokerlərinin maliyyə bazarında əhəmiyyətli rolu.

Kanadanın milli maliyyə bazarı inkişaf etmiş hesab olunur. Burada bankların rəsmi olaraq sığorta məhsullarını öz müştərilərinə satmaq icazəsi yoxdur. Yalnız 1992-ci ildə banklara xeyli maliyyə ehtiyatlarına, müasir informasiya-texnoloji təminatına, dünyada geniş filiallar

şəbəkəsinə malik sığorta şirkətlərinə investisiya vəsaiti qoymaq icazəsi verilmişdir. Lakin banklar sığorta şirkətləri üçün kifayət qədər ciddi rəqibə çevrildi, belə ki, onlar həm bank müştərilərinə, həm də sığorta müştərilərinə xidmət göstərmək imkanına malik idi. Bu fakt maliyyə müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsinə səbəb oldu. 2006-cı ildən etibarən Kanadada banklara həyat sığortası və qeyri-həyat sığortası məhsullarının satışına dair hər hansı əməliyyatları həyata keçirmək qadağan olunub.

Yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, bank sığortasının təşkilinin əsas modeli Avropa (kontinental) və Şimali Amerika modelləridir. Bankların maliyyə konvergensiyasının və maliyyə integrasiyasının nəzəri məqsəduyğunluğuna baxmayaraq, bank sığortası konsepsiyasının yayılma dərəcəsi ölkələrə görə dəyişir. Bu konsepsiya Avropa regionu ölkələrində uğurla həyata keçirilir. Avropa ölkələrində banklarla sığorta şirkətləri arasında əməkdaşlıq əsasən həyat sığortası üzrə bank xidmətlərinin birləşdirilməsinə yönəldilib.

Sığorta məhsullarının bölgüsü üçün mühüm kanal bank sığortasıdır. Bank sektoru öz aktivlərinin xeyli hissəsini yalnız bank depozitlərinə yerləşdirməyib həm də kredit institutlarının hesablarında saxlayan sığorta şirkətlərinin investisiya fəaliyyəti üçün çox cəlbedicidir. Öz növbəsində banklar yalnız geniş şaxələnməmiş regional şəbəkəyə malik yüksək ödəmə qabiliyyətli sığortaçılarla işləməyə can atırlar.

Azərbaycanda banklar vasitəsilə iki böyük sığorta məhsulu bloku satılır. Bunlardan birincisi bankların fəaliyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bunlara ilk növbədə kredit sığortası və ipoteka sığortası aiddir. Kredit sığortası da öz növbəsində geniş spektrli sığorta məhsullarını - kreditin bağlanmamasına görə borcalanın məsuliyyətinin sığortasını, kreditin bağlanmaması riskinin sığortasını, borcalanın ölüm halından sığortasını, girovun sığortasını, ixrac kreditlərinin sığortasını özünə daxil edir. Bir qayda olaraq, bu və ya digər kredit sığortası növünün (bir və ya bir neçə) olması bankın borcalana kredit verməsi üçün şərtidir. Bu bloka bank kartlarının sığortası da aiddir.

İkinci blok yeganə növlə - həyatın investisiya sığortası ilə təmsil olunur. Bu sığorta bank fəaliyyəti növlərindən birinə (depozitlərin qəbulu) bənzəyir və banklar çox vaxt onu məhz depozitə əvəz olaraq satırlar.

Bank sığorta bazarının aşağıdakı inkişaf istiqamətlərini qeyd edə bilərik:

- sığorta şirkətləri və banklar əməkdaşlığa və yeni bank sığorta növlərini axtarmağa can atacaqlar;
- pərakəndə sığorta bank sığortasının ən cəlbedici sektoru olaraq qalacaq;
- bank sığortasının artım tempi əhəmiyyətli dərəcədə azalacaq;
- pərakəndə satış segmentinin qeyri-kredit sığortasında həyatın investisiya sığortasına tələb getdikcə daha çox olacaq;
- bank sığorta bazarının həcmində artım əsasən həyatın investisiya və yığım sığortası hesabına kredit olmayan segmentdə baş verəcək.

Bank risklərinin sığortası (bank sığortası) - sığorta hadisəsi (sığorta hali) baş verdikdə, xüsusi sığorta şirkətləri (sığortaçılar) tərəfindən sığortaedənlərdən sığorta mükafatları (sığorta haqları) alaraq formalaşdırdıqları pul fondları hesabına bankın əmlak maraqlarının qorunmasıdır. Ədəbiyyatda "bank sığortası" anlayışı müxtəlif cür şərh olunur. Belə ki, "bank sığortası" dedikdə, çox vaxt təkcə bankların özlərinin risklərinin sığortası deyil, həm də

sığorta məhsullarının bank satış kanalı vasitəsilə satışı başa düşülür. Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin spesifikliyi üzündən bir sıra bank riskləri peşə ilə bağlıdır, yəni bank fəaliyyətinə daxilən xasdır. Bu zaman bankın vəzifələrindən biri bu cür risklərə vaxtında cavab vermək, onları öz işində nəzərə almaqdır. Bankların bu və ya digər əməliyyatlar üzrə əldə etdiyi marja həm də peşə risklərinə görə ödənişdir. Beləliklə, bank fəaliyyətinin bütün riskləri sığortalanmır. Xüsusilə, bank tərəfindən risklərin sistemli qeyri-adekvat (keyfiyyətsiz) inzibatçılığı nəticəsində yaranan zərər riskləri sığortalana bilməz. Eyni zamanda menecerlərin və ya heyətin həddindən artıq etibar etməsi, təsadüfi səhvləri və ya qeyri-loyallığı nəticəsində itki riskləri sığortalana bilər. Bank sığorta sisteminin elementlərini iki əsas qrupa ayırmaq olar:

1) istənilən müəssisə və təşkilatlar üçün ortaq olan sığorta obyektləri və sığorta riskləri. Bu sığorta növlərinə, məsələn, binaların, xidməti bank otaqlarında yerləşən əmlakın, kompüterlərin, təşkilati texnikanın və digər elektron avadanlıqların, bank avtoparklarının sığortası, bank əməkdaşlarının şəxsi sığortası və s. aiddir;

2) bank fəaliyyətinin spesifikliyindən irəli gələn sığorta obyektləri və sığorta riskləri. Bu, bankın aktiv əməliyyatlarının (kredit risklərinin), bankın passiv əməliyyatlarının, bank qiymətlilərinin, plastik kartların istifadəsi ilə bağlı risklərin və s.-n sığortasıdır.

Hazırda dünya təcrübəsində bank risklərinin sığortası üzrə aşağıdakı əsas məhsullar təklif olunur:

1. Bank risklərinin kompleks sığortası. Bu, bank əməkdaşlarının qeyri-loyallığı, üçüncü şəxslərin hüquqazidd hərəkətləri və bir sıra digər risklər də daxil olmaqla, kifayət qədər geniş spektrli müxtəlif risklərin örtülməsini əhatə edir;
2. Bankların elektron və kompüter cinayətlərindən sığortası;
3. Plastik kart emitentlərinin sığortası;
4. Bank saxlanclarının sığortası;
5. Qiymətlilərin nəqli zamanı onların sığortası;
6. Maliyyə qurumlarının məsuliyyətinin sığortası;
7. Registrator və depozitarların məsuliyyətinin sığortası;
8. Direktor və vəzifəli şəxslərin məsuliyyətinin sığortası.

Qərbdə kifayət qədər geniş yayılmış bancassurance növü Azərbaycan banklarında inkişaf etməmişdir. Bunun bir neçə səbəbi var. Birincisi, Azərbaycan banklarının biznesinin nisbətən kiçik həcmli banklar üçün bu cür sığortanı olduqca baha edir. İkincisi, Azərbaycan sığorta şirkətlərinin təcrübəsinin az olması sığortaçıları tərəfindən bu cür sığortanın mümkün iştirakçıları dairəsini kəskin şəkildə məhdudlaşdırır. Nəhayət, risklərdən qorunmaq üçün Azərbaycan banklarına qanunvericilik və normativ göstərişlərin, habelə müvafiq biznes əmələlərinin olmaması bank qurumlarını bu cür sığortaya məcbur etmir. Müştərilər tərəfindən tələb az olduğuna görə sığorta şirkətlərinin portfellerindəki maliyyə və kommersiya risklərinin sığortası müqavilələrinin payı da azdır.

BANCASSURANCE MODELİNİN AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR

Qərbdə kifayət qədər geniş yayılmış bancassurance növü Azərbaycan banklarında inkişaf etməmişdir. Bunun bir neçə səbəbi var. Birincisi, Azərbaycan banklarının biznesinin nisbətən kiçik həcmli banklar üçün bu cür sığortanı olduqca baha edir. İkincisi, Azərbaycan sığorta şirkətlərinin təcrübəsinin az olması sığortaçılar tərəfindən bu cür sığortanın mümkün iştirakçılar dairəsini kəskin şəkildə məhdudlaşdırır. Nəhayət, risklərdən qorunmaq üçün Azərbaycan banklarına qanunvericilik və normativ göstərişlərin, habelə müvafiq biznes əməllərinin olmaması bank qurumlarını bu cür sığortaya məcbur etmir. Müştərilər tərəfindən tələb az olduğuna görə sığorta şirkətlərinin portfellerindəki maliyyə və kommersiya risklərinin sığortası müqavilələrinin payı da azdır.

Sığorta şirkətlərinin bank sektorundan yüksək dərəcədə asılılıq səviyyəsi başlıca riski təşkil edir.

Azərbaycanda banklar vasitəsilə iki böyük sığorta məhsulu bloku satılır. Bunlardan birincisi bankların fəaliyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bunlara ilk növbədə kredit sığortası və ipoteka sığortası aiddir. Kredit sığortası da öz növbəsində geniş spektrli sığorta məhsullarını - kreditin bağlanmamasına görə borcalanın məsuliyyətinin sığortasını, kreditin bağlanmaması riskinin sığortasını, borcalanın ölüm halından sığortasını, girovun sığortasını, ixrac kreditlərinin sığortasını özünə daxil edir. Bir qayda olaraq, bu və ya digər kredit sığortası növünün (bir və ya bir neçə) olması bankın borcalana kredit verməsi üçün şərtidir. Bu bloka bank kartlarının sığortası da aiddir. Azərbaycanda qeyri-həyat sığortası bazarında əsas artım avtomobillərin könüllü sığortası (KASKO), daşınmaz əmlakın icbari sığortası və könüllü tibbi sığorta ilə bağlı olub. KASKO üzrə artımı ilk növbədə, bank sektorundakı canlanma və avtomobil kreditlərinin verilməsindəki aktivliklə, daşınmaz əmlakın icbari sığortası üzrə artımı izah etmək olar.

İkinci blok - həyat sığortası ilə təmsil olunur. Azərbaycanda sığorta yığımlarının ümumi artımı əsasən həyatın sığortalanmasına marağın artması ilə əlaqədardır. Həyat sığortası üzrə "Pasha Life" şirkəti liderlik edir.

Azərbaycan maliyyə sektorunun ayrılmaz bölməsi olan sığorta bazarında son beş ildə orta illik artım tempi 20 faiz təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, sığorta haqlarının ÜDM-də payı 1 faizdən yuxarı deyildir.

Qərbdə kifayət qədər geniş yayılmış bancassurance növü Azərbaycan banklarında inkişaf etməmişdir. Bu gün tənzimləyici qarşısında 2020-ci ilə qeyri-neft ÜDM-də sığorta yığımların payını 1,8% -ə (indiki 0.8% qarşı) artırmaq kimi vəzifə qoyulmuşdur. Sığorta bazarının genişlənməsi, əhəlinin sığorta təminatı almayan hissəsinin sığorta məhsulları ilə əhatə olunması, maliyyə xidmətlərinə çıxışın artırılması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin dəstəklənməsi məqsədilə yeni sığorta məhsullarının yaradılmasına ehtiyac vardır.

2021 ci ilin sonuna qədər sığorta haqlarının payının 1,4% -ə çatacağı gözlənilir. Sığorta bazarında digər bir problemi təklif olunan xidmətlərin az olmasıdır. Dünyada 300-dən çox sığorta məhsulu istifadə olunursa, Azərbaycanda cəmi 40 sığorta məhsulu istifadə olunur.

Bundan əlavə, daşınmaz əmlakın sığorta yığımlarının artırılması üçün ehtiyatlar mövcuddur. Aparılmış hesablamalara görə, uçot sisteminin modernləşdirilməsi daşınmaz əmlakın sığortası üzrə yığımları 200-300 milyon manat artırmağa imkan verəcək.

Son illərdə sığorta sektorunun maliyyə dərinliyinin artmasına baxmayaraq, Asiya İnkişaf Bankının maliyyə inklüzivliyi üzrə sorğusunun nəticələrinə görə, müştərilərin 58 faizi sığorta xidmətləri barədə məlumatlı deyil və bu müştərilərin təxminən yarısının (49 faiz) sığorta şirkətlərinə inamı aşağıdır. Bu hal sığorta fəaliyyətini məhdudlaşdırmaqla, bir çox müştəriləri, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərini yüksək riskə məruz qoyur. Sığorta bazarının genişlənməsi, əhalinin sığorta təminatı olmayan hissəsinin sığorta məhsulları ilə əhatə olunması, maliyyə xidmətlərinə çıxışın artırılması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin dəstəklənməsi məqsədilə yeni sığorta məhsullarının yaradılmasına ehtiyac vardır.

Lakin, Ölkəmizdə adambaşına düşən sığorta haqqının həcmi 68 manat, və ya 40 ABŞ dolları təşkil edir ki, bu göstərici əhalisi bizim qədər olan Belarusdan da az, ABŞ, Yaponiya, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindəkindən isə dəfələrlə aşağıdır. Məsələn, ABŞ-da orta sığorta haqqı adambaşına 2000, Yaponiyada 4500, İsveçrədə isə 7000 dollar təşkil edir.

Bundan başqa, sığorta bazarının kapitallaşması aşağı səviyyədədir. Bu problem sonda sığorta şirkətlərinin risk qəbul etmə imkanlarının məhdudlaşması ilə nəticələnir. Kifayət qədər kapitallaşmama, əslində sığorta işində qeyri-sabitliyin əsas səbəblərindən biridir. Hazırda ölkə üzrə bütün sığortaçıların nizamnamə kapitalının məcmu məbləği təxminən 300 milyon manat təşkil edir. Məsələn, "Swiss Life" sığorta şirkətinin səhm kapitalı təxminən 700 milyon Avro məbləğindədir. Kapitallaşma ilə yanaşı sığorta ehtiyatlarının yaradılması da sığortaçının ən vacib vəzifələrindəndir.

Biz hesab edirik ki, "bank sığorta" modelinin tətbiqində mövcud olan əsas problemlər aşağıdakılardır:

- "bank –sığorta" məhsullarının satışına vaxt və ehtiyat sərfi;
- banklarda yeni layihələrin nəzərdən keçirilməsinə marağının olmaması;
- bankların yüksək komissiya haqları;
- bank sığorta məhsullarının "zorla qəbul etdirilməsi";
- sığorta şirkətlərinin fəaliyyət göstəricilərinin uyğunsuzluğu;
- kadr tərkibinin uyğunsuzluğu.

Sadələndirən problemlərdən hər birini xarakterizə edək və onun həlli yollarını təklif edək.

1. Bank sığortası məhsullarının satışına vaxt və ehtiyat sərfi. Bu gün sığorta şirkətləri üçün maraqlı olacaq kifayət qədər çox maliyyə məhsulu var. Lakin həmin məhsulun satışına bir bank məhsulunun satışından daha çox vaxt sərf olunduğu üçün bank nöqtəyi nəzərindən maraqlı deyil. Bankların sığorta şirkətləri ilə qarşılıqlı işləməsi üçün sığorta şirkətləri banklara sadə və texnoloji layihələr təqdim etməlidir. Banklar sığorta şirkətlərinin məhsullarını effektiv şəkildə sata bilmir, buna görə də sığortaçıları onlara bazarda yalnız bankın sata biləcəyi innovativ layihələri təklif etməlidir.
2. Banklarda yeni layihələrin nəzərdən keçirilməsinə marağının olmaması.

Bütün sığorta layihələrini üç qrupa bölmək olar:

- 1) kredit portfelini qoruyan layihələr;
- 2) bankın qazanc əldə edə biləcəyi layihələr;
- 3) bankların sınaqdan keçirə biləcəyi "yeni layihələr".

İlk iki qrupa banklarda ən məşhur olan sığorta növləri – avtokasko, hüquqi və fiziki şəxslərin girovlarının sığortalanması, ipoteka və tərəfdaşlıq proqramları aiddir.

Banklar həmin layihələrlə riskə məruz qalmır. "Yeni layihə" kimi sığorta proqramları yüksək texnoloji layihələri təklif etməklə bank sığorta məhsullarının sırasını genişləndirməlidir.

3. Yüksək komissiya haqları.

Banklar sığorta şirkətləri üçün yüksək komissiya haqları müəyyən edir və nəticədə bankların komissiya gəliri artır. Həmçinin sığorta məhsullarının uğurlu satışı üçün banklar öz əməkdaşlarını düzgün motivasiya etməli, bank sığorta məhsullarının satışları üzrə xüsusi təlimlər keçirməlidir.

4. Bank sığortası məhsullarının "zorla qəbul etdirilməsi".

Borc müqaviləsinin rəsmiləşdirilməsi zamanı bank əməkdaşları çox vaxt həyat və sağlamlığın sığortalanmasını sadəcə təklif etmir, bankın kreditin verilməsi haqqında müsbət qərarını verməklə, sığorta polisinin əldə olunmasını "zorla qəbul etdirir". Lakin sığorta kreditin qiymətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

5. Sığorta şirkətlərinin fəaliyyət göstəricilərinin uyğunsuzluğu.

Əvvəla, əksər sığortaçıların öz 'doğma' bankları vardır ki, maliyyə resurslarının çoxunu da istər-istəməz həmin banklarda yerləşdirməli olurlar. Bu yönümdə kədərli yaxın tarix həminin yadındadır: Beynəlxalq bankdakı məlum hadisələr Beynəlxalq sığortanın sonunu gətirdi; Standart bankın mənzum taleyi Ata sığortanı çətin duruma saldı. Sığortaçının rezervləri düzgün diversifikasiya olunmalıdır ki, (qanunun tələbi ilə) az riskli, mənfəətli, likvidli və qaytarıla bilən.

Vahid hesabat formasına uyğun olaraq "bank sığorta" modelinin məhsullarının həcmələrinə görə əks etdirən "Azərbaycanda bank -sığorta" rəsmi saytının yaradılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

6. Bankların kadr tərkibinin uyğunsuzluğu.

Banklar çox vaxt sığortaçıların maliyyə vəziyyətini ətraflı təhlil etmək təcrübəsinə malik mütəxəssislərə malik olmur. Çox vaxt ayrı-ayrı əmsallar bank analitikləri tərəfindən kredit təşkilatlarına qarşı tələblər mövqeyindən, sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin spesifikasiyası nəzərə alınmadan şərh oluna bilər.

7. Bankların və sığorta şirkətlərinin texnologiyalarının uyğunsuzluğu. Zəif texnolojilik, IT-sistemlərin yaradılmasına və modernləşdirilməsinə böyük tranzaksiya xərcləri banklarla sığorta şirkətlərinin sıx qarşılıqlı əlaqəsinə maneə törədir. Lazımi proqram təminatının mövcudluğu polisləri yarımavtomatik şəkildə yazmağa və sığortaçıya bağlanmış müqavilələr, haqlar və sığorta məbləğləri haqqında məlumatı real vaxt rejimində təqdim etməyə imkan verir. Yuxarıda qeyd olunan əməkdaşlığın fasiləsiz həyata keçirilməsi üçün texniki tərkibin nəzərə alınması çox əhəmiyyətlidir. Hər hansı məlumat itirildikdə yaxud yanlış başa düşüldükdə tərəfdaşlığın bütün tərəflərində problemlər yaranır. Yüksək texnolojilik bankın satıcıları üçün rahat iş şəraitini təşkil edir və sığorta şirkətinin hesabatının vaxtında yaradılmasını təmin edir.

8. Yüksək qarşılıqlı əlaqə riskləri. Banklar və sığorta şirkətləri kontragentlə bağlı bütün riskləri (nüfuz, maliyyə, hüquqi və s.) nəzərə almalıdır.

Birincisi, qanunverici bazanın bazardakı real vəziyyətdən ayrılması "Bank -sığorta haqqında" qanunun tezliklə qəbul olunmasını tələb edir. Bankların və sığorta şirkətlərinin

risklərinin azaldılması üçün yeni məhsulların işlənilib hazırlanması zamanı müştəriyə yönümlü yanaşma tətbiq edilməklə, bank sığorta məhsulları daim təkmilləşdirilməlidir.

9. Əhalinin sığorta məhsullarına aşağı tələbatı. Hal hazırda banklar sadə bank sığortası məhsullarını, əsasən də, istehlak kreditləşdirməsi zamanı borcalanların sığortalanması məhsulunu satır. "Bank- sığorta" modelinin güclü inkişafı satışların effektivliyinin və keyfiyyətinin artımı şəraitində mümkündür. Çarpaz satışlar optimallaşdırılmalı və müştəri üçün əlverişli olmalıdır. Biznes bankın müştərisinin: borcalanın, əmanətçinin, investorun və s. müxtəlif maraqlarına uyğun şəkildə genişləndirilməlidir.

10. Əhalinin maliyyə savadının aşağı səviyyədə olması.

Bank sığortasının inkişafına əhalinin maliyyə savadlığının aşağı səviyyədə olması mane olur. Əhali çox vaxt kreditləşmə zamanı sığortanı kreditə əlavə yük, krediti əldə etmək üçün icra edilməli əlavə öhdəlik kimi qəbul edir. Lakin xaricdə borcalanlar bankda və ya bankdan asılı olmayaraq sığorta şirkətində təqdim olunan sığorta proqramı vasitəsilə özlərini kredit üzrə ödənişin edilməməsi riskindən qorumağa çalışır.

"Bank sığorta" modelinin səmərəli inkişafı üçün tənzimləyici orqanların, bankların və sığorta şirkətlərinin ümumi qarşılıqlı əlaqəsi tələb olunur. Hesab edirik ki, "bank sığorta" modeli tətbiqi zəruriliyi haqqında məlumatlılıq səviyyəsinin artırılması Azərbaycanda "bank - sığorta" modelini əhəmiyyətli dərəcədə aktivləşdirməyə və onu keyfiyyətə daha yüksək səviyyəyə qaldırmağa imkan verəcək.

V HİSSƏ

KAPİTAL BAZARI VƏ BİRJA

Bölmə 1. Kapital bazarının əsas iştirakçıları

KAPİTAL BAZARININ ƏSAS İŞTİRAKÇILARINDAN BİRİ KİMİ EMİTENTLƏR

Kapital bazarının əsas iştirakçılarından biri emitentlərdir. Emitent investisiya qiymətli kağızlarının emissiyasını "Qiymətli kağızlar bazarı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci fəslə ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirən hüquqi şəxs, dövlət (müvafiq qaydada buna səlahiyyətləndirilmiş dövlət orqanı vasitəsilə) və ya bələdiyyədir. Emitent buraxdığı qiymətli kağızların mülkiyyətçisi deyildir.

Emitentlər tərəfindən investisiya qiymətli kağızlarının (səhm və korporativ istiqraz) emissiyası aşağıdakı mərhələlərlə həyata keçirilir:

Emitent investisiya qiymətli kağızlarının buraxılışı haqqında qərar qəbul edir. Kütləvi təklif edilən investisiya qiymətli kağızları üçün emitent investisiya qiymətli kağızlarının emissiya prospektini və ya informasiya memorandumunu tərtib edir;

Emitent qiymətli kağızların dövlət qeydiyyatına alınması və kütləvi təklif edilən investisiya qiymətli kağızları üçün emissiya prospekti və ya informasiya memorandumunun təsdiq edilməsi üçün Mərkəzi Banka müraciət edir;

Mərkəzi Bank investisiya qiymətli kağızlarının buraxılışının dövlət qeydiyyatı və emissiya prospektinin və ya informasiya memorandumunun təsdiq edilməsi üçün təqdim edilən sənədlərə 20 (iyirmi) iş günü müddətində baxır. Qeydiyyatdan imtina üçün müvafiq hallar olmadıqda investisiya qiymətli kağızlarının buraxılışı dövlət qeydiyyatına alınır və emissiya prospekti və ya informasiya memorandumu təsdiq edilir. Mərkəzi Bank emitentə investisiya qiymətli kağızlarının dövlət reyestrindən çıxarış və emissiya prospektinin təsdiq olunması haqqında yazılı bildiriş təqdim edir.

Emitent Mərkəzi Bank tərəfindən təsdiq edilmiş emissiya prospekti və ya informasiya memorandumunu Mərkəzi Bankın Məlumatların Elektron Açıqlanması Sistemi vasitəsilə ictimaiyyətə açıqlayır;

Emitent qiymətli kağızların saxlanması və qiymətli kağız mülkiyyətçilərinin reyestrinin aparılması xidmətlərinin göstərilməsi üzrə Milli Depozit Mərkəzi ilə müqavilə bağlayır;

Emitent qiymətli kağızlarını fond birjasında və ya birjadankənar bazarda yerləşdirir;

Qiymətli kağızların yerləşdirilməsi başa çatdıqdan sonra emitent 10 (on) iş günü ərzində Mərkəzi Banka qiymətli kağızların emissiyasının və ya kütləvi təklifinin yekunları haqqında hesabatı və yerləşdirilmiş qiymətli kağızların sayı barədə Milli Depozit Mərkəzi tərəfindən verilən arayışı təqdim edir;

Kütləvi təklif edilən qiymətli kağızlar üzrə kütləvi təklifin yekunları haqqında hesabat təsdiq olunduqdan sonra emitent bu məlumatı Mərkəzi Bankın Məlumatların Elektron Açıqlanması Sistemi vasitəsilə ictimaiyyətə açıqlayır.

Mərkəzi Bank investisiya qiymətli kağızlarının buraxılışının dövlət qeydiyyatını və emissiya prospektinin təsdiqini, həmçinin qiymətli kağızların buraxılışının və emissiya prospektlərinin dövlət reyestrini aparır.

Emitentlər "Qiymətli kağızlar bazarı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 75-ci maddəsinə müvafiq olaraq, illik hesabatlarını (maliyyə hesabatları və onun yoxlanılması üzrə kənar auditor rəyi və idarəetmə hesabatı) Mərkəzi Banka təqdim etməklə ictimaiyyətə açıqlamalıdır.

Qiymətli kağızları kütləvi təklif edilmiş və tənzimlənən bazarda ticarətə buraxılmış emitentlər illik hesabatlarını, həmçinin maliyyə ilinin ilk altı ayı başa çatdıqdan sonra iki aydan gec olmayaraq yarımillik hesabatlarını (aralıq maliyyə hesabatı, aralıq idarəetmə hesabatı) Mərkəzi Bankın Məlumatların Elektron Açıqlanması Sistemi vasitəsilə ictimaiyyətə açıqlamalıdır.

İnvestisiya qiymətli kağızlarının buraxılışının dövlət qeydiyyatına alınması və dövriyyədən çıxarılması aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

- İnvestisiya qiymətli kağızlarının buraxılışının dövlət qeydiyyatına alınması;
- Hüquqi şəxslərin yenidən təşkili zamanı investisiya qiymətli kağızlarının emissiyası və konvertasiyası;
- Səhmlərin birləşdirilməsi, xırdalanması və onların nominal dəyərinin artırılması zamanı səhmlərin emissiyası;
- İnvestisiya qiymətli kağızlarının dövriyyədən çıxarılması;
- İnvestisiya qiymətli kağızlarının Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarda buraxılışı və yerləşdirilməsi;
- Emissiya prospektində və buraxılışla bağlı qərara əlavə və dəyişikliklərin edilməsi;

İnvestisiya qiymətli kağızlarının emissiyasının yekunları haqqında hesabatın təsdiq edilməsi.

FOND BİRJASI

Fond birjası - fond birjası fəaliyyəti üçün lisenziyaya malik olan, fəaliyyətinin müstəsna predmeti tənzimlənən bazarların təşkili və idarə edilməsi olan, səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılan hüquqi şəxsdir. Fond birjası dövlət qiymətli kağızları bazarının, korporativ qiymətli kağızlar bazarının və törəmə maliyyə alətləri bazarının ticarətini təşkil edir.

Qiymətli kağızlar və törəmə maliyyə alətləri üzrə kütləvi ticarət yalnız qiymətli kağızların və törəmə maliyyə alətlərinin fond birjasının daxili qaydalarına əsasən kütləvi ticarətə qəbulundan sonra həyata keçirilir. Kütləvi ticarət qiymətli kağızlar və ya törəmə maliyyə alətlərinin qeyri-məhdud sayda alıcılara ilkin və ya təkrar təklifi nəticəsində bağlanan əqdlərdir. Kütləvi ticarətə qəbul olunmuş qiymətli kağızlar və törəmə maliyyə alətləri tənzimlənən bazarda yalnız investisiya şirkətlərinin vasitəçiliyi ilə alınıb-satılır.

Fond birjasının vəzifələri aşağıdakılardır:

- təşkil etdiyi ticarətin ədalətliliyinin və şəffaflığının təmin edilməsi;
- öz daxili qaydaları ilə üzvlərinin ticarətdə birbaşa və (və ya) məsafədən qoşulmaqla iştirakının təmin edilməsi;
- qiymətli kağızlarla və törəmə maliyyə alətləri ilə ticarətin təşkili və keçirilməsi;
- ticarət sistemlərinin istismarı və dəstəklənməsi;
- qiymətli kağızların kütləvi təklifinin və yerləşdirilməsinin təşkili;
- fond birjasında ticarətə qəbul edilən törəmə maliyyə alətlərinə, qiymətli kağızlara və

onların emitentlərinə tələblərin müəyyən edilməsi;

- öz üzvlərinə fond birjasında ticarət aparmaq üçün ticarət sistemlərinə çıxış verilməsi;
- ticarət sistemində bağlanmış əqdlərin monitorinqinin aparılması;
- öz üzvlərinin fond birjasında fəaliyyəti ilə bağlı maliyyə vəziyyətinin monitorinqinin aparılması.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası ərazisində yeganə fond birjası Bakı Fond Birjasıdır. 27 avqust 1997-ci il Bakı Fond Birjası Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması tarixidir. 25 oktyabr 1999-cu ildə birja Bakı Fond Birjası Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti olaraq yenidən formalaşmışdır.

Birjanın yaradılması anından etibarən BFB Azərbaycanın fond sahəsində təşkil olunmuş yeganə birjadır. Bu gün Bakı Fond Birjası illik dövriyyəsi 15 milyard manatdan artıq olan, unikal tarixə, fond bazarının peşəkar iştirakçıları ilə möhkəm münasibətlərə və xarici ölkələrin bir çox fond birjalrı ilə tərəfdaşlıq münasibətlərinə malik olan birjadır.

Bakı Fond Birjasında Səhmlərin ilkin təklifi

İPO (ilkin kütləvi təklif) şirkət tərəfindən səhmlərinin ilk dəfə olaraq geniş ictimaiyyətə təklif olunmasıdır.

BFB Listing Məsləhət Proqramı vasitəsi ilə şirkətləri IPO-ya hazırlıq, IPO və post IPO mərhələlərində müşayət edir. Belə ki, şirkətə IPO üçün zəruri olan bütün xidmətlər BFB və onun partnyorları tərəfindən göstərilir. Buraya daxildir:

Səhm Buraxılışının üstünlükləri:

- Hüquqi dəstək, təşkilati-hüquqi formanın dəyişdirilməsi (MMC və ya QSC-dən ASC-yə keçid)
- Təşkilati strukturun formalaşması
- Korporativ idarəetmə
- Maliyyə hesabatlılığı
- İnvestorların tapılması
- Emissiya prospektinin və zəruri sənədlərin hazırlanması
- Qiymətli kağızların listingi
- Qiymətli kağızların yerləşdirilməsi
- Emitentə və onun aidiyyəti əməkdaşları üçün zəruri təlimlərin keçirilməsi

Bakı Fond Birjasında emitentlər həm qapalı həm də kütləvi təklif üsulu ilə yerləşdirmə həyata keçirdə bilirlər.

İstiqraz buraxılışının üstünlükləri:

- Aşağı faizlə maliyyə cəlb etmək
- Girov tələb edilmir
- Əsas məbləğ buraxılışın sonunda ödənilir
- Şərtləri emitent özü müəyyən edir
- İnvestorlardan asılılıq yaranmır

SƏHM BAZARI

Səhm - səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalında mütənasib olaraq sahibinin iştirakını təsdiq edən, cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsini dividendlər şəklində almaq, səhmdar cəmiyyətinin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnu və cəmiyyətin ləğvindən sonra qalan əmlakın nizamnamə kapitalında olmuş payına mütənasib olan hissəsinə hüququnu təsdiqləyən adlı sənədsiz investisiya qiymətli kağızdır.

Qanunvericiliyə əsasən səhmlər yalnız sənədsiz adlı formada buraxılır. Səhmlər adi və ya imtiyazlı növdə ola bilər. Adi səhm sahibinə emitentin mənfəətinin bir hissəsini dividendlər şəklində almaq, emitentin fəaliyyətinin idarə olunmasında iştirak etmək və emitentin ləğvindən sonra qalan əmlakının bir hissəsini əldə etmək hüququnu verən qiymətli kağızdır.

İmtiyazlı səhm emitentin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsindən asılı olmayaraq, sahibinə, səhmin nominal dəyərinin sabit faizi şəklində dividend almasına təminat verən, emitentin ləğvindən sonra qalan əmlakının bir hissəsini almaqda digər səhmdarlara nisbətən üstünlük hüququnu, habelə Mülki Məcəllədə, səhmlərin buraxılış şərtlərində və emitentin nizamnaməsində nəzərdə tutulan digər hüquqlar verən səhm növüdür.

Səhmin nominal dəyəri səhmin dəyərinin cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş pul ifadəsidir. Səhmlərin nominal dəyəri Azərbaycan Respublikasının milli valyutası ilə ifadə olunur. Emitent tərəfindən səhmlərinin nominal dəyərindən aşağı qiymətlə yerləşdirilməsinə yol verilmir.

BFB-də səhmlərin yerləşdirilməsi və təkrar bazar əməliyyatları təşkil olunur. Səhmlərin ticarətə buraxılması üçün ilk növbədə həmin qiymətli kağızlar BFB-də listingdən keçməlidir.

Qanunvericiliyə əsasən, açıq səhmdar cəmiyyətlərinin səhmərlinin yerləşdirilməsi (kütləvi təklifi) fond birjası vasitəsi ilə həyata keçirilir. Qiymətli kağızların kütləvi təklifi emissiya prospekti ilə müşayiət olunur. Emissiya prospektinə və onun tərtib olunmasına dair tələblər Nəzarətedici orqan tərəfindən müəyyən edilir.

Səhmlərin təkrar bazarı artıq yerləşdirilmiş tədavüldə olan səhmlər üzrə təşkil olunur.

BFB-də qiymətli kağızların əldə edilməsi və BFB tərəfindən təşkil edilmiş bazarlarda iştirak birja üzvləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bunun üçün arzu edilən birja üzvünə müraciət etmək gərəklidir.

Korporativ istiqrazlar

İstiqraz - emitentin istiqraz sahiblərinə borclu olduğunu və şərtlərdən asılı olaraq, müəyyən edilmiş tarixdə faiz (kupon) və ya diskont və əsas məbləği ödənilən borc adlı sənədsiz investisiya qiymətli kağızdır.

İstiqrazlar üzrə gəlirlər buraxılışın növündən asılı olaraq faiz (kupon), diskont və qarışıq (həm faiz, həm də diskont) formada investorlara ödənilə bilər. Bir qayda olaraq qısa müddətli istiqrazlar əsasən diskontlu orta və uzun müddətli istiqrazlar isə faizli buraxılır.

Qanunvericiliyə əsasən istiqrazlar yalnız sənədsiz adlı formada buraxılır.

İstiqrazlar təminatlı və təminatsız ola bilər.

Təmin edilmiş istiqrazlar – onlardan irəli gələn öhdəliklər girovla, qarantıya ilə, həmçinin dövlət və ya bələdiyyə zəmanəti ilə təmin olunan istiqrazlardır.

BFB-də istiqrazların yerləşdirilməsi və təkrar bazar əməliyyatları təşkil olunur. İstiqrazların ticarətə buraxılması üçün ilk növbədə həmin qiymətli kağızlar BFB-də listingdən keçməlidir.

İstiqrazların kütləvi təklif qaydasında yerləşdirilməsi fond birjası vasitəsi ilə həyata keçirilir. Qiymətli kağızların kütləvi təklifi emissiya prospekti ilə müşayiət olunur. Emissiya prospektinə və onun tərtib olunmasına dair tələblər Nəzarətedici orqan tərəfindən müəyyən edilir. İstiqrazların təkrar bazarı artıq yerləşdirilmiş tədavüldə olan istiqrazlar üzrə təşkil olunur.

BFB-də qiymətli kağızların əldə edilməsi və BFB tərəfindən təşkil edilmiş bazarlarda iştirak birja üzvləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bunun üçün arzu edilən birja üzvünə müraciət etmək gərəklidir.

İpoteka istiqrazları

İpoteka istiqrazlarını yalnız Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar və Azərbaycan Respublikasının Kredit Zəmanət Fondu buraxa bilərlər. İpoteka istiqrazları - ipoteka örtüyü ilə təmin olunmuş istiqrazlardır.

İpoteka istiqrazları orta və uzun müddətli olmaqla, faizli sənədsiz formada buraxılır.

İpoteka istiqrazlarının kütləvi təklif qaydasında yerləşdirilməsi fond birjası vasitəsi ilə həyata keçirilir. Qiymətli kağızların kütləvi təklifi emissiya prospekti ilə müşayiət olunur. Emissiya prospektinə və onun tərtib olunmasına dair tələblər Nəzarətedici orqan tərəfindən müəyyən edilir.

BFB-də qiymətli kağızların əldə edilməsi və BFB tərəfindən təşkil edilmiş bazarlarda iştirak birja üzvləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bunun üçün arzu edilən birja üzvünə müraciət etmək gərəklidir.

Dövlət qiymətli kağızları və Mərkəzi Bank notları

Bakı Fond Birjasında dövlət istiqrazların və Mərkəzi Bankın notlarının yerləşdirilməsi və təkrar bazar əməliyyatları təşkil olunur. Hərracın keçirilməsi və yerləşdirmənin nəticələri barədə məlumatı Birja rəsmi internet sahifəsi vasitəsi ilə açıqlayır. BFB-də qiymətli kağızların əldə edilməsi və BFB tərəfindən təşkil edilmiş bazarlarda iştirak birja üzvləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bunun üçün arzu edilən birja üzvünə müraciət etmək gərəklidir.

Dövlət qiymətli kağızları və Mərkəzi Bank notları Bakı Fond Birjasında ən böyük ticarət həcminə sahib maliyyə alətləridir.

- Maliyyə Nazirliyi tərəfindən buraxılan dövlət istiqrazları tədavül müddətinə görə qısamüddətli (1 ay, 3 ay, 6 ay və 1 il), orta müddətli (2 il və 3 il) və uzun müddətli (5 il və daha artıq) ola bilər. Bu dövlət qiymətli kağızları dövlətin daxili borclanma aləti olmaqla, büdcə kəsrinin maliyyələşməsi məqsədi ilə buraxılır. Maliyyə Nazirliyinin istiqrazları üzrə hüquqi və fiziki şəxslər, rezident və qeyri-rezidentlər alıcı qismində çıxış edə bilərlər.
- Mərkəzi bankın notları isə 28, 84, 168 və 252 günlük olmaqla ticarətə buraxılır və təyinatına görə Mərkəzi bank tərəfindən pul kütləsinin tənzimlənməsi (sterilizasiyası) aləti kimi istifadə olunur. Buraxılış xüsusiyyətlərinə görə notlar istiqrazlarla eyni kateqoriyaya aid edilir və istiqraz forması olaraq diskontlu istiqraz kimi tədavülə buraxılır. Yəni tədavül müddətinin sonunda emitent tərəfindən investora istiqrazın nominal qiymətlə tam həcmi ödənilir.

Korporativ qiymətli kağızlarla REPO əməliyyatları

Tərəflər arasında dövlət və korporativ qiymətli kağızları ilə repo və əks-repo əməliyyatları bağlandıqı bazardır.

Repo bazarı Bazar iştirakçıları üçün qısamüddətli borc cəlb etmə imkanları təqdim edir. Bazar iştirakçıları burada öz aralarında repo əməliyyatları bağlayaraq qısamüddətli maliyyə ehtiyaclarını təmin edə bilirlər.

Repo əməliyyatı – Repo predmeti olan investisiya qiymətli kağızlarının əvvəlcədən müəyyən edilmiş şərtlərlə geri satın alınması (satılması) öhdəliyi ilə satılmasıdır (alınmasıdır).

Repo əməliyyatı repo açılış əqdi və Repo bağlanış əqdi olmaqla iki hissədən ibarətdir:

Repo açılış əqdi Repo əməliyyatının birinci hissəsi olmaqla, investisiya qiymətli kağızların satılması (alınması) üzrə Birjanın ticarət sistemində bağlanmış əqddir;

Repo bağlanış əqdi Repo əməliyyatının ikinci hissəsi olmaqla, investisiya qiymətli kağızlarının geri satın alınması (satılması) üzrə Birjanın ticarət sistemində bağlanmış əqddir.

Repo əməliyyatlarının iştirakçıları qismində BFB və klirinq təşkilatı (Milli Depozit Mərkəzi) ilə Repo Baş Razılaşması imzalamış birja üzvləri çıxış edirlər. Repo Baş Razılaşması Repo əməliyyatlarının aparılmasının əsas şərtlərini, tərəflərin hüquq və vəzifələrini, məsuliyyətini müəyyənləşdirən müqavilədir.

Repo predmeti Birjada ticarətə buraxılmış aşağıdakı investisiya qiymətli kağızlardır: a) Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən buraxılan dövlət istiqrazları və digər dövlət qiymətli kağızları; b) Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən buraxılan notlar və digər qiymətli kağızlar; c) İpoteka istiqrazları; d) Dövlət təminatı ilə buraxılmış istiqrazlar; e) Birjada Premium və Standart bazar segmentində listingdə daxil olan və ya beynəlxalq reytingi ən azı «B-» («Standard&Poor's» və «Fitch» reyting agentliklərinin təsnifatına və ya digər reyting agentliklərinin bu reyting dərəcələsinin ekvivalentə görə) olan investisiya qiymətli kağızları; f) Birjada marketmeyker tərəfindən likvidliyi təmin olunmuş digər investisiya qiymətli kağızları.

Repo əməliyyatının tərəfləri qismində adətən banklar çıxış edir. Repo alıcısı Repo açılış əqdi zamanı qiymətli kağızların alıcısı qismində, Repo bağlanış əqdi zamanı qiymətli kağızların satıcısı qismində çıxış edən Repo əməliyyatının iştirakçısıdır. Repo satıcısı isə Repo açılış əqdi zamanı qiymətli kağızların satıcısı qismində, Repo bağlanış əqdi zamanı qiymətli kağızların alıcısı qismində çıxış edən Repo əməliyyatının iştirakçısıdır.

Repo açılış əqdi tarixi ilə Repo bağlanış əqdi tarixi arasındakı müddət Repo müddətini təşkil edir. Repo əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin müddəti Repo iştirakçıları tərəfindən müəyyən olunur.

Repo əməliyyatının gəlirliliyi və ya repo faiz dərəcəsi repo açılış əqdinin qiyməti və repo bağlanış əqdinin qiyməti arasındakı fərqdən formalaşır.

Repo ticarəti Birjanın ticarət rəqlamentinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Repo sifarişləri növünə görə limitli sifariş və bazar sifarişi ola bilər.

Mərkəzi Bankın REPO əməliyyatları barədə qısa məlumat

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı ilə kommersiya bankları arasında notlar və dövlət istiqrazları əsasında repo və əks-repo əməliyyatları bağlandıqı bazarıdır. Repo bazarı Bazar iştirakçıları üçün qısamüddətli borc cəlb etmə imkanları təqdim edir. Bazar iştirakçıları burada öz aralarında repo əməliyyatları bağlayaraq qısamüddətli maliyyə ehtiyaclarını təmin edə bilirlər.

Bir qayda olaraq Mərkəzi Bankın REPO/Əks repo əməliyyatları Mərkəzi Bank və müvəkkil banklar arasında Repo Baş Razılaşmasına uyğun olaraq BFB-də keçirilir. Bu zaman predmeti olaraq Mərkəzi Bankın qısamüddətli notları və dövlət istiqrazları çıxış edir.

REPO əməliyyatı Mərkəzi Bank tərəfindən qiymətli kağızların müvəkkil banka satışı (REPO-nun açılması) və eyni zamanda müvəkkil bank tərəfindən həmin qiymətli kağızları Mərkəzi Banka satmaq, Mərkəzi Bankın isə onları müvəkkil bankdan geri satın almaq öhdəliyini (REPO-nun bağlanması) rəsmiləşdirən maliyyə əməliyyatıdır.

Əks-REPO əməliyyatı müvəkkil bank tərəfindən qiymətli kağızların Mərkəzi Banka satışı (REPO-nun açılması) və eyni zamanda Mərkəzi Bank tərəfindən həmin qiymətli kağızları müvəkkil banka satmaq, müvəkkil bankın isə onları Mərkəzi Bankdan geri satın almaq öhdəliyini (REPO-nun bağlanması) rəsmiləşdirən maliyyə əməliyyatıdır.

REPO-nun açılma tarixi Mərkəzi Bank tərəfindən qiymətli kağızların müvəkkil banka satıldığı gündür. Əks-REPO-nun açılma tarixi müvəkkil bank tərəfindən qiymətli kağızların Mərkəzi Banka satıldığı gündür. REPO-nun bağlanma tarixi Mərkəzi Bank tərəfindən qiymətli kağızların müvəkkil bankdan satın alındığı gündür. Əks-REPO-nun bağlanma tarixi müvəkkil bank tərəfindən qiymətli kağızların Mərkəzi Bankdan satın alındığı gündür.

Repo açılış əqdi tarixi ilə Repo bağlanış əqdi tarixi arasındakı müddət Repo müddətini təşkil edir. Repo əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin müddəti və repo faiz dərəcəsi Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən olunur.

Mərkəzi Bank apardığı REPO/əks-REPO əməliyyatları üzrə illik faiz dərəcələrini sərbəst şəkildə və ya bu məqsədlə keçirilən hərraclər vasitəsilə müəyyən edir. Repo əməliyyatı üzrə gəlirlilik dərəcəsi repo açılış əqdi qiyməti ilə repo bağlanış əqdi qiyməti arasındakı fərqdən formalaşır.

Repo ticarəti Birjanın ticarət rəqlamentinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Repo sifarişləri növünə görə limitli sifariş və bazar sifarişi ola bilər.

TÖRƏMƏ MALİYYƏ ALƏTLƏRİ (TMA) BAZARI

Valyuta əsaslı törəmə Maliyyə Alətləri bazarı müxtəlif ölkələrin valyutalarında ticarətin həyata keçirildiyi dünyanın ən böyük maliyyə bazarıdır. TMA bazarında bir ölkənin milli valyutasına qarşı digər ölkənin valyutası alınıb-satılır. Əməliyyatın gəlirliliyini alınıb satılan valyutaların məzənnələri arasındakı fərq təşkil edir.

BFB TMA bazarında baş verən ən son və fundamental yenilikləri nəzərə alaraq investorlara təhlükəsiz ticarəti təşkil etmək məqsədi ilə aşağıdakı xidmətlərini təqdim edir:

- Tənzimləmə və nəzarət mexanizminin yaradılması;
- TMA bazarı alətləri üzrə vahid bazarın təşkil olunması;

- TMA bazarında əməliyyatların icrası və hesablaşmalarda şəffaflığın monitorinqi;
- Bazarda qiymətlərin və əməliyyat həcmlərinin şəffaf şəkildə göstərilməsi;
- TMA əməliyyatlarının icrasında dəqiqliyin, uyğunluğun və etibarlığın artırılması..

BFB münaqişə və ziddiyyətlərdən uzaq, şəffaf hesablaşmalar və icra mexanizmi ilə bu xidməti vermək istəyən bütün təşkilatların istəklərinə cavab verir.

MƏRKƏZİ DEPOZITAR

Depozitar sistemi qiymətli kağızların sənədsizləşdirilməsi, saxlanması, uçotu, onlarla təsbit edilmiş hüquqların təsdiqi, öhdəliklərlə yüklənməsi, qiymətli kağız mülkiyyətçilərinin hesablarının uçotunun aparılması, "İnvestisiya fondları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada pul hesablarının açılması, həmin hesablar üzrə əməliyyatlar aparılması və pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mərkəzi depozitar və onun üzvləri arasında olan münasibətlər sistemidir. Depozitar fəaliyyəti "Qiymətli Kağızlar Bazarı haqqında" və "İnvestisiya fondları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunları ilə tənzimlənir.

Mərkəzi depozitar onun üzvləri olan investisiya şirkətləri və investisiya fondunun depozitarları ilə birlikdə depozitar sistemini təşkil edir. Mərkəzi depozitar depozitar sistemini idarə edən Milli Depozit Mərkəzidir. Milli Depozit Mərkəzi Mərkəzi Bankın təsis etdiyi qeyri-kommersiya hüquqi şəxsdir. Mərkəzi depozitar qiymətli kağızlar üzrə ümümləşdirilmiş məlumatı, onların mülkiyyətçiləri barədə məlumatlar istisna olmaqla ictimaiyyət üçün açıqlamalıdır.

Mərkəzi depozitarın vəzifələri aşağıdakılardır:

- Qiymətli kağızların saxlanması və uçotunun aparılması;
- Qiymətli kağız mülkiyyətçilərinin hesablarının uçotunun aparılması;
- Qiymətli kağızlar və onların mülkiyyətçilərinin hesabları üzrə elektron sistemin təşkilinin və aparılmasının təmin edilməsi;
- Qiymətli kağız mülkiyyətçilərinin reyestrinin aparılması;
- Nominal saxlayıcıların hesablarının uçotunun aparılması;
- Qiymətli kağızların öhdəliklərlə yüklənməsinin qeydiyyatı;
- Öz üzvlərinə, emitentlərə, fond birjalarına, klirinq təşkilatlarına bu yuxarıda qeyd edilən tutulan vəzifələrlə əlaqədar xidmətlərin göstərilməsi;
- Müştərilərin sorğusu əsasında hesablarından çıxarışların və aparılmış əməliyyatlar haqqında məlumatların verilməsi;

"İnvestisiya fondları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş vəzifələr.

Milli Nömrələyici Agentlik öz ölkəsində qiymətli kağız buraxılışlarına və başqa maliyyə alətlərinə beynəlxalq eyniləşdirmə nömrəsi olan ISIN (International Securities Identification Numbers) kodlarını təyin etməyə səlahiyyətli təşkilat hesab olunur. Bu səlahiyyət Milli Nömrələyici Agentliklər Assosiasiyası olan ANNA (Association of National Numbering Agencies) tərəfindən onun üzv təşkilatlarına verilir.

Azərbaycan Respublikasında Milli Nömrələyici Agentlik statusu Milli Depozit Mərkəzinə (MDM) məxsusdur. Belə ki, 2006-cı ilin noyabr ayında MDM ilə ANNA arasında

"Qlobal Əməkdaşlıq" haqqında razılaşma imzalanmış və MDM ANNA-nın rəsmi əməkdaşına çevrilmişdir. 2008-ci ildən etibarən isə MDM bu təşkilatın tamhüquqlu üzvü seçilmişdir.

MDM Milli Nömrələyici Agentlik statusunu qazanmaqla Azərbaycanda buraxılan qiymətli kağızların beynəlxalq fond bazarlarına çıxışını və Azərbaycan qiymətli kağızlarına verilən dövlət qeydiyyat nömrələrinin dünya üzrə tanınmasını təmin etmişdir. Bununla, beynəlxalq identifikasiya kodlarını qiymətli kağızlara təyin etməkyolu ilə effektiv beynəlxalq identifikasiya sisteminin yaradılmasına köməklik göstərilməsi, qiymətli kağızlarla beynəlxalq əməliyyatlar çərçivəsində göstərilən kodlar haqqında məlumatın yayılması da MDM-in funksiyalarına daxil olmuşdur.

Ödəniş agentli xidməti - qiymətli kağızlar üzrə ödənişlərin hesablanması və qiymətli kağız mülkiyyətçilərinə ödənilməsində vasitəçilik üzrə xidmətdir. Ödənişlər dividend, faiz və əsas məbləğləri üzrə həyata keçirilir.

Ödəniş agentli xidmətinin həyata keçirilməsi müvafiq müqavilə ilə tənzimlənir. Ödəniş agentli müqaviləsi ödəniş agentinin mülkiyyətçiyə ödəməsi üçün emitent tərəfindən ödənişlərin edilməsi qaydasını, həmçinin ödəniş agentinin ödənişləri investora çatdıracağı vaxtı və metodu müəyyən edir. Ödəniş agentli səhmlər üzrə səhmdara dividendlərin, istiqrazlar üzrə isə istiqraz mülkiyyətçisinə kupon ödənişlərinin ödənilməsi müqabilində müəyyən edilmiş xidmət haqqını alır.

Ödəniş agentli xidmətinə vergi agentli xidməti də daxil ola bilər. Vergi agentli xidməti - investorlar tərəfindən qiymətli kağızlar üzrə əldə edilən gəlirdən ödəmə mənbəyində tutulan verginin hesablanması və müvafiq qaydada dövlət büdcəsinə köçürülməsi üzrə xidmətdir. Ödəniş agentinin vergi agentli xidmətinə göstərməsi müqavilə ilə müəyyən olunur.

Ödəniş agentli qismində adətən banklar çıxış etsələr də, mərkəzi depozitarlar da bu xidməti göstərə bilər.

Milli Depozit Mərkəzinin ödəniş agentli xidməti üzrə vəzifələri aşağıdakılardır:

- qiymətli kağızlar üzrə dividend, faiz və əsas məbləğləri müvafiq rəqlamentə uyğun olaraq hesablanması və investorlara ödənilməsini təmin etmək;
- qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq, investorlar tərəfindən qiymətli kağızlar üzrə əldə edilən gəlirdən ödəmə mənbəyində tutulan verginin hesablanmasını və müvafiq qaydada dövlət büdcəsinə köçürülməsini təmin etmək;
- sorğu əsasında qiymətli kağızlar üzrə qiymətli kağız mülkiyyətçilərinə ödənilmiş dividend, əsas və faiz ödənişləri və bu ödənişlər üzrə ödəmə mənbəyində tutulmuş vergilər barədə məlumatı emitentə təqdim etmək.

Milli Depozit Mərkəzi (MDM) tərəfindən sərəncamçı xidməti təmin edilmiş istiqrazlar buraxmış emitentlərə müvafiq müqaviləyə əsasən göstərilir. Bu zaman MDM təmin edilmiş istiqrazlar üzrə təminatın sərəncamçısı qismində çıxış edir. Təmin edilmiş istiqrazlar üzrə təminatın sərəncamçısı həmin təminatın qanunvericiliyin və emissiya prospektinin tələblərinə cavab verməsinə nəzarət məqsədi ilə istiqrazların mülkiyyətçilərinin xeyrinə öz adından təminatı girov saxlayan qismində çıxış edən investisiya şirkəti və ya mərkəzi depozitar ola bilər.

Qeyd olunan istiqrazlar üzrə öhdəliklər icra edilmədiyi və ya lazımınca icra edilmədiyi təqdirdə istiqraz mülkiyyətçilərinin tələblərinin təmin edilməsi üçün MDM təminat

üzrə sərəncam hüququndan istifadə edə bilər. Nəticə olaraq, girov predmetinin özgəninkiləşdirilməsindən əldə edilmiş vəsaitlər hesabına istiqrazlar üzrə ödənişlər həyata keçirilə bilər.

Depozitar və reyestr saxlayıcı xidmətlər Milli Depozit Mərkəzi (MDM) tərəfindən emitentlərə və qiymətli kağız mülkiyyətçilərinə emitentlə bağlanmış müqavilə əsasında göstərilir.

Azərbaycan Respublikasında emissiya edilmiş qiymətli kağızların əksəriyyəti sənədsiz formada buraxılır. Mərkəzi depozitar tərəfindən qiymətli kağız mülkiyyətçilərinə təqdim edilən sənədsiz qiymətli kağızlar üzrə depo hesabından çıxarış həmin qiymətli kağızlara mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən yeganə hüquqi sənəddir.

Qiymətli kağızlar üzrə mülkiyyət hüququnun təsdiqi ilə yanaşı, mülkiyyət hüququnun ötürülməsi - qiymətli kağızların alqı-satqısı, bağışlanması, dəyişdirilməsi, vərəsəlik əməliyyatı və digər əməliyyatların qeydiyyatı Mərkəzi depozitarda həyata keçirilir. Bununla yanaşı, emitentlərin korporativ hərəkətləri, o cümlədən qlobal əməliyyatlar da depozitar sistemdə qeydiyyata alınır. Email olmuş məlumatlar MDM tərəfindən emitentlərə təqdim edilmiş qiymətli kağız mülkiyyətçilərinin reyestrində öz əksini tapır. Əgər qiymətli kağızlar nominal saxlamadadırsa, qiymətli kağız mülkiyyətçilərinin reyestrində nominal saxlayıcının adı qeyd olunur.

Kliring fəaliyyəti qiymətli kağızlarla və ya törəmə maliyyə alətləri ilə əqdlər üzrə qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi məqsədi ilə məlumatların toplanması, yoxlanılması, tutuşdurulması, mövqelərin nettingi, öhdəliklərin sıralanması, tələblərin əvəzləşdirilməsi üzrə fəaliyyətdir. Kliring fəaliyyətinin həyata keçirilməsi qaydasını maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı müəyyən edir.

Kliring təşkilatı onun üzvləri olan investisiya şirkətləri və banklar ilə birlikdə ticarətsonrası sistemi təşkil edir. Kliring təşkilatı yalnız mərkəzi depozitarda saxlanılan qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatları həyata keçirir və hər ticarət günündə üzvlərinin icra etdiyi hər bir əqd üzrə ayrıca öhdəlikləri hesablayır və xalis mövqeləri müəyyən edir.

Kliring fəaliyyəti ilə bağlı əməliyyatlar həyata keçirilərkən onların icra olunmaması risklərini azaltmaq məqsədi ilə kliring fondu yaradıldıqda, kliring təşkilatının üzvü olan bütün investisiya şirkətləri kliring fondunda iştirak etməlidir. Kliring fondunu kliring təşkilatı idarə edir.

"Qiymətli kağızlar bazarı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq Milli Depozit Mərkəzi müvafiq lisenziya almadan kliring xidmətini göstərir.

İnvestisiya fondlarının təşkili, idarə edilməsi və ləğvinin prinsip və qaydalarını, habelə investisiya fondu fəaliyyəti sahəsində tənzimlənməsinin və nəzarətinin hüquqi və iqtisadi əsaslarını "İnvestisiya Fondları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu müəyyən edir. İnvestisiya fondu – səhmdar və ya paylı investisiya fondu formasında yaradılan, vəsaitlərin cəlb edilib mənfəət əldə edilməsi məqsədi ilə investisiya bəyannaməsində nəzərdə tutulmuş qaydada yatırılması ilə məşğul olan maliyyə qurumudur. İnvestisiya fondunun səhmlərinin (paylarının) saxlanması, onlara hüquqların, yüklülük faktlarının uçotu və təsdiqi, habelə investisiya fondunun idarəçilikdə olan aktivlərinin, onlara dair sənədlərin saxlanması və uçotunun aparılması qanunvericilikdə digər hal nəzərdə tutulmadıqda, investisiya fondlarının depozitarları tərəfindən həyata keçirilir. İnvestisiya fondunun

depozitarları Mərkəzi depozitarın üzvü olaraq Mərkəzi depozitarla və investisiya şirkətləri ilə birlikdə depozitar sistemini təşkil edir.

"İnvestisiya Fondları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq investisiya fondlarının səhm mülkiyyətçilərinin və pay sahiblərinin reyestri Mərkəzi depozitar tərəfindən aparılır. Həmçinin, Mərkəzi depozitar "İnvestisiya fondunun depozitarı tərəfindən pul hesablarının açılması, aparılması və pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi Qaydaları"-na əsasən hər bir depozitar üçün depozitar sistemində hər valyuta üzrə bir muxbir hesab açır. İnvestisiya fondu depozitarının ləğvi zamanı, idarəçi investisiya fondunun yeni depozitarının seçilməsi və təsdiq edilməsi proseduru bitənədək investisiya fonduna depozitar xidmətlərinin göstərilməsi məqsədi ilə Mərkəzi depozitarla müvəqqəti müqavilə bağlayır və həmin depozitarın investisiya fondları üçün açılmış cari pul hesablarından vəsaitlər (hər bir investisiya fondunun vəsaitlərinin qalıqları barədə məlumatı göstərməklə) Mərkəzi depozitarın hesabına köçürülür. Mərkəzi depozitar öz daxili informasiya sistemində investisiya fondlarının vəsaitlərinin uçotunu hesablar üzrə ayrı-ayrılıqda aparır.

MDM tərəfindən göstərilən depozitar və reyestrsaxlayıcı xidmətlərə aşağıdakılar daxildir:

- Sənədli və sənədsiz qiymətli kağızların saxlanması və uçotu;
- Qiymətli kağız mülkiyyətçilərinə depo hesablarının açılması;
- Qiymətli kağız mülkiyyətçilərinin hesablarının uçotu;
- Qiymətli kağızlar üzrə əqdlərin qeydiyyatı;
- Qiymətli kağızlara hüquqların vəərəsəliklə keçməsi üzrə əməliyyatların qeydiyyatı;
- Qiymətli kağızların öhdəliklərlə yüklənməsinin qeydiyyatı;
- Qiymətli kağız mülkiyyətçilərinin sorğusu əsasında hesablarından çıxarışların verilməsi;
- Qiymətli kağız mülkiyyətçilərinə aparılmış əməliyyatlar haqqında məlumatların verilməsi;
- Muxbir depozitarlara xidmətlərin göstərilməsi;
- Qiymətli kağız mülkiyyətçilərinin reyestrinin aparılması;
- Nominal saxlayıcıların hesablarının uçotunun aparılması;
- Səhmdarların ümumi yığıncaqlarının təşkili üzrə xidmətlər;
- Qiymətli kağızlar üzrə dividendlərin və istiqraz üzrə faizlərin hesablanması və onların ödənilməsində vasitəçilik;
- Qiymətli kağızlarla xırdalanma (split) və birləşdirmə (konsolidasiya) əməliyyatlarının aparılması;

Qiymətli kağızlarla konvertasiya əməliyyatlarının aparılması.

İNVESTİSIYA ŞİRKƏTLƏRİ

İnvestisiya şirkəti investisiya şirkəti fəaliyyəti üçün lisenziyaya malik olan, fəaliyyətinin müstəsna predmeti "Qiymətli kağızlar bazarı haqqında" Qanunun 30.3-cü və 30.4-cü maddələri ilə müəyyən edilmiş əsas və yardımçı investisiya xidmətlərinin göstərilməsi olan səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılan hüquqi şəxsdir.

Əsas investisiya xidmətləri (əməliyyatları) aşağıdakılardır:

- qiymətli kağızlar və ya törəmə maliyyə alətləri ilə aparılan əməliyyatlarla bağlı müştəri sifarişlərinin qəbul və icra edilməsi;
- fərdi investorların portfelinin idarə edilməsi;
- investisiya məsləhətlərinin verilməsi;
- qiymətli kağızların öhdəlik götürmədən yerləşdirilməsi və anderraytinqi;
- qiymətli kağızların öhdəlik götürməklə yerləşdirilməsi və anderraytinqi;
- mərkəzi depozitarın və fond birjasının üzvü qismində öz hesabına qiymətli kağızlar və ya törəmə maliyyə alətləri ilə əməliyyatlar aparılması;
- marja ticarəti.

Yardımcı investisiya xidmətləri (əməliyyatları) aşağıdakılardır:

- müştərisinin qiymətli kağızlar hesablarının idarə edilməsi, o cümlədən qiymətli kağızların və ya törəmə maliyyə alətlərinin öhdəliklərlə yüklənməsi ilə bağlı əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- investorlara qiymətli kağızlar və ya törəmə maliyyə alətləri ilə həyata keçirdiyi əqdlərin bağlanması üçün kredit və ya digər formada borc verilməsi;
- qiymətli kağızlar və ya törəmə maliyyə alətləri ilə bağlı investisiya tədqiqatı və maliyyə təhlilinin aparılması;
- təmin edilmiş istiqrazlar üzrə təminatın sərəncamçısı xidmətinin həyata keçirilməsi;
- əsas investisiya xidmətlərinin (əməliyyatlarının) həyata keçirilməsi ilə bağlı xarici valyuta mübadiləsi.

KLİRİNG TƏŞKİLATI

Kliring təşkilatı müstəsna olaraq kliring fəaliyyəti ilə məşğul olan, bu fəaliyyət növü üzrə lisenziyaya malik olan və səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılan hüquqi şəxsdir.

Kliring fəaliyyəti qiymətli kağızlarla və ya törəmə maliyyə alətləri ilə əqdlər üzrə qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi məqsədi ilə məlumatların toplanması, yoxlanılması, tutuşdurulması, mövqelərin nettingi, öhdəliklərin sıralanması, tələblərin əvəzləşdirilməsi üzrə fəaliyyətdir. Kliring təşkilatı onun üzvləri olan investisiya şirkətləri və banklar ilə birlikdə ticarətsonrası sistemi təşkil edir.

Kliring təşkilatı qiymətli kağızlar və törəmə maliyyə alətləri ilə əməliyyatların icra olunmaması risklərini azaltmaq məqsədi ilə aşağıdakı üsullardan ən azı biri tətbiq etməlidir:

aktivlərin əvvəlcədən deponentləşdirilməsi;

kliring fondunun yaradılması;

aktivlərin sığorta etdirilməsi;

aktivlərin zəmanətlə təmin olunması;

aktivlərin girovla təmin olunması.

Mərkəzi depozitar müvafiq lisenziya almadan kliring fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər.

İNVESTİSIYA FONDLARI VƏ ONLARIN İDARƏÇİLƏRİ

“İnvestisiya fondu səhmdar və ya paylı investisiya fondu formasında yaradılan, vəsaitlərin cəlb edilib mənfəət əldə edilməsi məqsədi ilə investisiya bəyannaməsində nəzərdə tutulmuş qaydada yatırılması ilə məşğul olan maliyyə qurumudur.

Səhmdar investisiya fondu səhmdar investisiya fondu fəaliyyəti üçün lisenziyaya malik olan, fəaliyyətinin müstəsna predmeti səhmlərinin yerləşdirilməsindən əldə edilən pul vəsaitlərinin investisiya bəyannaməsi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada qiymətli kağızlara və digər əmlaka yatırılmasından mənfəət əldə edilməsi olan açıq səhmdar cəmiyyətidir.

Paylı investisiya fondu ümumi paylı mülkiyyət hüququ əsasında investisiya fond paylarının sahiblərinə məxsus və investisiya fondunun idarəçisinin idarəetməsində olan əmlak toplusudur. Paylı investisiya fondu hüquqi şəxs statusuna malik deyil və onun aktivləri paylarının satışından daxil olan pul vəsaitlərindən, həmin vəsaitlərin investisiyası nəticəsində əldə olunan digər aktivlərdən ibarətdir. Paylı investisiya fondu açıq, qapalı və interval formada yaradıla bilər.

İnvestisiya fondunun idarəçisi müstəsna olaraq investisiya fondlarının idarə edilməsi fəaliyyəti ilə məşğul olan və bu fəaliyyət növü üzrə lisenziyaya malik hüquqi şəxsdir. İnvestisiya fondunun idarəçisi investisiya fondunu səhmdar investisiya fondu və ya pay sahibləri ilə bağlanmış idarəetmə müqaviləsi əsasında səhmdarların və ya pay sahiblərinin maraqlarına uyğun olaraq idarə edir.

İnvestisiya fondunun idarəçisinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- fondun aktivlərini formalaşdırmaq və idarə etmək;
- investisiya fondunun aktivlərinin ümumi dəyərinin, hərəkətinin və tərkibinin uçotunu aparmaq, habelə payların cari dəyərini hesablamaq;
- paylı investisiya fondunun aktivlərinin ayrıca mühasibat uçotunu aparmaq və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada maliyyə bazarlarına nəzarət orqanına hesabatlar təqdim etmək;
- investisiya fondunun aktivlərinin dəyərini, hərəkətini və tərkibini depozitarlarla üzləşdirmək;
- ayda azı bir dəfə səhmdar investisiya fondunu və ya paylı investisiya fondunun pay sahiblərini fondun xalis aktivlərinin tərkibi və dəyəri, habelə idarəetmə müqaviləsinə və ya fondun qaydalarına uyğun olaraq bir payın cari dəyəri haqqında müntəzəm olaraq məlumatlandırmaq.

İnvestisiya fondunun idarəçisi isə müstəsna olaraq investisiya fondlarının idarə edilməsi fəaliyyəti ilə məşğul olan və bu fəaliyyət növü üzrə lisenziyaya malik hüquqi şəxsdir.

Bölmə 2. Səhmləşdirmənin iqtisadi məzmunu

Şirkətin fəaliyyət prosesi tsiklik xarakter daşıyır. Bir tsikl ərzində zəruri vəsaitlərin cəlb edilməsi, onların istehsal prosesində istifadəsi, məhsul istehsalı, istehsal edilən məhsulun satışı və son olaraq maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi baş verir. Şirkətin iqtisadi imkanını iki baxımdan – həm onun əmlak, həm də maliyyə vəziyyəti mövqeyindən – xarakterizə etmək olar. Təsərrüfat fəaliyyətinin qeyd edilən tərəfləri sıx qarşılıqlı əlaqəlidir və əmlakın qeyri-səmərəli strukturu, onun keyfiyyətsiz tərkibi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır və əksinə.

Fond bazarından əlavə kapital cəlb etmək prosesində, şirkətin səhmlərin dəyərində təsir edən makro və mikro amilləri təhlil etməklə yanaşı, bilavasitə şirkətin maliyyə fəaliyyətinin təhlilini aparmaq ən vacib şərtlərdən biridir. Məsələn, sabit sərmayə içində xüsusi kapital və xarici mənbənin tərkibi hansı səviyyədə olmalıdır? Şirkət investisiyanın maliyyə ehtiyacını xüsusi kapital hesabına edəcəksə, bunun yüzdə neçə hissəsi oto - maliyyələşmə yolu ilə (mənfəəti bütünlüklə bölüşdürülməyərək şirkət strukturunda saxlamaq şərti ilə) və yüzdə neçə hissəsi əlavə sərmayə artımı yolu ilə saxlanacaqdır kimi sualların optimal cavabı hazır olmalıdır. Əgər şirkət, maliyyələşmə ilə əlaqədar qərarı sərmayə xərclərinə və sabahın bazar qiymətinə təsir edə bilirsə, o zaman şirkətin kapital xərclərini ən aşağı səviyyəyə endirəcək və bazar dəyərini ən yüksək səviyyə çıxaracaq bir maliyyələşmə siyasəti optimal variant hesab edilə bilər. Digər bir ifadə ilə söyləsək, şirkətin bazar dəyərini maksimum və sərmayə xərclərini minimum səviyyəyə çıxaran kapital strukturu, şirkət üçün ən optimaldır.

Bununla yanaşı, şirkətin maliyyələşmə mənbə seçiminə təsir edən amillər mövcuddur: makroiqtisadi durum; fəaliyyət həcmindəki dəyişikliklər; maliyyə bazarındakı dəyişikliklər; vergi dərəcələrindəki dəyişikliklər; industriyanın özəllikləri; şirkətin özəllikləri; monetar orqanların qərarları və borc verəcək quruluşların davranışı və reaksiyası.

Xüsusi kapitalın məcmu sabit sərmayə içindəki payı 100%-ə qədərə yaxın isə, şirkət o dərəcədə maliyyə müstəqilliyinə sahib deməkdir. Strukturunda xarici mənbə nisbəti çox olan, qısa, orta və uzun müddətli kredit istifadə edən, yüksək miqdarda istiqraz ixrac edən şirkətlərdə, mənfəətin yüksək olduğu dövərdə səhm sahibləri avantajlı (üstün), mənfəətin istiqrazı faiz nisbətindən az olduğu dövərlərdə isə deavantajlıdır (əlverişsiz).

Beləliklə, durğunluq dövərlərində yüksək səviyyədə xarici mənbə ilə çalışan şirkətlərin səhmlərindən uzaqlaşmaq tövsiyə olunur. Ümumiyyətlə, bir şirkətin səhmlərini dəyərləndirilərkən və ya satın alma qərarı verilərkən, şirkətin sərmayə strukturunun incələnməsi, məcmu sərmayə içində xarici mənbənin və xüsusi kapital içində imtiyazlı, səhmlərin hansı səviyyədə olduğunun bilinməsi vacibdir.

Ümumiyyətlə, maliyyələşmə strukturunun seçimi şirkətin investisiya perspektivindən və onun fəaliyyətindən əldə edəcəyi mənfəətdən asılıdır. Yüksək gəlirli şirkətlər iqtisadi inkişaflarını bölünməmiş mənfəət hesabına həyata keçirə bilirlər və adətən az gəlirli şirkətlər maliyyələşmə ehtiyaclarını borc mənbələrin hesabına həll edirlər.

Xüsusi kapitalı kifayət qədər olmayan şirkət çox vaxt xarici investisiyaların cəlb edilməsi məcburiyyətində qalır. Əgər borc kapitalın alınması faktı düzgün əsaslandırılırsa, onda müəssisə üçün borclu vəziyyətdə fəaliyyət göstərmək daha faydalıdır. Belə ki, borc vəsaitləri cəlb etməklə şirkət pul vəsaitlərinin axınına nəzarət etmək imkanı əldə edir. Bu zaman cəlb edilmiş pul vəsaitlərindən effektiv istifadə olunmasını təmin etmək üçün şirkətin istehsal və maliyyə fəaliyyətinin daha səmərəli təşkil edilməsi vacibdir.

Maliyyə riskinin səviyyəsi baxımından öz fəaliyyətini xüsusi kapitalı vasitəsilə həyata keçirən şirkət və məcmu kapitalının 90 faizini bank kreditləri (borc kapital) təşkil edən şirkət arasında fərqli xüsusiyyətlər vardır.

İqtisadiyyatın çeşidli sektorlarında şirkət fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi variantları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bəzi şirkətlər maliyyələşdirilmənin borc forması daha optimal, bəziləri üçün isə bu mümkünsüzdür. Belə olan halda, şirkət fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin çeşidli növlərini əlaqələndirilməklə optimal variantın seçilməsi vacibdir.

Şirkətin maliyyə resursları yaranma mənbəyinə və mənşəyinə görə xüsusi və cəlb edilmiş (borc) vəsaitlərinə bölünürlər. Müəssisələr müxtəlif mülkiyyət, təşkilati-hüquqi və təşkilati-iqtisadi formalarda olduqlarından, onların xüsusi vəsaitlərinin yaranma mənbələri də xeyli dərəcədə fərqlənir.

Şirkət maliyyələşməsinin daxili və xarici mənbələri arasındakı nisbət şirkətin maliyyə dayanıqlığına ciddi təsir göstərir. Araşdırma göstərir ki, şirkətin genişlənməsi prosesində artıq daxili maliyyələşmə mənbələri yetərli olmur. Başqa sözlə ifadə etsək, şirkət genişləndikcə, onun xarici maliyyələşmə mənbəyindən geniş istifadəsi gərəkli şərtlərdən biri olur.

Şirkətin maliyyə və investisiya sahəsində alacaqları qərar və siyasətlərinə təsir edən amillər aşağıdakılardır: şirkətin fəaliyyət göstərdiyi sektor; şirkətin böyüklüyü; şirkətin istifadə etdiyi texnologiyalar; şirkətin quruluş yeri; şirkətin kapital strukturu; şirkətin likvid durumu; şirkətin üfüqi bütünləşmə dərəcəsi; şirkətin gerçəkləşdirdiyi likvidlik layihələri.

$\text{Max } V = F(R, Q)$ və ya $\text{Max } V = G(I, F, D)$. Burada; R – Gözlənilən gəlir; Q – Risk, I – İnvestisiya qərarları; F – Maliyyə qərarları; D – Divident qərarları[12,c.365].

Şirkət maliyyələşməsinin daxili və xarici mənbələri arasındakı nisbət şirkətin maliyyə fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir. Singx və Hamid şirkətin maliyyələşmə mənbələrindən asılılıq vəziyyətinin təhlil etmişlər. Təhlil göstərdi ki, mənfəətin nə qədər böyük hissəsi investisiya yönəli, o qədər şirkətin artım tempi yüksək olur. Bundan başqa araşdırma göstərdi ki, şirkətin güclənməsi prosesində artıq daxili maliyyələşmə mənbələr yetərli olmur. Başqa sözlə ifadə etsək, şirkət böyüdükcə, xarici maliyyələşmə mənbəyindən geniş istifadəsi lazımi şərtlərdən biridir[138].

Maliyyə dayanıqlığının təhlili müəssisənin xüsusi və borc vəsaitlərinin rəşional idarə edilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının

(BMK) araşdırmalarına görə, (inkişaf etməkdə olan ölkələrin 50 ən iri korporasiyalarının maliyyələşmə strukturu tədqiq edilmiş) inkişaf etməkdə olan ölkələrin korporasiyaları inkişaf etmiş ölkələrin şirkətlərinə nisbətən mənfəətdən maliyyələşmə mənbəyi kimi az istifadə edir. Ümumiyyətlə, inkişaf etməkdə ölkələrin şirkətləri xarici maliyyələşmə mənbələrindən istifadəyə geniş yer verir.

Ümumiyyətlə, maliyyələşmə strukturunun seçimi şirkətin investisiya perspektivindən və onun fəaliyyətindən əldə edəcəyi mənfəətdən asılıdır.

Yüksək gəlirli şirkətlər iqtisadi böyümələrini bölünməmiş mənfəət hesabına həyata keçirə bilirlər və adətən az gəlirli şirkətlər maliyyələşmə ehtiyaclarını borc mənbələrin hesabına həll edirlər.

Hər bir şirkətin fəaliyyətinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyi onun xüsusi vəsaitləri hesab olunur. Xüsusi vəsaitlərin ilkin mənbəyi isə müəssisənin nizamnamə kapitalıdır (yaxud fondudur). Nizamnamə kapitalı müəssisənin fəaliyyətini təşkil və təmin etmək üçün mülkiyyətçilər (təsisçilər) tərəfindən verilən vəsaitlərin məbləğini əks etdirir. Nizamnamə kapitalının həcmi (məbləği) müəssisə dövlət qeydiyyatına alınarkən elan olunur. Onun həcmnin artırılması və ya azaldılması yalnız qanunvericiliklə müəyyən olunmuş və təsis sənədlərində (əsasən nizamnamədə) göstərilmiş qaydalarda həyata keçirilir (Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin - Maddə 103 -də «Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı cəmiyyətin səhmdarlar tərəfindən əldə edilmiş səhmlərinin nominal dəyərindən təşkil olunur. Səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsinə qoyuluşlar pul vəsaitləri, tam ödənilmiş qiymətli kağızlar, digər əmlak, o cümlədən əmlak hüquqları və pul dəyəri olan digər hüquqlar ola bilər. Səhmdar cəmiyyətinin yaradılması zamanı pul olmayan əmlakın dəyəri təsis yığıncağının qərarı ilə, səhmdar cəmiyyəti yaradıldıqdan sonra isə - səhmdar cəmiyyətinin səhmdarlarının ümumi yığıncağının qərarı ilə müəyyən edilir» deyə ifadə edilir).

Beləliklə, şirkətin xüsusi vəsaitləri şirkətin qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq məqsədilə istifadə edilir. Müəssisənin malik olduğu xüsusi maliyyə resurslarına xalis (bölünməyən) mənfəət və amortizasiya ayırmaları aid edilir. Mədxilin istifadə istiqamətlərindən biri amortizasiya fondunun formalaşdırılmasıdır.

Mənfəət dinamik inkişaf edən hər bir müəssisənin başlıca vəsait mənbəyi hesab olunur və müəssisənin ehtiyat fondunun yaradılmasının başlıca mənbəyidir. Ehtiyat fondunun vəsaiti gözlənilməz itkiləri və təsərrüfat fəaliyyətinin mümkün zərərlərini ödəmək üçün yaradılır, yəni təbiəti etibarilə sığorta xarakteri daşıyır.

Büdcəyə vergiləri və digər ödənişləri həyata keçirdikdən sonra xalis mənfəət müəssisənin sərəncamında qalır. Mənfəətin müəyyən bir hissəsi dividend kimi səhmdarlara verilə bilər. Xüsusi vəsait mənbəyi kimi mənfəətin yalnız bölüşdürülməyən hissəsi mənfəət hesabına yaradılmış fondlar və ehtiyatlar hesab olunur. Müəssisənin xüsusi vəsait mənbəyi kimi əlavə kapital, bir qayda olaraq, əsas vəsaitlərin və digər material qiymətliyərin (maddi vəsaitlərin) yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Onun istehlak məqsədlərinə istifadəsi hüquqi-normativ sənədlərlə qadağan edilir.

Xüsusi vəsaitlərin idarə olunmasında aşağıdakı məsələlər şirkət rəhbərliyinin daimi diqqət mərkəzində olmalıdır: xüsusi vəsaitin məqsədəuyğun ölçüsünün müəyyənləşdirilməsi; xüsusi vəsaitin artımının ya bölünməmiş mənfəət hesabına və ya əlavə səhm buraxılmasının

hesabına qərarlar; yeni buraxılan səhmlərin rəşional strukturun təsbiti və dividend siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və realizasiyası.

Xüsusi və borc vəsaitlərinin mənbələrinin vəziyyəti şirkətin inkişafının strateji məqsədlərinə cavab verməlidir. Şirkət kənardan maliyyə vəsaiti cəlb etdiyi zaman vəsaitin şirkətin maliyyə vəziyyətinə təsir edəcəyi müsbət və mənfi yönlərini araşdırmaq məcburiyyətindədir.

Cədvəl 100

Kənar maliyyələşmə mənbələrinin müsbət və mənfi yönləri

Mənbələr	Müsbət (+)	Mənfi (-)
Səhmlərə qapalı abunə	Nəzarət etmir. Risk az səviyyədə artır	Məhdud maliyyələşmə yüksək dividend ödəmə.
Səhmlərə açıq abunə	Maliyyə riski artmır. Qeyri-müəyyən müddət cəlb edilən vəsaitin artımı.	Nəzarət: tələblər. Dividend yüksək ödənilir.
Kredit və borclar hesabına maliyyələşmə	Nəzarət etmir. Cəlb edilən vəsaitin qiyməti (faiz) aşağıdır.	Maliyyə riski yüksəkdir. Qaytarılma müddəti təsbit olunub.
Vergi güzəşti	Şirkətin maliyyə vəziyyəti ilə bağlı deyil.	Vergi güzəştləri gələcəkdə ləğv oluna bilər.
Ödəməmələr	Vaxtında ödəməmə böyük məbləğdə vəsaitin qənaətinə yol açır.	Xarici mühitdən asılılığı yüksəkdir.

Adətən şirkət kənardan maliyyə vəsaiti cəlb etmək məqsədi ilə investisiya təklifi hazırlayır və bu təklifə aşağıdakı məlumatları daxil edir: qısa xülasə; şirkətin tarixçəsi və mülkiyyəti; şirkətin istehsal etdiyi məhsul və ya xidmətləri; idarə və istehsalat kadrları; industriyanın vəziyyəti, ümumi bazarın və rəqabətin xarakteristikası; şirkətin əməliyyatı; maliyyə tarixi; strateji plan; risk faktorları və onun aşağı salınması üzrə strategiya; maliyyə vəziyyətinin proqnozu; maliyyələşmədə ehtiyac; hökumət dəstəyi və qanunvericilik; maliyyə təklifi və əlavələr.

Inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətli kağızlar investisiya prosesində aparıcı rol oynayır. Qiymətli kağızların köməyi ilə investorların sərbəst pul vəsaitlərindən iqtisadiyyatın ən müxtəlif sahələrində istehsal məqsədləri üçün istifadə edilir. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, qiymətli kağızların, ilk növbədə səhmlərin və istiqrazların emissiyaları ənənəvi olaraq korporasiyaların maliyyələşdirilməsinin xarici mənbələrinin strukturunda mühüm yer tutur.

Səhm bazarlarının və korporativ istiqraz bazarlarının ayrı-ayrı ölkələr üzrə inkişafının miqyasındakı fərqlər həmin ölkələrin maliyyə sistemlərinin fəaliyyətinin tarixi xüsusiyyətləri və kapital üzərində mülkiyyətin qərarlaşmış, müəssisələrin sahibləri (mülkiyyətçiləri) ilə münasibətlərin xüsusi formalarını qabaqcadan müəyyən etmiş strukturu ilə bağlıdır.

Müasir şəraitdə qiymətli kağızlar, xüsusən də səhmlərin yerləşdirilməsindən əldə edilən vəsait korporasiyaların maliyyələşdirilməsi strukturunda əsas yerlərdən birini tutur.

Səhmlər əvvəlki kimi yenə də korporasiyaların maliyyələşdirilməsinin alternativ mənbəyi kimi mühüm rol oynayır, yəni qiymətli kağızlar bazarı hesabına maliyyələşdirmənin ümumi həcmnin 20-30 faizi səhmlərin payına düşür.

Səhmdar cəmiyyətlərin maliyyələşmə strukturunda IPO alternativ modern maliyyə aləti kimi çıxış edir. IPO – bazarda səhmlərin ilkin yerləşdirilməsidir, bu isə emitentlər və ya onun tapşırığı ilə broker (anderrayter) vasitəsilə həyata keçirilir, yəni şirkət ilk dəfə səhmlərini buraxır və onu geniş dairələr, o cümlədən institusional və özəl investorlar satın alır.

IPO keçirilməsində şirkətin əsas məqsədi biznesin genişləndirilməsidir. IPO geniş miqyasda istifadəsi sadəcə şirkət mülkiyyətçilərinin xeyrinə deyil, eyni zamanda dövlətin də marağındadır. Birincisi, real sektor üçün investisiyaların cəlbi makroiqtisadi artıma müsbət təsir göstərir. Digər tərəfdən, IPO aparılması qaydası şəffaflığa əsaslandığına görə şirkət IPO bazarına çıxmadan öncə ilk növbədə maliyyə hesabatlarını beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanmalı və majoritar səhmdarların isimlərini ictimaiyyətə açıq qaydada açıqlamaq məcburiyyətindədir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra səhmləşdirmə prosesi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində müasir sosial təminat, təhsil, tibbi xidmət sisteminin əsası olan maliyyə fondlarının, özəl pensiya fondlarının, tibbi sığortanın inkişafına şərait yaratmışdır.

Xüsusi təşkilatı-hüquqi forma olan səhmdar cəmiyyətinin (korporasiyanın) sistemləşdirilmiş və ümumiləşdirilmiş xarakteristikaları aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 101

**Kommersiya təşkilatının bir tipi kimi səhmdar cəmiyyətinin (korporasiyanın)
xüsusiyyətlərinin xarakteristikası**

Üstünlüklər	Nöqsanlar
1. Qiymətli kağızlar (həm qiymətli pay kağızları – səhmlər, həm də müxtəlif xarakteristikalara malik olan qiymətli borc kağızları) buraxılışı hesabına səhmdar cəmiyyətinin (korporasiyanın) fəaliyyəti üçün zəruri həcmdə investisiya resurslarını cəlb etmək, onun daha artıq maliyyə qüdrətini təmin etmək üçün səfərbərlik imkanı.	1. Qiymətli kağızların emissiyası yolu ilə investisiyaların cəlb edilməsi əmək və maddi məsrəflər tələb edir, hərçənd, qiymətli kağızların yerləşdirilməsinin uğurlu olmasına təminat verilmir və bu, təkcə səfərbər edilən vəsaitlər hesabına həyata keçirilən layihələrin xarakterindən deyil, həm də maliyyə bazarlarının konyunkturandan asılıdır.
2. Korporasiya müflisləşən halda səhmdarların riskinin və yarana biləcək maliyyə itkilərinin məhdud olması (səhmdarlar korporasiyanın borclarına görə cavabdeh deyildirlər, onlar yalnız korporasiyanın səhmlərinə özlərinin sərmayə qoyduğu məbləğlə risk edirlər), ləğvetmə dəyərinin alınması imkanı.	2. Səhmdar cəmiyyəti ləğv edildikdə (müflisləşdikdə) belə bir ehtimal çox yüksəkdir ki, korporasiyanın kreditörleri ilə hesablaşmalardan sonra səhmdarlar heç nə almaya bilər; kapitalın bütünlüklə (səhm paketinin dəyəri həddində) itirilməsi riski vardır.

3. Korporasiyaların mövcudluğunun fasiləsizliyi (korporasiyalar qeyri-müəyyən müddətə yaradılır), mövcudluq yalnız korporasiyanın ləğv edilməsi (Könüllü və ya müflisləşmə halında məcburi qaydada) prosesi ilə məhdudlaşdırıla bilər.	3. İşgüzar təşkilatın bir tipi olmaqla korporasiya investorların gəlirlərin xüsusi qayda üzrə dividendlər şəklində ödənilməsinə nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar, çox vaxt ikiqat vergi tutma problemi yaranır (həm korporasiyanın mənfəətindən, həm də səhmdarların gəlirlərindən vergi tutulur).
4. Təşkilati-hüquqi forma kimin səhmdar cəmiyyətinin universallığı (bu forma iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində həm iri, həm də orta və kiçik müəssisələrdə uğurla tətbiq edilə bilər).	4. Korporasiyanın yaradılması ilə əlaqədar xərclərlə yanaşı, gələcəkdə onun saxlanması üçün (o cümlədən hesabatlar, auditor rəyləri hazırlanması, səhmdarların yığıncaqlarının keçirilməsi üçün) xeyli xərc yaranır.
5. Səhmləri üçüncü şəxslərin xeyrinə özgəninkiləşdirmək imkanı. Bu imkan korporasiyanın cari fəaliyyətinə təsir göstərmədən onun likvidliyinin əsasını təşkil edir (səhmlər bir sahibdən digərinə keçir, lakin bu halda korporasiyanın aktivləri ayrıca bir hüquqi şəxs kimi onun mülkiyyəti olaraq qalır).	5. Səhmlərin alınmasına sərf edilmiş pul vəsaitlərinin əvəzinin çıxarılması zəruri olduqda səhmdarın korporasiyadan həmin vəsaitlərin qaytarılmasını və ya ondakı səhmlərin alınmasını (ayrı-ayrı hallar müstəsna olmaqla) tələb etmək hüququ yoxdur; bu halda səhmlərin üçüncü şəxslərə satılması həmin səhmlərin alınması zamanı ödənilmiş vəsaitin tamamilə əvəzlənəcəyinə zəmanət vermir.
6. Səhmdarların hüquqlarının unifikasiya edilmiş və qanunvericilik qaydasında, həmçinin Nizamnamədə ciddi təsbit olunmuş hüquqları toplusu, səhmdar cəmiyyətinin (korporasiyanın) fəaliyyətinin ayrı-ayrı prosedura və mexanizmlərinin dəqiq rəqlamentləşdirilməsi.	6. Korporasiyalar onların fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini tənzimləyən, müxtəlif instansiyalar tərəfindən müəyyən edilmiş və onların Nizamnamələrində təsbit olmuş çoxsaylı xüsusi normaların təsirinə məruz qalır.
7. Korporasiyalar tərəfindən müvafiq informasiyanın qiymətli kağızlar bazarında açıqlanmasının zəruri olması real və (və ya) potensial tərəfdaşlar və kontragentlər barəsində "informasiya boşluğunu" doldurmağa, ictimai fikrin, imicin formalaşmasına, digər üstünlüklərin praktikada reallaşdırılmasına kömək edir.	7. İnformasiyanın qiymətli kağızlar bazarında geniş açıqlanması zərurəti, bir qayda olaraq, heç də həmişə arzu edilən hal deyildir, çünki bu, həm müəyyən maliyyə məsrəfləri tələb edir, həm də rəqabət aparan strukturların bu informasiyadan öz məqsədləri üçün istifadə etməsi ehtimalı vardır.

İqtisadi ədəbiyyatda səhm anlayışının tərifinə vahid yanaşma yoxdur. Bir qayda olaraq, tədqiqatçıların hər biri bu anlayışa tərif verərkən qiymətli kağızın bir növü kimi səhmin ayrı-ayrı səciyyəvi cəhətlərinə və (və ya) səhmin öz sahibinə verdiyi hüquqlara daha artıq əhəmiyyət verir. Səhmləşdirmə prosesinin iqtisadiyyatda rolu və funksiyalarını aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Səhmlər, geniş xalq kütlələrinin kiçik həcmli yığımlarını korporasiyalara yönəldərək dinamikli inkişaf üçün lazımi kapital təmin edir.
2. Səhmlər, şirkətlərin mülkiyyətini geniş xalq kütləsinə daşımaqla iqtisadi rifahı geniş bir hissəyə yayır və daha tarazlı bir gəlir dağılımı təmin edir.
3. Səhmlər, xalq iqtisadi qərarların qəbulunda iştirakını təmin edir və beləliklə, demokratiyanın iqtisadi bölümünü tamamlayır.
4. Səhmlər, xalqa əlavə gəlir təmin edir və bunu faiz yolu ilə deyil, dividend və ya məzənnə marjı hesabına qarşı qoruyur.

Beləliklə, cəmiyyətdə səhmləşdirmə prosesinin inkişafının müasir mərhələsi aşağıdakı səciyyəvi əlamətlərə malikdir:

1. səhmdar cəmiyyətlərinin birləşməsi və "udulması" yolu ilə kapitalın güclü təmərküzləşməsi və bu əsasda strateji alyanslar yaradılması;
2. ən cəlbədicə xarici ölkələrdə törəmə strukturlar təşkil edilməsi, əmtəə və xidmətlərin ölkə hüddudlarından kənarda yayılması yolu ilə qloballaşma;
3. kapitalın beynəlmilləşməsi – mənşə ölkəsindən asılı olmayaraq ən ucuz investisiyaları cəlb edən, sənaye və bank kapitalının integrasiyasını təmin edən, öz fəaliyyətinin təşkilati formalarını və istiqamətlərini şaxələndirmək (diversifikasiya etmək) siyasətini həyata keçirən transmilli şirkətlərin sayının artması. Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş səhmləşdirmə bu yolun müxtəlif mərhələlərində tədricən təşkilati, iqtisadi və hüquqi xarakterli yeni elementlər və üsullarla tamamlanmışdır.

Cədvəl 102

Səhmləşdirmə inkişafının əsas mərhələləri

Dövr	Mərhələnin qısa xarakteristikası
Qədim Roma	1. Xarici ticarətdə səhmdar ortaqlıqlarının rüşeymləri 2. İşin təsisçisi – "patron", işin iştirakçıları 3. İştirakın forması – fəaliyyətin kreditləşdirilməsi 4. Mənfəətin "patron" tərəfindən iştirak payına mütənasib olaraq bölüşdürülməsi 5. Ortaqlığın qüvvədə olma müddəti fəaliyyətin xarakteri ilə müəyyən edilir (məsələn, bir reys)
XII-XIII əsrlər	1. İşin aparılması üçün zəruri olan kapitalın həcmnin qabaqcadan müəyyən edilməsi və iştirakçılara elan edilməsi. 2. Kapitalın hissələrə bölünməsi, hissələrin sayının və həcmnin elan edilməsi 3. İştirak payının ödənilməsi 4. Ortaqların ümumi yığıncağının idarə edilməsi 5. Kukslar səhmlərin proobrazı kimi 6. Kuksların alınması və satılması 7. Kuksların alqı-satqısı üzrə birjanın yaranması 8. "Patron"un yığıncaqda müəssisənin işlərinin vəziyyəti barədə hesabatı

XVI-XVII əsrlər	1. Kapital –münasibətlərin əsas obyektı kimi 2. Təsisçinin şəxsiyyəti artıq ciddi əhəmiyyət kəsb etmir. 3. Dividend anlayışının yaranması 4. Səhmdar cəmiyyətinin direktorunun seçilməsi qaydaları 5. Bir iştirakçının sərmayə payının məhdudlaşdırılması 6. "Səhm" və "səhmdar" anlayışlarının tətbiq edilməsi 7. Səhmlər ticarəti qanuniləşdirilmişdir 8. İdarəçilik daha da demokratikləşir, vaxtaşırı olaraq səhmdarların yığıncağı çağırılır. 9. Təftiş komissiyasının təyin edilməsi
XVIII-XIX əsrlər	1. Səhmdar şirkətində üzvlüyün şərtləri 2. Səhmdarların hüquqları 3. Səhmdarların ümumi yığıncağında iştirak qaydası 4. Səhmdar cəmiyyətinin direktorunun seçilməsi qaydası 5. Səhmdar cəmiyyətinin formalaşması haqqında qanunvericilik aktları 6. Səhmlərin nəzarət paketi. Səhmdarların və səhmdar cəmiyyətinin əmlak hüquqları arasında fərq
XX əsr	1. Korporasiyaların formalaşması 2. Səhmdar cəmiyyətinin korporativ idarəçilik mexanizmi 3. İnsayderlər, autsayderlərə və menecerlərə oriyentasiya edən idarəetmə konsepsiyaları 4. Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı 5. Səhmdarların tərkibinin seçilməsi 6. Səhmdar cəmiyyətinin direktorlar şurası 7. Səhmdar cəmiyyətinin idarə heyəti 8. Funksiyalar və problemlər üzrə komitələr və komissiyalar 9. Qarışıq (dövlət, özəl) səhmdar cəmiyyətləri 10. Xırda səhm sahiblərinin mənafeələrini təmsil edən orqanlar (səhmdarların məsləhət komitəsi və s.)

Səhmlərin ilkin ictimai təklif üsulu ilə yerləşdirilməsi mexanizmləri

Ən geniş yayılmış fikrə görə, səhmlərinin ilkin ictimai təklif üsulu ilə yerləşdirilməsi (İPO) kapital cəlb etməyin müasir bazar mexanizmidir. Bu halda şirkət öz səhmlərini qiymətli kağızlar bazarında geniş əhatə dairəsinə malik olan investorlar təklif edir. Səhmlərin ilkin ictimai təklif üsulu ilə yerləşdirilməsi emitentin qiymətli kağızlarının ilk sahiblərinə özgəninkiləşdirilməsidir. Emitent investisiya qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi hüququnu onlar dövlət qeydiyyatından keçdiyi andan əldə edir. Bu kontekstdə "ilkin" sözünün mənası

ondan ibarətdir ki, qiymətli kağızlar bilavasitə emitent tərəfindən təklif olunur və müvafiq surətdə qiymətli kağızların ilkin bazarında dövr edir. Səhmlər ilkin bazara buraxıldıqdan sonra onlar qiymətli kağızların təkrar bazarında dövriyyəyə daxil olur.

IPO - nun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, emitent öz səhmlərini açıq təklif etdikdə həmin səhmləri alan investorlar öz vəsaitlərini şirkətin aktivlərinə sərmayə qoyur və müəssisənin müştərək sahiblərinə çevrilirlər. Investorlar səhmləri almaqla, gələcəkdə sərmayə qoyduqları vəsait hesabına, yəni səhmlərin məzənnə dəyərinin artması və dividendlər ödənilməsi hesabına gəlir əldə etməyə ümid bəsləyə bilirlər.

Səhm bazarında səhmlərin I və II bazar əməliyyatları gerçəkləşdirilir. I bazar səhmləri ixrac edən şirkətlər ilə alıcıların, yəni yığım sahiblərinin doğrudan qarşılaşdıqları bazardır. Buna səhmlərin ilk dəfə sürülüb ixracdan alındığı bazar deyilir. I bazarda uzun müddətli fondların yığın sahibindən firmaların axtarılması prosesidir və I bazar da həyata keçirilən səhm statusları nəticəsində şirkətə yeni sərmayə daxil olur. II bazar isə, səhmləri ixracdan (səhmləri çıxartan şirkət tərəfindən həyata keçirilən satışlar) alanlar, bunları təkrar pula çevirmək istədiklərinə də (heç bir zaman) bunları ixrac edən şirkətə müraciət etmək hüquqları yoxdur. II bazar bu durumdakı səhmlərin pula çevrilməsini saxlayan bazarlardır və qiymətli kağız birjaları bu bazarı göstərməkdə ən yaxşı nümunədir. II bazar qiymətli kağızların likvidliyini artıraraq I bazara tələb yaradır və inkişafını təmin edir.

I bazarda səhmlərin geniş xalq kütləsinə satışı təklif edilir. Birja vasitəsilə xalqa təklif ediləcək səhmlər bazarda əməliyyat görür.

Şirkətin IPO – əməliyyatını həyata keçirməkdə strateji məqsədi aşağıdakılardır:

1. Maliyyə resurslarının cəlbə. IPO yolu ilə maliyyə resurslarının cəlbə biznesin diversifikasiyasını həyata keçirir, şirkətin maliyyə müstəqilliyini təmin edir, şirkət dinamik inkişafına təkan verir.
2. Qərb kapital bazarına çıxış. Şirkətin maliyyə ehtiyacının qarşılanmasında xarici investorların cəlbə, ilk növbədə şirkətin ictimailəşməsinə tələb edir. Bu isə öz növbəsində şirkətə yüksək reyting almağa imkan verir və xarici bazarlardan ucuz vəsait cəlb etməyə şərait yaradır.
3. Şirkətin haqqında müsbət imic yaratmaq. Şirkətin ictimaiyyətə açıqlıq dərəcəsi ucuz vəsait cəlb etməyə və ictimaiyyətə şirkətin fəaliyyəti haqqında verilən informasiyalar, həm səhmdarların, həm də şirkət haqqında müsbət imic yaradır.
4. Şirkətin daxili və xarici bazarda reklamı. Səhmlərin xarici birjalarda yerləşdirilməsi nəinki şirkətin özü haqqında geniş investorlar dairəsinə tanıtımını, hətta şirkətin dünya bazarında real kotirovkasını (stat) təsbit edir.

Kütləvi təklif üsulu ilə yerləşdirilən səhmlərin dəyəri yalnız pulla ödənilir. Elmi ədəbiyyatda IPO termininin qısa və geniş tərifləri çoxdur. Bununla bərabər, IPO-nun əsas səciyyəvi cəhəti onun açıqlığıdır. Bu o deməkdir ki, IPO tədbirləri həyata keçirən şirkət öz səhmlərini investorlara təklif etmək üçün fond birjasından istifadə edir.

IPO tədbirlərinin həyata keçirilməsi prosesinin ardıcılığı aşağıdakı şəkildə göstərildiyi kimidir:

1. Birjaya çıxış haqqında qərar qəbul edilməsi;
2. Şirkətin yenidən təşkil edilməsi;

3. Audit aparılması;
4. Emissiya prospektinin hazırlanması;
5. Sindikatın formalaşması;
6. Buraxılışın qeydiyyatı;
7. Fond birjasında hərracların başlanması.

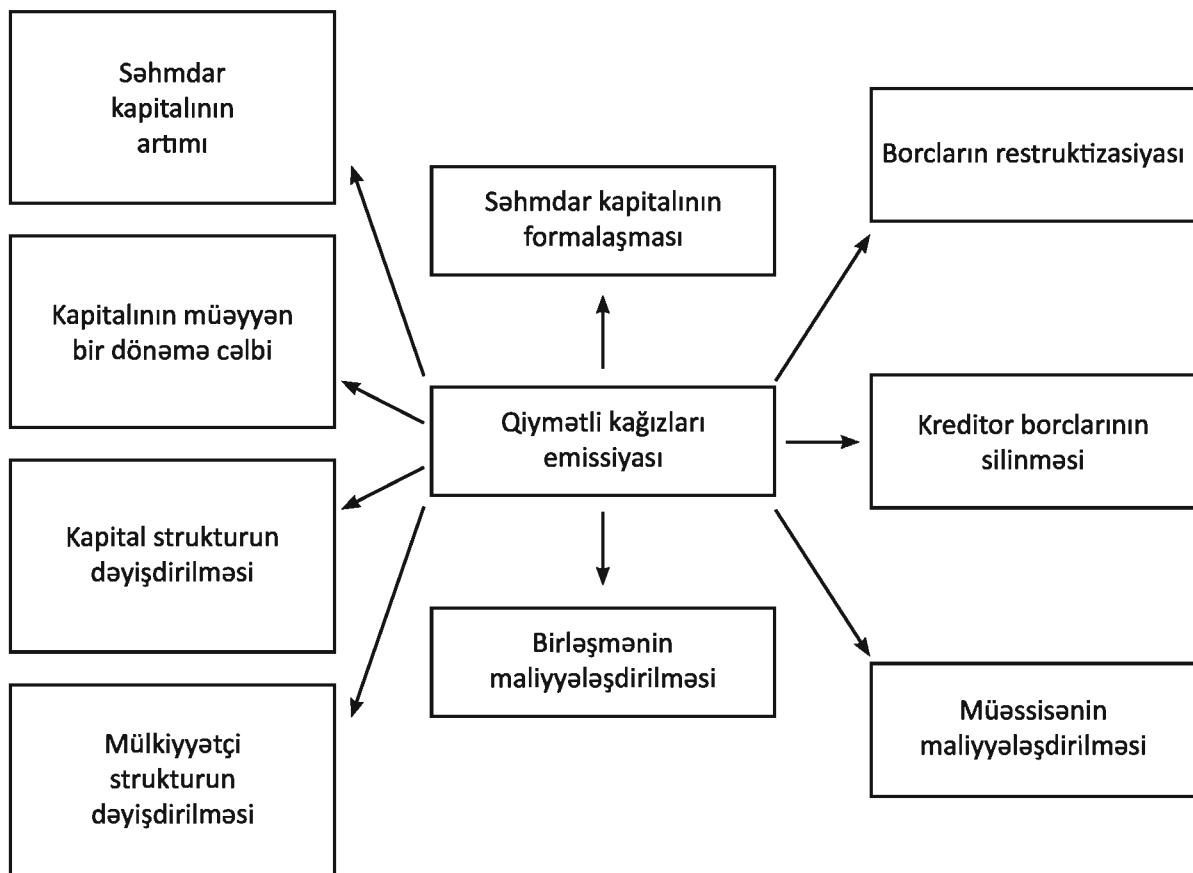
İnvestisiyalar cəlb etməyin əsas aləti kimi IPO-nu seçməyə əsas verən üstünlükləri nəzərdən keçirək.

1. Müddətsiz və xidmət edilməsi tələb olunmayan kapital cəlb edilməsi. Bu, ən mühüm üstünlükdür. Məsələn, bank kreditləri nisbətən bahadır və onların köməyi ilə Azərbaycan müəssisələrinin iri və uzunmüddətli investisiyalara tələbatını təmin etmək çətinidir. Eyni zamanda daxili bazarda istiqrazlar buraxılışının maksimal müddəti 5-6 ildən çox olmur.
2. Bazar dəyəri qazanılması (kapitallaşma). Şirkət və onun biznesi yalnız açıq bazara çıxış sayəsində bazarda kapitallaşma imkanı əldə edir. Bir qayda olaraq ictimai şirkətin dəyəri qapalı özəl firmanın dəyərindən həmişə yüksək olur. Bu, ilk növbədə mövcud likvidlik və şirkət haqqında kifayət qədər asanlıqla aşkar edilə bilən informasiyanın mövcud olması sayəsində belədir.
3. Şirkətin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşması. Səhmlər buraxılışı hesabına xüsusi kapital artır. Kredit vermə və ya istiqrazlar buraxılışında isə belə olmur.
4. Gələcəkdə daha səmərəli şərtlərlə investisiyalar cəlb edilməsi. Açıq şirkət statusu əldə edilməsi onun xalis dəyərinin və xüsusi vəsaitlərinin artması ilə müşayiət olunur, bu isə gələcəkdə daha ucuz maliyyələşdirmə alətlərini cəlb etməyə imkan verir. Bundan əlavə, şirkətin səhmlərinə tələbat varsa, onun əlavə emissiyaları sərfəli şərtlərlə həyata keçirilməsi üçün imkan yaranır.
5. Şirkətin sahiblərinin mülkiyyətinin likvidliyinin təmin edilməsi. Şirkətin dəyəri həmişə məlumdur, çünki o, bazar tərəfindən müəyyən edilir. Bunun sayəsində likvidlik təmin edilir və bu üstünlük həm də səhmlərin alqı- satqısı üzrə hüquqi prosedurların olmaması, eləcə də birləşmə və udulma əqdlərinin sadələşdirilməsi ilə əlaqədardır.
6. Səhmlərin dəyərinin artması. Səhmlərin dəyəri ilkin təklif qiymətli ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə arta bilər. Məşhur şirkətlərin qiymətli kağızları müqabilində investorların daha artıq qiymət ödəməyə hazır olmasının ən azı 4 səbəbi vardır: bu cür səhmlərə potensial sərmayə qoyanların əhatə dairəsinin genişlənməsi; adətən məşhur şirkətin statusu ilə assosiasiya edilən inkişaf səviyyəsi və işgüzar təcrübə; məşhur şirkət haqqında informasiyanın əlçatan olması; birjaların və digər tənzimləyici orqanların bu cür şirkətlərə təqdim etdiyi yüksək tələblər.
7. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlar üzrə tərtib edilməsi. Beynəlxalq standartlar üzrə tərtib edilmiş mühasibat hesabatının olması, Qərbin səhm meydanlarında IPO tədbirləri keçirilməsi üçün zəruri şərtidir. Beynəlxalq hesabatın olması emitentin şəffaflığına dəlalət edən amildir.
8. Şirkətin imicinin yaxşılaşması, prestijinin artması. IPO tədbirləri keçirilməsini planlaşdırmasını elan etmiş şirkətə maliyyə cəmiyyətində və mətbuatda verilən diqqət bu şirkətin pulsuz reklamını təmin edir, bu isə onun korporativ imicinə müsbət təsir

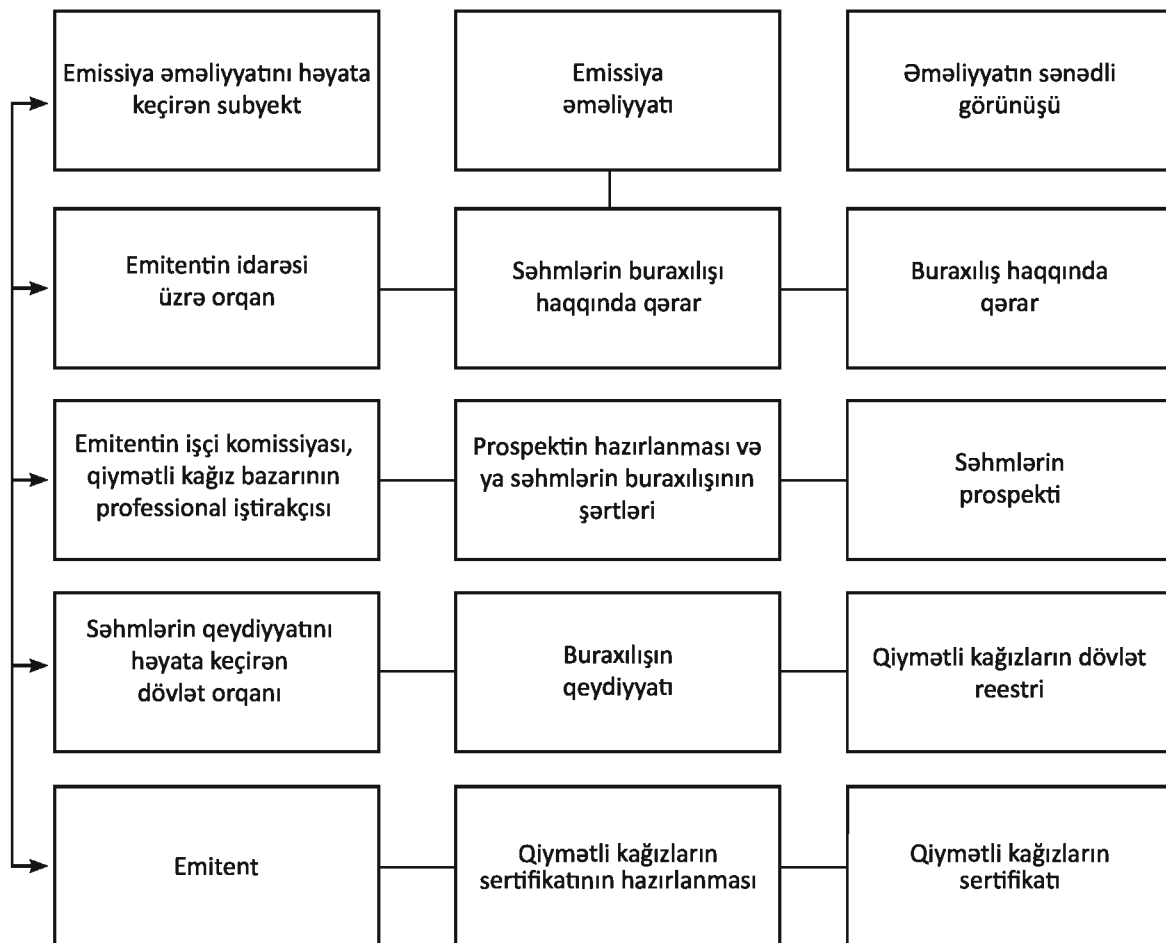
göstərir. Bundan əlavə, şirkətin qiymətli kağızlarının dövr etdiyi birja onun səhmləri ilə alqı-satqının həcmində artmasında maraqlıdır. Buna görə də həmin birja emitent şirkətin özünün maliyyə məhdudiyyətləri səbəbindən heç də həmişə özünə rəva görə bilmədiyi əlavə aktiv marketinq aparır. Şirkətin səhmlərini almağı arzu edənlərin sayının artması nəticəsində onun fəaliyyətinin miqyası genişlənə bilər, çünki yeni səhmdarlar bu cür şirkətlər işgüzar münasibətlərin tənzimlənməsinə daha çox maraq göstərəcəklər.

9. Fond birjasında listingin alınması. Açıq şirkət statusu əldə etməyi qərara almış bir sıra şirkətlərin məqsədi birja listingini almaqdır. Bu, korporativ səhmlərlə alqı-satqı əməliyyatlarını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır və ictimai tanınmanı təmin edir, çünki birja listingi çoxlarının nəzərində şirkətin etibarlılığı, onun miqyası və maliyyə imkanlarının göstəricisi kimi qəbul edilir.
10. İşçilərin əldə saxlanması və motivasiyası. Buraya şirkətin öz opsiyonlarını reallaşdırması imkanı, yəni səhmləri qabaqcadan razılaşdırılmış qiymətə almaq hüququ da daxildir. Qərb şirkətləri öz əməkdaşlarını səhmlər və gələcəkdə səhm almaq üçün opsiyonlarla həvəsləndirirlər.

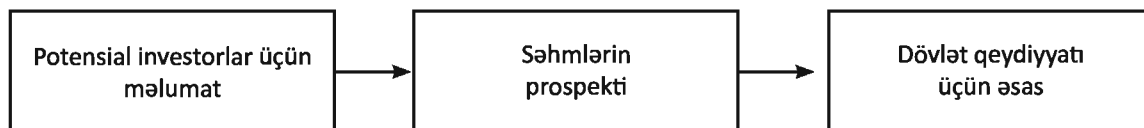
QIYMƏTLİ KAĞIZ EMİSSİYASININ MƏQSƏDİ

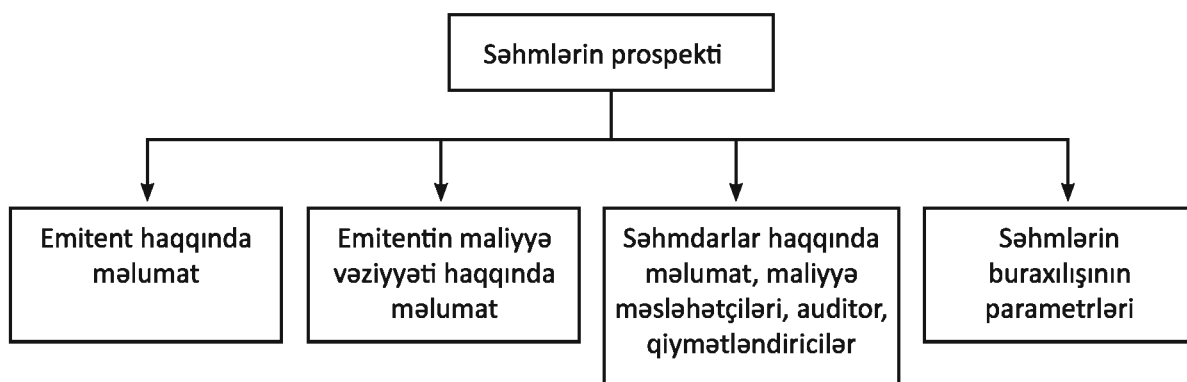
SƏHMLƏRİN EMİSSİYASININ ALQORİTMİ

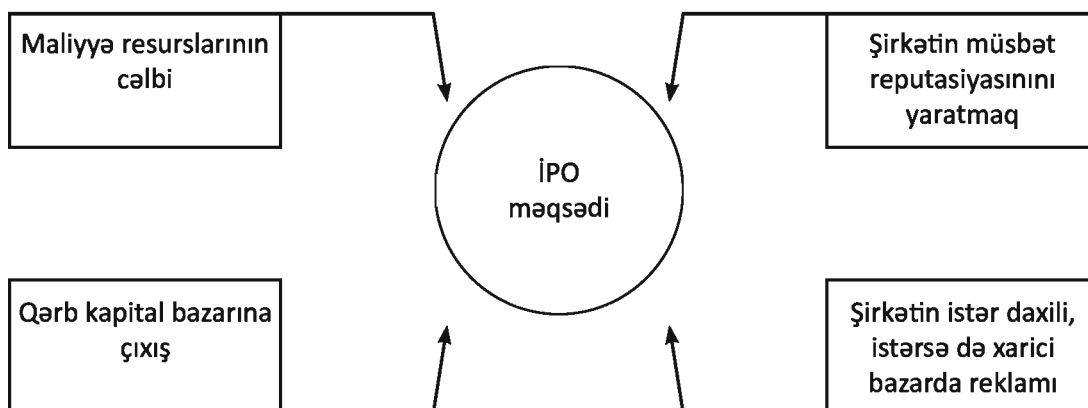
SƏHMLƏRİN PROSPEKTİNİN MƏZMUNU

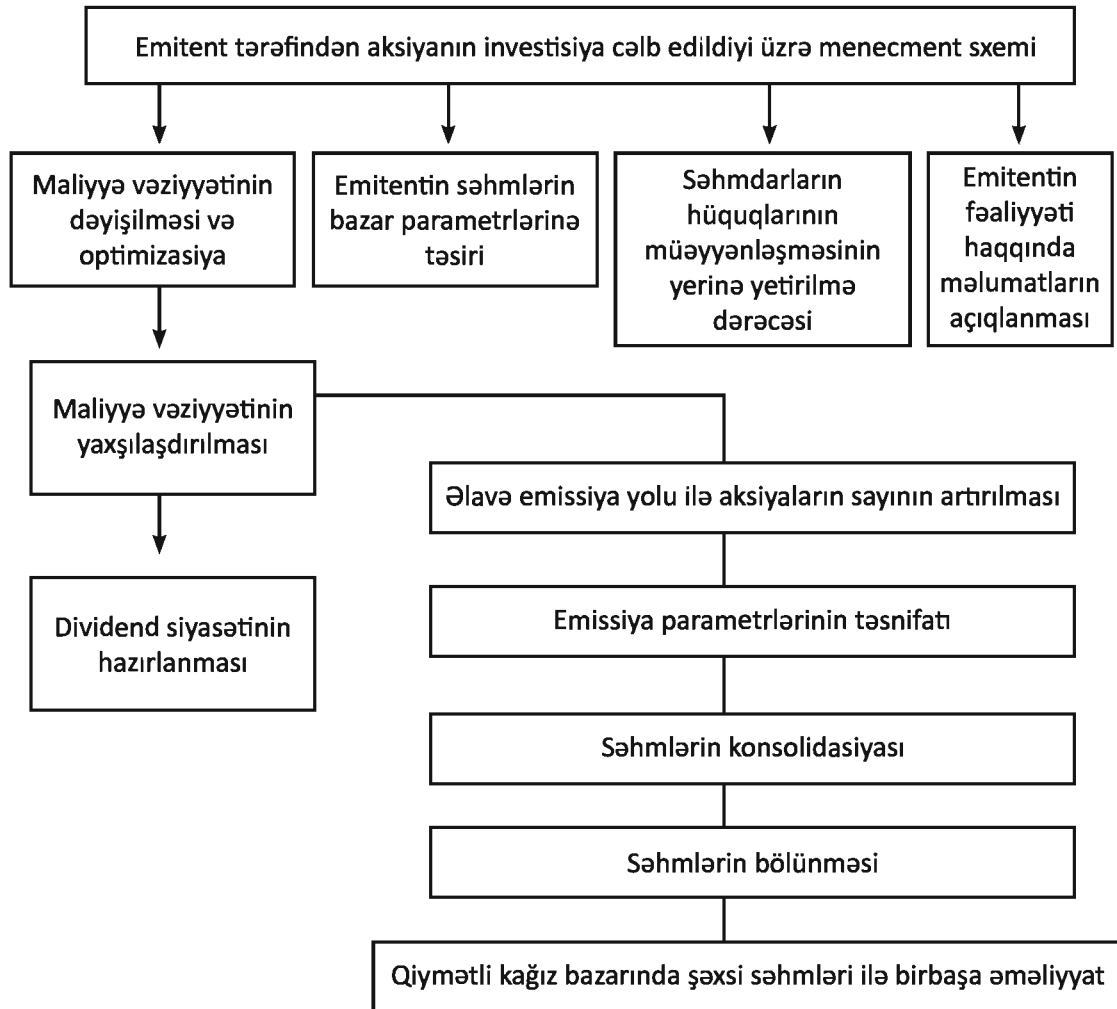
SƏHMLƏRİN PROSPEKTİNİN TƏYİNATI

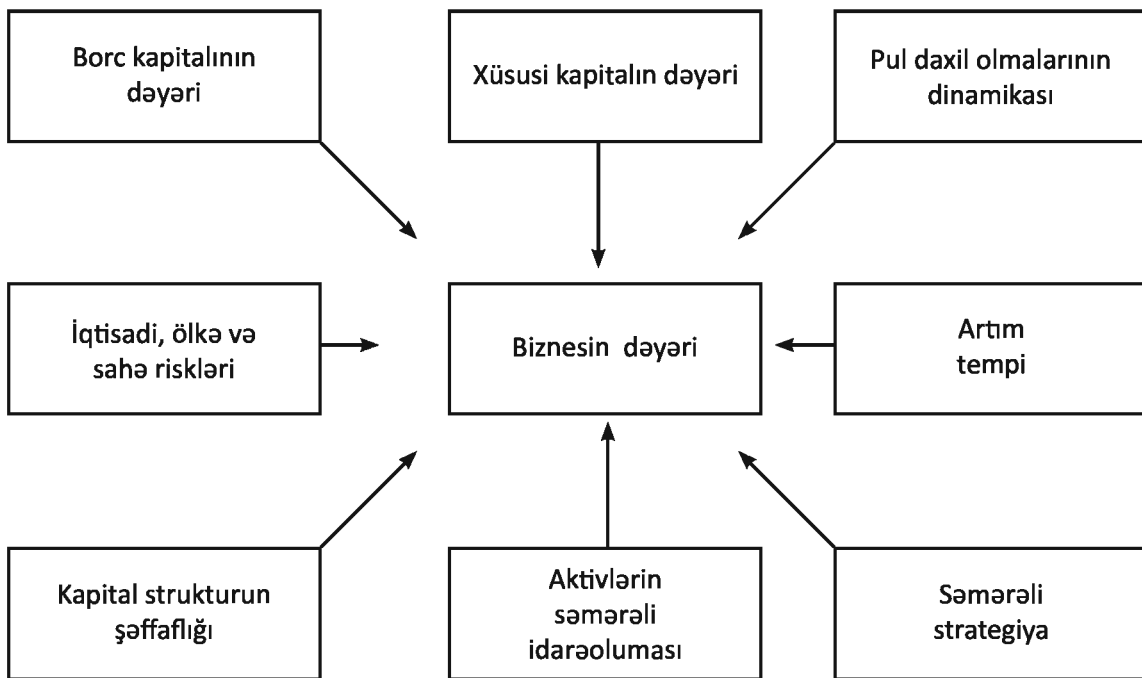
İPO-NUN STRATEJİ MƏQSƏDİ

SƏHMLƏRİN PROSPEKTİNİN TƏYİNATI

ŞİRKƏTİN QIYMƏTİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN KEYFİYYƏT AMİLLƏRİ

BÖLMƏ3. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İNVESTİSİYA İMKANLARININ FUNDAMENTAL VƏ TEXNİKİ TƏHLİL

Fundamental təhlil. Birja kurslarının müəyyən edilməsində birbaşa və ya dolayısı ilə ona təsir edən müxtəlif amilləri və ya tez-tez baş verən gözlənilməz dəyişiklikləri necə təhlil etməliyəlik sualına cavab vermək üçün beynəlxalq fond bazarlarının nəzəriyyə və təcrübəsi əsasında hazırlanan metod və təhlillərdən istifadə etmək olar.

İnvestisiya fond alətlərinin qiymətləndirilməsində iki metod vardır:

1. bazar konyukturaları baxımından kurs dinamikasının izlənilməsi;
2. emitentin fəaliyyət göstərdiyi sahədə onun maliyyə vəziyyətini öyrənməklə qiymətli kağıza investisiya xarakteristikasının verilməsi.

Beləliklə də, fond bazarının təhlil edilməsində iki cərəyan meydana gəlmişdir. Birinci cərəyanın tərəfdarları fundamental təhlil məktəbini yaratmış, ikinci cərəyanın tərəfdarları isə texniki təhlil məktəbini yaratdılar.

Fundamental təhlil emitentin qiymətləndirilməsinə əsaslanır: yəni onun gəlirlərini, bazardakı yerini, şirkətin aktiv və passivlərini və emitentin bütün növ fəaliyyətini xarakterizə edən digər göstəricilər. Balanslar, mənfəət və zərəri əks etdirən hesabatlar, şirkət tərəfindən nəşr olunan digər sənədlər təhlil bazasının əsasını təşkil edir. Burada həmçinin sahələrin artım tempini, aktivlərin rentabelliyini, istehsal və maliyyə vasitələrinin səviyyəsini və digər göstəriciləri qeyd etmək olar. Bundan başqa şirkətin idarə olunma praktikası və idarəetmə orqanının tərkibi də öyrənilir. Təhlil zamanı həmçinin, şirkətin alıcı və satıcı kimi iştirak etdiyi bazarlar da araşdırılır. Adətən, bu çoxsaylı və ciddi araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır: şirkətin qiymətli kağızlarının qiyməti ilə onun aktivlərinin real qiymətini tutuşdurduqda artma və ya azalma meylini və gələcək gəlirlərin proqnozunu vermək olar.

Beləliklə də, fundamental təhlilin köməkliyi ilə gəlirlər barəsində proqnoz vermək olur ki, bu da nəticə etibarlı ilə aksiyanın gələcək qiymətinə də təsir edə bilər.

Makroiqtisadi fundamental təhlil. Ölkənin ümumi iqtisadiyyatını və onun mühüm sahələri olan sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti sahələrini xarakterizə edən ümumi tendensiyaların üzə çıxarılması məqsədini daşıyır. Haqqında danışdığımız təhlili aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ÜDM, istehsal və xidmət;
- əmək bazarı, gəlirlik və məşğulluq;
- tədiyə balansı;
- pul sferası və pul kredit siyasəti, valyuta kursu;
- maliyyə siyasəti, büdcə və vergi siyasəti;
- inflyasiya səviyyəsi;
- fond bazarının vəziyyəti.

ÜDM, istehsal və xidmət. İstehsal və xidmətin ümumi göstəricisi ÜDM-nin əsas tərkib hissəsi hesab edilir. Onun dinamikası ümumi iqtisadi təmayül tendensiyasının və biznes

silsiləsinin mərhələsini göstərir. ÜDM-nin artımı ümumilikdə ölkədəki investisiya mühitinin yaxşılaşdığını xarakterizə edir və xarici sərmayənin cəlb olunmasında stimül olur.

Əmək bazarı, gəlirlilik və məşğulluq. Əmək bazarının təhlil edilməsi real sektorda fəaliyyət göstərən investor üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə ən aktual mövzular aşağıdakılardır:

- sahə nöqtəyi-nəzərindən əmək haqqının səviyyəsi;
- adambaşına düşən gəlirlilik səviyyəsi;
- əhəlinin pul gəlirlərinin istifadə olunduğu sahələr;
- işsizliyin səviyyəsi və dinamikası.

Əmək haqqı xərcləri. Bu xərclər əmtəənin maya dəyərinin bir elementidir. İnvestisiya layihəsinin hesabatını apararkən investor məhsulun istehsalı üçün çəkiləcək xərcləri nəzərə alaraq kapitalını qoyacaq yeri seçir. Əmək haqqı xərcləri, adətən, bütün xərclərin yarısından çoxunu təşkil edir. Buna görə də, əmək haqqı xərclərinin sahələr və regionlar üzrə hesabatının aparılması investisiya təhlili üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunları nəzərə alan investor çətin satılan və bahalı əmtəələrin istehsalı üçün investisiya yatırıqda, o, əhəlinin alıcılıq qabiliyyətini mütləq qiymətləndirməlidir. Bu məqsədlə də investor aylıq adambaşına düşən gəliri təhlil etməlidir. Bu informasiyadan istifadə etməklə bazarda bu növ malların istehsalının həcmi müəyyən etmək olar.

Tədiyə balansı. Müəyyən dövlət və digər dövlətlər arasında pul axımını xarakterizə edən statistik hesabat maliyyə balansı deyilir. O, xaricdən nə qədər pul vəsaiti alındığı və digər dövlətə nə qədər pul vəsaiti ödənildiyini göstərir. Tədiyə balansının əsas elementləri cari əməliyyatlar üzrə hesabat (cari hesabat), kapital əməliyyatları və maliyyə hesabatlarından ibarətdir. Cari hesabat idxal-ixrac axımını, xaricdən alınan və xaricə ödənilən kapital və əmək xidmətindən daxil olan gəlirləri əks etdirir.

Kapital əməliyyatlarının hesabı isə kapital transferti əməliyyatlarını əks etdirir. Finans hesabı rezidentlərin qeyri-rezidentlərə maliyyə tələbi əməliyyatları və rezidentlərin qeyri-rezidentlər qarşısında olan öhdəlikləridir. Aktivlər və öhdəliklər 4 qrup üzrə təsnif edilir: birbaşa investisiya, portfel investisiyası, müxtəlif investisiyalar və ehtiyat aktivlər.

İnvestisiya təhlilinin həyata keçirilməsində ilk öncə tədiyə balansının aşağıdakı mövqeləri maraq kəsb edir: cari əməliyyatların saldosu, xalis investisiya gəliri, ölkədə və ya xaricdə olan birbaşa və ya portfel investisiya, həmçinin digər investisiyaların strukturu və dinamikası. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, xarici investisiya yalnız onun səmərəli istifadə olunan zaman tədiyə balansına müsbət təsir göstərir. Səmərəli istifadə yalnız əmtəə və xidmət sahəsində ixrac artdıqda, idxal isə azalmağa doğru gedəndə olur. Belə ki, portfel investisiyası köhnə borcların yenidən maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edildiyindən onların artırılması gec-tez maliyyə iflasına gətirib çıxarır.

Pul sferası və pul kredit siyasəti. Pul sferasının vəziyyəti şübhəsiz olaraq investisiya abı - havasına öz təsirini göstərir. Bu, ilk öncə onun nominal faiz tarifinə təsir etməsi ilə bağlıdır. Yüksək faiz dərəcələri uzunmüddətli investisiya layihələrinə mənfi təsir göstərir.

Makroiqtisadi fundamental təhlil zamanı pul sferasının göstəriciləri arasında aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır:

- pul kütləsi, pul aqreqatları haqqında məlumat;

- iqtisadiyyatın pulla dolğunluğu (monetizasiya);
- qızıl valyuta ehtiyatının vəziyyəti və onun pul bazası ilə qarşılıqlı münasibəti;
- valyuta məzənnəsi.

Maliyyə siyasəti, büdcə və vergi. İnvestisiya təhlili zamanı investor həmçinin, büdcə göstəricilərinin investisiya mühitinin göstəricilərinə təsir ölçülərini də araşdırmalıdır:

- ÜDM-in faizində büdcə kəsiri;
- dövlət borclarının ödənilməsi ilə büdcə gəlirlərinin münasibəti;
- keçən ilki dövr ilə müqayisədə vergi ödənişlərindəki artım tempi;
- istehsalçılarla əhalinin ödədiyi vergi arasındakı qarşılıqlı münasibət.

Fond bazarı. Belə ki, maliyyə investorlarının fəaliyyəti, adətən, fond bazarlarında gedir, və məhz belə hallarda reallaşdırılır. Fond bazarının həcmi bilavasitə maliyyə aktivlərinin dəyərinə təsir göstərir. Bazar vəziyyətini təhlil etdikdə fond indeksləri barədə olan məlumatlardan istifadə etmək olar.

Sahəvi təhlil. Sahəvi fundamental təhlil sahələrin investisiya cazibədarlığını qiymətləndirir. İnvestisiya cazibədarlığını bir sıra parametrlərlə xarakterizə etmək olar ki, bunlardan da ən vacibi aşağıdakılardır:

- istehsal həcmi tempinin artırılması;
- sahələrdə istifadə olunan istehsal faktura qiymətlərinin artım tempi;
- istehsalın və aktivlərin gəlirliyi;
- kapital dövriyyəsinin sürəti;
- istehsal və maliyyə vasitələrinin səviyyəsi.

İstehsal həcmi artım tempinin təhlili məhsulun alışı və bazarın genişlənmə perspektivlərinin başa düşülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, həmişə makroiqtisadi təhlil sahəvi təhlildən əvvəl aparılmalıdır.

Belə ki, yuxarıda söylənilərdən başqa elə dövrü sahələr də vardır ki, onlar ümumi iqtisadi konyuktura ilə inkişaf edir.

Dövri sahələrə aşağıdakılar aid edilir və onlar:

- Avtomobil sənayesi – iqtisadi konyukturanın inkişafını qabaqlayır. Onun inkişafı əsasən faizlərin hərəkətindən, alıcılıq qabiliyyətinin dinamikasından və dolların kursundan asılı olur;
- kimya sənayesi – burada silsilə demək olar ki, konyuktura ilə paralel hərəkət edir. Bu sahədə nəinki, milli valyuta kursu, həmçinin dollar kursunun güclü ixrac meyilləri də mühüm rol oynayır;
- enerji sənayesi – bu sahə azacıq olaraq iqtisadi silsilədən geri qaldığı üçün daha aşağı silsilə amplituduna malikdir. Əsasən ona innovasiya və bazarın inkişafı təsir göstərir;
- maşınqayırma sənayesi – ümumi iqtisadi inkişafın ardından inkişaf edən sahədir və əsasən də valyuta və investisiyaya təsir edən faiz dərəcələrindən asılıdır;
- tikinti sənayesi – geri qalan sahədir və əsasən faiz dərəcələrinin hərəkətinə və dövlət hakimiyyət orqanlarının investisiya siyasətinə reaksiya verir;
- əmtəə malları sənayesi və toxuculuq sənayesi – öncül sahələrdir. Bu sahələr daha çox fərdlərin tələbatından asılı olduğundan, əhalinin gəlirləri onların səviyyəsinə mühüm təsir göstərir. Bundan başqa burada həmçinin, xammalın qiyməti və inflyasiyanın

səviyyəsi də mühüm rol oynayır;

- banklar və sığorta firmaları – bu maliyyə sahəsi ümumi konyukturanı qabaqlamağına baxmayaraq faiz dərəcələrinin hərəkətindən asılı olur.

Beləliklə də, sahələr konyukturadan asılı olaraq qabaqlama, paralel və yaxud geri qalmalarla inkişaf edir ki, bu da onların aksiya kurslarının hərəkətinə təsir göstərir. Birja kurslarının hərəkət etməsi üçün sahəvi gəlirdən başqa iki göstəricidən (sahəvi sifarişlərin daxil olması və sənaye istehsalının həcmi) istifadə edilir və bunlar da öz növbəsində investora qabaqcadan investisiya mövzusunda qərar verməyə imkan verir. Onlar gözlənilən əmtəə dövriyyəsinin dinamikasını və müvafiq sahələrin gəlirliyini özündə əks etdirir.

Gəlir dinamikası aksiya kurslarının hərəkətinə təsir göstərən ən mühüm faktorlardan biridir. Göstərilən indikatorlardan başqa valyuta kurslarının, xüsusilə də, dolların enibqalxmasından, həmçinin də sahənin ixracatçı və yaxud idxalatçı olub-olmamasından da asılı olur.

Mikroiqtisadi təhlil – (və yaxud ayrı-ayrı müəssisələrin təhlili). Bu şirkətin gələcək gəlirlərinin dinamikasının tədqiqatıdır. Bu zaman ilk öncə əmtəə dövriyyəsinin dinamikası və yaxud xərclərdən sonra yerdə qalan gəlir dinamikası, həmçinin də müəssisənin öz şəxsi və borc vəsaitlərinin təmin olunması məsələsindəki maliyyə məsələləri geniş yer tapır. Lazım olan sənədlər firmanın işlərinin, mənfəət və zərər barədə olan hesabatlarından götürülür. Göstəricilərin ümumiləşdirilməsi və təhlili əsasında lazımi nəticələr, həmçinin rəqabət bazarında ayrı-ayrı aksiyaların qiymətləndirilməsi barədə nəticələr çıxarırlar. Hər bir təhlil müəssisənin keçən ilki rəqəmlərinin işlənilib hazırlanması ilə başlayır. Bu da şirkətin struktur və ya strategiyasında hansısa bir əhəmiyyətli işin baş verdiyini müəyyən etmək üçündür. Bu zaman maliyyə tərəfini də unutmamaq lazımdır. Ən yaxşı məlumatı balansdan və yaxud mənfəət və zərəri əks etdirən hesabatlardan götürmək olar. Mikroiqtisadi təhlil zamanı müəssisələrin gəlirliyi müəyyən edilir. Belə ki, şirkətin gəlirləri ilə aksiyalarının hərəkət kursu arasında sıx əlaqələr olduğundan analitiklər üçün şirkətin gələcəkdə bazarda hansı mövqe tutması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gəlirlik proqnozu onun bazar mövqeyi əsasında müəyyən edilir. Burada əsasən aksiyanın qiymətinin qalxıb-enməsi ilə empirik əlaqədə olan göstəricilər, həmçinin də mütəxəssis analitiklərin üstünlük verdiyi balans göstəriciləri, kursa aid olan göstəricilər göstəricilər, aksiyaya aid olan göstəricilər böyük maraq kəsb edir.

Balans göstəriciləri nağd pul axımının dövriyyəsi və xalis nəticə hesab olunur. Aksiyaya aid olan göstəricilər bir aksiya üçün nəzərdə tutulur. Öz növbəsində bir aksiya üzrə dividend, bir aksiya üzrə cashflow (cashflow – nağd pul axını) və ya bir aksiya üzrə nəticə. Kursu aid olan göstəricilərin hesabatı aksiyanın kursuna müvafiq təsir göstərir. Bu cür göstəricilər faktiki dividend gəlir, «kurs/gəlir» (KGV) və ya «kurs/ cashflow» (KCV) nisbətləri hesab edilir. Analitik göstərici olan «kurs/gəlir» nisbəti ucuzlaşdırılmış aksiyanın qiymətini qiyməti qaldırılmış aksiyadan fərqləndirmək üçün istifadə edilir. «Kurs/gəlir» nisbəti aksiyaya son olaraq nə qədər pul ödənildiyini göstərir. Bu göstəricilərə baxıldıqdan sonra həmin göstəricilər həmin sahədə fəaliyyət göstərən digər şirkətin eyni göstəriciləri və ya bütün bazardakı «kurs/gəlir» orta nisbəti tutuşdurulur. Bu bizə nisbətən «ucuz» aksiyaları nisbətən «baha» aksiyalardan ayırmağa imkan verir. Kurs göstəricisi olan «kurs/ cashflow» (KCV) həqiqi aksiya kursu əsasında hesab edilir, şirkətin bir aksiya üçün nəzərdə tutulmuş cashflow-ya bölünməsidir.

Aksiyanın nisbətən «ucuz» və «baha» bölünməsi hər iki - həm «KGV» həm də «KCV» üçün vacib amildir. Göstəricilərin müqayisə edilməsi bir-birilə əlaqədə olana kimi məqsəduyğun hesab edilir. Buna görə də şirkətin KCV və KGV göstəricilərinin müqayisə edilməsi yalnız sahə çərçivəsində qəbul edilir. Bunun əsas səbəbi sahələrin kapital tutumlu və əmək tutumlu olmasıdır. Burada cashflow- dan fərqlər çıxır ki, bu da öz növbəsində KCV göstəricisini dəyişdirir. Bunula bağlı əməktutumlu sahələr bank, tikinti sənayesi və ya avtomobilqayırma sənayesi sahələri bir qayda olaraq cüzi cashflow - ya malik olduğuna görə daha yüksək KCV təhlil göstəricilərinə malik olur. Kapital tutumlu sahələr (enegetika və maşınqayırma sənayesi) yüksək amortizasiya çıxımları nəticəsində yüksək cashflow - ya və daha az KCV əmsalına malik olur. KCV əmsalı həmçinin, öz aksiyalarını birjaya çıxartmaq istəyən şirkətin qiymətləndirilməsinə xidmət edir. Aksiya almaq istəyən investor həm KGV, həm də KCV əmsalından istifadə etməlidir. Faktiki dividend gəliri isə hər aksiya üzrə ödənilən dividendin həcmi göstərir. Belə ki, dividend gəliri aksiyanın qiymətləndirilməsində asılı rol oynayır. Faktiki dividend böyük əhəmiyyət kəsb etmədiyinə görə dolayısı ilə nəzərə alınır.

Texniki təhlil. Bazarın texniki və ya daxili təhlili qiymət dəyişikliyinə daha da hərtərəfli öyrənilməsində istifadə edilir. Daxili ona görə adlanır ki, burada yalnız qiymətlərin qalxıb-enməsi qrafiki və heç bir faktorlar nəzərə alınmadan keçmiş dövrdən hazırkı zamana qədər həcmi hesablanır.

Aksiya bazarının texniki təhlili aksiyanın kurs tendensiyasının istiqamətinin göstərilməsinə əsaslanır. Bu prinsipial ilkin şərait keçmiş dövrlərin göstəricilərinə əsaslanaraq gələcək kurslar barədə proqnozlar verməyə imkan verir.

Tarixi klassik texniki təhlil aşağıdakı qaydada inkişaf etməyə başlamışdır. İlk əvvəl kompüter texnikası olmayanda heç kim riyazi metodlarla qiymət dinamikası təhlilindən istifadə etməyə çalışmırdı. Treyderlər əli ilə yalnız loqorifm xəttkeşlərindən istifadə edərək qrafiklər çəkirdilər ki, bu da yalnız düzxəttlər olurdu. Daha sonra bu xətt ilə qiymət qrafikasının qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluğu tapılmışdır. Daha sonra düzxətli trend xəttlərindən əl çəkmək zəruriyyəti yarandı və treyderlər əl ilə orta qiyməti hesablamağa başladılar. Nəticədə sonrakı təhlillərdə uğurla istifadə olunmağa başlandı.

Kompüter texnikası çıxdıqdan sonra isə bazarın ossilyator təhlili metodundan istifadə olunmağa başlandı ki, bunun da əsası hələ kompüter meydana gəlməmişdən qoyulmuşdur.

Texniki təhlil tələb və təklifin effektivliyini, qiymət dəyişikliyinə öyrənir. Onu çox vaxt çartizm (ingiliscə chart–qrafik) adlandırırlar ki, bu da açıq mövqelərin həcmi əks etdirən göstəricilərin və müxtəlif faktorların öyrənilməsi zamanı diaqramların, qrafiklərin tərtib olunmasından ibarət olur.

Mütəxəssislərin söylədiyi kimi təhlil zamanı aşağıdakıları müəyyən etmək olar:

- qiymət proqnozunu demək: mütəxəssislər qiymət dəyişikliyinə proqnozunu həm fundamental həm də qrafik və diaqramların köməyi ilə edə bilirlər;
- vaxtı müəyyən etmək: mövqelərin açılıb və bağlanması dəqiq müəyyən edilməsi zamanı fundamental təhlildənsə qrafik təhlil daha səmərəli olur;
- əsas indikatorun üzə çıxarılması: əgər bazar fəaliyyəti ona qarşı olan təsirləri kənarlaşdırarsa, onda bu zaman qiymətlərin qalxıb-enməsinə bazarın əsas indikatoru kimi baxa bilərik. Qiymətlərin qalxıb-enməsi trend təhlilinin əsasını təşkil

edir və bütün texniki təhlilin təməli kimi hesab olunur.

- Trend qiymətlərin yuxarı və yaxud aşağı hərəkət etməsinin müəyyən edilməsidir.
- Üç növ trend vardır:
- «öküz» trendi – qiymətlər yuxarı hərəkət edir;
- «ayı» trendi – qiymətlər aşağı düşür;
- «köndələn» – qiymətlər nə yuxarı, nə də aşağı hərəkət edir, bu hərəkəti «flat» (flat, daha doğrusu «whipsaw») adlandırırlar. Əminliklə söyləmək olar ki, uzun «flat» bazarda qiymət fırtınasının müjdəçisinə çevrilir.

Bir qayda olaraq qiymətlər xətti yuxarı və ya aşağı hərəkət edir. «Öküz» trendində qiymətlər sürətlə artır, «ayı» trendində isə sürətlə azalır.

Trend xətlər (trend lines) – bu bazarın uzun müddətli maksimum və minimumlarını birləşdirən düz xəttlərdir. Trend xəttinin yuxarı və aşağı təmayülü artım və ya azalma tendensiyasını göstərir. Trend xətti bazar dəyişiklikləri zamanı texniki təhlilin əsas aləti hesab olunur.

Trendin hərəkət müddətləri vardır. Trendlər qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli olur. Uzunmüddətli trend bir ildən çox davam edir. Uzunmüddətli trend 2-2,5 il davam edir. Ortamüddətli trend 3 aydan 6 aya qədər, bəzən isə 1 ilə qədər davam edir. Qısamüddətli trend isə 1 gündən 3 aya qədər olan trendlər adlandırılır.

Trendin həyat müddətini trendin mövcud olan həyat silsiləsi ilə müəyyən etmək olar. Bu zaman silsilənin uzunluğunu və amplitudunu müəyyən etmək lazımdır. Trendin başlanğıcı silsilənin ümumi uzunluğunun üçdə birini əhatə edir. Trendin həyat silsiləsinin ilk dövründə qiymətlər orta hesabla ümumi enib-qalxmanın dördə biri ilə üçdə biri arasında və müvafiq olaraq beşdə biri ilə dörddə biri arasında dəyişir.

Trendin həyat silsiləsinin ortalarında bazarın ilk «yorğunluq» əlamətləri meydana gəlir. Qismən aktivliyin azalması da baş verir, amma bu bir qayda olaraq əvvəlki kotirovkalara qayıtmaqla nəticələnmir. Artıq deyildiyi kimi silsilənin ortalarında trendin həyat silsiləsinin başlanğıcı ilə müqayisədə çox vaxt kəskin qiymət fərqləri olur. Trendin həyat silsiləsinin ortalarında bazarı «həddindən artıq qızdırmaqla» burada o, başlanğıcından fərqli olaraq daha əhəmiyyətli olur. Bu da ikinci mərhələnin sonunda kotirovkaların aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Bir qayda olaraq kotirovkalar ikinci mərhələdə ümumi dəyişmə məbləğinin bir ilə dördə üçü arasında dəyişir, daha sonra müvafiq olaraq enməsi dördə üçü ilə ikidə biri arasında olur.

Trendin həyat silsiləsinin sonuncu üçüncü mərhələsində azad spekulativ kapitalın məbləği enməyə başlayır. Müvafiq olaraq sövdələşmələrin sayı da azalmağa başlayır. Qiymətlərin kəskin enib-qalxması praktiki olaraq baş verir. Qiymətlər öz ekstremumuna (maksimum və ya minimuma) çatdıqda cüzi olaraq və kiçik bir vaxt ərzində bu səviyyədə qalır və sonuncu enib-qalxma maksimumun yanında baş verir. Trendin həyat silsiləsinin sonuncu mərhələsinin axırında yeni trendə hazırlıqla bağlı bazarda gərginlik artır.

Trend təhlili çox diqqətlə aparılmalıdır, əks halda bu acınacaqlı nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Trend təhlilinin məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Qiymət dinamikasının istiqamətlərinin qiymətləndirilməsində mümkün variantlar:

- yuxarı hərəkət;

- aşağı hərəkət;
- «flat».

2. Məlum istiqamətin hərəkətinin müddət və vaxtının qiymətləndirilməsində:

- qısamüddətli hərəkətin trendi;
- uzunmüddətli hərəkətin trendi;
- trendin başlanğıcı;
- trendin yetkinliyi;
- trendin başa çatması.

3. Fəaliyyət göstərən istiqamətdə qiymətin qalxıb-enmə amplitudunun qiymətləndirilməsində:

- kursun zəif dəyişməsi;
- kursun güclü dəyişməsi.

Bu üç qiymət dinamikasını müəyyən etdikdən sonra əminliklə araşdırdığımız aksiyanı ala və ya sata bilərik

Qrafiklərin tipi və onların qurulma qaydasını bilən investor üçün qrafik məlumatları təhlil etmək daha asandır.

Treyderlər tərəfindən istifadə olunan əsas qrafik növləri aşağıdakı qrafiklərdə göstərilmişdir. Treyderlər arasında ən populyar xətti qrafik hesab edilir. Məs: Amerikalılar öz işlərində «xaçlar-sıfırlar» qrafikindən, yapon treyderləri «yapon şamları» qrafiklərindən istifadə edirlər.

Hər bir treyder qrafiki aşağıdakı konsepsiyalar əsasında qurur:

- qiymətlərin trend dinamikasının müəyyən edilməsi;
- qiymətin qeyri-trend hərəkəti;
- ticarət həcmnin dəyişilmə dinamikası;
- qiymətin dəyişmə qrafiki.

Sözsüz ki, klassik texniki təhlil də təminat verə bilməz. Texniki təhlil nə qədər yaxşı olsa da birja qiymətlərinin hərəkəti barədə dəqiq məlumat verə bilməz. Bunu hətta professional ekspertlər də söyləyə bilməzlər. Əgər qiymətlərin hərəkətini hesablamaq mümkün olsaydı, onda hər bir iri investor öz müvafiq hesabat proqramını işləyib hazırlayardı. Dünyada heç kəs kursların hərəkətini yaxın üç ay ərzində 100% düzgün proqnozlaşdırma bilməz.

İSTİFADƏ OLUNAN QANUNLAR

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
4. Valyuta tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
5. Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
6. Qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
7. Sığorta fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

AR MB idarə heyətinin qəbul etiyi qaydalar (<https://www.cbar.az/page-217/regulations>)

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.M., Z.F. Məmmədov. Bank işi və e-bankçılıq. Bakı, 2003.
2. Abbasbeyli M.A. Bank sektorunda böhran, pul siyasəti və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli: aktual meyllər və dünya təcrübəsi. Bakı: Azərneşr, 2016. 212 c.
3. Bağırov M. Bank işi. Bakı, 2003.
4. İbrahimov Z. Pul, kredit və banklar (suallara cavab). Bakı, 2009.
5. Aydın Hüseynov, Banklarda Kredit Portfelinin İdarə Olunması, Miqrasiya və Vintaj Təhlilləri, "Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri" jurnalı, Cild 8, səh. 77 – 88, 2020.
6. Aydın Hüseynov, Əməliyyat Risklərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Bazəl Yanaşmaları və Banklarda Tətbiqi, "Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri" jurnalı, Cild 6, səh. 73 – 91, 2018.
7. Quliyev P. Sığorta işi. Dərslik. Bakı, 2020.
8. Məmmədov Z.F. Pul , kredit və banklar. Dərslik. Bakı, 2010.
9. Məmmədov Z.F Finans iqtisadiyyatı. –Bakı: Qanun, 2003 - 375 c.
10. Məmmədov Z. F. Beynəlxal valyuta –kredit münasibətləri . Dərslik. Bakı, , 2012. – 600
11. Məmmədov Z. F. Maliyyə və kredit. Dərslik. – Bakı, 2008.
12. Məmmədov Z. F. Ban fəaliyyətinin əsasları. Bakı: UNEC. 2015. -600 s.
13. Məmmədov Z. F. Bank işi. Dərslik. Bakı: Azərneşr. 2016. 2 cildlik. -1100 s.
14. Аббасов А.М. Электронизация финансовой индустрии в условиях сетевой экономики. Баку: Азернешр, 2007.
15. Аббасов А.М., З.Ф. Мамедов. Цифровизация финансов. – Баку: БГУ, 2003. - 200 с.
16. Банковское дело. Учебник. М.: Проспект, 2020.
17. Банковское дело. Учебник, М. Юрайт-издат. 2018.
18. Мамедов З. Ф. Основные тенденции развития денежно – кредитной системы Азербайджана // Центральная Евразия: национальные валюты. Стокгольм: Изд. Дом «CA Press», 2008. – 79- 103.
19. Мамедов З. Ф. Анализ и оценка банковских рисков // Известия СПбУЭФ. 2006. - № 3.
20. Мамедов З.Ф.Анатомия финансового кризиса – СПб: Изд-во СПбГУ, 2005. -322 с.
21. Мамедов З.Ф.Влияние кризиса на логику реформирования банковской системы.– СПб: Изд-во СПбГУЭФ, 2005.
22. Мамедов З.Ф. Банковский сектор Азербайджана: новые тренды и перспективы // Российский научный журнал (РНЖ) «Экономика и управление». 2020. - Том 26. № 7. С.775-783
23. Мамедов З.Ф. Современные особенности развития банковского сектора Азербайджана // Экономические науки. 2020 - №7 (188). 131-137
24. Мамедов Захид Фаррух, Намазов В.Ф. Финансовый рынок Азербайджана: Новые тренды и перспективы // Финансы и кредит, 2021, т. 27, вып. 5, стр. 1074–1092
25. Мамедов З.Ф. Глобальные вызовы для перехода к «безналичной экономике» // Информация и инновации. 2021, Т. 16, № 1. с. 18-22 DOI: 10.31432/1994-2443-2021-16-1-18-22

26. Мамедов З.Ф., Велиев Э.Н., Вейсов Е.Н. Цифровая трансформация банковского сектора Азербайджана // Информация и инновации. 2021, Т. 16, No 3. с. 10-20.
27. Мамедов З. Ф., Велиев Э. Н. оглы, Вейсов Е. Н. оглы. Оценка Национальный банковский сектор Азербайджана: становление и развитие // Научный результат. Экономические исследования. 2022. Т. 8. № 1. С. 85-98.
28. Мамедов З.Ф. Денежно- банковская Денежно- банковская система стран СНГ и Балтии: тенденции и перспективы. Bakı, Azərnəşr. – 2008. – 264 с.
29. Мамедов З.Ф. Эффективность финансовой стратегии правительства Азербайджана в условиях мирового кризиса // Финансовый рынок и кредитно – банковская система России. Сборник научных трудов / Выпуск № 14: – СПб.: Инфо - да, 2011. с.209 -213.
30. Мамедов З.Ф. Исламская банковская система: новые вызовы, проблемы и перспективы развития // Экономика и Управление. 2018. № 4 (150). С. 4-10.
31. Мамедов З.Ф. Финансовый кризис и антикризисная политика. - Palmarium Academic Publishing. - Германия, 2013. -141 с.
32. Мамедов З. Алгоритм перехода к сильной экономике: мировой опыт и азербайджанская практика. Baku, UNEC, 2016.
33. Мамедов Захид Фаррух. Банковский сектор Азербайджана: Новые вызовы и возможности. GENERİS PUBLISHİNG-2021. -200 с.
34. Мамедов З.Ф. Банковский сектор Азербайджана: новые тренды и перспективы // Российский научный журнал (РНЖ) «Экономика и управление». 2020. - Том 26. № 7. С.775-783
35. Рустамов. Э. С. Глобальный кризис и антикризисная политика Центрального банка Азербайджана // Деньги и кредит - 2010. № 1.
36. Мамедов З.Ф. Küresel dalgalanmalar ve finans sektörüne yansımaları // Türkiyə Cümhuriyyəti Marmara Üniversitesi Bankacılık və Sigortacılık Yüksəkəokulu 19 dekabr 2008.
37. Мамедов З.Ф. Küresel mali kriz ilişkilerinde döneminde Rus bankacılık və reel sektor yapısal dengesizliklerin analizi // Kriz sonrası surecte finans sektoru-real sector ilişkisi. Uluslararası finans sempozyumu 2010. 10 Aralık 2010. TC. MU.
38. Aydın Huseynov, Open Currency Position Risk and Value at Risk Analysis in Commercial Banks, Caspian Journal of Applied Mathematics, Ecology and Economics 6 (No 2), 3-16, 2018.
39. Aydın Huseynov, Interest Rate Risk Stemming from Liquidity Risk, Gap and Duration Analysis in Banks, Journal of Contemporary Applied Mathematics 8 (No 1), 81-96, 2018.
40. Aydın Huseynov, Loan Portfolio Risk Value and Expected Loss Analysis, "Caspian Journal of Applied Mathematics, Ecology and Economics", V. 9, No 1, 3 – 15, 2021.
41. Мамедов З.Ф. The structural characteristics and problems of the Azerbaijan banking sector in the global financial crisis environment // Amme İdaresi Dergisi. 2011Cilt: 44Sayı: 3. 173 - 203
42. İbrahimov Kamal. Bank Sığorta modeli Bakı 2021.

TÖVSIYƏ OLUNAN ELMİ NƏŞRLƏR

1. American Economic Review
2. American Law and Economics Review
3. Applied Financial Economics
4. Banking Law Journal
5. British Accounting Review
6. Business Economics Canadian Journal of Economics
7. De Economist
8. The Economic Journal
9. European Economic Review
10. European Journal of Finance
11. German Economic Review
12. Global Finance Journal
13. Harvard Business Review
14. International Finance
15. International Journal of Finance and Economics
16. International Journal of the Economics of Business
17. International Review of Economics & Finance
18. Journal of Banking & Finance
19. Journal of Economics & Finance
20. Journal of Financial Intermediation
21. Journal of Financial Economics
22. Journal of Monetary Economics
23. World Bank Economic Review

1. Академия бюджета и казначейства Минфина России. Финансовый журнал
2. Банковское дело
3. Вопросы экономики
4. Деньги и кредит
5. Мировая экономика и международные отношения
6. Российский экономический журнал
7. Финансы
8. Финансы и кредит
9. Экономика и управление
10. Экономист

MALİYYƏCİNİN PEŞƏ KOMPİTENSİYALARI

Maliyyə - iqtisadi subyektin pul gəlir və xərclərinin, aktiv və öhdəliklərinin pul formasında ifadə olunmuş hərəkətinin əhatə edən münasibətlər sistemidir. Maliyyə elmi istiqamət kimi maliyyə resurslarının yaradılmasına, paylaşdırılmasına və ya istifadə edilməsinə əsasən meydana çıxan münasibətləri öyrənir və bu münasibətlərin inkişafının qanunauyğunluqlarını müəyyən edir. Maliyyə elmi barədə təsəvvür və anlayışlar inkişaf edir, yeni məzmun və ictimai həyatın adekvat reallıqları ilə zənginləşir.

Azərbaycan Respublikasının bank sistemi maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı olan Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından (Mərkəzi Bank) və kredit təşkilatlarından ibarətdir. Bank, fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir.

Maliyyəçi – pul, sərmayə, sığorta, fond və kredit əməliyyatları üzrə təcrübəli mütəxəssisdir. Əvvəllər maliyyəçiləri çoxlu sərvətə malik olan və ya zəngin olan insanları adlandırırdılar. Bu gün bu anlayışın mənası bir qədər fərqlidir: maliyyəçi pul, kredit və kapital əməliyyatlarını idarə edən şəxs hesab olunur. Çünki, maliyyə hər bir ölkənin iqtisadi inkişafın əsas katalizatorudur və onları bacarıqla idarə etmək bütövlükdə cəmiyyətin mənafeyi naminə fəaliyyət göstərmək deməkdir.

Xüsusilə belə bir hal maliyyəçilərin analitik bacarıqlarının üzə çıxdığı böhranlar dövrlərində öz əksini tapır. Belə ki, maliyyəçi böhran şəraitində müəyyən bir addımın məqsədəuyğunluğu üçün maliyyə hesablamalarını hazırlamalı olur.

Maliyyəçi peşə fəaliyyətini adətən, kredit təşkilatları, sığorta, kapital bazarı və bijalarda həyata keçirir. Mükəmməl maliyyəçi yüksək etik dəyərlərə malik olmalıdır. Maliyyə xidmətlər sektorunda səmərəli fəaliyyət üçün maliyyəçinin ən vacib keyfiyyətlərindən biri onun səriştəsidir. Bacarıqlı maliyyəçi təkcə maliyyə sahəsində deyil, həm də geniş spektrli iqtisadi məsələlər haqqında da müəyyən anlayışa malik olmalıdır. Buraya hüquqşünaslıq, statistika, sosiologiya, psixologiya və s. aid etmək olar.

Bundan əlavə, maliyyəçi daima öz üzərində işləməli, təhsilini, bilik və bacarıqlarını və təkmilləşdirməlidir. Çünki maliyyəçinin fəaliyyətində qanunvericilik bazası haqqında və iqtisadi yeniliklər barəsində mükəmməl biliklər tələb olunur. Kristal dürüstlük, yüksək əxlaqi dəyərlər maliyyəçinin sahib olmalı olduğu vacib keyfiyyətlərdən birincisidir.

Maliyyəçi modelləşdirməni, müxtəlif hadisə və faktları dərin təhlil edə bilməli və analitik nəticələr çıxarmağı bacarmalıdır. Ona görə də maliyyəçinin strateji düşüncəsi, geniş miqyasda düşünmək və böyük həcmdə məlumatları təhlil etmək və düzgün qərar vermək bacarığı olmalıdır. Təhlillər əsasında öncədən proqnozlaşdırma apararaq zərərlərdən yayınmaq, səhmdarların marağını nəzərə almaq və iqtisadi dəyişikliklərdən həssas şəkildə yararlanmaq maliyyəçinin işlədiyi resurslara qənaət etməyə və artırmağa imkan verir.

Dözümlülük və stress müqaviməti maliyyəçiyə müxtəlif gözlənilməz vəziyyətlərdə və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün kifayət qədər vaxt olmadıqda baş verən çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edir.

Təşkilatçılıq və liderlik meylləri, etik davranışlar, ədəb - ərkanə və etimada bağlılıq prinsiplərinə sadıqlıq maliyyəçiyə komandada nüfuz qazanmağa imkan verir və mühüm

qərarların qəbulunda onun təsiri effektiv olur.

Maliyyəçinin fəaliyyətində nizam-intizam və məsuliyyət, müştəriləri ilə effektiv kommunikasiya kanalları yaratmağa, funksiyasına aid edilən çoxlu sayda əməliyyatları səmərəli və tam zamanında yerinə yetirmək imkanı verir.

Azərbaycanda maliyyə-bank industriyasının inkişafının əsas məqsədi qanunvericilik mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, beynəlxalq standartlara uyğun müasir və rəqabətə dözümlü maliyyə-bank xidmətləri bazarının inkişafı üçün münbit hüquqi bazanın yaradılmasıdır.

Maliyyə ixtisası üzrə təhsil proqramı

Təhsil Proqramının sonunda məzun aşağıdakı peşə kompetensiyalarına yiyələnəcəkdir:

İqtisadi nəzəriyyənin əsaslarını, müəssisə və fərd səviyyəsindəki davranışları, əsas sosial- iqtisadi göstəriciləri, problemləri və prosesləri bilmək;

- Fərqli rəqabət sistemlərindəki bazarların xüsusiyyətlərini, müxtəlif bazar tiplərində firmaların fəaliyyət mexanizmini, qarşılıqlı əlaqələrin fərqli sənarilərini bilmək;
- Makroiqtisadi terminologiyayı tam şəkildə mənimsəmək, açıq iqtisadiyyatı təhlil edə bilmək və nəzəri modellərdən istifadə etməklə təkliflər irəli sürməyi bacarmaq;
- Riyazi üsullar, kəmiyyət və hesablama metodları üzrə bacarıqlara malik olmaq və bu üsul və metodlardan istifadə etməklə optimal qərarlar verə bilmək;
- İşində ümumi porifilli və ixtisaslaşdırılmış proqram təminatından (Excel, Word, Power Point, Photoshop və ya analitik proqramlardan hər hansı biri ilə (SPSS, Ştata, Python kimi proqramlarla) işləmək, sadə analizləri eməyi bacarmaq;
- İqtisadi məlumatların təhlili və sistemləşdirilməsi üçün statistik biliklərə sahib olmaq, kəmiyyət və keyfiyyət məlumatlarını toplamaq, təhlil etmək və proqnozlaşdırmanı bacarmaq;
- İqtisadi məsələlərin empirik tədqiqində ortaya çıxan problemləri həll etmək üçün ekonometrik metodologiyam öyrənmək və tətbiq edə bilmək;
- İdarəetmə və təşkilatla bağlı baza biliklərə yiyələnmək, ixtisas üzrə məlumatları analitik və sisteməlik şəkildə təhlil edə bilmək;
- Mühasibatın elmi-nəzəri və konseptual əsaslarına dair baza biliklərə sahib olmaq;
- Maliyyənin elmi-nəzəri və konseptual əsaslarına dair baza biliklərə sahib olmaq;
- İqtisadiyyatı regional və sektorial olaraq təhlil etməyi bacarmaq, kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sektorunun iqtisadi inkişafdakı rolunu və əhəmiyyətini bilmək, sahə üzrə yeni konseptləri şərh edə bilmək;
- Milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi mənzərəsini, sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikasını; iqtisadi siyasətin əsas konturlarını bilmək, sektorial təhlil aparmağı bacarmaq;
- Marketing fəaliyyətinin elmi-nəzəri və konseptual əsaslarına dair baza biliklərinə sahib olmaq;
- İdarəetmədəki və təşkilatdakı mövcud problemləri qavrama və həlli yollarını təklif etmək ilə bağlı biliklərə sahib olmaq;
- Biznesin idarə edilməsi üzrə müvafiq fəaliyyət və metodları təklif etmək və

planlaşdırmaq, onların qısa və uzunmüddətli nəticələrini təhlil etmə bacarığına sahib olmaq;

- Karyera barədə ilkin anlayışları, karyera inkişaf fəaliyyətlərini, iş müəhibəsinə hazırlıq prosedurlarını və müəhibə texnikalarını bilmək, karyera yol xəritəsinin tərtib olunmasını və texnikaları, iradə, motivasiya və pozitiv düşüncə, işgüzar etika, iş axtarma strategiyaları, eləcə də iş üçün müraciət qaydalarını, peşəkar CV, rezümə, istək və tövsiyə məktublarının hazırlanmasını bacarmaq;

Vaxtın effektiv idarə edilməsini, stres menecmentini, kreativ, tənqidi və analitik düşüncə formalarını bilmək, problem həll etmə və qərarvermə texnikalarına, nətiqlik bacarıqlarına sahib olmaq, eləcə də komanda işinin qurulmasını bilmək və liderlik prinsiplərinə yiyələnmək;

Layihələrin idarə edilməsində və digər çox istifadə olunan proqram təminatlarından istifadəni bacarmaq, iş həyatında şifahi və yazılı kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməyi bacarmaq;

Maliyyə təhlili və maliyyə qərarlarının alınmasında istifadə olunan baza riyazi biliklərə malik olmaq;

Nəzəri iqtisadi biliklərə malik olmaq və maliyyə sektorunda bu bilikləridən istifadə etməyi bacarmaq;

Maliyyə təhlili və maliyyə qərarlarının alınmasında istifadə olunan statistika və ekonometrika üzrə biliklərə malik olmaq;

Mühasibat üzrə biliklərə malik olmaq və maliyyə hesabatlarını təhlil etməyi bacarmaq;

Korporativ maliyyə üzrə biliklərə malik olmaq və maliyyə təhlilində istifadə etməyi bacarmaq;

Maliyyə sektoru və bazarları üzrə biliklərə malik olmaq və maliyyə bazarlarının son inkişaf tendensiyaları haqqında məlumatlara sahib olmaq;

Maliyyə bazarları alətlərinin təhlili üzrə baza bacarıqlara malik olmaq;

Mərkəzi bankçılıq üzrə biliklərə malik olmaq ;

Bank sektorunda fəaliyyətlərin təşkili və idarə olunması üzrə biliklərə malik olmaq;

Risqlərin müəyyənləşdirilməsi və idarə olunması üzrə biliklərə malik olmaq; investisiya layihələrinin hazırlanması, qiymətləndirilməsi, qərarların alınması və investisiya portfelinin idarə olunması üzrə biliklərə malik olmaq;

Büdcə münasibətlərini, vergi sistemini, fiskal siyasəti, dövlət borclarının idarə olunmasını özündə ehtiva edən dövlət maliyyəsi üzrə biliklərə malik olmaq;

Sığorta sektorunda fəaliyyətlərin təşkili və idarə olunması üzrə biliklərə malik olmaq;

Müəlliflər haqqında

Prof. Zahid Fərrux Məmmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi fəaliyyətin təşkili və idarəedilməsi departamentinin direktoru, iqtisad elmləri doktoru, professor (üç ölkənin diplomuna sahibdir – RF, TC, AR), Azərbaycan Respublikasının "Əməkdar müəllim".

1990–1993-ci illərdə Sankt-Peterburq Dövlət Maliyyə İqtisad Universitetinin "Pul tədavülü və bank işi" kafedrasında dövlət təyinatlı-məqsədli Ph.D kimi təhsil aldı və SSRİ Nazirlər Şovetinin yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə iqtisad elmləri namizədi (Ph. D) alimlik dərəcəsinə layiq görüldü.

Sankt-Peterburq dövlət Maliyyə İqtisad Universitetinə müəllim və Sankt-Peterburq Fond birjası Depozitar Klirinq Trast Mərkəzinin direktor müavini vəzifəsinə təyin olundu .

SSRİ müdafiə Nazirliyinin "Sovet Ordusunun əlaçısı" döş nişanı ilə təltif olunub.

RF Forex Club şirkətində makroiqtisadi tədqiqatlar mərkəzinin direktoru vəzifəsində çalışıb. Barmek" şirkətlər qrupunda müşavir olub.

1994–1998-ci illərdə Türkiyə Cümhuriyyəti Mərmərə Universitetində Bankçılıq ixtisası üzrə dövlət təyinatlı-məqsədli doktoranturada təhsil aldı və 27 oktyabr 1998-ci ildə TC Marmara Üniversitesi Bankaçılıq və sığortaçılıq enstitüsünün qərarı ilə Bankaçılıq elmləri doktoru ünvanına və diploma layiq görüldü.

2003–2006-cı illərdə Sankt-Peterburq Dövlət Maliyyə İqtisad Universitetinin "Pul tədavülü və bank işi" kafedrasında dövlət təyinatlı-məqsədli iqtisad elmləri doktoru proqramı üzrə təhsil almış və Rusiya Federasiyası Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə iqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsinə layiq görüldü.

Sankt-Peterburq İdarəetmə və İqtisadiyyat Akademiyası Elmi Şurasının qərarı ilə I dərəcəli Şərəf ordeni ilə təltif edilib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə professor elmi adı verilib. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə ekspert şurasının sədr müavini təyin edilmişdir (protokol № 04-R).

TC "İşiq" Universitetinin iqtisadiyyat və Belarus Dövlət İqtisad Universitetində "qonaq professor" statusunda fəaliyyətdə bulunmuşdur.

2000-ci ildən Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində iqtisad elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün yaradılmış dissertasiya şurasının, sonradan isə iqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün yaradılmış dissertasiya şurasının üzvüdür.

12 dekabr 2006- ci ildə Rusiya Federasiyası Mərkəzi Bankı Sankt- Peterburq Baş idarəsi və Rusiya Banklar Birliyinin birgə keçirdiyi konfransda " bank böhranının infeksiyon xarakteri" mövzusunda çıxışına görə diplomla təltif olundu (oriqinal mövzu ilə çıxışına görə).

4- 6 aprel 2007-ci ildə Rusiya Banklar Birliyinin XVIII qurultayının iştirakçısı olub və Rusiya Banklar Birliyinin rəsmi orqanı "Национальный банковский журнал" jurnalında Azərbaycanın bank sistemi haqqında müsahibəsi dərc edilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin 29.01.2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə (№ 16) iqtisadçı alimlərdən ibarət "işçi qrupu"nun koordinatoru təyin edilmişdir. Respublika Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurasının 22 dekabr 2009-cu il tarixli 6/4 nömrəli qərarı ilə iqtisadiyyat üzrə problem şurasının üzvü təyin edilmişdir.

Azərbaycan dövlətinin apardığı iqtisadi siyasət mövzusunda tez-tez müxtəlif televeziya proqramlarında ekspert statusunda iştirak edir (1000-dən yuxarı çıxış və müsahibələri vardır). Az TV, şənbə saat 19.30 "Bizness klass" verilişinin aparıcısı və redaktorudur (2019 –ci ildən)

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30.05.2008-ci il tarixli (protokol № 10-R) qərarı ilə 08.00.10. – "Maliyyə, pul tədavülü, kredit" ixtisas şifri üzrə ilə iqtisadiyyat elmləri üzrə ekspert şurasının üzvü təyin edilmiş, AAK RH-nın 06.02.2009-cu il tarixli (protokol № 02-R) ekspert şurasına yeni dönmə üçün yenidən üzv təyin edilmiş və AAK RH-nın 19.02.2010-cu il tarixli (protokol №04-R) qərarı ilə ekspert şurasının sədr müavini təyin edilmişdir.

Təhsil Nazirinin 11\927 sayılı 27.09.2011-ci il tarixli əmri ilə "Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Fəxri Fərmanı" ilə təltif olunmuşdur.

Beynəlxalq professionail təşkilatlarının üzvi : «Ассоциация научных редакторов и издателей (АНРИ)», " Вольное экономическое общество России (ВЭО России)" beynəlxalq komitə üzvi.

Nüfuzlü Elmi nəşrlərin redaksiya heyətinin üzvüdür: Экономика и управление: проблемы, решения; Проблемы современной экономики» Евразийский международный научно-аналитический журнал; Белорусский экономический журнал; "Научный результат. Экономические исследования" НИУ "БелГУ; «Диалог: политика, право, экономика» // Международный научно-аналитический журнал // Межпарламентской Ассамблеи СНГ https://iacis.ru/mainevents/dialog_magazine/; Вестник Евразийской науки" Издательство "Мир науки" izd-mn.com.

Çapdan çıxmış elmi əsərlərinin ümumi sayı: 400 – dən yuxarı, o cümlədən- "Bank işi, "Maliyyə Bazarları", "Pul, kredit, banklar", Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul kredit sistemi" kimi dərsliklərin müəllifidir. Elmi əsərləri Beynəlxalq elmi bazalarda referatlaşdırılan və indeksləşdirilən jurnallarda çap olunub: "Мировая экономика и международные отношения", «Известия Санкт - Петербургского университета экономики и финансов», "Деньги и кредит", "Финансы и кредит", "Общество и экономика", "Экономика и управление", "Научные труды. Академии управления при Президенте Республики Беларусь", "Россия и мусульманский мир. Институт научной информации по общественным наукам РАН", "Energies".

Dos. Dr. Aydın Hüseynov

Hüseynov Aydın Hüseyn oğlu 21 May 1979-cu ildə Ağsu rayonunda anadan olmuşdur. Orta təhsilini Bakı şəhərində yerləşən Fizika, Riyaziyyat və İnformatika Təmayüllü Respublika liseyində tamamlamışdır.

1996 – 2000 - ci illərdə Türkiyə Cümhuriyyətinin Egey Universitetində Tətbiqi Riyaziyyat ixtisası üzrə Bakalavr, 2000 – 2002 - ci illərdə Ankara Universitetində Tətbiqi Riyaziyyat ixtisası üzrə Magistr və 2002 – 2005 - ci illərdə həmin Universitetdə Tətbiqi Riyaziyyat ixtisası üzrə Doktorantura təhsilini tamamlayaraq Riyaziyyat üzrə Fəlsəfə Doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Fəlsəfə Doktoru elmi dərəcəsi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən nostrifikasiya olunmuşdur. 2014 – 2019 - cu illərdə Bakı Dövlət Universitetinin Riyazi İqtisadiyyat Kafedrasında Elmlər Doktoru elmi dərəcəsi üçün təhsil almışdır. 2012 - ci ildə Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Dosent elmi adı verilmişdir.

Xarici və yerli jurnallarda çap olunmuş 19 ədəd elmi məqaləsi vardır.

Frankfurt School of Finance & Management məktəbində Kiçik və Orta Müəssisələrin Maliyyələşməsi və Institut de Formation Bancaire Luxembourg institunda Kapital Bazarları və Maliyyə Alətləri üzrə təhsil almış və Beynəlxalq Sertifikasiyalardan keçmişdir.

2007 - 2008 - ci illərdə Yapı Kredi Bank-da Kreditlərin Təhlili Departamentində Mütəxəssis və 2008 - 2009 - cu illərdə həmin bankda Fondların İdarə Edilməsi Departamentində Mütəxəssis kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Paralel olaraq Yapı Kredi Invest-də Qiymətli Kağızlar üzrə broker və diler kimi işləmişdir. 2009 – 2012 - ci illərdə TuranBank-da Birja Əməliyyatları Şöbəsinə müdir, 2012 – 2014 - cü illərdə isə Risklərin İdarə Edilməsi Departamentində Direktor vəzifəsində çalışmışdır.

2014 – 2017 - ci illər ərzində Rabitəbank-da ilk öncə Risklərin İdarə Edilməsi və daha sonra isə Satışın İdarə Olunması üzrə İdarə Heyəti Sədrinin müavini kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. 2017 – 2019 - cu illər ərzində isə müxtəlif zamanlarda AFB Bank-da Maliyyə, Xəzinədarlıq, Əməliyyat, İnsan Resursları, Risklərin İdarə Olunması, Daxili Nəzarət, Kredit, Anderrayting, Satış və Marketing sahələrində İdarə Heyəti Sədrinin I müavini və İdarə Heyətinin Sədri vəzifəsinin icraçısı işləmişdir.

2020-ci ilin İyul ayından Oktyabr ayınadək Azərsun Holding-də Müşahidə Şurası Sədrinin Bank və Sığorta məsələləri üzrə Müşaviri vəzifəsində çalışmışdır. Eyni zamanda bu müddət ərzində Azərbaycan Sənaye Bankı-nda Müşahidə Şurasının Üzvü olaraq fəaliyyət göstərmişdir. 2019 – cu ildən etibarən Azərbaycan-dakı Amerika Ticarət Palatasının (AmCham) Bank, Maliyyə və Sığorta komitəsinin üzvü və 2018 – 2020 – ci illərdə Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının (ABA) Xəzinədarlıq və Fondların İdarə Olunması Ekspert qrupunun sədri olmuşdur.

2021-ci ildən etibarən “Rabitəbank” ASC-də İdarə Heyətinin Sədridir. Eyni zamanda Bakı Fond Birjasının və Azərbaycan Kredit Bürosunun Müşahidə Şurasının Üzvüdür.

